

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

I 2822

GEOGRAPHICAL BULLETIN

MTA FÖLDRAJZI
KÖNYVTAR

1994. XLIII. ÉVFOLYAM * 1-2. FÜZET

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

MAROSI SÁNDOR (FŐSZERKESZTŐ)

LÓCZY DÉNES (SZERKESZTŐ)

TINER TIBOR (SZERKESZTŐ)

BERÉNYI ISTVÁN

PÉCSI MÁRTON

Szerkesztőség:

1062 Budapest VI. Andrásy út 62. Telefon: 111-6838

Következő számunk tartalmából:

A II. Földrajzi Tudományos Nap előadásai (Budapest földrajza)

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

1994.

XLIII. ÉVFOLYAM

1-2. FÜZET

TARTALOM

Olvasóinkhoz 4

Értekezések

<i>Bokor Péter</i> : A dunántúli bazaltvulkanizmus általános jellemzői	7
<i>Eicher, Harald</i> : A Kelet-Stájer-Alpok előhegységének geomorfológiai sajátosságai	29
<i>Boros László</i> : Egy gyors mikrotömegmozgásos folyamat szerepe löszös üledékekkel fedett lejtők felszínének formálásában	41
<i>L. Rédei Mária</i> : Az 1956–1992 közötti nemzetközi népességmozgások jellemzői Magyarországon	57
<i>Csapó Tamás</i> : A népesség területi koncentrációja Nyugat-Dunántúlon 1869–1987 között	75
<i>Iván László</i> : Településföldrajzi sajátosságok a dél-alföldi Duna-völgy középfalvaiban	101
<i>Rétvári László</i> – <i>Sóvágyó Gyula</i> : Komárom környezetminősítő alaptérképe	117
<i>Zsilincsar, Walter</i> : A településkép védelme (Helyzetkép Steiermarkról)	129

Vita

Hajdú-Moharos József: Cseh–Morvaország és Szlovákia természeti tájbeosztása 141

Krónika

Köszöntjük Pécsi Márton akadémikust 70. születésnapja alkalmából	116
Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet 1992. évi tevékenysége	162
Brit–Magyar Geomorfológiai Szimpózium Budapesten (<i>John Boardman</i>)	188
Búcsúbeszéd Dr. Ádám László sírjánál	189
Beszámoló a „Fiatal vezetők fóruma a 21. század kihívásairól” című rendezvényről (<i>Kiss Éva</i>)	191
Geográfusok környezeti tanácskozása Bécsben (<i>Bassa László</i>)	194
A Geomorfológusok Nemzetközi Szövetségének (IAG) 3. konferenciája (<i>Lóczy Dénes</i>)	197
<u>Údvarhelyi Károly</u> (1903–1992)	199
In memoriam Tulogdi János (<i>Újvári József</i> – <i>Rétvári László</i>)	201

Irodalom

<i>Pécsi Márton</i> : Geomorfológia és domborzatminősítés (<i>Lóczy Dénes</i>)	27
<i>Béres Csaba</i> – <i>Süli-Zakar István</i> : Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák (<i>Hajnal Klára</i>)	40
<i>Berényi István</i> : Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései (<i>Csatári Bálint</i>)	55
<i>Lackó László</i> (szerk.): Települési ismeretek (<i>Tóth József</i>)	139
<i>Filipp, Karlheinz</i> : Geographia Teutonica (<i>László Mária</i>)	206
<i>Fischer Ferenc</i> : A megosztott világ (<i>Golobics Pál</i>)	209
Földrajzi Világtalasz (<i>Rétvári László</i>)	211

CONTENTS

To our readers	4
----------------------	---

Studies

<i>Bokor, P.</i> : General features of basaltic volcanism in Transdanubia	7
<i>Eicher, H.</i> : Pecularity in quaternary geomorphology of the East Styrian Alpine Foreland	29
<i>Boros, L.</i> : The contribution of a rapid micro-scale mass movement to the evolution of loess-mantled slopes	41
<i>L. Rédei, M.</i> : International population mobility in Hungary between 1956 and 1992	57
<i>Csapó, T.</i> : Spatial concentration of population in Western Transdanubia between 1869 and 1987	75
<i>Iván, L.</i> : Settlement geographical features in the medium-size villages of the southern Danube valley	101
<i>Rétvári, L.</i> : [Sóvágó, Gy.] Environmental assessment base map for Komárom	117
<i>Zsilincsar, W.</i> : Protection of settlement outlook (The situation in Styria)	129

Discussion

<i>Hajdú-Moharos, J.</i> : Physical geographical regions of Czech and Moravian Lands and Slovakia	141
---	-----

Chronicle	162
-----------------	-----

Literature	27, 40, 55, 139, 206
------------------	----------------------

INHALT

Für unsere Leser	4
------------------------	---

Aufsätze

<i>Bokor, P.</i> : Allgemeine Gesetzmäßigkeiten des Basaltvulkanismus in Transdanubien	7
<i>Eicher, H.</i> : Zur geomorphologischen Eigenständigkeit des Oststeierischen Alpenvorlandes	29
<i>Boros, L.</i> : Rolle eines raschen Prozesses mit Massenbewegung in Form der Oberfläche der Hänge mit Lössedimenten bedeckend	41
<i>L. Rédei, M.</i> : Zur Charakteristiken der internationalen Bevölkerungsbewegungen in Ungarn zwischen 1956–1992	57
<i>Csapó, T.</i> : Gebietskonzentrierung der Bevölkerung in Transdanubien zwischen 1869–1987	75
<i>Iván, L.</i> : Zur siedlungsgeographischen Eigenständigkeiten in den Mitteldörfern des Süd-Donautales	101
<i>Rétvári, L.</i> : [Sóvágó, Gy.] Umwelt qualifizierende Grundkarte von Komárom	117
<i>Zsilincsar, W.</i> : Schutz der Siedlungsimagen (Lagebericht über Steiermark)	129

Discussion

<i>Hajdú-Moharos, J.</i> : Landschaftseinteilung der Natur von Böhmen-Mähren und Slovakei	141
---	-----

Chronik	162
Literatur	27, 40, 55, 139, 206

SOMMAIRE

Pour mes lecteurs	4
-------------------------	---

Études

<i>Bokor, P.</i> : Traits caractéristiques généraux du vulcanisme basaltique en Transdanubie	7
<i>Eicher, H.</i> : Caractéristiques géomorphologiques des préAlpes en Styrie orientales	29
<i>Boros, L.</i> : Rôle d'un processus rapide de microglissement dans la formation des versants couverts du sédiment loessique	41
<i>L. Rédei, M.</i> : Traits caractéristiques de mouvement démographique internationale entre 1956-1992 en Hongrie	57
<i>Csapó, T.</i> : La concentration territoriale de la population entre 1869-1987 en Transdanubie occidentale	75
<i>Iván, L.</i> : Spécialités en géographie rurale des villages moyennes dans la vallée méridionale du Danube	101
<i>Rétvári, L.</i> - <i>Sóvágyó, Gy.</i> Carte de base de l'évaluation environnementale de Komárom	117
<i>Zsilincsar, W.</i> : Protection de l'image des habitats. (Enquête sur Steiermark)	129

Discussion

<i>Hajdú-Moharos, J.</i> : La nouvelle répartition et nomenclature des régions en Slovaquie et en Moravie ..	141
Chronique	162
Littérature	27, 40, 55, 139, 206

Olvasóinkhoz

Folyóiratunk olvasói, munkatársai, a nemzetközi és hazai szakkörök számára nem ismeretlen, bár kissé szokatlan, ha „vezércikk” jelenik meg az első oldalakon. Az alapítástól eltelt hosszú évtizedek során erre többnyire különböző évfordulók, sajátos események, különleges alkalmak szolgáltattak indokot; az utóbbi években ilyen volt pl. folyóiratunk negyvenedik évfolyamának zárása (Földr. Ért. 1991/4. füzet).

Sajnos, akadt azonban a jelenlegihez hasonló kritikus helyzet korábban is, amikor azért kellett megszólítanunk a t. Olvasót, mert nagy múltú folyóiratunk sorsa, megszokott színvonalú, tartalmú és küllemű megjelentetése vált bizonytalanná. A hagyományosan az Akadémiai Kiadónál, évi négy füzetben, 512 oldalon megjelentetett folyóiratunk már a 80-as évek második felében kevesebb dotációt kapott, s már 1986. évfolyamunk camera ready szintű gépelését (szedését is) Intézetünk finanszírozta. Egy akkor szerkesztett, tematikailag sajátos, tanulmányaiban–cikkeiben, egymásra utalásokban összefüggő, 1987/3–4.-nek szánt, összevont folyóiratszámot a csökkent dotáció miatt csökkent terjedelemben (352 oldal), egyetlen kötetben, 1988/1–4. összevont számként, gyenge minőségű papíron, igénytelen technikai kivitelben voltunk kénytelenek megjelentetni. Akkor, 1988. márciusban kényszerültem „Számadás és jövő” c. magyarázkodó „vezércikkben” már leírni, hogy:

„Mindez természetesen hazánk nehéz gazdasági helyzetéből fakadó egyik olyan következmény, ami a tudomány területére is nagymértékben kiható, Intézetünk költségvetésének ez évi 20%-os csökkentésével is tetéztet problémásorozat sajnálatos része. E bevezető soraim címéül 1987. júniusában adott szavak közül a «számadás» így sajátos kiegészítést kapott, a «jövő» azonban új meditációra és cselekvésre készít valamennyiünket.

Erre kényszerül minden szintű vezetés, a politika, a tudomány, a gazdasági gyakorlat. Sajnálatos, ha közel négy évtizedes folyóiratunk alapítójaként, jelenlegi főszerkesztőjeként azzal a veszéllyel kell számolnom, amit a Kiadó kilátásba helyezett, hogy 1989-től nem áll módjában a Földrajzi Értesítőt megjelentetni s ezáltal esetleg ugyanúgy magunk állítjuk elő intézeti erőből, ahogyan Intézetünk alapításakor elkezdjük. De még ennél is sajnálatosabb, ha maga a kutatás nem kapja meg azt a támogatást, amire pedig kemény és eredményes munkával – úgy érezzük – rászolgáltunk.

Mindenesetre a szorongatott helyzet feladataink újragondolására, célszerű szelektálására, tudományunk megújítására, a teljesítményelv preferálására, szellemi és anyagi erőink maximális koncentrálására, optimális hasznosítására sarkall. Ezek sorába tartozik folyóiratunk olyan szempontú megújítása is, hogy tömörebb, célratörőbb, közérdekűbb írásoknak adjunk helyet, a geográfiai és gazdasági megújulásunkat előbbre vivő kutatáseredményeknek, gondolatoknak biztosítsunk szakpublikációs fórumot.”

Ezek a pontosan 6 évvel ezelőtt írt gondolatok teljes mértékben beigazolódtak. 1989-ben ugyan még két dupla szám összesen 464 oldalon, de gyenge technikai színvonalon, 1990-ben jobb minőségű papíron, korszerűbb – saját – számítógépes szedéssel, ám csupán egy 264 oldalas összevont kötet láthatott napvilágot. 1991 volt az utolsó év, amikor szerzői tiszteletdíjat fizethettünk az akkor 388 oldalas terjedelemben megjelenő kiadványunk cikkíróinak. Azt azonban még nem gondoltuk, hogy az Intézetünk 40.

évfordulóján, 1991. október 15-én rendezett nagy sikerű tudományos ülés szak folyóiratunk 1992. 1–2. füzetében megjelenésre tervezett előadásai – további kényszerű terjedelmcsökkentés miatt – nem csupán az egy összevont, mindössze 180 oldalas 1–4. füzetet, hanem néhány cikkel kiegészülve az 1993. évi teljes (ugyancsak összevont, de elfogadható terjedelmű, 320 oldalas) kötetet is kitöltik. Ám még így sem jutott hely ez utóbbi kötetben az évtizedek óta olvasóink tájékoztatását szolgáló előző (1992.) évi intézeti jelentésünknek, ezért azt kényszerű késéssel, jelen összevont füzetünkben olvashatják.

Mindeközben a Kiadó 6 év alatt (1988-tól 1993-ig) 104 Ft-ról fokozatosan 480 Ft-ra emelte az évi előfizetési díjat is. Természetesen mind a megemelt előfizetési díj, mind az újabb évi 408 ezer Ft akadémiai támogatás kevésnek bizonyult arra, hogy a nyomásra kész, tehát kiszedett, tördelt folyóirat anyagának további költségeit (papír, nyomás, kötés, terjesztés, ez utóbbiakkal járó munkadíj) fedezze. Egészen természetes, hogy az 1000-es példányszámot el nem érő tudományos folyóiratunk – minden más hasonló szakfolyóirathoz hasonlóan – nem lehet nyereséges, megjelentetése anyagi támogatás nélkül lehetetlen. Ugyanakkor mint kereken kétszáz nemzetközi és hazai kiadványcsere alapja is, s mint fontos tudományos eredmények originális megjelenési helye, hazai és gyakran külföldi geográfus és rokontudományi kutatók publikációs fóruma, széles szakkörök, gyakorlati, tervező, szervező, oktató szakemberek százainak nélkülözhetetlen orgánuma, ill. forrása.

Ezért is érte szerkesztőségünket s vele Intézetünket, szerzőinket, olvasóinkat, minden érdekelt szakmabeli kollégánkat fájdalmasan az az egész magyar tudományt méltatlanul igen súlyos anyagi helyzetbe taszító, az MTA-t is fokozatosan szinte ellehetetlenítő költségvetési támogatás-csökkentés, amelynek egyik következménye, hogy az MTA Földtudományok Osztálya, amely az utóbbi évtizedben „sajátja”-ként kezelte folyóiratunkat, „finanszírozója”-ként mutatkozott – bár Értesítőnk jóval az Osztály megalakulása előtt már akadémiai dotált folyóirat volt –, a minimális támogatást is megvonta tőlünk. A pénzsűke ezt még megérthetővé is teheti, de azt a kérdésfeltevést már nem, hogy „miért kell két földrajzi folyóirat?” Hiszen egyrészt a kutatások eredményeit természetszerűen kell közkinccsé tenni, publikálni, másrészt folyóiratunk (akárcsak a Földrajzi Közlemények) hagyományosan nem csupán a geográfusok, hanem széles földtudományi, rokontudományi kutatáseredményeknek is fóruma, ahogyan olvasói táborunk is tematikai érdeklődés tekintetében széles körű, ha – érthetően – nem is ezekben számolható. A hatékonyság azonban a tudományban nem ezen múlik...

Ennek tudatában természetesen mindent elkövetünk annak érdekében, hogy nemzetközi és hazai presztizst kivívott folyóiratunk fennmaradjon. Időtartamban és terjedelemben is a létező szerkesztési rekordot bizonyára megdöntő alapítóként különösen mindent el kell követnem ennek érdekében, de ezt teszi szerkesztőbizottságunk valamennyi tagja, köztük a lapgazda Intézet igazgatója, munkatársaink sokasága.

Ami változás várható, s amiről egyértelműen tájékoztatnunk kell olvasóinkat és munkatársainkat:

– A tömör, célratorő, közérdekű, tudományunkat és a gazdaságot–társadalmat szolgáló kutatáseredmények publikálását preferáljuk.

– Kutatási témáink „kötségvetési” terveibe be kell építeni a „végterméket”, a publikálási költségeket. Ez elsősorban intézeti szerzőink feladata.

– Intézeti folyóiratként rákényszerülhetünk, hogy külső szerzőinktől is anyagi hozzájárulást kérjünk tanulmányaik előállításához–publikálásához. Szerzőinktől azt kérjük, hogy megjelentetésre szánt cikkeiket számítógépes szövegszerkesztővel sziveskedjenek megírni, amelyet floppyn és kinyomtatott formában is juttassanak el szerkesztőségünknek, ellátva azokat megfelelő irodalomjegyzékkel, nyomdakész illusztrációkkal, idegen nyelvű összefoglalókkal.

– Esetenként speciális olvasói igényekkel szemben is előtérbe helyezünk szerzői igényeket, azaz biztosítunk publikációs lehetőségeket olyan kutatóknak, szakíróknak, akik anyagilag támogat(tat)ják a kiadást, csökkentik költségeinket.

– Szerzői tiszteletdíjat sajnos nem fizethetünk, felkérésre végzett fordítói, lektorálási, könyvismertetési (recenzionálási) tiszteletdíjakat természetesen igyekszünk biztosítani–biztosíttatni.

– Az évi előfizetési díjat 580.-Ft-ra módosítjuk.

– Minthogy a terjesztési–postázási költségeink fedezete is szűkös, más rokontudományi folyóiratokhoz hasonlóan igyekszünk a lehetőségekhez képest egyszerűbb (közvetlen) kézbesítési megoldásokat is találni.

Annak a biztos tudatában, hogy tudományos folyóirat kiadása természetesen ráfizetéses, a ráfizetés mértékének csökkentése céljából minden munkatársunk és a t. Olvasó maximális megértését, segítségét, folyóiratunknak intézeti egyszámlánkon (MNB 232-90171-7341) való előfizetését, szerkesztőségünk munkájának szíves támogatását kérjük, annak az ígéretünknek viszonzásaként, hogy a jövőben is igyekszünk minden tőlünk telhetőt megtenni tudományunk és geográfus társadalmunk szolgálatában.

Budapest, 1994. március

Dr. Marosi Sándor
főszerkesztő

A dunántúli bazaltvulkanizmus általános jellemzői

BOKOR PÉTER

Hazánkban a bazaltvulkánosság kutatása kerekén egy évszázadra tekint vissza. Az eddigi vizsgálatok sajátossága, hogy a kutatók – bármilyen részlettémával is foglalkoztak – a közel száz vulkánromban a közöset, az általánosat, a szabályszerűt szerették volna feltárni. Ezek az általánosítások azonban többnyire egymásnak ellentmondanak, vagyis minden kutató más és más szabályszerűséget olvasott ki eredményeiből. Ezért az 1970-es és 80-as években egyre inkább az a vélemény alakult ki, hogy a vulkánromok egyedi jelenségek, kialakulásukban sok a véletlenszerűség, így a kutatási eredmények rendszerezése mesterkéltné, erőszakolt.

JUHÁSZ Á. (1985) szerint a területi elhelyezkedés véletlenszerű. BALOGH K. és mtsai (1982) megállapították, hogy „a dunántúli bazaltelfordulások ásvány–kőzettani és kémiai szempontból változatosak, de az eltérések között sem a kor, sem a szerkezeti helyzet, sem az elterjedés alapján nem lehet szabályszerű összefüggést találni”. Ezt a gondolatot fogalmazta meg munkássága végén JUGOVICS L. (1976) is.

A fenti vélekedéscikkkel nem érhetünk egyet. A dolgozat a száz év során felgyűlt adatsorok számbavételével, csoportosításával és rendszerezésével igyekszik bebizonyítani, hogy a dunántúli bazaltvulkanizmussal kapcsolatban számos szabályszerűség állapítható meg.

Törvényszerűségek a bazaltvulkánosságban

1. A vulkánromok anyagi minőség szerinti csoportosítása

Ha vulkánromjaink legkiválóbb feltárójának, JUGOVICS L.-nak (1916–1976) a vulkánok szerkezetére vonatkozó vizsgálati eredményeit összefoglaló térképlapon rendszerezjük, akkor érdekes szabályszerűséget fedezhetünk fel (*1a.–1b. ábra*).

Az ábrákon jól láthatóan elkülönül egymástól két vulkáni terület (I. és II.), közöttük egy vulkánosságtól mentes vidék (III.) van. Ha a vulkáni területeken körbekeretezzük a tufák, majd a lávák előfordulási vidékét, jól elkülöníthető öveket kapunk.

A *D-i vulkáni területet (I.)* vizsgálva három öv bontakozik ki. A legdélibb övben (a Balaton két partján) csak tufavulkánok vannak (I.1.). A második övben tufa alapra láva ömlött, tehát a hegyek vegyes építkezésűek (I.2.). Ez az öv a Balaton-felvidéken, a Déli-Bakony alacsony, D-i régiójában, a Tapolcai-médcében és a Keszthelyi-hegység K-i szakaszán húzódik. A harmadik övben (a Déli-Bakony É-i, magas sávjában, valamint a Keszthelyi-hegység ÉK-i karéjában) csak bazaltlávából álló hegyek vannak (I.3.).

Az *É-i bazaltos területen (II.)* hasonló szabályszerűséget figyelhetünk meg azzal a különbséggel, hogy a D-i területen D-ről É-ra, itt pedig É-ról D-re változnak a megegyező zónák. A tufavulkáni öv egy része a Rába mentén található, másik része pedig

ettől Ny-ra, párhuzamosan húzódik, és csak mélyfúrásokból ismert (II.1.). Az öv valamennyi vulkánját még nem ismerjük, hiszen a vastag kavicstakaró számos tufahalmot rejthet. A tufa alapú, lávafedővel rendelkező vulkánok öve a Marcal mentén húzódik (II.2.). Ezen a területen a harmadik öv – a csak lávából álló hegyek öve – hiányzik. Ez az öv lávában szegényebb.

Az I. a. és I. b. ábrákról más szabályszerűségek is kiolvashatók. Megfigyelhetjük, hogy az egységnyi területre eső vulkánok száma az övek belseje felé növekszik. (Az I. területen D-ről É-ra, a II-esen É-ról D-re gyarapodik.) Ugyancsak szembevetendő, hogy hasonló módon növekszik a vulkánok alapterülete és ezzel összefüggésben a vulkánokat felépítő bazaltközet mennyisége is.

Az I. vulkáni mező hossza kb. 60 km, szélessége 40 km, területe így kb. 2400 km². A II. vulkáni mező ennél hosszabb (70 km), szélessége ugyanannyi (40 km), így a terület nagysága 2800 km². A két vulkáni vidéket egy hasonló méretű, *vulkáni tevékenységtől mentes sáv* választja el egymástól (III.) (hosszúsága 70 km, szélessége 30 km, alapterülete pedig 2100 km²).

2. A vulkánok működés szerinti vizsgálata és csoportosítása

A szerkezet, az anyagi minőség árulkodik a vulkáni működésről. Mindkét terület szélső sávján (I.1., II.1.) explóziós vulkánok (maarok) működtek. Az I.2. és II.2. sáv tufaalapját is ilyen vulkáni tevékenység alakította ki. A külső explóziós-(maar-) vidéket a belső effúziós terület váltja fel (I.2.,3. és II.2.).

A külső explóziós és a belső effúziós öv közepén találkozik és az I.2., II.2. zónákban fedi egymást. Mivel a piroklasztikumok a lávák fekjét képezik az említett zónában, megállapítható, hogy a vulkánosság explóziós tevékenységgel indult, amit effúziós tevékenység váltott fel. Eközben a vulkáni tevékenység vándorolt (az I-es vulkáni területen D-ről É-ra, a II. vulkáni területen pedig É-ról D-re).

Az explóziós vulkánosság kezdetben közepes intenzitású volt, majd befelé „vándorlás” során egyre hevesebb lett. A közepes intenzitás emlékei kis produktumok, többnyire tufakúpocskák. Az intenzív időszak emlékei a tufagyűrűk, a kráter körül sok anyagot nagy távolságra kiszóró tufavulkánok működésének eredményei. Ugyanez a működési intenzitás jellemzi az effúziós időszakot is. Kezdetben kevés olyan láva jött a felszínre, amely lávakúpokat, lávagerinceket képezett. Később a terület belseje felé vándorló vulkánok bőségesen öntötték a lávát és lávatarókat hoztak létre.

A vulkánok döntő többsége egy csatornás volt, a kerek, kúpos, halmos hegyek centrális erupció termékei.

A Ság-hegy, amelyik csaknem kerek lávakúp volt, KULCSÁR L.–GUZINÉ S. A. (1962) szerint krátérosos vulkán. A feltárásnál közepén egy nagy csatorna, majd átlósan több apró kráter vehető ki. Véleményünk szerint a feltörő láva a felszínközelségben a laza szerkezetű törésvonalakban számos ágra bomolva tört a felszínre. Tehát helyesebb a Ság-hegy esetében is centrális erupcióról beszélni, ahol a központi kráter mellett több apró parazitakráter is működött. Gerinces lávahegyet még nem tártak fel, ezért csak feltételezhetjük, hogy ezek krátérosos vulkánok voltak. Hasadékvulkán területünkön nem működött.

A bazaltvulkánosság periódusokra tagolható. Az I.2. és II.2. övben tufaszórás és lávaömlés egyaránt volt, tehát ezek a vulkánok az egész bazaltvulkánosságot „végigélték”. A rétegtani elemzés alapján a bazaltvulkánosság alábbi periódusai különíthetők el:

1. Kezdetben gázdús vulkánosság, amely hamut, salakot, lávazárványokat hoz a felszínre. A heves kitörések a földfelszín felső 500 m-ének anyagát is magukkal ragadják és a vulkáni anyagok közé keverik.

2. Az explóziós tevékenység vége, az effúziós időszak kezdete (átmeneti periódus). Ezt az időszakot kis mennyiségű lávafeltörés jelzi, amelynek maradványai a tufagyűrűkben található apró lávapajzsok, valamint a rétegvulkánok alsó bazaltjai. Ennek az időszaknak az emlékei a Balaton-felvidék apró lávafoltjai is.

3. A tömeges lávaömlések időszaka. Ekkor került a felszínre a rétegvulkánok vastag bazalttömege és a lávatarakók is ekkor képződtek.

4. A vulkánosság gyengülő időszaka. Ekkor ismét gázdússág és kis mennyiségű lávatermelés figyelhető meg. E szakaszban képződnek a hólyagos bazaltok és ekkor kerülnek a lávamezők tetejére a vörös, salakos építkezésű kúpocskák, a hopokák.

5. A vulkánosság posztvulkáni jelenségei. Ekkor jön létre a gejzírműködések eredményeként a gejzirrit. A vulkáni kráterekben lévő melegvizű tavakban pedig alginit képződik (SOLTI G. 1981).

Posztvulkáni jelenségekben különösen az I.1. és I.2. öv gazdag. Feltehető, hogy az I.1. öv a maar-periódus után már csak posztvulkáni jelenségeket mutatott.

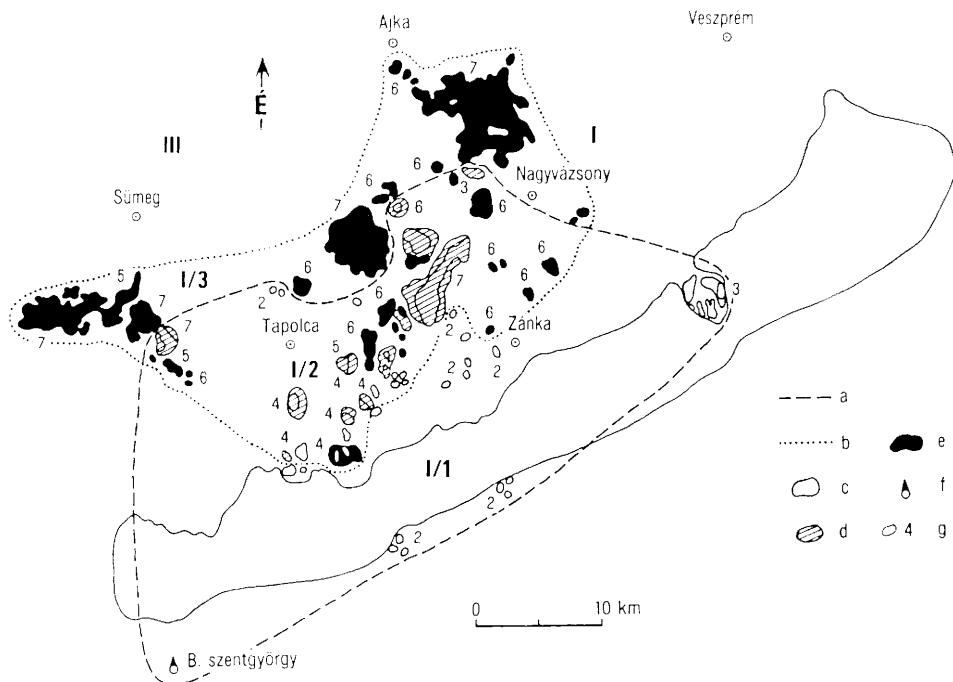
3. A bazaltos romok morfológiai csoportosítása

A vulkánok morfológiáját alapvetően meghatározza felépítésük, szerkezetük, azaz vulkáni múltjuk. Ez még abban az esetben is igaz, ha a vulkánok erősen elromosodtak. Ebből következik, hogy ha a vulkánok anyagi minőség és vulkáni működés szerint csoportosíthatók, akkor ugyanígy osztályozhatók morfológiailag is (BOKOR P. 1988, 1990; JUGOVICS L. 1967).

A *bazalttufa építkezésű romok* morfológiailag tufagyűrűkre, tufahalmokra és tufakúpokra oszthatók. A *rétegvulkánok* többnyire a pannóniai laza anyagokon képződtek, ezért táblás tanúhegyekké alakultak. Ezek egy része (a nagyobbak) „koporsó alakú” (csonkakúp alakú) hegy, a másik része pedig „hegyes” (kúp alakú) hegy. A kemény- (mészke dolomit-) felszínen kialakult rétegvulkánok vulkáni kúpok (kúpos hegyek) vagy vulkáni gerincek (gerinces hegyek) lettek.

A *láva építkezésű hegyek* kemény másod- és harmadidőszaki anyagokra települtek. A kisebbek lávakúpok, a nagyobbak lávas gerinces hegyeket, a legnagyobb ömlések pedig lávatarakókat hoztak létre.

A fent említett morfológiai alakzatok területi elrendeződése is figyelemre méltó (1a., 1b. ábra). Az ábrákon kirajzolódik, hogy az I.1. és a II.1. terület a tufahalmok, tufagyűrűk és a tufakúpok vidéke. Az I.2. és a II.2. területen található a tanúhegyek (a

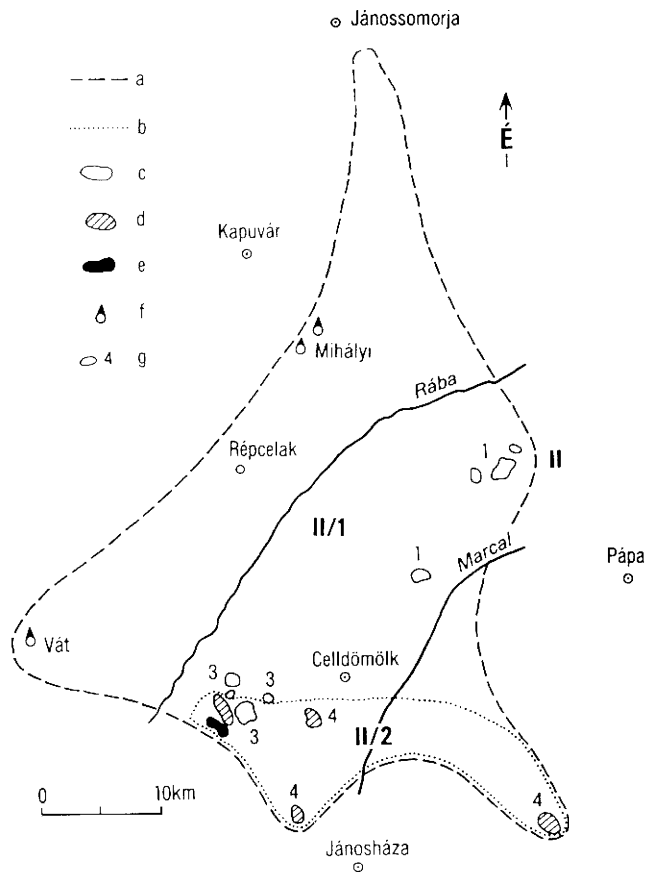
1a. ábra. A déli bazaltos terület (I.) vulkánromjai (JUGOVICSL. 1967. alapján). – a = a tufa elterjedési területe; b = a láva elterjedési területe; c = csak tufából épülő hegy; d = rétegvulkán; e = csak lávából épülő hegy; f = bazalt mélyfúrásban; g = Formakincsek: 1 = tufahalom; 2 = tufakúp; 3 = tufagyűrű; 4 = tanúhegy (a nagyobb keretűz vonal a tufaalap, a kisebb a réteges felépítésű lāvapajzs határát jelzi); 5 = gerinces lāvahegy; 6 = kúpos lāvahegy; 7 = lāvatararó; III = vulkáni tevékenységtől mentes terület; I.1., I.2., I.3. = vulkáni övek

Ruined volcanoes of the southern basaltic area (I) (after JUGOVICS, L. 1967). – a = distribution area of tuffs; b = distribution area of lavas; c = hill exclusively of tuff; d = stratovolcano; e = hill exclusively of lava; f = basalt in deep borehole; g = Landforms: tuff heap; 2 = tuff cone; 3 = tuff ring; 4 = residual hill (the outer line is the base of tuff, while the inner is the boundary of the stratified lava shield); 5 = lava hill with crest; 6 = conical lava hill; 7 = lava mantle; III = area free of volcanic activity; I.1., I.2., I.3. = volcanic zones

Kisalföldön és a Tapolcai-medencében). A Déli-Bakony területén ebben a zónában vulkáni kúpos és gerinces hegyeket találunk, a II.3. sávban pedig a bazaltos takarók vannak.

4. A bazaltok feltörési helyének szabályszerúségei

A bazaltok feltörési helyének szabályszerúségeit szinte valamennyi kutató vizsgálta. A szerzők többsége a vulkánok feltörési helyét előrejelzetnek véli. HOFFMANN K. (1875) szerint a vulkánok helyét kijelölő törésvonalak egy-egy centrumból, sugarasan indulnak ki. 4 ilyen centrumot ad (Káb-hegy, Agár-tető, Badacsony és Halom-hegy). BÖCKH J. (1878) párhuzamos vetők mentén jelöli meg a vulkánok helyét.

1b. ábra. Az északi bazaltos terület (II.) vulkánromjai. – a–g, és 1–7 = a jelmagyarázatot l. az 1a. ábránál!
II.1., II.2. = vulkáni övek

Ruined volcanoes of the northern basaltic area (II.) – Explanation for a–g and 1–7 see Fig. 1a; II.1., II.2. = volcanic zones

FERENCZI I. (1924) a vulkánok megjelenését antiklinális–szinklinális rendszerhez köti. A nagyobb produktumok szinklinálison, a kisebbek antiklinálison ülnek.

VITÁLIS I. (1913) és JUGOVICS L. (1967–1971) munkáiban süllyedő és emelkedő nagy egységek határán vélik a bazaltok feltörésének lehetőségét. SZÁDECZKY-KARDOSS E. (1958) szerint a pannon végi kiemelő mozgások felelősek a bazaltos vulkánosságért; az emelkedő nagy egységek határán tört fel a vulkáni termék a felszínre.

PRINZ GY. (1942) szerint a szilárd medencealjzat (a Tisia) sakkáblaszerűen összetöredezett. Az ÉK–Dny-i irányú és az erre merőleges törésvonal rendszer a vulkánosság helyének előrejelzője. Hasonló véleményen van VARRÓK K. (1950) és BOKOR P. (1974). Az utóbbi szerzők elsősorban a törésvonalak keresztezésében vélik felfedezni a bazaltok feltörését.

Más szerzők tagadják a vulkánok helyének előrejelzettségét. Elsőnek LÓCZY L. (1913) mondta ki, hogy „a dunántúli vulkánok hasadékminti elhelyezkedése nem igazolható”. VADÁSZ E. (1957) szerint ahol

a Dunántúlon pikkelyes egymásratolódás van, ott a magmafelyomulások akadályba ütköznek. Másutt gyengébb, vékonyabb a kéreg szerkezete, azon viszont át tud törni a vulkáni termék. EGYED L. és nyomában BALKAI B. (1961-es szóbeli közlések alapján) úgy vélik, hogy a hatalmas mélységből feltörő roppant feszítőerejű gázok a kéregben bárhol utat nyithattak a feltörő bazaltos termékeknek.

Megfigyelhető, hogy a vulkánosság a vizsgált két vulkáni területen folyamatosan vándorolt. Az aktivitás kívülről befelé, egy egyenes frontvonal mentén haladt.

Az *I. vulkáni területen* (1a. ábra) a vulkánosság a D-i peremen (a Balaton D-i partján) indult. Itt közepes intenzitású tufaszórás volt. Ezután a frontvonal É felé (a vulkáni terület belseje felé) vándorolt. Termékeit a Balaton É-i partján hagyta hátra. Itt is maar típusú, de nagyobb intenzitású működés volt: tufagyűrűk keletkeztek, ugyanakkor még sok az apró tufahalom is, miközben a lávafeltörés minimális.

A vulkánosság É-i irányban történő vándorlásának következő állomása a Tapolcai-medence, valamint a Balaton-felvidék D-i és középső sávja. Itt rétegvulkánok keletkeztek. A kezdeti, erős maar-működést közepes intenzitású lávaömlések követték. A rétegvulkánok zöme később csonkakúp-, ill. kúp alakú tanúhegyé formálódott.

A vulkánosság vándorlásának következő állomása a Balaton-felvidék É-i sávja volt. Itt kisebb lávaömlések keletkeztek. A tufaszórás erre a területre már nem jellemző, a térségben kúpos és gerinces hegyek alakultak ki. A vulkáni terület legbelsőbb sávja a D-i Bakony területére esik, ahol a jelentős bazaltömlések történtek.

A *II. vulkáni területen* szintén vándorolt a vulkánosság, de itt a frontvonal É-ről D-re haladt. A kezdeti, gyenge bazaltvulkanizmus – amely a Balaton D-i sávján lévő vulkáni tevékenységgel azonosítható – az országhatár közelében található. A maar tevékenység erősödésével a vulkánosság D-ebbre vándorolt, emiatt a Rába erős K-re kanyarodásának környékén, a II. vulkáni terület közepén találjuk a hatalmas tufagyűrűket. (Ez a sáv a Balaton É-i partjának bazaltvulkánosságával azonosítható.) A vulkáni terület legdélebbi sávja (Celldömölk és Jánosháza környéke) a rétegvulkánosság és a tanúhegyek vidéke. (Ez a sáv a Tapolcai-medence, ill. a Balaton-felvidék középső és D-i részének vulkáni tevékenységével hozható párhuzamba.) Ebben a sávban a vulkánosság megszakadt, így a lávaömlések zónái nem alakultak ki.

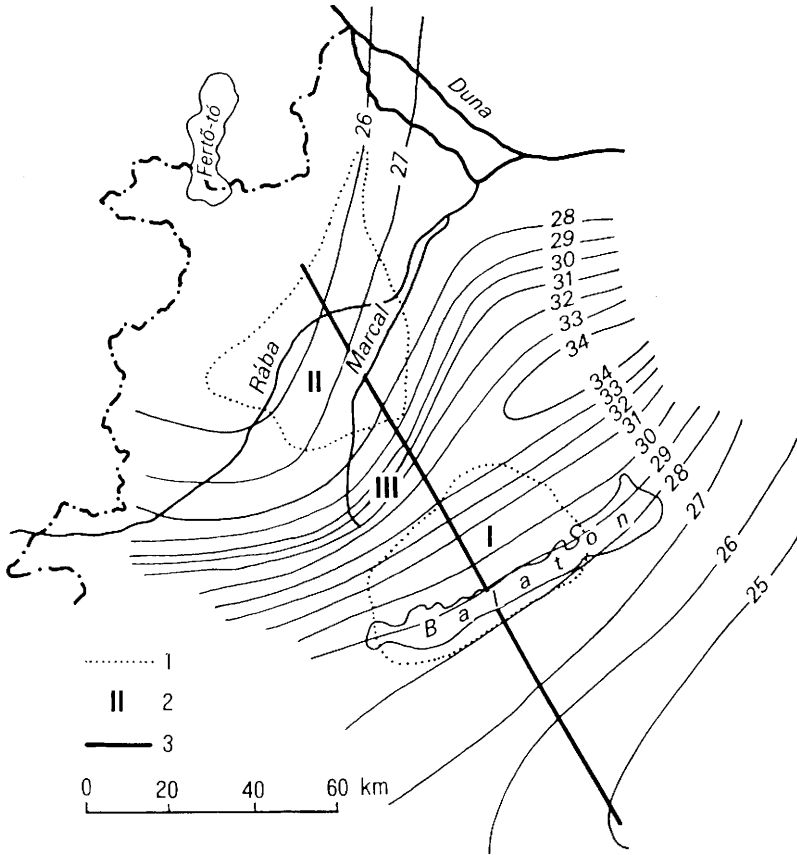
Egy-egy sávon belül mi is valljuk az előrejelzettséget. A vulkánok helyét a mélyszerkezet, a szilárd kéreg törésrendszere szabja meg. Egyes – ma is létező – mélyszerkezeti törések a felszínen is jelentkeznek, de a többségük inaktív, a fedő laza rétegeiben már nem jelentkeznek. Ezért felmerül a kérdés: vajon az igazi Balaton-vonal nem a Balaton D-i partján fut-e, amit a vulkáni halmok egyenes vonala jelez? Vajon a valódi Rába-vonalat nem a mélyfúrásokból ismert tufahalomsor jelöli-e ki?

A fenti zónák sok helyen szabálytalanok. Csupán egy átlag, egy tendencia igazolja létüket. A zónából „kitévedt” vulkánok mélyszerkezeti vonalakat jelölnek. Ennek legszébb példája a Somló, amelyik viszonylag messze elszakadt zónájától. Ez a hegy a ma már egyetlen irodalomban sem emlegetett, EÖTVÖS J. által torziós ingával kimutatott Somló-kisszóllósi törésvonal mentén található (ERDÉLYI F. J. ismertetése 1937). Ezen a vonalon ül a Ság-hegy és a Kab-hegy is.

5. Összefüggés a földkéreg vastagsága és a vulkánromok területi elhelyezkedése között

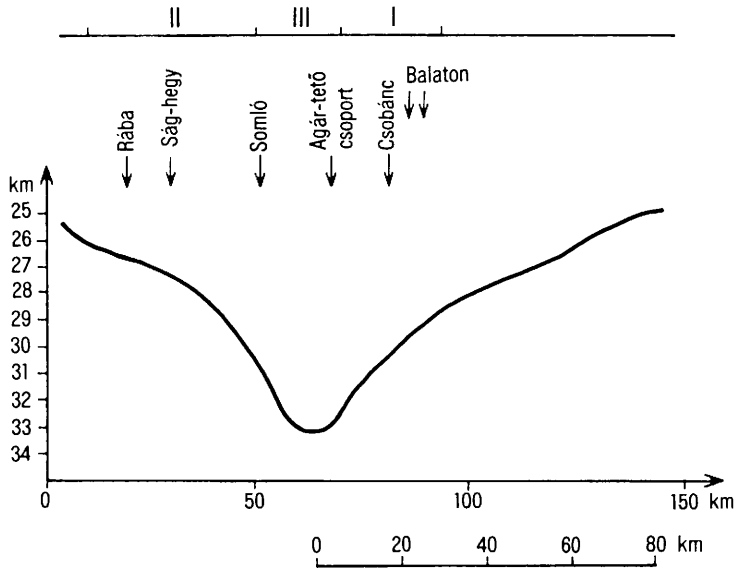
Mindkét vulkáni terület tufaövezetében a földkéreg viszonylag vékony (26 km), amely a lávaövezetek felé haladva vastagszik és eléri a 30 km-t. E vonatkozásban a két vulkáni terület között mérték a legmagasabb értékeket.

A fentiek tehát úgy is megfogalmazhatók, hogy a nagyszerkezetek találkozásánál vékony a földkéreg, a Rába-vonalétól DK-re, ill. a Balaton-vonaltól ÉNy-ra haladva viszont egyre nő a kéregvastagság (2., 3. ábra).

2. ábra. A földkéreg vastagsága km-ben (Magyarország Nemzeti Atlasza alapján). – 1 = vulkáni terület határa; 2 = a vulkáni terület azonosító száma; 3 = keresztmetszet (3. ábra)

Thickness of the crust in km (after the National Atlas of Hungary). – 1 = boundary of volcanic area; 2 = identification number of the volcanic area; 3 = cross-section (Fig. 3)

3. ábra. A földkéreg vastagsága km-ben a 2. ábra keresztmetszvényében. – I., II., III. = vulkáni területek (torzítás: 6,25x)

Thickness of the crust in the cross-section of Fig. 2. – I., II., III. = volcanic areas (6.25-fold distortion)

6. A vulkánosság oka és lemeztektonikai értelmezése

VADÁSZ E. (1957) és SZÁDECZKY-KARDOSS E. (1958) a bazaltvulkánosságot *finális vulkánosság*nak nevezi, lévén ez az alp-kárpáti hegységképződés vulkánosságának zárótagja. A folyamat időben is az utolsó és egyben a magmadifferenciálódás végét jelzi. A bazaltos magma felszínre nyomulásáért a medencealjzat erőteljes süllyedése a felelős.

BORSY Z. és mtsai (1984) szerint a bazaltvulkánosság előtti (felsőpannóniai) időszakban a Bakony tömege intenzíven emelkedett, az előterek pedig erőteljesen süllyedtek. Ezek a mozgások a felsőpannóniai időszakra kritikus értéket értek el, megbontották a földköpenybeli viszonylagos egyensúlyi állapotot, a magma aktivizálódott és helyi túlnyomásos állapot állt elő. Az ellentétes irányban mozgó tömegek elnyíródási felületei a köpenyig hatoltak. A merev kéregrészekben enyhe alá-, ill. rátolódási övezetek keletkeztek. Az alacsony viszkozitású, mozgékony bazaltos magma felnyomulási pályákon (régebbi törésvonalak mentén) hatolt a felszínre.

JUHÁSZ Á. (1985, 1987) szerint a Kárpátok belső vulkáni koszorúja szigetívnek fogható fel. A szigetívek mögötti szegélymedencék hőárama mindig rendkívül magas. Ezek a 900–1200 °C-os hőáramok a kéreg alsó részét elvékonyították. A vulkanizmus jelentős hővesztéssel járt, ezért a kéreg összehúzódott, a zsugorodott, elvékonyodott kérgen pedig széthúzásos törések keletkeztek. Ezek a széthúzásos törésvonalak szolgálták a bazaltos termékek felnyomulási pályájaként. A bazaltos magma az alábukó lemez mély, köpenyszármazású közeteinek olvadéka.

VERESS M. (1989) mikrolemezek vízszintes és függőleges mozgásával magyarázza a terület bazaltvulkánosságát. Négy, a bazaltvulkanizációért felelős mikrolemez mutatott ki (a Kőszeg–mihályi-, a Dunántúli-középhegységi-, a Kisalföldi és a Mecsek–nagykőrösi mikrolemezek mint szerkezeti egységek). Ezek a lemezek a pannon végén aktívan mozogtak: részint ütköztek, részint egymással ellentétes irányban elmozdultak, részint pedig elfordultak. A mikrolemezek találkozási zónái a vulkánilag aktív területek. VERESS M. a

bazaltot a betolódott óceáni kéreg beolvadási termékének tartja. A lemezek eltérő módon vékonyodtak el, ezért süllyedő mozgásuk üteme, mértéke is eltérő volt.

A fenti megállapításokat a dolgozatban eddig feltárt törvényszerűségekkel egyeztetve a következőket állapítjuk meg:

A bazaltvulkánosság valóban finális vulkánosság volt, hiszen a Kárpátok kialakulását kísérő vulkáni tevékenységtől időben megkésve jelentkezett, területeileg pedig a szigetíves vulkáni tevékenységtől eltávolodott. A szigetív-zóna felől kiinduló, az asztenoszférában bekövetkező hőkiegyenlítő, konvekciós áramlások a területünkön tartózkodó lemezt elvékonyították. Az elvékonyult lemez közben kihűlt, zsugorodott, megrepedezett és mikrolemezekre esett szét. A keletkezett mikrolemezek egyrészt függőleges mozgást végeztek. Ezek üteme eltérő volt, az elvékonyodás mértékével volt arányos. A mikrolemezek másrészt vízszintes mozgást végeztek, a konvekciós áramlások „úsztatták” őket. A széthúzódnás törései, amelyek a mikrolemezeket kialakították, idő szerkezeti vonalak mentén jöttek létre. Ezek az újraéledt, idő szerkezeti vonalak, amelyek rendkívül mélyre hatolnak, adták a bazaltos termékek felnyomulási pályáit.

Először a Rába-vonal (a II. zónában) és a Balaton-vonal (az I. zónában) „szakadt fel”, azaz éledt újra, ami explóziós vulkánosság volt. A finális bazaltvulkánosságra nem jellemző az explóziós tevékenység (JUHÁSZ Á. 1987). Az explóziót valószínűleg az váltotta ki, hogy a pannon beltérrendszer még elborította területünket, az óriásrepedés mentén pedig a víz igen mélyre lejutott, roppant erejű gőztömeggé változhatott.

A további kéreghűlést újabb húzó feszültségek kísérték: először a Marcal-vonal (a II. zónában) és a Tapolcai-medence bonyolult törésrendszere „éledt fel”. A haldokló pannon beltérrendszer mélybehatoló vize még itt is explóziós vulkánosságot eredményezett, ami a beltérrendszer megszűnésével hamarosan befejeződött. A mikrolemezek bonyolult mozgásainak következtében viszont megindultak a lávaömlések. Az effúziós tevékenységért elsősorban a függőleges mozgások lehetnek a felelősek. A legélénkebb süllyedés – tehát a legélénkebb lemezköpeny beolvadás – az I.3. zónában volt. A folyamat az I.2. és a II.2. zónában már csak közepes mértékű, az I.1. és a II.1. zónában pedig jelentéktelen volt.

7. A vulkánromok kor szerinti csoportosítása

A kutatók a vulkánosság korának megállapítását alapvetően kétfajta úton, relatív és ún. abszolút kormeghatározásokkal végezték.

Az első módszer alapja a fekü- és a közbetelepült rétegek elemzése volt (LÓCZY L. 1913; VITÁLIS J. 1913; SZÁDECZKY-KARDOSS E. 1938; JUGOVICS L. 1954, 1971a,b, 1972; BORSY Z. et al. 1984). Az abszolút kormeghatározást a K/Ar módszerrel végezték (BALOGH K. et al. 1982; BORSY Z. et al. 1984).

Célszerű először a relatív kormeghatározások eredményeit áttekinteni.

A kislalföldi tufahalmok keresztarétegzett homokon ülnek. A tufában kavicsávok is előfordulhatnak. Többnyire rétegzettek, ami vízbehullásról tanúskodik. (A többség

tehát tufit.) Előfordulhat bennük fekvő helyzetű, megpörkölt, megégett fatörzszárvány. A megszemenesedett zárványdarabok tölgyfamaradványok, amelyek a mai éghajlatnál valamivel melegebb, szárazabb éghajlatra utalnak (BOKOR P. 1965). Ezek szerint a vulkánosság a Pannon-tenger elvonulása után következett be, amikor a területet beltőrendszer borította és az Alpok irányából megindult a kavicslerakódás.

A Tapolcai-medence területén a vulkáni anyagok fekjét BORSY Z. és mtsai (1984) vizsgálták. Itt is vízbe hullottak a vulkáni termékek. A területet a kiédesedő pannóniai beltő borította. A tufarétegek sok helyen pannóniai üledékeket zárnak közre. A fekü mindenütt a felsőpannóniai formáció része. A területen a *Congeria ungu lacrae-s* szintben kezdődött a bazaltvulkánosság (JÁMBOR Á. et al. 1981).

Egyetértünk BORSY Z. és munkatársai (1984) vélekedésével abban, hogy a fekü minőségének elemzésével nem végezhetünk pontos kormeghatározást. Ugyanis a kezdeti explóziós tevékenység megbolygathatta az eredeti felszín szerkezetét. Továbbá igen kevés a tanulmányozható feltárás és ezekben a feltárásokban sem biztos, hogy az eredeti településviszonyokat látjuk, hiszen a tömegmozgások eltorzíthatták azokat.

LÓCZY L. (1913) vetette fel először azt, hogy a vulkánok fekjének tszf-i magassága és kora között összefüggés van. Minél magasabban ül a vulkánrom feküje, annál idősebb. Ugyanis a lepusztítható külső erők a felszín kőzetanyagát folyamatosan elhordták, lealacsonyították. Így az egymást időben követő vulkanitok egyre alacsonyabb térszínre települtek. BORSY Z. és mtsai (1984) viszont ennek ellenkezőjét vallják. Szerintük az idős vulkáni termékek alacsonyabb tszf-i magasságban találhatóak, mint a fiatalabbak. Ugyanis a vulkánosság kezdeti időszakában még folytatódott a pannóniai beltőrendszer feltöltődése. Így az időben egymást követő, egyre fiatalabb vulkáni termékek egyre feltöltöttebb, magasabb helyzetű területre települtek.

Ez a relatív kormeghatározási módszer is csak kellő kritikával vehető figyelembe (BORSY Z. et al. 1984). A hibalehetőségeket itt is a korábban felsorolt hatások adhatják.

A feküvizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy a vulkánosság tufaszórással kezdődött. Az első vulkáni termékek vízbe hullottak. A sekély pannóniai beltőrendszerben képződtek a tufitok. Fekjük felsőpannóniai formáció. BORSYék (1984) adatsorából kitűnik, hogy a Balaton-parti (idősebb) halmokat képező tufák feküszintje 200–240 m, a rétegvulkánok alapját képező (fiatalabb) tufák feküszintje pedig 280–310 m-rel volt a tszf. Vagyis a kezdeti tufaszórás és a rétegvulkánok működése között annyi idő telt el, amennyi idő alatt a pannóniai beltőrendszerben 40–50 m üledék halmozódott fel.

Az ún. abszolút kormeghatározás eredményeit áttekintve látható, hogy mindkét dolgozat (BALÓGH K. et al. 1982; BORSY Z. et al. 1984) felveti a K/Ar módszer sokféle hibalehetőségét. A két munkában szereplő mintegy félszáz kőzetvizsgálat mégis jó eligazodást, tájékoztatást ad. Segíti a pontosítást a paleomágneses időskála is. A minta-elemzők kitűnő munkájából azt viszont hiányolhatjuk, hogy nem dolgoztak fel részletesen néhány bazaltos típus-hegyet, nem elemezték a vulkánokat rétegenként. Adataikból 3 hegyet sikerült a kívánt módon időbeliségben rekonstruálnunk (1. táblázat).

1. táblázat. Három vulkáni hegy korelemzése a K/Ar mérési adatok felhasználásával

Megnevezés	A minta helye	Kor, millió év	Megjegyzés
Somló	47–48 m	2,89 ± 0,20	A második jelentős bazaltömlés ideje
Somló	71–72 m	3,15 ± 0,35	Az első jelentős bazaltömlés ideje
Somló	115–116 m	4,07 ± 0,20	A tufaszórás idejének bazaltja
Kapolcs	45–50 m	3,84 ± 0,34	A bazaltömlés ideje
Kapolcs	70–75 m	4,22 ± 0,43	A tufaszórás idejének bazaltja
Kapolcs	85–91 m	4,50 ± 0,33	A tufaszórás idejének bazaltja
Uzsa	..	3,33 ± 0,25	Az első bazaltömlés ideje
Uzsa	..	3,79 ± 0,62	
Uzsa	..	3,96 ± 0,33	A tufaszórás idejének bazaltja
Uzsa	..	4,39 ± 0,63	A tufaszórás idejének bazaltja

.. = Meghatározása pontatlan

A következő 2. táblázat már az említett dolgozatokból a válogatott időadatokat csoportosítja, amelynek alapja a korábban felvetett vulkáni zónák rendszere. Létüket az abszolút kormeghatározás (K/Ar módszer) is igazolja.

2. táblázat. A vulkáni területek bazaltjainak K/Ar-módszeres koradatai
(Átlagmérés több mérés esetén)

Zóna	Kor, millió év
<i>I.1.</i>	
Szigliget, Várhegy	4,65 ± 1,00
Szigliget, Külső-hegy	4,12 ± 0,12
Szigliget, Antal-hegy	4,35 ± 0,18
Fonyód, Várhegy	3,75 ± 0,15
<i>II.1.</i>	
Malomsok	5,02 ± 0,25
Marcaltó	4,61 ± 0,33
Várkesző	4,20 ± 0,20
<i>I.2.</i>	
Szentgyörgy-hegy	3,33 ± 0,22
Badacsony	3,59 ± 0,20
Gulács	3,65 ± 0,17
Csobánc	3,42 ± 0,41
Sümeprága	3,22 ± 0,30
Bazsi	3,79 ± 0,62
<i>II.2.</i>	
Kissomlyó	3,94 ± 0,20
Somló	3,42 ± 0,95
Ság-hegy	5,01 ± 0,25

A 2. táblázatot elemezve elmondhatjuk, hogy a vizsgált területeken a vulkánosság mintegy 5 millió éve kezdődött és azt az explóziós maar működés jellemezte. A két terület külső szélén volt aktív a vulkánosság. A produktumokat sok tufa és kevés láva építi fel. A tufaszórás kb. 1 millió évig tartott, a periódus végét (mintegy 3,5–4 millió éve) pedig az idős bazaltok igen kis mennyiségű feltörése jelzi.

Ezt követően a vulkánosság effúziós típusú lett, és beljebb vándorolt (az I.2., 3. és a II.2. területekre). Az I.1. és II.1. zóna inaktív lett, valószínűleg már csak posztvulkáni jelenségek (gejzirek) jelezték a vulkánok haldoklását. A vulkánosság második (effúziós) periódusa, amely 3,5 millió éve indult, eleinte kevés lávát termelt, ami sok helyen jött a felszínre (az I.2. és II.2. zónában). A tömeges lávaömlések ideje kb. 3 millió éve lehetett. Termékei az I.2., 3. és II.2. zónában vannak. Ez utóbbi a vulkáni zónának – kb. 2,5 millió évvel ezelőtti – haldoklását a hólyagos bazaltok és a vörös, salakos lávák megjelenése jelzi.

Régebben úgy vélték, hogy a vulkánok rövid ideig működtek és kevés számú (1–3) kitörésből épültek fel (LÓCZY L. 1913; VITÁLIS I. 1913; JUGOVICS L. 1967, 1976). Napjainkban igazolható, hogy egy-egy vulkán másfél–három millió évig is működött, számos kitörési ciklussal, amelyek azonban általában viszonylag kevés tufát, ill. lávát termeltek.

A K/Ar módszerrel észlelt bazaltok legidősebb kőzetei 5 millió évesek (Malomsok $5,25 \pm 0,28$ millió év; a Ság-hegy $5,01 \pm 0,25$ millió év). Az utóbbi adatról megjegyezhetjük, hogy a mintagyűjtők minden bizonnyal a tufaszórás idejének öreg bazaltját elemezték, hiszen a fiatalabb – 3 millió év körüli – bazaltokat már kibányászták és elszállították. Az abszolút kormeghatározást végző dolgozatok táblázataiban a legfiatalabb kőzet kora $2,63 \pm 0,35$ millió év. Végeredményben tehát a finális bazaltvulkanizmus a Dunántúlon mintegy 2,5 millió évig volt aktív.

8. A vulkáni termékek fizikai vizsgálata

A vulkáni hegyek alapját és környezetét képező kőzetek kétfélek: egyrészt laza üledékek (pleisztocén kavics, ill. pannóniai homok, agyagos homok és agyag), másrészt mezozoos szálban álló kőzetek (mészkövek, dolomitok). A vulkáni hegyek alapját és környezetét képező kőzetek alapvetően megszüntették a vulkanitok keletkezését, anyagi minőségét és a későbbi sorsukat.

A pleisztocén felkavicsolódás a Kisalföldön betemette a tufahalmokat és a tufa-gyűrűket, ezzel konzerválta és megőrizte a tufakőzeteket és az egykori formakincset. Az Alpok kristályos és karbonátos kőzeteiből származó laza pannóniai anyagok a Pannon-tengerben képződtek. A heves, gázdús tufavulkánosság ezeket az anyagokat felragadta és a bazaltos anyagok közé keverte. A karbonátos eredetű pannóniai anyagok megjelenése a tufákban okozhatja azok magas CaO tartalmát. A kristályos kőzetliszt beépülése a tufákba pedig azok magas SiO₂ tartalmát eredményezte. A laza pannóniai anyagok könnyen áldozatul estek a külső erők pusztító munkájának, ezért az ilyen térszínen lévő vulkánok tanúhegyekké váltak. A pannóniai fekvő magas CaCO₃-tartalma kedvez a pszeudo-karszt jelenségek kifejlődésének. A bazaltos pajzsok alatt jelentkező pszeudo-karsztosodás azok pusztulását felgyorsítja (ESZTERHÁS I. 1988). A laza pannóniai anyagok víztározó képessége jó. Ezért közvetlenül a laza felszínre települt lávák víztartalma magas (JUGOVICS L. 1976). JÁMBOR Á.–PARTÉNYI Z.–SOLTI G. (1981)

feltételezik, hogy az 1,5–2,0 km vastag, vízgazdag neogén üledékösszlet nagymértékben megnövelte a vulkánosság explozivitását.

Érdekes, hogy a *vulkanitok* fizikai tulajdonságairól a modern bazaltos tanulmányok hallgatnak, így e kérdésben kénytelenek vagyunk félévszázados – vagy még régebbi – művekre (HOFFMANN K. 1875; BÖCKH J. 1878; FERENCZI I. 1924; JUGOVICS L. 1954) és saját megfigyeléseinkre hagyatkozni.

A *tufák* fizikai tulajdonságaik szerint kétfélék. Az első csoportba a *világos tufák* tartoznak. Anyaguk zömben vulkáni hamu, exogén és endogén zárványuk kevés. Rétegzett tufitok, színük szürkés. A bazaltkúpok, bazalthalmok piroklasztikumai az I.1. és II.1. zónákban jelentkeznek általában. Hasonló tulajdonságú a záróvulkánosság tufaíinak fizikai szerkezete is.

A második csoportba a zárványgazdag *sötét tufák* tartoznak. Exogén zárványaik változatosak, a permtől a pannóniai korúig minden előfordulhat bennük. Endogén zárványokban is gazdagok. Rengeteg bennük a felragadott láva, sok a kőbomba, a kőblokk. Ritkábban rétegzett, zömében tömeges kifejlődésűek, színük barnás, barnászörös vagy sötétszürke. Ez a tufaféleség a tufagyűrűk építőanyaga. A rétegvulkánok tufaalapja is sötét tufa, amely az I.2. és a II.2. zónákban jellegzetes.

Az *effúzív vulkánosság* termékeit JUGOVICS L. alapján csoportosíthatjuk fizikai megjelenésük szerint. Végeredményben itt is beszélhetünk sötét (fekete és sötétszürke) bazaltokról, valamint világos (világosszürke) lávákról. (Ismeretes, hogy a kőzet színe és kémiai összetétele között összefüggés van. Ez a csoportosítás ezért a következő fejezetben kap különös jelentőséget.)

A lemezes, vagy rétegzett szerkezetű *sötét bazaltok* kis mennyiségben fordulnak elő. Színük alacsony SiO_2 tartalomra utal. A tufagyűrűkben jelentkező kis pajzsok anyaga ilyen sötét színű, de a legtöbb lávaépítésű hegyben is előfordul sötét bazalt.

A *világos bazalt* a tömegesen felszínre jövő lávák anyaga, színük a magasabb SiO_2 tartalomra utal. A lemezes-réteges szerkezet mellett az oszlopos, gömbhéjas elválás is jellemzi őket. A világos bazalt a nagyobb hegyek általános építőanyaga. A rétegvulkánokban és a bazalttakarókban ez a kőzet a fő hegyépítő.

Újabb csoportot képeznek a *fumarolás* időszak bazaltjai. Az ebben az időszakban felnyomuló lávák teléreket, szilleteket alkotnak. A laza, idegen kőzetek közé diszkordánsan, ill. pennakordánsan települtek, vagy a vulkanitok közé nyomulva doleritesedtek. JÁMBOR Á.–PARTÉNYI Z.–SOLTI G. (1981) szerint feltűnően magas a SiO_2 tartalmuk. Színük erősen világos szürke (mint az ún. szibériai bazaltoké). Ennek az időszaknak a termékei a hopoka-anyagok. Salakos szövetűek, szürkészörös, lilás-vörös színűek. Magas az oxidációs fokuk és a vastartalmuk is. A hopokák az I.2. 3. és a II.2. zónában a bazaltos hegyek tetején lévő kis kúpok (Somló, Badacsony, Haláp, Kab-hegy stb.). Ha már lepusztultak, akkor a vulkáni kürtőben még megtalálhatók (Ság-hegy).

A *posztvulkánosság időszakából származó kőzetek* a kovasavas-karbonátos gejziriterek (Tihany és Pula). Ennek az időszaknak az emléke a sarvalyi telér hasadékaiban talált aragonit. Posztvulkáni működéssel kapcsolatos az alginit képződés is (Pulán és Gércén). Láthatjuk, hogy a posztvulkánosság általában a tufagyűrűkhöz kötött.

9. A vulkáni anyagok kémiai összetételének változásai

JUGOVICS L. (1976) utolsó dolgozatában közreadta az életében összegyűjtött kémiai elemzéseket. A 154 elemzésből a pontosan azonosítható 74 mintát kiválogattuk és ezeket csoportosítottuk. A csoportokat a vulkanitok kora, ill. anyagi (fizikai) minősége szerint alakítottuk ki. A 9 csoportot a 3–11. táblázatban tanulmányozhatjuk.

3. táblázat. Az idős bazaltufák kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Magyargencs	40,96	14,28	4,75	9,81	0,49	1,48
Egyházaskesző	40,68	12,88	5,95	10,80	0,42	1,59
Sabar-hegy	42,60	20,33	4,92	11,55	2,03	0,52
Zánka	43,36	15,55	7,45	10,58	1,49	1,02
Szentgyörgy-hegy	48,67	14,15	6,37	6,16	1,61	0,96
Átlag:	43,25	15,43	5,88	9,78	1,20	1,10

4. táblázat. Az idős tufák bazaltzárványainak kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Szigliget, Öregerdő	45,90	16,74	8,22	8,33	3,61	1,68
Antal-hegy	47,13	16,03	6,95	8,91	3,18	1,93
Szőld-hegy	45,07	14,42	12,63	8,80	2,52	1,85
Hármas-hegy	42,12	15,92	8,10	8,57	1,98	1,21
Szentbékállá	43,60	16,19	11,56	9,72	1,49	1,02
Átlag:	44,76	15,86	9,49	8,86	2,55	1,53

5. táblázat. Az idős tufák bazaltömlés-anyagának kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Kis-Somlyó	43,54	16,59	8,28	10,41	4,55	2,37
Kis-Somlyó	36,68	16,59	8,28	16,27	1,59	2,07
Hercseg-hegy	43,36	16,28	10,87	9,28	3,07	2,19
Hercseg-hegy	44,69	12,25	7,37	9,50	2,97	1,02
Átlag:	42,06	15,42	8,70	11,36	3,04	1,91

6. táblázat. A fekete és a sötétszürke bazaltok kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Hegyesd	45,99	16,06	7,43	9,51	2,62	2,47
Tik-hegy	44,38	16,13	8,75	10,43	2,18	2,19
Dugac-hegy	43,51	17,22	8,03	10,45	3,36	9,62
Sóstó-hegy	45,60	15,15	8,27	9,79	3,30	2,09
Szigliget	45,70	14,90	8,30	10,27	2,86	2,20
Gulács	45,83	15,12	8,04	9,47	3,40	2,78
Csobánc	46,19	13,05	8,76	8,96	3,49	2,39
Köves-hegy	45,48	16,07	8,36	9,13	3,34	2,22
Hegyes-tető	44,02	16,27	7,89	10,25	3,59	2,49
Fekete-hegy	46,56	16,42	6,93	8,70	3,27	2,43
Fertős-hegy	44,14	18,75	7,95	9,39	3,47	2,09
Szebike	46,64	17,98	6,98	9,70	3,55	2,22
Sümegprága	45,35	14,48	8,44	8,66	3,53	2,78
Sorvály-hegy	45,14	15,67	8,50	9,50	3,17	2,57
Prága-hegy	44,38	14,05	7,46	9,48	3,53	2,55
Sorvály-hegy	44,55	15,60	7,83	9,40	3,30	2,52
Tátika	45,79	18,53	7,74	9,65	3,59	2,56
Kovácsi-hegy	45,86	16,13	6,79	9,38	3,98	2,19
Várott-hegy	45,55	15,18	7,81	9,70	3,85	2,30
Kis-Somlyó	43,54	16,59	8,28	10,41	4,55	2,37
<i>Átlag:</i>	<i>45,34</i>	<i>15,98</i>	<i>7,99</i>	<i>9,51</i>	<i>3,31</i>	<i>2,31</i>

7. táblázat. A világosszürke bazaltok kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Dobos-hegy	43,13	15,28	7,95	8,35	3,28	2,10
Kistó-domb	46,14	14,74	8,81	10,57	2,88	0,61
Ócs-hegy	50,03	16,90	7,28	8,61	3,36	1,69
Gyertyános-hegy	47,48	14,65	8,04	8,72	3,52	1,63
Sóstó-hegy	45,87	14,92	7,51	9,98	3,54	1,45
Köleskepe-árok	47,87	15,54	7,45	8,02	3,66	2,17
Kab-hegy (Úrkút)	47,80	16,05	6,93	8,82	3,26	1,94
Kab-hegy (Veréb-tó)	49,45	17,40	6,59	8,69	3,42	1,92
Kapolcs	47,57	16,10	7,18	8,65	3,01	2,23
Láz-hegy	46,76	18,24	7,84	8,71	3,12	1,94
Szebike	44,75	16,87	8,00	9,82	3,60	2,32
Tátika	46,93	14,47	7,59	8,70	3,18	2,04
Vindomyszőlős	46,29	15,00	7,96	8,32	3,30	2,29
Várott-hegy	45,44	17,75	8,00	9,62	3,26	2,80
Kopácsi-hegy	46,33	15,68	7,15	8,65	3,09	2,34
Bükk-hegy	45,77	17,54	5,52	8,85	3,67	2,38
Somló	47,96	14,92	6,02	8,18	4,77	2,13
<i>Átlag:</i>	<i>46,79</i>	<i>16,00</i>	<i>7,40</i>	<i>8,89</i>	<i>3,40</i>	<i>1,99</i>

8. táblázat. A doleritek kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Ság-hegyi doleritek átlagai	49,50	15,46	3,63	7,75	3,93	2,99

9. táblázat. A fiatal (záróvulkánosság) tufáinak kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Somló	64,60	14,98	2,04	1,88	0,74	2,67
Haláp	51,34	14,92	3,56	9,37	3,13	0,64
Szentgyörgy-hegy	48,39	12,70	6,23	7,65	1,13	1,67
Átlag:	54,77	14,20	3,94	6,30	1,66	1,66

10. táblázat. A hólyagos bazaltok kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Haláp	48,12	7,53	4,43	8,04	2,87	1,75
Kab-hegy	47,66	17,38	6,54	8,26	2,83	1,96
Szentgyörgy-hegy	46,40	16,85	6,49	7,70	3,89	2,03
Boncos-tető	46,59	18,96	6,54	8,78	3,62	1,66
Boncos-tető	46,96	16,45	6,78	8,98	2,97	1,10
Somló	47,40	15,16	6,23	8,83	3,19	1,67
Átlag:	47,18	15,05*	6,16	8,43	3,23	1,69

* Haláp nélkül: 16,96

11. táblázat. A hopokaanyagok kémiai összetétele %-ban

Előfordulási hely	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	Ca ₂ O
Kab-hegy	46,74	21,26	2,20	6,93	2,70	2,15
Kopácsi-hegy	44,63	13,23	16,73	7,94	2,87	1,57
Láz-hegy	46,94	17,27	4,72	7,15	1,91	1,60
Átlag:	46,10	17,25	7,88	7,34	2,49	1,77

A táblázatokban azoknak az elemeknek oxidjait tüntettük fel, amelyek a bazaltok értékelése szempontjából fontosak, ill. szabályszerű változást mutattak az egyes kőzet-csoportokat vizsgálva. A kilenc táblázat összegzését a 12. táblázat tartalmazza. Ebben a táblázatban elkülönítettük az idős vulkanitokat (az explóziós időszak tufáit, lávazárványait és csekély lávafeltöréseit), majd az effúziós időszak termékeit (a kezdeti kevés produktumokkal jelentkező fekete és sötétszürke lávákat és a tömeges lávaömlések időszakának világosszürke bazaltjait), végül a haldokló, fumarolás vulkánok termékeit (a fiatal tufákat, a hólyagos bazaltokat, a hopoka-salakokat). Egy hegy (a Somló) bazaltját

átfúrták, egy másik hegy (a Ság-hegy) bazaltját pedig teljességgel feltárták. A két hegy gazdag mintaelemzését a 13. táblázat tünteti fel. Az egyes oxidok változásai az alábbiak szerint alakultak:

1. A SiO_2 változásai. A 12. táblázat egyértelműen bemutatja, hogy a SiO_2 tartalom a vulkánosság előrehaladtával folyton nőtt. (Az explóziós időszakban – kerekítve – a kőzet 42–44%-a, az effúziós időszakban 45–46%-a SiO_2 .) Ugyanez a szabályszerűség bontakozik ki a 13. táblázatból is: minél idősebb egy láva, annál kevesebb a SiO_2 tartalma. A vulkanizmus előrehaladtával emelkedik a SiO_2 érték.

12. táblázat. Összefoglaló a bazaltok kémiai összetételének %-os megoszlásáról

Megnevezés	Eredet	SiO_2	Al_2O_3	MgO	CaO	Na_2O	K_2O
1. Idős tufák	Az explóziós (maarműködés) anyagai	43,25	15,43	5,88	9,78	1,20	1,10
2. Az idős tufák bazaltzárványai		44,76	15,86	9,49	8,86	2,55	1,53
3. Az idős tufák bazaltos foltjai	Az effúziós működés anyagai	42,06	15,42	8,70	11,36	3,045	1,91
4. Fekete és sötétszürke lágák		45,34	15,98	7,99	9,51	3,31	2,31
5. Világosszürke (tömeges) lágák	A haldokló (fumarolás működés) termékei	46,79	16,00	7,40	8,89	3,40	1,99
6. Doleritek		49,50	15,46	3,63	7,75	3,93	2,99
7. Fiatal (záróvulkánosság) tufák		54,77	14,20	3,94	6,30	1,66	1,66
8. Hólyagos bazaltok	A haldokló (fumarolás működés) termékei	47,18	16,96	3,63	7,75	2,23	1,69
9. Hopoka (fumarola tevékenység) salakja		46,10	17,25	7,88	7,34	2,49	1,77

13. táblázat. Két bazaltos hegy effúziómainak kémiai összetétele %-ban

Megnevezés	SiO_2	Al_2O_3	MgO	CaO	Na_2O	K_2O
Somló felszínközel	48,51	16,22	6,20	8,32	3,45	1,56
kb. 25 m	48,85	15,24	5,52	8,63	4,14	1,38
kb. 45 m	48,82	14,91	7,04	8,25	3,54	1,98
kb. 61 m	47,89	15,86	7,45	8,45	3,84	1,95
kb. 105 m	48,03	15,33	8,01	8,45	3,42	2,10
kb. 116 m	47,60	10,72	6,48	9,99	2,76	2,40
kb. 120 m	47,39	14,78	4,28	9,03	2,22	1,98
Ság-hegy						
„Alsóbazaltok” átlagértékei	48,16	15,23	9,01	9,07	3,05	1,85
„Felsőbazaltok” átlagértékei	48,85	14,40	8,05	9,06	4,08	1,39
Doleritek átlagértékei	50,65	16,65	2,95	6,61	4,57	3,07

A jelenség nagyon érdekes. Elméletileg pontosan a fordítottját várnánk: a finális vulkánosság ugyanis a SiO_2 folyamatos csökkenését kellene, hogy eredményezze. A folyamat úgy magyarázható, hogy a sötét bazaltok óriási mélységből, nagy sebességgel törtek a felszínre. Ezek a finális vulkánosság igazi képviselői: SiO_2 -szegény, olvadt köpeny-anyagok. Valószínűleg a függőleges mozgásokkal „felpréselt”, a kérget átszelő,

a felső köpenybe is behatoló vetősíkok mentén a felszínre törő láváról van szó. A világos bazaltok már az asztenoszféra hőáramaival megolvastott felsőköpeny-, még inkább kéreganyagok.

2. Az Al_2O_3 változásai. Az összesítő táblázatból kiolvasható, hogy az Al_2O_3 a vulkánosság előrehaladtával nő. Az explóziós működések 15,5%-os, az effúziós időszak 16%-os, a fumarolás időszak 16,5%-os értékeket mutat. Ezt az állítást a Somló és a Ság-hegy elemzésértékei is alátámasztják (13. táblázat).

3. Az MgO változásai. Az MgO változásai az Al_2O_3 változásaival ellentétes tendenciát mutatnak (12., 13. táblázat). Egy-két zavaró adattól eltekintve a kezdeti 9%-ról közel 3,5%-ra csökken – kerekítve – az érték.

4. Az Al_2O_3 – MgO arány változása is fontos paraméter. Az explóziós időszakban: $Al_2O_3:MgO = 15,5:9$; az effúziós időszakban: $Al_2O_3:MgO = 16:7,5$; a fumarolás tevékenység idején pedig $Al_2O_3:MgO = 16,5:3,5$.

Ezek az eredmények is igazolják, ill. pontosítják a fenti állításunkat. Az a tény, hogy az idő múlásával nő az Al_2O_3 -tartalom, ill. csökken a MgO -tartalom a bazaltlávában, csakis azt jelentheti, hogy a szilárd kéreg egyre felszínközeli anyagait olvasztotta magába a felhatoló magma.

5. Az Na_2O változásai. A vulkáni tevékenység előrehaladtával a Na_2O értéke emelkedik. A kezdeti tufaszórás 1% körüli értéke az utolsó lávafeltörésig közel 4%-ra emelkedik. A Somló és a Ság-hegy bazaltjának Na_2O tartalom változásai is alátámasztják állításunkat. (Érdekes, hogy a fumarolás időszakban az Na_2O tartalom visszaesést mutat.)

6. A K_2O változásai. A Na_2O -hoz hasonlóan alakul: egyre növekvő értéket mutat (az explóziós időszak 1%-os értéke az effúzió időszakában mintegy 3%-ra emelkedik). A fumarolás időszakban a K_2O is visszaeső értékeket mutat. (A Ság-hegy – és különösen a Somló – nem mutatja egyértelműen a fent vázolt tendenciát.)

A Na_2O és K_2O aránya is fontos mutatója a bazaltok kémiai elemzésének. JUGOVICS L. eredményeivel nem igazolható BALOGH K. és munkatársainak (1982) állítása, miszerint az explóziós időszakban a K aránya meghaladta az Na arányát. (A 154 elemzés között 3 olyan akadt, ahol a K_2O -os aránya magasabb volt, mint az Na_2O -é.)

Az átlagolási eredmények azt mutatják (12. táblázat), hogy a tufákban az arány: $Na_2O:K_2O = 1:1$; a lávákban pedig $Na_2O:K_2O = 1,5:1$. (Érdekes, hogy a fiatal tufákban is 1:1, a fumarolás salak- és lávaanyagokban pedig 1,5:1 az arány.)

A Na_2O és a K_2O értékeinek emelkedése is alátámasztja, hogy a láva az idő múlásával egyre több kéreganyagot tartalmaz. (A bazaltkőzet Na_2O - és K_2O -tartalma emelkedő tendenciájában közelít a kéreg 3,71%-os, ill. 3,11%-os értékeihez.) A Na túlsúlya a K felett is a fenti tényt húzza alá.

7. A CaO értékek alakulása. A kezdeti (explóziós) vulkánosság CaO értékei viszonylag magasak. Ennek az az oka, hogy a vulkanitok közé nagy mennyiségű laza üledék (elsősorban pannóniai üledék) keveredett. A pannóniai anyagok Ca^{++} tartalma magas. A tufák az idők során átalakultak, elmállottak (agyagosodtak, bentonittá alakultak (BORSY Z. et al. 1984) és a kialakuláskor csak elegyként tartalmazott kalcium tartalmú

homok kalciumját kémiaiilag átvették, megkötötték. Érdekes az a tény, hogy a lávák CaO tartalma is messze meghaladja a kéreg CaO-átlagát (aminek értéke 5,10%).

Befejező megjegyzések

A természetben abszolút törvényszerűségek nem léteznek. A mi általunk feltárt szabályszerűségek alól is adódik számos kivétel. Viszont a vázolt *törvényszerűségek tendenciái* igazak, mert a sokféle felsorakoztatott törvényszerűség összesség.

A fenti sokrétű elemzésen túl másfajta kutatásokat is végeztünk. Megvizsgáltuk pl. azt, hogy a geotermikus grádiens és a vulkánosság területi elhelyezkedése között milyen kapcsolat van. Nem találtunk összefüggést! Figyeltük az egyes kőzetek foszfortartalmának változásait is. Ezek eltéréseiben nem találtunk szabályszerűséget. A víz és a széndioxid változásait figyelve elméletünkhöz bizonyítékul felhasználható szabályszerűsége nem akadunk.

Szerettük volna a kőzetek ásványtani felépítés szerinti vizsgálatát is elvégezni. Kívánatos lett volna ebből olyan táblázatokat szerkeszteni, mint amelyet a kémiai elemzésnél készítettünk. Sajnos, erre vonatkozóan csak kevés adatot találtunk. Ezek használhatatlanságát csak fokozta, hogy a minták megnevezése, a mintavétel helyének pontos leírása hiányzott. JUGOVICS L. utolsó dolgozatában (1976) említette, hogy tervezi a bazaltok ásványi felépítését tartalmazó gazdag gyűjteményének csoportosított közreadását. Érdemes lenne ezt a posthumus-munkát elvégezni!

IRODALOM

- BALOGH K. et al. 1982. A dunántúli bazaltok K/Ar kora. – MÁFI Évi Jelentése 1980-ról, pp. 243–260.
- BOKOR P. 1965. A kislalföldi bazaltvulkáni romok geomorfológiája. – Földr. Ért. 14. 3. pp. 319–332.
- BOKOR P. 1974. A bazaltvulkáni romok területi elhelyezkedése. – MTA Földrajtud. Kut. Int. belső kiadványa, 52 p.
- BOKOR P. 1988. Bazaltvulkáni romjaink morfometrikus elemzése. – BDTF Tudományos Közleményei, VI. Szombathely, Természettudományok 1. pp. 205–225.
- BOKOR P. 1990. A bazaltos tanúhegyek rekonstrukciója. – BDTF Tudományos Közleményei, VII. Szombathely, Természettudományok 2. pp. 145–162.
- BORSY Z. és mtsai 1984. Újabb adatok a Tapolcai-medence fejlődéstörténetéhez. – Acta Geographica Debrecina, Tom. XXIII. pp. 79–104.
- BÖCKH J. 1878. A Bakony déli részének földtani viszonyai. – Földt. Int. Évk. III. pp. 172–180.
- BULLA B. 1962. Magyarország természeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Bp. pp. 38–40.
- CHOLNOKY J. 1937. Balaton. – Franklin Társulat, Bp. pp. 97–113.
- ERDÉLYI F. J. 1937. Eötvös és munkatársainak mérései a Sághegyen. – Mat. Term. Tud. Ért. LVI. pp. 1214–1235.
- ESZTERHÁSI I. 1988. A bazaltmezők pszeudokarszt-jelenségei. – Az oktatási intézmények karszt- és barlangkutató tevékenysége II. Országos Konferenciájának kiadványa, BDTF, Szombathely, pp. 39–41.
- FERENCZI I. 1924. Geomorfológiai tanulmányok a Kis Magyar Alföld déli öblében. – Földt. Közl. 1. pp. 2–37.
- HOFFMANN K. 1875. A Déli-Bakony bazaltkőzetei. – Földt. Int. Évk. III. pp. 140–148.
- JÁMBOR Á.–PARTÉNYI Z.–SOLTIG. 1981. A dunántúli vulkanitok földtani jellegei. – MÁFI Évi Jelentése 1979-ről, pp. 68–92.

- JUGOVICS L. 1916. Az Alpok keleti végződése alján és a vasvármegyei Kis Magyar Alföldön felbukkanó bazaltok és bazalttufák I–II. – Földt. Int. Évi Jelentése 1915–1916-ról, pp. 49–73. és 63–76.
- JUGOVICS L. 1954. A Déli-Bakony és a Balatonfelvidék bazaltterületei. – Földt. Int. Évi Jelentése 1953-ról, pp. 65–87.
- JUGOVICS L. 1967. A dunántúli bazalt- és bazalttufa területek. – MÁFI Évi Jelentése 1967-ről, pp. 75–80.
- JUGOVICS L. 1971a. A Balaton-felvidék és a Tapolcai-medence bazaltterületeinek felépítése. – Földt. Int. Évi Jelentése 1968-ról, pp. 223–244.
- JUGOVICS L. 1971b. A Kab-hegy és a körülötte települő bazaltterületek. – Földt. Int. Évi Jelentése 1968-ról, pp. 245–265.
- JUGOVICS L. 1972. A Kisalföld bazalt- és bazalttufa előfordulásai. – Földt. Int. Évi Jelentése 1970-ről, pp. 79–101.
- JUGOVICS L. 1976. A magyarországi bazaltok kémiai jellege. – MÁFI Évi jelentése 1974-ről, pp. 431–468.
- JUHÁSZ Árpád 1985. Lemeztektonika. – Tankönyvkiadó, Bp. 102 p.
- JUHÁSZ Árpád 1987. Évmilliók emlékei. – Gondolat Kiadó, Bp. pp. 137–141.
- KULCSÁR L.–GUZINÉ S. A. 1962. A celldömölki Ság-hegy vulkánja. – Acta Geographica Debrecina, Tom. 1. pp. 62–75.
- LÓCZY L. 1913. A Balaton környékének geológiai képződményei. – A Balaton Tud. Tanulm. Eredm., I.1.1. szakasz.
- PRINZ GY. 1942. Magyarország földrajza. – Budapest, pp. 42–45.
- SOLTI G. 1981. A Pulai gejzirit. – MÁFI Évi Jelentése 1979-ről, pp. 241–246.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, E. 1938. Geologie der rumpfungerländischen Kleinen Tiefebene. – Mitt. Berg. Hüttenmänn. Abt. Joseph Univ. Sopron, 64 p.
- SZÁDECZKY-KARDOSS E. 1958. A vulkáni hegységek kutatásának néhány alapkérdéséről. – Földt. Közl. 3. füzet, pp. 416–443.
- VADÁSZ E. 1957. Földtörténet és földfejlődés. – Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 594–601.
- VARRÓ K. 1953. A nyugat-dunántúli teraszhomokok és bazaltok közzettani vizsgálata. – MÁFI Évi Jelentése 1950-ről, pp. 285–293.
- VERESS M. 1989. Vas megye területének fejlődéstörténeti vázlata. – Vasi Szemle, 43. pp. 9–14.
- VITÁLIS I. 1913. A balatonfelvidéki bazaltok. – A Balaton Tud. Tanulm. Eredm. I. 1. Ásványtani függelék

GENERAL FEATURES OF BASALTIC VOLCANISM IN TRANSDANUBIA

by *P. Bokor*

S u m m a r y

The Transdanubian basaltic volcanic activity presents several regularities.

There are two volcanic areas in Hungary between the southern shore of Lake Balaton and the Slovak border, separated by a zone free of volcanic activity (*Figs 1a* and *1b*). There are subzones in both volcanic areas, according to the location of volcanic products. On the southern shore of Lake Balaton and in the Rábaköz interfluvium only tuffs are found. Both tuffs and lavas occur in the Tapolca Basin, on the Balaton Uplands and along the Marcal river. In the Bakony Mountains, however, basaltic hills are built up exclusively of lava.

The amount of basalts also varies by zones. In the southern area the number of eruptions and the amount of mountain-building rock increase in southern direction. As a consequence, the shape and forms of hills are also adjusted to the belts described above. The small volcanic cones are replaced by tuff rings and then we reach the zone of residual hills (*buttes*) and finally the lava mantles come.

Zones of explosion occur in both areas, on tuff fields. The early explosional activity of buttes was followed by effusional volcanism. In the area of lava mantles only effusion is characteristic.

The oldest volcanic products are found in the tuff zone. Explosions started 5 million years ago and were replaced by effusion ca 3.5 million years ago. Volcanoes became extinct 2.5 million years ago, but postvolcanic activities survive to our days. It can be concluded from the above that volcanic activity shifted in space and time: in the southern area towards north and in the northern area towards south frontally.

When volcanism ended in the Carpathian island arc, a strong climatic deterioration ensued in the area beyond. The cooled plate, thinned by the magma flows in the asthenosphere, began to contract, crack and fall into microplates. The deep lineaments (Balaton line and Rába line) conducted the water of the Pannonian Inland Lake into the depth. This resulted in explosion. Then tectonic plates began to subside and press magma upwards and this led to effusions in the foreland of subsidences.

During volcanism the SiO_2 , Al_2O_3 , Na_2O and K_2O contents of volcanites tend to grow and at the same time MgO content is reduced (Tables 3–13). This points to an initial upward migration and effusion of mantle materials, while later this was replaced by crust materials.

Translated by D. LÓCZY

Pécsi Márton: Geomorfológia és domborzatminősítés. – Elmélet, Módszer, Gyakorlat 53. MTA FKI, Budapest, 1991. 296 old.

Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi kiadásában megjelent gyűjteményes kötet cím- és hátlapját a Dunakanyar 1958-ból származó, még a nyaralóépítés, a megnövekedett idegenforgalom és a Dunának az erőműépítkezéssel összefüggő elgátolása előtti, „békebeli” állapotokat tükröző fényképei díszítik.

Ennek talán jelképpértéke is van: innen indult PÉCSI Márton pályája, illyennek látta ezt a megkapó tájat, amikor kandidátusi értekezését, majd a belőle készült, egy igen értékes – lassacskán már klasszikusnak számító – monográfiásorozatot indító „A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakotana” c. könyvét írta. Anyaggyűjtés közben gyakran élt az akkor általában művelt terepi megfigyelés módszerével.

PÉCSI professzor neve az azóta eltelt három és fél évtizedben folyamatosan ott szerepelt a földrajzi és rokontudományi szakfolyóiratok szerzői között. Kutatói munkája mellett rendszeresen vállalt oktatói feladatokat is, amikor alapvető geomorfológiai fogalmak, jelenségek, folyamatok meghatározását, magyarázatát adta. Más alkalmakkor nemzetközi fórumokon, ill. Magyarország felszínét bemutató kiadványokban, útvonalvezetőkben, térképmagyarázóokban foglalta össze a magyar földrajzban elért legfontosabb eredményeket, a hazai földrajztudományban kidolgozott új irányzatokat. Céljukból fakadóan ezek a munkák gyakran idegen nyelveken jelentek meg, magyarul eddig nem voltak hozzáférhetők.

A gazdag életmű említett darabjaiból – MAROSI Sándor gondos szerkesztői tevékenységének eredményeként – egy olyan „geomorfológiai olvasókönyv” állt össze (ahogyan a szöveg előkészítése idején nevezték), amelyet a földrajz szakos egyetemi hallgatók, ill. a pályájuk elején állókutatók, tanárok haszonnal forgathatnak.

Az első három értekezésben a felszíni vizek munkájáról esik szó. Először a folyóvízi (és röviden a tengerparti) erózió fogalmairól és formáiról kapunk összefoglalót, majd az általános természetföldrajzi ismeretek alkalmazása következik egy konkrét feladat megoldására, a Duna-teraszok fejlődéstörténetének feltárására. Ehhez a fejezethez kellett a legtöbb „felfrissítő” lábjegyzetet illeszteni, ami azt mutatja, hogy a kutatás a cikk első megjelenése óta tovább folyik, állandóan újabb adatok és értelmezések merülnek fel – mint ahogyan ez már a tudományos munkában lenni szokott.

Kifejezetten tankönyvrészletnek készült a felszínmozgások folyamatok rendszerét bemutató értekezés. Mint PÉCSI M. egyéb munkáiban, itt is szervesen egybeszővődnek a klasszikus magyar (ez esetben leginkább CHOLNOKY J. műveiből) és a nemzetközi irodalomból merített tudásanyag, valamint a szerző saját vizsgálódásaiból tett megállapítások. A tanulmány a formák után a folyamatokra, a lejtőfejlődést befolyásoló tényezőkre összpontosít, amelyeket hasonló rendszerezettséggel vesz sorra. Itt adja meg az általa bevezetett gyűjtőfogalom, a derázió értelmezését.

PÉCSI M. geomorfológiai működésének másik kiemelkedő területe a geomorfológiai szintek rendszerének felépítése, ezen belül pedig a többszöri eltemetődésen és exhumáción keresztül megvalósuló felszínfejlődés modelljének kidolgozása. Természetesen ez sem lezárt téma, a jelen tanulmánykötetben az MTA FKI geomorfológiai munkacsoportja keretében folytatott kutatások kb. tíz évvel ezelőtti állásának összefoglaló értékelését olvashatjuk. Összefügg ezzel a hegylábi, alföldperemi üledékek fejlődéstörténeti szempontú elemzése is, ami a tudományos együttműködés szép példája.

PÉCSI M. több kutatási irányzat elindítója, ill. hazai meghonosítója. A következő tanulmányokban megfogalmazza a mérnökgeomorfológia tárgykörét, feladatait és módszereit, majd ezeket elsősorban a Duna menti löszfalak területéről vett példákkal illusztrálja. Ugyanilyen jelentős a szerepe a geomorfológiai térképezés eljárásainak, majd az erre épülő domborzatminősítés rendszerének kidolgozásában. Ilyen irányú munkásságát a társadalom teljes környezetéről szóló tanításban integrálta, hogy ezzel a földrajztudomány társadalmi hasznosságáról való meggyőződését újabb érvekkel támassza alá.

A 17 tanulmány arra ugyan elegendő, hogy bepillantást nyújtson szerzőjük sokoldalú munkásságába, de kevés ahhoz, hogy PÉCSI M. teljes tudományos tevékenységi körét felölelje. Ez annál is inkább lehetetlen, hiszen 70 évesen is igen aktív, aki kutató professzorként tovább bővíti már eddig is rendkívül gazdag életművét.

LÓCZY DÉNES

A Kelet-Stájer-Alpok előhegységének geomorfológiai sajátosságai

HARALD EICHER¹

Helyzetkép

A geomorfológiai elemzés sikere egy adott terület ismertetésén, valamint a hasonló genetikájú területek térképezési ismeretein múlik. A szerző, aki eddigi tapasztalatait többnyire a glaciálmorfológiában gyűjtötte, a periglaciális területek kutatásával nem csak azért kezdett foglalkozni, mert ott térképezési hiányosságok mutatkoztak, hanem azért, mert más periglaciális térségek genetikai formáiról szerzett ismeretek és magyarázatok teljesen különböztek egymástól (WINKLER–HERMADEN, A. 1955, 1957). Ehhez járul még az a tény, hogy az alpesi előtérben a negyedkori uralkodó formakincsnek sokkal nagyobb része megmaradt, míg a fluvio-glaciális tartományban a középső- és koranegyedidőszaki formák kisebb kivételtől eltekintve már erodálódtak.

A párhuzamosságok kimutatásáért őszinte hálával tartozunk M. SIFRERnek (Szlovén Tudományos Akadémia Földrajzi Kutató Intézete, Ljubljana), aki a szlovéniai periglaciális jelenségekkel kapcsolatos kutatáseredményeit számos terepbejáráson be is mutatta. Ezek a tapasztalatok a szerzőt jelentősen megerősítették abban, hogy e térség geomorfológiai helyzetét behatóbban kell tanulmányozni. A terepen folytatott konstruktív vitákért nem csak a négy napon át engem kísértő M. SIFRERnek kell mondanom köszönetet, hanem LOVÁSZ GY. kollégámnak is, aki Magyarországon szerzett hasonló tapasztalatait (LOVÁSZ GY. 1970a, 1970b, 1986) a közös kelet-stájerországi kirándulás vitái során tárta fel.

WINKLER–HERMADEN munkássága óta Délkelet-Ausztria területének geomorfológiai feltártsága és megismertsége sokat javult. Mindenekelőtt a vályogtakaró- és az agyagrétegek értelmezése vet fel tömördeke problémát. A WINKLER–HERMADEN által a Lafnitz-völgy közelében megkezdett térképezések nem folytatódtak (kézzel színezett, nem publikált, kéziratoss térkép a GBA-ban, évszám nélkül). A szerző térképezése az 1984. évi autópálya építések, valamint az országos közutak és a községi utak szélesítésének időszakára esett, amikor is egy fantasztikus feltárássra nyílt lehetőség. Az erdészeti útépités azonban a tapasztalatlan térképezőket téves irányba vezetheti, mert a makadám réteg alá törvényszerűen koranegyedidőszaki kavicsot szórnak, amely többnyire a vízvezető árkokkal párhuzamosan fekszik, és így a vályogos területeken negyedidőszaki kavicsnak tűnnek. A kiásott és megvizsgált kút- és pinceüledékek elemzése mellett az új lecsapolási berendezések is jó térképezési támpontot nyújtottak.

A „Pirch”-talajok tartományában a feltárások rendszerint nyitva maradtak, aminek következtében a mélyvonalra helyezett talajfúró olyan kavicsot érintett, amely az építke-

¹Graz-i Egyetem Földrajzi Intézete, Graz, Ausztria

zési munkálatok során kiemelt anyagban még nem volt látható. Az 1984-ben Jobst–Lindegg–Hohenbrugg–Ebersdorf között épített magasfeszültségű villamos távvezeték alapjainak megépítése az erdőterületen egy egész térképszelvény elkészítését tette feleslegessé. Az erdei útépités kavicssszükségletét ui. a teraszperemekről szerezték be, ahol több kavicsbányát alakítottak ki. Az utolsó öt esztendőben azonban a kavicsbányák felét már rekultiválták.

Ezeknek a feltárásoknak meghatározó jelentőségük van a teraszperemek geomorfológiai folyamatainak megismerésében. Már enyhe lejtés esetében is azt mutatják, hogy a periglaciális időszakban a szoliflukció az egyébként oly kitűnő felszínmegtartó vályogtakarót is eltávolította. A feltárásoknak csak mintegy harmada volt elég mély ahhoz, hogy a krioturbációs kavicsréteg alatt az „in situ” képződött fluviatilis üledékek láthatók legyenek. A legmagasabb teraszok gyakran vályogmentesnek tűntek, emiatt WINKLER–HERMADEN többnyire meleg időszakok képződményeinek tekintette őket. Közülük három kavicsbányában szerencsés módon még meg lehetett figyelni szingenetikus krioturbációkat. Így bebizonyosodott, hogy a negyedidőszak eleji, 400 m-es großharti teraszszint (amely mértékletes lepusztulás következtében a Safentől innen lévő Wagerberg-felszínnel korrelál) ténylegesen egy hideg időszaki kavicsképződmény. A hideg időszaki képződés mellett szól az is, hogy a kavicsspektrum (nagyság szerinti eloszlás, koptatottság mértéke, mátrix-állapot) a legidősebb terasztól a legfiatalabbig egyforma, csupán a kristályos görgeteg mállottabb. A negyedidőszak eleji teraszok összes kőzetmaradványa már a pusztá érintéskor murvára esik szét. A szingenetikus krioturbációkban együtt konzerválódtak, míg a krioturbációs sorozatban (többnyire a teraszperem közelében, a vályogtakaró kiékelődésével összekötve) teljesen hiányzanak. Ez azt jelenti, hogy geliszoliflukció során elmállottak.

A negyedidőszaki kavics egyértelműen elkülönül a tojásnyinál alig nagyobb harmadidőszakitól. A homokos–kavicsos összlet határozottan gyengébb folyóvízi tevékenységre utal. A homokos–iszapos rétegek pedig széles fronton váliakoznak egymással. E harmadidőszaki kavicsvonulatoknak a görgetegje a hegységperemen még kevésbé gömbölyű (pl. Kulmtól Ny-ra az alsó- és felsőharli hatalmas kavicsösszletben), míg Sebersdorfberg tartományában már teljesen kerekded.

Az egykori kvarcban szegény görgeteg pelites tömeggé alakult át. A periglaciális–szoliflukciós lejtők tartományában ezek a kvarcsegregény maradványok szinte teljesen elmállottak. Így kitűnően felismerhető, hogy a pannon kavics pelites mátrixai a kristályos görgeteg mállástermékéből származnak. A negyedidőszaki görgeteg-generációhoz hasonló tipikus homokos mátrix azonban hiányzik.

A mezőgazdasági művelésű felszínen az agyagásványoktól tömör a talaj, a lepusztult vályogtakaró alól kibukkanó negyedidőszaki kavics pedig meghamisítja a tipikus homokmátrixot. Mindazonáltal térképező kollégám, M. SIFRER véleménye szerint a Bacher-hegység előterének térképezésében a tévedés kizárt. Ugyanis ha a kavics nagyobb görgetegből áll, azaz 1–3 dm-nél nagyobb és koptatott kvarcgörgetegről van szó, mint pl. a Haller, a Rohrbach fölötti Waltersdorf, az Ebersdorfberg és a St. Johann in der Haide magasan fekvő kavicsa (amelyet az osztrák talajtérképen hibásan harmadidőszaki kavics-

nak térképeztek), akkor koptatott negyedidőszaki üledékképződményeikről kell beszélnünk. (Nagyobb koptatottság és változatlan bányatörmelék esetén a legfelső pliocén posztbazaltos kifejezés óvatos használata ajánlott.)

A térségben vályogtakarók minden teraszon előfordulnak. A dellék és a krioplánáció által elvékonyodott teraszperemeken egy gyakorlati szabály érvényesül: minél magasabb (idősebb) a terasz, annál vastagabb a vályogtakaró. A vasas kiválások nagysága nem hozható kapcsolatba a teraszmagasságokkal. A szerzőnek az volt a benyomása, hogy a szebb konkréciók inkább a két alsó teraszon találhatók (ott azonban kevésbé legömbölyítettek és így különböznek a Kaiserwald-terasz vályogtakarójától). A karbonátos kőzetek teljes hiánya még a legfiatalabb vályogtakaró esetén sem rendkívüli jelenség. Az utolsó jégkorszak deflációs, vegetáció nélküli területein – folyótalpakon és görgeteges felszíneken – már hiányoznak a karbonátos kőzetek. A Feistritz és Lafnitz vízgyűjtője a Stájer-peremhegységben kristályos kőzeteken terült el.

A fedővályogban hiányoznak a fosszilis talajszintek is. A tömör B-szint hiánya az egyébként is tömör vályogtakaróban semmi szokatlant nem jelent. Az a tény, hogy itt csak palás kőzetekből származó deflációs termékek találhatók, kizárja a tipikus lösz előfordulását. A jelenkori nedves éghajlat nem kedvez a vályog megmaradásának. Mindezek ellenére nem kétséges a vályog eolikus származása. E nélkül nem lehet megmagyarázni az egységes teraszkavics-takarót, valamint a teraszüledékek vastagságának/magasságának kortani korrelációját. A homok- vagy kavicsösszetétel teljes hiánya kizár minden ártéri vályogképződést. Szignifikáns a feltárás jellegzetes prizmastruktúrája is. Ezzel szemben nagyon kifejezettek a vas- és mangán-vezérformák a kavicsösszetételekben, amelyek mennyisége a magasan fekvő kavicsfelszíneken jól láthatóan növekedik. A homokos mátrix erősen vörösbarna elszíneződésű. (Kivételek ez alól a teraszperemek, amelyek az utolsó eljegesedés krioturbációs hatása következtében fakóbbakká váltak).

A 2–3 m-es mélységben előforduló jellegzetes fekete mangánszintek csak a teraszperemek közelében figyelhetők meg. Ott, ahol a fedővályog nem vékonyodik el, a mangánkonkréciók hiányoznak, amint ez az autópálya bevágásában megfigyelhető.

Az itt említettek azt igazolják, hogy a geomorfológus a terepen feltérképezett üledékek jellegzetes tulajdonságait morfológiai egységekhez tudja kapcsolni.

A felszínformák elemzése – a szelektív erózió geomorfológiája

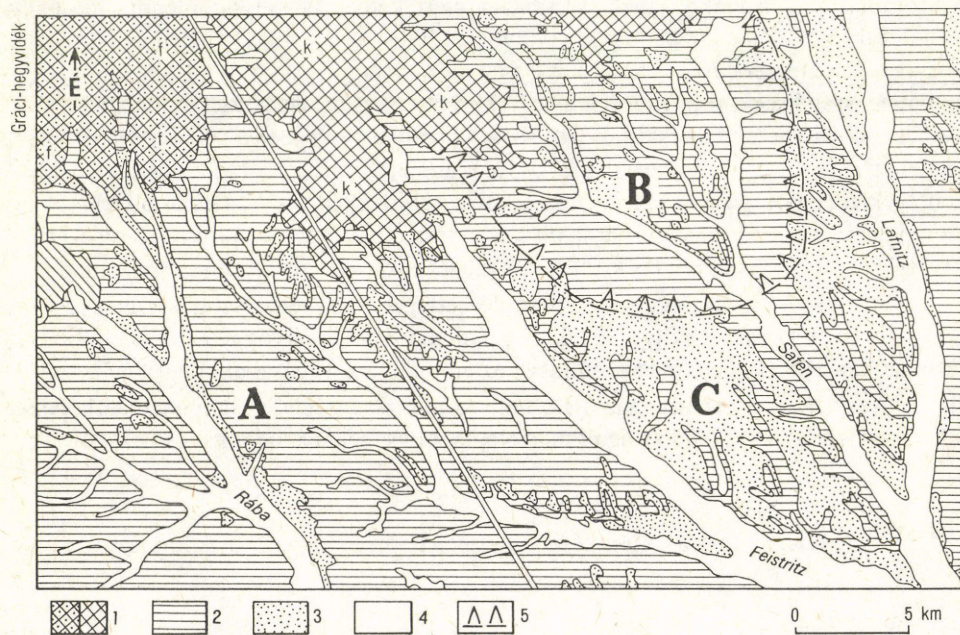
Ha a szemlélő tiszta időjárási viszonyok mellett a Wullmensteinről (hartbergi Ringkogel, 867 m) D-re tekint a gleichenbergi vulkáni tájra, akkor a Kelet-Stájer-Alpok előterének egyik legérdekesebb felszínföldrajzi jelenségét figyelheti meg. A Graz–Bécs légifolyosó mentén Feistritz és Lafnitz között csodálatosan bontakozik ki az Alpok előhegysége. A hartbergi és póllai Safen-ág Kelet-Stájerország harmadidőszaki területén madártoll alakú vízhalózatot alakítanak ki. Itt az alpi előtérnek egy sajátos nagymorfológiai medencéjéről van szó, ami csak a jó topográfiai térképek magassági

pontjának követése alapján tűnik fel, de a domborzattípusok térképén (1. ábra) pontosan kirajzolódik. Ehhez a medenceperemhez a Feistritz és a Lafnitz között az ún. *Plattenland* (táblásvidék) csatlakozik, ami enyhén lépcsős és kiterjedt *teraszos táj*, amely hasonló nagy méretben egész Stájerországban nem lelhető fel. Ez különösen jól látható Fürstenfeld–Stadtbergenről (383 m-es pont).

Ez a táblaszerű síkvidéki felszín teljesen eltér a harmadidőszaki törésvonal mentén lesüllyedt és felszabdalt terület felszíni formáitól („árkos táj”), amelynek gerincei csodálatos táj benyomását keltik.

A dombokkal és hegykúpokkal tarkított hosszú vonulatot földhasználata (magasan fekvő települések, gyümölcs- és cserjékultúrák, szőlőtermesztés, nyárosok) miatt a „Stájer Toscana” néven említik az idegenforgalmi prospektusok is. Az Auffen–Großhart–Hohenburg üdüllőkörzetben óriási erdőterületek gazdagítják a tájat.

Az Alpok előterében fekvő domborzat-módosulás megértésének kulcsa az üledékes hegyláb felszín szelektív eróziójában rejlik, amely a negyedidőszak 2,4 millió éve alatt folyt. A felsőpleisztocénban száraz és félig száraz éghajlaton a harmadidőszaki

1. ábra. A Stájer-Alpok előterének negyedidőszaki, eltérő felépítésű részei. – A = kevésbé jellegzetes peremvidék (gyengén metamorf anyag, csekély „folyólecsúszás”); B = szelektív erózió által kialakított előtéri medencék; C = jellegzetes teraszvidék (erősen metamorf anyag, aszimmetrikus „folyólecsúszás”); 1 = gyengén, ill. erősen metamorf változatok a felszínre kerülő alaphegységben; 2 = harmadidőszaki, általában „gerincvonulatos-árkos” vidék; 3 = vályogtakaróval fedett negyedidőszaki kavicsteraszok, „tábla-vidék”; 4 = würm periglaciális völgytalpak, részben recens vályogtakaróval; 5 = legnagyobb kavicsfelszínnek; k = kelet-stájer kristályos alap (durvagneisz alaphegység); f = fillitek, mészkövek

felszín csak felületi lepusztulást szenvedett. A hideg fázisokkal váltakozó klímaváltozás következtében pedig idős negyedidőszaki kavicstakarók keletkeztek, amelyek megvédték a finomabb üledékekből álló harmadidőszaki felszínt az intenzív felszabdalástól. A homokos mátrixban előforduló durva kristályos kavicsösszlet magas kvarctartalmú (a legtöbb palás kőzet a periglaciális folyómederben már elmállott), ezért különösen ellenálló. Ezek a negyedidőszaki teraszok, amelyeken helyenkint füves növényzet nőtt, a kiteljesedő glaciálisban, a hideg–száraz klimatikus viszonyokban hullóporos vályogsapkákat kaptak. Ezek a karbonátban szegény vályogsapkák a vegetációmentes defláció sújtotta periglaciális folyómedrekben nem vehettek fel tipikus löszjellegűt, amennyiben eltekintünk a feltárásoknak erre a hullóporos vályogra oly jellemző prizmasztruktúrájától.

A vályog a meleg–nedves interglaciálisokban kompakt vályogtakaróvá tömörült, mely a fosszilis talajszintek nyomait eltörölte. E vályogtakaró vastagsága kapcsolatot mutat a teraszok kavicsösszleteinek magasságával (tehát korával), a denudációtól védett helyzetekben. Megmutatkozik az is, hogy a teraszperemhez közeli területek – néhány esettől eltekintve – már néhány 100 m-rel a teraszperem előtt denudációt szenvedtek.

Az erdőterületen ezt a változást (a vályogtakaró elvékonyodása) a gyakorta látható csarabos (*Calluna vulgaris*) puszta jelzi, amely az egyébként többször fellelhető kék perjét (*Molinia caerulea*) váltja fel. Az időszakosan nedves termőhelyeknél ez a bioindikátor arra is utal, hogy rendszerint ezeken a területeken a sekély (1 m-es) talaj (többnyire pszeudoglej) alatt a talajfűrő kavicsos alapkőzetet érint. A Hohen-bruggtól 1400 m-rel ÉK-re fekvő terjedelmes kavicsbánya ezt a denudációs helyzetet, a termőhely megváltozását kitűnően szemlélteti. A távoli teraszperemektől és délkeletől messzebb lévő vályogtakarók kitűnő felszínkonzerválók. Az idős (mindel és idősebb) teraszüledékek felszíne olyan sima, mint a würm teraszoké.

Következésképp a negyedidőszaki teraszüledékek durvakavics anyagokkal megvédték az alattuk fekvő harmadidőszaki üledékeket a hátraharapódzó árkos eróziótól. A szerző mindenekelőtt megállapította, hogy a Lafnitz teraszán 2 m vastag durva kavicstakaró elégséges ahhoz, hogy a felszínt megőrizze. Az a jelenség, amelynek értelmében a völgytalp nemzedékek a negyedkor elejétől egészen a mai folyómederig aszimmetrikusak – vagyis a mindig újabb völgytalp-szelvények oldalirányban eltolódnak a harmadidőszaki talpazat felé –, megmagyarázhatja, hogy a Stájer-Alpok többi előhegységéhez képest itt a kavicstakarók sokkal terjedelmesebb felszínt konzerválnak.

A pontos térképezés kimutathatja, hogy a legidősebb negyedidőszaki kavics, a Feistritz és Lafnitz folyók között a legmagasabb harmadidőszaki alapzatig megtalálható. Ez a Hartl–Auffen–Großhart–Linosbichl által közrezárt területen (ahol a Feistritz legidősebb negyedidőszaki kavicsán a vályogtakaró denudációsan elvékonyodott) egységes mezőket alkot. (A Sauberg–Wagerberg–Wagerbergen, Haller és Harras közti magashegységi úton, St. Magdalena előtt található egy még összefüggő kavicsfelszín, valamint láthatók egyes kavicstakaró-maradványok St. Magdalena, Weinberg, Rohrberg és Altenberg környékén is.)

Habár FLÜGEL, H. és NEUBAUER, E. (1984) nem tudott erre a területre vonatkozóan pontos kutatási előzményekre támaszkodni, Ausztria talajtani térképe ka-

vicstakarót jelzett. A térképezők mint régi (tagolatlan) kavicsstakarót ismerték fel (a 7-es számú terasz viszont semmi esetre sem würm, hanem risskori, mert már egy vályogsapkát visel és dellék mélyülnek bele. Itt tehát megint az osztrák talajtérkép a helyes). Az 1:200 000-es geológiai térkép így közvetett módon jelzi a Feistritz és a Lafnitz ősi, negyedidőszaki helyzetét.

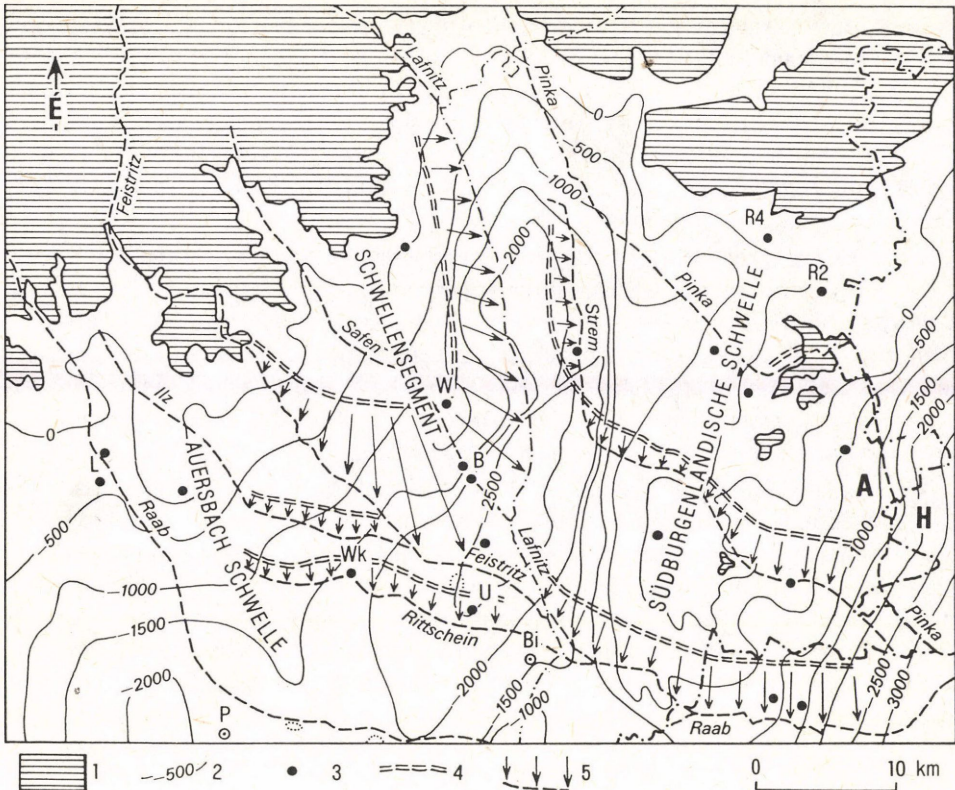
A kavicsstakarók konzerválódásának felszínátalakító szerepe

Az alpesi előtéri üledék 2,4 millió év alatt végbemenő lepusztulásának legfontosabb említésre méltó ténye, hogy a túlsúlyban lévő finom, klasszikus, harmadidőszaki üledékösszetétel az árkos erózió által olyan tagolt gerincrendszerre formálódott, amelynek szintjei már régen a felsőpliocén fedett felszíne alatt fekszenek. A jórészt egyenlő közökkel kiemelkedő gerincek gyakran az átöröklött felsőpliocén felszínre utalnak.

A Safen folyótól eltérően, a Feistritz és Lafnitz folyók vízgyűjtőjének nagy része esik a kristályos peremhegységre. Ez a víztömeg képes volt arra, hogy a negyedidőszaki klímalengés következtében a felsőpliocén felszínbe több mint 1 km széles völgytalpat vágjon, idős negyedidőszaki kavicsokkal. Waltersdorf térségében találkozott egymással ez a két ősfolyó (a Lafnitz és a Feistritz). A következő hideg-nedves fázisban jelentkező újabb laterális erózió következtében a torrens jellegű hegységperemi folyók megtámadták a D-i (Feistritz) és a K-i (Lafnitz) harmadidőszaki hegységperemet. Ezáltal újabb eróziós szintet alakítottak ki. Mélyítő erózióval egy új negyedidőszaki kavicsstömeget alakítottak ki, miáltal az idősebb (magasabb) kavicsstest jól megtartott maradt. Ha tektonikus szempontból szeretnénk ezt a jelenséget megmagyarázni, akkor a Feistritz és Lafnitz közötti alpi-előhegységi terület kiemelt helyzetét kell hangsúlyoznunk.

A hartbergi térségre vonatkozó depressziós elmélet (WINKLER–HERMADEN, A. 1955) ellentmond ennek a völgyaszimmetriának. A teraszgenerációknak e lesüllyedése a szomszédos Rába területén már nem állapítható meg. Ennek oka valószínűleg az auersbachi tektonikus küszöb (2. ábra), amely lehetővé tette a Rába számára, hogy minden negyedidőszaki periglaciális fázisban megtartsa folyásirányát. Ezáltal minden kavicsstest-generáció a következő hideg szakaszban, ill. glaciálisban jórészt lepusztult. Ezért a Rába teraszainak morfológiai helyzete mennyiségileg és elrendeződés szempontjából teljes ellentmondásban van a szomszédos Feistritz-rendszerrel. Szerepet játszhat az a tény is, hogy a Rába vízgyűjtő rendszere már nem a kristályos hegységben van, és ezért a kavics a grazi paleozoikumából származik.

A Feistritz és a Lafnitz vízgyűjtő területére oly jellemző homokos mátrixot a Rába területén pelites összlet helyettesíti, amelyben a vízgyűjtő területről származó fillit teljesen elbomlott maradványait sem találjuk meg. A periglaciálisban feldolgozott tekintélyes mennyiségű palás kőzet eolikus módon is eltávozhatott. A vízgyűjtő kőzettani felépítése és a tektonikus helyzet az alpi előhegységen belül két szomszédos és megkö-

2. ábra. A negyedidőszaki kavicstakarókat lerakó fattyúágas folyók „lecsúszása” az alaphegység tektonikus felszabdaltságához igazodóan. – 1 = számban álló hegység; 2 = mélységvonalak (m) (KRÖLL–FLÜGEL–WEBER 1988 alapján); 3 = mélyfúrások; 4 = kora-negyedidőszaki kavicsvonalulat; 5 = mai folyásirány, lesiklási irány

zelítően egyforma nagyságú vízrendszerben teljesen különböző geomorfológiai eredményeket hoz létre (pl. a Rába és a Feistriz negyedidőszaki völgyének tájfejlődése). Amíg a Lafnitz és a Feistriz vízgyűjtőjének kialakulására alkalmazható az a geomorfológiai inverzió (amely a szelektív erózió által jött létre, miáltal az ősi kavicstakarók napjainkban a legmagasabban fekvő felszínek), addig ez a Rába területére nem igaz.

A Lafnitz és a Feistriz teraszainak feltárásaiban túlsúlyban vannak az ökol-, ill. fejnagyságú görgetegek. A kavicsvonalatok inkább kivételt képeznek, hiszen ezek – a szerző szerint – a vízben nagyon gazdag akkumulációs fázisokban keletkeztek. A krioturbációs sáv alatt (ahol a görgeteg kaotikusan települt) a túlnyomóan legömbölyített és kerek görgeteg határozottan a hosszanti tengely menti, sőt tetőcserepes elrendeződésben klasszikus folyóvízi kifejlődést mutat.

A legfelső kavicsvonulat egykor mint első generáció, egy harmadidőszaki felszínbe simult, a legidősebb negyedidőszaki alpi-előhegység legmélyebben fekvő felszíne volt. Ez utóbbi régen lepusztult a hatékony, nedves klíma alatti lepusztulás során. A *finomszemű*, harmadidőszaki anyag még az interglaciálisok vegetációjának védelme alatt sem tanúsíthatott semmiféle ellenállást, amint ezt a recens völgyképződmények és lejtőcsuszamlások szemléltetik. Az oldalakon lefutó vízfolyások hossz-szelvénye is világosan igazolja, milyen könnyen pusztult.

Azok a patakok, amelyek csak a harmadidőszaki képződményekbe *mélyítik medrüket*, mindig szabályos esésgörbével rendelkeznek és nem befolyásolják őket az igen fiatal völgyoldal-cuszamlások. A vízfolyások mellett a kicsi, helyi vízgyűjtő terület még mindig a periglaciálisan meghatározott lejtőperem-fejlődés jellemzője, a torrensek és patakok ezzel szemben egy határozott holocén tevékenységet mutatnak, amint ezt MORAWETZ, S. szemléletesen leírta (MORAWETZ, S. 1967, 1968), azaz torrensek és meander-átvágások határozzák meg a morfológiai helyzetet.

A patakok, amelyek vízgyűjtő területe csak részben fekszik a kavicsstakarókon, szabályos lefolyási görbéjükön határozott eltérést mutatnak, még abban az esetben is, ha a patakok a kavicsstakarót a harmadidőszaki bázisig már átfűrészelték. A tipikus *torrensek* elágazódása hiányzik. A patakok, amelyek csak a kavicsstakaróban fekszenek, még nem jutottak el a dellék periglaciális formájának kialakításához, majdnem pihenőformát képeznek, mert a posztglaciális 11 000 évében szinte semmi sem történt. A „*táblavidék*” (Hartl, Neusiedel, Hohenburg, Leitersdorfbergen) még mindig az utolsó glaciális-periglaciális formaképződéshez hasonló képet mutat, amennyiben a mikroformáktól eltekintünk (pl. kis meander-átvágások az erdős területeken, eróziós mélyutak és antropogén talajátrendeződések).

A kavicsstakarós harmadidőszak tagolódását a szelektív erózió nehezíti és a relief-inverzió egyik fajtája, amelynek eredménye a Lafnitz és a Feistritz között fekvő Safen-terület sokkal erősebb lepusztulása. Az itt háborítatlanul fekvő finom harmadidőszaki anyag *nem exhumálódott*, ezért a Kelet-Stájer-Alpok előhegységén belül medencejellegű térszín jött létre. WINKLER–HERMADEN (1955) a hartbergi térségben tektonikusan meghatározott medencezónát látott, a geomorfológus azonban egyedül szelektív erózióval magyarázza a térség kialakulását.

IRODALOM

- BRANDL, W. 1980. Tertiär-Aufschlüsse am Ostrand des Masenbergstockes. – Mitt. Naturwiss. Ver. Steiermark. 110. pp. 39–45.
- BRUNNACKER, K. 1960. Zur Kenntnis des Spät- und Postglazials in Bayern. – Geol. Bavarica. 43. pp. 74–150.
- BUCH, M. W.–HEINE, K. 1988. Klima- oder Prozeß-Geomorphologie. – Geogr. Rundschau. 40. pp. 16–26.
- EICHER, H. 1978. Zur Funktion der Würmhochstände im Gebiet der oberen Gurktalung. – Mitt. Österr. Geolog. Ges. 69. pp. 209–245.

- EICHER, H. 1979. Erläuterungen zur quartärgeologisch–glazialmorphologischen Kartierung in der inneralpinen Senkungszone von Windischgarsten–Stoder, – *Jahrb. Geol. BA. 122. 2.* pp. 389–428.
- EICHER, H. 1986. Die Drauterrassen–Zwischenfluren und ihre Stellung zum hochglazialen Draugletscher-Rückzug im Jaunfeld. – *Arb. Inst. Geogr. Univ. Graz. 27.* pp. 61–77.
- EICHER, H. 1989. Zur Eintiefungs-Morphogenese der Oststeirischen Alpenvorlandsflüsse. – *Arb. Inst. Geogr. Univ. Graz. 29.* pp. 121–151.
- EISENHUT, M. 1983. Talgeschichte und Bodenentwicklung in den Hügellandtälem des „Steitischen Beckens“. – *Sonderband 25 Jahre Bodenkartierung BA. f. Bodenkunde.* pp. 207–228.
- FINK, J. 1959. Leitlinien der quartärgeologischen und pedologischen Entwicklung am südöstlichen Alpenrand. – *Mitt. Österr. Bodenkundl. Ges. 3.* pp. 15–30.
- FINK, J. 1961. Die Südostabdachung der Alpen. – *Mitt. Österr. Bodenkundl. Ges. 6.* pp. 123–183.
- FLÜGEL, H. 1960. Die jungquartäre Entwicklung des Grazer Feldes. – *Mitt. Österr. Geogr. Ges. 102.* pp. 53–64.
- FLÜGEL, H. 1963. Eiszeitliche Bodenfrostdbildungen am Alpenrand. – *Natur und Museum/Frankfurt a. M. 93.* pp. 324–330.
- FLÜGEL, H. 1988. Steirisches Becken – Südburgenländische Schwelle: Geologische Karte des präquartären Untergrundes 1:200 000. – *Ed. Geologische Bundesanstalt. Wien.*
- FLÜGEL, H.–NEUBAUER, E. 1984. Geologische Karte 1:200 000 der Steiermark mit einem Erläuterungsband. 127 p.
- HUSEN, D. v. 1981. Geologisch–sedimentologische Aspekte im Quartär von Österreich. – *Mitt. Österr. Geol. Ges. 74–75.* pp. 197–231.
- JAKLITSCH, L. 1959. Zur Untersuchung oststeirischer Böden auf Terrassen des Ritscheintales. – *Mitt. Österr. Bodenkundl. Ges. 3.* pp. 14–30.
- KLEBER, A. 1987. Die jungquartäre und ältestquartäre Entwicklung von Flächen und Tälern im nördlichen Vorland der Südlichen Frankenalb. – *Bayreuther Geowiss. Arb. 10.* pp. 1–106.
- KOLLMANN, K. 1964. Jungtertiär im Steirischen Becken mit einer Geol. Karte 1:50 000. – *Mitt. Österr. Geol. Ges. 57/2.* pp. 479–632.
- LOVÁSZ GY. 1970a. A Zalai-dombság főbb morfológiai problémái (Morphologische Hauptprobleme des Zalaer Hügellandes). – *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, Ser. Geogr. 39.* pp. 11–83.
- LOVÁSZ, GY. 1970b. Surfaces of planation in the Mecsek Mountains. – *Studies in Geogr. in Hung. 8.* pp. 65–72.
- LOVÁSZ, GY. 1983. Surface runoff of the Dráva–Mura drainage system. – *Manuscript, 42 p.*
- LOVÁSZ GY. 1986. A jelenkori felszínfejlődési folyamatok térképezése Nyugat-Dunántúlon (Raumgestaltung der rezenten Oberflächenentwicklungen im westlichen Transdanubien). – *Földr. Ért. 35. 3–4.* pp. 255–267.
- LICHTENBERGER, E.–PÉCSI, M. (Ed.) 1988. Contemporary essays in Austrian and Hungarian geography. – *Proceedings of the 1st Austro–Hungarian Geographical Seminar (Vienna 1986). Studies in Geogr. in Hung. 22.* 264 p.
- MAROSI, S. 1987. Contributions to the pleistocene legacy in microregional ecological variation in Hungary. – *In: Pleistocene environment in Hungary, pp. 195–203.*
- MAROSI S.–SZILÁRD J.–JUHÁSZ Á. 1984. Tájak és tájtipusok a Balaton vízgyűjtőjén (Landschafts- und Landschaftstypen in Bereich der Plattensee–Wasserscheide). – *In: A Balaton kutatás újabb eredményei, III. MTA VeAB, pp. 7–105.*
- MENSCHING, H. 1951. Akkumulation und Erosion niedersächsischer Flüsse seit der Riß-Eiszeit. – *Erdkunde. 5.* pp. 60–70.
- MORAWETZ, S. 1967. Prinzipielle Fragen zur pleistozänen Terrassenentstehung und Einordnung am Beispiel des Grazer Feldes. – *Mitt. Österr. Geogr. Ges. 109.* pp. 351–365.
- MORAWETZ, S. 1968. Zur Frage der periglazialen Erscheinungen im Gebiet zwischen Graz und Hartberg. – *Mitt. Naturwiss. Ver. Steiermark. 98.* pp. 61–68.

- NEBERT, K. 1979. Dar Quartär Südostburgenlands. – In: Die Lignitvorkommen Südostburgenlands. Jahrb. Geol. BA. 122/1. pp. 165–168.
- PÉCSI, M. 1963. Die periglazialen Erscheinungen in Ungarn. – Peterm. Geogr. Mitt. 107. pp. 161–182.
- PÉCSI, M. 1964. Evolution and sedimentation of slopes during the Pleistocene glaciations in Hungary. – Theory–Methodology–Practice 6. MTA FKI, Bp. 10 p.
- PÉCSI, M. (Ed.) 1982. Quaternary studies in Hungary. – Theory–Methodology–Practice 24. MTA FKI, Bp. 313 p.
- PÉCSI, M. 1984. Physiogeographische Landschaften, Landschaftstypen und agroökologische Regionen in Ungarn. – Österr. Osthefte. 26. pp. 177–195.
- PÉCSI, M. (Ed.) 1987. Pleistocene environment in Hungary: Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the 12th INQUA Congress Ottawa/Canada. – Theory–Methodology–Practice 42. MTA FKI, Bp. 237 p.
- PINCZÉS Z. 1956. A Déli-Bükk és előterének néhány fejlődéstörténeti problémája (Einige Probleme der Landschaftsentwicklung der südlichen Bükk und deren Vorland). – Acta Debreceniensis. 26. pp. 1–12.
- PINCZÉS, Z. 1979. Types of loess and loess-like sediments in the environment of Eger (Hungary). – Acta Geologica Hung. 22. pp. 287–299.
- PINCZÉS, Z. 1983. Effects of relief on soil erosion. – Acta Geographica Debrecina 22. pp. 17–28.
- RIEDL, H. 1961. Ergebnisse einer Taluntersuchung in der Oststeiermark. – Mitt. Naturwiss. Ver. Steiermark. 91. pp. 97–103.
- SCHIRMER, W. 1973. State of research on the Quaternary of the FRG. – Eiszeitalter und Gegenwart. 23–24. pp. 306–320.
- SCHIRMER, W. 1979. Das Quartär des Regnitztales. – In: Erläuterungen zur Geolog. Karte von Bayern 1:25 000 (Nr. 6132). BGLA München. pp. 81–89.
- ŠIFRER, M. 1969. Kvartarni razvoj Dobrav na Gorenjskem (Die quartäre Entwicklung der Dobrava in Oberkrain). – Geografski Zbornik 11. pp. 101–220.
- ŠIFRER, M. 1972. Methoden und Ergebnisse der Untersuchung fluvialer Terrassen in Slowenien. – Acta Geographica Debrecina. X. pp. 199–207.
- ŠIFRER, M. 1974. Kvartarni razvoj Dravinjskih gor in bliznjega obrobja (Die quartäre Entwicklung des Dravinja–Hügellandes und des anschließenden Riedellandes). – Geografski Zbornik 14. 2. pp. 105–178.
- SZILÁRD, J. 1965. Periglacial derasion and Quaternary valley sculptures in Hungary. – Acta Geol. Acad. Sc. Hung. 9. pp. 65–85.
- STRUSCHKA, W. 1968. Gewässerkundliche Studien im Lafnitztal. – Phil. Diss. Graz. 235 p.
- TILLMANN, W. 1977. Zur Geschichte von Urmain und Urdonau zwischen Bamberg, Neuburg und Regensburg. – Sonderheft Geol. Inst. Univ. Köln. 30. 198 p.
- WIECKEN, H. M. 1981. Untersuchungen zur mittel- und jungpleistozänen Talgeschichte der Rednitz. – Mitt. Fränk. Geogr. Ges. 27–28. pp. 1–121.
- WINKLER–HERMADEN, A. 1955. Ergebnisse und Probleme der quartären Entwicklungsgeschichte am östlichen Alpensaum außerhalb der Vereisungsgebiete. – Denkschr. Österr. Akad. d. Wiss. Math. – Naturwiss. Kl. 110. pp. 1–180.
- ZOJER, H. 1971. Hydrologie des Feistritztales (Oststeiermark). – Phil. Diss. Graz. 263 p.

PECULIARITY IN QUATERNARY GEOMORPHOLOGY OF THE EAST STYRIAN
ALPINE FORELAND

by *H. Eicher*

S u m m a r y

In this paper the quaternary foreland-sedimentation at the edge of the Styrian SE-Alps (Upper Raab/Rába-catchment near Hungary) is being discussed. In the Feistritz-, Safen- und Lafnitz-River-Area you can find old quaternary cover sequences ('Plattenland') to an extent you cannot find elsewhere in Austrian-Alpine-Surrounding situation. This environment is based on the particular high-metamorph bedrocks in the upper-drainage-area of Feistritz and Lafnitz (with great quartz-selection in stream-weathering) and the asymmetric drift of the braided rivers under periglacial conditions during cold-quaternary times.

These quaternary cover-sequences are situated within the upper-pliocene foreland-glacis. These varying in thickness between 3 and 12 m – cocer-materials serve as a barrier against gully-erosion in the exhumed tertiary bottom-materials, forming the special 'Plattenland'-Relief-Configuration. These steps of asymmetric 'Braided River'-Sedimentation in each new periglacial stage made extreme terrace-generations on the side. The thickness of the pelitic cover ('Decklehm') upon the gravel-layer increases in correlation with height. This stratum is an eolian clay, a substitution of loess, which could not exist in an acidic milieu (no limestone gravels in Feistritz and Lafnitz river beds).

In the western Raab-Area with easily weathering materials (shales, phyllit, some limestone) in the Alpine catchment, a great part of the low metamorphic materials were lost under periglacial weathering and eolian conditions in the braided-river-bed. Under interglacial meandering stages we can see here an additional main erosion-rate, because in this western region was no asymmetric drift. So Upper-Raab has lost most of the quaternary materials – a completely different situation to the neighbored Feistritz–Lafnitz-Area (*Fig. 1.*).

In the Upper-Safen-Area between Feistritz and Lafnitz you can find now and inverse relief-situation. The little covered Safen-Area is more eroded (missing gravel-sheet-protecting against gully-erosion) in comparison to the surrounding 'Plattenland'-Area. So you can find a basin-area within the tertiary foreland, grown in selective erosion between quaternary covered or not covered tertiary materials. The lowheighted ridges modeled by linear erosion within the basin-areas represent an inherit level of the upper-pliocene glacis situation (on the top of the ridges).

The highest quaternary sheet (*Fig. 1.* – 'Höchste Schotterplatten'), once a braided-river-situation within tertiary materials, is now in highest position and defines the edge of the foreland-basin ('Alpen-vorland-Becken'). In *Fig. 2.* you can see a relation between the asymmetric drift of gravel-sheet (especially in 'Braided-River-Times') and the tertiary bottom-situation, reconstructed by drilling and geoseismic data. This tectonic hypothesis is not supported by neotectonic features, which could not be found in quaternary outcrops in this Feistritz–Lafnitz-Area, but not far away near the Hungarian border (Stream-River-Area). All 'Decklehm'-Pelitic-Sequences are older than würmian age, so Thermoluminescence Dating (in present standard) is no way to get an additional view of chronology (missing paleosols too).

Translated by the author

A szerzőpáros könyvének megjelenése révén jelentős kötettel bővült mind a Hajdú–Bihar megye településeivel foglalkozó monográfiák sora, mind pedig az elmaradott, határmenti területek problémáit feldolgozó szakirodalom. BÉRES CS. és SÜLI-ZAKAR I. közös tanulmányának célja egy hátrányos helyzetű térség jellemzőinek bemutatása és fejlődési lehetőségeinek keresése.

Az elmaradott térségek kialakulásának okaival, folyamataival és az elmaradottság felszámolásával már eddig is sok szerző foglalkozott (többségük ma is foglalkozik) (pl. BARTA GY., BELUSZKY P., BERÉNYI I., CSATÁRI B., ENYEDI GY., MÉSZÁROS R., TÓTH J.). A lemaradást kiváltó okok és következmények nagyfokú hasonlósága ellenére az elmaradott területek lényegesen különböznek egymástól, egyedi sajátosságokkal rendelkeznek. Emiatt is indokolt egy-egy régió részletes elemzése.

Különösen jelentős napjainkban az ilyen kutatómunka, mivel a társadalmi változások komoly hatással vannak a települések, ill. térségek fejlődésére, fejlesztésére. Megváltozik a tervezés szerepe és feladata, az állam közvetlen beavatkozását a közvetett fejlesztés eszközeinek megteremtése és az önfelzárkózás feltételrendszerének biztosítása váltja fel.

Amikor a központi fejlesztési alapok nagysága csökken, a településfejlesztésre felhasználható erőforrások korlátozott mértékben állnak rendelkezésre, akkor a térbeli társadalmi hátrányokat a piacgazdaság folyamatai tovább növelhetik. A tartósan lemaradó régiók gondjai egyre fokozódnak, ezek mérséklésében, ill. megoldásában a rurális térségek településfejlesztési politikája kiemelt jelentőséget kell hogy kapjon.

Az elmaradott térségek gondjai–bajai azonban a kedvezőbb helyzetű centrumtérségekre is negatívan hatnak, így e problémákat egyszerre kell – helyi és országos szempontok figyelembevételével – kezelni. Egy ilyen szemléletű terület- és településfejlesztési politikának a kidolgozása egyre sürgetőbb feladata lenne az illetékes kormányzatszerveknek.

A szerzők által vizsgált térség elmaradottsága részben kedvezőtlen természeti adottságokból fakad. A Kis- és Nagy-Sárrétek vidéke aránylag csekély népességet tudott eltartani. A térség ritka településhálózata és alacsony népsűrűsége csak a vízrendezések után mutatott változást. A felszíni vizek természetes állapotába való beavatkozás azonban sok káros következménnyel is járt (belvíz, aszály, szikesedés). A múlt század második felében a közigazgatási változások és a vasútvonalak a térséget Nagyváradhoz és Debrecenhez kapcsolták. A trianoni határmegvonás után Csonka-Bihar fejlesztésére a területi revízióban bízó magyar vezetés csak kevés figyelmet fordított. 1949–1950-ben a terület nagyobb részét Hajdú-Biharhoz, kisebb részét Békés megyéhez csatolták, így a területi egység megszűnésével a problémák rejtettebbé váltak. Az évtizedeken át érvényesülő, a központosítás érdekeit szolgáló jövedelemelvonási rendszer és a több szempontból is hibásnak bizonyult Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió csak fokozták a határmenti terület elmaradottságát.

A tanulmány külön-külön fejezetekben foglalkozik Bihar térszerkezeti kapcsolataival, belső struktúrával, településtípusaival, a népesség és a foglalkoztatottság helyzetével, az infrastruktúrával, valamint a környezeti állapotokkal. Mivel a tanulmány megírásakor a településpolitika új irányjai és elképzelései nem voltak világosak (és a helyzet e téren azóta sem változott...), ezért a szerzők azokat az alapvető feladatokat vázolták fel, amelyek végrehajtására bármiféle településpolitika mellett szükség lesz.

A 11 fejezetre tagolódnak, jól áttekinthető munka végén részletes irodalomjegyzék sorolja fel a terület- és településfejlesztési politika megalapozását szolgáló kutatások legjelentősebb műveit.

A könyv külön érdeklődésre tarthat számot a régióban élő emberek, a települések irányításában résztvevő önkormányzati vezetők, a helyi szakemberek körében. Úgy vélem, hogy a kötet a helyi és országos problémákat szem előtt tartó, hosszú távú terület- és településfejlesztési politikát kidolgozó szakemberek számára is nélkülözhetetlen segédlet. Ebből kiindulva talán remélhető, hogy a szerzők munkája nem volt hiábavaló. Bízunk benne, hogy a múlt folyamatainak pontos feltárása, valamint a jelen gondjainak mélyreható strukturális elemzése elősegíti a térséget abban, hogy – hosszú távon – Bihar csökkenteni tudja évtizedek során felhalmozott hátrányait, és megkezdje felzárkózását az Alföld fejlettebb régióihoz.

HAJNAL KLÁRA

Egy gyors mikrotömegmozgásos folyamat szerepe löszös üledékekkel fedett lejtők felszínének formálásában

BOROS LÁSZLÓ

A beható, sokoldalú geomorfológiai kutatások eredményeként több évtizede közzismert tény, hogy Földünk felszínének formálásában fontos szerepet játszanak a különböző tömegmozgásos folyamatok. Tevékenységükkel trópusi, mérsékelt és hideg éghajlati övben egyaránt találkozhatunk, bár megjelenési formáik igen eltérőek lehetnek.

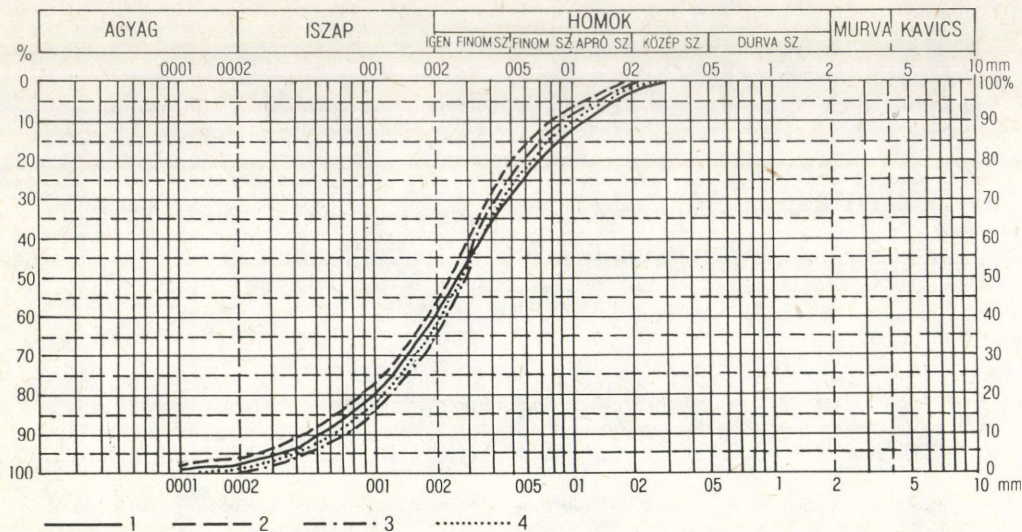
A Kárpát-medencében végbemenő tömegmozgásos folyamatokra CHOLNOKY J. (1922) erdélyi kutatási eredményei hívták fel a figyelmet. Később PEJA GY. (1956a,b, 1962), PINCZÉS Z.–BOROS L. (1966a), BOROS L. (1991), ÁDÁM L. (1967), LÁNGNÉ BUCZKÓ E. (1969), ZÁMBÓ L. (1969), PÉCSI M. (1971a,b), SZABÓ J. (1979, 1982a,b, 1985), ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. (1981) foglalkozott a kérdéssel. K. W. BUTZER (1986), PÉCSI M. (1971a) a tömegmozgások osztályozását, LÁNGNÉ BUCZKÓ E. (1969) és SZABÓ J. (1985) pedig a csuszamlások tipizálását végezte el. Így ma már számos vonatkozásban jól ismerjük a tömegmozgásos folyamatokat, azok kiváltó okait, menetét, fő sajátosságait, típusait, megjelenési helyeit.

Célkitűzés, alkalmazott módszerek

Amíg a nagyobb mennyiségű anyagot szállító tömegmozgásokról meglehetősen széles körű és alapos ismeretekkel rendelkezünk, addig a kutatások csak kevés figyelmet fordítottak a mikrotömegmozgásokra, azok felszínformáló szerepére. Pedig laza üledékekkel fedett lejtős térszíneken bizonyos feltételek mellett említésre méltó, gyakran jól mérhető domborzatalakító tevékenységet fejtenek ki. Ez a felismerés késztetett arra, hogy egy sajátos mikrotömegmozgásos folyamat, a *löszpergés* törvényszerűségeire, előidéző és kiváltó okaira, lefolyásának menetére, formájára és mértékére vonatkozóan végezzünk vizsgálatokat, gyűjtsünk számszerű adatokat.

A terepmunka során több helyen – így a Tokaji-hegyen, a Harangodon és a Nyírség löszös köpennyel fedett ÉNy-i részében feltérképeztük ezen tömegmozgásos folyamatok helyét, több mint 50 felfogó edény (doboz) segítségével különböző évszakokban megmértük a mozgó (pergő) tömeg mennyiségét, megvizsgáltuk nedvességét és a pergés időtartamát.

A begyűjtött anyag (uralkodóan lösz) (1. ábra) szemcseösszetételi vizsgálatát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetében, a pergett anyag morzsáinak frakció szerinti részarányát szitálással, a nedvességtartalmát szárítószekrény és nagy pontosságú mérleg segítségével a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző

1. ábra. A pergett anyag szemcseösszetéti görbéje (a KLTE Földrajzi Intézetének vizsgálatai alapján szerk.: BOROS L.). – 1, 2, 3, 4. = a minták száma

Grain size distribution curve of the disintegrated material (drawn by L. BOROS after laboratory analyses data in the Geographical Institute Kossuth Lajos University, Debrecen). – 1, 2, 3, 4. = sample numbers

Főiskola laboratóriumában végezték, ill. végeztük el. Ugyancsak laboratóriumi körülmények között, *piknométer* segítségével olajos és petróleumos közegben igyekeztünk meghatározni a különböző hőmérsékletű és nedvességtartalmú lösz *köbös hőtágulását*, amely feltételezésünk szerint szerepet játszik a pergesi folyamat létrejöttében.

A tömegmozgásos folyamatokat kiváltó főbb okok és mozgások típusai

A tömegmozgásos folyamatokról számos munka látott napvilágot, ezért csak röviden szeretnénk felvázolni a mozgások kiváltó okait és típusait. Több évtizede elfogadott és bizonyított tény, hogy tömegmozgásos folyamatok főleg nagy reliefenergiájú területek meredek lejtőin a nehézségi erő hatására, a lejtő állékonyságának megszűnése miatt következnek be. K. W. BUTZER (1986) szerint a lejtő állékonyságát annak szöge, magassága, a talaj, a málladéktakaró és az anyaközet jellege és nedvessége határozza meg.

BUTZER a mozgásokat négy fő típusba sorolta: 1. *omlások*, 2. *csúszások*, 3. *lassú folyások*, 4. *gyors folyások*. A mozgó tömeg lehet *merev* (szilárd), *plasztikus* és *folyós*.

PÉCSI M. (1971a) a *lejtős tömegmozgások hat genetikai csoportját* és 20 típusát különítette el. Vizsgálataink a PÉCSI-féle osztályozás *közetomlás* csoportjában a *közet*

(löss) omlás, pontosabban a föld (löss) pergés típusára terjedtek ki. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a pergés és omlás gyakorta jelentkezik egy azon helyen és időben, sőt erős túlnedvesedés esetén – igaz, nem gyakorta – csúszó mozgásba is átmehet.

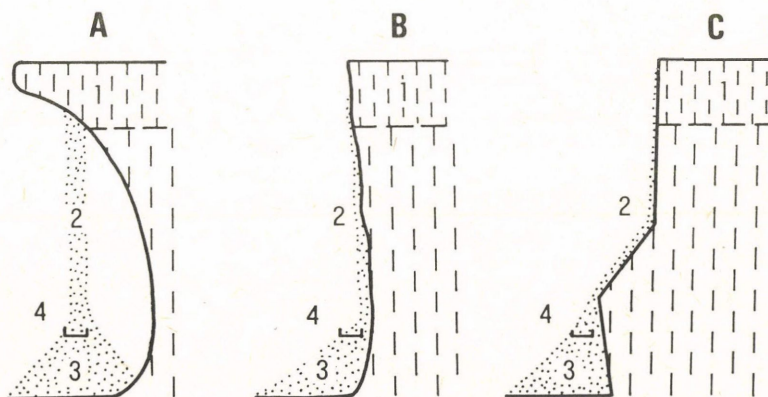
PÉCSI M. (1971a) szerint a kőzetomlás oka a nehézségi erő hatására fellépő feszültség, nyírólapok, vagy húzási törések mentén bekövetkező hirtelen szakadás, míg kiváltó oka a lejtőtúlfejlődés, a meredek partfalak alámosása, inszolációs és krionivális aprózódás lehet.

A föld (löss) pergés a löszös, löszszerű üledékekkel fedett lejtős térszínek természetes és mesterséges feltárásaiban, aszók, mélyutak, agroteraszok meredek, nem ritkán függőleges, esetleg túlhajló (áthajló) partfalain igen gyakori tömegmozgásos folyamat.

A mozgás oka ez esetben is a nehézségi (gravitációs) erő, kiváltója pedig a lejtőtúlfejlődés, valamint a krionivális és az inszolációs aprózódás. Hazánkban mindkét, azaz a krionivális és az inszolációs aprózódás által kiváltott mozgástípus kimutatható, általánosan elterjedt.

Krionivális hatásra bekövetkezett löszpergés

Tél végén, tavasz kezdetén a kora délelőtti órákban, amikor az éjszakai kemény fagyot a napsugárzás hatására előbb gyenge, majd egyre erősebb olvadás váltja fel, a löszfal oldaláról millió apró löszmorzsa, löszlemezke hullik le zizegve, s halmozódik fel a löszfal lábánál (2. ábra, 1., 2., 3. kép). Ezen mikrotömegmozgásokat olyan bonyolult,

2. ábra. Pergés különböző löszfalakról. – A = túlhajló; B = függőleges; C = domború falról; 1 = lösz; 2 = a pergés iránya; 3 = az anyag felhalmozódása; 4 = felfogó edények

Disintegration on various loess bluffs. – A = overhang; B = vertical; C = convex bluff; 1 = loess; 2 = direction of transport; 3 = accumulation of material; 4 = recipient vessels

1. kép. Lösspergésből származó anyag felhalmozódása a Tokaji-hegy egyik löszmélyútjában. A kép bal oldalán hóolvadákvíz által kialakított eróziós barázda

Accumulation of disintegrated loess material in one of the sunken roads on Mount Tokaj. On the left: erosion gully formed by meltwater

összetett folyamatok váltják ki, amelyeknek az egyik alapvető feltétele a túlfellett *lejtő anyagának mérsékelt átnedvesedése*, a másik a testek *hőhatásra bekövetkező térfogatváltozása*, s ezen belül a *fagyhatás*.

Őszi-téli esőzésektől és hóolvadákvizektől az üledékes kőzetek (lössök, talajok) felső 20–40 cm-es, esetenként 50–60 cm-es rétege erősebben *átnedvesedik*. Megfigyeléseink, méréseink szerint a löszfalakról a pergés legalább 15–18%-os nedvességtartalom esetén indul meg. Legintenzívebb a mozgás 20–28%-os nedvesség esetén, míg e fölött a víz kohéziós (összetartó) ereje csökkenti, majd meg is szünteti az anyag leválását a falról. 38–40%-nyi víztartalom mellett pedig talajfolyás következhet be. A hőmérséklet csökkenésekor a szilárd testek (így a löszök is) összehúzódnak, melegedéskor kitévőülnek.

Felmerült a kérdés, mennyi a szilárd testek, s mennyi a lösz hőhatásra bekövetkező *tágulása*, ill. *összehúzódnása*? A fizika törvénye szerint a *szilárd testek lineáris hőtágulási tényezőjét* az

$$\alpha = \frac{l}{l_0} \cdot \frac{l-l_0}{l_0} = \frac{\Delta l}{l_0 \Delta t}$$

képlet, a *szilárd testek köbös (térfogati) tágulásait* pedig a

$$V = V_0 (1 + 3\alpha t) = V_0 (1 + \beta t)$$

képlet alapján kapjuk meg. A $t-l_0$ hőmérsékletváltozásnál fellépő $l-l_0$ megnyúlás (összehúzódás) arányos az eredeti l_0 hosszúsággal és a hőmérsékletváltozással. A V_0 a szilárd test (jelen esetben a lösz) eredeti térfogatát jelöli. A β térfogati hőtágulási tényező a lineárisnak háromszorosa ($\beta = 3\alpha$). A szilárd anyag (így a löszé is) térfogatváltozása (ΔV) a következőképpen is kifejezhető:

$$\Delta V = V_0 \cdot \beta \cdot \Delta t,$$

ahol a V_0 a lösz eredeti térfogatát, a Δt a hőmérsékletváltozást jelenti, a β pedig a hőtágulási együttható.

A természetben azonban a löszök nem homogén anyagok, hanem több-kevesebb vizet is tartalmaznak, s hőmérsékletük meglehetősen tág határok között mozog, télen pedig jóval 0°C alá süllyedhet.

Fagypont alatt a nedvességet (vizet) tartalmazó löszök, löszös üledékek, talajok viselkedése bonyolultabb. 0°C alatt további térfogatcsökkenésen mennek keresztül, de a bennük, a szemcsék között lévő víz *fajlagos térfogata fagyáskor 9%-kal megnövekszik*. Ebből következik, hogy ameddig a lösz(talaj)szemcsék fagypont alatti összehúzódása nagyobb, mint a közöttük lévő víz jéggé (jégtükké) alakulása során bekövetkező 9%-os térfogatnövekedése, addig az anyag zsugorodik (száraz talajállapot). Közepes (mintegy 20–25%-os) talajnedvesség esetén egyensúlyi helyzet alakul ki, a lösz térfogata nem

2. kép. Omlásból és pergésből származó akkumulációs törmelékkip sor egy löszfal lábánál
Accumulation debris fan deriving from toppling and granular disintegration on loess bluff feet

3. kép. Finom pergő anyag felhalmozódása a tokaji Rákóczi-völgy egyik löszfala előtt 1992-ben (A képek a szerző felvételei)

Accumulation of fine-grain disintegrated material in front of a loess bluff in the Rákóczi valley, Tokaj, 1992 (Pictures taken by the author)

csökken tovább, s mindaddig nem növekszik, ameddig a magasabbá váló talajnedvesség-ből keletkező jég térfogatnövekedése túl nem haladja a lösz(talaj)szemcsék zsugorodásának mértékét. Nedves talajállapotban fagyhatásra azonnali térfogatnövekedés következik be (1. táblázat).

A terepen végzett megfigyeléseinket, feltételezéseinket laboratóriumi kísérletekkel igyekeztünk ellenőrizni. Sajnos, a rendelkezésünkre álló egyszerű mérőeszköz (pik-

nométer) csak megközelítő pontosságú adatok nyerésére nyújtott lehetőséget. Csupán a piknométerbe helyezett lösz, ill. az olajos és petróleumos közeg térfogatváltozását tudtuk leolvasni a skáláról, azt is csak 0,5 cm³-es pontossággal. A mérőkészülék hőhatásra bekövetkezett változásait nem. Ennek ellenére a mérés bizonyos következtetések levonására alkalmas volt, mivel a térfogatváltozási tendenciát kimutatta. Vizsgálataink szerint 10–12%-nál kisebb nedvességtartalom esetén mintegy 5–6%-os, 15–20% között 1–1,5%-os térfogatcsökkenés, 25–30% víztartalomnál pedig 2–3%-os növekedés következik be (1. táblázat).

1. táblázat. Különböző nedvességtartalmú löszök hőhatásra bekövetkezett térfogatváltozása*

Minta	Nedvességtartalom, %	Térfogat, cm ³		Térfogatváltozás
		+17 °C-on	-10 °C-on	
1.	7–8	45	42,0	-3
2.	11–13	45	43,0	-2
3.	14–16	45	44,0	-1
4.	17–19	45	44,5	-0,5
5.	20–23	45	45,0	0
6.	25–28	45	46,0	+1,0
7.	29–32	45	47,0	+2,0

*A méréseket és számításokat HADHÁZY T. útmutatásai alapján BOROS L. végezte. Az elemzett minták száma minden esetben 10–10 volt.

A víz hőtágulási együtthatója (β) = $1,3 \cdot 10^{-4}$ (= 0,00013), a jégé $1,5 \cdot 10^{-4}$ (= 0,00015). A lösz térfogatváltozását a $\Delta V = V_0 \beta \Delta$, képlet alapján számítottuk ki.

A piknométer 250 cm³-es lombikjában 205 cm³ petróleumba (amelynek ismert a hőtágulási együtthatója = 0,001) 45 cm³ löszöt helyeztünk el. A lombikot +17 °C-os szobahőmérsékletre -10 °C-ra lehűtve az össztérfogat átlagosan 4 cm³-rel csökkent, amelyből 3,35 cm³ a petróleumra, 0,65 cm³ a löszre jutott. Így a lösz térfogatcsökkenése (ΔV) 0,65 cm³. A 27 °C hőmérsékletváltozás esetén kiszámolt hőtágulási együttható (β) 0,00053 = $1,53 \cdot 10^{-4}$.

Tartós fagyponthoz alatti hőmérsékleten jégkristályok alakulnak ki a lösz (talaj) néhány dm vastag rétegében, s szerkezeti változásokat idéznek elő abban. Hajszáltrepedések megszámlálhatatlan sokasága keletkezik elsősorban a nedves rétegben, de a nedves és száraz tömeg határán is. Az előbbieket a *lösszpergést*, az utóbbiakat a nagyobb tömegek *omlását* segítik elő. Így gyakran a pergés és omlás együttesen, egy időben fordul elő.

A fagy hatására kialakult vékony repedésekbe a nappali olvadáskor víz jut, az éjszakai újrafagyáskor a víz jéggé alakulása során bekövetkező újbóli térfogatnövekedés a jégkristályok szerepét tölti be, tovább szélesítve ezáltal a repedéseket, s kisebb-nagyobb löszlemezskéket, morzsákat választva le a falról. Ezek a labilissá vált, támaszokat veszített apró tömegek azonban csak a fagy újbóli megszűnése után hullnak alá, mert addig a jég a falhoz köti őket. Ezért a kionivális pergés minden esetben csak a fagyott réteg felszínének „kiengedésekor” indulhat meg, s amikor a hőmérséklet ismét 0 °C alá süllyed, megszűnik.

A tél végi löszpergést döntő mértékben a fagy idézi elő, de mellette derült napokon a napsugárzás szárító hatása is szerepet játszik. Ezt bizonyítják a begyűjtött anyagok nedvességvizsgálati eredményei is (2. táblázat). A D-i kitettségű, a napsugárzás hatására intenzívebben felmelegedő falakról pergő lösz szárazabb, amely már a leválást megelőzően is néhány %-kal kevesebb nedvességet tartalmaz, mint az É-i fekvésűekről lepergő, ráadásul a pergő lösz esés közben és a felhalmozódási helyén is száradhat. (A felfogó edényekben összegyűlt anyagot 12–15 naponként gyűjtöttük be. Igaz, az akkumulálódott anyag utólagos nedvességet is kaphatott, de 1991-ben és 1992-ben, mérésünk idején ez utóbbi nem következett be.)

A pergetett anyag (a vizsgált anyag lösz, 1. ábra) közel 80%-a 0,1–3,1 mm átmérőjű morzsákból, lemezekből állt (3. táblázat). A 0,1 mm-nél kisebb átmérőjű anyag aránya 11–15%, a durvái pedig 6–8% között alakult.

A nedves anyag fagy hatására bekövetkező (kriónivális) pergése térben és időben változó. Az É-i és a D-i löszfalak pergesi ciklusának kezdete (ill. befejeződése) közötti időeltolódás a mi térségünkben akár 10–15 nap is lehet. Derült, hideg éjszakákat követően a délelőtti napsütés, felmelegedés hatására a D-i kitettségű löszfalakról 30–60 perccel, olykor másfél órával korábban indul meg az anyag mozgása, mint az árnyékolt, 0 °C hőmérséklet fölé később emelkedő É-ias falon. 1992-ben pl. a Tokaji-hegy D-i oldalán február 10-re elolvadt a hó, míg az É-in még március 2-án is 2–5 cm vastagságú hófalakat lehetett találni, s a talaj is fagyott volt. 1992. márc. 15-én de. 10 órakor a tokaji Rákóczi-völgy D-i fekvésű löszfalán +4 °C-ot, a vele szemben lévő É-i kitettségűn –2 °C-ot mutatott a hőmérő.

1992. márciusában megmértük a Tokaji-hegy ÉK-i oldalában nyíló Rákóczi-völgy tengelyében húzódó mélyút mindkét (É, ÉNy-nak, ill. D, DK-nek néző) oldalán, mintegy 270 m hosszúságban pergés által kialakult törmelékkúpok méreteit, kiszámítottuk térfogatukat. A 36 helyen végzett mérés szerint a mélyút D-re, DK-re néző fala előtt átlagosan 75 cm, az É-ra, ÉNy-ra néző előtt pedig 104 cm magas törmeléklejtő (egymásba érő kúpok sorozata) halmozódott fel (1., 2., 3. kép). Ez azt jelenti, hogy egyetlen mélyút É-ias fekvésű faláról 252 m³, a D-ies, naposabb fekvésűről 141 m³ lösz pergett le. Az egy napra eső anyagmozgás 3–33 g között alakult (3. táblázat). A magas (3–5 m-es) falak lábánál 1–1,5, sőt 2 m-es törmelékkúpok, az alacsonyabbak előtt 20–30 cm-esek sorakoztak (1., 2., 3. kép). Az arányok értékelhetősége céljából talán nem érdektelen a Rákóczi-völgy löszmélyútjában (az alsó kezdőpontjától felfelé haladva) mért löszfalak, s a lábuknál felhalmozott, pergett anyag méreteit (a löszfal magassága és a pergett anyag) közreadni (4. táblázat).

A leírtakhoz hasonló kisebb-nagyobb törmelékkúpok sokaságát figyeltük meg a Tokaji-hegy más löszfeltárásában csakúgy, mint a Tisza által alávájt partszakaszon, Timár és Balsa, valamint a Hernád magaspartján Felsődobsza és Gibárt között és más helyeken (3. ábra).

2. táblázat. A löszmelyutak faláról lepergett anyag mennyisége (I.), napi átlaga (II.) és nedvességtartalma súly %-ban*

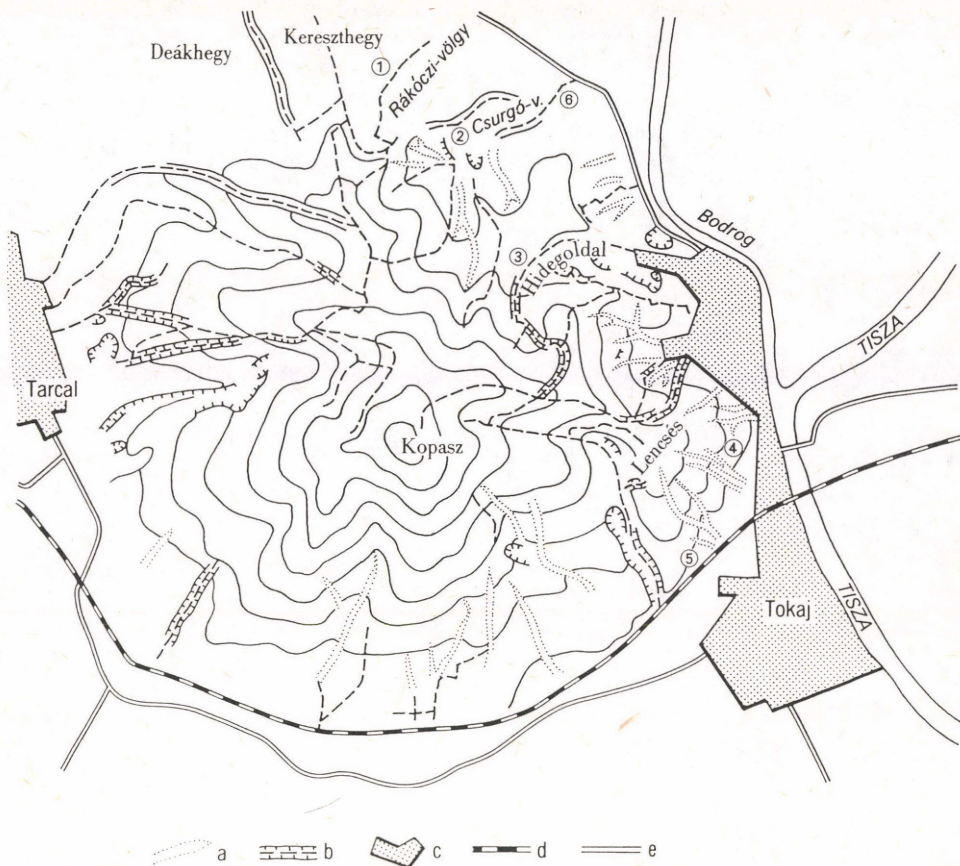
A mintavétel helye	Kitettsége	I d e j e											
		1991. II. 20.–III. 6.			1992. II. 15.–II. 27.			1992. II. 27.–III. 9.			1992. III. 9.–III. 22.		
		I. (g)	II. (g)	%	I. (g)	II. (g)	%	I. (g)	II. (g)	%	I. (g)	II. (g)	%
Rákóczi-völgy	1. DK	–	–	–	365,1	30,4	9,9	350,2	35,2	8,6	271,6	20,9	5,2
	2. K	363,0	25,9	10,0	402,5	33,5	9,8	388,4	38,4	7,9	395,0	30,4	6,7
	3. DK	135,2	9,6	9,6	103,0	8,6	6,6	98,7	9,8	4,5	73,5	5,6	4,2
	4. ÉNY	246,8	17,6	18,5	215,8	20,0	17,9	160,7	16,0	14,2	129,2	9,9	11,7
	5. ÉNY	446,3	31,8	23,8	478,4	39,8	16,6	341,9	34,2	14,9	265,5	20,4	8,9
	6. ÉNY	–	–	–	56,1	4,6	18,0	40,9	4,1	4,9	28,8	2,2	4,0
	7. ÉNY	–	–	–	331,4	27,6	19,5	259,8	35,9	14,3	580,0	44,6	9,8
	8. ÉNY	397,5	28,4	23,5	465,0	38,7	24,2	375,5	37,5	22,5	352,0	27,0	15,7
Csorgó-völgy	1. DK	191,0	13,6	21,0	185,5	15,4	38,6	165,7	16,5	4,7	176,1	13,5	7,8
	2. DK	245,6	17,5	13,0	237,5	19,8	10,7	181,9	18,2	4,8	174,5	13,4	4,3
	3. DK	–	–	–	65,2	5,4	9,5	45,7	4,5	5,3	46,0	3,5	5,0
	4. ÉNY	182,3	13,0	20,8	150,0	20,8	21,8	112,5	11,2	5,9	231,8	17,8	5,8
	5. ÉNY	320,0	22,8	16,9	321,2	26,7	16,6	286,5	28,6	15,1	291,5	22,4	14,6
	6. DK	93,8	6,7	10,1	88,3	7,3	12,4	83,1	8,3	11,3	45,9	3,5	5,2
	7. DK	–	–	–	142,0	11,8	10,0	102,3	10,2	7,8	98,9	7,6	5,4
	8. É	–	–	–	317,7	26,5	24,2	290,5	29,0	12,8	305,0	23,4	9,7
Lencsés-hegy	1. K	–	–	–	142,5	11,9	10,5	137,0	13,7	10,3	125,2	9,6	7,5
	2. K	–	–	–	–	–	–	101,0	8,4	6,0	100,5	7,3	4,7
	3. ÉK	–	–	–	167,9	14,0	12,2	155,2	15,5	10,3	140,1	10,7	7,7
	4. ÉK	–	–	–	140,5	11,7	11,8	–	–	–	125,0	9,6	8,8
	5. K	–	–	–	130,3	10,8	10,8	–	–	–	–	–	–
	6. NY	–	–	–	–	–	–	47,5	3,9	5,9	50,3	3,8	4,9
	7. NY	–	–	–	96,3	8,0	7,3	–	–	–	–	–	–
	8. DNY	–	–	–	41,6	3,5	5,1	40,0	4,0	5,0	35,4	2,7	4,6

*A méréseket BOROS L. végezte

3. táblázat. A pergetett anyag mennyiségének szemcse nagyság szerinti alakulása a Tokaji-hegyen és Timárnál, 1990-ben és 1991-ben, súly %-ban*

Sorszám-	A pergés ideje és helye	M é r e t e, mm							
		0,10	0,11–0,40	0,41–1,00	1,01–1,60	1,61–3,15	3,16–10,00	10,01	Összesen
1.	1991. II.	11,5	18,1	18,9	16,0	26,9	7,5	1,1	100,0
2.	"	17,2	17,5	22,6	14,0	21,2	6,3	1,2	100,0
3.	"	7,8	19,2	16,6	17,6	31,0	5,2	2,6	100,0
4.	"	16,0	23,2	14,7	12,6	26,2	4,9	2,4	100,0
5.	"	8,5	16,4	17,6	15,8	14,3	27,1	0,3	100,0
6.	"	12,1	12,3	16,3	15,0	31,6	11,5	1,2	100,0
7.	"	19,1	23,2	13,9	7,2	12,6	15,5	8,5	100,0
8.	"	7,9	14,0	30,2	16,1	25,9	5,1	0,8	100,0
9.	"	0,6	9,3	24,4	20,8	33,8	8,8	2,3	100,0
10.	"	0,5	13,2	30,6	19,8	24,4	8,5	3,0	100,0
11.	"	7,8	18,1	24,5	20,1	26,1	3,2	0,2	100,0
12.	"	7,0	17,5	25,4	24,8	21,6	3,1	0,6	100,0
13.	"	5,5	15,1	24,5	25,8	24,6	4,0	0,5	100,0
14.	"	25,7	17,1	15,9	16,1	21,3	2,9	1,0	100,0
15.	"	23,1	47,5	17,2	5,6	5,4	1,0	0,2	100,0
16.	1992. VII.	46,0	13,5	6,1	4,9	6,0	7,1	16,4	100,0
17.	"	0,0	3,8	10,1	13,2	36,0	25,5	11,4	100,0
18.	"	8,1	9,2	12,8	15,8	21,8	21,5	10,8	100,0
19.	"	4,5	5,5	11,2	14,9	20,6	28,3	15,0	100,0
20.	"	49,5	38,9	11,1	0,5	0,0	0,0	0,0	100,0
21.	"	45,1	37,6	14,2	3,1	0,0	0,0	0,0	100,0
1–21. átlaga		15,4	18,6	18,0	14,3	20,5	9,4	3,8	100,0
1–15. átlaga		11,4	18,8	20,9	16,5	23,1	7,6	1,7	100,0
16–19. átlaga		14,6	8,0	10,1	12,2	21,2	20,6	13,4	100,0
22.	1992. II.	10,2	18,3	19,5	20,4	22,4	7,1	2,1	100,0
23.	1992. II.	7,4	10,2	20,9	22,6	21,8	8,2	8,9	100,0

*BOROS L. mérési adatai

3. ábra. A Tokaji-hegyen végzett vizsgálatok helyei (1–6). – a = löszaszó; b = mélyút; c = beépített terület; d = vasút; e = közút

Sites of investigations on Mount Tokaj (1–6.) – a = dry valley in loess; b = sunken road; c = built-up area; d = railway; e = public road

Száradás okozta (inszolációs) pergés

A rendszeres éjszakai fagyok megszűnése után, amikor az erősödő napsugárzás hatására a nappali hőmérséklet eléri, ill. meghaladja a $+5$ – $+10$ °C-ot, a löszfalak felső, magas nedvességtartalmú rétege, különösen annak felszíne gyors száradásnak indul.

Először a napsugárzásnak, hőnek, levegőmozgásnak kitett felületi réteg veszti el nedvességének egyre nagyobb hányadát, amely kettős következménnyel jár:

4. táblázat. A pergetett anyag méretei a Rákóczi-völgy löszmélyútjában

Távolság, m	Déli		Északi	
	kitettségű fal			
	Löszfal magasság, m	Pergetett anyag, m	Löszfal magasság, m	Pergetett anyag, m
0	0,0	0,0	0,0	0,0
10	1,0	0,4	1,0	0,6
15	2,0	0,6	1,8	0,7
25	2,8	0,6	3,0	1,0
30	1,8	0,5	3,1	0,7
45	2,2	0,8	3,2	1,4
55	1,3	0,4	2,8	1,7
75	3,0	0,5	–	–
90	3,0	1,5	2,5	0,5
100	3,0	0,5	4,2	2,5
110	5,0	1,6	4,3	2,1
125	3,5	0,6	–	–
130	3,5	0,6	3,2	0,6
150	4,0	1,2	4,1	0,9
175	2,0	0,4	3,8	0,9
200	2,8	0,9	2,5	0,4
225	2,0	0,5	1,5	0,8
260	1,7	0,4	1,9	0,4
270	0,5	0,1	0,6	0,2

1. Csökken a víz kohéziós szerepe, amely ez ideig összetartotta a löszfelszín fellazult, félig-meddig levált, labilis egyensúlyi helyzetbe került részecskéit, így az összetartó erő megszűnésével azok a nehézségi erő hatására a mélybe hullanak.

2. A gyors száradás hatására a felületi réteg erősebben, az alatta lévők mérsékeltebben száradnak ki.

A felületi intenzívebb száradás számottevő térfogatcsökkenéssel és zsugorodással jár, amelynek következtében, miként a visszahúzódó árvíz után, megrepedezik, majd feltáskásodik az öntésiszap, öntésagyag, úgy táskásodik, majd pattogzik le a falról a löszlemezkék sokasága. Ez a jelenség inszolációs aprózódásként is felfogható, mivel a tömör, szálban álló lösztömegről válnak le apró részecskék s aprózódnak fel a napsugárzás hatására. A pergés oka ez esetben a hőhatásra az anyag felületén bekövetkeztet vízvesztés hatására végbemenő térfogatcsökkenés, a néhány mm vastag kiszáradt és a még nedves tömeg között kialakuló húzóerő, miniatűr törések mentén kialakult szakadások.

Ez a tömegmozgásos folyamat is csak egy meghatározott nedvességi tartományban játszódik le. Megítélésünk és néhány mérési adat szerint, ha a löszfal nedvességtartalma 16–15% alá süllyed, a mozgás megszűnik. Ez rendszerint március végén, április elején következik be.

Nyári kiadósabb esőzéseket követően a löszfalak felső rétege, ill. felszíne átmenetileg ismét nedvesebbé válhat, amely száradása révén újabb, de viszonylag rövid ideig (néhány órát) tartó pergést idézhet elő. Ezen jelenségre ZÁMBÓ L. (1969) is felhívja a

figyelmet. Megfigyelései szerint az a „neszezés”, „surrogás”, amely 1–1,5 órán át a nyári esők után a pergés következtében lép fel és szinte halk zörejjé olvad egybe a löszbevágásokban, figyelemre méltó anyagmennyiséget mozgat. Az akkor mozgatott anyag mennyisége azonban méréseim szerint elmarad a tél végi, tavasz eleji krionivális pergés tömegétől. Igaz, a pergés mellett ilyenkor omlások is bekövetkezhetnek a lefolyó nagytömegű víz alámosó tevékenységének eredményeként.

A löszfalak pusztulását az élővilág is elősegíti. A *növényzet* gyökerei gyakran választanak le a löszmélyutak, aszók oldaláról kisebb–nagyobb, finomabb–durvább löszdarabokat. A napsütötte, száraz löszfalak kedvelt telephelyei a löszdarazsaknak, méheknek, így pl. a kicsiny kürtősdarazsnek (*Odontodynerus deflendus*), az óriás kürtősdarazsnek (*Paragymnomerus spiricornis*), a fali bundásméhnek (*Anthophora parietina*) és a gyakori bundásméhnek (*Anthophora acervarum*). Egyes partszakaszokon ezen apró rovarok által mélyített néhány mm átmérőjű kürtők sokasága figyelhető meg. A belőlük származó (kikotort) finom anyag a pergés okozta kúpokra emlékeztető akkumulációs formában halmozódik fel a löszfal lábánál.

Hasonló, de nagyobb üreget vájnak egyes madarak – pl. a gyurgyalagok (*Merops apiaster*) – is. A 6–8 cm átmérőjű, 50–60 cm hosszú fészekjáratok kikotort anyaga jelzi ezen szép madarak üregvájó munkájának és fészkének helyét.

Összegzés

A több éven keresztül előbb kvalitatív, majd kvantitatív módszerekkel végzett vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy tél végén, tavasz elején fagyváltozékony időszakokban, ill. az azt követő felmelegedések és talajszáradások következtében a pergési folyamat széleskörűen elterjedt mindenhol, ahol az erózió, vagy az ember meredek feltárásokat, falakat hozott létre, ahol a fagy, vagy az inszolációs hatásra leváló részecskéket a nehézségi erő a mélybe, a feltárás lábához tudja szállítani. Ezen mikrotömegmozgásos folyamat csak megfelelő, mintegy 15–25% nedvességtartományban intenzív, az alatt, vagy fölött sokkal mérsékeltebb.

A pergés gyakran nagyobb tömeg omlásával együtt is megjelenhet. Vizsgálataink során erre is szép számmal találhatunk példát, mint ahogy arra is, hogy a pergő felület magasabb térszínekről származó, hirtelen érkező eső, vagy hóolvadék vizektől csúszás, sárfolyás színterévé válik.

Megfigyeléseinket elsősorban lösszel fedett térszínen végeztük, de megítélésünk szerint a vizsgált mikrotömegmozgásos folyamat más, laza üledékekkel fedett felszíni sebhelyeken, bevágódásokban is bekövetkezhet. Éppen ezért pusztító munkájával szemben védekezni kell, pl. a veszélyeztetett meredek partfalakon megfelelő hajlásszögű rézsük kialakításával, azok kikövezésével, gypesítésével, az aszókban lefolyó állandó,

vagy időszakos vízfolyások medrének rendezésével, energiájának lépcsőkkel történő megtörésével.

IRODALOM

- ÁDÁM L. 1967. Suvadásos formák a Tolnai-dombság löszös területein. – Földr. Ért. 16. pp. 133–150.
- ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. (szerk.) 1981. A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). – Akad. Kiadó, Bp. 704 p.
- BOROS L. 1977. A tokaji Nagy-hegy talajtakarójának pusztulása. – Egyetemi doktori disszertáció, Debrecen, Kézirat, 146 p.
- BOROS L. 1991. Jelenkori szoliflukciós folyamatok vizsgálata löszös térszíneken. – Kézirat, 11 p.
- BUTZER, K. W. 1986. A földfelszín formakincse. – Gondolat, Bp. 512 p.
- CHOLNOKY J. 1922. Néhány vonás az Erdélyi-medence földrajzi képéhez. – Földr. Közl. 46. pp. 107–122.
- CSORBA P. 1985. Tokaji löszön kialakult talajok és földes kopárok nedvességviszonyainak tér- és időbeli változása. – Földr. Ért. 34. 3. pp. 283–294.
- KERÉNYI A.–KOCSISNÉ HODOSI E. 1990. Lösspusztulási formák és folyamatok kvantitatív vizsgálata szőlőterületen. – Földr. Ért. 39. 1–4. pp. 29–53.
- LÁNGNÉ BUCZKÓ E. 1969. A csuszamlások genetikai típusai. – Földr. Ért. 18. pp. 241–245.
- PEJA GY. 1956a. Suvadástípusok a Bükk északi (harmadkori) előterében. – Földr. Közl. 4. pp. 217–240.
- PEJA GY. 1956b. Tektonikai eredetű morfológiai formák kialakulása a Sajó-völgy középső szakaszának környékén. – Földr. Közl. 4. pp. 366–380.
- PEJA GY. 1962. A csereháti tájak földrajzi képe. – Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, pp. 7–31.
- PÉCSI M. 1971a. A földcsuszamlások főbb típusai. – Földr. Közl. 19. pp. 125–143.
- PÉCSI M. 1971b. Az 1970. évi dunaföldvári csuszamlás. – Földr. Ért. 20. pp. 233–238.
- PINCZÉS Z. 1960. A Zempléni-hegység déli részének természeti földrajza. – Kandidátusi disszertáció, Debrecen, Kézirat, 264 p.
- PINCZÉS, Z. 1975. Evaluation of the physico-geographical features of the upper reach of the Hernád-river. – Acta Geogr. Debr. Tom. XIII. pp. 81–104.
- PINCZÉS, Z.–BOROS, L. 1966a. Schneeschmelzerosion in den Tokajer Weingarten. – Acta Geogr. Debr. Tom. V. pp. 101–113.
- STEFANOVITS P. 1975. Talajtan. – Mezőgazd. Kiadó, Bp. 345 p.
- SZABÓ J. 1979. A Cserehát felszínfejlődésének fő vonásai. – Földr. Közl. 27. pp. 246–268.
- SZABÓ J. 1982a. Felszínfejlődési, geomorfológiai és természeti tájpotenciál-vizsgálatok a Csereháton. – Kandidátusi értekezés, Debrecen, 192 p.
- SZABÓ J. 1982b. Gondolatok a csuszamlásos folyamatok általános jellemzéséhez, különös tekintettel az osztályozás kérdésére. – Acta Geogr. Debr. Tom. XX. pp. 83–114.
- SZABÓ J. 1985. Csuszamlásvizsgálatok a Csereháton. – Földr. Ért. 34. 4. pp. 409–430.
- TÖVISSI, J. 1963. Alunecari de teren in regiunea comunei Magherani (Lejtőmozgás-formák Nyárádmagyarós község környékén). – Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Kolozsvár, pp. 91–98.
- ZÁMBÓ, L. 1969. Untersuchung der Ausbildung von Löss-Schluchten am Beispiel des Hügellandes von Szekszárd. – Ann. Acta Geogr. Bp., pp. 185–202.

THE CONTRIBUTION OF A RAPID MICRO-SCALE MASS MOVEMENT TO THE EVOLUTION OF LOESS-MANTLED SLOPES

by L. Boros

S u m m a r y

Several years of field observations, measurements and then laboratory experiments under moderate circumstances were devoted to answer the question: under what condition the granular disintegration of loess (earth) takes place.

At first qualitative and then more quantitative methods were applied. More than 50 recipient vessels were placed under loess bluffs of various exposure in various seasons and the grain size distribution of the samples (Table 3), their moisture content (Table 2), as well as the spatial distribution, intensity and temporal features of the mass movement were investigated. The temperature and air humidity conditions favourable for disintegration were identified. The volume changes of loess due to warming up, the role of ice formation in disintegration and the triggering of movements were studied through theoretical calculations and laboratory measurements. Heat expansion of loess was calculated from the formula $\Delta V = V_0 \beta \Delta t$, where V_0 is the original volume of loess, Δt is temperature change, while β is heat expansion coefficient for loess ($\beta = 0.00053$).

The *cause of movement* in this case is also gravity, while its *triggering effect* is overdimensional slope formation as well as cryonival and insolational weathering. Two types have been identified: 1. earth (loess) disintegration due to cryonival influence (late winter, early spring), 2. due to desiccation (insolation). The former takes place when freeze-and-thaw alternations are frequent, while the latter preferably occurs after the frost period, due to spring warming or following the desiccation after summer rains. Cryonival processes are more effective in material transport than insolation-induced disintegration. The extent of material transport depends considerably on the height and exposure of the loess bluff formed by natural or man-induced processes (dry valley wall, sunken road, terrace, pseudoterrace etc.).

Although the geomorphic (constructive or destructive) influence of disintegration is limited to small surfaces (e.g. loess bluffs) and the amount of the detached, transported and accumulated material is relatively little, the significance of the resulting landforms (like accumulational debris fans, debris ridges) should not be underestimated, since they are common on loess surfaces dissected by erosion or man-induced processes. Preventive measures are advisable: optimal slopes can be designed, reinforced by stones, grassing, intermittent water-courses should be canalised and their energy reduced by building steps in their beds.

Translated by D. LÓCZY

Berényi István: Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. — Földrajzi Tanulmányok 22., Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 165 old.

Bizonyosan sokszor hivatkozandó alapművet vehet a kezébe az olvasó. Két évtized rendszerezett munkájának gyümölcse ez a kötet, melyben BERÉNYI István értékeli a szociálgeográfia legjellemzőbb nemzetközi irányzatait, fejlődésének tendenciáit, lerakja a hazai kutatásához és alkalmazásához szükséges fogalomrendszere alapjait, majd esettanulmányokkal egészíti ki mondanivalóját.

A könyv egyszerre tartalmaz esszézerű eszmefuttatásokat, gondolatébresztő ábrákat, sémákat, szikár, de világos definíciókat és izgalmas példákat a szociálgeográfia lényegéről, a lokális társadalom különböző csoportjainak valamilyen szempontból specifikus települési cselekvési terveiről, azok jellegzetes megjelenéséről, megnyilvánulásairól. A szociálgeográfia tehát abban sajátos és új, hogy középpontjában az egyes társadalmi csoportok mindennapi élettevékenységének, alapfunkcióinak gyakorlásával kapcsolatos tér- és időbeli szabályszerűségeket tárja fel. E „térbeli csoportspecifikusság” tehát az a fő jellemző, ami a szociológiától és a társadalomföldrajztól egyaránt megkülönbözteti a szociálgeográfiát.

A szociálgeográfiai vizsgálatok – a könyv szerinti taglalásban – a társadalmi alapfunkciók térszerkezetének sajátos rendjét, méretét és minőségét mutatják be és elemzik úgy, hogy azokban a társadalmi elvárások és a helyi társadalom aktivitása egyaránt kitüntetett szerepet kapnak.

Azt hiszen, ez a leglényegesebb alap gondolata a műnek, hiszen a társadalmi, gazdasági és települési átalakulásoknak ez a fajta megközelítése nagyon fontossá válhat a közeljövőben hazánkban is. Különösen azok számára lehet ez alkalmas izgalmas kérdések felvetésére és megválaszolására, akik a településfejlesztésen nem csak „járda-, telefonhálózat- és csatornaépfést” kívánnak érteni, hanem a táj és a település, a tér és a társadalom viszonyának – társadalmi berendezkedéstől függetlenül értékelhető – funkcionálisan új, komplex egységét, ill. felvállalják e sokszínű folyamat gerjesztését, segítését.

Számukra – kutatók, tervezők, önkormányzati vezetők és szakemberek számára – a könyv első fő fejezete 60 oldalon át nyújt szakszerű olvasható elméleti alapvetéseinek és elágazásainak áttekintése után műve 37. oldalán jut el az alapdefinícióhoz, miszerint: „Az alkalmazott szociálgeográfia célja a funkcionális térszerkezet és a társadalmi struktúra tér-idő kapcsolatában kialakuló konfliktusok feltárása és értékelése azért, hogy az alapfunkciók fejlesztésébe és térbeli rendjébe a lokális és csoportspecifikus társadalmi elvárás is beépíthető legyen.”

Véltudni ez a kulcsmondata az egész munkának, amely egyúttal arra is utal, hogy a társadalomföldrajz és a szociálgeográfia nem azonos fogalmak, bár Európában ezen a felén gyakran tettek közéjük egyenlőségjelet. Az utóbbi az előbbinek olyan részdiszciplínája, amelynek analíziseihez – a szerző kitétele szerint – a vizsgált tér teljes információtömegére szükségünk van, azért, hogy a lokális és csoportmagatartásokat szélesebb – környezeti, gazdasági, települési vagy akár regionális – összefüggésrendszerekben is láttatni és értékelni tudjuk. A hangsúlyokat itt a szerző a konfliktusokra helyezi. Azt hiszem, átfórmálódó társadalmunk település-politikájában ez adhatja a legnagyobb kihívást a Magyarországon e könyvvel végképp jogot nyert diszciplína felé.

Ennek valódi illusztrálására a könyvben számos – önmagukban is tanulmányértékű – példát olvashatunk a szociálgeográfiai terianalízisekből. Tard és Királyhegyes a szakirodalomból oly jól ismert, több mint fél évszázada, a falukutatók mozgalma óta jelenlévő és most megújított példái mellett BÉLAPÁTFALVA és TISZAKÉCSKE rendszerváltás előtti társadalmi–települési képét és értékelését olvashatjuk. Az utóbbinál talán nem véletlen, hogy az ún. szociálökológiai vizsgálatokat a Humboldt Alapítvány támogatásával Münchenben végezte el a szerző, mintegy illusztrációjaként is annak, hogy honi geográfiai műhelyeink nincsenek még felkészülve a rendkívüli adatigényű és a kísérletezéshez való szükségessége miatt nagy helyigényű számítógépes térképek alkalmazását igénylő feladatok megoldására.

A tematikus jól tagolt, leíró jellegű fejezetekben is következetesen juttatja hozzá a szerző az olvasót a szociálgeográfia igazi alkalmazásának példáihoz. Szinte rejtett kulcsmondatokat is bőven találhatunk e részben. Pl. a 103. oldal egyik konzekvenciája szerint: a szociálgeográfia a településen lehatárolt – akár evidenciának is tűnő – térbeli társadalmi csoportokat csak akkor tekinti „tervezhető” területi egységnek ez a diszciplína, ha az ott élő lokalitás az ún. alapfunkciókkal kapcsolatosan is rá jellemző magatartást tanúsít.

A könyv gazdag, mintegy 40 oldalas mellékletanyagából kiemelkedik a szociálgeográfiai alapfogalmak lexikonszerű bemutatása. Szinte szakmai csemege akár többször is végigböngészni a német és kis részben az angol szakirodalom árnyalt fogalomtárának első, a maga nemében szinte teljes, és hiánypótló magyar adaptációs kísérletét. A szerző szabatos és tiszta nyelvhasználata e részben teljessé válik igazán.

BÉRÉNYI István zárszavában örömet fejez ki, hogy a társadalom térbeli valóságának és fejlődése megismerésének ezt az útját megismertethette az olvasóval. A könyv ismertetőjének e vágya teljesült, biztosan még sok más olvasónál is teljesülni fog.

A mű arra is ékes bizonyíték, hogy alkalmazott tudomány nincs, csak a tudomány jó alkalmazása. BÉRÉNYI István ezt teszi nagyfokú elhivatottsággal és szakmai tisztességgel, ezért biztos vagyok benne, hogy könyvét sokáig a magyar geográfia egyik alapműveként fogják forgatni a földrajztudomány újabb eredményei iránt érdeklődők. Várjuk a következőt!

CSATÁRI BÁLINT

Az 1956–1992 közötti nemzetközi népeségmozgások jellemzői Magyarországon

L. RÉDEI MÁRIA

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi vándorlást a világ legtöbb országában növekvő érdeklődés kísérte. A fokozódó figyelem több olyan okra vezethető vissza, amelyek időben különböző hangsúllyal jelentek meg. A háború utáni fellendülés időszakában a gazdasági fejlődéshez szükséges, olcsó és beruházás nélkül is jól hasznosítható munkaerő beszerzése volt a fő motiváló erő, amely hosszú ideig a konjunkturális viszonyok változásához hasonló ingadozást mutatott. A többnyire gazdasági elemeket tartalmazó megközelítés hangsúlya a későbbiekben egyre inkább a demográfiai kategóriák felé tolódott el. Nevezetesen, a nyugat-európai országok többsége elérkezett a demográfiai átmenet időszakába, amely az elöregedési folyamat lassítására, a népességcsökkenés megakadályozására és a növekvő eltartási terhek enyhítésére törekedve ösztönözte a bevándorlást. A 70-es évek elején fellendülő nyugat-európai bevándorlási hullám idején Kelet-Európa még nem mutatott bekapcsolódási hajlandóságot az intrakontinentális folyamatokba, ezért a lehetséges migrációs források földrajzilag egyre keletebbre, a közel-keleti térség felé tolódtak. Ez azt eredményezte, hogy a célállomás és a küldő ország közötti különbségek nem csak gazdasági, hanem kulturális, morális, tudati szempontból is megnöttek. A topológiai eltávolodással együtt járó társadalmi-gazdasági leszakadás kérdésessé tette a beilleszkedést. A befogadó országok a nemzetközi vándorlásnak ezt a következményét nem mérlegelték kellő óvatossággal, ami talán abból következett, hogy a megelőző évtizedekben a dél-európai vendégmunkások nem azzal a céllal érkeztek, hogy idegen földön telepedjenek le, hanem a többséget a rövid távú pénzszerzés, a nyelvi és technológiai ismeretszerzés vezérelte, a későbbi kedvezőbb otthoni megélhetés reményében.

A befogadó országtól eltérő kultúrájú bevándorlók tömeges letelepedési szándéka az utóbbi évtizedben oda vezetett, hogy a nemzetközi népeségmozgások folyamatát a befogadó országok többségének véleménye szerint már nemzetbiztonsági kérdésként kell kezelni. Az ENSZ 1990. évi áttekintése, amely a különböző demográfiai jelenségekről alkotott kormányzati véleményeken alapszik, azt mutatja, hogy a bevándorlás kérdéskörét az országok egyre határozottabban a nemzetbiztonság és stabilitás szempontjai alapján értékelik. 1976-ban a Föld országai közül 6,4% vélte úgy, hogy a bevándorlása túl magas. 1989-ben ez az arány már 20,6%-ra nőtt, és még ugyanebben az évben az országok 31,8%-a nyilvánította ki azt a véleményét, hogy a nemzeti határaitra nehezedő nyomáson változtatni kíván.

Vajon mi válhatta ki ezt a növekvő beavatkozási igényt a nemzetközi népeségmozgásokba? Az okok az alábbi, sajátosan történelmi folyamatokra vezethetők vissza.

A második világháború után a bevándorlást a történelmi folyamatosságnak megfelelően támogatták. A bevándorlás ösztönzése a legtöbb országban nem csak a gazdasági fejlődésnek, hanem a nemzetépítésnek is döntő eleme volt. A hidegháború éveiben a Kelet-Európát elhagyni szándékozók számára a Nyugatra menekülés a pokolból a mennybe jutással volt azonos (WIDGREN, J. 1990). Később a gazdasági mellett a kulturális, morális affinitás, az ún. „Nyugat-szindróma” erősödő hatása került előtérbe a népeségmozgás motiváló tényezői között. Az enyhülési politika térhódítása, majd a kelet-európai országok általános politikai-gazdasági átalakulásának megindulása a Nyugat migrációs politikájának jelentős módosulását váltotta ki.

A napjainkban kínálkozó lehetőség kettős: a nyugati országok a számukra szükséges idegen munkaerő gazdasági aktivizálását vagy oktatási programokkal segítik, vagy bezárják kapuikat a külföldről érkező

munkavállalók előtt. A Keleten meginduló folyamatok viszont már helyben is új típusú lehetőségeket (vállalkozások) kínálnak az embereknek, és a jövő nagy kérdése az, hogy az itt élő népesség erre miképpen reagál.

Az egyén vándorlási elhatározásával azt a jövőbe vetett hitét fejezi ki, hogy egy gazdagabb országban is megtalálja egy jobb élet megteremtésének lehetőségét. Ezért az egyes országoknak a vándorlási folyamathoz való viszonyát nem a mozgási folyamat egészének szempontjából kell értékelni, hanem a mozgásra indító okok felismerése, azaz a regionális felzárkózás felgyorsításának szükségessége alapján kell megítélni. A kialakítandó stratégia kapcsán a migráció eddigi történetéből egy világos üzenetet határozottan leszűrhetünk. A „megállító típusú” bevándorlási politika sem a küldő, sem a fogadó országok történetében nem volt tartósan eredményes. A befogadó országok esetében ugyanakkor meghatározott befogadási kritériumok érvényesülnek, amelyek egyrészt egyes jó képességű embereket preferálnak, más esetben pedig bizonyos gazdasági elvárásokat kevernek humanitárius elemekkel.

A bevándorlási politikáról alkotott vélemények térségenként, országonként eltérnek, ami természetes. A véleménykülönbségek alapja az, hogy az országhatárokat átlépő népességmozgások forrásterületei olyan országok, amelyek különböző fejlettségű gazdasági háttérrel, eltérő nagyságú demográfiai tartalékkal rendelkeznek és erősen különböznek egymástól a szabad lakóhelyválasztás jogi lehetőségeit illetően is.

A népességmozgások alakulását illetően a kelet-európai térség kiemelt érdeklődésre tarthat számot. A téma és a térség iránti koncentrált figyelem részben az európai szintű új lehetőségeknek, részben a régióon belül élők megváltozott motiváltságának, legfőképpen pedig a szabad mozgásnak köszönhető. Fontosnak tartom már itt megemlíteni, hogy a nemzetközi népességmozgással kizárólag tudományos szempontból – s nem politikai oldalról – szeretnék foglalkozni. A Kelet-Európában bekövetkezett változásoknak egy igen fontos kategóriája az emberi jogok gyakorlásának megvalósulása, amelynek egyik eleme a szabad mozgás. Ezért csábító a gondolat, hogy az e téren megvalósult javulást a politikai változásokkal hozzuk összefüggésbe és mintegy „államérdekből” adódó elemzést adjunk. Különösképpen azért nehéz a kétfajta nézőpontot esetünkben szétválasztani, mert a Kelet-Európában több mint négy évtizedig létező diktatórikus rendszerek meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a régióhatárokon átlépő mozgások korlátozása igen erős volt.

A kérdéskör politikai és tudományos oldalról való megközelítésében a különbség az, hogy az előbbi a népességmozgások következményeinek stratégiai szintű elemzésével foglalkozik, míg a tudományos megközelítés a valóságból kiindulva végzi empirikus vizsgálatait. A kettő közötti kapcsolat lényege: egyfelől az empirikus elemzés eredményei hívják fel a figyelmet a beavatkozás különböző fontosságú hangsúlyaira, ami a döntéshozóknak érvelési anyagnak szolgál. Másfelől a mozgás szabadságát korlátozó vagy növelő intézkedések közvetlen hatást gyakorolnak a népesség térbeli átrendeződésére. Azáltal, hogy a nemzetközi vándorlás kérdése egyre magasabb döntési szintekkel került kapcsolatba, s egyre sokoldalúbb tárgyi ismeretet, részletes és folyamatos összehasonlító elemzést igényelt, növekvő módon mutatkoztak meg a téma hiányosságai. A döntési szintek emelkedésével ugyanis a tárgyi ismeret ritkul, miközben a figyelembe veendő egyeztetési szempontok száma bővül.

Nem csak az újonnan meginduló folyamatok teszik időszerűvé azt, hogy foglalkozunk a nemzetközi vándorlással, hanem az elmúlt néhány évtized tendenciáinak ismerethiánya is. Hozzáférhető adatok híján rendkívül kevés elemzés foglalkozott a térség és Magyarország nemzetközi migrációjának kérdésével. Ez alól talán az egyetlen kivétel az 1956-os magyar forradalmat követő menekülthullám vizsgálata, amely külföldön több, főként politikai megközelítésű elemzés tárgya volt (Statistikai Szemle 1991; RÉDEI M. 1990).

Az európai emigráció számára hosszú időn át központi kérdés volt a szabad lakóhelyválasztáshoz való jog követelése is. Később, az utazási szabadság megvalósulásával új helyzet állt elő, ezért lehetőség nyílt a nemzetközi vándorlások bizonyos időszakainak elhatárolására, az egyes korszakok elkülönítésére. Az egyik ilyen vizsgálandó periódus az 1956-tól 1988-ig terjedő időszak, majd ezt követően célszerű az újonnan megjelenő népességmozgásokra fordítani a figyelmet. 1956 és 1988 ugyanis egy-egy nagy menekülthullámmal jellemezhető naptári időszak volt. A közben eltelt éveket európai mértékben nem jelentős, ingadozó vándorlási egyenlegek jellemezték. A 80-as évek végén a megváltozott politikai helyzet, viszont mind a magyar állampolgárookra, mind a külföldiekre nézve új folyamatokat indított el.

Az 1956–1988 közötti időszak nemzetközi népsségmozgásai Magyarországon

A kelet-európai térség az európai vándorlási folyamatokban főként a századforduló táján játszott alapvető szerepet, de mérsékeltebb intenzitású kivándorlás a két világháború között is végbement (THIRRING L. 1934; PUSKÁS J. 1982; RÉDEI M. 1991). A második világháború után kialakult kelet-európai társadalmi rendszerek stratégiai céljai között meghatározott szerepet játszott a hermetikus elzárkózás Európa többi részétől. Ennek megvalósulását elősegítette az, hogy a térségben a kommunikációs technikák fejlődési színvonala is elmaradott volt. A kommunikáció nem technikai jellegű elemei (mint pl. a turizmus) akkor még gyermekcipőben jártak. Mivel a kelet-európai lakosság-nak a világ „másik végéről” elenyésző ismeretei voltak, az nem volt rá vonzó hatással. A háború utáni évek életben és helyben maradási öröme azonban a közös érdeklődés kialakítására törekvő ideológiai-, politikai nyomás erősödésével hamarosan szertefoszlott és nőtt a szabad mozgás iránti vágy.

A háború utáni közvetlen népességcseréktől eltekintve, külföldi letelepedési szándék az 50-es években Magyarországon nem valósult meg. A Nyugatra távozók egy része – akik úgy döntöttek, hogy illegálisan hagyják el az országot – vissza is tért volna, ha a következmények és a körülmények megváltoztak volna. A turizmus ekkor még Nyugat felé szinte teljesen, de a régióon belül is erősen korlátozott volt, ugyanakkor viszont nőtt a potenciálisan mozdulni vágyók száma. A belső vándorlás folyamatainak tehát több tekintetben szerves folytatása lehetett volna az országhatárokat átlépő népességmozgás. A zártság és az egyidejűleg feszültebbé váló helyzet, az alacsony életszínvonal növekvő indíttatást jelentett a mozgásra. A 60-as években ezek a „taszító faktorok” kezdtek kiteljesedni. Ekkor sokan úgy látták, hogy a magyarországi helyzet javulására nincs kilátás, ami migrációban, azaz egy nagyobb mértékű elvándorlásban jelent meg.

A hazai gazdaság stabilizálódása a meginduló túristaforgalommal együtt a 70-es évek derekán azt eredményezte, hogy a vándorlási egyenlegünk pozitívvá vagy 0 körülivé vált. A kétértelmű mozgásban résztvevők összetétele azonban eltért egymástól. Az emelkedő életszínvonal, a liberálisabb gondolkodás és a környező országok ezzel párosuló jogi szabályozása már ekkor lehetővé tette volna azt, hogy olyan bevándorlás induljon el, mint amilyen a 80-as évekre volt jellemző. A 80-as évek utolsó évtizedeiben kétségkívül az hozta meg a döntő változást, hogy a térség egészében felbomlott a régi rendszer és az eltérő intenzitású változások egyfelől kényszerítették a népességet az elmozdulásra, másfelől könnyebbé tették a vándorlási célpontok elérhetőségét.

A kényszerített népességmozgások fogalmával kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy napjainkban, amikor az embereknek egyre nagyobb hányada úgy hozza meg jövőbeli döntését, hogy visszagondol korábbi saját vagy családi életútjára, a kényszerített népességmozgás fogalma inkább a hatalmi deportáláshoz áll közelebb, mint az individuális belső kényszerhez. A kényszer fogalmának az alkalmazása inkább arra utal, hogy a döntés racionális elemei túlsúlyban vannak az emocionálisokhoz képest.

A 80-as évek végén megnyilvánuló tömeges vándorlás kifejezte azt a belső meggyőződést, hogy sokan szakítani kívántak a korábbi rendszerrel és boldogulásukat az egyébként hiányosan ismert Nyugat irányában keresték. Ez a fajta kényszer különbözik

attól, ami az emberekben egy hosszabb döntési folyamat eredményeként megvalósul. Az ad hoc események által mozgósított tömeg a lakóhelyváltásra nincs felkészülve, ami elsősorban a résztvevők összetételében tükröződik. Több kutató véleménye megegyezik abban, hogy a kivándorlás önmagában egy kényszer hatására végbemenő döntés. Az emberek többsége helyben szeretné életét leélni, de valamilyen feltételezett előny érdekében úgy dönt, hogy számára több előny, mint hátrány származik a lakóhely megváltoztatásából. Természetesen ezeknek a szempontoknak a többsége racionális alapú és a régi lakóhelytől való elszakadás, az új környezetbe való beilleszkedés gyakran mély lelki válság forrása lesz. A nemzetközi vándorlások esetén, ahol ezek a hatások fokozottan jelentkeznek, figyelembe kell venni a belső indíttatású és a kívülről érkező kényszerhatások különböző szintjeit is.

Az 1956-os magyarországi kivándorlási hullám nem csak a hazai demográfiai események között kiemelkedő, de az ország elhagyása a kelet-európai térség első, robbanásszerűen lezajló tömeges kivándorlás volt. Amikor a folyamat lezárult, adatai – mint a résztvevők összetétele, a vándorlás iránya – még sokáig ismeretlenek voltak. A közel 200 000 ember kor, nem, utolsó lakhely, első befogadó ország szerinti megoszlására, valamint a folyamat időbeliségére vonatkozó adatok részben a 60-as évek kedvezőtlen népesedési viszonyaival, valamint a jelenlegi visszavándorlási folyamatokkal mutatnak közvetlen összefüggést.

Az 1956-os menekülthullám legfontosabb jellemzői a következők voltak:

– A kivándorlók között rendkívül magas arányt képviseltek a fiatal korosztályok. Ezért a menekülési folyamatra általában oly jellemző magas férfi többlet hazánk esetében nem volt jellemző.

– Az ország nyugati részén lakók és a fővárosiak voltak azok, akik nagyobb arányban hagyták el az országot. Ez a folyamat feltehetően azzal volt összefüggésben, hogy az Ausztriához közelebb lakók több információt szereztek be a szomszédok életviszonyairól, jobban ismerték a határátlépési lehetőségeket. A főváros lakossága pedig, Európa szellemisége iránt mindig is fogékonyabb volt, mint az ország többi településén élők.

– Az emigráció két nagyobb hullámban zajlott le. Az első a forradalom kirobbanása utáni, a második a szovjet csapatok bevonulását követő állapotokkal hozható összefüggésbe.

– A befogadó országok két domináns csoportot alkottak. Az első csoportba két tengerentúli ország (USA, Kanada) tartozott, amelyek ekkor az évi befogadási kvótájukat feloldották. A másikat az NSZK és Ausztria képviselte. Ma ezek az országok adják a visszatérők szignifikáns tömegét. A mozgás iránya részben a korábbi vándorlások irányát követte, részben új irányt vett (pl. a Skandináv országok is befogadtak kisebb számú menekültet).

Megjegyzendő, hogy a befogadás önmagában inkább a jogi lehetőségek függvényében zajlott, de a további beilleszkedési folyamat számos szubjektív elemtől is függött. A magyarok gyors beilleszkedését, a polgári életbe való befogadását segítették azok az elemek, amelyek a vitalitáshoz, az előremutató pozitív célkitűzésekhez kapcsolódnak, így a helybeli népesség szívesen fogadta az ilyen típusú bevándorlókat (ADELMAN H. 1991).

Az 1956-os eseményeket követően a magyar nemzetközi vándorlást negatív vándorlási egyenleg jellemezte (*l. táblázat*), ami egyre csökkenő mértékű elvándorlásból adódott. A 70-es évek közepétől az egyenleg viszont pozitív lett. Ezek az ismérvek a legális vándorlásra vonatkoznak, de ezt meghaladó mértékű volt az illegális vándorlás. A térségben oly sokáig korlátozott mozgás azt eredményezte, hogy az illegális mozgás – a jogellenesen külföldön maradók száma – jelentős mértékben nőtt, a hatóságok minden intézkedése ellenére. Ugyanakkor a legális mozgások megvalósulását is számos korlátozás nehezítette. A legális ki-be vándorlásnak sokáig egyetlen útja csak a családi indok (esküvő, temetés) alapján kezdeményezett kiutazás, majd tartózkodás és bevándorlás volt. Az egyes vándorlási irányokat ezért az életszínvonalbeli eltérések mellett az is befolyásolta, hogy a legtöbb országban a férfiakat ott tartották és inkább a nőknek engedélyezték a külföldre való házasodást (pl. az NDK-ban). A Magyarországra bevándorló 30–40 évesek között így pl. kimagaslóan magas volt a nők aránya.

Az elmúlt három évtized hazai nemzetközi vándorlási folyamataira tehát a kis ingadozás és a stabilizálódás volt a jellemző (*l. táblázat*). A folyamat néhány állandó vonása azonban már történelmi távlatból is vizsgálható. Így pl.:

– Magyarországot geopolitikai helyzete a híd szerep betöltésére ösztönözte, amit a lassan változó társadalmi és gazdasági viszonyok tovább erősítettek (intermediátor szerep).

– Ez az átmenet érvényesül az országon belül is azzal, hogy a területi fejlettséggel analóg módon változik az országot elhagyók, ill. a betelepülők száma. Az országon belüli népességmozgásokra hosszú időn át a K-ről Ny felé történő vándorlás volt a jellemző. A határok átjárhatóságával ennek a folyamatnak a térbeli kontinuitása is megtörtént. Az ország Ny-i részén lakók és a főváros lakói nagyobb arányban vándoroltak Nyugatra mint más térségek lakói, míg a hozzánk érkezők inkább a K-i országrészt választják.

– A vándorlásoknak nem csak az iránya, de etnikai összetétele is történelmi gyökerekhez kötődik, mivel a bevándorlók döntő részét a környező országokban élő magyar nemzetiségűek alkotják. A vándorlás volumene megegyezik az ott élő magyar etnikum nagyságával és a mozgásra indító hatások erősségével. (A menekülés jellegű mozgás ettől eltérhet.)

– Több évtizedes, átfogó jellegű etnikai vándorlásnak tekinthető a német nemzetiségűek anyaországukba történő költözése. Ebben a folyamatban Magyarország szerepe – összehasonlítva Kelet-Európa többi országával – elenyésző volt.

– A földrajzi átmeneteket reprezentáló mozgásokban résztvevők minőségi összetétele általában különböző. Az emigrálóké kedvezőbb, mint a bevándorlóké, a bevándorlóké pedig kedvezőbb, mint a menekülteké. Ennek az az oka, hogy a lehetséges vándorlási források egyre inkább K felé tolnak és a befogadók számára egyre kevésbé elfogadható minőségű, összetételű embercsoportok érkeznek az országba.

Megjegyzendő, hogy a bevándorlóknak lényegesen több idejük van annak eldöntésére, hogy hová mennek, mint a menekülteknek. Utóbbiak mozgását a kétségbeesés és a félelem irányítja, és gyakran csak igen rövid idő áll rendelkezésre annak eldöntésére, hogy merre vegyék az irányt, ha menekülni kell.

1. táblázat. Nemzetközi népességmozgások Magyarországon 1963–1992 között*, fő

Év	Menekült, menedékes	Bevándorló	Hazatérő	Kivándorló	
				Jogszerűen	Jogszerűtlenül
1963	–	1130	–	2344	687
1964	–	1256	–	2633	2392
1965	–	792	–	1848	3393
1966	–	674	–	1865	2188
1967	–	617	–	2116	1617
1968	–	644	–	1928	2236
1969	–	583	–	1954	3068
1970	–	767	–	2369	3718
1971	–	839	–	2020	3517
1972	–	979	–	2240	3364
1973	–	1588	605	2335	2891
1974	–	1508	589	2312	2176
1975	–	1572	827	2456	1541
1976	–	1687	800	2259	1660
1977	–	2001	629	2229	1858
1978	–	1994	735	1987	1805
1979	–	1958	773	1788	2614
1980	–	1912	680	1898	4657
1981	–	1487	746	1839	4108
1982	–	1326	865	1637	2676
1983	–	1880	987	1490	2239
1984	–	318	1029	1349	2136
1985	–	112	945	1301	2584
1986	–	147	907	1281	3295
1987	–	1239	916	1466	4923
1988	12173	5774	1358	515	3506
1989	17448	10180	901	1267	–
1990	18283	17129	2041	1285	–
1991	54693	20500	2235	778	–
1992	16202**	14013	1993	410	–

Forrás: Demográfiai évkönyv 1963–72. KSH, BM KEOKH.

* Regisztrált adatok alapján.

** Nem tartalmazza a Jugoszláviából érkező ideiglenes menedéket kérő 48000 főt.

– Az ideérkezők között több a fiatal, kevésbé szakképzett, mint azok között, akik tőlünk távoznak, ami tovább növeli a ki- és bevándorlók számbeli eltéréséből eleve adódó különbségeket. Történelmileg nézve a folyamat nem új, mert már korábban is a perifériákról érkezők töltötték be az országból távozók helyét, de ez esetben nem helyettesítéses népességcseréről, hanem minőségi lakosságcseréről van szó.

Az új típusú népességmozgások időszakának (1988–1990) sajátosságai

A térség politikai viszonyainak a megváltoztatásában a nemzetközi vándorlás látható és meghatározó elem volt, amelynek a megvalósulásában Magyarország úttörő szerepet vállalt. A német menekülthullám átengedése fordulópontot jelentett az európai egységesítési folyamat alakulásában. Az új helyzet még a nemzetközi vándorlás fogalmának értelmezésében is zavart okozott azzal, hogy a német egyesítés során az országhatárok lépték át a népességmozgásokat.

A helyváltoztatások új jogi lehetőségei és a megnövekedett népességmozgások hazánkban együttesen azt eredményezték, hogy a mozgástípusok száma nőtt. A korábbi időszakok letelepedéses típusú mozgásai mellett a menekülés, a visszatérés is fontos szerephez jutott. Ezenkívül a kifelé irányuló mozgások helyett a figyelem inkább a befelé jövő, különösen az illegális mozgások felé fordult. Következésként hazánk az egykori kivándorlókat adó országból igen hamar külföldieket befogadó ország lett. Ezekre a gyors változásokra sem a jogi szabályozás, sem a befogadási stratégiát kialakító döntéshozatali szerv nem tudott időben felkészülni. A gyakorlat a vészhelyzet elhárítás irányából haladt a liberális, majd a megelőző jellegű szabályozás felé, és még ma is távol vagyunk az ún. felhasználói jellegű gyakorlattól (ami pl. az USA-ra jellemző).

A Romániából Magyarországra való menekültáramlás 1988-ban kezdődött, de a folyamat valójában 1989-ben teljesebben ki. Ezzel egyidejűleg felerősödtek a bevándorlási folyamatok is. 1988-ig a térségben a „menekült” státus fogalma ismeretlen volt és az ezt szabályozó nemzetközi jog alkalmazása a hazai jogviszonyok között számos ellentmondást és hiányosságot mutat (NAGY B. 1993; TÓTH J. 1991). Magyarország 1989 októberében csatlakozott a Genfi Konvencióhoz, amely többek között kimondja, hogy menekültjogot akkor kaphat valaki, ha igazolni tudja, hogy személyét nemzetiségi, politikai, vallási, faji, nemzeti alapon üldöztetés érte. A hozzánk érkezők jó része ezeket a kritériumokat csak kollektív szinten tudja igazolni, ami a jelenlegi jogi rendszerben nem teszi lehetővé a menekültstátus megadását. Az ideérkezők döntő többsége tájékozatlan abban is, hogy letelepedési engedély iránti kérelmével milyen módon fordulhat a hatóságokhoz. Sőt, néha még önmaga is bizonytalan abban, hogy maradjon-e itt, avagy más országban keressen menedéket. Nehezíti a helyzetet, hogy csak a menekülthullám érkezésével egyidőben alakultak ki azok az intézményes rendszerek, formális csatornák, amelyek biztosították az érkezők és a hatóság közötti kapcsolatot, sok esetben tükrözve azok gyakorlatlanságát.

Napjainkban mindazokat nyilvántartják, akik egy éven túli tartózkodási kérelmükkel a hatóságokhoz fordulnak. Az érkezők nyilvántartásba vételének módja az ENSZ nemzetközi vándorlási statisztikájának az erre vonatkozó ajánlásával megegyezik. Ennek ellenére számos bizonytalanságot okoznak azok, akik akár az érvényes vízummal, akár illegálisan tartózkodnak itt, de nem keresték a kapcsolatot a hatóságokkal. A nemzetközi vándorlási statisztikáknak az érkezőkre vonatkozó adatai általában megbízhatóbbak, mint az országelhagyókról készültek (POULAIN, M. 1990). Az adatok megbízhatóságával

foglalkozó szervek folyamatosan törekszenek arra, hogy a valós folyamatok jobb leírása céljából az alkalmazott kategóriákat egymás között egyeztessék.

A magyar állampolgárok szabad mozgása 1990. január 1-jével megvalósult, mind a kilépés, mind a befogadás szempontjából. Az európai országok többsége ma már nem köti a szabad mozgást vízumhoz, ami nem jelenti azt, hogy a letelepedéssel kapcsolatos gyakorlat is megváltozott volna. Az a tény, hogy a magyar állampolgárok kinttartózkodási ideje az útlevel érvényességi idején belül nincs korlátozva, egyúttal azt is jelentette, hogy a kiáramló népességről szerzett statisztikai információk mennyisége csökkent. Az 1990. évi népszámlálás eredményei lehetővé tették a külföldön hosszabb-rövidebb ideig tartózkodók számának becslését. A születések és a halálozások továbbvezetésén alapuló statisztikák, továbbá a népszámlálásnak a jelenlévő lakosságra vonatkozó előzetes adatai lehetővé tették, hogy összevetésükkel a fenti becslést elvégezzük. A két statisztikai adat közötti eltérés – mintegy 200 000 fő – egy része feltételezhetően felvételi hibaforrásból származik, ám döntő része a külföldön tartózkodók számát jelzi. Az említett népesség korszecifikus és nemenkénti eloszlása mutat rá a legjobban arra, hogy milyen nemű és korú népességszámok tartózkodtak külföldön. (A különbség 63%-a férfi, továbbá a 20 és 40 év közötti korosztályon belül az 5 éves korcsoport adatok a férfiaknál 10 és 20 ezres, a nőknél ennek felére tehető hiányt mutatnak.)

Az 1988-tól meginduló új típusú népességmozgások jellemzői a következők:

- tömeges és menekülés jellegű folyamatok indultak el;
- a környező országok számára hazánk az első olyan ország, ahol menekültstátust lehet kérni;
 - a keleti politikai nyitódással egyidejűleg Nyugaton a restriktív politika erősödött, így a hozzánk érkezőknek egyre növekvő hányada nem tud tovább menni; ezáltal Magyarország nem csak egy új befogadó ország lesz, hanem egy új „Ellis Island” is;
 - erősödik a repatriálási folyamat;
 - lehetővé válik a visszatérés azok számára is, akik rosszul mérték fel lakóhelyváltásuk következményeit;
- a kelet-európai népességmozgások szabályozatlan helyzete és gyakorlata azt eredményezi, hogy a nem európaiak a kontinensre való bejutás legkönnyebb útjának ezt a régiót találják, ezzel megnő az átmenő migráció;
- miközben fokozódott a régió egészéből a kiáramlás, a nyitódással egyidejűleg a távolabbi térségekből számos áramlat célozta meg a kelet-európai térséget, a régióon belül pedig egyes országok maguk is bevándorlási célpontokká váltak.

Mindezen – az átalakuló térbeli viszonyokkal együttjáró – változások olyan helyzetet teremtettek, amely még növelte a népesség instabilitását. A regionális instabilitás különböző módon hatott azokra az emberekre, akik korábbi tipikus céljaikon egyébként is változtatni kényeszerültek. A morális és kulturális tekintetben elbizonytalanodó, beszűkült gazdasági lehetőségek közé jutó emberek jelentős részét a mostoha életkörülmények arra ösztökélték, hogy boldogulásukat más módon keressék.

A 80-as években hozzánk bevándorlóként érkezők lényegesen kedvezőbb összetételt mutattak, mint az évtized végének menekültjei. Hasonló tendenciákat látunk a világ más országaiban is, abból adódóan, hogy a menekülésre a kockázatos út miatt elsősorban a családfők vállalkoznak – többnyire felkészülés nélkül –, de sajnos, gyakran részt vesznek benne idősek és gyerekek is (2. táblázat).

2. táblázat. Az 1980–1991. közötti években Magyarországra érkezett bevándorlók és menekültek főbb jellemzői

Mutató	Bevándorlók (1980–1991)		Menekültek (1987–1991)	
Nemi arány (nő/1000 férfi)	1155,0		456,4	
Átlagéletkor, év	33,9		29,3	
Férfiaké	32,6*	25,7**	28,0*	24,2**
Nőké	35,3*	26,4**	31,0*	22,5**
Területi megoszlásuk, %				
Budapest	23,6		47,1	
Vidéki városok	36,9		32,3	
Falvak	39,5		20,6	
Nem fizikai foglalkozásúak aránya, %	44,1		15,0	
Felsőfokú végzettségük aránya, %	20,5		6,2	
Romániából érkezők, %	63,0		99,3	

Az időszak elején (*) és végén (**).

A 2. táblázatban feltüntetett bevándorló és menekült népesség összetételbeli eltérése természetesen a letelepedési igények térbeli sajátosságaiban és a kétfajta népesség eltérő térbeli magatartásában is megnyilvánult.

Ismeretes, hogy a határközeli térségben lakók sokkal több olyan indítással részesülnek, amely a lakóhely megválasztását illetően „frusztrált” állapotot jelent. Emeltettük, hogy a nemzetközi vándorlásban résztvevő magyar állampolgárok nagyobb hányadban a Ny-i határ mentén, ill. a fővárosban laktak. Ehhez hasonlóan a Romániából Magyarországra érkezők nagyrésze is a Ny-i határok mentén és a magyarok vidékeken élt. Az a tény, hogy a magyarországi lakóhelyválasztás lehetőségei kedvezőbbek az Alföldön, valamint az otthonnal való kapcsolattartás az Alföld DK-i és K-i részéből kedvezőbb, mint pl. a Dunántúlról, regionális egyensúlytalanságokat okoz. A Ny-i országrészből kivándorlóknak nem csak az összetétele, hanem az általuk megélt élmények is jelentősen eltérnek K-en és Ny-on. Az Alföld DK-i és D-i részén letelepedő népesség kevésbé nyitott, ezért az elmaradott térségek fejlesztésében nem jelenik meg innovációs potenciálként. A folyamat tartós fennmaradása azt eredményezi, hogy a regionális különbségek mérséklődése helyett a regionális eltérések ollója tovább nyílik.

A déli országhatár közelében elnéptelenedő aprófalvakat a Jugoszláviából érkező menedékesek népesítik be. Esetükben a gyökeret eresztés folyamatának központi és helyi támogatása elősegíti egyéni boldogulásukat, rehabilitálja a környezetet és újraéleszti az eddig sorvadó településfunkciókat. Ezek a két nyelvet beszélő, mezőgazdasági tevékenységet végző emberek alkalmas hordozói lehetnek a határokon is átlépő gazdasági ismeret-

reték és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének. Betelepedésük elősegíti a szomszédos országgal való együttműködés regionális formáit és a topográfiailag periferiális helyzetű térségek jövőjét más perspektívába helyezi.

Hasonló folyamatok a századforduló magyar nemzetközi vándorlásában is lezajlottak, amikor a vagyonosabb, vállalkozó szellemű, új iránt fogékony népesség elhagyta az országot és döntően a tengerentúlra indult. Helyükbe a környező országokból olyanok érkeztek, akik számára Magyarország vonzó hely és viszonylag könnyen elérhető céltérület volt. Miután a letelepedés különböző csatornáit alig befolyásolják az egyének és a szervezetek szintjén, a tájékozódásban kiemelt szerepe van a lakókörnyezeti, baráti kapcsolatok útján szerzett információknak. Ezért a különböző lokális feltételek alakítása, rekompenzálása egy jövőbeli területfejlesztési feladat lehetne. A letelepülés gyakorlati megvalósítása során derül ki, hogy az ideérkezők az alapvetően fontos információk ismerete nélkül, felkészületlenül, de nagy várakozással lépik át a határt. Ám hamar kiderül, hogy az élet apróbb döntéseiben is rendkívül járatlanok és feszültség-megoldó képességük az európai átlagtól elmarad.

Azok az események, amelyek Kelet-Európában az elmúlt években lezajlottak, megbontották a térség regionális és individuális stabilitását. A gazdasági szempontokon túl Kelet–Európa néptömegei elfogadták azt a kultúrát, morált és együttélési lehetőséget, amit a nyugati országok kínáltak. A kialakult helyzetet elemezve a befogadók elsősorban a demográfiai indoklást hangsúlyozták, a résztvevők viszont a munkaerejük értékesítésének piaci lehetőségeit mérlegelték. A probléma megközelítésének eltérő aspektusát jól tükrözi, hogy a folyamat irányítói a hosszú távú szempontokat igyekeztek figyelembe venni, míg résztvevői a rövid távú lehetőségekben bíztak. A hangsúlyok eltolódása önmagában az eltérő időtávú határokból adódóan is ellentmondásos, bár a két szempont egymástól nem független. A népességfejlődés fenntartása ugyanis azért szükséges, hogy a kor szerinti harmonikus kereső–eltartott arány fennmaradjon.

Az összefoglaló adatokból kitűnik, hogy az almintá két csoportja a regionális preferáltság vonatkozásában is jelentősen különbözik egymástól. Ez a kérdés akkor is érdekes számunkra, ha az esetek egy részében ez csak az ideiglenes letelepedésről ad képet. Az ideérkezők választása tükrözi azokat a lokális jellemzőket, amelyeket a letelepedéskor preferálnak. Ismerve a két alnépesség eltérő társadalmi jellemzőit, a letelepedés helye meghatározó szerepet tölt be a beilleszkedési és az asszimilációs folyamatban. A letelepedési helyek megfigyelése – más országok gyakorlatához hasonlóan – utal arra, hogy hol vannak letelepedési tartalékok és azok mennyiben fejezik ki az idevándorlók elvárásait. A belföldi vándorlások irány szerinti áttekintése során tapasztalhattunk hasonló tendenciát: a legelmaradottabb térségek (Szabolcs) lakosainak egy része az ottani életkörülmények erősen taszító hatására a legvonzóbb területen, a fővárosban keres boldogulást. Miközben ez a két pólus hordozza a legnagyobb területi különbségeket és lehetőségeket, a feszültség leküzdése, az alkalmazkodás folyamatának egyéni átélése mindig eltérő.

A 3. táblázat a megyék szintjén tekinti át a különbségeket, miszerint a bevándorlók egyre kevésbé tartják a fővárost kedvezőnek a letelepedésre. (Pest és Hajdú–Bihar megye

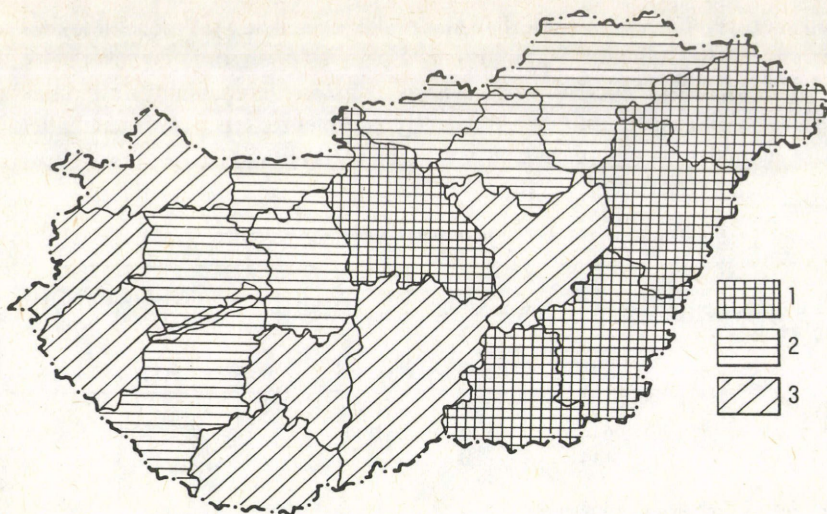
kiemelt szerepén túl egyébként térbeli eloszlásuk egyenletes.) A menekültek fele ugyanakkor a fővárost, valamint Hajdú–Bihar, Békés és Csongrád megyéket célozza meg (1. ábra). A gazdasági fejlettségen kívül a választásban szerepet kap az otthoniakhoz való viszonylagos közelség tudata, de a gyökértelenség is. A menekültek ingatlanvásárlásainak csak egy része esik e térségbe (DÖVÉNYI Z. 1990).

3. táblázat. A bevándorlók és a menekültek tartózkodási helye 1990 végén

Tartózkodási hely	Bevándorlók		Menekültek		Arányuk a lakónépességen belül, %	
	fő	%	fő	%	Bevándorlók	Menekültek
Budapest	9065	23,8	11828	47,3	0,5	0,6
Pest	4644	12,2	1856	7,4	0,5	0,2
Nógrád	1144	3,0	131	0,5	0,5	0,1
Heves	977	2,6	179	0,7	0,3	0,1
Borsod–Abaúj–Zemplén	2067	5,4	396	1,6	0,3	0,1
Jász–Nagykun–Szolnok	774	2,0	125	0,5	0,2	0,0
Hajdú–Bihar	3618	9,5	3101	12,4	0,7	0,6
Szabolcs–Szatmár–Bereg	1834	4,8	834	3,3	0,3	0,1
Bács–Kiskun	1258	3,3	182	0,7	0,2	0,0
Békés	2495	6,6	2865	11,5	0,6	0,7
Csongrád	1521	4,0	2138	8,6	0,3	0,5
Győr–Moson–Sopron	1043	2,7	194	0,8	0,2	0,0
Komárom–Esztergom	1353	3,6	173	0,7	0,4	0,1
Vas	625	1,6	107	0,4	0,2	0,0
Veszprém	1068	2,8	93	0,4	0,3	0,0
Zala	558	1,5	81	0,3	0,2	0,0
Fejér	1712	4,5	285	1,1	0,4	0,0
Somogy	875	2,3	158	0,6	0,3	0,1
Tolna	560	1,5	89	0,4	0,2	0,1
Baranya	877	2,3	167	0,7	0,2	0,0
Ismeretlen	386	–	128	–	0,4	0,2
<i>Összesen:</i>	<i>38 454</i>	<i>100,0</i>	<i>25 110</i>	<i>100,0</i>	<i>0,4</i>	<i>0,3</i>

Forrás: KEOK adatok, 1991.

Azokban a megyékben, ahol a letelepedni szándékozók az átlagosnál nagyobb arányban jelennek meg, a helyi hatóságoknak segítséget kell nyújtani ahhoz, hogy a beilleszkedés folyamata minél zökkenőmentesebb legyen, valamint regionális preferenciák kialakításával célszerű a beruházókat munkahelyteremtésre, továbbképzési lehetőségek kialakítására biztatni. A regionális céltámogatások mellett a letelepülőket a kisebb lakóközösségbe történő bekapcsolódásra kell ösztönözni, mert az eddigi tapasztalatok arra utalnak, hogy ezek a legsikeresebb beilleszkedési utak. Mivel a letelepülők legkedveltebb lakóhelyének számító alföldi térség ritkábban lakott, ezért célszerű lenne itt a letelepedés közlekedési feltételein is javítani. A személyközlekedési lehetőségek érdemi javítása fontos eleme volna a letelepedés kedvező irányba való tudatos orientálásának.

1. ábra. Az egyes megyék és a főváros preferáltsága a Magyarországra érkező bevándorlók és menekültek lakóhelyválasztása alapján, 1990. – A letelepedés szempontjából 1 = magas; 2 = közepes; 3 = alacsony preferáltságú területek. (A bevándorlási arányokról a 3. táblázat tájékoztat!)

Preferences in the counties and in Budapest for choosing place of dwelling among immigrants and refugees to Hungary, 1990. – 1 = high; 2 = medium; 3 = low preference for settling. (For the proportions of immigration see Table 3)

Míg Kelet-Európából az első menekülthullámokban egyirányúan a fővárosba, ill. a központi régióba érkeztek (Budapest és Pest megye), addig ma már e területeken e téren némi mérséklődés tapasztalható: az újonnan érkezők inkább az Alföldet választják (4., 5. táblázat).

4. táblázat. A Központi körzetben letelepedettek aránya, %

Mintajelleg	Év										
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Bevándorló	36	40	37	39	44	43	43	45	37	28	21
Menekültek	–	–	–	–	–	–	–	92	71	55	30

Megjegyzendő, hogy az érkezők számaránya az egyes megyék népességének 1%-át sem érte el, ami feszültségkeltő tényezőnek még nem mondható. Településszinten viszont nem mindegy, hogy a helyi társadalom – összetétele függvényében – hogyan viszonyul a betelepülőkhöz, akik aránya igencsak eltérően alakulhat a településnagyságot figyelembe véve.

5. táblázat. Az Észak-Alföldön (É) és a Dél-Alföldön (D) letelepülők aránya, %

Minta	Év										
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Bevándorlók (É)	13	9,7	10	11	12	12	12	14	19	20	19
Bevándorlók (D)	7,7	9,4	12	8,8	10	12	11	8,8	14	16	29
Menekültek (É)	–	–	–	–	–	–	–	0,8	9,9	15	32
Menekültek (D)	–	–	–	–	–	–	–	5,6	9,6	23	31

Az ideérkezők között igen kedvelt terület a központi régió. A bevándorlóknak 1987 előtt kb. 35%-a választotta ezt a térséget lakhelyéül, majd az ezt követő időszakban arányuk 30% alá csökkent. A menekültek választása sokkal koncentráltabb (56%-uk érkezett Pest megyébe vagy a fővárosba). Az életkor függvényében alakuló lakóhelyválasztás azt tükrözi, hogy a kisgyermekes családok és a nyugdíjasok mérséklődő érdeklődést mutatnak a főváros és környéke iránt, míg a 25–35 évesek érdeklődése változatlanul erős. A kisgyermekes családok ma már inkább a falusi térségek felé vonzódnak, feltehetőleg az olcsóbb, egyszerűbb életvitel miatt.

Az életét gazdaságilag éppen megalapozni készülő 20–24 éves korosztály tagjai 150%-kal nagyobb arányban választják letelepedésre a főváros környékét, mint bármelyik más régiót. Ők módosítják a munkaerőpiac feltételeit a leginkább, és az, hogy az összes külföldi munkavállaló korúnak több, mint a fele a fővárosba jön állást keresni, további feszültségek forrása.

Az összefüggések értelmezése céljából a változók sor- és oszlop-eloszlásaiból hányadosokat képeztünk a két időszakra, amelyek diszkrepanciákként mutatják be, hogy az 1987 előtti és utáni lakóhelyválasztások mennyiben tértek el egymástól. Ha a számláló (az 1987 előtti érték) nagyobb, mint a nevező (az 1987 utáni érték), akkor a hányados 1-nél nagyobb és Budapest csökkenő mértékű választására utal (6. táblázat).

6. táblázat. A Központi Körzetbe érkezők korszpecifikus diszkrepanciái

Korcsoport, év	Diszkrepancia	Korcsoport, év	Diszkrepancia
0–4	1,79	35–39	1,39
5–9	1,64	40–44	1,56
10–14	1,35	45–49	1,36
15–19	1,42	50–54	1,47
20–24	1,31	55–59	1,11
25–29	1,02	60–X	1,16
30–34	1,15		

A 6. táblázat adatai azt mutatják, hogy a letelepedési szándékot tekintve a 25–35 év közöttiek változatlan, a többiek növekvő érdeklődést mutattak a főváros és környéke iránt a vizsgált időszakban. Egyes régiókban viszont letelepedés szempontjából a rurális területek a kedveltebbek (pl. Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon), máshol (pl. az Alföldön) pedig az urbánus környezet.

A népesség térbeli átrendeződését tehát az ideérkezők további koncentrációval növelik. A fiatalabb korosztályokhoz tartozó idegenek határközeli térségekbe történő letelepítése segíti a hátrányos térségek megerősödését, a szomszédsági kapcsolatok szorosabbá válását, a nyelvi, kulturális, baráti kötődések új, gazdasági tartalommal való megtöltését. Képzetségi vonatkozásban is hasonló a helyzet. A felsőfokú végzettségűek többsége letelepedésre a központi régiót vagy Észak-Dunántúlt választja, nem pedig a Dél-Alföldet. A középfokú végzettségűek választása a felsőfokú végzettségűekhez hasonló, de a szakképzetlenek inkább a Dél-Alföldön és az ország egyéb elmaradott térségeiben telepednek le.

A képzettség és foglalkozás szerinti megoszlás hasonló képet mutat: a szellemi foglalkozásúak, a felsőfokú végzettségűek szorosabban kötődnek az urbanizált térségekhez, mint a fizikai dolgozók és a szakképzetlenek.

A 7. táblázat adatai szerint a főváros környékéről megindult a terjedés a vidék felé, ami a népesség kvalifikáltságával fordítottan arányosan halad. A szakképzetlenek nagyobbik hányadát nők alkotják, a kisgyermekes családokra pedig főként a főváros környékéhez való kötődés a jellemző.

7. táblázat. A hozzánk érkezők végzettség szerinti diszkrpanciái településtípusonként

Településtípus	Végzettség		
	Felsőfokú	Középfokú	Alapfokú*
Budapest (a)	0,53	1,15	1,51
Budapest (b)	0,52	0,70	0,70
Vidéki város (a)	0,74	1,02	1,29
Vidéki város (b)	1,22	1,04	1,01
Falu (a)	0,72	0,99	1,26
Falu (b)	1,44	1,22	1,18

a = a sor részesedésének változása

b = az oszlop részesedésének változása

* = lényegében a szakképzetlenek

A szakképzetlenek 75%-a 20–45 év közötti, ebből a 20–30 év közöttiek aránya 43%. Ez utóbbiak végzettsége továbbképzéssel javítható, de a többiek munkaerőpiaci helyzete egyre szorongatottabb.

A nők nagyobb arányban 25–39 év közöttiek, valamint a 60–X évesek között képviseltetik magukat. Figyelembe véve azt, hogy a nők esetében hosszabb a várható élettartam, mint a férfiaknál, ez a tény fokozódó kihívást jelent a szociális ellátásra nézve.

A közelmúlt nemzetközi migrációs folyamatai

A nemzetközi népességmozgások mennyiségi változásának tanulmányozásával egyidőben célszerű a különféle mozgástípusokat tagoltabb megközelítésben vizsgálni,

ahol a jogi szempontok, a népességmozgás következményei, valamint ezek különbözősége érdemelnek figyelmet.

Az elmúlt néhány évben lezajló nemzetközi népességmozgás főbb jellemzői az alábbiak szerint alakultak:

1. A határátelések sajátosságai

– Magyarország és szomszédai között még ma is hiányzik a normális szomszédosági kapcsolat, a regionális előnyökön és hátrányokon alapuló természetes népességcserélődés.

– A határátlépések számának váratlan növekedése előbb a Romániából érkező migrációs hullám (1989), majd a Jugoszláviából és Bulgáriából hozzánk érkezők (1991–92) nagy száma miatt következett be.

– A Magyarországra érkezők között emelkedőben van a nem európaiak aránya, ami a távol-keleti régió növekvő népességkibocsátó erejét bizonyítja.

– A német nemzetiségűek számára az egyesülés óta Magyarország már elvesztette találkozóhely jellegét.

– Az illegális határátlépések száma 1991-ben elérte a 30 000-et, ami az előző évinek kétszerese .

A népességmozgások szabályozatlansága miatt a 90-es években Magyarország a kontinentális mozgások egyik központi területe lett. Gyűjtőhelyévé vált azoknak, akik itt szembesülnek azzal a realitással, hogy nem képesek tovább haladni Európába.

2. A tartózkodási engedéllyel rendelkezők helyzete

A növekvő számú, meghatározott időtartamra szóló tartózkodási engedéllyel rendelkezők megoszlása 1992 végén az alábbi képet mutatta:

A 186 ezer, időtartamban korlátozott tartózkodási engedéllyel rendelkező közül 98 ezer fő volt az egy éven túli állandó és 88 ezer fő az egy éven belüli ideiglenes tartózkodásra szóló engedéllyel rendelkezők száma. Ez utóbbi megoszlása: 55 ezer menedékes, 20 ezer munkavállalási célú engedéllyel és 18 ezer egyéb tartózkodási célú engedéllyel rendelkező. Volt továbbá 20 ezer olyan személy is, aki nem folyamodott tartózkodási engedélyért, mert katonai szökevényként tartózkodott az országban. Az illegálisan itt-tartózkodók száma 70 ezerre becsülhető (1992).

Az ideiglenes tartózkodási engedéllyel rendelkezők – a magyar állampolgársággal még nem rendelkező külföldiekkel együtt – az ország népességének közel 3%-át teszik ki, ami már az európai átlagnak felel meg.

3. Bevándorlók

A Magyarországra érkezők a következők szerint csoportosíthatók: átutazók, tartózkodó turisták, külföldi munkavállalók, bevándorlásért folyamodók, menekültek és

menedékesek, hazatérő magyarok, hosszú időtartamú tartózkodási engedéllyel rendelkezők, érvényes engedéllyel nem rendelkező, illegális itt-tartózkodók. A folyamat egyik térbeli fő sajátossága, hogy az összes itt-tartózkodón belül 1991-ben csökkent a Romániából érkezők aránya (80%-ra) és nőtt a volt Szovjetunióból érkezőké (8%-ra).

4. Menekültek és menedékesek

– 1991 júliusától egyre több menekült érkezett Magyarországra a háború sújtotta Jugoszláviából. A menekülthullám 1991 szeptemberében ismét felerősödött és Baranyából kiindulva egyre több térségre terjedt ki;

– 1992 áprilisától Bosznia–Hercegovinából is érkeznek hozzánk menekültek;

– A menekültek száma (a Genfi Konvenció szerinti elismerés szerint) 1992 közepén mintegy 5000 fő volt, ami a jelentkezők 5%-os elfogadási arányát jelenti;

– A menedékesek száma ugyanakkor a regisztrálás alapján kb. 60 000 főre tehető, ennek 60%-a horvát, 30%-a magyar nemzetiségű;

– Pár ezerre tehető azoknak a száma, akik ideiglenes tartózkodás után ismét vissza tudtak térni eredeti hazájukba.

5. Visszatérők

A Magyarországra hazatérők szinte valamennyien az emigránsokat korábban befogadó országokból (így a német nyelvterületről és a tengerentúlról) érkeznek. A visszatérők több mint felének az első hazai lakóhelye a főváros és Győr, továbbá valamelyik Pest megyei település.

6. A 90-es évek kivándorlásának jellemzői

Azok száma, akik bejelentik az ország végleges elhagyását, nem mondható jelentősnek. Ugyanakkor nincs adat arra, hogy az ENSZ által ajánlott definíció szerint (ez a 12 hónapot meghaladó külföldi tartózkodást tekintve kivándorlásnak) hány magyar állampolgár tartózkodik egy évet meghaladó ideig külföldön. Statisztikai források indirekt összehasonlítása azt mutatja, hogy minden 1000 lakosból 20–25 tanulás, munkavégzés céljából több mint 1 évet tölt külföldön.

Az utóbbi évekig hazánkat a „népességküldő” országok közé sorolták és – bár országunk európai méreteiben nem töltött be jelentős szerepet –, mégis történelmi tapasztalatokra tett szert e téren. Kiemelt érdeklődés kísérte az országot illegálisan elhagyókat. 1988 óta hazánk népesség-befogadóvá vált és a legnagyobb bizonytalanságot az országba illegálisan érkezők okozzák. Ugyanakkor statisztikai nyilvántartásunk – hasonlóan a többi európai országhoz – inkább az érkezőkről, mintsem a távozókról rendelkezik megbízható adatokkal.

7. Az állampolgárság kérdése

A korábbi évek során csupán évi néhány ezerre volt tehető azoknak a száma, akik magyar állampolgárságért folyamodtak, ill. néhány százan az országból való elbocsátásukat kérték.

1990–92 között 20–25 ezerre nőtt a beadott állampolgársági kérelmek száma. 1992-ben a kérelmezők 80%-a romániai magyar volt. A beadványok döntő többségére kedvező válasz érkezik, ám a hosszú ügyintézési idő (kb. 2 év) miatt az események gyors változása módosíthatja a kérelmezők számát és magatartását.

A magyarországi nemzetközi népességmozgások az elmúlt évek során tagoltabbá váltak, amit viszont mind a döntéshozói stratégiák, mind az egyes emberek csak lassan követtek. A korábbi vészhelyzet kezelő stratégia felől a liberális kezelési mód felé haladó gyakorlat a tudatosság szintjét alig emelte. Ha képesek leszünk kialakítani olyan végrehajtási gyakorlatot, amely a befogadó ország igényeit kiszolgáló szelektivitást alkalmaz, akkor végre megteesszük kezdeti lépéseinket a megelőző típusú befogadási stratégia kialakítása felé.

Összefoglalás

Összegezve elemzésünket, azt mondhatjuk, hogy a külföldről hozzánk érkezők társadalmi összetétele jelentősen romlik. Az érkezők egyre fiatalabb átlagéletkora miatt a demográfiai elemek torzító hatása fokozódik, ami a korfa kiegyenlítéséhez nem járul hozzá. Letelepedésük regionális szempontjai igényelnék a területfejlesztés orientálását abból a célból, hogy az ország kedvezőtlen térbeli átrendeződését a fővárosba irányuló vándorlások tovább ne fokozzák. A bevándorlók mind a munkaerőpiaci viszonyok alakulására, mind a szociális ellátásra erősen hatnak. Fiatalos korösszetételük, szakképzettségük hiánya miatt jelentős elhelyezkedési kockázattal kell számolnunk. A társadalomnak csökkenő népesedési helyzetünkben ugyanakkor világosan fel kell ismernie azt, hogy egyrészt „beruházás nélkül” fiatal, felnőtt embereket kapunk, másrészt olyan munkaerőnek gyorsul az újratermelési folyamata, amellyel nyelvi, etnikai, kulturális beilleszkedési gondjaink alig vannak.

A bevándorlók döntő részben az 1956 utáni, a menekültek a 70-es évek eleji születési évjárához tartoznak. A bevándorlók így részben pótolják azokat a kislétszámú hazai születési kohorszokat, amelyek a 60-as évek elején voltak jellemzők és ezzel a hosszú távú népességkorrekcióban, az egyenletesebb eloszlású születési évjáratok kialakításában pozitív szerepet játszanak. Ezzel szemben a menekültek generációja a 70-es évek elejének demográfiai csúcsához kötődik, ami növeli a kor szerinti egyenlenséget és ezek a korosztályok saját évjáratukhoz képest is hátrányos helyzetbe kerülnek. A jövő szempontjából figyelembe veendő az, hogy eddig döntően háztartásfők érkeztek, de az őket követő családtagok társadalmi összetételében sem várható javulás. A valós kicseré-

lődések értékeléséről teljesebb áttekintést akkor kaphatnánk, ha a hozzánk érkezők sajátosságaival párhuzamosan a tőlünk távozókat is hasonló részletezettségben ismer-nénk. Tartok attól, hogy a két tömeg összetétele különböző, sőt, a csere számukra egyre előnytelenebbül alakul, és ebben ismét kísért a történelmi folyamatosság.

IRODALOM

- ADELMAN, H. 1991. Humanitarianism and self-interest. Canadian refugee policy and the Hungarian refugees (Menekültek és kényszervándorok az új befogadó országokban). – Konferencia anyag, Budapest
- DÖVÉNYI Z. 1990. A betelepülők letelepítésének társadalmi és területi szempontjai. – Kézirat, MTA FKI, Bp. 12 p.
- KSH 1991. Eltűnt statisztikák nyomában. – Statisztikai Szemle, október
- L. RÉDEI, M. 1990. Demographic impact of international migration. Hungary case. – Wasserar, NIAS/Netherlands
- L. RÉDEI, M. 1991. SOPEMI report for OECD about the past 35 years international Hungarian flow. – In: Trends the international migration, OECD 1992, Paris
- L. RÉDEI, M. 1993. Politics of East–West migration. – Macmillan Press, London
- NAGY B. 1993. Magyar dilemmák. – Acta Juridica, Bp.
- PUSKÁS J. 1982. Kivándorló magyarok Amerikában – Akadémiai Kiadó, Bp.
- THIRRING, L. 1934. Hungarian movement. – In: WILCOX, H.: International migration, Vol. II.
- TÓTH, J. 1991. Towards a Refugee Law in Hungary. – In: Refugee in Hungary. Toronto–York Lane Ltd.
- WILDGREN, J. 1990. International migration and regional stability. – International Affairs, 66. 4.

INTERNATIONAL POPULATION MOBILITY IN HUNGARY BETWEEN 1956 AND 1992

by *M. Rédei*

S u m m a r y

This is a pioneering venture into a very topical field of investigation neglected in Hungarian population geography for a long time. On the one hand, it helps reveal the trends of international population mobility and introduces concepts which promote a more differentiated description of these processes.

Author associates processes of spatial migrations with the goals of regional development and their demographic consequences in the various regions. The Hungarian demographic processes are investigated in an international framework and in addition to east–west migration pays attention to east–east processes too.

It is analysed in detail how Hungary became a receiving area from its earlier function as a source country. On the basis of the available data the conclusion is drawn that along with the growing intensity of movements its inner differentiation requires coherent strategic approaches to spatial mobility.

In order to transform the current policy of avoiding critical situations to one with a conscious utilisation of processes, it is necessary to establish a dialogue between real processes and the actual practice. An example is cited for the relating of regional development problems of peripheral areas with personal dissatisfaction and how local and macroregional perspectives can be proposed.

Translated by D. LÓCZY

A népesség területi koncentrációja Nyugat-Dunántúlon 1869–1987 között

CSAPÓ TAMÁS

Bevezetés

Jóllehet, hazánk nem tartozik a nagy területű országok sorába, ennek ellenére régióinak népesedésében, s így a városok népességszámának alakulásában jelentős különbségek és egyéb területi sajátosságok mutathatók ki (TÓTH J. 1979). A különbségek kisebb részben az adott körzet természetföldrajzi adottságaival, nagyobb részben viszont a körzetnek az ország területi munkamegosztásában elfoglalt helyével függenek össze.

A területi munkamegosztás fejlődése során a népgazdasági területi tervezési munkák szükségessé tették hazánk tervezési-gazdasági körzetek szerinti térfelosztását. Ezzel kapcsolatosan több, különböző területi tudományok képviselői által javasolt következtetés látott napvilágot. A legismertebbek ezek közül a gazdasági körzet, vagy rajon-iskola képviselői, akik a szovjet gazdaságföldrajz eredményeit átvéve próbálták megalapozni az ország gazdasági körzetbeosztását. Ennek az iskolának a legnevesebb képviselői (MARKOS GY., PERCZEL K., RADÓ S., BERNÁT T., KRAJKÓ GY.) több változatban elkészítették hazánk gazdasági körzetbeosztását (1. ábra). Sajnálatos, hogy e térfelosztási modellek – mindenekelőtt az ún. tervezési-gazdasági körzetek, amelyeket az Országos Tervhivatal hozott létre – nem felelnek meg a távlati tervezés céljából a makroszintű regionális felosztás kritériumainak. E felosztások egyszerűen a megyék csoportosításával jöttek létre, s így magukkal hordozzák a közigazgatási egységek és az objektív térszerkezeti egységek közötti ellentmondást.

Mivel jelen tanulmánynak nem célja új körzetbeosztási modellt felállítani, s úgy véljük, hogy a fenti ellentmondás makroszinten a legkevésbé KRAJKÓ GY. taxonómiai rendszerében érvényesül (1968), így elfogadjuk azt. Eszerint az országban négy régió, ill. makrokörzet (Központi körzet, Dunántúl, Észak-Magyarország, Alföld) különíthető el. E régiók makroszintű területi egységek, érdekeik jól megfogalmazhatók, mint pl. azt az Alföld esetében láthattuk (TÓTH J. 1985).

Céljaink elérése érdekében e tanulmányban elfogadjuk a Dunántúl egységes makrokörzetsként történő értelmezését, azonban a régióon belül további felosztást tartunk kívánatosnak. Felosztásunk nem egyezik meg a TÓTH J. féle térszerkezeti egységekkel (TÓTH J. 1986), de nem azonos a KRAJKÓ által kidolgozott gazdasági körzetbeosztási-taxonómiai rendszer mezokörzeteivel sem.

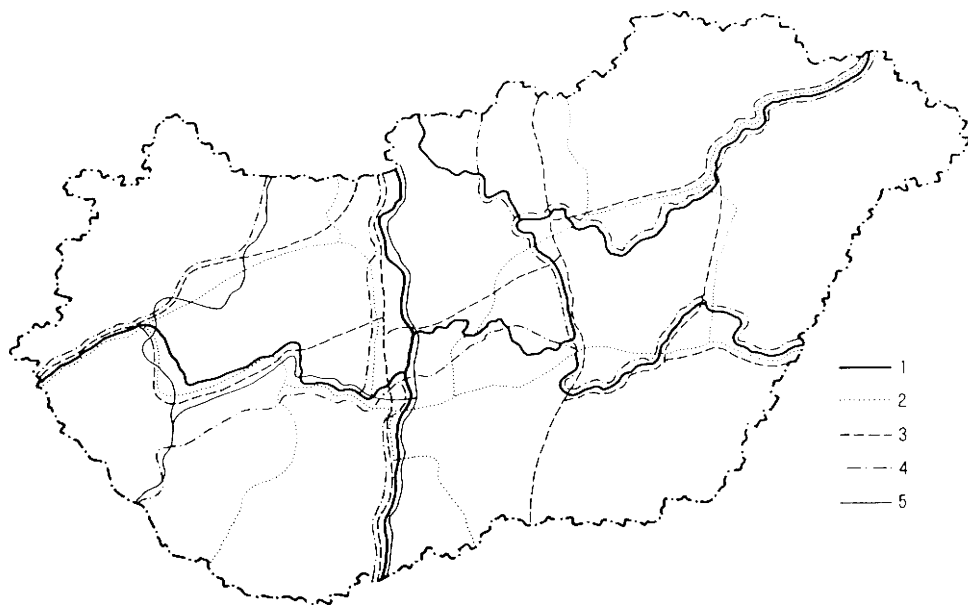
A Dunántúl általunk kialakított részei nem rendelkeznek a gazdasági körzetekkel szemben támasztott tartalmi jegyekkel, így komplexitással, specializációval stb. E területrészek tervfeladatok szempontjából sem homogének, hiszen nem a területfejlesztés célszerű egységeiként határoltuk el őket.

Hipotézisünk az, hogy hazánk egyes makrokörzetei eltérő fejlettségűek, s közülük az Európa Ny-i centrumaihoz legközelebb fekvő Dunántúl az egyik legfejlettebb. Felté-

telezésünk szerint azonban a nyugati kapcsolatok intenzitása és tartóssága a Dunántúlon belül sem hatott egyformán. Így véleményünk szerint a Dunántúl három, egymástól eltérő sajátosságokkal rendelkező területről áll: Észak-, Dél- és Nyugat-Dunántúlról (1. ábra). A területek elhatárolása a kutatás megkönnyítése érdekében a közigazgatási egységek (megye, városkörnyék) alapján történt.

A tanulmányban tehát Nyugat-Dunántúlon – szemben NOVÁK Z.–TURÁNI J. (1978) állításával – Győr–Sopron, Vas, Zala megyét és Pápa városkörnyékét értjük. Egyértelműen nem zárható ki egy ún. Közép-Dunántúl létezése sem, amelynek bizonyítása, vagy elvetése a kutatás későbbi fázisának egyik fontos feladata.

Dél-Dunántúl a török hódításig – a reneszánsz itáliai centrumtérséghez való közelsége miatt – hazánk egyik legfejlettebb részének számított, amit a másfél évszázadig tartó török uralom, a településhálózattal együtt megszüntetett. A térségben a 18. sz.-tól kezdve a nyugat-európai centrum hatása csak kissé és áttételesen érvényesült, melyet a Kiegyezés utáni, a Balkán és Bosznia–Hercegovina felé történő nyitásunk sem tudott kompenzálni (BEREND T. I.–RÁNKI GY. 1987). A területnek a Dunántúl egészéhez viszonyított relatív elmaradottságát Pécsnek, mint regionális központnak Trianon után történő megerősödése, ill. a második világháborút követő erőteljes baranyai nehézipar-fejlesztés sem tudta megszüntetni.

1. ábra. Fontosabb gazdasági körzetbeosztási tervezetek Magyarországon. – 1 = az Országos Tervhivatal tervezési-gazdasági körzetei; 2 = PERCZEL K. tervezete; 3 = a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tervezete; 4 = a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék (KRAJKÓ GY.) tervezete; 5 = CSAPÓ T. beosztási tervezete a Dunántúlra vonatkozóan

Major proposals for the economic regionalisation of Hungary. – 1 = according to the National Planning Office; 2 = after K. PERCZEL; 3 = proposed by the Karl Marx University of Economics; 4 = according to Department of Economic Geography (GY. KRAJKÓ); 5 = divisions after T. CSAPÓ for Transdanubia

Észak-Dunántúl mindig is hazánk egyik legfejlettebb területe volt. Mindenekelőtt azért, mert vagy az ország szívfüvetületének számított (10–15. sz.), vagy annak közvetlen közelében feküdt (16–20. sz.). A török hódítás a térség fejlődését kevésbé vetette vissza, lévén, hogy annak hossza és intenzitása kisebb volt, mint a többi országrészben. Észak-Dunántúlon a törökök kiverését követően egyre erőteljesebben érvényesült a Habsburg hatás. A 18. sz.-tól kezdve a nyugat-európai centrumhoz való kötődés egyeduralkodóvá vált, és lényegében 1945-ig változatlanul fennállt. Hatása elsősorban Bécsen keresztül érvényesült, melyhez a 19. sz. második felétől kezdve a világvárossá fejlődő Budapest mint másodlagos elosztó centrum is hozzájárult. Észak-Dunántúl, ill. Nyugat-Dunántúl É-i része is rendkívül kedvező helyzetben, a Bécs és Budapest közötti erősvábn fekszik, aminek következtében a terület Dunántúl legfejlettebb, legurbanizáltabb térsége maradt.

Nyugat-Dunántúl a török hódításig hazánk közepesen fejlett területének számított. Legfejlettebb része a mediterrániumhoz legközelebb eső Zala megye volt. Kapcsolatrendszerét is elsősorban DNy-i irányban (Itália, Horvátország, Szlovénia és az Adria térsége felé) fejlesztette ki. A török időkben Nyugat-Dunántúl nagyobb része a királyi Magyarországhoz tartozott, vagyis fejlődése nem tört meg, hanem folyamatos volt. A Habsburgokkal korán kiépült kapcsolatai és harmonikusan fejlett településhálózata révén a 18. sz.-ra a Dunántúl legfejlettebb, legurbanizáltabb régiójává vált.

Fejlődése egészen Trianonig töretlen és dinamikus volt. A nyugat-európai centrum hatása – a fővárost leszámítva – itt volt a legerősebb. Itt jöttek legelőször létre a céhek, a manufaktúrák, itt volt a legnagyobb az agrárnépsűrűség, s – a gyári nagyipar kiépülésének köszönhetően – itt alakult ki a leghamarabb a hazai tőkés fejlődés feltételrendszere.

Az első világháborút lezáró trianoni békekötés a terület hagyományos Ny-i kapcsolatrendszerének jónéhány elemét megszüntette, fejlődését erősen lelassította. Pozsony, mint regionális centrum más országhoz került, funkcióját a térség városai (Győr, Sopron) csak részben tudták átvenni. Városai (Nagykanizsa, Sopron, Szombathely) elvesztették vonzáskörzetüket, kapcsolatrendszerüket nem, vagy csak részben voltak képesek pótolni.

Összességében Nyugat-Dunántúl fejlődése a két világháború között stagnált és fokozatos hátrányba került Észak-Dunántúllal szemben. A második világháború után Magyarország hagyományos és jól működő Ny-i kapcsolatai drasztikusan lecsökkentek, hazánk egyre inkább a szovjet centrumtérség hatása alá került. Ennek következtében Nyugat-Dunántúl közel 30 évig politikai és gazdasági perifériának számított. A napjainkban lezajló társadalmi, politikai és gazdasági változások hatásaként hazánk újból nyit a nyugat-európai centrumtérség felé, felújítja és új alapokra helyezi hagyományos Ny-i kapcsolatait. Mindez Nyugat-Dunántúlt felértékeli, és fejlődését a közeljövőben minden bizonnyal újból felgyorsítja.

Mivel egy térségben az urbanizáltság mértékét a gazdasági–társadalmi fejlettség szintje határozza meg, ezért hipotézisünk szerint Nyugat-Dunántúl urbanizációs fejlődése eltér a Dunántúl egészétől és sajátos jegyekkel rendelkezik. Jelen dolgozat nem tér ki az urbanizáció összes népszerűségi, településföldrajzi és térszerkezeti aspektusára – ez egy folyamatban lévő nagyobb kutatás feladata –, hanem csupán néhány népességföldrajzi elem vizsgálatára szorítkozik. Célja és feladata, hogy megvizsgálja a területnek és a térség városainak népességszám-alakulását, elhatárolja a fejlődés szakaszait és sajátosságait, valamint elemezze a területi különbségeket.

A terület népesedési szakaszainak elkülönítéséhez a grafikus módszert, a területi koncentráció folyamatának bemutatásakor pedig a kartografikus vizsgálati módszereket használjuk. A területen belül a népesség (ill. a városi népesség) arányainak a változását az össznépeséghez viszonyítva a *C* koefficienssel fejezzük ki (TÓTH J. 1977).

A vizsgált időszak egészének áttekintése

Egy ország, s azon belül egy körzet, vagy terület népességének a változása mindenkor hű visszatükrözője az adott térségben vagy országban lezajló politikai–társadalmi–gazdasági folyamatnak. A népesség fő jellemvonása az állandó mozgás, amely egyrészt a populáció megújulását (születés, halálozás), másrészt helyváltoztatását (külső, belső vándorlások) jelenti. E kettő összessége adja meg egy terület népességszámának alakulását. A népesség megújulását és a lakosság helyváltoztatását mindenképp az adott terület gazdasági–társadalmi fejlettsége és az ország területi munkamegosztásába való beilleszkedése határozza meg, de jelentősen hat rá a mindenkori politikai helyzet, mind belföldi, mind nemzetközi vonatkozásban.

A társadalmi–gazdasági és politikai folyamatok, jóllehet állandóan hatnak, ám hatásuk intenzitása és iránya nem állandó, hanem bizonyos időszakoként eltérő. Nyilvánvaló, amennyiben e folyamatok változnak, úgy a népesség számszerű alakulása és a változások üteme sem folyamatos, hanem bizonyos szakaszokra bontható.

A szakaszok elhatárolása előtt azonban érdemes megvizsgálni Nyugat-Dunántúl népességszámában az elmúlt 120 év alatt bekövetkezett változásokat. Amíg Magyarországon népessége a fenti időszakban több mint kétszeresére nőtt, addig Nyugat-Dunántúl növekedési indexe csupán 160%-ot mutat. Ez jóval kevesebb a Budapest nélkül számított vidéki átlagnál, sőt, alatta marad a Dunántúl egészére vonatkozó értékeknek is (1. táblázat). Ezt a változást a Trianontól 1970-ig tartó, mintegy 50 évi politikai és gazdasági elszigeteltség csak részben magyarázza. A természetes szaporodás mértéke nem volt alacsonyabb az országos átlagnál, az okok tehát a körzetből való elvándorlásban keresendők.

1. táblázat. A népességszám változások jellemzői 1869–1987 között

Terület	Össznépeség, 1000 fő		Változás, %	Városi népesség, 1000 fő		Változás, %	Városlakók aránya, %		C- koeffi- ciens
	1869	1987		1869	1987				
Dunántúl	1931	3198	165,6	452	1691	274,1	23,4	51,5	2,20
ebből Nyugat-Dunántúl	688	1088	160,0	179	585	226,8	26,3	53,7	2,04
Magyarország Budapest nélkül	4711	8528	181,0	1313	4161	216,9	27,8	48,8	1,75
Magyarország	5011	10621	211,9	1613	6254	287,7	32,2	58,9	1,83

Hazánkban még a kapitalista fejlődés idején is az extenzív mezőgazdaság fejlődésének lehetősége gyakorolta a legfontosabb hatást a különböző területek tényleges népesedésére, s magára a regionális népességmegtartó képességre. Dunántúl, de különösen annak Ny-i fele a 18. sz. végére jórészt telítődött, azaz a majorsági gazdálkodás korai kibontakozása és az intenzívebb termelés céljára feltörhető és művelés alá vonható föld

már nem volt (RÉTVÁRI L. 1976). Így – az igen magas agrárnépsűrűség miatt – az agrárnépeség növekedésére a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt – néhány konjunkturális időszaktól eltekintve – nem tudta erőteljesen vonzani, ezért az elvándorlás nagy volt. A lassúbb növekedés miatt a terület részesedése Dunántúl népességéből 120 év alatt 35,2%-ról 33,9%-ra csökkent.

Más a helyzet, ha a népességet településtípusok szerint vizsgáljuk. Nyugat-Dunántúlon a városodás mértéke jóval nagyobb volt, mint bárhol az országban. Igaz, hogy a vizsgált időszakban a városok népessége csak 226,8%-kal (mintegy 400 ezer fővel) nőtt és így arányát tekintve elmaradt a Dunántúl, de az ország egészétől is, azonban a falvak teljes népességszáma 120 év alatt gyakorlatilag nem változott! Ez természetesen maga után vonta a városlakók arányának jelentős növekedését, amely már 1869-ben magasabb volt a Dunántúl átlagánál, s alig maradt el a vidéki átlagtól (*1. táblázat*). 1987-ben a városlakók aránya már a vidéki átlagot is meghaladta, s megközelítette az 54%-ot.

Megjegyzendő, hogy az 1989. március 1-jével várossá nyilvánított 41 település természetesen módosítja az egyes körzetek városi népességének részarányát. Nyugat-Dunántúlon – a korán kialakult városhálózat következtében – mindössze egy település (Letenye) kapott városi címet, így a térség városlakóinak aránya relatíve csökkent a vidéki, ill. az országos átlaghoz viszonyítva.

A terület városi népességének jelentős növekedése, ill. a falvak stagnáló népességszámának következtében a falusi népesség részaránya a Dunántúl teljes népességéhez képest kissé csökkent.

Nyugat-Dunántúl népességszám-változásának szakaszai

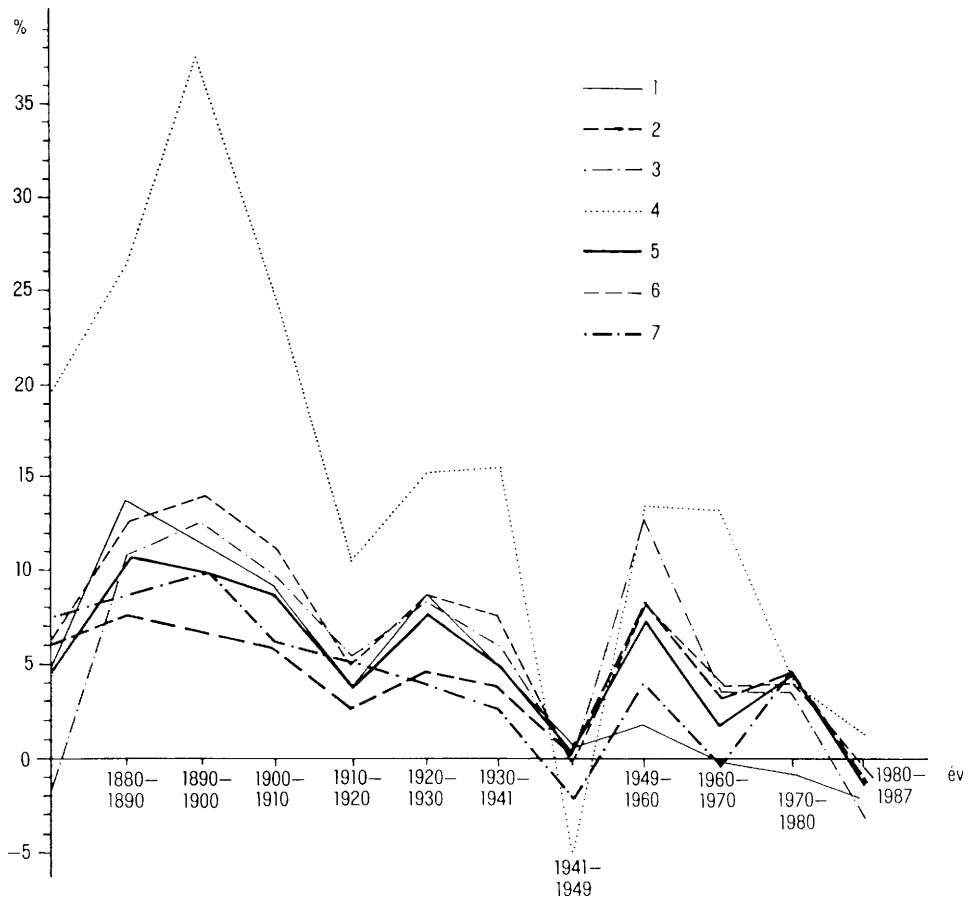
A terület népességnövekedése több, minőségileg különböző fejlődési szakaszból áll. A szakaszok elhatárolásánál az össznépeség alakulása mellett a városok és a falvak népességének változását is figyelembe vettük (*2., 3., 4. ábra*). A folyamat főbb jellemzői az alábbiak:

1. 1869 és 1920 között Nyugat-Dunántúl teljes népessége, valamint falusi népessége a Dunántúl átlagát meghaladóan nő, de elmarad a vidéki és az országos átlagtól. Ennek ellenére ez az időszak a térség történetében a legerőteljesebb népességnövekedési periódus. A városok népességszám-változása akkor az országos átlagot majdnem eléri.

2. 1920–1949 között Nyugat-Dunántúlon mind az össznépeség, mind a városi népesség számbeli növekedése csekély mértékű, messze elmarad nem csak a vidéki és az országos, de a dunántúli átlagtól is.

Ugyanez jellemzi a terület falusi népességszámának változását, amely a szakasz végén már abszolút értékben is csökken.

3. 1949–1980 között az országéhoz hasonlóan felgyorsul a térségben a népességszámának a növekedése, annak ütemétől azonban elmarad, s alatta van a dunántúli átlagnak is. A falvak népessége a kezdeti stagnálás után gyorsuló ütemben csökken, ennek

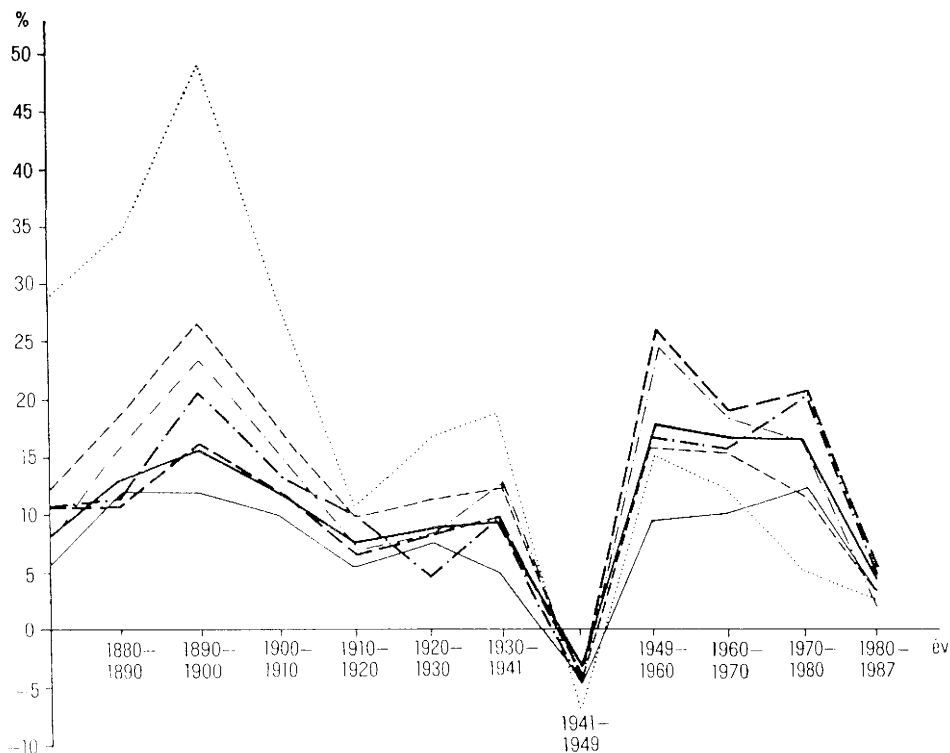

2. ábra. A népességszám változása 1869–1987 között. – Növekedési ráták: 1 = Alföld; 2 = Dunántúl; 3 = Észak-Magyarország; 4 = Központi körzet; 5 = Magyarország Budapest nélkül; 6 = Magyarország összesen; 7 = Nyugat-Dunántúl

Changes in population number, 1869–1987. – Growth rates: 1 = Great Plain; 2 = Transdanubia; 3 = Northern Hungary; 4 = Central region; 5 = Hungary without Budapest; 6 = Hungary total; 7 = Western Transdanubia

mértéke az országban itt a legnagyobb. Ezzel szemben jelentősen nő a városi népesség, melynek üteme csak a Dunántúltól marad el kissé.

4. 1980 óta a terület össznépessége az országos tendenciához hasonlóan csökken, a csökkenés azonban meghaladja az országos és a dunántúli átlagot is. Lelassult a városi népesség növekedési üteme is, de még mindig magasabb egy kissé, mint az országos átlag. A falusi népességszám tovább csökken, de a fogyás mértéke már kisebb, mint az előző periódusban, lényegében megegyezik a Dunántúléval.

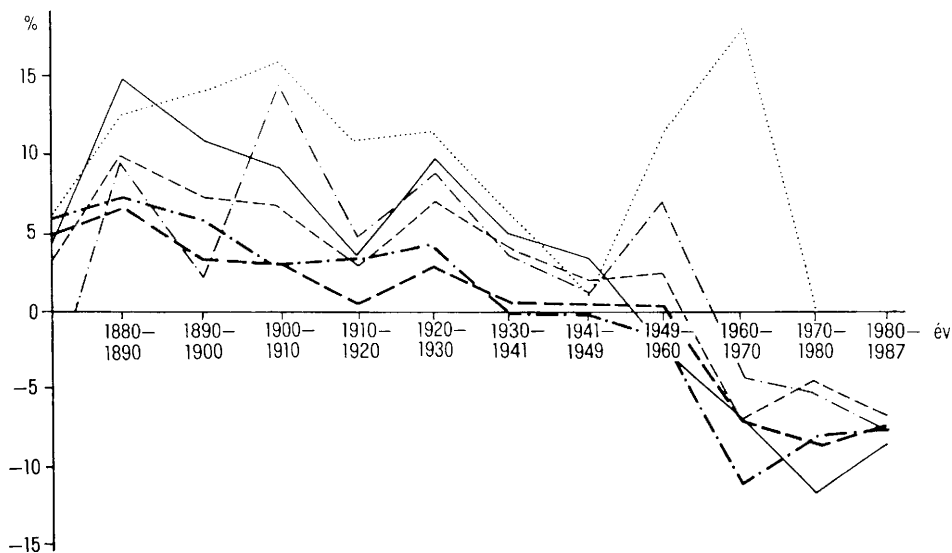

3. ábra. A városi népesség növekedése 1869–1987 között. – A jelmagyarázatot l. a 2. ábránál!
 Growth of urban population, 1869–1987. – For legend see Fig. 2.

Az első szakasz (1869–1920) jellemző vonásai

Annak ellenére, hogy Nyugat-Dunántúl egyike volt hazánk legkorábban polgárosodott és iparosodott területének, népességnövekedése – bár jóval meghaladta a Dunántúl egészét – mégis elmaradt a vidéki átlagtól. Oka az extenzív mezőgazdasági termelés, azon belül főleg a gabona- és ipari növénytermesztés konjunktúrája, amely leginkább az Alföldön éreztette hatását. A vidéki népességnövekedés átlaga tehát az Alföld nagyarányú népeseése következtében volt magasabb, mely utóbbit a jelentős bevándorlás, az alacsony agrárnépsűrűség és a termelésbe gazdaságosan bevonható területek nagysága segítette elő.

Az 1869-től 1920-ig terjedő 50 év Nyugat-Dunántúlon a legnagyobb mértékű növekedés időszaka volt. A terület lakossága ekkor közel 300 ezer fővel, 42,6%-kal nőtt (2. táblázat). A folyamat fő mozgatója – az Alfölddel ellentétben – a fokozatosan

4. ábra. A falusi népesség változása 1869–1987 között. – A jelmagyarázatot l. a 2. ábránál!
Changes in rural population number, 1869–1987. – For legend see Fig. 2.

2. táblázat. A népességszám alakulása az első népességszám-változási szakaszban

Terület	Össznépesség, 1000 fő		Változás, %	Városi népesség, 1000 fő		Változás, %	Városlakók aránya, %		C-koeficiens
	1869	1920		1869	1920		1869	1920	
Nyugat-Dunántúl	688	981	42,6	179	326	82,2	26,3	33,5	1,28
ebből: Győr–Sopron megye	254	344	35,8	76	131	72,1	29,9	38,0	1,27
Vas-megye	180	276	53,3	42	94	124,7	23,3	34,2	1,47
Zala-megye	193	286	48,2	44	79	76,8	22,8	27,4	1,20
Pápai városkörnyék	61	75	22,9	17	22	32,1	27,9	29,3	1,05
Dunántúl	1931	2553	32,2	452	768	69,7	23,4	30,0	1,28
Magyarország Budapest nélkül	4711	6755	43,4	1313	2226	69,5	27,8	32,9	1,16
Magyarország	5011	7987	59,4	1613	3458	114,3	32,2	43,3	1,34

intenzifikálódó mezőgazdaság és a korán kialakuló gyári nagyipar. Elősegítette a térség fejlődését a nyugat-európai centrumhoz fűződő erős gazdasági–társadalmi kapcsolata is, ugyanakkor Budapest hatása – a főváros egyre növekvő népesség- és gazdaságkoncentráló ereje ellenére – Nyugat-Dunántúlon még nem, ill. csak kissé érvényesült. Budapestnek mint centrumnak a vonzóereje többnyire csak a Dunántúl É-i részén érvényesült, ahol a mai nagy iparvidékek még kialakulásuk korai időszakában voltak. Nem véletlen, hogy ekkor a Dunántúl népessége jóval kisebb mértékben emelkedett, mint Nyugat-Dunántúlé, amelynek részaránya a Dunántúl teljes népességéből jelentősen megnőtt.

A terület korai polgárosodása, iparosodottsága, az intenzívebbé váló mezőgazdaság és a városok erősödő központi funkciója magyarázza a nagyarányú városodást. A fenti időszakban a városi népesség 82,2%-kal nőtt, amely mind a vidéki, mind a dunántúli átlagnál jóval magasabb, de Budapest óriási népességkoncentrációja miatt érhetően alacsonyabb az országos átlagnál (2. táblázat). Ennek megfelelően Nyugat-Dunántúl fokozatosan növelte részarányát a Dunántúl városi népességéből, s 1920-ra elérte történetének legmagasabb, 42,4%-os értékét (3. táblázat). Mivel a falusi népességszám-növekedés mértéke jóval a városi szint alatt maradt, ezért a térségben a városiak aránya tovább emelkedett, s az időszak végére meghaladta a vidéki átlagot is.

3. táblázat. A népességarányok alakulása, %

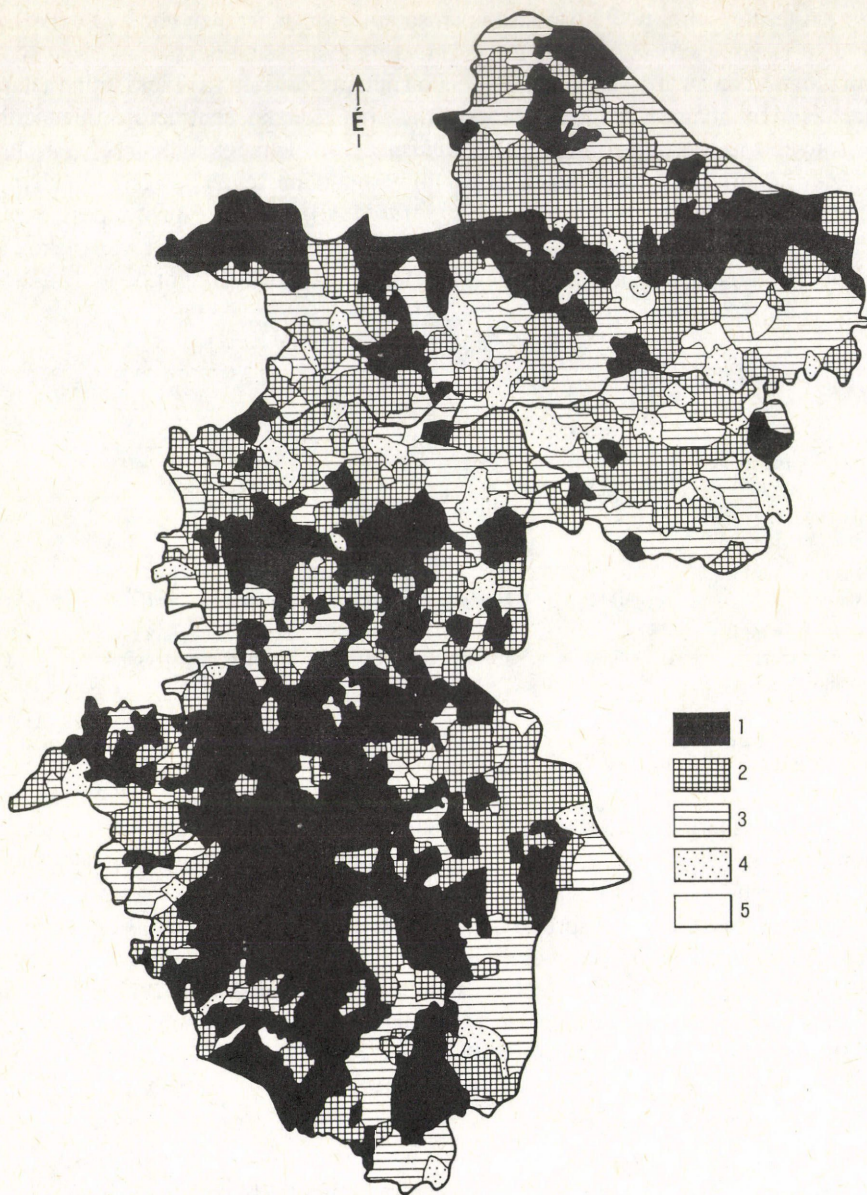
Terület	a		C ₁ - koefficiens	b		C ₂ - koefficiens
	1869	1920		1869	1920	
Győr–Sopron megye	36,9	35,0	0,95	42,5	40,2	0,94
Vas megye	26,1	28,1	1,07	23,4	28,9	1,23
Zala megye	28,2	29,3	1,03	24,6	24,1	0,98
Pápai városkörnyék	8,8	7,6	0,86	9,5	6,8	0,71
Nyugat-Dunántúl összesen	100,0	100,0	1,00	100,0	100,0	1,00
Nyugat-Dunántúl részeseése a Dunántúlból, %	35,2	37,9	1,08	39,6	42,4	1,07

a = A népesség aránya a körzet összes népességéből

b = A városi népesség aránya a körzet városi népességéből

Jelentős területi eltérések vannak a népességszám növekedésében Nyugat-Dunántúlon belül is. A körzet átlagát meghaladó a növekedés Zala megye legnagyobb részén és Vas megye D-i, Zalával határos részein (5. ábra). A növekedés a városok mellett kiterjedt a falvakra (még az aprófalvakra is). Oka: a terület még rendelkezett művelés alá vonható földdel és a körzeten belül viszonylag alacsony volt az agrárnépsűrűség, és itt volt a térségen belül a legalacsonyabb arányú a városi polgárság. Győr–Sopron megyében, Vas megye É-i részén és a pápai városkörnyékben ezzel szemben csupán a városok és néhány falu tudta növelni átlagon felüli mértékben népességét. E terület népességnövekedése – különösen a Rábaközben és Pápa környékén – mélyen átlag alatti, sőt a Rábaközben inkább népességcsökkenésről beszélhetünk. Erre magyarázatként a magas agrárnépsűrűség, a már intenzív mezőgazdaság és a városok – különösen Csorna és Kapuvár – gyenge városi funkciói szolgálnak. A regionális különbségek miatt Vas és Zala megye jelentősen növelte részarányát a terület népességéből (3. táblázat).

A városi népességszám legerősebben Vas megyében növekedett (124,7%), így nem véletlen, hogy egyedül ez a megye növelte részarányát a térség teljes városi népességéből. Az eddig elmondottakból fakad, hogy a városiak aránya is Vas megyében emelkedett a legerősebben. Az időszak kezdetén e növekedés még nem érte el a térség átlagát, 1920-ra azonban Vast e téren már csak Győr–Sopron megye előzte meg (3. táblázat).

5. ábra. Az első szakasz (1869–1920) népességszám-alakulásának területi változásai Nyugat-Dunántúlon. – 1 = növekedés a körzeti átlag (43,1%) felett; 2 = körzeti átlag és 20% között; 3 = 20% alatt; 4 = 10%-nál kisebb; 5 = 10%-nál nagyobb csökkenés

Regional differences in the population changes during the first phase (1869–1920). – 1 = growth above the regional average (43.1 per cent); 2 = between the regional average and 20 per cent; 3 = below 20 per cent; 4 = below 10 per cent; 5 = loss above 10 per cent

A megye kiugró városodása döntően Szombathely nagyvárossá fejlődésével, városi funkcióinak bővülésével és a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő városba vonzásával függ össze. Szombathely 50 év alatt 226,1%-kal növelte lakosságát és Győr mögött a térség második centrumává fejlődött.

Zala megyében az extenzív mezőgazdasági fejlődés, ill. a falusi lakosság nagyarányú növekedése miatt a városodás mértéke jelentősen elmaradt az átlagtól, s továbbra is itt volt a térségen belül a legalacsonyabb arányú a városi polgárság.

A városodás mértéke Győr–Sopron megyében, de különösen a pápai városkörnyéken volt átlag alatti. Ezt – ellentétben Zala megyével – a mezőgazdaság intenzívebbé válása, pontosabban a mezőgazdaságból felszabadult munkaerő elvándorlása magyarázza, mivel a terület városai – kiváltképp Pápa, Csorna és Kapuvár – nem tudták ezt a szabad agrárnépességet megkötni.

Mindezek ellenére a fenti szakasz Nyugat-Dunántúl városfejlődésének legegységesebb időszaka. A növekedés kiterjedt a városhálózat minden tagjára, azaz a nagy-, a közép- és a kisvárosokra egyaránt.

E tanulmányban a városokat az 1987-es közigazgatási állapot szerint vizsgáltuk, akkor számuk 18 volt. A terület legnagyobb városa Győr, amely mindvégig megőrizte elsőségét. A városok lélekszámának növekedése városi funkciójuk erősségével, s jórészt a vasutak kiépítésével függött össze. A legnagyobb népességnövekedés is a vasúti csomópontokban figyelhető meg (Szombathely 226,1%, Celldömölk 150,1%, Győr 85,1%, Nagykanizsa 84,6%), míg a vasúti fővonallal, ill. vasúttal sem rendelkező városok jóval az átlag alatt növelték lakosságukat (Pápa 32,1%, Zalaszentgrót 23,7%, Kőszeg 22,8%) (4. táblázat). Sajátos Zalaegerszeg (100,3%-os) és Sárvár (116,6%-os) népességnövekedési helyzete. A nagyarányú népességkoncentrációt mindkét település esetében a mezőgazdasági konjunktúra, vonzáskörzetük termékeinek piaca és elosztása, továbbá az élelmiszeripar gyors fejlődése idézte elő. Ezt erősítette Zalaegerszeg esetében a helyi vasúti mellékvonalhálózat megfelelő mértékű kiépülése.

A második szakasz (1920–1949) fő ismérvei

Az első világháború után alapvető változások történtek az ország gazdasági, politikai helyzetében, amelynek jelentős hatásai voltak Nyugat-Dunántúlra nézve is. Trianon után, az új országhatáron belül megváltozott a terület gazdaságföldrajzi helyzete, s vele együtt a területi munkamegosztásban elfoglalt helye. Meggyengült a térség tradicionális területi–termelési kapcsolata Ausztriával és Szlovéniával, ill. ezek a kapcsolatok egyre inkább egy Budapest fókuszú kényszerpályára terelődtek (TÓTH J. 1985). Az ország gazdasági fejlődése lelassult, csak az iparosodó Budapest, ill. a Központi gazdasági körzet jelentősége nőtt továbbra is. A határváltozások legfőbb következménye az volt, hogy Nyugat-Dunántúlnak – akárcsak a Dunántúl egészének – a főváros lett az egyedüli vonzáscentruma. Budapest központi szerepe azonban csak fő népesség-elszívóként érvényesült, a térség gazdasági fejlődését nem ösztönözte. Mindez megmutatkozik

4. táblázat. Nyugat-Dunántúl városainak népességszáma és népesség-szám változása

Városok	1869, fő	1920, fő	Változás		Vál- tozás 1920- 1949 között, %	1980, fő	Válto- zás 1949- 1980 köz- zött, %	1987, fő	Változások		
			1869- 1920 között, %	1949, fő					1980- 1987 között, %	1869- 1987 között, %	1949- 1987 között, %
Győr	32456	60098	85,1	69583	15,7	124142	77,1	129116	4,0	297,8	85,5
Szombathely	12934	42275	226,1	47589	12,5	82851	73,2	86682	4,6	570,2	82,1
Zalaegerszeg	9784	19606	100,3	21668	10,5	56108	154,5	62422	11,2	538,0	188,1
Sopron	22376	38243	70,9	35617	-7,3	54836	54,1	56500	3,0	152,5	58,6
Nagykanizsa	18702	34528	84,6	33396	-3,4	52430	56,9	55336	5,5	195,9	65,7
Pápa	16667	22022	32,1	24291	10,3	33207	36,8	34601	4,2	107,6	42,4
Moson- magyaróvár	8382	13330	59,0	16739	25,5	29728	77,6	29833	0,2	255,9	78,2
Keszthely	10176	10176	86,8	11934	17,2	21736	82,3	22780	4,8	318,3	90,9
Sárvár	11232	11232	116,6	11337	10,9	15112	35,5	15700	3,9	202,8	38,5
Kőszeg	8492	8492	22,8	8780	3,4	12704	44,2	13687	7,7	97,9	55,9
Cellőmők	3734	9340	150,1	10285	10,1	12558	22,3	12148	3,3	225,3	18,1
Csorna	6911	10649	54,0	11218	5,3	12115	8,4	12558	3,6	81,7	11,9
Körmen	5429	9349	72,2	8501	-9,9	11783	38,3	12300	4,3	126,5	44,7
Kapuvár	5951	8662	45,5	10335	19,3	11251	8,7	11322	0,6	90,3	9,5
Lenti	2498	4694	87,9	5831	24,2	8132	39,2	8605	5,8	244,7	45,8
Szentgotthárd	4384	7648	74,4	8109	6,0	8515	4,9	8237	-3,4	87,9	1,6
Zalaszentgrót	7687	9515	23,7	9552	0,4	8921	-6,7	8468	-5,3	10,2	-12,8
Vasvár	3379	5970	76,6	6254	4,7	5745	-9,6	5596	-2,7	65,6	-11,8

a népességszám alakulásában is. A Dunántúl egésze e tekintetben jóval alatta marad az országos és a vidéki átlagnak, de a nyugat-dunántúli népességnövekedés alig haladja meg a dunántúli átlag felét.

A terület népessége a második változási szakaszban mindössze 43 ezer fővel (4,4%-kal) gyarapodott, s ennek megfelelően részaránya a Dunántúl össznépességéből csökkent (5. táblázat).

Lelassult a városodás folyamata is. A tendencia országos, azonban Nyugat-Dunántúlon nagyobb mértékű, azaz a városi népesség növekedésének üteme jóval alatta maradt az országos, a dunántúli, sőt a vidéki átlagnak is. Mindez természetesen azt is magával hozta, hogy a terület részesedése a Dunántúl népességéből csökkent (6. táblázat).

Mivel a falusi népesség növekedésének mértéke még kisebb volt, mint a városoké – sőt Vas megyében stagnált, Pápa környékén pedig a falvak lakossága csökkent –, ezért emelkedett a városlakók aránya. A növekedés önmagában nem nagy, az országossal megegyező és a vidéki átlagot kissé meghaladó mértékű volt. A térségben a városlakók aránya továbbra is magasabb volt, mint a Dunántúl egészében, és 1949-re megközelítette a 35%-ot.

5. táblázat. A népességszám alakulása a második szakaszban

Terület	Össznépesség, 1000 fő		Változás, %	Városi népesség, 1000 fő		Változás, %	Városlakók aránya, %		C-koeficiens
	1920	1949		1920	1949		1920	1949	
Nyugat-Dunántúl	981	1024	4,4	326	350	7,3	33,5	34,5	1,03
ebből: Győr-Sopron megye	344	364	5,8	131	143	9,5	38,0	39,4	1,04
Vas megye	276	283	2,5	94	101	6,9	34,2	35,6	1,05
Zala megye	286	303	8,9	79	82	4,3	27,4	27,3	0,99
Pápai városkörnyék	75	74	-1,7	22	24	9,1	29,3	32,4	1,10
Dunántúl	2553	2769	8,4	768	885	15,2	30,0	31,1	1,06
Magyarország Budapest nélkül	6755	7615	12,7	2226	2807	12,6	32,9	32,9	1,00
Magyarország	7987	9205	15,2	3458	4097	18,5	43,3	44,5	1,03

6. táblázat. A népességarányok változása, %

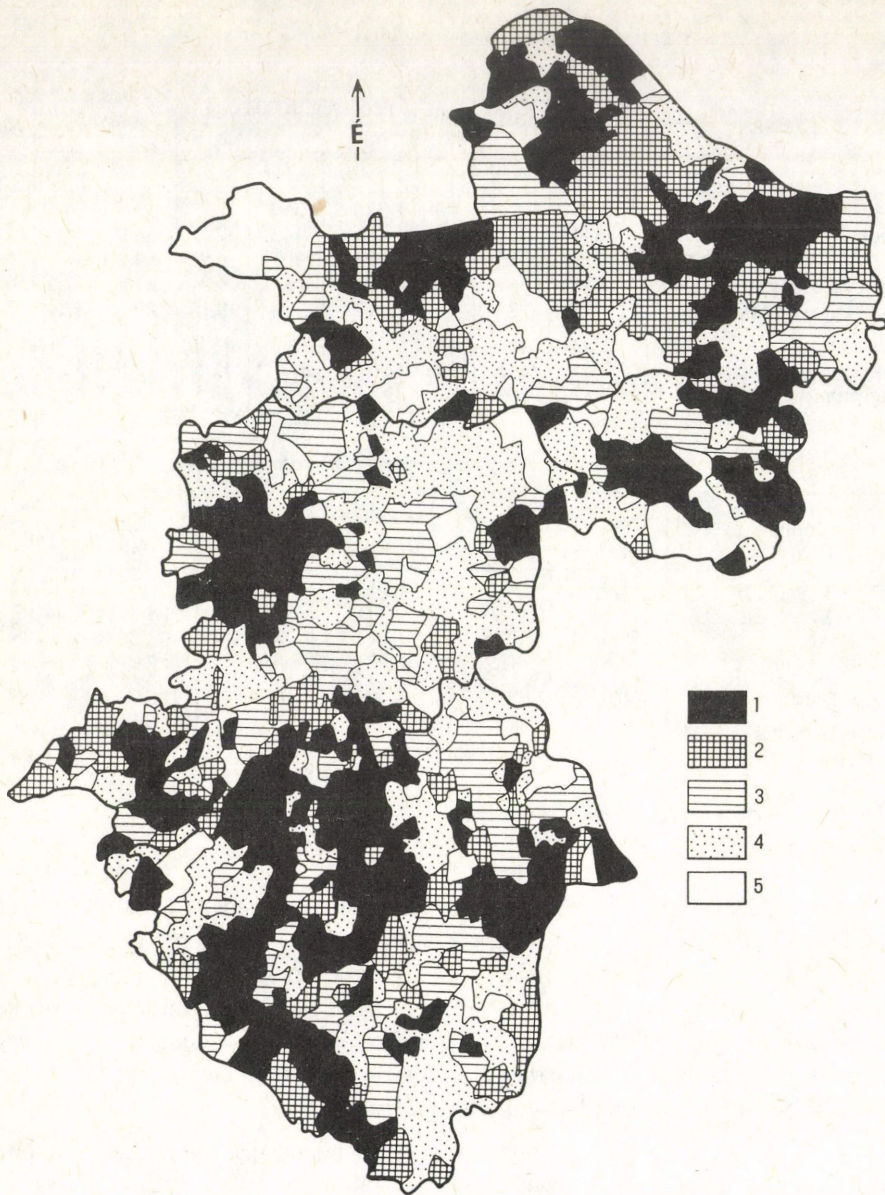
Terület	a		C ₁ koeficiens	b		C ₂ koeficiens
	1920	1949		1920	1949	
Győr-Sopron megye	35,0	35,5	1,01	40,2	40,9	1,02
Vas megye	28,1	27,6	0,98	28,9	28,8	0,99
Zala megye	29,3	29,6	1,01	24,1	23,3	0,96
Pápai városkörnyék	7,6	7,2	0,95	6,8	7,0	1,03
Nyugat-Dunántúl összesen	100,0	100,0	1,00	100,0	100,0	1,00
Nyugat-Dunántúl részesedése a Dunántúlból	37,9	37,0	0,97	42,4	39,5	0,93

a = A népesség aránya a körzet összes népességéből

b = A városi népesség aránya a körzet városi népességéből

Nyugat-Dunántúlon belül ebben a szakaszban is jelentős területi eltéréseket tapasztalhatunk (6. ábra). Zala megyében, mindenekelőtt a megye Ny-i és É-i területén (Lenti és Zalaegerszeg környékén) volt a legnagyobb a népességnövekedés, jelezve, hogy a térségben az extenzív mezőgazdaságnak még voltak tartalékai. A népességnövekedés a falvakra is kiterjedt, sőt a zalai falvak lakosságának emelkedése (6,8%) meghaladta a városokét (4,3%). Vagyis a megyében összességében a városlakók aránya továbbra is a legalacsonyabb maradt Nyugat-Dunántúlon belül.

Zala mellett Győr-Sopron megye népessége növekedett a leginkább, különösen Mosonmagyaróvár és Győr környékén, ahol a falvak többségének lakosságának száma is átlagon felül emelkedett. Ezt mindenekelőtt a Budapesthez való relatív közelség, a két város megerősödött ipara („Győri program”) és kiteljesedő városi funkcióik magyarázzák, melyeknek erősödő vonzásuk volt a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőre. Ezt jelzi az is, hogy a körzeten belül Győr-Sopron megyében nőtt a legnagyobb mértékben a városi népesség száma, a városlakók aránya pedig megközelítette a 40%-ot. A megye D-i részéből (főként a Rábaközéből és a Vas megyével határos területről) ezzel szemben jelentős volt az elvándorlás, így e területek lakossága csökkent. Az itt lévő mezővárosok

6. ábra. A második szakasz (1920–1949) népességszám-alakulásának területi változásai. – 1 = növekedés a városi átlag (9,9%) felett; 2 = városi átlag és a körzeti átlag (4,5%) között; 3 = körzeti átlag alatt; 4 = 10%-nál kisebb; 5 = 10%-nál nagyobb csökkenés

Regional differences in the population changes during the second phase (1920–1949). – 1 = growth above the urban average (9.9 per cent); 2 = between the urban average and the regional average (4.5 per cent); 3 = below the regional average; 4 = below 10 per cent; 5 = loss above 10 per cent

(Csorna és Kapuvár) továbbra sem tudták lekötni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, s nem voltak képesek vonzerőt kifejteni szűkebb környékükre sem.

A második népességváltó szakaszban bekövetkezett gazdasági–politikai folyamatok Vas megyét és Pápa környékét érintették a leghátrányosabban. Vas megye népessége csaknem stagnált (csupán 7 ezer fővel [2,5%] növekedett), Pápa környékének népessége pedig 1,7%-kal csökkent. Így természetesen mindkét terület részaránya csökkent a körzet össznépességéből (6. táblázat). Az okok azonosak: mindkét területen elfogytak a művelés alá vonható földterületek, a mezőgazdaság egyre intenzívebbé vált, megindult a felszabaduló munkaerő vándorlása a centrumokba, amelyek iparfejlesztés híján nem tudtak munkaalkalmat kínálni. A falvak lakossága ezért Vas megyében stagnált, a pápai városkörnyéken pedig csökkent.

Az elvándorló népességet csupán Szombathely – és kisebb mértékben Pápa – volt képes befogadni, mely centrumok körül a falvak lakossága is nőtt. Ezzel szemben a megye legnagyobb részén megindult a falvak népességeróziója. Különösen erős volt ez a folyamat a Győr–Sopron megyével határos városiányos területeken, és Vas megye Ny-i részén (Kemenesalján), ahol a gyenge városi funkciókkal rendelkező kisvárosok (Sárvár, Vasvár, Celldömölk) csak csekély vonzerőt tudtak gyakorolni az elvándorló falusi népességre.

Nyugat-Dunántúlon a városok rendkívül differenciáltan fejlődtek. Nagykanizsa nem tudta kiheverni piacának elvesztését, gazdasági kapcsolatainak megszakadását, ami nagyban hozzájárult népessége 3,4%-os csökkenéséhez. E szakaszban Sopron népessége csökkent a legnagyobb mértékben (7,3%-kal), a csökkenés oka azonban más volt, mint Nagykanizsa esetében. A határszéli város 1920–1941 között 20%-kal növelte lélekszámát, s ezzel csaknem utólérte Szombathelyt. A második világháború, de még inkább az azt követő kitelepítések és elköltözések során azonban 30%-kal megcsappant Sopron lakossága. Átlagon felül nőtt ezzel szemben a három megyeszékhely, s néhány szerepkörében megerősödött kis- és középváros (Mosonmagyaróvár, Lenti, Keszthely, Kapuvár) lakosságára (4. táblázat).

A harmadik szakasz (1949–1980) népességnövekedésének sajátosságai

A második világháború befejezése döntő változásokat indított el hazánk további fejlődésében. Új társadalmi rend épült ki, amely az időszak első részében a Nyugattól való teljes elfordulás politikáját követte. Ez bizonyos mértékű autarch gazdálkodást eredményezett, mindenekelött az 1950-es években. Az ország gazdaságpolitikája az iparosodás növelésére, ezen belül a nehézipar fejlesztésére helyezte a fő hangsúlyt, amelyet erőn felül és feleslegesen is erőltetett, de elsősorban csak az ipari tengely mentén, melybe Nyugat-Dunántúl nem tartozott bele. E politika eredményeképpen Nyugat-Dunántúl még inkább perifériális területté vált és a 60-as évek közepéig csupán nagyon csekély központi fejlesztésben részesült. Következésképpen ebben a szakaszban a terület népességszámának növekedése a korábbi időszakokhoz képest még jobban

visszaesett, csaknem stagnált, mindenekelőtt a nagymértékű migráció miatt, amely a körzeten kívülre irányult.

A 60-as évek közepétől, de még inkább az 1970-es évtizedben gazdaságunk fokozatosan fejlődésének intenzív szakaszába lépett, a gazdasági élet decentralizációs törekvéseivel párhuzamosan. A fejlesztés fő iránya továbbra is az ipar volt, azonban az iparszerűvé vált nagyüzemi mezőgazdaság is egyre nagyobb szerepet kapott. Mindezek a politikai enyhüléssel párosulva megindították Nyugat-Dunántúl gyorsabb gazdasági fejlődését. A nagymértékű iparfejlesztés – a különösen Győr–Sopron megyében kialakuló korszerű mezőgazdasággal együtt – elősegítette a térség gazdasági felzárkózását. Rég megszakadt kapcsolatai (Ausztria, Jugoszlávia) helyenként és korlátozottan újjáéledtek, különösen a turizmus, a kultúra és a kereskedelem terén. A szakasz második felében, a hetvenes évtizedtől megszűnt a népességnek a térségből más körzetekbe való áramlása. A migráció Nyugat-Dunántúlon a falvakból a centrumtelepülésekbe irányult.

A harmadik szakaszban a népesség növekedése jelentősen elmaradt mind az országos, mind a dunántúli átlagtól. Ez utóbbinak még a felét sem érte el (7. táblázat). Ezzel párhuzamosan csökkent a térség népességének részaránya a Dunántúl össznépe-ségéből (a mutató értéke az 1869-es szint alá esett).

7. táblázat. A népességszám alakulása a harmadik szakaszban

Terület	Össznépeesség, 1000 fő		Válto- zás, %	Városi népeesség, 1000 fő		Válto- zás, %	Városlakók aránya, %		C-ko- effici- ens
	1949	1980		1949	1980		1949	1980	
Nyugat-Dunántúl	1024	1103	7,7	350	562	60,6	34,5	50,9	1,48
ebből: Győr–Sopron megye	364	430	18,1	143	232	62,2	39,4	54,0	1,37
Vás megye	283	285	0,7	101	149	47,5	35,6	52,3	1,47
Zala megye	303	317	4,6	82	148	80,5	27,3	46,4	1,69
Pápai városkörnyék	74	71	-4,2	24	33	37,5	32,4	46,4	1,43
Dunántúl	2769	3222	16,3	885	1605	80,9	31,9	49,8	1,56
Magyarország Budapest nélkül	7615	8650	13,6	2807	3985	42,0	32,9	46,0	1,40
Magyarország	9205	10709	16,3	4097	6044	47,5	44,5	56,4	1,27

A körzet népességnövekedésének csaknem egésze Győr–Sopron megyére jutott, melynek gyarapodása (18,1%) még a dunántúli átlagot is meghaladta, így egyedül e megye növelte részarányát a körzeten belüli népességből (8. táblázat). A megyében – különösen Győr és Mosonmagyaróvár környékén – a két város kiemelt iparfejlesztése miatt az ipari és egyéb funkciók biztosítani tudták a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő helyben való foglalkoztatását. Ezzel szemben Győr–Sopron megye D-i és Ny-i területein – csakúgy mint az egész Vas és Zala megyében, valamint a pápai városkörnyé-ken – a népességszám stagnált, sőt csökkent. E területek vándorlási egyenlege erősen negatív lett, a centrum jellegű települések alig vagy egyáltalán nem voltak képesek megkötni az agrárszektor feleslegessé vált munkaerejét.

8. táblázat. A népesség arányainak változása, %

Terület	a		C ₁ - koefficiens	b		C ₂ - koefficiens
	1949	1980		1949	1980	
Győr–Sopron megye	35,5	39,0	1,10	40,9	41,2	1,01
Vas megye	27,6	25,8	0,93	28,8	26,5	0,92
Zala megye	29,6	28,6	0,97	23,3	26,9	1,13
Pápai városkörnyék	7,2	6,5	0,90	7,0	6,8	0,97
Nyugat-Dunántúl összesen	100,0	100,0	1,00	100,0	100,0	1,00
Nyugat-Dunántúl részesedése a Dunántúlból	37,0	34,2	0,92	39,5	35,1	0,89

a = A népesség aránya a körzet összes népességéből

b = A városi népesség aránya a körzet városi népességéből

Szembeötlő e szakaszban az, hogy a településhálózat egyes elemeinek népességnövekedése közötti óriási különbségek alakultak ki. Amíg ugyanis a városok szinte robbanásszerűen növelték népességüket – az előző szakaszhoz képest csaknem kilencszeresére –, addig a falvak lakossága erőteljesen csökkent. A városi népességnövekedés azonban – bár jóval meghaladta az országos és a vidéki átlagot – elmaradt a Dunántúl ütemétől. Arányában e folyamat Zala megyében jelentkezett a legerőteljesebben (80,5%), amelynek oka elsősorban a falusi lakosság városokba való áramlása volt, de hozzájárult a megye alacsony városodási szintje is. Győr–Sopron megye mellett – melynek lakosságszám-növekedése szintén átlag feletti volt – az időszakban a körzet teljes városi népességéből csupán Zala megye városi lakosságának részaránya emelkedett (8. táblázat). Vas megyében és a pápai városkörnyéken a városi népességszám változásának üteme jóval elmaradt a körzet átlagától, ami azt jelzi, hogy e városok fejletlen iparuk és gyenge városi funkciójuk miatt továbbra sem vonzották a felszabaduló falusi munkaerőt.

Nyugat-Dunántúl városai rendkívül differenciált módon növelték népességüket. Átlagos (60,2%), vagy azt meghaladó népességnövekedést a megyeszékhelyen kívül csak Keszthely és Mosonmagyaróvár, e két, sokfunkciós, erős szerepkörrel bíró középváros ért el (4. táblázat). A megyeszékhelyek, mindenekelőtt Zalaegerszeg, példátlan (154,5%-os) népességgyarapodása alapvetően az 1971-es OTK következménye, mivel az tette lehetővé, hogy a megyeszékhelyek a központi fejlesztési eszközök másodlagos (megyei szinten történő) eloszlásából az átlagnál nagyobb részhez juthassanak. A kisvárosok közül csupán az erős idegenforgalmi szerepkörű Kőszeg, ill. a középfokú szerepkörre kijelölt városok (Sárvár, Lenti és Körmend) tudták lakosságukat a körzet átlagának a felével növelni.

A többi kisváros fejlődését azonban részben az OTK előirányzatai, részben egyoldalú központi funkciójuk és vonzásuk hiánya akadályozta, így népességük alig nőtt (pl. Csorna, Kapuvár, Szentgotthárd) sőt, fogyott (Zalaszentgrót, Vasvár).

Riasztó lett a falvakban bekövetkezett népességcsökkenés mértéke. Igaz, hogy e folyamat már az előző szakaszban is megindult egyes területeken, ám 1945-öt követően

a demográfiai erózió kiterjedt a körzet egészére. Harminc év alatt 130 ezer fővel, több mint 25%-kal (!) csökkent Nyugat-Dunántúlon a falvak lakossága.

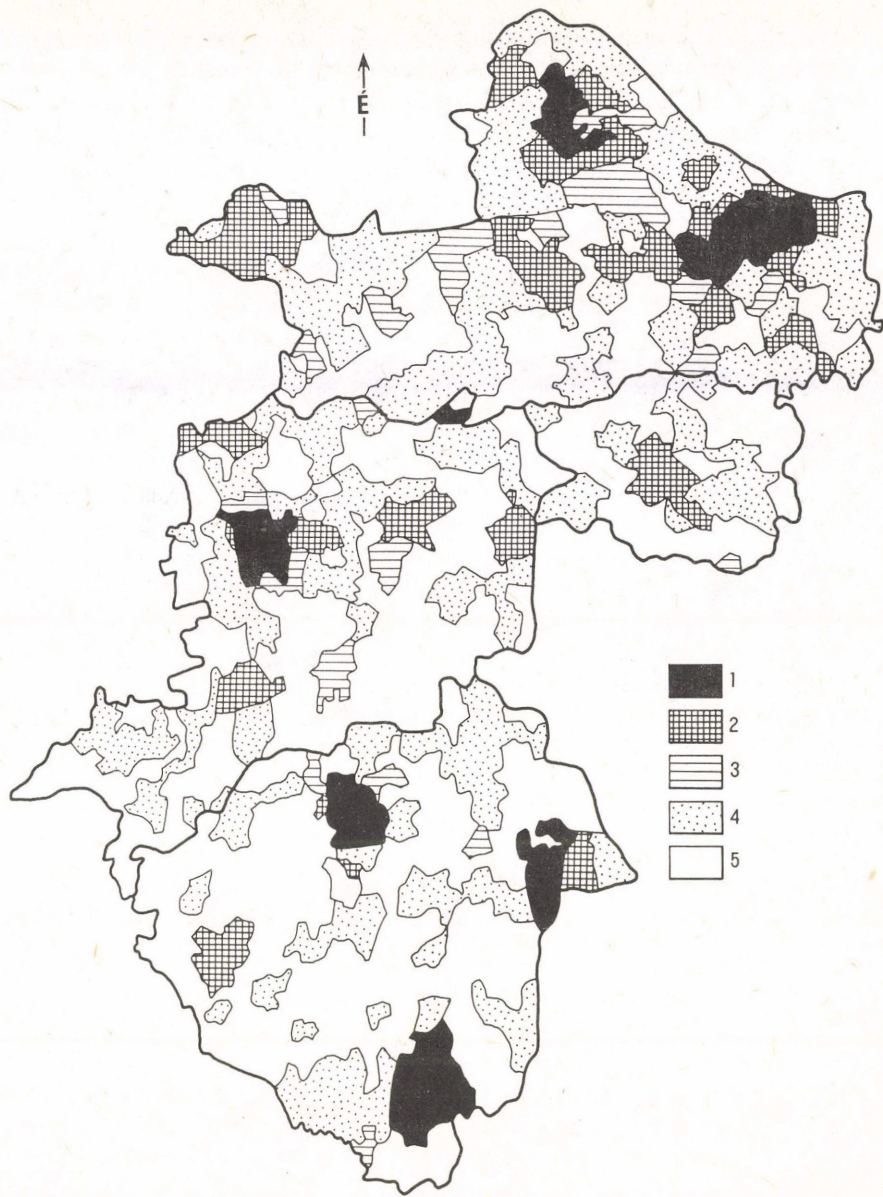
Tulajdonképpen csupán a Kisalföld É-i részén (Győr és Mosonmagyaróvár környékén), valamint a kisebb részben Szombathely és Zalaegerszeg kialakuló agglomerációs övezetében lévő falvak voltak képesek lakosságukat növelni. Különösen aggasztó a népességcsökkenés a Rábaköz, a Kemeneshát, az Őrség és Göcsej falvaiban, ahol ennek mértéke többnyire meghaladta a 25%-ot, sőt egyes helyeken elérte az 50%-ot is (7. ábra). Megyénként, ill. városkörnyékenként vizsgálva a folyamatot: Vas megyében volt a legnagyobb a falvak népességeróziója (34,2%), majd sorrendben Pápa környéke és Zala következik (31,8%, ill. 30,8%). A falusi lakosság csökkenése Győr–Sopron megyében volt a legkisebb (11,5%).

A felgyorsult népességerózió több tényező következménye. Szerepet játszottak benne országos döntések és helyi sajátosságok. Így mindenekelőtt a helytelen gazdaságpolitika, az ipar erőltetett országos és visszafogott helyi fejlesztése; az aktív keresők foglalkozási átrétegződése, pontosabban e kettőből fakadóan az, hogy a körzet fejletlen helyi ipara nem volt képes lekötni a mezőgazdaságból felszabadult munkaerőt. Tovább erősítette, sőt meggyorsította a falvak népességerózióját az igen merev, kategorikusan csak a centrumtelepülések fejlesztését szorgalmazó 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK), amely a támogatásoktól és funkcióktól fosztotta meg a körzet, s az ország falvait. S végül szerepet játszott (játszik!) benne Nyugat-Dunántúl sajátosan aprófalvas településszerkezete is, mivel a népességmegtartó képesség a kisebb településekben sokkal gyengébb, mint egy nagyobbban. A falvak lakosságszámának jelentős csökkenése magyarázza azt, hogy Nyugat-Dunántúlon az elmaradt központi fejlesztések ellenére a városlakók aránya jóval az országos átlag feletti, s növekedése alig marad el a dunántúli átlagtól. 1980-ban a városlakók aránya meghaladta az 50%-ot (7. táblázat).

A negyedik szakasz (1980–1987) fő jellemzői

Az 1980-as évek elejétől lezajló folyamatok országunk gazdasági–politikai és társadalmi fejlődésében markáns fordulat bekövetkezését jelzik, amely kihat hazánk népességének alakulására, s annak területi elhelyezkedésére. Az 1980–1987 közötti időszak változásai mélyek, s az előrejelzések alapján nem valószínű, hogy rövid távon módosulnak, így a 80-as évek elejétől kezdődő időszakot lényegében új szakasznak kell tekinteni.

Gazdaságunk fejlődése először megtorpant, stagnált, fejlődési üteme a második világháború óta a legalacsonyabb szintre csökkent. Elmaradott technikai színvonalú, alacsony hatékonysággal működő, állami dotálásra szoruló és a piac változásaira érzéketlen iparunk képtelenné vált a régen esedékes szerkezetváltásra. Mezőgazdaságunk, amely az 1970-es években közel állt a világszínvonalhoz, visszaesett, s nem képes megújulni. Egyéb termelő és nem termelő ágazataink, különösen az oktatás, a kutatás és

7. ábra. A harmadik szakasz (1949–1980) népességszám-alakulásának területi változásai. – 1 = növekedés a városi átlag (52,5%) felett; 2 = a városi átlag és a körzeti átlaga (9,2%) között; 3 = körzeti átlag alatti; 4 = 25%-nál kisebb; 5 = 25%-nál nagyobb csökkenés

Regional differences in the population changes during the third phase (1949–1980). – 1 = growth above the urban average (62.5 per cent); 2 = between the urban average and the regional average (9.2 per cent); 3 = below the regional average; 4 = below 25 per cent; 5 = loss above 25 per cent

a fejlesztés, az anyagi és az erkölcsi elismerés hiánya miatt nem képes a posztindusztriális gazdaság fejlődésében az egyik húzóágazat szerepét betölteni, s Budapest és néhány más egyetemi centrum kivételével általánosan az urbanizáció mozgatójává válni.

Magyarországon elhúzódó válság alakult ki, amelyből kiút csak a korszerű technológián alapuló, a világgpiachoz alkalmazkodó, versenyképes terméket előállító iparon és mezőgazdaságon, a magasan fejlett infrastruktúra kiépítésén és a szellemi szféra teljes átértékelődésén keresztül lehetséges.

Hazánk területileg – a fenti folyamatok következtében – az eredeti politikai célként kitűzött nivellálás helyett egyre differenciáltabban fejlődik. Mivel a szellemi infrastruktúra a centrumokban található, így tovább fejlődik csökkenő mértékben a városodás folyamata, ami mindenekelőtt a nagyobb centrumokra jellemző. Egyre erősebbé válik a városiasodás, azaz a városi életmód elterjedése a rurális térségekben. E folyamat egyelőre azonban még csak a nagyobb városok körüli agglomerációs övezetekben jelentkezik. A másik oldalon ugyanakkor jelentős nagyságú ún. hátrányos helyzetű, ill. depressziós térség jelenik meg, ahol az elvándorlás és az elöregedés mellett a fokozódó munkanélküliség jelenti a legnagyobb problémát. Mindezekhez hozzá kell tenni, hogy Magyarország népessége már 1981 óta folyamatosan csökken.

Nyugat-Dunántúl – bár összességében nem számít az ország depresszióval sújtott területei közé – szintén veszít népességéből, lévén, hogy természetes szaporodása és vándorlási egyenlege is negatív. A körzetből újból megindult a népesség kismértékű elvándorlása. A népességsökkenés mértéke nagyobb az országos és a dunántúli ütemnél, s megegyezik a vidéki átlaggal, így a körzet részaránya a Dunántúl teljes népességéből tovább csökken (9–10. táblázat).

9. táblázat. A népességszám változása 1980 és 1987 között

Terület	Össznépesség, 1000 fő		Válto- zás, %	Városi népesség, 1000 fő		Válto- zás, %	Városlakók aránya, %		C-ko- effici- ens
	1980	1987		1980	1987		1980	1987	
Nyugat-Dunántúl	1103	1087	-1,4	562	585	4,1	50,9	53,7	1,06
ebből: Győr–Sopron megye	430	427	-0,7	232	239	3,2	54,0	56,1	1,02
Vas megye	285	278	-2,5	149	155	3,3	52,3	55,3	1,06
Zala megye	317	311	-1,9	148	156	6,3	46,4	50,3	1,08
Pápai városkörnyék	71	71	0,0	33	35	4,2	46,4	48,5	1,04
Dunántúl	3222	3198	-0,7	1605	1691	5,3	49,8	51,5	1,03
Magyarország Budapest nélkül	8650	8528	-1,4	3985	4161	4,4	46,0	48,8	1,06
Magyarország	10709	10621	-0,8	6044	6254	3,5	56,4	58,3	1,04

1980 után is jellemző a területre az előző szakasz erősen differenciált fejlődése és a településhálózat tagjai közötti különbségek növekedése. Folytatódik, bár lassuló ütemben, a népességnek a városokba történő áramlása, amelynek mértéke meghaladja az országos átlagot, de elmarad a Dunántúltól. 1980 és 1987 között 23 ezer fővel (4,1%)

nőtt a városi népesség száma, ugyanakkor közel 40 ezerrel (-7,6%) csökkent a falvak lakossága. Azaz tovább folytatódik, s nem lassuló ütemben a falvak népességeróziója. Ez alól csupán – mint az előző szakaszban is – Győr és Mosonmagyaróvár környékének agglomerálódó, nagyobb lélekszámú falvai, valamint a kialakuló Szombathely–Kőszeg agglomerációba tartozó települések jelentenek kivételt.

Feltűnő a Csorna és Mosonmagyaróvár között elhelyezkedő, közvetlenül az osztrák határ mellett fekvő falvak átlag feletti növekedése. Ez mindenképpen összefügg az egyre erősödő osztrák–magyar kapcsolatokkal, amely egyelőre inkább csak a bevásárló-turizmusban jelentkezik.

A Kapuvár–Csorna–Győr vonaltól D-re tulajdonképpen mindenhol csökkent a falvak népessége, de leginkább Zala megyében a Hetésben és a Lenti–Zalaegerszeg–Nagykanizsa közötti terület falvaiban, ahol ennek mértéke jóval meghaladta a 10%-ot (8. ábra).

A megyék közül Vas és Zala vesztett legtöbbet népességéből, ami elsősorban a falusi lakosság 11,1%-os, ill. 9,5%-os csökkenésével, valamint a két megye centrumtelepüléseinek gyenge vonzásával magyarázható. Győr–Sopron megye, ill. a pápai városkörnyék falvaiból elvándorló lakosságot a területek városai szívták fel – figyelembe véve a természetes szaporodást is –, e két területről elvándorlás nem történt. A népességszám-változásoknak megfelelően módosultak kissé az egyes területek népességarányai is a körzeten belül. Ezek közül ki kell emelni Vas, de különösen Zala megyében a városi népesség részarányának növekedését. A falvak népességeróziója következtében a térségben tovább nőtt a városlakók aránya. A növekedés mindenképp az aprófalvas Zalában és Vasban volt a legnagyobb. Eredményképpen az e téren „örök utolsó” Zala megye megelőzte a pápai városkörnyéket (9–10. táblázat).

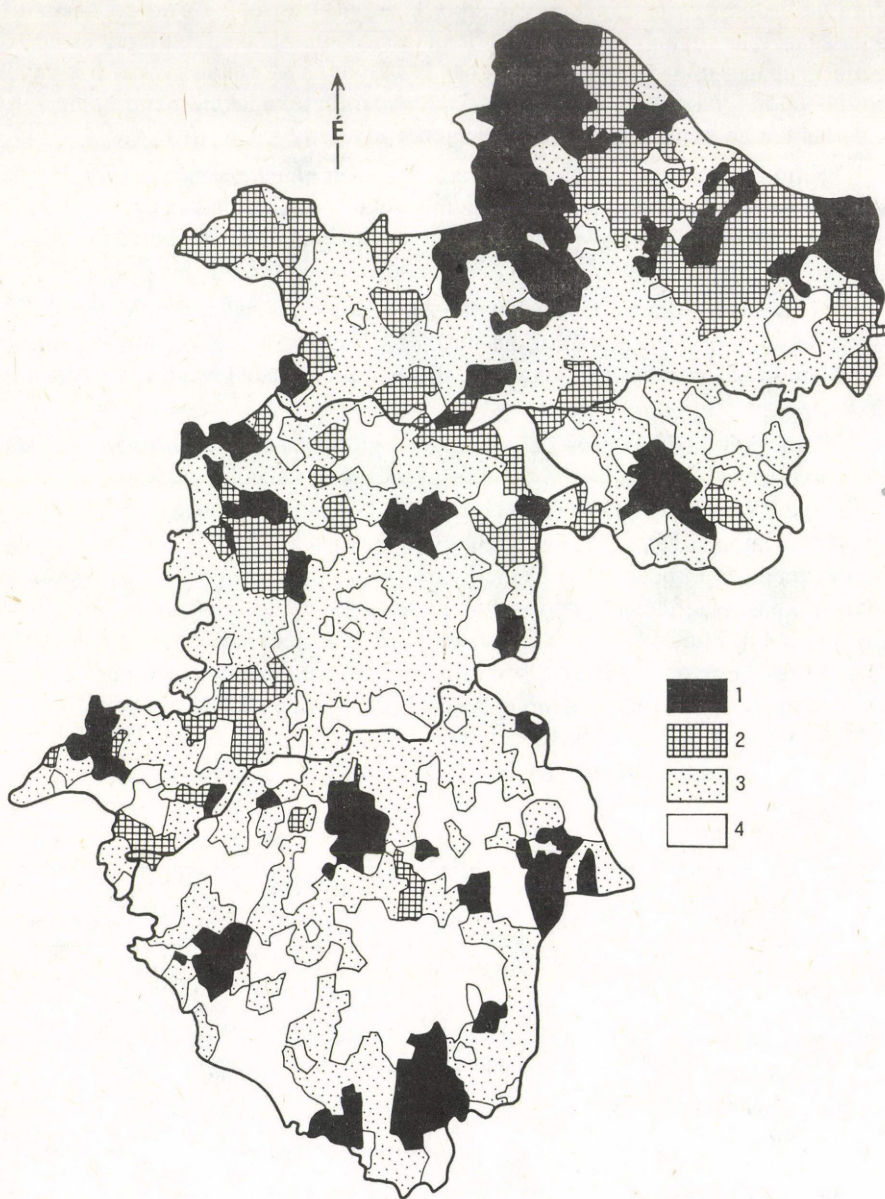
10. táblázat. A népességarányok változása, %

Terület	a		C ₁ koefficiens	b		C ₂ koefficiens
	1980	1987		1980	1987	
Győr–Sopron megye	39,0	39,3	1,01	41,2	40,9	0,97
Vas megye	25,8	25,6	0,99	26,5	26,3	0,99
Zala megye	28,7	28,6	1,00	26,5	26,8	1,02
Pápai városkörnyék	6,5	6,5	1,00	6,8	6,0	0,87
Nyugat-Dunántúl összesen	100,0	100,0	1,00	100,0	100,0	1,00
Nyugat-Dunántúl részesedése a Dunántúlból	34,2	33,9	0,99	35,1	34,6	0,98

a = A népesség aránya a körzet összes népességéből

b = A városi népesség aránya a körzet városi népességéből

A városok differenciált fejlődése tovább tart. Továbbra is átlag feletti a megyeszékhelyek – közülük is leginkább Zalaegerszeg (11,2%) –, az erős központi szerepkörű középvárosok – Nagykanizsa (5,5%), Keszthely (4,8%), Pápa (4,2%) –, valamint a kiemelten fejlesztett Lenti (5,8%) és az immár kiemelkedő idegenforgalmi város, Kőszeg

8. ábra. A negyedik szakasz (1980–1987) népességszám-alakulásának területi változásai. – 1 = növekedés a városi átlag (3,6 %) felett; 2 = a városi átlag alatt; 3 = 10%-nál kisebb; 4 = 10%-nál nagyobb csökkenés

Regional differences in the population changes during the fourth phase (1980–1987). – 1 = growth above the urban average (3.6 per cent); 2 = below the urban average; 3 = below 10 per cent; 4 = loss above 10 per cent

(7,7%) növekedése. A kisvárosok – nem rendelkezvén erős szellemi infrastruktúrával és minőségileg differenciált munkahelyekkel – továbbra sem képesek szerepkörüiknek megfelelően ellátni feladatukat, így folyamatosan veszítenek népességükből (Zalaszentgrót [-5,3%], Szentgotthárd [-3,4%], Vasvár [-2,3%] és Celldömölk [-3,3%]) (4. táblázat).

Összefoglalás

Nyugat-Dunántúl népesedési viszonyaira és a lakosság területi koncentrációjára vonatkozó vizsgálatok főbb eredményei az alábbiakban összegezhetők:

1. Az elemzések alapján megállapítható, hogy Nyugat-Dunántúl *urbanizációs fejlődése* a vizsgált népességföldrajzi vonatkozásokban *eltér a Dunántúl egészétől*.

– Az eltérések a körzet földrajzi helyzetéből, mindenekelőtt a nyugat-európai centrumtérseghoz való közelségből fakadnak, melynek a megítélése és jelentősége mindig az ország adott belső és külső, gazdasági és politikai helyzetével függött össze.

– A körzet egészében elmarad a Dunántúl mögött mind az össznépeség számának, mind a városi népesség arányának növekedését tekintve, így részesevé a Dunántúl teljes népességéből fokozatosan csökkent (11. táblázat).

11. táblázat. A népességarányok változása 1869 és 1987 között, %

Terület	a		C ₁ - diefficiens	b		C ₂ - diefficiens
	1869	1987		1869	1987	
Győr–Sopron megye	36,9	39,3	1,06	42,5	40,9	0,96
Vas megye	26,1	25,6	0,98	23,4	26,3	1,12
Zala megye	28,2	28,6	1,02	24,6	26,8	1,02
Pápai városkörnyék	8,8	6,5	0,73	9,5	6,0	0,63
Nyugat-Dunántúl összesen	100,0	100,0	1,00	100,0	100,0	1,00
Nyugat-Dunántúl részesevé a Dunántúlból	35,2	33,9	0,96	39,6	34,6	0,89

a = A népesség aránya a körzet össznépeségéből

b = A városi népesség aránya a körzet városi népességéből

– A vizsgálatból viszont kiderült, hogy a trianoni határváltozásokig Nyugat-Dunántúl az ország gazdasági-társadalmi terében a legkedvezőbb helyzetben volt és fejlődése minden vonatkozásban felülmúlta a Dunántúlt.

– 1920-tól kezdve a határrendezések, a nyugati kapcsolatok részleges, vagy teljes megszakadása, majd a hidegháború és a hibás gazdaság- és területfejlesztési politika miatt Nyugat-Dunántúl minden vizsgált mutatója elmarad a Dunántúlhoz képest. A visszaesés leginkább az össznépeség számában jelentkezik, s kevésbé a városodás mértékében.

2. A népesség területi koncentrálódásának fő jellemzője a szakaszosság, melyet a határszéli fekvés hatásai erősen befolyásoltak. A népesség alakulása és területi koncentrálódása alapvetően a körzet Ny-i, határszéli fekvésének a megítélésével és gazdaságának strukturális fejlődésével függ össze. Ebből fakadóan Nyugat-Dunántúlon a vizsgált időszakon belül négy, egymástól eltérő mennyiségi és minőségi ismérvekkel rendelkező szakasz különíthető el.

– Az első szakaszban a népesség területi koncentrálódását döntően a mezőgazdaság extenzív fejlődése határozta meg. A Nyugat-Dunántúlon korábban kialakult igen magas agrárnépsűrűség – a korai iparfejlődés ellenére – a népesség növekedését kissé visszafogta, azonban a szakasz így is a körzet urbanizációs fejlődésének legdinamikusabb és legkiegyensúlyozottabb időszaka volt. A népességnövekedés kiterjedt a városhálózaton minden elemére, a kis-, a közép- és a nagyvárosok mellett a falvakra is. A városok központi funkciói megerősödtek, bennük megindult a népesség foglalkozási átrétegződése.

– A második szakaszban a mezőgazdaság extenzív fejlődési lehetőségei beszűkültek, csupán a körzet D-i részén hatottak. A lakosság migrációját és területi koncentrációját ezért egyre inkább a népesség foglalkozási átrétegződése határozta meg. A körzet ipari fejlődésének üteme összességében sehol sem volt olyan intenzív, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egészének helyi megkötéséhez elegendő lett volna. Mindehhez hozzájárult Nyugat-Dunántúl gazdaságföldrajzi helyzetének a romlása, s így megindult a körzetből való elvándorlás. Megkezdődött a népesség differenciált koncentrálódási folyamata, mind a terület, mind a településhálózat egyes elemeinek vonatkozásában.

– A harmadik szakasz első felében (kb. 1970-ig) tovább romlott a körzet politikai és gazdasági jelentőségének megítélése, amely mindenekelőtt a rendkívül alacsony szintű iparfejlesztésben mutatkozott meg. Mivel a második világháborút követően az egyes területek népességszívó, ill. népességmegtartó képessége döntően az iparosítás mértékétől és az ipari termeléstől függött, így Nyugat-Dunántúl a szakasz első felében jelentősen veszített népességéből. Az 1970-es évek elejétől, hazánk fokozatos és újbóli Ny-i orientációja és a növekvő iparfejlesztés nyomán, a népesség a körzeten belül maradt, s vándorlása falvakból a városokba irányult. Ebben az időben a települések rendkívül differenciáltan fejlődtek és a népesség egyre inkább a nagyobb településekbe koncentráldott. A kisvárosok csak részben töltötték be szerepüket, így népességük alig emelkedett, sőt némelyiké csökkent. A falvak népességmegtartó ereje – különösen az aprófalvaké – teljesen megszűnt, a népességerózió mértéke aggasztóvá vált.

– A negyedik szakaszban Nyugat-Dunántúl gazdaságföldrajzi helyzete tovább javult, a térség fokozatosan felértékelődött. Bár még a folyamatokban javarészt az előző szakasz hatásai érvényesülnek, de a változások már éreztetik pozitív hatásukat, mindezenekelőtt a városodás mértékének a tekintetében. A népesség területi koncentrálódását az intenzív iparfejlesztés mellett egyre inkább a kutatás–fejlesztés, és a szolgáltatások mennyiségi és minőségi fejlődése határozza meg.

3. A népességkoncentráció *területi különbségei kisebb térségeken belül* is nyomomon követhetőek és az alábbi sajátosságokkal rendelkeznek:

– Az egyes időszakokban a rendelkezésre álló szabad földterület egységének, a foglalkozási átrétegződés ütemének és az iparfejlesztés intenzitásának eltérései következtében Nyugat-Dunántúlon belül is komoly regionális különbségek mutathatók ki.

– A körzet É-i részén, elsősorban Mosonmagyaróvár, Győr, s részben Pápa városkörnyékén már az első szakaszban sem volt lehetőség a mezőgazdaság extenzív fejlődésére, s korábban megkezdődött a foglalkozási átrétegződés is. Így 1920-ig e területek népesedése, városodása alacsonyabb szintű volt a körzet egészéhez képest. Ugyanakkor már a második szakasztól, de különösen 1945 után a népesség növekedése és koncentrációja a körzet átlagánál jóval magasabb mértékű volt, aminek fő oka az intenzív iparfejlesztés. E terület településhálózata a körzeten belül a legkiegyenlítettebben fejlődött, amelyhez a térség kis- és középfalvas jellege is hozzájárult.

– Eltérően alakult a területi fejlődés Vas megyében és Győr–Sopron megye D-i részén. Az első szakaszban még rendelkezésre álló szabad földterület és a térség Ausztriával való erős és fejlett kapcsolatrendszer a népességnövekedés és -koncentráció mértékét jóval a körzeti átlag fölé emelte. A Trianont követő kedvezőtlen hatások e területen érvényesültek a leginkább, így a térség népessége azóta is a legkisebb arányban növekszik, itt a legnagyobb a falvak népességéróziója és legdifferenciáltabb a települések fejlődése.

– A területi fejlődés harmadik típusát Zala megye képviseli. Fejlődése az első szakaszban Vas megyéhez volt hasonló, a népességkoncentráció folyamata azonban az ottaninál – mindenekelőtt a városok fejlettebb ellátó funkciója révén – kisebb mértékű volt. A megye mezőgazdaságának még a második szakaszban is voltak extenzív fejlődési tartalékai, így a terület népessége a körzeten belül a legnagyobb mértékben növekedett. 1945 után Zala megye nem maradt ki teljesen az ipartelepítésből, így a később megindult foglalkozási átrétegződés során a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt jórészt helyben tudta lekötöni. Ezért centrumainak népességkoncentráció folyamata a legerősebb a körzeten belül. Falvai ezzel párhuzamosan differenciáltan fejlődtek, mára nagy részük pusztuló népességű aprófaluvá vált.

IRODALOM

- BEREND T. I.–RÁNKI GY. 1987. Európa gazdasága a 19. században. – Gondolat Kiadó, Bp. pp. 360–412.
- KRAJKÓ, GY. 1968. Einige prinzipielle und praktische Fragen der Rayonizierungs Ungarns. – Acta Geographica, Tom. VIII. Szeged, pp. 39–60.
- NOVÁK Z.–TURÁNI J. 1978. A Nyugat-Dunántúl népesedési és vándorlási jellemzői. – Területi Statisztika, 4. pp. 363–374.
- RÉTVÁRI L. 1976. Magyarország népsűrűsödésének három etapja. – Földr. Ért. 25. 2–4. pp. 265–276.
- TÓTH J. 1977. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában. – Földrajzi Tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó, Bp. 142 p.

- TÓTH J. 1979. A magyar városfejlődés ütemének makrorégiók szerinti sajátosságai az 1960-as és 1970-es években – különös tekintettel az Alföldre. – *Alföldi Tanulmányok* 3. Békéscsaba, pp. 67–88.
- TÓTH J. 1985. Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. – Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 230 p.
- TÓTH J. 1986. Magyarország gazdasági körzetei. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): *Magyarország földrajza*. – Kézirat, 213 p.

SPATIAL CONCENTRATION OF POPULATION IN WESTERN TRANSDANUBIA
BETWEEN 1869 AND 1987

by *T. Csapó*

S u m m a r y

First, Western Transdanubia is defined as the counties Győr–Moson–Sopron, Vas and Zala and the Pápa urban district. The region is conceived as a unit in which specific socio-economic and political processes led to a kind of urbanisation different from other parts of Transdanubia or of Hungary.

The goal to be accomplished in the paper is the explanation of the spatial concentration of population from the aspect of urbanisation, with special reference to its particular features which distinguish it from Transdanubia as a macroregion.

Population processes are studied in a historical perspective and since 1869 four phases are identified. The first (1869–1920) brought about the most dynamic development, affecting all members of the settlement system. The second stage (1920–1949) is characterised by stagnation and emigration from this area. The third stage started in 1949 and lasted until the early 1980s and resulted in intensive urbanisation with the decline of villages. In the fourth phase, since the early 1980s, the region is being upgraded, but this is hardly observed in the demographic processes as yet. The first signs are agglomeration in the environs of Győr, Szombathely, Kőszeg and Zalaegerszeg.

There are considerable regional differences in the concentration of population within Western Transdanubia. The Little Plain shows an evenly high concentration of the population, urbanisation is the most advanced and medium-size villages have lost no or hardly any inhabitants.

Before the Trianon Peace Treaty in Vas county and in the Rábaköz population concentration was high, but then – particularly, after World War II – it was only characteristic of the towns, while most of the small villages lost huge percentages of their population.

The lowest level of urbanisation is found in southern Vas and almost the whole of Zala county. The differentiated development of settlements led to a rapid population growth in the centres and disastrous losses in the case of rural population.

The regional differences were partly motivated by the free land areas and partly by the rate of industrial development and the related occupational restratification and also by the various approaches to regional development in the various counties.

Translated by D. LÓCZY

Településföldrajzi sajátosságok a dél-alföldi Duna-völgy közép-falvaiban

IVÁN LÁSZLÓ

Bevezetés

A közép- és nagyfalvak, amelyek az Alföld jellegzetes településformáját jelentik, eddig a településtudományi vizsgálódásokban kevés figyelmet kaptak. Jelen értekezés a Dél-Duna-völgygel – nagyjából a Csepel-sziget D-i csúcsa és az országhatár közötti, a folyam két partjától mintegy 25–25 km-es távolságban elhelyezkedő területsávval – kíván foglalkozni.

A terület klasszikusan nagy- és középfalvas vidék (Mezőföld, Kalocsai- és Tolnai-Sárköz, Solti-sík, Bácskai löszös síkság). A dél-alföldi Duna-völgyben összesen 45 (2000–5000 lakosú) középfalu található, közülük 25-öt válogattunk ki részletesebb elemzés céljából. A vizsgálandó 25 község a középfalvak nagyobb (3000–5000 lakosú) kategóriájába tartozik. Ezek név szerint: Adony, Akasztó, Bácsbokod, Bölcske, Császártöltés, Dávod, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Előszállás, Fadd, Gara, Hajós, Harta, Hercegszántó, Katymár, Madaras, Mezőfalva, Nagybaracska, Perkáta, Rácalmás, Sükösd, Szalkszentmárton és Vaskút.

1988-ban elkészült az említett terület első fejlődéstörténeti tanulmánya (IVÁN L. 1988), amely a 20. sz. közepéig tekintette át a vidék népességtelepítései, gazdálkodástörténetének, ill. kettejük kölcsönhatásának legfontosabb eseményeit. Munkám e tanulmány szerves folytatása, amely a településföldrajzi sajátosságok elemzésén keresztül kívánja érzékeltetni a térség középfalvainak mai helyzetét.

A vizsgált terület településhálózatának kialakulása és főbb sajátosságai

Az egyes községek *topográfiai fekvését* nagyjából a folyam-menti helyzet határozta meg. A Dél-Alföldre igen jellemző, hogy a falvak az árvízmentes perem ártérre néző leszakadásait „ülik meg”.

Ilyen települések pl. a Bácskai löszhát (Telecskai halmok) Ny-i szélére, a Kecel–bajai magaspartra épült Császártöltés, Sükösd, ill. annak D-i elvégződésére, az ún. „Nagypartra” települt Nagybaracska és Dávod, továbbá a Mezőföld K-i magaspertjének völgyeibe épült Bölcske és Rácalmás.

A Duna árterén a kisebb kiemelkedések (folyóteraszok, árvízmentes göröndök, porongok, háta, övzátonyok, parti dűnék) is lehetővé tették települések keletkezését (pl. Adony, Dunavecse, Szalkszentmárton, Hajós, Dusnok, Fadd, Decs és Hercegszántó esetében). Viszonylag védtelen, ártéri fekvéssel csak Akasztó, Harta, valamint Dunapataj rendelkezett. Hét település (Perkáta, Előszállás, Vaskút, Gara, Katymár, Madaras, Bács-

bokod) típusos, hullámos löszvidékek (Közép-Mezőföld, Bácskai-síkság) patak völgyei-be, ill. süllyedékeibe települt, míg Mezőfalva az ármentes síkságra települt falu jó példája.

Mai állapotában a vizsgált terület jellegzetesen középfalvas vidék, amely azonban az elmúlt századokban jelentős változáson ment keresztül. Ez a módosulás az egyes települések egyedi vonásainak, sajátos karakterének fokozatos – egyes esetekben (pl. Dunapataj, Katymár, Decs) rohamos – leépülését eredményezte. Így az 1980-as évtizedre az említett falvak összességükben egyre inkább egymáshoz hasonultak, egyveretű középfalvakká váltak.

A terület községei *települési múltjuk* alapján 3 csoportba sorolhatók:

1. Mezővárosi hagyományokkal rendelkező, viszonylag magas – az 5000 fős nagyfalu kategóriát megközelítő – népességű, több évtizede relatíve hanyatló kisebb központok (Adony, Dunapataj, Dunavecse, Hajós, Szalkszentmárton, Katymár).

E *mezőváros jellegű települések* kialakulásuk ideje és gazdálkodási módjuk szerint több sajátos vonással rendelkeznek.

A középkori eredetű Dunapataj, amely vásártartási jogát 1428-ban szerezte, a török hódoltságot túlélt, sőt a hódoltság alatt az elpusztult falvak lakosságának befogadásával megerősödött („kecskeméti utas” fejlődésű), viszonylag fejlett önkormányzattal rendelkező mezőváros volt. A 19. sz. közepére 2/3 részben „megváltotta” magát a földesúri hatalom alól.

Dunavecse – Dunapatajhoz hasonlóan – a hódoltságot megerősített helyként vészelte át, s csak 1761-ben alakult uradalmi mezővárossá. Részben a kiskun fejlődés pályáját futotta be, annak is a kezdetben dinamizáló, később (a 20. sz. közepétől) megrekedő típusát képviseli (IVÁN L. 1988).

Szalkszentmárton kiskun fejlődési típusú, a török hódoltságot túlélt, a 18. sz.-ban uradalmi mezővárossá fejlődött, majd fejlődésében megrekedt település.

Adony középkori eredetű, a török hódoltságot megerősített helyként túlélő település, amely csak a 18. sz.-i német rátelepítés után vált uradalmi mezővárossá.

Hajós a 18. sz.-i telepítés után – vásártartási jogát 1756-ban kapta – nagybirtokon létrejött, nyugatias típusú, nagyhatárú mezőváros volt.

Katymár Hajóshoz hasonló telepes, de vásártartási jogot meg nem kapott falu. (1846-ban kérvényezte a kiváltságot, de a jobbágyfelszabadítás ennek megadását megakadályozta.)

2. Mezővárosi múlttal ugyan nem rendelkező, de az előző kategóriához igen hasonló – a *nagyfalu* szintet már valamikor elért – nagy népességű falvak (Mezőfalva, Előszállás, Perkáta, Rácalmás, Decs, Fadd, Harta, Vaskút, Madaras). E települések kialakulása, ill. megszilárdulása a 18. sz.-i nagybirtokrendszerhez kötődik, csupán továbbfejlődésük módja különbözteti meg őket egymástól:

Mezőfalva, Előszállás és Perkáta uradalmi eredetű falvak, *nagybirtoki sajátságokkal* (nagy határ, magas külterületi népesség, szórványtelepülések, majorok).

Rácalmás kedvező közlekedéscsoporthoz adottságát (a Duna, mint víziút közelségét) hasznosította. A nagybirtok felaprózódásából következő földhiány kihívására úgy válaszolt, hogy a 19. sz. végére „iparos” faluvá alakult át.

Decs és Fadd a két *dunántúli-sárközi* helység az ármentesítés után sikeresen tudott áttérni a szántóföldi gazdálkodásra. Területükön a nagybirtok fokozatosan parasztbirtokká alakult át. Decs a török elleni háborúk

¹ „Kecskeméti utas” fejlődésnek nevezzük az olyan településfejlődést, amely a török hódoltság vagy a felszabadító háborúk alatt – az adott település fejlett önkormányzata révén – a környékbeli települések lakosságának védelmet nyújtott, ill. azok népességét és területét magába olvasztotta (BÁRTH J. 1974).

alatt a környék elpusztult településeinek betelepülési helye volt, azaz kecskeméti típusú fejlődésen ment keresztül. Fadd a 18. sz. elején újratelepült.

Harta, Madaras és Vaskút 18. sz.-i keletkezési telepesfalvak, ahol a földesúri kötöttségek nem voltak túlságosan kemények, ennek következtében a 19. sz. második felére a parasztbirtok térnyerése gyorsan haladt előre. Harta és Vaskút esetében a német nemzetiségű lakosság rendkívüli földszerzési vágya is közrejátszott a parasztbirtok gyors terjedésében.

3. Több évtizede csökkenő népességű *típusos középfalvak* (Akasztó, Bölske, Dusnok, Császártöltés, Sükösd, Nagybaracska, Dávod, Hercegszántó, Bácsbokod, Gara). Némi differenciálódás közöttük csak a 19. sz. végétől figyelhető meg.

Bölske és Hercegszántó a török időket túlélte települések; népességük a 18. sz.-ban „rátelepedéssel” bővült, de a 19. sz. végére hagyományos paraszti mezőgazdálkodásuk megrekedt a korábbi szinten.

Gara fejlődési pályája hasonló az előző altípushoz, annyi különbséggel, hogy a parasztbirtok itt sikeresen tudott átalakulni árutermelő gazdasággá.

Akasztó, Dusnok, Sükösd, Nagybaracska és Dávod a 18. sz.-ban újratelepült kolonizációs falvak, agrárfejlődésük azonban nem tudott igazán dinamizálódni.

Bácsbokod és Császártöltés szintén 18. sz.-i telepesfalvak, de gazdasági tevékenységük a 19. sz. végén erőteljesen átalakult, ami fejlődésüket gyorsítani tudta.

Az egyes települések alaprajzi jellegzetességei

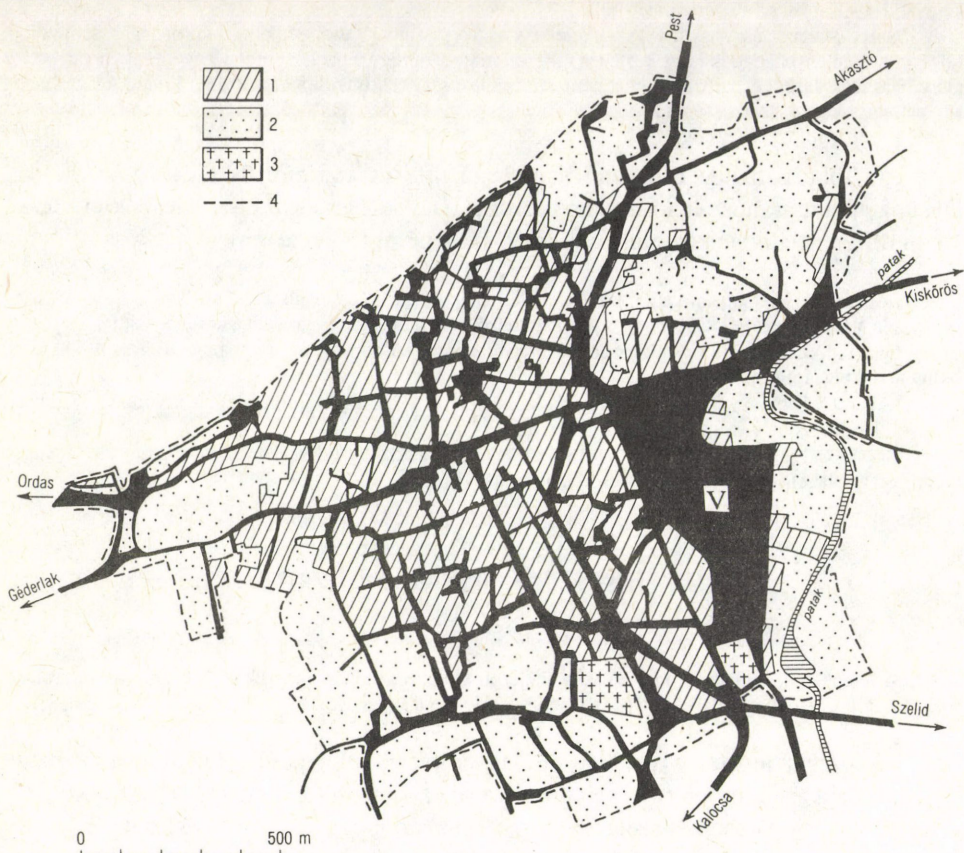
A települések múltjáról, kialakulásuk idejéről, sőt gazdálkodási módjukról is igen sokat elárul, ha megvizsgáljuk belterületük, ill. beépített területük morfológiai sajátosságait.

A vizsgált területen mindhárom magyarországi településalaprajz típusa megtalálható. A településtudomány vizsgálódásai szerint a legősibb alaprajzi típus: a *halmazfalva*. A halmazos települések látszólagos kuszaságukban is megőrizték az Alföld török idők előtti települési sajátosságait. Gyakorlatilag ezek azok a települések, amelyek – legalábbis a 17. sz.-tól – nem népességi, de települési kontinuitással rendelkeznek (BÁRTH J. 1974).

A vizsgált területen halmazos alaprajzi jegyeket mutat Akasztó, Bölske, Dávod, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Perkáta, Rácalmás és Szalkszentmárton (1., 2. ábra). A csoporton belül további altípusok különböztethetők meg:

– Dunapataj, Dunavecse, Szalkszentmárton (3. ábra): *megosztott* (szálláskertes, *kétbeltelkes*) mezővárosi *települések*.²Közülük is a legősibb, Dunapataj őrzi leginkább az ólas (aklos) kertességre utaló nyomokat (FÉL E. 1937; den HOLLANDER, E. 1980).

²TÁLASI I. (1980) meghatározásai a megosztott települések típusaira: *Akloskert*: Elkülönült helyzetű külső beltelek az állattartás épületeivel, takarmánytárolással. *Szálláskert* (függetlenül helyi, vagy regionális nevével): övezet, tömb, csoport, sor formában különül el a lakóhelyegységtől mint második beltelek; teljes gazdasági udvar, a munka- és használat istállójával, épületeivel, a szemnyerés helyével; egyben tároló- és rakodóhely. *Pajtás- vagy csűröskert*: Átmeneti típus a nyugatias (európai, dunántúli) hóstátok (városi majorkertek) és az alföldi ólas (aklos) kertek között. Szintén elkülönült helyzetű, lehet beltelek-járandóság, vagy telken kívüli juttatás, létesítés; időszakos munkahely; a gabona és takarmány rendszeres tárolóhelye.

1. ábra. Dunapataj utcahálózata 1867-ben. — 1 = beépített terület; 2 = régi akloskert övezet; 3 = temető; 4 = belterület határa; V = vásártér

Street plan of Dunapataj in 1867. — 1 = built-up area; 2 = old stable garden strip; 3 = cemetery; 4 = border-line of inner part; V = market place

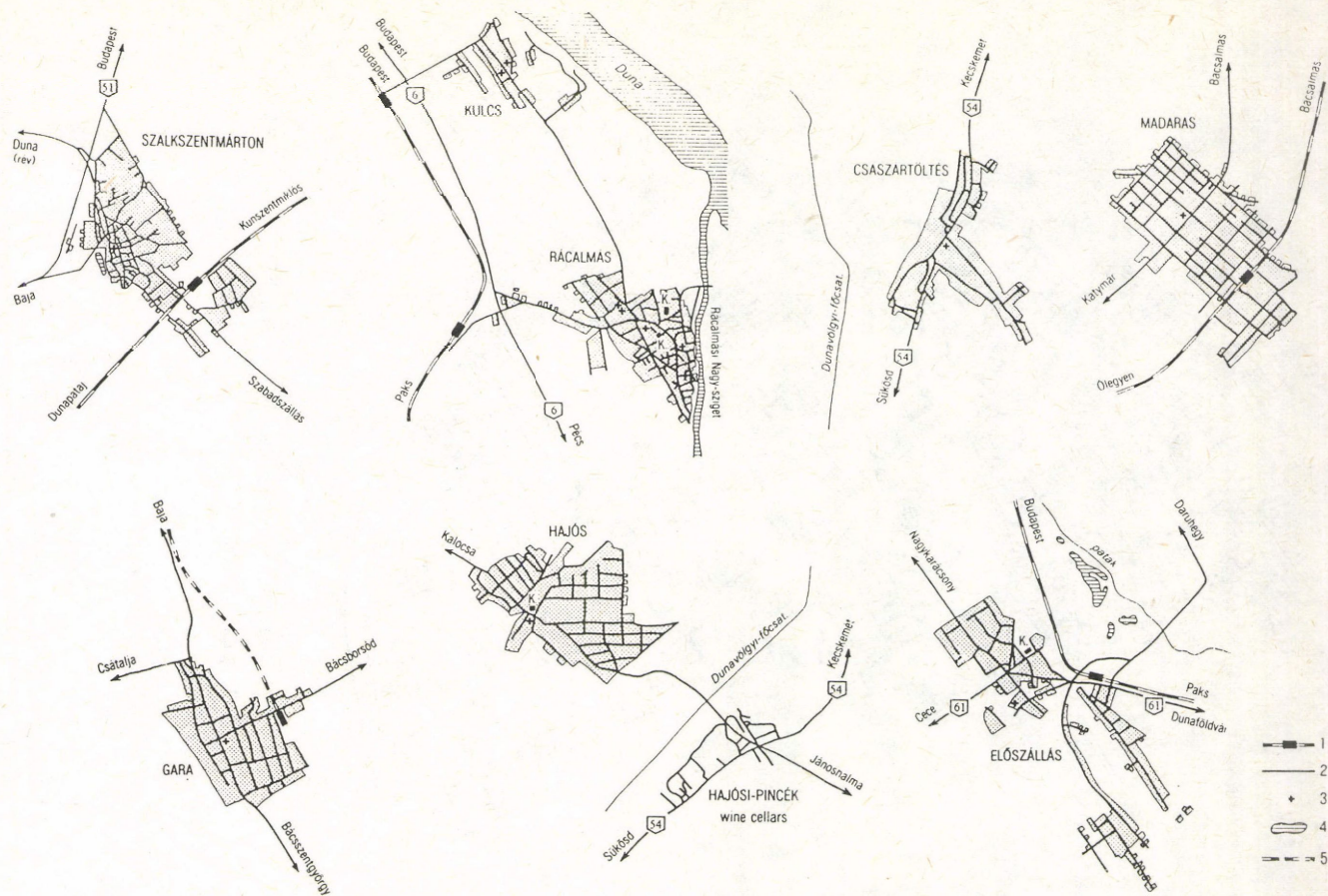
Dunapataj akloskertjei a múlt század végére szálláskertekké alakultak át (FÉL E. 1937). Dunavecse és Szalkszentmárton a 19. sz. közepére pajtáskertes településsé módosult (MATIC S P. 1970; den HOLLANDER, E. 1980).

– Akasztó, Bölcse, Perkáta, Rácalmás eredetileg halmazfalvak, későbbi (19–20. sz.-i) sakktablás bővítésekkel. Akasztó a 18. sz. első felében (1718-ban) települt újra, s feltehetően a vizenyős környezet állattartó adottságai nyomán keletkezett zsákutcás, halmazos alaprajza. Bölcse a török időket átvészelve, újbóli rátelepedés útján vált szálláskertes, megosztott településsé (WALLNER E. 1958) (2. ábra).

2. ábra. Bölszke telekosztása a 19. sz. elején
Plot pattern of Bölszke in the early 19th century

–Perkáta és Rácalmás (3. ábra,) falumagját részben a török, részben a felszabadító háborúk alatt (17. sz. vége) idetelepült délszláv lakosság alakította ki. A Balkán-félszigeten is elterjedt települési forma a halmazfalú (CVIJIC, J. 1918; MENDÖL T. 1963), s a bevándorolt lakosság az új megtelepedés helyén is megtartotta jellegzetes településformáját.

3. ábra. A Dél-Dunavölgy néhány falvának utcahálózata. – 1 = vasútvonal állomással; 2 = főút; 3 = templom; 4 = tó; 5 = felszámolt vasút; K = kastély
 Street plan of few villages in Southern Danube valley – 1 = railway with station; 2 = main road; 3 = church; 4 = lake; 5 = former railway; K = palace

– Dávod alaprajza halmazfalura valló sajátosságokat tükröz, annak ellenére, hogy csak a 18. sz. második felében (1762-ben) települt újra. (Feltehetően az újratelepülők megőrizték a korábbi délszlávlakta település utcahálózatát.)

– Decs, Dusnok sajátos helyzetű, tipikusan ártéri falvak, amelyek ármentes göröndökre települtek. Alaprajzukban őrzik a kiemelkedés legmagasabb részén az ősi, halmazos – Decs esetében nemzetségi eredetű – falumag nyomait, de jelenlegi településképük – valószínűleg a gyakori árvizek és tűzvészek, Dusnoknál a 18. sz. eleji (1716 körüli) újratelepülés miatt – inkább sakktablás jellegű. Decsen 1830-ban volt az utolsó nagy elhamvadás (KATONA I. 1962), s a falu a tájspecifikus ártéri gazdálkodás következtében, valamint a szőlőművelés elterjedtsége miatt *többszörösen megosztott településsé vált*³ (KATONA I. 1962; KUNSZABÓ F. 1972; ANDRÁSFALVY B. 1976).

A vizsgált terület további községei *telepesfalvak*. A telepített falvak két csoportot alkotnak; az egyik a *szalagtelkes, vagy utcás* falvak csoportja, a másik pedig a mérnökiileg telepített, *sakktablás* vagy *telektömbös* falvak típusa. Területünkön az alábbi községek sejtetnek *szalagtelkes* jellemzőket: Adony, Császártöltés, Fadd, Hercegszántó és Nagybaracska. E csoporton belül is megkülönböztethetők altípusok:

– Császártöltés természeti tényezők – a Telecskai-halmok leszakadásának völgyei, pl. Szamárvölgy – által meghatározott futású szalagtelkes sorfalu (BÁNÁTI M. 1969), amely előbb teljes utcás faluvá zárt, később (20. sz.) pedig sakktablás községrészekkel bővült (3. ábra).

– Hercegszántó, Nagybaracska ármentes kiemelkedésekre (Hercegszántói-hát, „Nagypart”) települt többutcás, a 19–20. sz-ban sakktablás beépítésű részekkel továbbfejlődött szalagtelkes falvak (HAJDÓK I.–KÓHEGYI M. 1976).

– Adony, Fadd a régi településközpont szalagtelkes sajátosságokat mutat, de az újabkori sakktablás bővítések ezt már csaknem teljesen felismerhetetlenné teszik. Adony eredeti állapotában – tengelykereszt alakú – többutcás szalagtelkes falu lehetett, amely a 18. sz. második felében mezővárosi kiváltságot szerzett.

A sakktabla alaprajzú, kolonizációs falvak jelentős részükben idegen – főként délnémet – telepésekkel népesültek be, de nemigen őrzik az áttelepülők otthoni települési szokásait (kisvárosok, aprófalvak sűrű hegyi szórványtelepülésekkel), hanem Bécs elő-

³ *Többszörösen megosztott településen* (BÁRTH J. 1974; FEHÉR Z. 1974) a kettőnél több (bellelek, szálláskert, tanya), vagy térbelileg jelentősen (a bellelektől több km-re) elkülönült gazdasági jellegű telkekkel rendelkező településeket értjük. Általában azért kerül a gazdasági tevékenység nagyobb távolságra, mert a belterületet mocsarak övezik (pl. erdei szállások, váltófalvak), ill. az adott termelési kultúra – főként szőlőtermesztés – optimális termőhelyi adottságai a belterületről messzebb helyezkednek el (pl. szőlőhegyek, pincesorok, -városok). A sárközi népnyelv – mivel a síkságon is voltak külső tartozéktelepülések: a szállások – a szőlőkben lévő hajlékokat megkülönböztetésül „tanyáknak” nevezte. A szállások (pl. Alföldszállás, Kis-Decs, Szomfova, régebben: Asszonyfalva) a holt Duna-ágak mentén a kis göröndöket megülő régi „váltófalvak” helyén épültek ki. Eleinte csak állattartó akloként működtek, s az ármentesítést követő szántóföldi gazdálkodás témyerésével párhuzamosan alakultak át lakóhelyekké. A Szőlőhegy „tanyái” eredetileg kis kunyhók voltak, s csak a gazdaságok megerősödése után lettek az idős házaspárok lakóhelyei (akik a falubeli gazdaházat átengedték a fiataloknak) vagy a környékbeli nemzetiségi községek (Várdomb, Bátaszék) birtokgyarapító németjeinek betelepülési helyei.

írásait követték (den HOLLANDER, E. 1980). A telepítési biztosoknak ugyanis kikötötték, hogy a telepítendő falvakat olyan helyen kell kijelölni,

- ahol van erdőség, szabad vízfelület, vagy víznyerési lehetőség a közelben;
- amelyek előnyösek a szőlőtelepítésre és termesztésre;
- ahol nem „mérgező, ragályt terjesztő” a levegő (a közelben nincs bűzös mocsár);
- ha van patak, kanális, folyó vagy országút, a helységet annak közelében kell kimérni;

– ártéren nem szabad telepíteni stb. (GALLÉ T. 1983).

A felsorolt néhány előírás kifejezetten tudatos településpolitikát körvonalaz. Ez a gyakorlat a Habsburgok birodalmi érdekeinek volt alárendelve, de humanitárius (egészség- és környezetvédelmi) szempontokat is tartalmazott.

A megvizsgált községek közül Bácsbokod, Előszállás, Gara, Hajós, Harta, Katymár, Madaras, Mezőfalva, Sükösd és Vaskút képviseli a *sakktáblás, teletömbös falusi* típust. Természetesen közöttük is megkülönböztethetők altípusok:

– Bácsbokod, Harta, Katymár, Madaras (3. ábra.), Vaskút *típusos* 18. sz.-i *sakktáblás telepesfalvak*. Közülük csak Harta eredeti lakossága települt közvetlenül Németországból (jórészt a Rajna-vidékről) (FÉL E. 1937; GALLÉ T. 1983), a többi község német telepesei országon belüli „másodlagos” telepítés révén kerültek mai helyükre (IVÁN L. 1988).

– Gara községpontja (Ny-i falurész) *létrás alaprajzhoz* hasonlatos, amelyet az előbbinél jóval későbbi, „szabályos” sakktáblás részek egészítenek ki (K-i községfél) (3. ábra).

– Hajós, Sükösd sakktáblás alaprajzuk ellenére is *többszörösen megosztott települések*. Az előbbinél a lakótelepüléstől elkülönült pinceváros (Hajósi-pincék) (3. ábra.), az utóbbinál az árvízmentes perem mára már eltűnt szálláskertjei (HOFER T. 1960) reprezentálták a megosztottságot. Sükösd mai települése csak 1806-ban keletkezett; ekkor telepítette át a megismétlődő árvíz katasztrófák miatt az ártéren fekvő Ósükösd lakóit a régi szálláskertek helyére földesuruk, a kalocsai érsek.

– Mezőfalva, Előszállás kései (19. sz.-i) kialakítású, nagybirtokon létrejött, sok külterületi szórvánnyal rendelkező *nyílt településű sakktáblás falvak*. Előszálláson a belterületi sakktáblás maghoz sorfalu jellegű – minden valószínűség szerint eredetileg pincesoros, később utcává zárult – nyúlványok (3. ábra.) és külterületi tanyautcák (pl. Daruhegy, Kisszentmiklós) csatlakoznak.

Külterületi lakott helyek, külterületi népesség

Vizsgált területünkön mind a természeti, mind pedig a településtörténeti és gazdálkodási adottságok alapján *túlnyomórészt zárt települések* jöttek létre, határukban több-kevesebb szórvánnyal (20 község). Eredeti – a külterületi népesség nagyarányú csökkenését megelőző – állapotukból kiindulva az alábbi csoportok képezhetők:

– Bácsbokod, Gara, Vaskút – és némileg még Katymár is – jelentéktelen külterületi népességgel rendelkező, zárt, telepített falvak, kevés szórványtanyával (KOVACSICS J. 1968. szerint: 3/1. típus).

– Madaras alacsony külterületi népességű, zárt, telepített falu, kevés szórványtanyával és egy nagyobb külterületi központtal (Madarász-pusztá) (KOVACSICS J. szerint: 3/2. típus).

– Adony, Akasztó, Bölske, Császártöltés, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Fadd, Hajós, Hercegszántó, Sükösd, Szalkszentmárton jelentéktelen számú külterületi népességű zárt falvak, több zárt (major, szállás, pusztá) külterületi csoporttal (KOVACSICS J. szerint: 3/3. típus).

– Dávod és Nagybaracska külterületi népességgel szinte alig rendelkező, zárt, telepített községek, településenként egy-egy (Püspökpusztá, Györgypusztá, ma: Bácsszentgyörgy), zárt faluszerű külterületi lakott hellyel (KOVACSICS J. szerint: 3/4. típus).

A mezőföldi községek (Előszállás, Mezőfalva, Perkáta, Rácalmás és a Solti-síkságon Harta) a nagybirtok magas részesedése miatt a két világháború között még *nyílt települések* voltak, jelentősebb községgel, magas (30–50%-os) külterületi népességgel, amely több zárt, csoportos lakott helybe (major, pusztá) tömörült (KOVACSICS J. szerint: 2/3. típus). A Mezőföld középkori településképét kun szállások uralták, ezek a török hódoltság alatt elpusztultak, majd a 18. sz.-ban az új földesurak nagybirtokaikat ismét betelepítették oly módon, hogy a régi szállásokat megtartották. Az újratelepült szállások a 19. sz.-ban – a szántóföldi gazdálkodás térnyerésével – alakultak át *majorságokká, pusztákká* (BÁTKY ZS. 1922).

Három évtized (1949-80) változásait áttekintve azt tapasztaltuk, hogy a vizsgált terület községeinek többségében (16 település) 1980-ra jelentéktelenné (0–5%) vált a külterületi népesség részesedése. A jelenség több okra vezethető vissza:

– a mezőföldi településektől eltekintve az egész terület falvaiban hagyományosan is alacsony volt a szórványokon élő népesség részesedése (ERDEI F. 1977; BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982);

– az 1950-es évek erőltetett iparosító politikája – elsősorban a nagyberuházások (pl. Dunai Vasmű, Sztálinváros, Komló várossá történő átépítése) építkezései révén – főként a szakképzetlen, mostoha életkörülmények között élő külterületi népességre gyakorolt erőteljes szívóhatást;

– az 1960-as években a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése hihetetlen mennyiségű munkaerőt szabadított fel, ennek jelentős része szintén a külterületek népességéből került ki;

– a külterületeket, mint korszerűtlen települési képződményeket rövid idő alatt felszámolni kívánó településfejlesztési gyakorlat siettetette a népesség városokba, új faluközpontokba, vagy az anyatelepülés belterülete felé történő elvándorlását.

A Bácskai-síkság nagyobb részén és a Duna-mellék D-i területén a már eleve is csekély külterületi népesség tovább apadt, s 1980-ra szinte elfogyott (Bácsbokod, Dusnok, Gara, Katymár, Nagybaracska, Sükösd, Vaskút).

A Solti-síkságon és Fejér megye községeiben a jelentékeny és viharosan lezajló elvándorlás két évtized alatt csaknem felszámolta a nem túl jelentős (10% körüli) külterületi népességet (Adony, Akasztó, Dunapataj, Dunavecse, Harta, Perkáta). A felsorolt községekre főként Dunaújváros közelsége, valamint Budapest vonzása volt a legnagyobb hatással. A mezőföldi községekből és a nagybirtokok majorjaiból a túlnépesedés, a rossz életkörülmények, valamint a főváros viszonylagos közelsége már a két világháború között jelentős népességvesztést indukált. Innen különösen a fiatal nők vándoroltak el (cselédnek mentek a fővárosba) (BÁTKY ZS. 1918).

A tanyakeletkezés és -felszámolás további érdekes példája Dunapataj, ahol a tanya eredeti funkciója szerint harmadik gazdasági telepnek létesült (FÉL E. 1937; den HOLLANDER, E. 1980). Az *igazi tanyák* 1832 után – mint időszakos lakóhelyek – keletkeztek a szikesek szélein (Szelid, Szentkirály, Alsójárás), s csak később váltak valódi lakóhelyé.

Az 1950–60-as évektől a rohamos elvándorlás és a belterületre való költözés nyomán tömegesen szűntek meg nem csak Dunapataj, hanem az egész Solti-síkság – főként szórvány jellegű – tanyái. Egyedül ott maradhatott meg külterületi lakott hely, ahol a kedvező természeti adottságok *sikeres funkcióváltást* tettek lehetővé. Így vált az 1960-as évtized végére Szelid *üdülőhelyé*. Mivel a megyei vezetés figyelme ráirányult a tóra, jelentős fejlesztések történtek állami beruházással (HATVANI D. 1973). A fejlesztések elsősorban a tartós üdülés feltételeinek (vállalati üdülők) megteremtésére irányultak, s mindenekelőtt a Budapestről, Bajáról és Dunaújvárosból érkező nyaralók érdekeit szolgálták.

Rácalmás és Császártöltés esetében egyes *külterületek* (Kulcs, Csala) *egyéb belterületbe vonása* csökkentette drasztikusan a külterületi népesség részesedését. Kulcs az 1970-es években vált egyéb belterületté. Dávodon Püspökpuszta külterületi lakott helyet a termálfürdő megépülte után (1968) vonták belterületbe, és ezzel visszaállt a Duna-mente községeire igen jellemző, szinte külterület nélküli állapot. Püspökpusztán ez ideig a strandfürdőn kívül üdülőtelep még alig alakult ki. A gazdasági recesszió nyomán a beruházási eszközöknek az 1980-as években bekövetkezett tartós hiánya, valamint a nagyobb iparvárosoktól távoli fekvés nem kedvez ezen adottság jobb hasznosításának.

A vizsgált területen 1960–80 között 7 községben csökkent igen alacsony értékre (5–10%) a külterületi népesség. Bölcskén, Madarason és Szalkszentmártonban a nem túl magas (mintegy 15%-os) külterületi népesség csökkenése mérsékelt volt.

Decsen a Szőlőhegy („*hőgyi tanyák*”) lakófunkciójának fokozatos megszűnése nyomán, és a *szállások* felszámolásával párhuzamosan, a külterületi népesség a korábbi-
nak 1/6-ára csökkent, itt tehát igen jelentős volt a korábban még magas (közel 37%-ot kitevő) külterületi népesség csökkenése.

⁴ Püspökpuszta a pécsi püspökség mohácsi, nyári rezidenciájának állattartó majorja volt, s a földosztásig Mohács városához tartozott, csak ezután került Dávodhoz mint külterületi lakott hely. Még 1906-ban bukkantak szinte véletlenül – állatok itatása céljából ártézi kutat furatott a püspökség intézője – a meleg (38°C-os, gyógyhatású) rétegvízre, amelyre 1968-ban termálfürdőt telepítettek.

Szekszárd megyeszékhely hétvégi, vízközei üdülési igényei alakították üdülőtelleppé a Faddi–Holt-Dunaág kedvező adottságai révén funkcionálisan átalakult Domborit, ahol azonban – az idényjelleg miatt – a belterületbe vonás sem csökkentette jelentősen a külterületi népesség arányát.

Érdemes szót ejteni Kulcs és Dombori üdülőttelepek közötti lényeges különbségről. A két üdülőttelepülés annyiban hasonlít egymásra, hogy mindkettő vízközei fekvésű és alapvetően két középváros hétvégi üdülési, rekreációs igényeit szolgálja. Kulcs településtörténeti múltja szerint inkább faluszerű, sokkal korábbi kialakulású, mintegy 70–80 éves⁵ település. Kizárólag *hét végi igényeket elégít ki*, tehát a tartós üdülés feltételeivel (ellentétben Domborival, de még Szeliddel is) nem, vagy alig rendelkezik (csak néhány dunaújvárosi vállalatnak van itt kisebb üdülője).

Fejlesztési eszközök híján a továbbfejlődés lehetősége is nagyon korlátozott, hiszen csak a lakossági erőforrásokra (üdülési díj, önkéntes felajánlás, társadalmi munka) támaszkodhat, a megye pedig a Velencei-tó fejlesztési feladatainak nagyságára való hivatkozással Kulcsot nem preferálja.

Dunaújváros közelében a tömeges, panelos technológiájú lakásépítés és az ebből adódó közismerten szűk típuslakások, valamint a jövedelemkiegészítő második gazdaságba bekapcsolódás kényszere alakította ki Kulcs mai funkcióit az 1970-es évtizedben (elsősorban konyhakerti kiegészítő gazdaság, esetleg szőlővel gazdagítva, másodsorban rekreációs lehetőség).

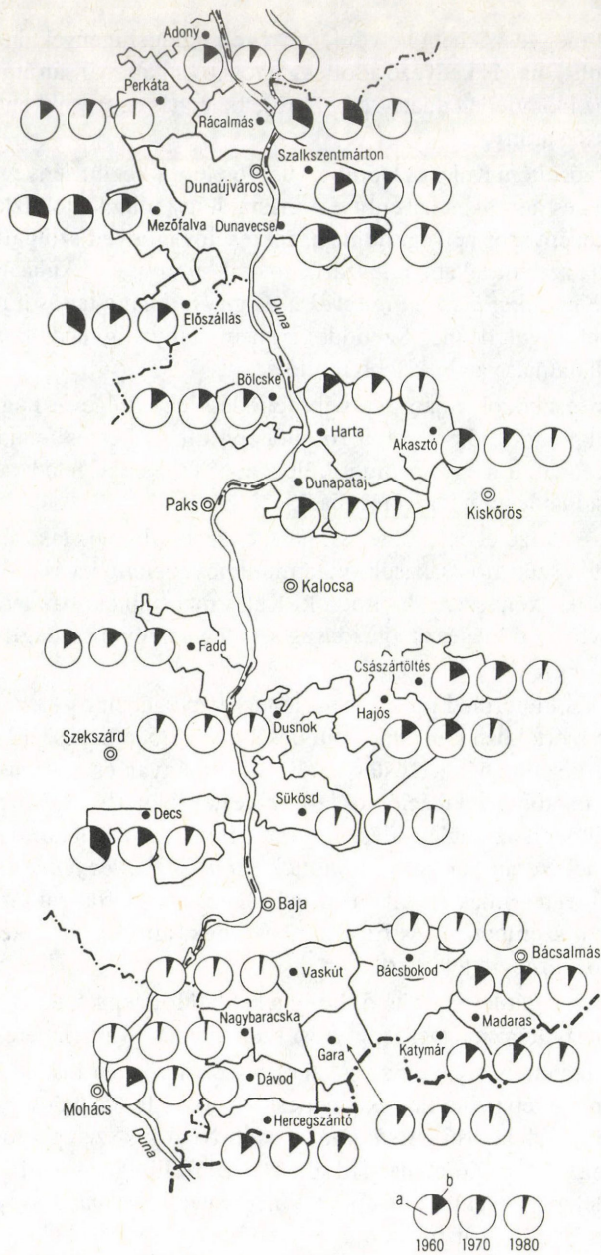
Dombori kis külterületi pusztá volt, amely lényegében csak az 1970-es években kezdett nagyobb mértékben kiépülni. Fejlődését alapvetően Szekszárd igényei indukálták, de a város kisebb mérete, őstermelői hagyományai és nem utolsósorban jobb lakásstruktúrája inkább a rekreációs oldalt helyezték előtérbe. Időközben (az 1970-es évek végétől) változott az üdülésfejlesztés stratégiája is, amelyet az adott megyei tanács is akceptált. Ennek során hangsúlyt fektettek a *tartós üdülés feltételeinek* (kemping, szállodaépítés) megteremtésére, ill. a vonalas műszaki infrastruktúra kiépítésével a környezetvédelem szempontjait is figyelembe vették, aminek következtében Dombori csaknem országos hírnévre tett szert.

Végző soron tehát leszögezhető, hogy a két üdülőttelep között fennálló különbség okait elsősorban az eltérő megyei fejlesztési szemlélet és gyakorlat eredményezte.

Hajós az egyetlen olyan község, ahol – az időközben már községgé alakult – Érsekhalma, mint egyéb belterület még népességnövekedést is tudott produkálni, s *zárt, faluszerű*, mintegy 500 lakosú *kistelepüléssé* vált. Nem kis szerepe volt ebben a Hosszúhegyi Mezőgazdasági Kombinát Hildpusztai Borfeldolgozó- és Palackozó Üzemének, amely lakótelepét Érsekhalmán építette meg. Speciális vonás, hogy a Hajósi-pincék nevezetű „*pinceváros*” – bár funkciójából eredően nem lakóhely⁶ – jó minőségű bora révén és a Cabernet Fogadó megépítését követően (1981) egyre inkább idegenforgalmi-

⁵ A századforduló után főként budapesti családok építettek itt nyaralókat.

⁶ Hegyközségek, pincesorok, vagy városok: A szőlőtermesztő területek elkülönült – többnyire külterületen fekvő – gazdasági épületei, a szőlőművelés és borkezelés eszközeinek tárolóhelyeivel (TÁLASI I. 1980).

4. ábra. A külterületi népesség arányának változása a Dél-Dunavölgy középfalvaiban. – a = belterületi népesség; b = külterületi népesség

Changes in the rate of outskirts population in the medium-size villages of the Southern Danube valley. – a = inner part population; b = outskirts population

5. ábra. Fontosabb külterületi és egyéb lakott helyek a Dél-Dunavölgyben, 1980. – 1 = 100 fő fölötti népességszámú lakott hely; 2 = 100 fő alatti népességszámú, de jelentős üdülőtelep; 3 = 100 fő alatti népességszámú egyéb lakott hely; 4 = központi belterület; 5 = város

Main outskirts and other inhabited places in the Southern Danube valley, 1980. – 1 = settlement with more than 100 population; 2 = major resort below 100 population; 3 = other inhabited place with less than 100 population; 4 = central part; 5 = town

kulturális jelentőségű helyé kezd válni. A településrész várhatóan – s a sok épülő pince ezt valószínűsíti – rekreációs szerepet is fog vállalni a környező nagyobb települések – elsősorban Kalocsa és Baja – ilyen szükségleteinek kielégítése érdekében. Atelep főként az ún. aktív – szőlőművelő–borkezelő – rekreációra, de kulturális rendezvények (pl. Orbán napi mulatság, szüreti ünnepségek, sváb-bál) megtartására is jó adottságokkal rendelkezik. Hajós többi külterületi lakott helyének népessége kevesebb, mint felére csökkent két évtized alatt, tehát a változás tendenciájában a táj átlagához hasonlatos.

Hercegszántón az *ártéri erdei külterületi lakott helyek* (Budzsák, Hóduna, Karapancsa) népessége – feltehetően a mélyen gyökerező ártéri gazdálkodási hagyományok miatt – csak mérsékelt ütemben apadt, s 1980-ban a vizsgált terület viszonylatában magas (9% feletti) értéket mutatott. Az említett lakott helyek stabilizálódását az erdő-, vad- és vízgazdálkodásban területileg helyhez kötött munkahelyek is okozhatták.

Végül Előszállás és Mezőfalva külterületi népességének csökkenéséről leszögezhető, hogy viszonylag lassú volt, hiszen még 1980-ban is e két településben volt a legmagasabb (13–15%-os) a külterületen élők aránya. A viszonylag mérsékelt csökkenést részben a Mezőfalvai Mezőgazdasági Kombinát jelenléte, részben a nagybirtokot jellemző szórványtelepülések hagyományai magyarázzák. Annál is inkább szembetűnő a *külterületek továbbélése*, hiszen a Kombinát lakótelepe az 1970-es évtizedben a belterületbe vont Nagyismádon épült fel. Előszálláson Kisszentmiklós és Daruhegy (aprófaluméretűvé fejlődött 500–600 fős, zárt települések) egyéb belterületbe vonása is megtörtént, de még ennek ellenére sem következett be a külterületi népesség felszámolódása.

A vizsgált terület külterületi népességének változását és a fontosabb külterületi lakott helyeket, egyéb belterületeket a 4. és 5. ábra mutatja be.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. 1976. Duna-mente ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. – In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, pp. 58–61.
- BÁNÁTI M. 1969. Huszonkét évtized az új hazában. – Kecskemét, 368 p.
- BÁRTH J. 1974. Migráció és kontinuitás; egy Duna-melléki táj népesedéstörténetéhez (A kalocsai érseki uradalom 1725. évi urbáriumának népesedéstörténeti tanulságai). – In: Cumania II. Ethnographia, Kecskemét, pp. 285–329.
- BÁTKY ZS. 1918. Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez. – Földr. Közl. 42. 1–2. pp. 119–128.
- BÁTKY ZS. 1922. Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához (A termőtalaj és letelepültek kapcsolata). – Föld és Ember 12. 3–4. pp. 185–191.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982. Magyarország falutípusai. – Elmélet–Módszer–Gyakorlat 25. MTA FKI, Bp. 167 p.
- ERDEI F. 1937. Futóhomok. – Bp. Új kiadás 1977. Akad. Kiadó, 279 p.
- FEHÉR Z. 1974. A bátyai szállások. – In: Cumania II. Ethnographia, Kecskemét, pp. 115–158.
- FÉL E. 1937. Adatok Dunapataj néprajzához. – Néprajzi Múzeum Értesítője, 3–4. pp. 350–365.
- GALLÉ T. 1983. Adalékok Harta történetéhez. – Bp. 184 p.
- HAJDÓK I.–KÓHEGYI M. 1976. Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. – Baja, 280 p.

- HATVANI D. 1973. Madártávlat és népesedés (Vizsgálódások Bács–Kiskun megye öt nagyközségében). – Forrás 3. pp. 52–64.
- HOFER T. 1960. A magyar kertes település elterjedésének és típusainak kérdéséhez. – In: Műveltség és Hagyomány I–II. pp. 331–350.
- HOLLANDER, den, E. 1980. Az Alföld települései és lakói. – Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 114 p.
- IVÁN L. 1988. A népességtelepítések és a gazdálkodástörténet alakulása a Dél-Dunavölgy középfalvaiban (18. sz. eleje–20. század közepe). – In: Alföldi Tanulmányok XII. Békéscsaba, pp. 181–204.
- KATONA I. 1962. Sárköz. – Bp. Gondolat K., 262 p.
- KOVACSICS J. 1968. Bács–Kiskun megye településszerkezete. – Területi Statisztika, 6. pp. 601–618.
- KUNSZABÓ F. 1972. Sárköz. – Magyarország felfedezése. Szépirodalmi K., Bp. 279 p.
- MATICS P. 1970. Adatok Szalkszentmárton történetéhez. – Szalkszentmárton, 177 p.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. – Akad. Kiadó, Bp. 567 p.
- TÁLASI I. 1980. Néprajzi tanulmányok, írások I. – Dissertationes Ethnographicae III–IV. Bp. 1979–80. 573 p.
- WALLNER E. 1958. Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. – Földr. Ért. 7. 4. pp. 419–479.

SETTLEMENT GEOGRAPHICAL FEATURES IN THE MEDIUM-SIZE VILLAGES OF THE SOUTHERN DANUBE VALLEY

by *L. Iván*

S u m m a r y

Although medium-size and large villeges are among the typical forms of settlement in the Great Hungarian Plain, they have received little attention in settlement studies. The present paper is concerned with the Danube valley, i.e. 25–25 km strips of land along both banks of the river from the southern tip of the Csepel Island to the national border.

This area comprises classical large and medium-size villege countries (the Mezőföld, Kalocsa and Tolna Sárköz, Solt Plain, Bácska loess plain). There are altogether 45 villeges of medium size (2000 to 5000 inhabitants) in the Southern Danube valley, 25 of them were selected for more detailed investigation.

The first study on the evolution of the area was completed earlier (IVÁN L. 1988). It reviewed the main events of organised settlement, economic history and their interactions until the early 20th century. The present paper continues this line presenting the changes in the Southern Danube valley through the analyses of settlement geographical features.

An outline is provided on the development and main properties of settlement network and covers the features of topographical location and settlement history (e.g. market town privileges, large and/or medium-size villege characteristics).

A special attention is given to the morphological features of settlement, because the morphology of the built-up area can be interpreted as an imprint of development and even of the economic traditions. As it takes a long time for settlement morphology to change, it is a lasting reflection of the ecoethnographic features of a region. Additional statements are made from the analysis of outskirts inhabited places.

Translated by D. LÓCZY

Köszöntjük Pécsi Márton akadémikust 70. születésnapja alkalmából

PÉCSI MÁRTON, az MTA rendes tagja, aki a hazai és a nemzetközi tudományos életben egyaránt kiemelkedő tudós, tudományszervező és tudományos vezető, betöltötte 70. életévét.

Az egyetem elvégzése után 1948-ban doktorál, 1949-től az ELTE Természetföldrajz Tanszékén tanársegéd, valamint a Felsőoktatási Minisztérium főelőadója.

Az MTA Földrajztudományi Kutatócsoportnak 1952-től alapító tagja, részleg-, később osztályvezetője, 1963-tól 1990-ig igazgatója. Közben az egyetemi oktatásban is részt vesz, 1958-63 között az ELTE docense, részt vesz továbbá a BBE, NME oktatási programjaiban is. Oktatási tevékenységét az ELTE 1966-ban címzetes egyetemi tanári fokozattal ismerte el. 1958-ban a tudomány kandidátusa, 1962-től a tudomány doktora. 1965 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1976 óta rendes tagja.

Szinte lehetetlen felsorolni, milyen fontos tisztségeket töltött és tölt be, milyen címeket visel s ami talán a legfontosabb, milyen művek fémjelzik életművét.

Tudományos tevékenységének elismeréseként számos külföldi akadémia választotta tagjai sorába, így 1981 óta az Osztrák Akadémia levelező tagja, 1986-tól a Deutsche Akademie Naturforscher Leopoldina (Halle), 1989-től az Academia Scientiarum Gotingensis, valamint a Szlovén Akadémia, 1993-tól a Lengyel Tudományos Akadémia tagja.

A Magyar Földrajzi Társaság főtitkára, társelnöke, elnöke, jelenleg (1989-től) tiszteletbeli elnöke, tevékenységét Lóczy Lajos és Kőrösi Csoma Sándor éremmel is elismerték. Kilenc külföldi földrajzi társaság tiszteletbeli tagja.

Magyarországon állami díjakkal is elismerték tudományos munkáját, összesen hat ízben, nemzetközi tudományos tevékenységéért egyebek között a World Lifetime Achievement Award (1993), az "International man of the Year 1992/93 (1993), a Twentieth Century Achievement Award (1993) és más kitüntítéseket kapott. A nemzetközi tudományos életben betöltött tisztségeink felsorolására itt nem vállalkozhatunk.

Szakmai munkásságát olyan művek fémjelzik, mint Magyarország Nemzeti Atlasza, a Paleogeográfiai Atlasz, hogy eddig megjelent 559 publikációjából és mintegy 30 könyvéből csupán két nemrég megjelent és nagyon jelentős közleményt említsek.

A természetföldrajz egészét felölelő tudományos életmű központi témája a negyedkor és löszkutatás, ami egyúttal egyik legújabb könyvének címe is. Eredményei nemzetközi viszonylatban is kiemelkedőek a Duna-völgy hazai szakasza fejlődéstörténetének feltárásában, a periglaciális geomorfológiában, a teraszkutatásban, a löszök litológiai és genetikai jellemzésében, a geomorfológiai térképezésben. Az alkalmazott mérnöki geomorfológia hazai iskolájának megalapítója, és a földrajzi környezettel kapcsolatos kutatások koncepcionális alapvetése is az ő nevéhez fűződik. Amint az a fenti - hiányos - felsorolásból is kitűnik, munkássága mind elméleti - módszertani, mind az alkalmazott tudomány szempontjából kiemelkedő.

A tisztségek, tudományos eredmények, elismerések felsorolását megszakítva szeretnénk a szakma, azon belül is az MTA FKI dolgozói nevében Marci bátyánknak boldog születésnapot és további sikerekben gazdag, jó egészségben eltöltött éveket kívánni.

KERTÉSZ ÁDÁM

Komárom környezetminősítő alaptérképe

RÉTVÁRI LÁSZLÓ-SÓVÁGÓ GYULA

Módszertani előzmények

Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet az 1970-es évek második felében indította útjára a Tatai-medence „környezetvédelmi terepasztalán” a nagyméretarányú (1:10 000-es), komplex település-környezeti minősítési térképezési munkálatokat. Kezdetől fogva világos volt előttünk, hogy a környezetminősítés, mint útjára indítandó – döntően térképezési – irányzat elsősorban a környezetben lejátszódó folyamatok megfigyelése és értelmezése során kapott adatok területi rögzítésére szolgál, vagyis a térbeli struktúrák – azok változásai – *méretarányos modelljeként* foghatók fel. Más megközelítésben: adott települési környezet *állapot-felvételezése gyakorlati szempontú, ugyanakkor célirányos földrajzi kutatásnak* tekinthető.

Másfél évtizedes munkánk során *különböző funkciójú*, ezáltal környezeti problematikájukban is egymástól eltérő települések térképi felvételezését végeztük el. Bebizonyosodott, hogy a minősítésre elsőnek kiválasztott *Tatabánya, Tata és Környe* már megjelenési formáiban is teljesen eltérő típus és a 90-es évek elején Komárom városának részletes felvételezése, s a terepi és térképkiadási munkálatok Akadémiai Kutatási Alap keretében való megoldása¹ színesítette, teljesebbé tette a metodika elmélyítésére irányuló törekvéseinket.

A térképezés metodikai alapjait eredendően KATONA S. (1978) teremtette meg, amikor

– az *ipari–városi* területhasznosítás,

¹ Megjegyzést érdemlő körülmény, hogy a Tatai-medencében másfél évtizeden át végzett környezetminősítési munkálatainkat a helyi szervek – különösen a Tatán székelő Komárom megyei Természet- és Környezetvédelmi Koordinációs Társulás – rokonszenve, érdeklődése övezte, de – a megjelölt szervezet néhány személyes megbízását leszámítva – a kutatások támogatására hajlandóságot nem mutattak. E tanulmány alapjául szolgáló térkép terepi felvételezéséhez is a személyi (SÓVÁGÓ GY.), ill. annak a Kartográfiai Vállalatnál 1:25 000-es méretarányban való kiadásához a pénzügyi bázist *A magyarországi Felső-Duna-szakasz természeti és települési környezeti faktorainak elemzése és értékelése* tárgyú Akadémiai Kutatási Alap (AKA) nyújtotta az Intézetnek, de Komárom város önkormányzata – kezdeti érdeklődését visszavonva – még a ténylegesen felmutatott eredmények nem nagy költségű, együttműködésben való kiadásának pénzügyi támogatását sem vállalta.

- a természethez közel álló területhasznosítás, valamint
- a tönkretett, hasznosításból kivont színterek

mérvadó térkategóriáit dolgozta ki. Ezen a bázison indult meg *Tatabánya* bányászati, energiagazdálkodási, nehéz- és építőanyagipari stb. ártalmaktól súlyosan veszélyeztetett települési környezetének állapotfelvételezése (KATONA S., KERESZTESI Z., RÉTVÁRI L., SÓVÁGÓ GY.), s a több mint egy éves (1977–78) terepmunka, ill. a környezeti elemek helyszíni értelmezésével, azok kifejező jelkulcsi megoldásaival elkészített környezetminősítő térkép és magyarázója *mintája lett* minden további településkörnyezeti felvételezésnek.

Tatabánya térképe kiadásának évében (1985) került sor *Tatának*, a hajdani langyosvíz források, ill. az Esterházy uradalom által determinált – eredendően tatai és tóvárosi településrészekre tagolódó – „ikervárosnak” térképi felvételezésére. A jelenben főleg lakó-, oktatási- és idegenforgalmi funkciókkal jellemezhető, környezeti problémáiban is sajátos – Tatabányától mindenképpen eltérő – város színes alaptérképe és magyarázója 1988-ban jelenhetett meg (RÉTVÁRI L.–SÓVÁGÓ GY.).

Ez utóbbi munkálataival párhuzamosan a Tatabánya és Tata közelében levő egyes agrárfunkciójú *Környe* felvételezésére került sor (SÓVÁGÓ GY. 1987); a csak kézirat formában meglévő minősítő térkép az intenzív nagyüzemi mezőgazdaság által indukált falufejlődés típusát jellemzi. A most bemutatandó *Komárom* a kivételes – két évezreden át érvényesülő – *stratégiai adottságai* által a *védelmi*, a *folyami átkelési* (hídváros) szerepkör betöltésével meghatározott városfejlődés típusát reprezentálja. A helyszíni felvételezés 1991-ben folyt,² a *mellékelt 1:25 000-es térkép* a Kartográfiai Vállalat gondozásában 1992 végén jelent meg.

Városteremtő helyzeti energiák

A Duna-menti ipari sávban ma a legismertebb településeggyüttes a folyam jobb partján 1920-ban kényszerűségből önállósult „*Komárom-újváros*”. Vele szimbiózisban élt és fejlődött Szőny, amely már a római időkben a Duna-menti „limes”-ben is kiemelkedő szerepet játszó *Brigetio* katonai erődítmény területén alakult ki (együtt járási jogú várossá 1980-ban lettek). Ugyancsak „együttél” Komárommal a várostól Ny-ra fekvő *Koppánymonostor*.

²Tata, Környe és Komárom térképi felvételezését a *kivételes oktató-nevelői eredményeket és eredményeket* felmutató, ugyanakkor kartográfusi képzettsége, még inkább képessége (vénája), nem kevésbé több évtizedes beható helyi ismeretei birtokában SÓVÁGÓ GY. már önállóan végezte. KERESZTESI Z. és RÉTVÁRI L. a felvetődő „vitas kérdések” tisztázásában, az állapotjellemzők helyszíni értelmezésében segített, ill. utóbbi az 1:25 000-es méretarányban sokszorosított színes térképek *magyarázóinak* az összeállításában működött közre. A térkép megjelenését SÓVÁGÓ GY. – 1992. márciusában bekövetkezett váratlan halála miatt – már nem érthette meg. E cikk emiatt végső elégtétel, azaz maradandó emléke alkotó életének és gyümölcsöző együttműködésünknek, barátságunknak is.

Komárom földrajzi jellegzetességeit vizsgálva meghatározó vonás a város Ny–K-i irányú tengelyének hosszantartó, a Duna víziútjával párhuzamos elnyúlása. Erre merőleges a Duna komáromi közúti hídjához vezető út. Ezek a település-szerkezeti vonalak, vagyis a városon belül egymást keresztező 10-es és 13-as főutak segítenek a településrészek térbeli és funkcionális rendjének ismertetésében.

A fővárostól Ny-i irányba vezető közlekedési főút (M1-es autópálya) közelében, ill. a *Duna stratégiai vonala* gyűjtőpontjában lévő város térbeli rendszerében másfél évszázada fontos, *karakterisztikus támpontok* azok az erdők, amelyek a Koppánymonostor felé vezető bekötőút, ill. a Szlovákiába vivő vasút, vasúti híd ívében a *Monostori erdő*, a városból D felé kivezető út baloldalán az *Igmándi erdő* és végül a Vág–Dunával szembenéző, a Duna-rakpart közelében lévő *Csillagvár* háromszöge által meghatározzák, „keretben tartják” Új-Komáromot.

Településmorfológiai övezetek

Az óriási erdőrendszer említett látható (ill. a beépítések, városrendezések miatt ma már nem látható) részegységein belül a lakóhelyeket *beépítési altípusok* szerint elemezhetjük. A már említett főutak kereszteződésénél az elmúlt három évtized városrendezése a *többszemes épületek* tömbjeit hozta létre (*1. a térképmelléklet*). Ez a *nyitott (laza) beépítésű városközpont* hordozza a legfontosabb, régen épített közigazgatási (Városháza), ill. az újabb keletű pénz- és egészségügyi, valamint az oktatási és közművelődési intézmények egész sorát. A kétemeletesnél magasabb háztömböket a Ny-i oldalon a kisebb területi kiterjedésű egy- vagy kétemeletes házak kísérik. Ez a beépítési forma a Csillagvár és az Almásfüzitő felé vezető 10. sz. út közötti részen is előfordul.

Ettől a rendezett, megjelenésében korszerű városközponttól a Duna felé haladva néhány utcát a zárt beépítésű, *kisvárosi földszintes övezet* jellemez. A Duna jobb partjának eme legrégebbi, karakterisztikus városrészéről jobbra *belterületi zöldövezet* húzódik (sporttelepekkel, a stranddal, egyéb szociális intézményekkel), a zöldövezetet lezáró vár (előtte a Hősi temető) azonban még ma is a város kihasználatlan területhasznosítási lehetőségeinek tárháza.

A vár idetelepülésének pontos helyét döntően földrajzi tényezők határozták meg. Vagyis az, hogy a Duna Pozsony és Pest közötti, kb. 200 km-es folyamszakaszán a Vág–Duna torkolatánál adódott olyan kedvező folyami átkelőhely, ami minden évszakban használható volt. A földrajzi pont birtoklása a Duna jobb és bal partja környékének teljes uralmát is biztosította. Ezért állt vár a Duna túlsó partján a honfoglalás óta szinte mindenkor. A folyvást korszerűsödő, bővítendő középkori vár a 17. század végére a hódítók útját álló erdőrendszerrel fejlődött. Az 1800-as évek közepén kiépített új erdőrendszer magva a régi s az új vár egybeépített tömbje, amit stratégiai megfontolásból, nem kevésbé a szabadságharc utáni újabb forrongás megakadályozása végett az igmándi és a monostori erdők egészítették ki. Eme „takart vármaggal” bíró új erdőtípussal zárult a magyarországi és egyben az európai várépítés évezrede. A ritka, hazánkban egyedüli műemlékegyüttes ódon falai, az árok és alagútrendszer labirintusai önmagukban is rendkívüli látványosságot jelentenek. Még inkább idegenforgalmi vonzerőt jelentene a vár, ha ahhoz többféle kulturális és sportfunkció kötődne, és nem a jelenlegi akkumulátorüzem és raktár működne itt, amely esetenként elesett emberek szükségajlékként is szolgál.

A város eme régi magvától Ny-ra, de még inkább DK-re következnek a „tényleges” Komárom legjellemzőbb és egyben a legnagyobb területi kiterjedésű lakóhelytípusa, a *családi házas, kertés beépítés*. Ez a *laza beépítésű lakóhely* áttérjed a város vasúti átjárókon túli, koppánymonostori, ill. szőnyi városrészébe. Szőnyben egyeduralkodó ez a beépítési stílus azzal a különbséggel, hogy a római *Brigetio* légiószállás befedett romjain felépült Szőny, ill. a már használaton kívüli olajfinomító közötti Újtelep az ipari munkásságnak igényes, de megjelenésében a „szabványos” családi háztól kissé elütő, kertés házaknak ad lakótelepi helyet. A parasztházakkal és a kapcsolódó – részben megmaradt – gazdasági épületekkel jellemezhető *falusi beépítés* maradványait Szőnyben is csak néhol találhatjuk meg.

Nem csak Komárom városának új, korszerű arculatot adó városközpontja – ahol az 50-es években indult állami és magánérős építkezésekkel több mint 1200 komfortos lakás létesült a 80-as évek végéig – rendelkezik teljes közműhálózattal, s az áruházak, szaküzletek, éttermek egész sorával, hanem a 80-as évekre a közigazgatási egyesülésre megérett Szőny és Koppánymonostor családirészes városrészének közművesítése, alapinfrastruktúrája is kielégítővé vált.

Városi köz-(tartalék-)területek

A térképre tekintve feltűnő területfolt a város Ny-i részén, a vasúti átjáró (sorompó) közelében lévő *egyéb beépítésű terület* piros színnel jelzett hatalmas tömbje, s az attól D-re fekvő *gyep-bokor parlag* ugyancsak tetemes felülete. Ez az „objektum együttes” a felvételezés idején még a Szovjet Hadsereg felségterülete volt. A magyar–szovjet államközi egyezmény értelmében tehát Magyarország egyik legfontosabb stratégiai pontja idegen katonai erők ellenőrzése alatt állt, ami aztán a közismert 1991. évi csapatkivonások után újra magyar felségterület (városi önkormányzati birtok) lett.

A koppánymonostori vasúti elágazások, ill. a Duna teraszának homokos felszínére telepített szőlőskertek között egy még nagyobb, volt *katonai gyakorló területet* találhatunk, szélein hatalmas kavics- és homokbánya-gödörrel. A korábbi szovjet katonai gyakorlóteret nem tekinthetjük, nem minősíthetjük *hagyományos parlagnak*, mert a dimbes–dombos felszín sok földig rombolt katonai létesítmény romjaival tarkított. (Ezért is alkalmaztuk eme egyedülállóan sajátos parlag jelölésére az eltérő jelkulcsi kategóriát a különböző művelésből kivont parlagfélésegeken belül.) A várostól D-i irányba kivezető Igmándi út mentén a hajdani tankpálya ugyancsak ebbe a sajátos parlagterületbe tartozik. Annak bozotos, ligetes részeit napjainkban – békésebb célú – gépkocsivezetői gyakorló-pályaként hasznosítják.

A városon belüli, a városrészeket övező *zöldövezeteknél* maradványok mindhárom erődöt jelentős területi kiterjedésű – többnyire elhagyott és rendezetlen – gyep-bokor parlag övezi. A *temetők* rendezett zöldjének foltjai több helyen is felbukkannak, mint

ahogy a *sporttelepek* és környékük füvesített térszínei is. A város középületeit fás, virágos parkok teszik vonzóvá, mint ahogy a központi fekvésű tereket, fontosabb utcákat is a rend, a gondos rendezettség jellemzi.

A lakó- és a zöldövezetek harmóniáját gyakran megzavaró *kommunális szeméttel* elhelyezése Komárom esetében szerencsésnek mondható, mert a legnagyobbat Kópánymonostortól D-re, a volt katonai gyakorlótér kigödrölt mélyedéseiben alakították ki. Illegális szeméttelrakás sajnos a város több pontján fellelhető, ezek közül néhány feltűnő térképünk is jelez. (A szeméttelrakás jelkulcsi kategóriájával jelöltük a Szila-völgyi-patak szomszédságában, a kavicsbánya-tó környékén a több száz m² területen „tárolt” használtautógumi-telepet is. Megjegyzendő, hogy a fűvel részben benőtt gumihegyek „raktár”-nak aligha tekinthetők.)

Térképünkön a legnagyobb vízfelület a *Duna folyami vízteste*, a rajta átívelő *közúti* és *vasúti hidak*nak eltérő jelölést adtunk. Területünkön sok a *töltés*, a Duna-menti védőgátrendszerek azonban a Nagymarosi Vízlépcső megépítése esetén sokkal „látványosabbak” lettek volna, mert az állandó duzzasztás Komárom térségében is a védőgátak megerősítését, jelentős emelését kívánta volna meg. Patak jelölése térképünkön csak elvéve fordul elő. Ennek oka, hogy a kis vízfolyások többsége kiépített, így *csatorna jelleget kaptak, ezért jelkulcsuk is ennek megfelelő.*

A város forgalmi, gazdasági funkcióinak térbeli jelzői

A Duna bal partján lévő *Ó-Komárom* címerében a három tornyú aranyvár a régi város jelképe, s egyben pecsétjének is motívuma. A címerpajzs alján a középkék körszelet a *Dunát* szimbolizálja. A középen húzódó ezüstszürke csík arra utal, hogy a település *közlekedési csomópont.*

Komáromnak a középkorban elfoglalt kiemelkedő fontosságát jelzi *vásárvárosi joga* és az is, hogy a tatárjáráskor megerősített várát az ellenség nem tudta bevenni. IV. Béla 1265-ben Komáromot olyan városi jogokkal ruházta fel, mint amilyenekkel Buda rendelkezett. A dicső múlt azonban Mátyás király halálával megszűnt. Országos jelentőségű eseménynek utoljára 1510-ben volt a színhelye, amikor is Ulászló király itt hívott össze országgyűlést.

A török idők alatt – csodával határos módon – Komárom nem került a hódítók uralma alá, s az oszmán hadak Magyarország területéről való kiűzését, a Rákóczi szabadságharcot követően 1715-ben Komárom az ország sorban ötödik legnagyobb városa. Mária Terézia királyi várossá nyilvánítja. Ám a fejlődési ívet ezt követően, ha nem a háború, akkor két pusztító földrengés (1763, 1783) töri meg. A jóvátehetetlen károkat még két, ez idő tájt pusztító tűzvész is tetézte. 1848-ban minden korábbinál nagyobb tűzvész támadt a városban, majd az osztrák csapatok okoztak szenvedéseket és anyagi javakban nagy károkat a helyi lakosságnak. Klapka György hősiiesen védte a komáromi Duna-szakasz mindkét partján kiépített várerődöket és csak akkor adta fel a harcot, amikor honvédei menlevélben kaptak szabad elvonulási lehetőséget.

A város stratégiai jelentőségét történelme során tehát mindig védelmi és ezzel szoros összefüggésben *folyami átkelőhely szerepe* adta meg. A Dunával párhuzamos római limes, ill. a folyam mentén haladó fontos utak, s a múlt század közepétől mindkét

parton megépített vasútvonalak csak növelték az „ikerváros” közlekedésföldrajzi szerepét. Az igazi folyami kikötő évszázadokon át a Duna bal parti Ó-Komáromban (ma: Komárno) volt. Az átkelőhely D-i oldalán csak a 18. sz. második felére alakult ki jelentős település, melyet *Révnek* neveztek el. Ez 1770 körül szakadt el az „anyatelepüléstől”, Szőnytől és Újszőny néven vált önálló községgé. Ó-Komárommal való egyesítése 1896-ra tevődik. A közigazgatásilag hányatott sorsú város lélekszáma 1980-ban 19 918 fő volt, ami 1991-re számottevően (19 552 főre) visszaesett.

A mai Komárom a cement-, vegy- és textilipar, ill. a timföld- és gépgyártás kiemelkedő zónájának tekinthető Duna-menti ipari sáv *gyűjtőpontjában* fekszik és a Kisalföld K-i szegélyének legfontosabb *forgalmi központja*. Azaz a város ma is magába sűríti a hazai és nemzetközi forgalmi vonalakat, és egyben kiemelkedő *nemzetközi folyami átkelőhely*. Az É-i szállítási tengely gerincvonalán elhelyezkedő Komárom tehát *határváros* is, vagyis a Cseh Köztársaságból, Lengyelországból és Szlovákiából érkező személy- és teherforgalom egyik legfontosabb csomópontja. Az M1-es autópálya Tatát és Komáromot elkerülő új szakasza a várost csak részben tehermentesíti, mert a Komárom–Kisbér–Mór közötti közút az É-ről átáramló, s a Balaton felé tartó idegenforgalomnak is fontos vonala. Az ezzel párhuzamos, Székesfehérvárig vivő vasútvonal viszont a bauxit(termékek) oda- és visszaszállításának fő útvonala.

A Duna mint víziút szállítási kapacitásának előnyeit a város csak kis részben élvezi, holott a korábbi években a legnagyobb tömegű timföld-, cement- és fészített betonelem-szállításnak ez a legolcsóbb módja. Komáromnak a múlt század gabona konjunktúrája idején kiépült kikötője ma már jobbra csak alkalmi megállóhelyül szolgál, vagy telelőhelyként ad az uszályoknak otthont.

A Duna menti ipari sávban ismert településegységek alakultak ki. Ezek között Komárom és Szőny szimbiozisa a legkézenfekvőbb, amit egybeolvadásuk, közigazgatási egyesülésük is jelez. Fontos azonban megjegyezni, hogy a trianoni békeszerződés után önállósult „új” Komáromnak az „ősi” – Duna bal parti – Komárommal való kapcsolatai nem szakadtak meg, sőt az utóbbi két évtizedben egyre inkább felújultak és elmélyültek. A funkciókban, mikroregionális kapcsolataiban folyvást erősödő Komárom – Szőny községgel egyesülve – 1980-ban vált járási jogú várossá.

A gazdasági, közigazgatási alapok fentiekben vázolt áttekintése alapján elemezhetjük a város *munkahelyeit*. A mai *gyárövezet* kialakulása a város D-i részén, a múlt század végén indult meg. Itt épült meg a selyem- és lenfonógyár, a malom, valamint a vasöntöde.

A Komáromi Lenárugyár Magyarország egyik legrégebb lenfeldolgozó üzeme (1904-ben kezdte meg működését). Vertikális rendszerű üzemében több gyáregység a legutóbbi időkig harmonikusan fejlődött. A hagyományos lentermékek mellett negyedszázada műszálbekeverésű fonalakat is előállítanak itt. A fejlődés tetőpontján a Lenárugyár több mint 7000 dolgozót foglalkoztatott, hosszú időn át szlovákiai asszonyok és lányok is átjártak a Duna bal partjáról ebbe az üzembe.

A szőnyi Kőolajfeldolgozó Vállalat kiépítése sokkal később, csak 1942-ben kezdődött meg, üzemelépését azonban a világháború megakadályozta. Végül is a szőnyi és az almásfüzitői üzemből 1962-ben alakult meg az ismert nagyvállalat, amihez később a Budapesten működő Lardoline Olaj- és Vegyigyárat csatolták.

A vállalat kapacitásának sorozatos fejlesztésével – egészen a legutóbbi évekig – mintegy 2 millió tonna orosz és magyar nyersolajat dolgozott fel évente. Az alapanyag a Barátság kőolajvezetéken, majd Százhalombattáról víziúton és vasúton érkezett Szőnybe. A vállalat különféle termékeit elsősorban a hazai szükségletek kielégítésére gyártotta, de évek óta a környező országokba is szállított áruféléségeket és a kapacitások jobb kihasználására évtizedek óta bérmunkát is vállaltak. A Komáromi Kőolajipari Vállalat tehát Magyarország második legnagyobb kőolajfeldolgozójaként a finom kőolajszármazékok legszélesebb skáláját állította elő. A konjunktúra évtizedeiben közel 200 féle terméket gyártott: a kenőolajoktól a kozmetikai olajokig. A vállalat két üzeme – a szőnyi és az almásfüzitői – egymást technológiailag kiegészítette. Amíg Szőnyben a kőolaj atmoszférikus és vákuum lepárlása folyt (motorhajtó anyagok, speciális benzinek, tüzelő- és fűtőolajok), addig Almásfüzitőn a félkész vákuum termékeket parafinra, kenőolajokra és bitumenre dolgozták fel. (A gazdasági visszaesés súlyos következményeként a finomítót 1992-ben leállították a termékei iránti kereslet drasztikus csökkenése miatt.)

A Kőolajfinomító térképen látható hatalmas barna tömbjétől É-ra számos, napi igényeket kielégítő üzlet, ill. szolgáltatást végző műhely épült, s a vasúton, valamint az országúton túl, a Duna közelében sportpályák létesültek, közvetlen mellettük viszont a város legnagyobb ipari víztisztítója, derítője üzemel. (A Duna oldalán töltéssel védett háromszög alakú térségben található Magyarország legnagyobb olajderítő-telepét.)

Komárom hosszan elnyúló települési környezetében a *közlekedésüzemi terület* sötét sávja nem csak hosszúságával tűnik ki, hanem azzal is, hogy a vasútvonalak több részre osztják a várost. A közlekedésüzemi területek központi, legszélesebb részei a *raktárépületeket* jelölik, kiegészítve a folyó menti kikötőt és a vasúti üzemi területet. A szőnyi Kőolajfinomító üzem közelében a közlekedésüzemi sáv újra kiszélesedik.

A *mezőgazdasági üzemi beépítés* telephelyei Komárom D-i oldalán – városközelben – jelentős területet foglalnak el. Ezek között az 1962-ben négy korábbi állami gazdaság összevonásából keletkezett Komáromi Állami Gazdaság az élelmiszeripari vertikum korai kiépítésével, ill. kiemelkedő termelési eredményeivel tűnt ki.

A későbbi *Komáromi Mezőgazdasági Kombinát* kiemelkedő termelési eredményei mellett figyelemre méltó növénytermesztési fajtakísérleteket is folytatott az MTA Mártonvásári Mezőgazdasági Kutató Intézetével. A fajtakísérletek, ill. vizsgálatok két fő területen indultak:

1. a növényvédőszeres és műtrágyák, ill. levéltrágyák és regulátorok engedélyezésében való részvétel, az új készítmények bevezetését elősegítő összehasonlító hatástani kísérletek elvégzése, továbbá a már használatban lévő kemikáliák új irányba történő hasznosításának kipróbálása;

2. a kártevők, kórokozók, ill. a gyomnövények biológiájának jobb megismerése, a növényvédőszeres károsítókra gyakorolt hatásának vizsgálata. Foglalkoztak még a Kombinát laboratóriumában az optimális tápanyag gazdálkodási és energiatakarékos talajművelési módszerek kidolgozásával is. A vizsgálatok többsége azonban a megyében legnagyobb területi kiterjedésben termesztett kukoricához kapcsolódik. A nagyüzem egyben bázisa volt a Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézetnek is, ugyanakkor négy szántóföldi növénykultúrának (búza, kukorica, cukorrépa, lucerna), ill. a szarvasmarha- és sertésenyésztésnek is szakosított gazdasága lett.

Az állami gazdaság, ill. a *termelészövetkezetek* kiépített központjai és telephelyei a beépített területek határáról a *mezőgazdasági földhasznosítás* legnagyobb területi kiterjedésű szántóterületeire néznek. Kivétel ebből a Szőnyi TSz sertésenyésztete, amely hígrágyatelepeivel együtt távolabbra került. Ez utóbbinál a járulékos mezőgazdasági üzem terméjelölést alkalmaztuk. A mezőgazdasági földhasznosítás uralkodó tértípusa a *szántó*. A kiváló agroökológiai adottságok ellenére mégis jelentős területet foglalnak el a *szőlő- és hobbikertek*, továbbá a fakitermelést, az üdülést szolgáló *erdők*. A keskeny

sávokban elhelyezkedő védőerdő területeket, s a Duna mentén az ártéri erdőket is feltünteti térképünk. A város D-i részének vízenyősebb foltjain, ill. a Szőny–füzitői-csatorna mentén *réték*kel is találkozhatunk. (A szőnyi olajfinomító közelében pedig elmosarasodott területsávok is vannak.) Korszerű nagyüzemi szőlőskertek Szőnytől D-re találhatók.

A város gáttal védett belső részén több szivattyúház települt, részben a belvízvédelem, részben pedig az ipari és a lakossági vízellátás érdekében. A legjelentősebb *vízmű* Koppánymonostor közelében épült ki, többnyire szőlővel beépített üdülőterülettel övezve.

Rekreáció és környezetvédelem – potenciálok és gondok

Már említettük, hogy a *pihenőhelyek* területi fejlődése főleg a korábbi szőlőskertekhez kapcsolódik, ugyanakkor Koppánymonostor É-i részén – megfelelő infrastruktúrával – a Dunával párhuzamosan a szőlőskerteken túl is tovább fejlődött. A kisebb területi kiterjedésű hajdani homokos–dombos felszínre települt szőlők funkcionális átalakulása az aktív pihenés tértípusa felé ugyancsak tapasztalható. Ilyeneket figyelhetünk meg az Igmánd felé vezető út mentén, s a kőolajteleptől D-re is hangulatos üdülőterületet találunk.

A helyi jelentőséget túlnövő rekreáció alapjai az 1960-as évektől teremtődtek meg, amikor a Csillag-erőd (sánc), ill. a Duna közelében termál- és gyógyfürdő épült ki. Az 1263 m mélyből feltörő 60 °C-os vizet hivatalosan még nem nyilvánították gyógyvízzé, bár a kis sókoncentrációjú, alkáliákat is tartalmazó kálium–magnézium–hidrogénkarbonátos, ill. szulfátos és kloridos hévizet messze vidékekről keresik fel a pihenni, gyógyulni vágyó vendégek is. A termálmedence 38–40 °C-os vízhőmérséklete egyébként ideális a reumás, mozgásszervi betegségekben szenvedők részére.

A medencét a gyógyulást keresők egész évben használhatják. A termálmedencén kívül úszómedencéket is kiépítettek. A fürdő ma már jelentős, több százéves évi hazai és nemzetközi idegenforgalommal rendelkezik. Közeli kemping, magán szállodák és fizetővendéglátó szolgálat biztosítja a vendégek elhelyezését. Az utóbbi években jelentős kereskedelmi infrastruktúra épült az idegenforgalom kiszolgálására (üzlethálózat).

Komárom idegenforgalmi látinivalója a már korábban említett erdők mellett elsősorban az Igmándi erdőben létesült Klapka György Múzeum állandó és időszakos kiállításával egészül ki. Belső udvarán szabadtéri színpadot alakítottak ki. Az ókor–középkor fordulóján létezett Brigetio katonai erődítménye melletti lakóterület a korabeli római civilizáció minden vívmányával rendelkezik. A római kor kőzetanyagát megőrző és bemutató kőtár 1984-ben nyílt meg, ugyanitt a szabadságharc története is szerepel. (Említést érdemel még Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnöki posztját hosszú ideig betöltő, eredetileg kigazda párti politikusnak az emlékműzeuma Szőnyben.)

A városban évente sok millió vendég fordul meg. Ez abból adódik, hogy Komárom közelében halad az E5-ös út, és Szlovákia felé itt kiemelkedően fontos határátelőhely van. Komárom szerencsés adottságai, műemlékei bázisán mégsem tekinthető tranzitvárosnak. Látinivalói önmagukban is megérdemelnék egy kis pihenőt. Akik azonban erre nem vágnak, azoknak is érdemes egy-két órára itt időzni. Ha másért nem, jó evésért és ivásért. Számos vendéglő működik a városban, köztük a legszínvonalasabb „Fregatt” a fő útvonalon található. A „Korzó” és a „Brigetio” ugyancsak népszerű étkezőhelynek számít.

Szólni kell még a Bős–Nagymarosi Vízlépcső-rendszerrel összefüggő – várost érintő – környezetvédelmi kérdésekről. A csaknem teljes lakossági vízellátás alapja a *helyi parti szűrésű vízbázis*. Az innen nyert vizek minőségét ez ideig – különösen alacsony vízállásánál – „csak” a háttér terület felől érkező (egyre növekvő) szennyezések veszélyeztették. A vízlépcsőrendszer teljes kiépülésével a komáromi parti szűrésű vízbázis perspektívája azonban – a feltételezések szerint – jelentősen romlott volna, a kutak vízhozamát a folyam változó üzemvízszintje (duzzasztás) elvileg kiegyensúlyozottabbá tette volna, de a mederág feliszapolódása (kolmatáció) miatt idővel mégis a vízhozam csökkenésével lehetett volna számolni.

Komáromban a legutóbbi időkhöz egyesített rendszerű csatornahálózattal gyűjtötték össze a keletkező lakossági szennyvizeket. Ezeket ma is tisztítatlanul bocsátják közvetlenül a Dunába (a szőnyi városrész nélkül, ahol hiányzik a csatornázás). Az ipari üzemek, a vágóhidak szennyvizeit elfogadható hatásfokú tisztítás után vezetik be a Dunába. Komáromban egyébként 6000 m³/nap kapacitású biológiai szennyvíztisztító telep épült.

A nagymarosi vízlépcső megépítése esetén a töltések alatt átszivárgó vizeket szivárgó csatornák fogadták volna be, azaz elvezető csatornák és átemelő szivattyútelepek útján mentesült volna a város az átszivárgó vizektől. Ez nyilván nagy költséggel járt volna, annál is inkább, mert nem csak Komáromban, de a teljes Komáromi-öblötben meg kellett volna oldani az állandóan magas vízállás okozta vízügyi problémákat. Ehhez az is hozzátartozik, hogy nem csak az ország, de hasonlóan a komáromi városi önkormányzat fejlesztésének lehetőségei is korlátozottak. A bevételek eltéréseiből adódóan relatíve romlottak az elmúlt másfél évtizedben a város pénzügyi alapjai és általában is kedvezőtlenek a fejlesztési lehetőségei a 70-es, de még a 80-as évtizedhez képest is.

A tulajdonosi szervezet átalakulását megelőző vállalatok, mezőgazdasági nagyüzemek korábbi „önkéntes” pénzügyi hozzájárulásai megszűntek, ami megnehezíti az alapvető városgazdálkodási problémák megoldását (eredmény híján ezek az üzemek felfüggesztették a pénzeszközök folyósítását a városnak).

IRODALOM

- GERGELY GY. (összeáll.) 1985. Komárom. – Magyarország megyéi sorozat, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 205 p.
- KATONA S. 1980. A települések környezetre gyakorolt hatásának értékelése. – Kutatási zárójelentés, gépeltvény, 26 p.
- KATONA S.–KERESZTESI Z.–RÉTVÁRI L.–SÓVÁGÓ GY. 1978. A környezetminősítési térképezés elvi és módszertani kérdései: Tatabánya környezetminősítő alaptérképe. – (Díjnyertes akadémiai pályázat) 49 p. + 1:10 000-es m.a. színes kéziratot térkép
- KATONA S.–KERESZTESI Z.–RÉTVÁRI L. 1978. Új kutatási irányzat: a környezetminősítés. – Területi Kutatások I. pp. 30–36.
- KECSKÉS L. 1984. Komárom az erdőök városa. – Zrínyi Kiadó, Bp.
- KECSKÉS L. 1985. Komárom. – Komárom Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Tatabánya

- KERESZTESI Z.–RÉTVÁRI L. 1979. A földrajzi–földtani potenciál értékelésének néhány módszertani kérdése. – MTA X. Osztályának Közleményei 12. 1–3. pp. 187–203.
- KERESZTESI Z.–RÉTVÁRI L. 1985. Tatabánya környezetminősítő alaptérképe. – Földr. Ért. 34. 3. pp. 277–282.
- KOVÁCS GY. Z. 1988. A Bős–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer hatása Komárom megyében. – Városépítés 24. 2. pp. 18–20.
- MÁRFÖLDI G.–RÉTVÁRI L. 1991. Geofizikai javaslatok a Bős–Nagymaros Vízlépcsőrendszer környezeti hatásainak vizsgálatához. – Földr. Ért. 40. 1–2. pp. 25–38.
- MÁTYÁS E. 1985. A gazdasági fejlődés és a területfejlesztés összefüggései Komárom megyében. – Területi Statisztika 35. 2. pp. 147–157.
- MÉRŐ J. 1984. Komárom megye. – In: FRISNYÁK S. (szerk.) Budapest és a megyék földrajza, Tankönyvkiadó, Bp. pp. 201–227.
- NÁDASDI J. (szerk.) 1975. Komárom megye bemutatkozik. – Kiadta a VT Idegenforg. Prop. és Kiadó Váll. Bp. 151 p.
- PÉCSI M.–RÉTVÁRI L. 1981. A földrajzi környezetkutatás időszerű elvi kérdései és kartográfiai módszerei. – Földr. Ért. 30. 1. pp. 31–57.
- RÉTVÁRI L. 1981. A kartográfia időszerű feladatai és módszerei a környezetkutatásban. – Geod. és Kart. 33. 2. pp. 102–108.
- RÉTVÁRI L. 1981. Környezetminősítés a környezetvédelem szolgálatában. – Föld és Ég 16. 4. pp. 112–115.
- RÉTVÁRI L. 1985. Adalékok a földrajzi környezet adottságainak és erőforrásainak értékelési módszereihez. – Földr. Ért. 34. 3. pp. 163–178.
- RÉTVÁRI L. 1987. Környezetminősítés a tatai tájban. – Kézirat, 23 p.
- RÉTVÁRI L. 1987. Megvalósuló dunai vízlépcsőrendszer. – Földrajztanítás 3. pp. 80–83.
- RÉTVÁRI L.–SÓVÁGÓ GY. 1988. Tata környezetminősítő alaptérképe. – Földr. Ért. 37. 1–4. pp. 125–136.
- RÉTVÁRI L. 1989. A természeti erőforrások földrajzi értelmezése és értékelése. – Földr. Tanulm. 21. Akadémiai Kiadó, Bp. 120 p.
- RÉTVÁRI L. 1990. Környezeti hatásvizsgálatok. – MTA Földrajztudományi Kut. Int. Bp. Műhely 10. 24 p.
- RÉTVÁRI L. 1993. Komárom komplex környezetminősítése. – MTA Földrajztudományi Kut. Int. Bp. Műhely 9. 15 p.
- TAMÁS E. 1979. Komárom. – Budapest, a főváros folyóirata, Urbanizálódó ország rovat. 17. 4. pp. 14–17.

ENVIRONMENTAL ASSESSMENT BASE MAP FOR KOMÁROM

by *L. Rétvári–Gy. Sóvágó*

Legend to the coloured map:

1. INDUSTRIAL–URBAN LAND USE TYPES:

1.1. Work place:

tertiary place or work (administration, education, public health, services, etc.)
industrial unit
additional industrial unit
agricultural workshop
warehouse
transportational area (MÁV, Volán, etc.)
public utility area

1.2. Residential area:

A) Densely built-up urban residential area
provincial, ground floor
B) Sparsely built-up urban residential area
housing estate with more than two storied buildings
with one or two storied buildings
family houses with gardens
other built-up area
C) Other (not urban) residential area
rural built up (cottages with farm buildings)
pavilions (youth and sport campus)

1.3. Other buildings (not residential):

garage
market

1.4. Resort place:

holidaying area (\$ = vineyard, C = camp-site)

1.5. Downtown green area:

park, playground (Vp = safari park)
sports ground (with or without grass)
cemetery
protective row of tree
other green area (for family houses)

2. PHYSICAL LAND USE TYPES:

2.1. Agricultural land use

garden

vineyard
cropland
meadow

2.2. Sylvicultural land use:

woodfelling
resort place (park forest)
sheltering forest belt
floodplain forest

3. DESTROYED, DERELICT AREAS:

3.1. Terrain affected by mining:

quarry pit (active, abandoned) H = sand, K σ = stone

3.2. Uncultivated land:

permanently uncultivated land
uncultivated grass- and shrubland
uncultivated shrub- and forestland
military land (formerhill field)

3.3. Municipal garbage disposal:

spoil ground, waste disposal

4. OTHER SYMBOLS:

swampy area
brook
canal, trench
water
settlement (inner part) boundary
railway with flyover
main road
other paved and surfaced road
unsurfaced road
embankment
scarp
bridge
railway bridge
harbour
state border
former military bulwark

A településkép védelme

(Helyzetkép Steiermarkról)

WALTER ZSILINCSAR¹

Olyan korban, amikor a politikában, a tudományban és a mindennapi életben egyre többet foglalkoznak a környezettel, nem csodálkozhatunk azon, hogy e téma a földrajzi irodalomban is jelentős helyet foglal el. Az „épített” környezet vizsgálata azonban hosszú ideig háttérben maradt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a földrajz ne foglalkozott volna, ill. ne foglalkozna a városi és falusi települések jelenségeivel, problémáival, struktúráival és folyamataival. Ma már a kutatások homlokterébe új aspektus került, éspedig falvaink, városaink történelmileg kialakult megjelenési képe, ill. megőrzésének problémája.

Felvetődik a kérdés, hogy van-e, és ha igen, mi a szerepe a földrajznak a kérdés megoldásában, hiszen ebben elsősorban építészek, tervezők, ill. műemlékvédelmi szakemberek az illetékesek. A választ nem elméleti megfontolások és elvont modellek alapján kell keresnünk, hanem konkrét, gyakorlati tapasztalatok segítségével, amelyek a steiermarki „településképbizottság” tagjaként végzett többéves tevékenységemből adódnak.

A településkép-védelem jogi alapjai

Steiermarkban a településkép védelmének jogi alapjait a községek településképének kialakításáról és megőrzéséről szóló, 1977. június 28-án kibocsátott törvény rögzíti.

A törvény alapvető céljait az „Általános rendelkezések” 1 (1) paragrafusa fogalmazza meg:

„E törvény érvényességi területe kiterjed a községek azon részeire – kivéve Graz-ot, a tartományi főváros² –, amelyek táji és építészeti jellegük okán a településképet meghatározzák és ezért megjelenési képüket, építészeti struktúrájukat, épületállományukat, valamint szerves funkciójukat meg kell őrizni (védett területek)”.

A törvény hatáskörének érvényesítése meghatározó, különösen ott okozhat félreértéseket, ahol az építészetileg változatlanul megőrzött település kis kiterjedésű, továbbá, ha az eredeti jellegükben megmaradt szóránytelepülésszerű vidékeken a védelem alá eső övezetek elhatárolása értelmetlen, ill. lehetetlen. Hasonló problémák merülnek fel azoknál a nagyobb településeknél, amelyeknél a védelemre méltó, többnyire központi fekvésű

¹ Graz-i Egyetem, Alkalmazott Földrajzi Tanszék, Graz

² Az, hogy a tartományi főváros, Graz (kb. 245 000 lakos) kivétel a törvény alól, aláhúzza a nagyvárosok különálló szerepét a településkép-védelemben. Graz-ra saját óváros-megóvási törvény érvényes, ami a város területén belül három védett övezetet különböztet meg: az óvárost, az óvárost körülvevő, a múlt század 70-es éveiből származó növekedési gyűrűt, és a periférián fekvő régi, egykori településmagvakat.

történelmi településrészek az ellenőrzés nélküli településbővítések következtében elvesztették eredeti településkép-jellegüket és térbeli kapcsolatukat. Ehhez jön még az, hogy a településkép fiziognómiai és építészeti minősége alapvetően az egyes épületek építészeti kvalitásától függ, de egyáltalán nem biztos, hogy az egyenként „szép” épületek együttesen is szép településképet adnak.

Az arányok kiegyenlítetttsége, a harmónia és méretarányosság nem csak a részek, hanem az egész értékelésének is meghatározó tényezői, és minden esetben magukba foglalják a nem építészeti létrehozott környezethez való harmonikus viszonyt. Ez a gondolat egyértelműen kifejezésre jut a fent idézett törvényben is. A védelem alá helyezést jelenleg a települések indítványozzák. A településkép védelmét törvényi kötelezettség nem írja elő. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a védelem alá helyezést kezdeményező községek általában nagyfokú felelősséget éreznek saját építészettörténeti hagyományuk iránt. Más települések viszont a védett övezetté nyilvánítást úgy tekintik, hogy az beavatkozás autonómiájukba, elsődlegesen gazdasági szempontok által meghatározott hatáskörükbe, ezért ehhez tartózkodóan vagy akár elutasítóan viszonyulnak. Számukra a történelmi örökség és az évszázadokon át kialakult településkép megőrzése csak addig fontos, amíg az nem ütközik a jövőt szem előtt tartó gazdasági célkitűzésekkel. Ezért a településkép-törvénynek a jövőben minden községre általános kötelezettségként elő kell írni, hogy készítsenek településkép-tanulmányokat és vizsgálják meg, hogy a településkép védetté nyilvánítása számításba jön-e, és ha igen, milyen mértékben.

Településkép és táji jelleg

A településképet meghatározó táji jelleg megőrzése kezdetben éles vitákat váltott ki főleg a közigazgatás, a jogászok, településkép-szakértők és a településkép-bizottság tagjai között. A jogászok a „településkép” fogalmát és ezáltal a védett övezet térbeli kiterjedését a község beépített részeire korlátozták és ellentétet hoztak létre az ún. „nyitott táj” és a „zárt helység” között.

A településkép fogalmának efféle beszűkítése nem csak a múlt század 70-es éveit követő településföldrajzi változásokat tagadja, hanem figyelmen kívül hagyja azt is, hogy a táj mint kultúrtáj, szerves egységként integrálja a beépített és nem beépített tájat. (Itt nem csak a települést közvetlenül körülvevő szabadterületre gondolunk.)

Szabadterületek

Egy településen belül a szabadterületeknek nem lebecsülendő jelentőségük van a település jellegének meghatározásában. Ez tükröződik a településkép-törvényben is, amikor a 6. §. kimondja: „A védett területen a közterületeket (utakat, zöldterületeket, folyópartot stb.), melyek táji és építészeti jellemzőik révén kutakkal, szobrokkal, világí-

tőtestekkel, útburkolattal, fákkal és hasonlókkal a településképet meghatározzák, meg kell őrizni, ill. felújításkor az eredeti jellegnek megfelelően kell kialakítani”.

A törvény e pontjának súlyos hiányossága, hogy csak a nyilvános szabadterületeket veszi tekintetbe. Holott nem kevésbé jelentősek a magántulajdonban lévő szabadterületek (kertek, rétek, erdők, fák, facsoportok, fasorok stb.), amelyeknek szintén szerepük van a településkép kialakításában. Ezért ezekre a területekre is elő kellene írni, hogy megőrzésük kötelező, ill. hasznosításukkor körültekintően kell eljárni.

Mindent egybevéve az elsősorban pusztán kvantitatív egyensúlytalanság, ami a településkép épített és nem épített komponensei közt kialakul, egy olyan körülmény, amely éppen a földrajzosokat gondolkoztatja el. Míg a településképre jellemző, táj meghatározó elemek – legalábbis a törvény bevezető, általános rendelkezéseiben – egyenrangú szerepet kapnak az építészetileg létrehozott jellemzőkkel, addig a törvény részletesebb rendelkezéseiben a hangsúly egyértelműen az építészetileg létrehozott környezet irányába tolódik el.

Az épületek és objektumok megőrzésének (3. §.), az új építkezéseknek, átépítéseknek (7. §.) ötször akkora teret szentelnek, mint ami a szabadterületek védelmét szolgálja. De éppen a természeti térhez való kapcsolatában rejlik a településkép egyediségének és fiziognómiájának egyik lényeges ismérve. Legelső helyen említendő az adott topográfiai helyzet sajátossága: folyóteraszok, hordalékkúpok, hegykúpok, folyókanyarulatok, várhegyek bizonyos települések jelképeivé válhatnak. A domborzaton kívül elsősorban a vegetáció lehet a településkép különleges jellemzője. A városi erdők, parkok, szőlő- és gyümölcsöskertek olykor jelentősebb szerepet játszanak egy település külső megjelenésében, mint az építészeti örökség.

A táji és helyi vonzerő értékelésében fontos szerepet tölt be a víz. Ennek igazolására nem feltétlenül csak Velencére, Amszterdamra, Hamburgra, Párizsra, Bécsre stb. kell utalni. Gyakran már az is elegendő a speciális településkép alapvető megváltoztatásához, hogy feltöltik a kis halastavat, csatornázzák a kanyargó patakat, eltávolítják a partmenti fákat.

Az utóbbi évtizedekben a hozzá nem értő vízepítési munkálatokkal olyan károkat okoztak folyómenti tájaink külső megjelenésében, hogy azokat nem lehet jóvátenni olyanfajta gazdasági költség-haszon számításokkal, amilyeneket pl. az árvízvédelemre vonatkozóan készítettek.

A tájat és településjellegét észlelni, átélni annyit jelent, hogy Földünk érzékszervekkel megragadható részéből egy bizonyos részt befogadni, tehát nem csak az épületeket, utakat, iparterületeket, hanem a szántókat, réteket, erdőket és különféle domborzati formákat is.

Az építészeti létrehozott környezet védelme

A steiermarki településkép-törvény 3. §-a a védelem alatt álló területre előírja azon épületek és védendő objektumok külső képének megőrzését, amelyek táji és építészeti jellegük okán a településképet meghatározzák. A törvény szövege a következő:

„A külső megjelenés az épület magassága, a tető formája, hajlásszöge, fedőanyaga mellett magába foglalja a homlokzatot, beleértve a portálokat, kapukat, ablakokat, azok elosztását, erkélyeket, átjárókat, udvarokat és kerítéseket is. Ahol a belső részek, pl. lépcsőfeljárók, lépcsőházak, előcsarnokok vagy az épület szerkezete befolyásolják a külső megjelenést, ott azokat is meg kell őrizni.”

Az új épületekre, toldalékpételekre és átépítésekre az alábbi előírások vonatkoznak:

„(1) A védett területen a lebontott épületek újjáépítésekor valamint foghíj-beépítéskor az épületeket úgy kell kialakítani, hogy azok beleilleszkedjenek az illető településrész összképébe, s ugyanez vonatkozik a toldalékpételekre és átépítésekre is.

(2) Az új épületek, toldalékpételek kivitelezése és átépítések során keletkező épület-együttes méreteiben (hosszúság, szélesség, magasság), arányaiban és tagozódásában nem térhet el lényegesen a korábbi vagy a szomszédos épületegyüttesektől. A portálok és kirakatok nyílásai olyan méretűek legyenek, hogy világosan kitűnjön a külső falak tartó funkciója.

(3) Ha több szomszédos épület lebontása után új épületet hoznak létre, akkor a homlokzatot úgy kell kialakítani, hogy ne keletkezzen egységes homlokzat, hanem a korábbi tagozódásnak megfelelően ismét világosan elkülönülő homlokzatrészek jöjjenek létre, még akkor is, ha egy egységes homlokzat harmonikusabban illeszkedne a településrész külső megjelenési képébe.”

A törvény a megóvási kötelezettséget elsősorban az egyes objektumokra korlátozza. Figyelmén kívül hagyja, hogy egy együtteshez való tartozás pusztán ténye is indokoltá teszi a védelem alá helyezést, még akkor is, ha az adott épület minősége alapján önmagában véve nem méltó védelemre. Egy település megjelenési képét egészében észleljük. Az egyes létesítmények nagyságukkal, a település egészében elfoglalt helyzetükkel vagy építőművészeti jelentőségükkel kiemelkedhetnek az egészéből, de a településkép minőségét alapjában véve a körvonalak, útvonalvezetés, a beépítés útvonala, a terek, a szemmel egyidejűleg befogadható homlokzat látványa, és az épületek sorrendje határozza meg. Ezért nem csak az egyes épületekre vonatkozó architektúra létezik, hanem van egy esetenként különböző település-architektúra is. Míg az egyes épületek nagyon sokszor az adott korszellemtől függő esztétikai, funkcionális és építészettechnikai feltételek mellett jönnek létre, addig a településkép egészére általában a hosszabb távon érvényes eszményképek hatnak. Ezekre kell tekintettel lenni, amikor újonnan építenek, toldalékpétepet vagy átépítést végeznek egyes objektumokon. Különös figyelemmel kell lenni a tetőzetek kialakítására, mert ennek mind morfológiai szerkezete, mind a felhasznált anyagok rendkívül sokáig befolyásolják egy település külső megjelenését.

Egy település vagy településrész megjelenési képét nem csak átépítéssel és toldalékok kialakításával lehet kedvezőtlen módon megváltoztatni (7. §.), hanem reklámokkal, előtetőkkel, hirdetőtáblákkal stb., az üzletportálok átalakításával (homlokzat megtörése, arányvesztés, stílusban oda nem illő anyagok felhasználása, feltűnő reklámfeliratok).

A településkép-törvény végrehajtása

A településkép-törvény végrehajtása reálpolitikai megfontolásokon alapul.

A településkép védett területté nyilvánítás jogi aktusát átfogó előmunkálatok előzik meg. Mivel a védelem alá helyezés csak a községek kérésére történhet, az illetékes szakmai osztály a steiermarki tartományi kormány hivatalánál tájékoztatási kampányt végez, többek között videofilmek segítségével. Ha kérvényezik a településkép védetté nyilvánítást, akkor a község megbíz egy településkép-szakértőt (építészt vagy építőmestert, akit e feladat ellátásával a tartomány felruházott) a településkép-tanulmány elkészítésével.

Településkép-elemzés

A településkép-elemzés alapja az épületállomány és a településképet meghatározó valamennyi elem számbavétele, s ennek során egy védett övezet elhatárolásakor a fiziognómiai összbenyomás nagy súllyal esik latba (*1. táblázat*). Az elemzésbe számtalan szakterületet bevonnak, többek között olyanokat is, melyek földrajzilag relevánsak, ill. a földrajzban használatos munkamódszereket alkalmazzák (pl. településföldrajz, ill. városföldrajz, közlekedésföldrajz, szociálgeográfia, ezek térképezési, vizsgálati és adatfelvételi módszerei – bár ezeket a módszereket olykor más szakterületekről is kölcsönözhetik). A dokumentációt és a számbavételt követi a vizsgálati ismérvek szakmai elemzése. Ez főleg az alábbi szempontok szerint történik:

- Melyek a településképet meghatározó elemek?
- Miben rejlik a településkép különleges minősége, ill. mi indokolja ezt? (A természeti tényezőkhöz – klíma, domborzati jellemzők – való viszony, a természeti és az épített és nem épített környezet vonzereje, térbeli vagy társadalmi-strukturális azonosulási lehetőségek)
- Mi veszélyezteti a meghatározó tényezők megőrzését vagy megújítását (konfliktuselemzés).

Településkép-tervezet

A fent leírt számbavétel és elemzés eredményeként a településkép-szakértő javaslatot tesz a kijelölendő védett településkép területi elhatárolására. Ez az ún. településkép-tervezet. A településkép-tervezetnek tehát tartalmaznia kell azokat a célokat és intézkedéseket, amelyek a védett terület jövőbeni kialakítását szolgálják.

Mielőtt a tartományi kormány egy területet védett övezetté nyilvánítana, meg kell hallgatnia a község lakóinak véleményét és a településkép-bizottságot.

1. táblázat. A településkép-elemzés tényezői

Táji jellemzők	Építészeti jellemzők	Táji jellemzők	Építészeti jellemzők
Épületek és egyéb objektumok		K ö z t e r ü l e t	
(Cél:) az állapot megőrzése	(Intézkedések:) „külső kialakítás”	(Cél:) az állapot megőrzése	(Intézkedések:) „külső kialakítás”
<ul style="list-style-type: none"> - épületmagasság - tetőforma - tetőhajlás - tetőfedő anyag - homlokzatok - portálok - kapuk - ablakok, azok elrendeződése - erkélyek - átjárók - udvarok - kerítések 	<ul style="list-style-type: none"> - helyreállítással vagy javítással - homlokzatvakolás - homlokzat festése - ablakok cseréje - ajtók cseréje - egyéb elemek cseréje - az épületen történő változtatások azt célozzák, hogy felszámolják a megjelenési kép negatívumait, melyek akkor keletkeztek, amikor korábban átalakították 	<ul style="list-style-type: none"> - utak - zöldterületek - folyópartok és hasonló, ahol vannak - kutak - szobrok - oszlopok - világítótestek - útburkolat - fák - facsoportok és hasonló 	<ul style="list-style-type: none"> - helyreállítás - változtatás - új épületek, toldalékok, átépítések <p>Csak egy fogalom: „létrehoztak”...</p> <ul style="list-style-type: none"> - állandó jellegű elárúsító helyeket - állandó jellegű építményeket (épületrészeket) hirdetések és tájékoztató anyagok elhelyezésére - vitrinek - hirdetőoszlopok - hirdetőablak és hasonló - egyéb állandó jellegű épületek létrehozása - nem állandó jellegű létesítmények tartós felállítása
<ul style="list-style-type: none"> - belső épületrészek, ha azok befolyásolják a külső megjelenést: - lépcsőfeljáró - lépcsőházak - a ház elülső részei 	<p>Engedélyhez kötött!</p>		<p>Engedélyhez kötött!</p>
<p>Új épületek, toldalékok, átépítések: Összhang az illető településrész megjelenési képével. Ne legyen lényeges eltérés a meglévő vagy a szomszédos épületektől; Az építményt meghatározók: - méretei (hossza, szélesség, magasság) - arányai - tagolódása - portálok és kirakatok nyílásai akkorák legyenek, hogy világosan kitűnjön a külső falak tartó funkciója</p>	<p>”A homlokzatokat úgy kell kialakítani, hogy...”</p>		

*Külső megjelenés

** Építészeti struktúra

A településkép-bizottság

Ez a tartományi kormány tanácsadó szerve, szakemberekből (főleg építészekből) tevődik össze, tagja továbbá a műemlékvédelmi hivatal, az osztrák városszövetség és a steiermarki községi szövetség egy-egy képviselője. Ezen kívül a bizottsághoz tartozik az adott település polgármestere vagy annak képviselője és a településkép-szakértő.

A településkép-bizottság meghallgatja a polgármestert és a településkép-szakértőt, megvizsgálja az általa kidolgozott településkép-tervezetet, ill. bejárja a védelemre javasolt területet, majd szakvéleményt készít. Ebben rögzítik a védett övezet pontos elhatárolását, és azt meg is indokolják. Ennek a jogi összefüggéseit megvizsgálva a steiermarki tartományi kormány hivatala rendeli el a védetté nyilvánítást, aminek nagy jelentősége van, mert ehhez nem csak speciális védőrendeletek kapcsolódnak, hanem pénzügyi támogatási lehetőségek is.

Településkép-védelem – műemlékvédelem – tájvédelem – környezetvédelem

A településkép-védelem jogi alapjait ugyan csak a hetvenes években rakták le, de kulturális javak védelmének gondolata már a századforduló táján felvetődött. Először csak a jelentős építészeti emlékek megőrzésének problémája állt előtérben. Ezzel a feladattal foglalkozott a műemlékvédelem. A műemlékvédelem elsősorban az objektumok védelmét jelentette (és jelenti részben ma is).

A háborúk – főleg a második világháború – pusztításait, még inkább az újjáépítési és gazdasági növekedés időszakának rombolási hullámát már nem lehetett pusztán az objektumok védelmével megfékezni. Ha falvaink, mezővárosaink és városaink évszázadokon át kialakult településképüket valamelyest is meg akarták őrizni, akkor nem összpontosíthattak kizárólag az egyes házak megóvására, hanem egész negyedeket, utcákat, tereket kellett megőrizni. Így született meg az együttes védelem gondolata. A településkép kultúrtörténetileg egyébként jelentéktelen elemei megjelenésük zártsága vagy az építészeti értékes szomszédos objektumokkal együtt keltett hatásuk révén új megvilágításba kerültek. Ezzel összefüggésben gondoljunk a huszas évek településeire, amelyek iránt ma már nem csak az építészek, művészettörténészek és várostervezők érdeklődnek egyre intenzívebben, hanem a földrajzosok is. Ennek az érdeklődésnek az oka a települések együttes-jellegében valamint az integrált lakó-, közlekedési, társadalmi- és zöldterület kialakításban keresendő.

A közlekedés sebetek ejtett településeinken, veszendőbe ment a régi épületállomány jelentős hányada (gondoljunk a sok lerombolt régi városkapura, hídra, házsorokra) – mindez világossá tette, hogy nem pusztán építészeti emlékek vagy együttesek megőrzéséről volt szó, hanem egy egész társadalomnak az évszázados történelmi örökségével való azonosulási lehetősége forgott kockán. Így keletkezett Ausztriában a hetvenes években a településkép gondolata. Ezt először csak néhány idealista képviselte, akik nem csak az építészet vagy a műemlékvédelem területén dolgoztak. Újságírók, a haza kulturális javainak megóvása iránt érdeklődő különböző foglalkozású, korú és társadalmi

helyzetű személyek, és maguk a politikusok vetették fel a településkép-védelem gondolatát. Nem hallgathatjuk el a településkép fogalmának, ill. a védelem gondolatának jelenlegi értelmezésére vonatkozó kritikánkat: azt a kritikát, ami a településkép-védelem földrajzi értelmezéséből adódik.

– A településkép-védelem nem korlátozódhat néhány kiválasztott, különösen értékes településképre, amely ezáltal mintegy lakott szabadtéri múzeummá válik.

– A településkép-védelem feltétlenül többet jelentsen a homlokzat-védelemnél (e tekintetben kétségkívül átfedések vannak a településkép-védelem és a műemlékvédelem feladatai között).

– A településkép-védelem magába foglalja kultúrtájunk egész, építészetiileg létrehozott környezetét, a vidéki és városi településeket, a szórványtelepüléseket és a zárt településeket. Ennek a kívánalomnak szükségszerű következménye az, hogy a védett területek kijelölésekor minőségi rangsort kell felállítani.

– A településkép-védelem nem korlátozódhat a település magjának védelmére, jóllehet a történelmi településközpontok megőrzése az egyik legfontosabb feladat. A politikusok és a helyi lakosság érzékenységet mindazonáltal ezen az úton lehet talán a legkönnyebben felkelteni a településkép-védelem célja érdekében.

– A településkép-védelem az élettér védelme, ezért azt nem lehet megvalósítani a helyi lakosság igényeinek és szükségleteinek figyelmen kívül hagyásával. Ebben az összefüggésben álljon itt egy kérdés – válasz nélkül: Meg kell-e őrizni a falusi struktúrákat hagyományos formájukban, ha bennük a falusi élet már nincs jelen, ill. éppen ez esetben kell azokat továbbra is fenntartani?

– A településkép-védelem tájvédelem is. A táj Földünk felszínének az összes geotényező együttes hatása által meghatározott része. Így az magába foglalja az ember által kialakított kultúrtájat, az épített környezetet. Ílymódon a települések – nagyságrendjüktől függetlenül – a táj alkotórészei. Ha kiállunk a tájvédelem mellett, akkor ki kell állnunk a településkép védelme mellett is, és fordítva. A túlságosan lazán kezelt tájvédelmi gyakorlat (pl. a tájvédelmi területek kijelölésekor és felügyeletekor) árt a településkép-védelem következetes megvalósításának.

– Ha a településkép-védelmet tájvédelemként értelmezzük, akkor a településkép-védelem egyidejűleg környezetvédelem is, mert épített „környezetünk” is környezet.

Csak akkor leszünk képesek befogadni a „kis környezetet”, a virágos rétet, az ártéri erdőt, ha képesek vagyunk a „környezet” fogalmát tágabban és egy nagyobb keretbe ágyazottan kezelni.

A településkép-védelem általános problémái

Településeink külső megjelenési képe különböző tényezők befolyása alatt áll, amelyek közül az alábbiak különösen fontosak:

– Hogyan élnek és mit élnek meg egy település lakói, ill. hogyan használják az épületeket és kommunikációs lehetőségeket? Éppen a falvakban és kisvárosokban megy végbe részben még ma is egy olyan folyamat, ami a nagyvárosokban már régóta új társadalmi–gazdasági és funkcionális térbeli tagolódást hozott létre, nevezetesen: megszűnt a lakó- és munkahely térbeli egysége. A termelés gépesítése, műszaki fejlődése az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt új alapokra helyezte a területhasznosítási igényeket (tömeges állattartás, monokultúrák a mezőgazdaságban, az ipar által okozott zaj- és szagártalmak stb.).

– Milyen társadalmilag motivált, befolyásoló tényezők határozzák meg a településnek mint élettérnek az értékelését, azaz miben rejlik annak életminősége?

Ebben az összefüggésben a következők említendőek meg: nyugodt fekvés, zöldterületekhez, ill. a szabad természethez való hozzájárulás, a közlekedés okozta kényelmetlenségek, társadalmi kapcsolatok, játék- és szórakozási lehetőségek, függetlenül attól, hogy az egyes ember mit ért ezen.

A helyi lakosságnak a településkép megőrzéséhez és kialakításához való viszonyulása döntő jelentőségű a településképet érintő intézkedések sikeres megvalósításában. Ennek szem előtt tartásával Steiermarkban azokban a községekben, amelyeket védett területté kívánnak nyilvánítani, tájékoztató rendezvényeket tartanak, amelyeken elsősorban az ún. „aktív polgárság”, beleértve a szakmai kérdésekben illetékes szakembereket, szólal fel. Itt megmagyarázzák a törvényt, elmondják más községek tapasztalatait, eredményeit, ill. felhívják a figyelmet a célirányos településkép-védelem szükségességére és előnyeire. A településkép-tanulmány elkészítése után a község a nyilvánosság tájékoztatására általában gyűlésre hívja össze az érintett lakosokat, ahol vitára bocsátják a védetté nyilvánítási javaslatot. Szándékosan az állampolgárok érzelmeire akarnak hatni, tudatosítani kívánják bennük, hogy aktívan közreműködhetnek közvetlen életterük kialakításában.

– Milyen hatása van a tágabb értelemben vett ún. „műszaki haladásnak” a településképre? Itt nem csak a közlekedési infrastruktúráról van szó, jöhet éppen ez jelentette a legnagyobb beavatkozásokat a településképbe. Gondoljunk az utak szélesítése miatt kivágott fasorokra, az aszfaltsivataggá lett zöldterületekre, az aránytalanul nagy keresztmetszű területekre, az utcai világítótestek kavalkádjára stb. Hasonlóan komoly beavatkozásokat hajtott és hajt ma is végre a vízépítés akkor is, ha a természetes állapot megőrzését hirdeti.

A településkép-védelem természetesen nem jelentheti a műszaki haladáshoz való ellenséges viszonyulást. A technika és a környezet között ésszerű egyensúlyt kell keresni. Az elvakult technika-ellenesség nem használ senkinek, a környezetvédelemnek sem, mert a műszaki haladás okozta károk közül sokat csak műszaki újításokkal lehet felszámolni (pl. füstgáz-kéntelenítés, katalizátor...).

A településkép-védelem két alapvető célja: építeni és kialakítani

Ha jól akarunk építeni, mindig szembe kell (és kellett) nézni a történelmileg kialakult környezethez való kötődésekkel. Ha felismerhető eszménykép nélkül építünk, akkor viszont elidegenedik hagyományokban gazdag kultúrtájunk. Az épített környezet fokozódó nivellálódásával városban és faluban egyaránt elveszítjük annak lehetőségét, hogy azonosuljunk ezzel a környezettel. Újból meg kell találnunk a harmóniát az „építeni–lakni” és „élményként megélni” között. Funkcionális világunkban elfelejtettük, hogy élni csak „élményként megélve” érdemes.

Miben rejlik épített környezetünk „élményértéke”? Általános érvényű választ nehezen adhatunk erre a kérdésre. Az egyes emberek élménymegelő képessége nagyon különböző, nagyon eltérőek az étellel szemben támasztott igények. Mégis meg kell próbálnunk szembenézni ezzel a kérdéssel, ami a településkép-védelem szempontjából is központi jelentőségű. A „megélés” pszichológiai jelenségként egységes személyiségre vonatkoztatott folyamat. Mint ilyen, erősen a szubjektív érzések függvénye. Már ezen oknál fogva sem létezik objektív, általánosan elismert értékítélet a lakott és szabad területek minőségéről, ill. élménypotenciáljáról.

A település-, ill. tájkép értékelésének kérdése (a kettő elválaszthatatlanul összetartozik) törvényszerűen „ízlés kérdésévé” válik. Ez semmiképpen nem könnyíti meg a település-, ill. tájvédelem dolgát. *Ki* ítélkezik mások jó, ill. rossz ízlése felett? *Mi* a jó építészet? *Mikor* szép egy táj? *Hogyan* alakítjuk helyesen a környezetet?

A települési táj élménypotenciálját kétségkívül vizuális ingerek befolyásolják. Ezért a forma és szín döntően meghatározza az épített környezet élményét. Ezt azonban más ingerek is befolyásolják (halló- és szaglórészék). A „tájhoz kötött” vagy „tájnak megfelelő” építkezés iránti követelmény (még ha a követelők nincsenek is mindig tisztában e követelmény tartalmával) a tájélmény említett ingerhez kötöttségéből következik.

A településkép-védelem feladatai nem szorítkozhatnak a fenntartó, konzerváló intézkedésekre, a településkép „kozmetikájára”. A lakosság körében, az építési hatóságoknál és némely építésznél vagy építőmesternél felvilágosító munkát kell végezni.

Ha régi környezetben építünk valami újat, akkor tekintettel kell lenni a meglévő alaprajzi struktúrákra, s ehhez nem csak tapintat, belátás és alkalmazkodási készség szükséges, hanem az is, hogy képesek legyünk a jól beváltat, a múltat a jelen szolgálatába állítani. Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy le kellene mondani a kreativitásról, eredetiségről. Tekintettel kell azonban lenni az épített környezet és a szabadterület történelmileg kialakult sajátosságára.

Nem az ál-falusi „jódlivárakban” és „bőrnadrágos építészetben” jut kifejezésre kulturális öntudatunk, hanem egyszerűen abban, hogy képesek vagyunk „jól” építeni. A „jól” alatt az anyag, funkció és forma összhangját értjük.

„Jól” építeni azt jelenti, hogy „helyesen” építeni, azaz az ember szükségleteinek figyelembevételével építeni. Mivel azonban ezek a szükségletek folytonosan változnak, a helyes építkezés mindig korhoz kötött. A településképvédelem már csak emiatt sem lehet muzeális jellegű feladat. Mindannyiunk számára, akik szívünkön viseljük környezetünk alakítását, nagy kihívás a történelmi épület- és településstruktúrák megőrzése, a divatos áramlatok semlegesítése, az újszerű dolgok minőségének elismerése, épített és nem épített környezetünk méretarányosságának és életminőségének biztosítása. A településképvédelem ílymódon szükségszerűen környezetvédelem is, és mint ilyen, a földrajznak is köze van hozzá.

Lackó László (szerk.): **Települési ismeretek.** – Államigazgatási Főiskola, jegyzet. Bp. 1992. 366 old.

Nagy formátumban megjelentetett, terjedelmes főiskolai jegyzetről szól ez az ismertetés. (A terjedelmnek az első mondatban történt kiemelését sajátos kötelesség indokolja: az oldalszám alapján ugyanis napi egy oldalas teljesumény mellett még szökdővre is jutna munkája az olvasónak, ami tekintélyes terjedelem egy jegyzet esetében; ugyanakkor – mint az a későbbiekben kiderül – a recenzius mégis vázlatosan kidolgozottnak érez néhány fejezetet.) Az is az ismertetés elejére kívánkozik, hogy e folyóirat hasábjain viszonylag ritkán recenzálunk ugyan jegyzetet, de ez esetben indokoltan teszünk kivételt: a jegyzet-jellegnek megfelelően ez a kötet is első megközelítést tartalmazza a tárgyalt szerzők problémakörnek, de olyan új szemlélettel közelíti meg a kérdéseket, amelyre a figyelmet feltétlenül rá kell irányítanunk. E szemlélet üdősége, komplex jellege, tudományos volta és gyakorlati használhatósága egyaránt figyelemre méltó, így az olvasók széles köre számára megismerésre ajánlható.

A kötet az „Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért” kuratóriumának támogatásával jelent meg. Rövid szerkesztői előszavában LACKÓ L. leszögezi: „Az egész anyagot alapvetően az a meggyőződés hatja át, hogy a település a természeti, társadalmi, gazdasági, műszaki-építészeti elemek együttese, tehát megérteni csak ennek megfelelő interdiszciplináris ismeretekkel lehet. A másik fontos kiinduló tétel: a közigazgatás térbeli alapegysége a település, és így ahhoz, hogy az irányítás hatásos legyen, ismerni és érteni kell a település lényegét, különböző összetevőit, ezek egymáshatását.”

A vállalkozáshoz a szerkesztő (amellett, hogy terjedelmes részeket önmaga írt) hét szerző közreműködését nyerte meg. Már előjáróban elmondhatom, hogy ezáltal nagyrészt sikerült biztosítani a komplex megközelítést, és – nem kis szerkesztői munkával – az egyes szerzői megközelítések jellegének összehangolását is. Kétségtelenné látszik előttem, hogy ebben a munkában a szerkesztő kellően támaszkodhatott a lektorok, BOROS Ferenc és KÓSZEGFALVI György véleményére is.

A kötet négy részből áll, mely részek további fejezetekre, együttesen 23 egységre tagolódnak.

Az első szerkezeti egység három fejezetből áll és a „Magyarország erőforrásai, jelenlegi helyzete” címet viseli. Bevezető jellege van, logikailag elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a további szerkezeti egységekben leírtak megfelelő bázisra épüljenek és az olvasók számára a szükséges összevetési alap meglegyen. A „Magyarország természeti, népesedési, gazdasági, települési és igazgatási viszonyának főbb vonásai” című második fejezetben a kötet szerkesztője ad nagy szakmai tudással megírt, szintetikus összegzést a címben foglaltakról. SIVÁK József készítette el a „Magyarország közgazdasági viszonyai és gazdaságpolitikája” című fejezetet, amely elsősorban azzal tűnik ki, hogy a hozzáférhető legújabb adatokat felhasználva sokoldalú képet ad a rendszerváltás folyamatának aktuális stádiumáról. A „Helyzetünk Európában” címet viseli SZIGETI Ernő rövid, de igen informatív fejezete, amely hazánkat Európa többi állama között a terület, a népesség, a gazdasági fejlettség, az ipari és a mezőgazdasági termelés, a külkereskedelem, az életszínvonal stb. különböző mutatói alapján helyezi el.

A kötet második része (Településtan) rendkívül fontos, színvonalas, ugyanakkor meglehetősen nehezen tanulható fejezeteket tartalmaz. Röviden fogalmazva elmondható, hogy ez a kötet leginkább elméleti része. Az első fejezetben („Területi fejlődés – területi szemlélet”) LACKÓ L. alapkérdéseket tekint át magas absztrakciós szinten. Ugyancsak ő a szerzője „A település fogalma, lényegi vonásai” című fejezetnek, amelynek a fogalmi kérdések taglalásán túl elsősorban az az érdeme, hogy áttekinti a településfejlődés különböző tényezőit, majd

összefoglalja azok lényegét. A harmadik fejezet („A települések osztályozása, szerveződési formái”) – gyaníthatóan – BOROS F. munkája. A sok ábrával és táblázattal felszerelt, szertézagóz problémakört átfogó fejezet logikai rendje példászerű.

A további két fejezet („Urbanizáció és nagyvárosi fejlődés” és a „Fenntartható fejlődés és település”) ugyancsak LACKÓ L. munkája. Bence a szerző az urbanizáció szakaszaival, ezek értelmezésével foglalkozik, ill. – bizonyítva a jegyzet naprakészségét – a települések oldaláról fejt ki a fenntartható fejlődés kritériumrendszerét. Sajnálatos, hogy éppen ennél az új témakörrel foglalkozó fejezetnél nem találjuk meg a megszokott irodalomjegyzéket.

A kötet harmadik része a „Települési infrastruktúra és szolgáltatások” címet viseli és kilenc fejezetre tagolódik. Közülük az elsőben ILLÉS Iván az infrastruktúra fogalmával, ill. a gazdasági és területi fejlődésben betöltött szerepével foglalkozik. (Kár, hogy ez az egész szerkezeti egységet színvonalasan megalapozó fejezet szintén nem tartalmaz irodalomjegyzéket.) A következő a települési infrastruktúra fogalmával és jellemző vonásaival foglalkozó rövid fejezet szerzője EHLEITER József, míg a lakáspolitikai tartalmával és időszéri problémáival kapcsolatos fejezetben ORMOSY Viktor ad jól rendszerezett és naprakész információkat.

A szerkezeti egység további hat fejezetének, melyek a telek- és lakásgazdálkodással, a települések energia-, víz- és csatorna-ellátásával, a helyi közlekedéssel és távközléssel, a település-egészségügyi feladatokkal, a települési környezet védelmével, az egészségügyi, szociális, kulturális ellátás és oktatás kérdéseivel, valamint a települési szolgáltatásokkal foglalkoznak, EHLEITER J. a szerzője. Az a recenzens benyomása, hogy a kötetnek ez a része túlságosan tagolt, és a részletezettséget tekintve is egyenetlen. Nagyrészt a fejezetek tárgyából következően itt található a legtöbb átfedés, ugyanakkor csak sajnálni lehet, hogy – valószínűleg terjedelmi okokból – néhány fejezet (különösen az utolsó három) eléggé vázlatos képet mutat.

A kötet negyedik és egyben utolsó nagy szerkezeti egysége hat fejezetre tagolódik. Közülük az első három szerzője ismét LACKÓ L. szerkesztő, aki a fejezetekben összefoglalja a településirányítás kérdéskörnek legfontosabb elemeit, az egyre jelentősebbé váló helyi településpolitika problémakörét, és összegzést ad a területi tervezés elméleti és gyakorlati kérdéseiről. A negyedik fejezet („Településrendezési tervezés”) LÁSZLÓ L. munkája. (A tartalomról kiderül, hogy a szerző használja a témakörbe vágó magyar szakirodalmat, de rövid irodalomjegyzékében csak egyetlen amerikai forrásmű címe szerepel...) Az ORMOSY V. által írt zárófejezet az önkormányzatok fejlesztési programjainak kialakításával, ill. az önkormányzatok és magánvállalkozók e programok megvalósításában való együttműködésével foglalkozik naprakész információk alapján, rendkívül hasznosan.

A kötet formai kivitelezése tetszetős. Csak dicsérni lehet azt a törekvést, hogy a szerzők fejezetük végén megadják a felhasznált és ajánlott irodalom jól megválasztott csokrát. Csak sajnálni lehet, hogy néha e gesztus elmarad (pl. a 176. és a 192. oldalon), vagy a csokor csak egy szál virágból áll. Előfordul az is, hogy a szövegben név szerinti hivatkozás történik valamely szerzőre, de ennek nincs nyoma az irodalomjegyzékben (pl. 75. old.).

A kötet szövegét jól szerkesztett táblázatok egészítik ki. Az a benyomásom, hogy célszerű lett volna ezek (legalább fejezetenkénti) sorszámozása, mint ahogy azt az ábrák esetében következetesen meg is valósította a szerkesztő. Előfordulnak – elismerem, nagyrészt az eltérő források használata miatt – pontatlanságok is, de nem gyakran. (Ilyenek pl. a 25., a 203., valamint a 204. oldalon szereplő, a lakásokra vonatkozó adatsorok.) A pontatlanságok körébe sorolható az az elírás is, amely a második rész harmadik fejezetét két szerzőnek (BOROS F. és LACKÓ L.) tulajdonítja. Megértem, hogy ehhez a jól megírt fejezethez mindketten ragaszkodnak, de az olvasót bizonytalanságban hagyni és – főleg – a jegyzetből vizsgálóra készülő hallgatókat ilyen bizonytalanságokkal terhelni és idegesíteni nem ildomos.

A kötet egészéről összegzően szólva megállapítható, hogy bár egy sajátos terület speciális igénynek kielégítésére született, komplexitása és szintetikus szemlélete révén széles körű érdeklődésre tarthat számot. Tartalma szükséges a modern társadalomtudományi képzéshez, és termékenyítő lehet a szűkebb értelemben vett településföldrajzi munkák szempontjából is. Azt hiszem, hogy tanárok, kutatók, tervezők és a közgazdász szakemberei egyaránt haszonnal forgathatják e kötet lapjait.

Meggyőződésem, hogy az oktatás során nyert tapasztalatok alapján való átdolgozás, valamint az egyes fejezetek közötti egyenetlenségek kiküszöbölése után érdemes lenne a kötetet kézikönyvként is megjelentetni, ily módon szélesebb kör számára hozzáférhetővé tenni.

TÓTH JÓZSEF

Cseh–Morvaország és Szlovákia természeti tájbeosztása

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF

Bevezető gondolatok a tájföldrajz néhány általános kérdéséről

E fejezetben tanulmányunk célját foglaljuk össze, valamint néhány – az anyag megértése és az elnevezési javaslatok értékelése szempontjából nélkülözhetetlen – tájföldrajzi kérdésben kívánunk állást foglalni.

A tanulmány – a *Kárpát-térség természetföldrajzi tájbeosztásával foglalkozó nagyobb lélegzetű munka részeként* – a szomszédos országokbeli és a magyarországi szakirodalomban, ill. tankönyvekben fellelhető variánsok alapján, az egymástól sokszor nagy mértékben eltérő megoldások lehetőség szerinti összehangolásával a tájbeosztásnak az oktatási és térképészeti gyakorlatban szükséges mélységig való bemutatására vállalkozik. Tanulmányunk tehát mindenekelőtt *topográfiai* jellegű; fő célunk a különböző beosztások korrekt összevetése, és ennek alapján – a nyelv- és névhasználat realitásainak figyelembevételével – egymással egyenértékű magyar és más nyelvű tájnévrendszer elkészítése. A tanulmányban ismertetett beosztás a szerző javaslata; mind koncepcionális, mind pedig részletkérdésekben számos eltérő megoldás is lehetséges. Javaslatunk értékét használhatósága fogja majd eldönteni.

Mielőtt részletekbe bocsátkoznánk, röviden összefoglaljuk a *tájföldrajz* általunk elfogadott fogalmát, ami – szándékunk szerint – keretként szolgál majd az anyag értékeléséhez. Álláspontunk szerint a *földrajz* a földfelszíni szférák interferenciájával, kölcsönhatásaival, átfedésseivel és változásaival a *térbeliség* szempontja szerint foglalkozó tudomány, melynek máig a lényegéhez tartozik a „*geográfia*” szóban is kifejeződő *földleírás*. A földrajz szorosan kapcsolódik az egyes szférák szaktudományaihoz (ill. átfedésbe kerül azokkal), amelyekről a térbeliség, a *topografikum mint központi szempont* különíti el. A földrajz ugyancsak kapcsolódik – többek között a tájbeosztásokban is – a történelemhez, a néprajzhoz, a társadalomismerethez (szociológia, politológia stb.), sőt még az irodalomhoz is. Ami a földrajzot mindezekkel összekapcsolja és egyben megkülönbözteti tőlük: a „*mi hol van?*” és a „*hol mi van?*” kérdésekre válaszoló *térbeli szemléletmód*.

A fenti két kérdés alapján a földrajz *általános és regionális részre* osztható: az első a „*mi?*”, tehát a *szak* szerint, a második a „*hol?*”, tehát a *földrajzi tér* (az abszolút és relatív helyzet) szerint tagozódik. A regionális földrajz, amelynek – mint látni fogjuk – egyik központi területe a tájföldrajz, helyről helyre követi a földrajzi tényezők összhatását, interferenciáját.

A földrajzi tényezők szoros kölcsönhatásban vannak az időben változó *történeti* tényezőkkel is; együttesen meghatározzák egy-egy terület valóságát. A földrajzi tényezők első közelítésben *természeti és társadalmi* faktorok szerint csoportosíthatók; ez az alapja a földrajztudomány kettős – *természet- és társadalomföldrajz*ot megkülönböztető – felosztásának. A természeti és társadalmi tényezők azonban semmiképpen sem különíthetők el merceven, kölcsönhatásuk, egymásra épülésük azonos és törvényszerű. Ez a szoros egymásraépülés magyarázza meg a tájföldrajz és a tájbeosztások egyik legkényesebb problémájának a hátterét: hogyan és milyen mértékig kapcsolhatók össze a természeti és a társadalmi szempontok e szakterületen?

A Föld egészét tekintve – a konkrét helyi és regionális sajátosságokból általánosítva – a földrajzi tényezők zöme a szélességi körök szerint *zonális* elrendeződést mutat. Nem kevés azonban a zónákat keresztező, ún. *azonális* faktorok száma sem (ide sorolhatjuk pl. a legtöbb geológiai tényezőt, a tengerek és a szárazföldek eloszlását, a domborzat és a vízrajz bizonyos alapelemeit, valamint számos társadalmi tényezőt).

A nem-zonális tényezők egyes területeken megbontják a zonalitás harmonikus érvényesülését; a földfelszín az ilyen helyeken *nem elsősorban zónákba*, hanem *tájakra rendeződik* (és a zonalitás csak a tájakon átszűrődve mutatkozik). Európa K-i fele pl. a zonalitás klasszikus területe; a kontinens középső és Ny-i része azonban – bonyolult domborzati, éghajlati stb. viszonyaival – a tájelmélet kiinduló helye, ahol a zónák érvényesülését csak a tájbeosztással szembeesítve és abból kiindulva mutathatjuk ki.

A *táj* (Landschaft) olyan területi egység, amelyet a földrajzi tényezők bizonyos összhangja jellemez és a szomszédos területektől elkülönít. A tájtényezők eltéréseinek mértékén alapul a tájföldrajz alapvető – bár sok ponton vitatható – modellje, a *tájhierarchia*. A tájbeosztások a földrajzi (és a történeti) tényezők szűkebb vagy tágabb körét vehetik figyelembe: a *természeti tájbeosztás* (ami a jelen dolgozatnak központi tárgya) a társadalmi hatásoktól lényegében elvonatkoztatva a rokon vonások alapján építi fel a hierarchiát. Ugyanakkor a *társadalmi szempontú beosztások* (történeti, néprajzi, gazdasági, közigazgatási, térszervezési egységek) inkább a komplexitásra épülnek.

A két rendszer – a *homogenitásra* és a *komplexitásra* törekvés – a tájföldrajzban egyaránt létjogosult lehet: ugyanazon helyre mindkettő vagy helyről helyre valamelyik. A tájföldrajz viszonylag homogén alap-egységei – az ún. *tájföldrajzi fűcészek* – a magasabb szinteken egyre összetettebb és egyre elmosódottabb nagyobb egységekké adódnak össze.

A magasabb regionális egység azonban nem szükségképpen az alacsonyabbak egyszerű összege. Egyes tájegységek között ugyanis – bármely szinten – előfordulhatnak átfedések (pl. ha különböző szempontokat veszünk figyelembe, vagy egyazon szempontnak helyről helyre eltérő súlyt adunk). Másrészt a jellegzetes tájként megjelenő területrészek között jellegtelen átmeneti sávok húzódnak, amelyeknek éppen az *átmenetiség* a fő jellegzetességük. A népi tájszemléletben mindkét típusra számos példát találunk.

A *tájak* és a *tájhatárok* egymással dialektikus egységet alkotnak: egy völgy tájhatár két hegyvonulat között, egy hegycsúcs tájhatár két völgy között; az adott helyi sajátosságok alapján dönthető el, hogy a hegyet, a völgyet vagy mindkettőt szerepeltetjük-e a beosztásban (s további kérdés, hogy vajon azonos szinten-e?). Egy-egy tájegység besorolásának bizonytalansága az *átmeneti jelleg egyenes következménye*. A tájhierarchiának és a tájak elhatárolásának legfőbb értelmét a szerző abban a pragmatikus célban látja, hogy a tájékozdás végett *tudjunk mit írni a térképre* és tudjuk eldönteni, hogy az *adott felírásnak milyen súlyt adunk!*

A tájhierarchiák alapproblémái közé tartozik az, hogy vajon szabad-e teljességre, a felszín maradéktalan beosztására törekedni? Egy másik központi kérdés: ragaszkodhatunk-e mereven a hierarchiához? E kérdésekre sokféle válasz adható. A szerző – mivel elsősorban térképészeti és nevezéktani kérdésekre koncentrált – elfogadja azt, hogy a *természeti beosztás mind modell* akkor használható igazán, ha *konzekvens hierarchiát és teljes beosztásokat* alkalmazunk. A történeti–néprajzi szempontú beosztások viszont ilyen igényrel nem léphetnek fel: e téren bármely szigorúan hierarchikus tájrendszer bevezetése az átfedések és az alá-fölérendeltségek körüli problémák mesterséges leegyszerűsítése volna.

A tájbeosztásokban – amelyek között a *természeti* és a *társadalmi szempontú rendszerek* két külön kategóriát képviselnek – számos olyan dilemma rejlik, amelynek a szerző véleménye szerint nincs és nem is kell, hogy legyen végérvényes megoldása. A tájbeosztás modell és nem maga a valóság: csak *bizonyos szempontú és bizonyos mélységű közelítése* a bennünket körülvevő térbeli környezetnek. A tájbeosztás dilemmái a kérdés lényegéhez tartoznak: alkalmazunk-e történeti–néprajzi megjelöléseket a természeti beosztásokban, ill. törekedünk-e természetföldrajzi tájnevek meghonosítására a köznapi gyakorlatban? E kérdés voltaképpen a földrajz alapdilemmáját fogalmazza meg: mennyiben függ össze és mennyiben válik el egymástól a természeti és a társadalmi környezet. A kérdésre a szerző válasza: az út mindkét irányban járható, de csak bizonyos szabályok figyelembevételével:

– a történeti–néprajzi elnevezéseknek helyük van a természeti beosztásokban is, de nem törekedhetünk arra, hogy az egész nevezéktan rájuk alapuljon;

– a „mesterségesen” képzett természeti tájnevek meghonosodhatnak a közhasználatban, de csak ha a nyelvhasználat normáihoz illeszkedik, a már elterjedt elnevezésekkel analóg és a *közember számára is érthető* elnevezéseket alkotunk.

A tájbeosztás a földrajzi kutatás egyik legfontosabb *modellje*, a *leíró földrajz kiindulópontja és egyben végeredménye is*. Ne feledjük azonban, hogy modelltől van szó, amely újabb szempontok felmérésével szükségképpen *módosítható és módosítandó*.

A tájbeosztás taxonómiai (nevezéktani) kérdései

A „minck nevezzelek?” kérdéssel elérkeztünk dolgozatunk tárgyához, egyben pedig a tájféldrajz talán legérdekesebb és leginkább vitára ösztönző problémaköréhez. A tájnévadásnak könyvtárnyi irodalma van, aminek áttekintésére nem vállalkozhatunk; mindössze néhány fontosabb szempont felvetésére szorítkozunk. A szempontokat kérdések formájában fogalmazzuk meg; a kérdésekre nem mindig adunk kimerítő választ (végérvényes válasz sok esetben nem is adható), reméljük azonban, hogy az anyag részletes áttanulmányozása világosabbá teszi majd a használók előtt a felvetett szempontok jelentőségét, megoldási lehetőségeiket és a szerzőnek – a konkrét esettől függően is változó – állásfoglalásait.

Első kérdés: *Lehet-e teljesen egyenértékű az idegen nyelvű és a magyar nevezéktan?* A nevezéktanok értékét és használhatóságát tekintve a kérdésre feltétlenül igenlő választ kell adnunk (máskülönben e munkának sem volna értelme); ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a két rendszer egymással minden ponton és minden szinten következetesen párhuzamosítható. Ha a magyar és a helyi hivatalos nevek mellé a térségben sokfelé előforduló német tájneveket is megpróbálnánk rendszerünkbe felvenni, nyilván további bonyodalmakkal kerülünk szembe (ezért a német tájnevekkel jelen dolgozatunkban nem is foglalkozunk).

Második kérdés: *Mennyi időre szól a tájbeosztás?* A kérdésre több válasz is adható. Tájneveink egy része (pl. Kárpátok, Hargita) az frott forrásokot messze megelőző régműltből ered: tájnevek tehát már akkor is léteztek. A tájak rendszerbe állítása a földrajztudománynak kialakulása óta egyik központi feladata, és alig van neves földrajztudós, akinek e téren ne lett volna valami újítása vagy önálló rendszere. A tájbeosztás mint modell tehát adott korban, adott helyzetben, az ismeretek és a követelmények adott szintjén lehet csak érvényes (és ez a természeti tájbeosztásra is áll!). Bizonyos strukturális és részletelemei természetesen hosszabb időn át hagyományozódhatnak.

Harmadik kérdés: *Változik-e a tájnevek tartalma?* A válasz egyértelműen igen; azzal a megkötéssel, hogy a változásoknak mindig megvan a maguk történeti, ill. tudománytörténeti háttere. Mivel a természeti tájbeosztásokban sokféle eredetű (geológiai, geomorfológiai, vízrajzi, történeti, néprajzi stb. hátterű) fogalom szerepel, azok tartalma időtől és szerzőtől függően bizonyos mértékig változhat; törekedni kell azonban – a szempontok összehangolásával és a tradíciókhoz való lehetőség szerinti alkalmazkodással – arra, hogy e változások ne legyenek követhetetlenek és félrevezetők.

Negyedik kérdés: *Kifejezhető-e a tájnévhasználatban a tájak hierarchikus szintje?* E probléma régóta vajúdik a földrajzi szakirodalomban, azonban még a hierarchikus szintek definiálásában sem sikerült konszenzust elérni (a szerző véleménye szerint nem is lehet!). A Kárpátokat pl. egyes beosztások nagytájnak, mások nagytájcsoporthatnak veszik; az Erdélyi-középhegység egyes beosztásokban nagytáj, másoknál egy nagytáj része, megint másoknál egyszerűen táj stb.

Figyelemre méltó SZÉKELY A.-nak az Európa és a Szovjetunió természetföldrajzával foglalkozó köteteiben (1968, 1979) szereplő és meglehetősen következetességgel véghezvitt javaslata, hogy a természeti tájak elnevezésében jusson kifejezésre a hierarchikus szint. Javaslata a következő:

Nagytáj szinten (a mi beosztásunkban ez a *nagytájcsoporthat* felel meg): hegységcsoport, dombság-csoport, síkságcsoport, medencecsoport;

táj szinten (ez nálunk a *nagytájnak* felel meg): hegyvidék, dombvidék, síkvidék, nagymedence;

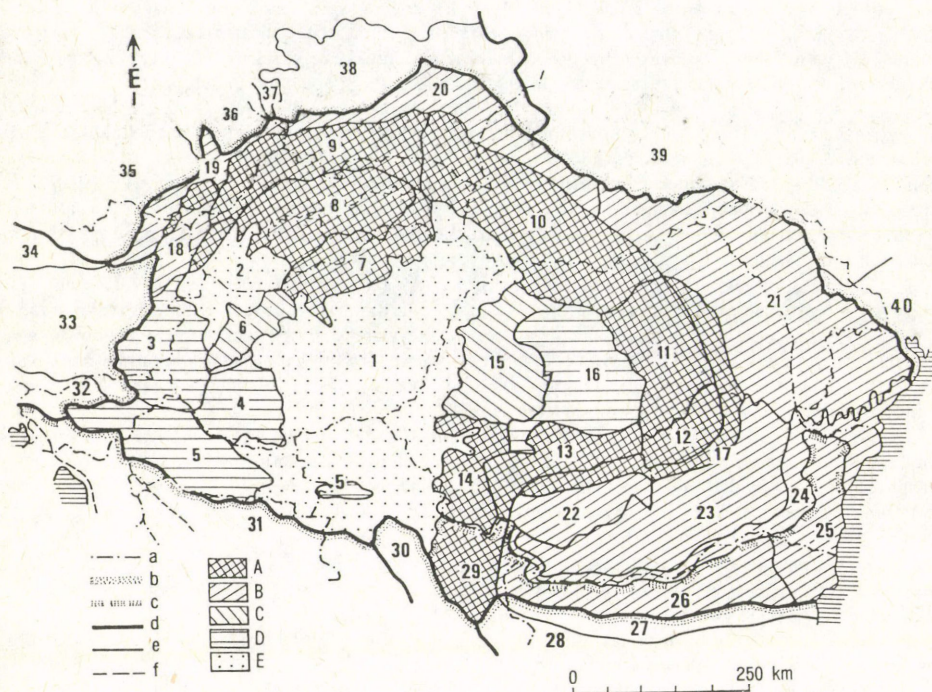
kistáj szinten (ez nálunk a *középtájnak* felel meg): hegység, dombság, síkság, medence;

kistájrésztlet szinten (ez nálunk a *kistájak* szintje): hegy, domb, sík, kismedence használandó.

Más beosztások egy szinttel le- vagy felfelé csúsztatva hasonló rendszert próbálnak követni. Kétségtelen, hogy egy konzekvens nevezéktani rendszer szakszempontról jobban használható volna, mint a köznapinak gyakorlathoz jobban közelítő „elnagyolt” beosztás, ahol „hegység” számba megy az Atlasz-hegység, a Gömör-Szepesi-érhegység, a Körmöci-hegység és a Zempléni-szigethegység egyaránt, függetlenül a köztük lévő nagyságrendi különbségektől. A hierarchiát pontosan követő nevezéktan azonban nehézsége miatt a közhasználatba aligha vihető át, ráadásul a hierarchia szintjei maguk is vitathatóak. Ezért beosztásunkban csak a hierarchikus szint tendencia szerű érzékeltetésére vállalkozunk; vagyis a hegyvidék-hegység-hegységcsoport-hegy sorozat általában – de nem kivétel nélkül! – egyre kisebb egységeket jelöl.

A Kárpáti-térség elhelyezése kontinensünk régiói között (a tájbeosztás „felső kapcsolata”)

Földrésziünket a hagyományos beosztások Észak-, Nyugat-, Közép-, Dél- és Kelet-Európára szokták beosztani. Az egyes részek elhatárolására mind a természet-, mind a politikai-földrajzi munkákban számos eltérő változat létezik. A geológiai-nagyszerkezeti beosztások kontinensünket – első közelítésben – Ős-Európára, Paleo-Európára, Mezo-Európára és Fialtal-Európára (Neo-Európa) szokták tagolni, amelyek sorrendben egyre fiatalabb hegységképződési sávokat jelentenek. Az égtájak szerinti és a nagyszerkezeti beosztás összekapcsolásával kísérletet teszünk egy új, szintetikus kontinens-tagolás bevezetésére, amelyet az 1. táblázatban mutatunk be. A Kárpáti-térség e beosztásban Fialtal-Európa tartozéka és nagyrészt Közép-Európa-hoz sorolható be, mindössze a régió DK-i pereme jelent átmenetet Kelet-, ill. Dél-Európa felé (1. ábra).

1. ábra. A Kárpátok térsége természetföldrajzi nagytájai. – A = Kárpátok; B = Külső-kárpáti előtér; C = a Kárpát-medence választóhegységei; D = a Kárpát-medence dombvidékei; E = a Kárpát-medence síkvidékei; 1 = Alföld (Nagy-Magyar-Alföld); 2 = Kisalföld; 3 = Nyugat-Dunántúl; 4 = Dél-Dunántúl; 5 = Drávántúl; 6 = Dunántúli-középhegység; 7 = Északi-középhegység; 8 = Belső-Északnyugati-Kárpátok; 9 = Külső-Északnyugati-Kárpátok; 10 = Északkeleti-Kárpátok; 11 = Keleti-Kárpátok; 12 = Kárpátkanyer; 13 = Déli-Kárpátok; 14 = Bácsági-hegyvidék; 15 = Erdélyi-középhegység; 16 = Erdélyi-medence; 17 = Szubkarpátok; 18 = Bécsi-medence; 19 = Északnyugati-Kárpát-előtér; 20 = Északi-Kárpát-előtér; 21 = Moldvai-hátság; 22 = Géta-hátság; 23 = Román-alföld; 24 = Aldunai-ártér és Duna-delta; 25 = Dobrudzsa; 26 = Bolgár-tábla; 27 = Elő-Balkán; 28 = Balkán-hegyvidék; 29 = Kelet-szerbiai-érchegeység; 30 = Trák-Makedón-masszívum (Morava-zóna); 31 = Dinári-hegyvidék; 32 = Déli-Alpok; 33 = Keleti-Alpok; 34 = Felső-Duna-medence; 35 = Cseh-masszívum; 36 = Szudéták; 37 = Sziléziai-öblözet; 38 = Lengyel-középhegység; 39 = Podóliai-hátság; 40 = Fekete-tenger-melléki-síkság; a = országhatár; b = a Kárpátok térségének határa; c = a Balkán-félsziget É-i határa; d = nagytájcsoporthatára; e = nagytáj határa; f = középtájcsoporthatára

1. táblázat. Európa 13 fő része

Régió	Geológiai-nagyszerkezeti jelleg	Megfelelő ország, országrész	Égtájak szerinti besorolás
1. Izland	Közép-atlanti-hátság (akkréció lemezhatár, recens vulkanizmus)	Izland	Észak-Európa
2. Balti-pajzs	Eo-Európa (prekambriumi fedetlen ősmasszívum)	Finnország, Svédország nagy része, Norvégia egy része, Karélia, Kola-félsziget	Észak-Európa
3. Skandináv-hegyvidék	Paleo-Európa (ópalcozóos kaledóniai hegységképződés)	Norvégia nagy része, Svédország egy része	Észak-Európa
4. Brit-szigetek	Paleo- és Mezo-Európa (kaledóniai és hercíniai hegységképződés)	Nagy-Britannia, Írország	Nyugat-Európa
5. Francia-Belga-Rajna vonalig	Mezo-Európa (hercíniai hegységképződés)	Franciaország nagy része, Belgium, Luxemburg, Németország Ny-i szegélye	Nyugat-Európa
6. Germán-Lengyel-alföld (a Rajnától a Bugig)	Mezo-Európa (hercíniai aljzaton üledékes rétegsor)	Hollandia, Dánia, Skåne-félsziget, Észak-Németország, Lengyelország nagy része	Nyugat-Európa Észak-Európa Közép-Európa
7. Közép-európai-rögvidék (Német-Cseh-Lengyel-középhegyvidék)	Mezo-Európa (hercíniai hegységképződés)	Közép-Németország, Csehország nagy része, Ausztria É-i sávja, Lengyelország középhegységi sávja	Közép-Európa
8. Alpok térsége (Alpok+Észak-alpi-előtér+Pó-síkság)	Neo-Európa (Fiatal-Európa) alpi hegységképződés és üledékes medencék	Francia-Alpok, Monaco, Svájc, Liechtenstein, Dél-Németország, Ausztria nagy része, Észak-Olaszország, Szlovénia nagy része	Nyugat-Európa Közép-Európa
9. Kárpátok térsége	Neo-Európa (Fiatal-Európa)		
a) Kárpát-medence (a Bécsi- és a Morva-medencével)	Több fiókra oszló neogén medencerendszer, köztes hegységekkel	Magyarország, Szlovákia egy része, Kárpátalja síksági része, Romániából Erdély, Szerbiából a Vajdaság, Horvátország és Szlovénia pannon országrészei, Ausztriából a Bécsi- és a Grazi-medence, Csehországból a Morva-medence	Közép-Európa
b) Kárpátok	Alpi hegységképződés	Szlovákia nagy része, Morva-Kárpátok, Lengyel-Kárpátok és Sandomierz-alföld, Ukrán-Kárpátok, Romániai-Kárpátok, Kelet-szerbiai-érchegység	Közép-Európa

Régió	Geológiai-nagyszerkezeti jelleg	Megfelelő ország, országrész	Égtájak szerinti besorolás
c) Kárpátok DK-i előtere	Átmenet a 12. és a 13. régió felé	Románia külső részei, Moldávia, Ukrajnából Észak-Bukovina és Dél-Bessarábia, Észak-Bulgária	Délkelet-Európa Délkelet-Európa
10. Pireneusi- (Ibériai-) félsziget	Neo-Európa (Fiatal-Európa) alpi hegységképződés + a Mezeta rögvidéke	Francia-Pireneusok Spanyolország, Portugália, Andorra	Nyugat-Európa Dél-Európa
11. Appennini-félsziget (a hozzá tartozó szigetekkel)	Neo-Európa (Fiatal-Európa) alpi hegységképződés + a Tirrén- és Adriatisz-masszívum rögei	Olaszország nagy része, San Marino, Vatikán, Málta, Korzika	Dél-Európa
12. Dinaridák-Balkánidák térsége	Neo-Európa (Fiatal-Európa) alpi hegységképződés + a Trák-Makedón-masszívum rögvidéke	Szlovénia D-i része, Horvátország Karszt-felvidéki része, Bosznia-Hercegovina, Szerbia nagy része, Montenegró, Macedónia, Albánia, Görögország, Bulgária nagy része, Törökország európai része	Délkelet-Európa
13. Kelet-európai-síkság (Gdansk-Odessa vonaltól K-re)	Eo-Európa (prekambriumi aljzaton üledékes rétegsor)	Lettország, Litvánia, Kalinyingrádi terület, Ukrajnából Lviv környéke Észtország Fehéroroszország, Ukrajna nagy része, Európai-Oroszország	Közép-Európa Észak-Európa Kelet-Európa

¹ A Balkán-félszigetet e régió a Kárpátok térségéhez sorolt Kelet-szerbiai-érchegységgel és a Bolgár-táblával együtt adja ki.

Cseh-Morvaország természeti tájbeosztása

Cseh-Morvaország területe nagyrészt a Közép-európai-rögvidékhez (Hercinidák = Hercynský system), kisebbrészt a Kárpátok térségéhez tartozik. A nagytájak közül először a Cseh-masszívum (Česká vysočina) részeit, majd a medence morvaországi részeit ismertetjük. A Cseh-masszívum és peremhegységei hat, a kárpáti régióhoz tartozó morvaországi terület pedig három nagytáj keretébe osztható be; a nagytájakon belül közép- és kistájakat (néhol, betűvel jelezve, kistájrészteteket is) sorolunk fel (2. ábra).

1. *Érchegység vidéke* (Krušnohorská subprovincie)
 - 1.1. *Cseh-Szász-érchegység* (Krušnohorská hornatina)
 - 1.1.1. *Fenyves-hegység* (Smrčiny)
 - 1.1.2. *Érchegység* (Krušné hory)
 - 1.1.3. *Děčíni-falak* vagy *Děčíni-hegység* (Děčínske steny, Děčínská vrchovina) – az Elbai-homokkő-hegység csehországi része
 - 1.2. *Érchegységi-előtér* (Podkrušnohorská oblast)
 - 1.2.1. *Chebi-medence* (Chebská pánev)
 - 1.2.2. *Sokolovi-medence* (Sokolovská pánev)
 - 1.2.3. *Doupovi-hegység* (Doupovské hory)
 - 1.2.4. *Mosti-medence* (Mostecká pánev)
 - 1.2.5. *Cseh-középhegység* (České středohoří)
- 1.3. *Karlovy Vary-felföld* (Karlovarská hornatina)

- 1.3.1. *Császár-erdő* vagy *Slavkovi-erdő* (Slavkovský les)
- 1.3.2. *Teplái-fennsík* (Tepelská vrchovina)
2. *Cseh-erdő és Šumava vidéke* (Šumavská subprovincie)
 - 2.1. *Cseh-erdő vidéke* (Českoleská oblast)
 - 2.1.1. *Cseh-erdő* (Český les)
 - 2.1.2. *Cseh-erdő alja* (Podčeskoleská pahorkatina)
 - a) *Tachovi-völgyesség* (Tachovská brázda)
 - b) *Chodi-hátság* (Chodská pahorkatina)
 - 2.2. *Šumava-vidék* (Šumavská oblast)
 - 2..2.1. *Šumava*
 - 2.2.2. *Nové Hradý-hegység* (Novohradské hory)
 - 2.2.3. *Šumava-hegyalja* (Sumavské podhůří)
 - 2.2.4. *Nové Hradý-hegyalja* (Novohradské podhůří)
3. *Beroun-dombvidék* (Poberounská subprovincie)
 - 3.1. *Pilzeni-dombvidék* (Plzeňská pahorkatina)
 - 3.1.1. *Rakovníki-dombság* (Rakovnická pahorkatina)
 - 3.1.2. *Pilzeni-hátság* (Plaská pahorkatina)
 - 3.1.3. *Švíhovi-dombság* (Švihovská pahorkatina)
 - 3.2. *Brdy-vidék* (Brdská oblast)
 - 3.2.1. *Džbán*
 - 3.2.2. *Křivokláti-dombság* (Křivoklátská vrchovina)
 - 3.2.3. *Hořovicei-dombság* (Hořovická pahorkatina)
 - 3.2.4. *Brdy-hegység* (Brdská vrchovina)
 - 3.2.5. *Prágai-fennsík* (Pražská plošina)
4. *Cseh-tábla* (Česká tabule)
 - 4.1. *Közép-cseh-tábla* (Stredočeská tabule)
 - 4.1.1. *Alsó-Ohře-tábla* (Dolnooharská tabule)
 - 4.1.2. *Közép-Elbamenti-tábla* (Středolabská tabule)
 - 4.1.3. *Jizera-tábla* (Jizerská tabule)
 - 4.2. *Észak-cseh-tábla* (Severočeská tabule)
 - 4.2.1. *Doksy-hátság* (Dokeská pahorkatina, Ralská pahorkatina)
 - 4.2.2. *Jičíni-hátság* (Jičínská pahorkatina)
 - 4.3. *Kelet-cseh-tábla* (Východočeská tabule)
 - 4.3.1. *Felső-Elbamenti-tábla* (Východolabská tabule)
 - 4.3.2. *Orlice-tábla* (Orlická tabule)
 - 4.3.3. *Svitavy-hátság* (Svitavská pahorkatina)
5. *Cseh-Morva-dombvidék* (Českomoravská suprovincie)
 - 5.1. *Közép-cseh-dombvidék* (Stredočeská pahorkatina)
 - 5.1.1. *Benešovi-dombság* (Benešovská pahorkatina)
 - 5.1.2. *Blatnái-dombság* (Blatenská pahorkatina)
 - 5.1.3. *Vlašimi-dombság* (Vlašimská pahorkatina)
 - 5.1.4. *Tábori-dombság* (Táborská pahorkatina)
 - 5.2. *Dél-cseh-medencék* (Jihoceské pány)
 - 5.2.1. *České Budějovice-medence* (Českobudějovická pánev)
 - 5.2.2. *Rudolf-küszöb* (Rudolfovský prah)
 - 5.2.3. *Třeboňi-medence* (Třeboňská pánev)
 - 5.3. *Cseh-Morva-dombvidék*, szűkebb értelemben (Českomoravská pahorkatina)
 - 5.3.1. *Vas-hegység* (Železné hory)
 - 5.3.2. *Felső-Sázava-dombság* (Homosázavská vrchovina)
 - 5.3.3. *Křemešník-dombság* (Křemešnická vrchovina)

- 5.3.4. *Javořice-dombság* (Javořická vrchovina)
- 5.3.5. *Křižanovi-dombság* (Křižanovská vrchovina)
- 5.3.6. *Felső-Svratka-vidék* (Hornosvratecká vrchovina)
- 5.3.7. *Jevišovka-dombság* (Jevišovická pahorkatina)
- 5.4. *Brnói-felföld* (Brněnská vrchovina)
 - 5.4.1. *Boskovicei-völgy* (Boskovická brázda)
 - 5.4.2. *Bobrava-dombság* (Bobravská vrchovina)
 - 5.4.3. *Morva-karszt* (Moravský kras)
 - 5.4.4. *Drahany-dombság* (Drahanská vrchovina).

- 6. *Szudétavidék* (Krkonošsko-jesenická subprovincie)
 - 6.1. *Nyugati-Szudéták* (Krkonošská oblast)
 - 6.1.1. *Luzsicei-felföld* (Horná Lužice)
 - a) *Luzsicei-dombság* (Sluknovská pahorkatina)
 - b) *Luzsicei-hegység* (Lužické hory)
 - 6.1.2. *Libereci-felföld* (Liberecká hornatina)
 - a) *Libereci-medence* (Liberecká kotlina)
 - b) *Ještěd-hegység* (Ještědsko-Kozakovský hrbet)
 - c) *Jizera-hegység* (Jizerské hory)
 - d) *Frydlanti-hegyalja* (Frydlantská vrchovina)
 - 6.1.3. *Óriás-hegység* (Krkonoše)
 - 6.1.4. *Krkonoše-hegyalja* (Krkonošské podhůří)
 - 6.2. *Középső-Szudéták* (Orlická oblast)
 - 6.2.1. *Lubawkai-kapu* (Lubavská brána)
 - 6.2.2. *Broumovi-felföld* (Broumovská vrchovina)
 - 6.2.3. *Orlice-hegység* (Orlické hory)
 - 6.2.4. *Orlice-hegyalja* (Podorlická pahorkatina)
 - 6.2.5. *Kladrkői-medence* (Kladská kotlina)
 - 6.3. *Keleti-Szudéták* (Jesenická oblast)
 - 6.3.1. *Jeseník-hegyvidék* (Jeseník)
 - a) *Králiki-havas* (Králický Sněžník)
 - b) *Rychleby-hegyek* (Rychlebské hory)
 - c) *Vastag-Jeseník* (Hrubý Jeseník)
 - d) *Alacsony-Jenesík* (Nizký Jeseník)
 - e) *Odera-hegység* (Oderské vrchy)
 - 6.3.2. *Jeseník-hegyalja* (Podhorie Jeseníka)
 - a) *Hanušovicei-dombság* (Hanušovická vrchovina)
 - b) *Mohelnicei-völgy* (Mohelnická brázda)
 - c) *Zábřehi-dombság* (Zábřezská vrchovina)
 - 6.3.3. *Zlaté Hory-dombság* (Zlatohorská vrchovina)
 - 6.4. *Keleti-Szudéta-hegyalja* (Podhorie Sudety)
 - 6.4.1. *Žulovái-hegyalja* (Žulovská pahorkatina + Vidnavská nížina)
 - 6.4.2. *Hlučíni-hegyalja* (Hlučínská pahorkatina)

- 7. *Külső-kárpáti-elbétér* (Vněkarpatské sníženiny)
 - 7.1. *Morva-medence* (Moravské sníženiny)
 - 7.1.1. *Brnói-alföld* vagy *Dyje-Svratka-alföld* (Dyjsko-svratecký úval)
 - 7.1.2. *Vyškovi-kapu* (Vyškovská brána)
 - 7.1.3. *Handák-alföld* vagy *Felső-Morva-medence* (Hornomoravský úval)
 - 7.1.4. *Morva-kapu* (Moravská brána)
 - 7.2. *Ostravai-medence* (Ostravská pánev)

- 8. *Külső-Északnyugati-Kárpátok* (Vonkajšie Západné Karpaty)
 - 8.1. *Morva-Kárpátok* (Moravské Karpaty)
 - 8.1.1. *Mikulovi-hegység* (Mikulovská vrchovina)

2. ábra. Cseh–Morvaország természeti tájbeosztása. – 1 = folyó, tó, víztároló; 2 = országhatár; 3 = kerület-határ; 4 = nagytájhatár; 5 = középtájhatár; 6 = kistájhatár; 7 = kistáj-részlet határa; 8 = főváros; 9 = kerületi székhely; 10 = nagytáj száma; 11 = középtáj száma; 12 = kistáj száma; 13 = kistáj-részlet betűjele

- 8.1.2. *Žďánicei-erdő* (Žďánický les)
- 8.1.3. *Kyjovi-dombság* (Kyjovská pahorkatina)
- 8.1.4. *Litenčicei-dombság* (Litenčická pahorkatina)
- 8.1.5. *Chřibý*
- 8.2. *Szlovák-Morva-határhegység* (Slovensko-moravské Karpaty)
 - 8.2.1. *Fehér-Kárpátok* (Bílé Karpaty)
 - 8.2.2. *Vizovicei-dombság* (Vizovická vrchovica)
 - 8.2.3. *Hostýn-Vsetíni-hegység* (Hostýnsko-vsetínská hornatina)
 - a) *Hostýn-hegycsoport* (Hostýnské vrchy)
 - b) *Vsetíni-hegycsoport* (Vsetínské vrchy)
 - c) *Rožnovi-völgy* (Rožnovská brázda)
 - d) *Hostýn-alji-dombság* (Podhostýnská pahorkatina)
- 8.3. *Nyugati-Beszkidék* (Západné Beskydy)
 - 8.3.1. *Morva-Sziléziai-Beszkidék* (Moravskoslezské Beskydy)
 - a) *Radhošt-hegycsoport* (Radhošt)
 - b) *Polom-hegycsoport* (Malý a Velký Polom)
 - c) *Jablunkovi-völgy* (Jablunkovská brázda)
 - d) *Sziléziai-Beszkidék* (Slezské Beskydy)
 - 8.3.2. *Morva-Sziléziai-Beszkidalja* (Západobeskydské podhůří).
- 9. *Bécsi-medence* (Viedenská kotlina)
 - 9.1. *Alsó-Morva-medence* (Dolnomoravský úval)
 - 9.2. *Szokolcai-dombság* (Skalická pahorkatina, Chvojnická pahorkatina)

Szlovákia természeti tájbeosztása

Szlovákia területe teljes egészében a Kárpátok térségéhez, ezen belül mintegy harmadrészen a Kárpát-medencéhez, kétharmad részben pedig a Kárpátokhoz tartozik. Alábbi beosztásunk Szlovákia hét nagytáját, valamint ezek közép- és kistájjait ismerteti (3. ábra).

1. *Bécsi-medence* = Viedenská kotlina: az Alpok és a Kárpátok közé ékelődő neogén medencének a K-i pereme érinti Szlovákiát.

1.1. *Alsó-Morva-medence* vagy *Hegyentúli-síkság* (Záhorská nížina): így nevezik Szlovákiában a Kis-Kárpátok mögött a Morva (Morava) folyóig elterülő síkvidéket.

1.1.1. *Alsó-Morva-sík* (Dolnomoravská niva).

1.1.2. *Búr-erdő* (Bôr).

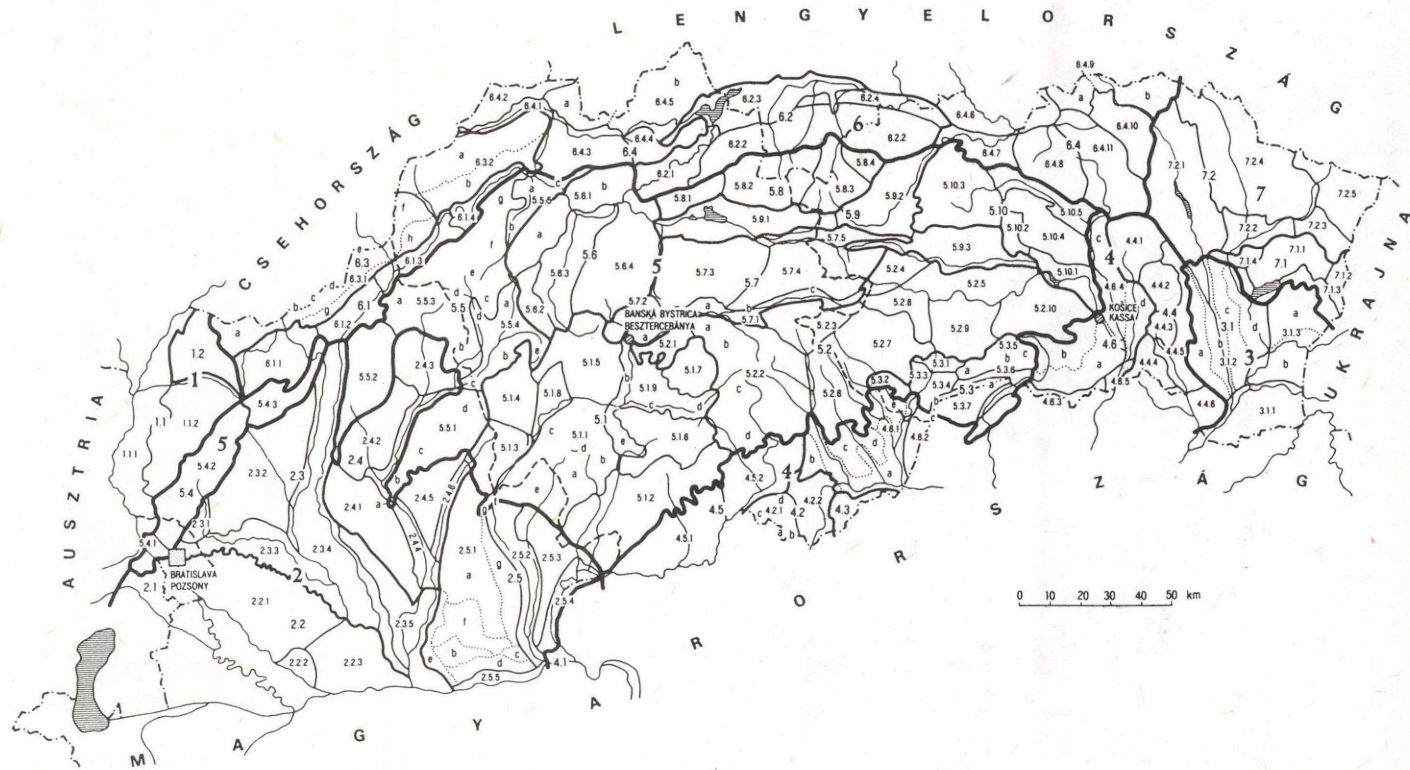
1.2. *Szokolcai-dombság* (Skalická pahorkatina, Chvojnická pahorkatina): a Fehér-Kárpátok (6.3.1.) előtéri dombsága a Miava (Myjava) völgyétől É-ra.

2. *Kisalföld* = Malá Dunajská nížina (Podunajská nížina): a Kárpát- vagy Pannon-medence ÉNy-i öblözete, a Bécsi-medencével több kapun át összefüggő neogén süllyedéktérület. Szlovákiához tartozó É-i része – az ún. Pozsonyi-hídfő kivételével – a Duna bal partjára esik: magyarul *Észak-Kisalföldnek* nevezhetjük (bár a szakirodalomban – éppen magyar kezdeményezésre! – a néprajzi jellegnek élesen ellentmondó „*Szlovák-alföld*” megjelölés is elterjedt). Az Észak-Kisalföldet a szlovák tájrendszerek egy belső, tökéletes síksági jellegű (Podunajská rovina = *Belső-Kisalföldnek* – vagy a Győri-medence analógiájára *Pozsony-Komáromi-medencének* – nevezhető) és egy külső, tökéletlen síkság jellegű középtájra (Podunajská pahorkatina = *Észak-kisalföldi-peremvidék*) osztják. Mi ehelyett a magyarországi rész beosztásával jobban összhangba hozható, részletesebb tagolást közlünk.

2.1. *Mosoni-síkság* (Mošonská nížina)

2.1.1. *Lajtazug* (Litavská n.žina): ennek része az ún. *Pozsonyi-hídfő*, a Szlovákiához tartozó kis dunántúli rész.

2.2. *Csallóköz* (Žitný Ostrov): a Duna legnagyobb szigete Pozsony (Bratislava) és Komárom (Komámo) között.

3. ábra. Szlovákia természeti tájbeosztása. – A jelmagyarázatot 1. a 2. ábránál!

2.2.1. *Felső-Csallóköz* (Žitný Ostrov – horná časť): a régi Pozsony vármegyéhez tartozó felső rész.
2.2.2. *Csilizköz* (Čilizská mokrad'): a régi Győr vármegyéhez tartozó rész.
2.2.3. *Alsó-Csallóköz* (Žitný Ostrov – dolná časť): a régi Komárom vármegyéhez tartozó rész.
2.3. *Mátyusföld* (Mat'úšové země): a Csallóköztől É-ra elterülő, egykor Csák Máté birtokaihoz tartozó terület, amelynek elnevezését a természeti beosztásban a Pozsony–Zsitvatorok–Vágújhely háromszögébe eső, D-en tökéletes, É-on tökéletlen síkságra használjuk.

2.3.1. *Súr-erdő* (Šúr): mocsaras süllyedéktérület Pozsony K-i szomszédságában, a Kis-Kárpátok (5.4.2.) lábánál.

2.3.2. *Nagyszombati-hátság* (Trnavská pahorkatina): a Kis-Kárpátok DK-i előtéri hátsága.

2.3.3. *Vízköz* vagy *Födémesi-sík* (Úl'anská niva): a Csallóközi-Kis-Duna (Maly Dunaj) és a Fekete-víz (Čierna voda) közötti sík; É-ról a Nagyszombati-hátsággal határos.

2.3.4. *Alsó-Vágmenti-sík* (Dolnovožská niva): a Vág (Váh), a Dudvág (Dudvák) és a Vág-Duna (Váh-Dunaj) ártéri síkja Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom) és Komárom között.

2.3.5. *Érsekújvári-sík* (Novozámocké pláňavy): az előbbi K-i szomszédságában, a Nyitra (Nitra) és a Zsitva (Žitava) völgynyílásában elterülő teraszos sík.

2.4. *Nyitraidéki-hátság* (Nitrianska pahorkatina): a Tribecs-hegységet (5.5.1.) három oldalról körülvevő, a Nyitra és a Zsitva völgyével tagozott kavicstakarós félsíkság.

2.4.1. *Nyitrai-hátság* (Nitrianska tabuľa): a Vág és a Nyitra között, a Galgóc (Hlovovec)–Üzbég (Zbehy) vonaltól D-re elterülő alacsony hátság.

2.4.2. *Radosnai- vagy Nyitrabajnai-hátság* (Bojnianska pahorkatina): az Inóc (Inovec) (5.5.2.) DK-i előterében elterülő hátság.

2.4.3. *Báni-öblözet* (Bánovská pahorkatina): a Bebrava folyó mentén az Inóc és a Sztrázso (Strážov)-hegység (5.5.3.) közé nyúló félmedence, a Kisalföld legészakibb nyúlványa.

2.4.4. *Nyitramenti-sík* (Nitrianská niva): a Nyitra völgy síkja Simony (Partizánske) és Érsekújvár (Nové Zámky) között; a Nyitrai-szűkület *Közép- és Alsó-Nyitramentére* osztja (Stredonitrianská niva, Dolnonitrianská niva).

2.4.5. *Zoboralja vagy Zsitvamenti-hátság* (Žitavská pahorkatina): a Nyitra és a Zsitva között, a Zobor–Tribecs-hegység DK-i előterében elterülő, patak völgyekkel tagolt hátság.

2.4.6. *Zsitvamenti-sík* (Žitavská niva).

2.5. *Kelet-Kisalföld* (Malá Dunajská kotlina – východná časť): e néven foglaljuk össze a Kisalföldnek a Zsitva völgyétől a vulkáni hegységek (4.1., 5.1.) lábáig terjedő K-i részét, hozzávéve a Zsitvatoroktól a Visegrádi-szoros bejáratáig terjedő Esztergomi-Duna-völgyet is.

2.5.1. *Garammenti-hátság* (Pohronská pahorkatina): a Zsitva, a Duna és a Garam (Hron) által közrefogott, a peremeken teraszokkal szegélyezett hátság. Részei:

- a) *Barsbesei-hátság* (Bešianska pahorkatina)
- b) *Bátorkeszi-hát* (Chrbát)
- c) *Bélai-dombok* (Belianske kopce)
- d) *Búcsi-teraszok* (Búčske terasy)
- e) *Ógyallai-teraszok* (Hurbanovské terasy)
- f) *Kürti-teraszok* (Strekovské terasy)
- g) *Nagysallói-teraszok vagy Garammenti-tábla* (Hronská tabuľa)

2.5.2. *Alsó-Garam síkja* (Dolnohronská niva): a Garam és a Szikince (Sikenica) völgy síkja a Szlovák-kaputól (Slovenská brána) a Garam torkolatáig.

2.5.3. *Ipolymenti-hátság* (Ipeľ'ská pahorkatina): a Szikince és az Ipoly közötti hátság.

2.5.4. *Alsó-Ipoly síkja* (Dolnoipeľ'ská niva): az Ipoly teraszos síkja Ipolyságtól (Sahy) az Ipoly völgyét a Garaméval összekötő Bajtai-kapuig (Bajtavská brána); a kistáj egy része – az Ipoly bal partján – Magyarországhoz tartozik.

2.5.5. *Esztergomi-Duna-völgy* (Ostrihomská niva): a Duna völgy síkja a magyarországi Gerecse, Pilis és Visegrádi-hegység, ill. a szlovákiai Garammenti-hátság (2.5.1.) között.

3. *Alföld* (Nagy-Magyar-Alföld) = Vel'ká Dunajská kotlina: a Kárpát-medence központi nagytájának az ÉK-i szöglete érinti Szlovákia DK-i részét; ennek neve: *Kelet-szlovákiai-alföld* (Východoslovenská nížina) vagy *Tiszai-Alföld* (Potiská nížina). A szlovák beosztások egy peremi, hordalékkúpokból álló tájat (Východoslovenská pahorkatina) és egy központi, tökéletes síkság jellegű tájat (Východoslovenská rovina) különböztetnek meg. Mi az előbbi kisebb részletek kivételével magyarországi és romániai analógiák alapján a

szomszédos hegyvidéki tájakhoz kapcsoljuk; az utóbbit egyetlen középtáj, a négy országot – Szlovákia, Magyarország, Ukrajna (Kárpátalja), Románia – érintő Felső-Tisza síksága részének tekintjük.

3.1. *Felső-Tisza síksága*, szlovákiai része a *Kelet-szlovákiai-síkság* (Východoslovenská rovina, Potiská rovina), ezen belül a következő kistájak érintik Szlovákiát:

3.1.1. *Bodrogköz* (Medzibodrocké pláňavy), szlovákiai része az ún. *Felső-Bodrogköz*, a királyhelmecci (Kráľovský Chlmec) és a nagykövesdi (Veľké Kamence) vulkáni szigethegységekkel.

3.1.2. *Zempléni-öblözet* (Zemplínska rovina): az Eperjes–Tokaji-hegyvidék (4.3.) és a Vihorlát (7.1.) közé nyúló síksági öblözet az Ondava (Ondava), a Tapoly (Topľ'a) és a Laborc (Laborec) mentén. Részei:

- a) *Töketerebesi-sík* (Třebišovská tabuľ'a) – Ny-on
- b) *Ondava–Tapoly-sík* (Ondavská rovina) – a Varannói-kapu (Vranovská brána) alatti ártéri sík
- c) *Pazdicsi-hát* (Pozdišovský chrbát) – az Ondava és a Laborc völgye közötti magasabb sáv
- d) *Laborc-sík* (Laborecká rovina) – a Laborc völgyéjéig Órmező (Strážske) alatt

3.1.3. *Ungi-öblözet* vagy *Ungvidéki-sík* (Užská rovina): az Ung völgynyílása, a Kárpátalja területére eső Ungvári-kapu előtt elterülő síkság az Ung alsó folyása mentén. Részei:

- a) *Szobranci-sík* (Sobrancecká rovina) a *Szenna-mocsárral* (Senianska mokrad')
- b) *Nagykapósi-sík* (Kapušíanske pláňavy)

4. *Északi-középhegység*: magyar tájbeosztásokban Magyarország É-i hegyvidékét e név alatt foglaljuk össze, megemlítve, hogy

- a) egyes részei átnyúlnak Szlovákiába,
- b) a középhegység jellegét meghatározó neogén vulkáni hegységek voltaképpen az Északnyugati-Kárpátok belső vulkáni vonulatát képezik.

Szlovák tájbeosztásokban e terület szlovákiai folytatása – nevezetesen a Dunakanyari-hegyvidék, a Karancs–Medves-vidék, az Eperjes–Tokaji-hegyvidék, valamint az Északi-középhegységi-medencesor szlovákiai részei – általában a Belső-Nyugati-Kárpátok (Vnútorné Zapadne Karpaty) fogalmába esnek, de némi megkülönböztetéssel; amennyiben

a) az Északi-középhegységhez sorolt hegységek – bár Szlovákia területét több egymástól elkülönült darabjuk érinti – Matransko-slanská oblast' („Mátra–Szalanci-” vagy Mátra–Zempléni-hegyvidék) címszó alá vonódnak össze,

b) a medencesor – bár ugyancsak megszakítással – szintén összetartozik Lučensko–košická zníženina (Losonc–Kassai-medencesor) néven.

Az Északi-középhegység – amelynek szlovák megfelelője a Matransko-slanské stredohorie lehet – önálló nagytáj, egyben a Kárpátok és a Kárpát-medence átmenete a következők miatt:

1. Része az Alföld és a Kisalföld közötti válaszfalnak, amelyet egyes beosztások – a Dunántúli-középhegységet is ideértve – Magyar-középhegység néven emlegetnek.

2. Alacsonyabb domborzati szintet képvisel, mint a tőle É-ra emelkedő „igazi” kárpáti hegyvidék – az 1000 m-t csak a Simonka (1092 m, az Eperjes–Tokaji-hegységben) és a Kékestető (1015 m, a Mátrában) haladja meg.

3. Az Északi-középhegységi-medencesor Ipolyságtól Kassáig olyan folyosót képez, amely a tőle D-re húzódó, meglehetősen szakadozott és geológiailag is heterogén (a vulkanitok mellett paleozóos és mezozóos mészkőhegységekkel tarkított) hegyvonulatot határozottan elkülöníti az É-i szomszédságtól.

Mindezek alapján Szlovákia tájbeosztásába is felvesszük az Északi-középhegységet, bár jobb elnevezés is elképzelhető volna (pl. PRINZ GY. et al. 1935. nyomán a Mátraerdő; vagy a Dunántúli-középhegység analógiájára a Duna–Tisza-közi-középhegység, ill. a Szlovák–morva-határhegység analógiájára a Magyar–szlovák-középhegység). A rövidség miatt azonban meg is maradhat az Északi-középhegység, amelynek a szlovák tájszemléletben éppen a Južné stredohorie („Déli-középhegység”) felelne meg, ezzel is példát adva a tájlevezetéseknek a névadó nép nézőpontjától is függő relativitásra.

4.1. *Dunakanyari-hegyvidék*

4.1.1. *Helembai-hegység* (Burda): a Dunakanyar neogén vulkáni hegyvidékének az Ipoly–Duna szögébe eső kis része tartozik Szlovákiához.

4.2. *Karancs–Medves vidéke*: etájegységet egyes beosztások az Északi-középhegységi-medencesorhoz, mások – így a Cerová vrchovina névből ítélhetően a szlovákok is – a Cserháthoz sorolják. É-i része tartozik Szlovákiához.

4.2.1. *Karancsvidék* (Karančská vrchovina): a magyar–szlovák határon emelkedő névadó hegy és környéke. Részei:

- a) *Karancs* (Karanč)
- b) *Sátoros* (Šiator)
- c) *Mucsényi-dombság* (Mučínska vrchovina)
- d) *Füleki-medence* (Fil'akovská brázda)

4.2.2. *Medvesvidék* (Medvešská vrchovina): szlovákiai része az *Ajnácskői-hegység* (Hajnáčska vrchovina), a Gortva völgyében fekvő *Básti-medencével* (Baštianska kotlina).

4.3. *Bükkvidék*: a Bükk-hegység (Bukové hory) vidékéhez számítjuk É-on a Sajó (Slaná) és a Rima (Rimava) völgyéig terjedő neogén dombvidéket is, amely kis darabon benyúlik Szlovákia területére.

4.3.1. *Ózd–Pétervására-, Heves–Borsodi- vagy Sajó-jobbparti-dombság*: szlovákiai része *Gömörpéterfali-dombság* (Petrovská vrchovina) néven szerepel, szlovák beosztásokban az előző középtájhoz (4.2.) kapcsolják.

4.4. *Eperjes–Tokaji-hegyvidék* vagy *Zempléni-hegység*: szlovákiai része *Szalánci-hegység* (Slanské vrchy) néven szerepel. A történeti Zemplént Sárosról és Abaujtól elválasztó vulkáni vonulatnak az É-i fele tartozik Szlovákiához. Egyes beosztások (pl. HUNFALVY J. 1863) az Északkeleti-Kárpátokhoz sorolják. Szlovákiai része hat kistájra osztható:

4.4.1. *Simonka-hegységcsoport* vagy *Eperjesi-hegység* (Šimonka, Prešovské vrchy): É-on, Eperjes (Presov) közelében, a Simonka hegycsúccsal.

4.4.2. *Makovica-hegységcsoport* (Makovica): az előbbtől D-re.

4.4.3. *Bagota-hegységcsoport* (Bogota): az előbbtől D-re, a Dargói- és a Szalánci-hágó (Dargovské a Slanské sedlo) között.

4.4.4. *Milic-hegységcsoport* (Milič): az előbbtől D-re, a magyar-szlovák határon emelkedő Nagy-Miliccel (896 m).

4.4.5. *Gálszécsi-hegylaj* (Podslanská pahorkatina): a hegységnek a Zempléni-öblözetre (3.1.2.) néző lejtővidéke; szlovák beosztások a Kelet-szlovákiai-alföld peremvidékénél (Východoslovenská pahorkatina) tárgyalják.

4.4.6. *Zempléni-szigethegység* (Zemplínske vrchy): palcozós szigetrög, a vulkáni hegysortól a Ronyva völgye (Roňavská brána = „Ronyva kapu”) választja el.

4.5.–4.6. *Észak-középhegységi-medencesor* (Lučensko-košická zníženina): két középtájra osztjuk, ami azonban nem felel meg az országhatárhoz igazodó szlovák beosztások két középtájának; ezek megkülönböztetnek a) *Dél-szlovákiai-medencét* (Juhoslovenská kotlina) Ipolyságtól az aggteleki országhatárig; és b) *Kassai-medencét* (Košická kotlina) a hidasnémeti országhatártól É-ra.

4.5. *Nógrádi-medence* vagy *Ipoly-medence* (Ipel'ská kotlina): az Ipolysági-kaputól az Ipoly és a Sajó közötti vízválasztóig terjed.

4.5.1. *Balassagyarmati-medence* vagy *Alsó-Nógrádi-medence* (Dolnonovohradská kotlina): a medence alsó fele a Rárósmúlyadi-szűkületig. A Kürtös (Krtíš) patak völgye a medence Szlovákiához tartozó Ipoly-jobbparti részét a *Csábi-* (Čebovská pahorkatina) és a *Nógrádszentpéteri-dombságra* (Pötörská pahorkatina) osztja.

4.5.2. *Losonci-medence* vagy *Felső-Nógrádi-medence* (Lučenská kotlina, Hornonovohradská kotlina): a Nógrádi-medence felső része; az *Ipoly-teraszokon* (Ipel'ské terasy) kívül a *Jelšöci-* (Jelšovská pahorkatina) és a *Poltári-dombság* (Poltárská pahorkatina) osztja.

4.6. *Sajó–Hernád-medence*: e néven foglaljuk össze az Északi-középhegységi-medencesornak a Rimaszombat (Rimavská Sobota)–Miskolc–Kassa–Eperjes tengelyre felfűződő K-i részét, amely a történeti Gömör–Kishont, Borsod, Abauj–Torna és Sáros megyékhez tartozott. E kiterjedt és változatos tájat a Miskolci-kapuzhoz konvergáló vízhálózat fogja egységbe. Szlovákiai részei az országhatár kijelölése miatt két külön folton helyezkednek el. A középtáj ilyen formában a szlovák beosztásokban nem szerepel (Slansko–hornádska kotlina vagy Gemersko–šarišská zníženina néven volna nevezhető).

4.6.1. *Gömöri-medence* vagy *Rima–Sajó-medence* (Gemerská kotlina, Rimavská kotlina). Rézsei:

a) *Gömöri-teraszok* (Gemerské terasy) a Sajó, a Rima, a Balog (Blh) és a gömöri Túróc (Turiec) völgyében.

b) *Osgyáni-dombság* (Oždianska pahorkatina): az Ipoly és a Sajó vízválasztóját hordozó dombság a Rima-völgyétől Ny-ra.

c) *Baktai-dombság* (Baktianska pahorkatina): a Rima és a Balog völgye között.

d) *Vályi-dombság* (Valická pahorkatina): a Balog és a Túróc völgye között.

e) *Licei-dombság* (Licinská pahorkatina): a medence É-i öblözete a Túróc völgyétől É-ra, a Murány-patak (Muráň) völgynyílásával.

4.6.2. *Sajóbalparti-dombság*: a Sajó és a Bódva között elterülő, É-on a Gömör–Tornai-karszttal érintkező dombvidék; Ny-i szegélye tartozik Szlovákiához, ahol egyszerűen „Gömöri-dombságnak” (Gemerská pahorkatina) nevezik.

4.6.3. *Cserhát*: a Bódva (Bodva) és a Hernád (Hornád) közötti alacsony dombvidék, É-i szegélye tartozik Szlovákiához, ahol „Abauji-dombságnak” (Abovská pahorkatina) nevezik.

4.6.4. *Kassai-medence* (Košická kotlina): a Hernád és a Tarca (Torysa) völgymedencéje. Részei:

- a) *Kassai-sík* (Košická rovina) a *Kanyapta-mocsárral* (Mokrad' Kaňapta)
- b) *Kassai-hegyalja* (Košické podhorie)
- c) *Alsó-Tarca-völgy* (Toryská pahorkatina)
- d) *Ósva völgye* (Olšavska pahorkatina)

4.6.5. *Abauji-medence* (Abovská kotlina): a Hernád völgymedencéje a Cserhát ÉK-i sarkát az Ósva (Olšava) torkolatával összekötő vonaltól D-re; legészakibb darabja tartozik Szlovákiához.

5. *Belső-Északnyugati-Kárpátok* = Vnútorné Zapadne Karpaty. Szlovákia központi fekvésű nagytája, amelyet D-en az Északi-középhegységi-medencesorral, É-on a Kárpátok szirtövével (Pienini-öv) zárunk le. DNY-i hegységei sziget-, ill. félszigetszerűen emelkednek ki a Bécsei-medence és a Kisalföld között, ill. nyúlnak be a Kisalföld öblözetei közé.

5.1. *Selmeci-körhegység* (Slovenské stredohorie = „Szlovák-középhegység”) az Északnyugati-Kárpátok legnagyobb összefüggő vulkáni hegyvidéke, amelyet SZABÓ J. múlt századi javaslata nyomán jelölünk a Selmecbánya (Banská Štiavnica) körüli fekvésére utaló névvel.

5.1.1. *Selmeci-hegység* (Štiavnické vrchy): a középtáj központi fekvésű kistája. Részei:

- a) *Sziúnya-hegycsoport* (Sitnianska vrchovina)
- b) *Szkalka-hegycsoport* (Skalka)
- c) *Hodrusbányai-hegycsoport* (Hodrušská homatina)
- d) *Selmeci-medence* (Štiavnická kotlina)
- e) *Báti-öblözet* (Bátovská pahorkatina)
- f) *Szlovák-kapu* (Slovenská brána) – a Garam völgynyílása
- g) *Kozmályi-dombok* (Kozmálovské vršky) – a Garam jobb partján, a hegység főtömegétől a Szlovák-kapu választja el.

5.1.2. *Korponai-erdő* (Krupinská planina)

5.1.3. *Újbányai-hegység* (Pohronsky Inovec = „Garammenti-Inóc”)

5.1.4. *Madaras* (Vtáčnik).

5.1.5. *Körmöci-hegység* (Kremnické vrchy)

5.1.6. *Jávoros* (Javorie) – K-i csoportja az *Osztrovszki-hegység* (Ostrôžky)

5.1.7. *Zólyomi-Polyána* (Pol'ana)

5.1.8. *Garamszentkereszti-medence* (Žiarska kotlina)

5.1.9. *Zólyomi-medence* (Zvolenská kotlina). Részei:

- a) *Besztercebányai-völgymedence* (Bysrické podolie)
- b) *Szliácsi-völgymedence* (Sliacská kotlina)
- c) *Nagyszalainai-részmedence* (Slatinská kotlina)
- d) *Gyetvai-részmedence* (Detvianska kotlina)
- e) *Tótpelsőci-medence* (Pliešovská kotlina)

5.2. *Gömör–Szepesi-érchegység* vagy *Szlovák-érchegység* (Slovenské rudohorie): Szlovákia legváltozatosabb felépítésű hegyvidéke, amelynek tagolása és lehatárolása több szempontból is problematikus. A Ny-on kristályos, K-en paleozóos képződményekből felépülő főtömegére É-on és D-en mezozóos mészkőköpeny borul, helyenként – a Ny-i részen – neogén vulkanitok is jelentkeznek. A D-i mészkőköpenyt Gömör–Tornai-karszt néven külön középtájnak vesszük, noha számos beosztás a Gömör–Szepesi-érchegység részének tekintti. Hozzávesszük a Gömör–Szepesi-érchegységhez Ny-on a mezozóos Póniki-hegyeket (egyes beosztások ezt a Zólyomi-medencéhez kapcsolják). A K-en elhelyezkedő kristályos–mezozóos Branyiszkót és a Fekete-hegyeket a Szepes–Sárosi-hegyvidék (5.10.) részeként ismertetjük. Így a Gömör–Szepesi-érchegységet É-on a Garam és a Hernád völgye, K-en a Csermely-völgyi-törés, D-en az Északi-középhegységi-medencesor (4.5., 4.6.) és a közbeekelődő Gömör–Tornai-karszt (5.3.), Ny-on a Selmeci-körhegységhez (5.1.) sorolt vulkáni hegységek és a Zólyomi-medence határolja. Beosztása a geológiai alapú szlovák rendszerekben a következőképpen történik:

- a) *Vepor-hegyvidéknek* (Veporské vrchy) tekintik az ÉNy-i kristallikumot.

b) *Gömör–Szepesi-karszt* (Spiško–gemerský kras) néven foglalják össze az É-i mészkőköpenyt; e két egységet DK-en a Murányi-töréssel zárják le.

c) *Sztolica- és Rőcei-hegység* (Stolické vrchy, Revúcka vrchovina) néven szerepel a Murányi-töréstől D-re, a Sajó felső völgyétől és a Gömör–Tornai-karsztól (Slovenský kras) Ny-ra eső változatos felépítésű, D felé lejtő hegyvidék.

d) *Volovec-hegység* (Volovské vrchy) néven szerepel – a Rozsnyó (Rožňava) fölötti Ökörhegyről (Volovec) elnevezve – a Sajó felső völgyétől K-re eső, zömmel paleozoos képződményekből felépülő hegyvidék. E tagolást több ponton módosítva mi részletesebb és a hagyományokhoz jobban igazodó kistájbeosztást közlünk.

5.2.1. *Póniki-hegyek* (Pônická vrchovina): a Zólyomi-medencébe (5.1.9.) ékelődő alacsony hegyvidék.

5.2.2. *Vepor-hegység* (Veporské vrchy): a Breznóbányát (Brezno) Rimaszombattal összekötő vasúttól Ny-ra eső hegység rész. Részei:

a) *Libetbányai-hegycsoport* (Čierťaz)

b) *Klenóci-hegycsoport* (Klenovské vrchy)

c) *Sziklai-fennsík* (Sihlianska planina)

d) *Málnapataki-hegycsoport* (Máľinské vrchy)

5.2.3. *Murányi-fennsík* (Muránska planina): a Breznóbánya–Tiszolc (Tisovec)–Garamfő (Telgárt) háromszög, amely magában foglalja az É-i mészkőköpeny Ny-i részét is.

5.2.4. *Szlovák-paradicsom* vagy *Sztracennai-fennsík* (Slovenský ráj, Stratenská hornatina): az É-i mészkőköpeny K-i része a Dobsinai-jégbarlanggal és a Hernád-áttöréssel.

5.2.5. *Gálmus-hegység* (Galmus, Hnilecké vrchy): a Gölnic (Hnilec) és a Hernád völgye között.

5.2.6. *Ratkói-hegység* (Ratkovské vrchy): a Rima és a Murány völgye között.

5.2.7. *Rőcei- vagy Sztolica-hegység* (Revúcke vrchy, Stolické vrchy): a Murány és a Sajó felső völgye között, az 1476 m-es Sztolicával (Stolica).

5.2.8. *Dobsinai-hegység* (Dobšinské vrchy): a Sajó és a Gölnic felső völgye között, K-en a Szulovai-hágóig.

5.2.9. *Rozsnyói-hegység* (Rožňavské vrchy): az előbbtől K-re, a Szomolnoki-völgyig és a Stószai-hágóig. Részei:

a) *Ökörhegy–Aranyasztal csoportja* (Volovec–Zlatý stôľ)

b) *Pipityke csoportja* (Pipitka)

5.2.10. *Kassai-hegység* (Košické vrchy): az előbbtől K-re, a Szomolnok (Smolník)–Margitfalva (Margecany)–Kassa háromszögben; K-i lezárása a Csermely-völgyi-törés

5.3. *Gömör–Tornai-karszt*, szlovákiai része a *Déli-szlovákiai-karszt* (Slovenský kras): a Gömör–Szepesi-érchegység alacsonyabb D-i mészkőköpenye. Részei Szlovákiában:

5.3.1. *Rozsnyói-medence* (Rožňavská kotlina)

5.3.2. *Jolsvai-karszt* (Jelšavský kras) a *Konyár-fennsíkkal* (Koniarska planina)

5.3.3. *Pelsőci-Nagy-hegy* (Plešivská planina)

5.3.4. *Szilicei-fennsík* (Silická planina).

5.3.5. *Szádelői-karszt* (Zádielský kras). Részei:

a) *Tornai-Felső-hegy* (Horný vrch)

b) *Kis-erdő* vagy *Áji-fennsík* (Hájska planina)

c) *Felső-erdő* vagy *Jászói-fennsík* (Jasovská planina)

5.3.6. *Tornai-medence* (Turnianska kotlina).

5.3.7. *Aggteleki-karsztbőlt*

a) *Tornai-Alsó-hegy* (Dolný vrch) É-i oldala

b) *Haragistya-fennsík* É-i és Ny-i oldala

c) *Aggteleki-fennsík* Ny-i vége

5.4. *Kis-Kárpátok* (Malé Karpaty): az Északnyugati-Kárpátok kristályos–mezozoos vonulatának Ny-i kezdőtárgya, a Bécsi-medence (1.) és a Kisalföld (2.) között válaszfalat képező alacsony középhegység. Hozzá tartozik a Duna által levágott, osztrák területen fekvő *Hainburgi-rög* is.

5.4.1. *Dévényi-hegycsoport* (Devínske Karpaty): a *Dévényi-tető* (Devínska kobyľa) elkülönülő röge a *Dévényi-kapu* (Porta Hungarica, Devínska brána – a Duna áttörése) és a *Lamacsi-kapu* (Lamačská brána) között.

5.4.2. *Bazini-hegycsoport* (Pezinské Karpaty): a hegység fő tömege az előbbtől ÉK-re a Nadas–Jablanci-hágóig.

5.4.3. *Berezó–Nedző-hegycsoport* (Brezovské Karpaty): a hegység elkeskenyülő É-i része a Nádas–Jablanci-hágótól Vágújhelyig.

5.5.–5.9. *Fátra–Tátra-vidék* (Fatransko–tatranská oblast’): e néven foglalják össze az Északkeleti-Kárpátok kettős kristályos vonulatát, a közbeékelte medencékkel együtt. A Vág völgyétől a Szepességig terjedő területet több középtájról bontjuk.

5.5. *Nyitra–Zsolnai-hegyvidék* (Nitriansko–Žilinská oblast’): e névvel illetjük a Kis-Fátra DNy-i előhegységeit, medencékkel együtt; a Tribecs a belső, a többiek a külső kristályos vonulathoz számíthatnak. E részletesen tagolt hegyvidékre középtáj szintű megjelölés nincs, a kistájbeosztás is meglehetősen bizonytalan; megkockáztatjuk javaslatként az *Elő-Fátra* (Predfatranská oblast’) név bevezetését.

5.5.1. *Tribecs-hegység* (Tribeč): a Nyitravidéki-hátságba félszigetként benyúló kristályos-mezozóos hegység. Részei:

- a) *Nyitrai-dombok* (Nitrianske vršky) – a Nyitra folyó jobb partján
- b) *Zobor-hegycsoport* (Zobor)
- c) *Tribecs-hegycsoport* (Vel’ký Tribeč)
- d) *Razgyel-hegycsoport* (Rázdiel)

5.5.2. *Inóc-hegység* (Považský Inovec = „Vágmenti-Inóc”).

5.5.3. *Sztrázsó-hegység* (Stražovská vrchovina). Részei:

- a) *Trencsényi-hegycsoport* (Trenčianska vrchovina)
- b) *Szárász-Magura* (Suchá Magura, Nitrické vrchy)
- c) *Kis-Magura* (Malá Magura)
- d) *Bélapataki-medence* (Belianska kotlina)
- e) *Központi-Sztrázsó* vagy *Zsolti-hegycsoport* (Zliechovská hornatina), az 1213 m-es Sztrázsó

(Sirážov) hegygel.

- f) *Deményi-medence* (Domanižská kotlina)
- g) *Szulyó–Manini-hegycsoport* (Súl’ovské vrchy) a *Manini-szirtekkel* (Manínske skaly)

5.5.4. *Felső-Nyitrai-medence* (Hornonitranská kotlina). Részei:

- a) *Privigyei-medence* (Prievidzská kotlina)
- b) *Cégelyi-hegyalja* (Cigľ’ianske predhorie)
- c) *Oszlányi-medence* (Oslianska kotlina)
- d) *Divéki-öblözet* (Diviacka kotlina)
- e) *Nyitrabányai-öblözet* (Handlovská kotlina)

5.5.5. *Zsolnai-medence* (Žilinská kotlina). Részei:

- a) *Zsolnai-domság* (Žilinská pahorkatina)
- b) *Rajec völgye* (Rajecké podolie)
- c) *Várna völgye* (Varínske podolie)

5.6. *Fátravidék* (Fatranská oblast’): ideszámítjuk a Túróci-medencét és hegységkeretét.

5.6.1. *Kis-Fátra* (Malá Fatra): a Túróci- és a Zsolnai-medencét elválasztó hegység, amelyet a Vág Sztracsényi-szorosa két részre oszt. Részei:

- a) *Mártoni-havasok* (Martinske hol’e, Lúčanská Fatra) (D-en).
- b) *Kriván-Fátra* (Krivánska Fatra) (É-on).

5.6.2. *Zsár-hegység* (Žiar): a Túróci- és a Felső-Nyitrai-medence választóhegysége.

5.6.3. *Túróci-medence* (Turčianska kotlina): a Vág és a Túróc (Turiec) völgymedencéje.

5.6.4. *Nagy-Fátra* (Vel’ká Fatra): a Túróci- és a Liptói-medencét elválasztó hegység; hozzászámítjuk a Vág és az Árva szögét kitöltő *Síp-hegycsoportot* (Šípská Fatra) is.

5.7. *Alacsony-Tátra vidéke* (Nízkotatranská oblast’)

5.7.1. *Felső-Garami-medence* (Horechonské podolie). Részei:

- a) *Lopéri-medence* (Lopejska kotlina)
- b) *Brezsnóbányai-medence* (Breznianska kotlina)
- c) *Felső-Garam-völgy* (Hel’pianske podolie)

5.7.2. *Óhegyi-Tátra* (Starohorské vrchy): az Alacsony-Tátra DNy-i előhegysége, a Hédeli-hágótól Ny-ra.

5.7.3. *Nyugati-Alacsony-Tátra* (Ďumbierske Tatry = „Gyömbér-Tátra”): a Hédeli- és az Ördöglakodalmahágó közötti hegység rész.

5.7.4. *Keleti-Alacsony-Tátra* (Kráľ’ovohol’ské Tatry = „Királyhegyi-Tátra”): az Ördöglakodalmától (Čertovica) K-re eső hegység rész.

5.7.5. *Kecskehát* (Kozie Chrbty): az Alacsony-Tátra ÉK-i előhegysége a Fekete-Vág (Čierný Váh) és a Hernád völgyétől É-ra.

5.8. *Magas-Tátra vidéke* (Vysokotatranská oblasť)

5.8.1. *Kőcs-hegység* (Chočské vrchy): a Liptói- és az Árvai-medencét elválasztó mészkőhegység.

5.8.2. *Nyugati-Tátra* vagy *Liptói-havasok* (Zapadné Tatry).

5.8.3. *Magas-Tátra* (Vysoké Tatry): a Kárpátok legmagasabb hegysége.

5.8.4. *Bélai-Tátra* (Belianske Tatry): a Magas-Tátra ÉK-i előhegysége. A Liptói-havasok és a Magas-Tátra É-i oldala részben Lengyelországhoz tartozik; ez a hegységész a *Lengyel-Tátra*.

5.9. *Liptó-Szepesi-medence* (Podtatranská kotlina = „Tátraalji-medence”): a Fátra-Tátra-vidék legnagyobb összefüggő medencerendszere; három része háromfelé folyik le.

5.9.1. *Liptói-medence* (Liptovská kotlina): a Vág felső völgymedencéje a Magas- és az Alacsony-Tátra között.

5.9.2. *Felső-Szepesség* vagy *Poprádi-medence* (Popradská kotlina): a Poprád (Poprad) felső völgymedencéje.

5.9.3. *Alsó-Szepesség* (Hornádska kotlina = „Hernád-medence”): a Hernád felső völgymedencéje.

5.10. *Szepes-Sárosi-hegyvidék* (Spišsko-šarišská vrchovina)

5.10.1. *Fekete-hegyek* (Čierna hora): a Csermely-völgyi-töréstől K-re eső hegység, a Hernád szorosával.

5.10.2. *Branyiszko-hegység* (Branisko): Szepes-Sárostól elválasztó hegység a nevezetes Branyiszko-hágóval.

5.10.3. *Lőcsei-hegység* (Levočské vrchy): belső-kárpáti flisből felépülő hegység Szepes és Sáros határán.

5.10.4. *Szinyei-dombság* (Šarišská vrchovina = „Sárosi-dombság”)

5.10.5. *Felső-Tarca-völgy* (Šarišské podolie = „Sárosi-völgy”): az Északi-középhegységi-medencesor folytatását képező Felső-Tarca-völgyet Eperjes városáig számítjuk, amelynek É-i szomszédságában az Eperjes-Tokaji-hegységhez is kapcsolható vulkáni hegyek szűkítik a völgyfolyosót: az Eperjesi-érhegy (Strážce) és a Sárosi-várhegy (Šarišský vrch).

6. *Külső-Északnyugati-Kárpátok* = Vonkajsie Západné Karpaty:

E nagytáj az Északnyugati-Kárpátok Szirtövét (Pienini-öv) és homokkőövezetét (Flisöv) foglalja magában – a homokkőövből kivéve a Szirtöv belső oldalára eső flisképződményeket a Liptó-Szepesi-medence (5.9.) és a Szepes-Sárosi-hegyvidék (5.10.) területén. A nagytáj D-i határát általában a Szirtöv jelöli, a Magas-Tátra É-i előterében azonban a magashegység lábánál húzzuk meg a nagytájhatárt; itt tehát a „belső-kárpáti flis” egy része is a Külső-Kárpátokhoz kerül. A Külső-Északnyugati-Kárpátoknak csak kisebb része tartozik – két darabban – Szlovákiához; Ny-i része cseh (morva), É-i része lengyel terület. A nagytáj K-i lehatárolására – ami egyet jelent az Északnyugati- és az Északkeleti-Kárpátok közötti határ megvonásával – több változat ismeretes.

6.1. *Közép-Vág-völgyi-medencesor* (Stredopovažské podolie): több száz mészkőszirttel ékesített medencesor, amelyhez Ny-on a Miavai-dombságot is hozzászámítjuk.

6.1.1. *Miavai-dombság* (Myjavská pahorkatina): a Kis-Kárpátok és a Fehér-Kárpátok közé ékelődő völgyesség.

6.1.2. *Trencsényi-medence* (Trenčianska kotlina)

6.1.3. *Illavai-medence* (Ilavská kotlina)

6.1.4. *Vágbesztercei-medence* (Považskobystrická kotlina)

6.2. *Északi-Tátraalja* (Severotatranské podhorie): e néven foglaljuk össze a Magas-Tátra és a Beszkidék között húzódó folyosó területét, amelynek Ny-i részére a történelmi Árva vármegye szerveződött, középső része Nowy Targ és Zakopane központokkal Lengyelországhoz tartozik, K-i része pedig Szepes vármegye É-i szöglete volt. A folyosó jellegű tájnak mintegy a tengerét képezik az Árva völgyében és a Pieninekben sorakozó mészkőszirtok. Ezek vonalán belül a belső-kárpáti (podhalei) flis övezete, a vonalon kívül az alluviummal kitöltött Árva-Nowyargi-medence húzódik. Az Árvai- és a Nowyargi-medence között csak alacsony völgyi vízválasztó húzódik, amely – bár az európai fő vízválasztót hordozza – legfeljebb kishatárnak volna tekinthető; mivel a szlovák-lengyel határ mai vonala belehasít magába az Árvai-medencébe, a Felső-Árvai-medence két ország között oszlik meg, míg a Nowyargi-medence teljes egészében Lengyelországhoz tartozik.

6.2.1. *Alsó-Árvai-völgymedence* (Dolnooravská vrchovina)

6.2.2. *Szkorusina–Podhale–Szepesi-Magura* (Skorušina–Podhol’ e–Spišská Magura): a Magas-Tátra É-i előhegysége; középső szektora (Podhale) Lengyelországhoz tartozik.

6.2.3. *Felső-Árvai-medence* (Hornooravská kotlina): Szlovákiába eső része a Fekete- és a Fehér-Árva (Čierna a Biela Orava) összefolyásánál kialakított Árvai-víztároló (Oravská priehrada) környéke; Lengyelországban összefügg a Nowyargi-medencével.

6.2.4. *Pieninek* (Pieniny): a Szirtővhöz tartozó mészkőhegység a szlovák–lengyel határon, a Dunajec áttörésével.

6.3. *Szlovák–Morva-határhegység* (Slovensko–moravské Karpaty): a régen Magyar–Morva-határhegységnek nevezett hegyvidék a Miavai-domságtól és a Vág völgyétől E-ra a Kiszuca (Kysuca), a Becsva (Becva) és a Morva (Morava) völgyéig terjed; a Vág-völgygel szomszédos mészkősziklet kivételével a homokkővonulathoz tartozik. Alkotórészei Szlovákiában a következők:

6.3.1. *Fehér-Kárpátok* (Biele Karpaty). Részai:

a) *Zsalosztina-hegycsoport* (Zalostinská vrchovina)

b) *Javorina-hegycsoport* (Javorinská hornatina)

c) *Bestini-hegycsoport* (Beštiny)

d) *Lopenik-hegycsoport* (Lopenická hornatina)

e) *Szúcsi-hegycsoport* (Súčanská hornatina)

f) *Kobulínek-hegycsoport* (Kobylináč)

g) *Bossáci-szirtek* (Bošácke bradlá)

h) *Oroszlánkői-szirtek* (Vršatské bradlá)

6.3.2. *Jávorník* (Javorníky): a Fehérhalmi-völgytől a Kiszuca völgyéig terjed; két fő része van:

a) *Magas-Jávorník* (Vysoké Javorníky): a hegység főgerince.

b) *Alacsony-Jávorník* (Nízke Javorníky): a Vág völgyére néző D-i lejtővidék.

6.4. *Nyugati-Beszkidék* (Západné Beskydy): az Északnyugati-Kárpátok flisvonulata a Kiszuca völgye és a Duklai-hágó között; egyes beosztások a Szlovák–Morva-határhegységet (6.3.) is hozzászámítják. A Szlovákiát, Cseh- és Lengyelországot is érintő hegyvidéket mi csak kistájakra osztjuk, bár lehetséges volna néhány kistáj összevonásával középtájakra – *Morva–Sziléziai-Beszkidék*, *Magas-Beszkidék*, *Alacsony-Beszkidék*, *Északi-Kárpátalja* – is beosztani.

Szlovákia területét – két darabban – a következő kistájak érintik:

6.4.1. *Csacai-medence* (Hornokysucké podolie)

6.4.2. *Morva–Sziléziai-Beszkidék* (Moravsko–slicezské Beskydy) – szlovákiai részei a *Turzófalvi-hegység* (Turzovská vrchovina) és a *Jablunkovi-felföld* (Jablunkovské medzihorie)

6.4.3. *Kiszuca-hegyek* (Kysucké vrchy)

6.4.4. *Árvai-Magura* (Oravská Magura)

6.4.5. *Žywieci-Beszkidék* (Slovenské Beskydy = „Szlovák-Beszkidék”):

a) *Racsa-hegycsoport* (Kysucké Beskydy = „Kiszuca-Beszkidék”)

b) *Osszus–Babiagóra-hegycsoport* (Oravské Beskydy = „Árvai-Beszkidék”) – a Nyugati-Beszkidék legmagasabb tagja

6.4.6. *Szandeci-Beszkidék*, szlovákiai része a *Lublói-Magura* (L’ubovnianska vrchovina).

6.4.7. *Lublói-medence* (L’ubovnianska kotlina)

6.4.8. *Csergő-hegység* (Čergov)

6.4.9.–6.4.11. *Alacsony-Beszkidék* (Nízke Beskydy) részei (az Alacsony-Beszkidék, ill. a hagyományos magyar beosztásokban ennek megfelelő *Erdős-Kárpátok* fogalmát többnyire a Duklai-hágótól K-re is kiterjesztik).

6.4.9. *Sárosi-határhegység* vagy *Bártfa–Duklai-hegység*. Két részből áll:

a) *Bártfai-Magura* (Bardejovská Magura, Busov)

b) *Duklai-hegység* (Dukelské hory)

6.4.10. *Makovicai-domság* (Ondavská vrchovina, severná časť = az Ondavai-felföld É-i része).

6.4.11. *Szekcsői-domság* (Ondavská vrchovina, západná časť = az Ondavai-felföld Ny-i része).

Az Északnyugati-Kárpátokat K-en a Tapoly völgyéből Felsővízköz (Svidník) járási székhelyen és a Duklai-hágón át a Wisłók folyóhoz vezető úttal mint mesterséges vonallal zárjuk le. Az Északnyugati- és az Északkeleti-Kárpátok e határ mentén nem különülnek el élesen (a homokkővonulat sávjai mind átlélik e vonalat), a *Duklai-hágó* azonban mint a *kárpáti főgerinc legalacsonyabb pontja* (502 m) a lehetséges határpontok közül a Kárpátok szakaszolására a legcélszerűbbnek mutatkozik.

7. *Északkeleti-Kárpátok* = Východné Karpaty („Keleti-Kárpátok”): a Duklai-hágótól a Borgói-hágóig terjedő hegyvidék magyar beosztásokban Északkeleti-Kárpátok néven szerepel; szlovák, lengyel és román beosztások viszont csak „Keleti-Kárpátokról” tudnak.

A szlovák tájrendszerek az Északkeleti-Kárpátok szlovákiai részét Külső és Belső-Kárpátokra (Vonkajšie Východné Karpaty), Vnútorné Východné Karpaty) osztják; az elsőhöz a homokkő-, a másodikhoz a vulkáni zónát számítják. A mezozoos Homonnai-hegységet a vulkáni vonulattal, a Szirtövet a flisvonulattal vonják össze.

7.1. *Vihorlát-hegyvidék* (Vihorlatské vrchy): a vulkáni hegyvidék

7.1.1. *Vihorlát-hegység* (Vihorlat)

7.1.2. *Pricske-hegycsoport* (Popriečný vrch)

7.1.3. *Vihorlátalja* (Podvihorlátska pahorkatina): szlovák beosztások a Kelet-szlovákiai-alföld peremvidékéhez (Vychodoslovenská pahorkatina) számítják

7.1.4. *Homonnai-hegység* (Humenské vrchy): mezozoos mészkőhegyek a Laborc völgynyílásában

7.2. *Keleti-Beszkidék* (Východné Beskydy): a Tapoly völgyétől és a duklai országtúttól K-re eső flisövezet

7.2.1. *Domásai-dombság* (Ondavská vrchovina, východná časť) = az Ondavai-felföld K-i része

7.2.2. *Homonnai-medence* (Humenské podolie)

7.2.3. *Ungi-Krajna* (Užská krajina), szlovákiai része az *Ugari-dombság* (Ubl'ianská pahorkatina)

7.2.4. *Zempléni-határhegység* (Laborecká vrchovina)

7.2.5. *Ungi-határhegység* vagy *Bukovec-hegység* (Bukovské vrchy)

IRODALOM

- ANDRUSOV, H. 1964. Geológia Československých Karpát – Praha.
Atlas ČSSR, Slovenská Kartográfia. – Bratislava, 1974.
Autoatlas ČSSR, Slovenská Kartográfia. – Bratislava, 1987.
Állami Térképészeti Intézet, 1934. Kiszatlasz. – Budapest.
BUDAI–MAHEL' 1968. Regional Geology of Czechoslovakia. – Praha.
BULLA B. 1962. Magyarország természetföldrajza. – Budapest.
BULLA B.–MENDÖL T. 1947. A Kárpát-medence földrajza. – Budapest.
CHOLNOKY J. 1939. Magyarország földrajza (KOGUTOWICZ K. térképeivel). – Budapest.
Cseh, szlovák, lengyel turistatérképek és -kalauzok.
Československo, všeobecné zemepisná mapa. – Praha, 1971.
DOUBRAVA, J.–MARAN, H. 1973. Československo. 8. osztályos tankönyv. – Praha.
Geological map of Czechoslovakia. – Praha, 1967.
Geomorfologické členenie SSR a ČSSR. – Bratislava, 1986.
GÖNCZY P. (1890 körül) megyei térképsorozata. – Budapest.
HAJDÚ-MOHAROS J. 1988. Történeti–gazdasági területegységek Európa országaiban. – Budapest.
HAJDÚ-MOHAROS J. 1993a. Románia tájféldrajzi beosztása. – Vörösbény.
HAJDÚ-MOHAROS J. 1993b. Csehország és Szlovákia. – In: Európa földrajza, Egyetemi tankönyv, Budapest (megjelenés alatt)
HROMÁDKA 1969. Csehszlovákia hegyrajzi tagosítása. – In: BLÁŽEK: Csehszlovákia gazdasági földrajza. Tanárképző főiskolai tankönyv. – Bratislava, 1969.
HUNFALVY J. 1863. A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. – Pest.
KÁDÁR L. 1941. A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. – Budapest.

- Képes politikai és gazdasági világtalasz. – Budapest 1977.
KOMARNICZKY Gy. 1978. A Magas-Tátra hegyvilága. – Budapest.
Powszechny atlas Swiata. – Warszawa, 1973.
PRINZ GY.–TELEKI P.–CHOLNOKY J.–BARTUCZ L. (1935 körül). Magyar föld, magyar faj. – Budapest.
SZÉKELY A. 1968. Európa természetföldrajza (Európa I.). – Budapest.
SZÉKELY A. 1979. A Szovjetunió természetföldrajza (Szovjetunió I.) – Budapest.
SZOMBATHY V. 1973. Csehszlovákia. – Panoráma-nagyútikönyv, Budapest.
Új Idők lexikona. Budapest, 1936–1942.
Új magyar lexikon. Budapest. 1959–1962.

PHYSICO-GEOGRAPHICAL UNITS OF THE CZECH AND SLOVAKIAN REPUBLICS

by *J. Hajdú-Moharos*

S u m m a r y

Our study is a step in a dialogue among Hungarian, Slovakian and Czech geologists and geographers on a mutually important field. The introduction of the study gives a possible synthesis of the physico- and socio-geographical regionalisations, focusing on the interference of the physical, historical and geopolitical aspects. This work aims at the following topics

- to give a hierarchical physico-geographical system about the territory of the former Czechoslovakia with the possible synthesis of Hungarian, Slovakian and Czech aspects;
- to establish an equivalent taxonomy;
- to give the list of major and minor physico-geographical units of the Czech and Slovakian Republics.

This type of regionalisation which takes into account both Hungarian, Czech, and Slovakian aspects does not exist either in Hungarian or Czechoslovakian literature, although it would be an unavoidable precondition of any mutually advantageous scientific discussion. By the publication of this study we hope to induce a more intense scientific communication between experts of three neighbouring countries in Middle Europe.

Translated by the author

Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet 1992. évi tevékenysége¹

Az Intézet 1992-ben az előző évben megkezdett középtávú feladattervben körvonalazott, több évre kimunkált koncepciót megvalósító kutatásait végezte, meglehetősen szűkös költségvetési, emellett szép számú elnyert pályázati és külső megbízási forrásokból. Szellemi kapacitásunk célszerű hasznosítása mellett azt fokozandó, egyre inkább alkalmaztunk korszerű kutatómódszereket, eszközöket, s hagyományosan vettük igénybe hazai és nemzetközi szakmai kapcsolatainkat, amelyek révén sikeres együttműködések keretében is fontos eredmények születtek.

Az év fontos eseménye volt az akadémiai „kétfordulós” felülvizsgálat, munkánk, múltunk, jelenünk, jövőnk értékelése, ajánlások megfogalmazása, ami nem csupán a felülvizsgáló ad hoc bizottságnak és felettes akadémiai szerveknek, testületeknek, hanem széles körű adatszolgáltatással, jelentések összeállításával–megfogalmazásával vezető munkatársainknak is számottevő feladatot, tárgyalások–beszámolók sorozatát jelentette. A felülvizsgálat során pozitív értékelést–elismerést kiváltott munkásságunk, az Akadémia által is közzétett jelentés ellenére költségvetési támogatásunk ismételt csökkentésére került sor, hiszen az MTA is a korábbiaknál lényegesen kevesebb támogatást kap az országos költségvetési keretéből. Ennek ellenére talpon maradtunk, s eredményesen végeztük tevékenységünket, amelyről az alábbiakban előbb a főbb tematikai csoportok, azokon belül egyes témák szerint adunk számot, majd a tudományos beszámoló után egyéb tevékenységeinket vesszük sorra, a hagyományos sorrendben.

A) Tudományos tevékenység

1. témacsoport. Domborzatminősítés, geomorfológiai és geoökológiai térképezés, fiatal képződmények és felszínformáló folyamatok kutatása

Témacsoportvezető: SCHWEITZER F. tud. oszt. vez. Munkatársak: BALOGH J., BALOGHNÉ DI GLÉRIA M., HAVAS F.-NÉ, JUHÁSZ Á., KIS É., MAGOS M., SZENTI E.-NÉ, SZABON M. (ösztöndíjas nov.-tól), részben MAROSI S., PÉCSI M., SOMOGYI S. tanácsadók, továbbá külső munkatársak: FRANYÓ F., FODOR T.-NÉ, HORVÁTH G., SCHEUER GY.

A Geomorfológiai Osztály munkatársai hatékonyan vettek részt más témacsoportokba tartozó feladatok megoldásában is.

1.1. téma. Termő- és telephelyek minősítése és mérnöki geomorfológiai térképezés

1.1.1. Az Ófalu mellé tervezett radioaktív-hulladék lerakóhely-kiválasztás problémái löszös dombvidék földrajzi környezetében c., a PAV megbízásából, SCHWEITZER F. vezetésével, BALOGH J. és TINER T. közreműködésével, OTKA téma (1.6. téma) célkitűzéseit is szolgálva, a Paksi Atomerőmű kis és közepes aktivitású radioaktív hulladékainak elhelyezése céljából az 1988–1991 között Ófalu–Feked–Véménd térségében folytatott kutatások eredményeinek összefoglaló szintetizálására került sor (35 old.). Az erőmű üzemeltetői számára alapvető kérdés, hogy hosszabb távon legyen megoldott a folyamatosan keletkező kis és közepes

¹ Osztály- és témavezetők jelentései alapján összeállította MAROSI SÁNDOR

radioaktivitású hulladékok biztonságos elhelyezése. A kis területű és sűrűn lakott Magyarországon az ilyen hulladékok számára megfelelő lerakóhelyet találni nagy gond. A tárolandó hulladék veszélyes volta és növekvő mennyisége megköveteli, hogy csak rendkívül gondos mérlegelés után kerüljön sor az ilyen célra kiszemelt területek közötti választásra, ill. hogy a kiválasztott terület sokoldalú vizsgálatára még a lerakóhely létesítésére irányuló nagyberuházást megelőzően kerüljön sor.

Az MTA FKI munkatársai még 1988-ban kapcsolódtak be a PAV által kiválasztott hulladéklerakóhely területének geomorfológiai, gazdaság- és társadalomföldrajzi szempontú vizsgálataiba. A geomorfológiai viszonyok nélkülözhetetlen feltárásán kívül egy veszélyes-hulladék lerakóhely területének kijelölésénél már nem lehet figyelmen kívül hagyni annak gazdaság- és társadalomföldrajzi környezetét sem. Ez utóbbi alapvonásai (pl. településhálózati sajátosságok, a népesség demográfiai szerkezete, a gazdasági tevékenység jellege stb.) ugyanis hosszú távon erősen hatnak a tárolóhely üzemeltetési körülményeire és a lerakóhely településkörnyezetének használati módjára. Mindezért a tárolóhely tágabb, ill. szűkebb környezetének természet-, gazdaság- és társadalomföldrajzi feltérképezésére már a lerakóhely kijelölését megelőzően, a döntéselőkészítés szakaszában szükség van.

Az Ófalu mellé tervezett lerakóhely esetében ezekre a földrajzi vizsgálatokra már kissé megkésve került sor, ám a vizsgálati eredmények megszületése, annak kimutatása, hogy a kiválasztott terület kevésbé alkalmas radioaktív-hulladék lerakóhely létesítésére, és ezeknek az eredményeknek a PAV által való figyelembevétele még időben megelőzte a nagyobb mértékű építési tevékenység megindulását. A kutatás tartalma:

a) A lerakóhely területének földtani és geomorfológiai viszonyait többlépcsős vizsgálatban tárta fel a munkacsoport.

(1) A kutatási területen először fúrásokat végeztek és a térség domborzatának fejlődését fúrászelvények értékelésével vizsgálták.

(2) A következő lépésben elvégezték a különféle talajok és talajképződmények részletes jellemzését.

(3) A harmadik lépéssel a terület mai domborzati és vízrajzi arculatát kialakító fiatal szerkezeti mozgások sajátosságait tárták fel.

(4) A térség domborzatának fontosabb geomorfológiai formáit terepbejárással és részletes térképezési munkák után geomorfológiai térkép készítésével határozták meg. A különböző geomorfológiai formákat csoportosítás után jellemezték, több formáról fényképfelvételeket készítettek.

(5) Külön vizsgálták a térség domborzati tényezői és a hidrometeorológiai adottságok közötti összefüggéseket. A fő hangsúlyt a csapadék- és hőmérsékleti viszonyok vizsgálatára helyezték, különös tekintettel a hólé és a csapadékvíz beszivárgási tulajdonságaira.

(6) Lényeges feladatot jelentett a terület morfológiai jellemzőinek feltárása és értékelése, amelyhez elkészítették a tervezett lerakóhely térségének lejtőkategória térképét. Nagy figyelmet fordítottak az antropogén beavatkozások hatására bekövetkező felszínmozgások vizsgálatára, azon belül a lejtők alakjának erózió okozta módosulására, mint a lerakóhely domborzati stabilitását legjobban veszélyeztető folyamatra.

b) Több oldalról vizsgálták a tervezett radioaktív-hulladék lerakóhely gazdaság- és társadalomföldrajzi környezetét is.

(1) Elsőként a térség településhálózati jellemzőit, népességének szerkezeti sajátosságait tárták fel, kiemelve a településhálózati hierarchiából fakadó „erővonalak” (közigazgatási beosztás) irányának és kapcsolati intenzitásának szerepét a lerakóhely esetleges területi felügyeletével kapcsolatosan.

(2) Külön fejezetben foglalkoztak a térség gazdasági életének elemzésével, bemutatta a fő gazdasági ágazatok sajátosságait és a lerakóhely működtetésének esetleges nehány hatását a gazdasági tevékenységre.

(3) Kiemelten kezelték a térség vonalas infrastruktúrájának minősítését, különös tekintettel a radioaktív-hulladék szállításával kapcsolatosan várható gondokra, valamint a térség információtovábbítási feltételeinek problémáira.

(4) Fontosnak tekintették annak vizsgálatát, hogy milyen a helyi és környékbeli lakosság viszonya a lerakóhely létesítéséhez, mivel ma már a lakossági állásfoglalás döntő szerepet kap a beruházás helyének meghatározásában.

1.1.2. A Paksi Atomerőmű földrengés-veszélyeztetettségéről, szerkezeti–geomorfológiai–paleoökológiai viszonyairól szerkesztett tanulmány (MAROSI S.–SCHWEITZER F.) a SCHWEITZER F. vezette OTKA témát (1.6.) is szolgálja. A Földr. Ért. 1993. évfolyamában BALLA Z.–MAROSI S.–SCHEUER GY.–SCHWEITZER F.–SZEIDOVITZ GY. tollából már olvasható értekezés fontosabb eredményeit az „Összefoglalás, javaslatok” c. fejezet tartalmazza (1. ott, pp. 135–137.).

1.1.3. A magyarországi Felső-Duna-szakasz térségének környezeti rehabilitációja, az antropogén hatások vizsgálata c. kutatás során a RÉTVÁRI L. vezette AKA téma (1.2. témacsoport) célkitűzéseit is szolgálva (1. még ott is) a Geomorfológiai Osztály a vízgazdálkodási és az antropogén környezetváltozásokkal kapcsolatos vizsgálatokban vett részt. *Eredményeik:*

A Szap és Komárom közötti terület geomorfológiai és vízgazdálkodási adottságai alapján prognosztizálták a várható környezeti hatásváltozásokat. A geomorfológiai fáciések és a különböző domborzattípusok sajátos felépítéséből adódóan következtek a felszín alatti vízkészletek minőségi és mennyiségi változásaira a vízlépcsőrendszer megépítése esetén, ill. a mellékvízfolyásokon bekövetkező vízminőség romlására a Duna drasztikus vízhozam ingadozásai következtében (BALOGH J.).

Elkészült az „Antropogén környezetváltozások vizsgálata a Győr–Almásfüzitő közötti Duna-szakasz térségében” c. összefoglaló értékelés (JUHÁSZ Á.), amely az antropogén hatások környezetformáló szerepével, a környezetvédelem szempontjából fokozottan veszélyeztetett területek lehatárolásával, a főbb környezeti veszélyforrásokkal, valamint az átalakított térség rehabilitációjára vonatkozóan ajánlások kialakításával foglalkozik.

1.2. téma. Az Északi-féltéke paleogeográfiai térképezése c., PÉCSI M. kutató professzor irányításával az előző évben az Atlas of Paleoclimates and Paleoenvironments of the Northern Hemisphere c. mű megjelentetésével sikeresen zárult téma (lásd Földr. Ért. 1993/1–4. pp. 296–297.) utólagos feladatai voltak 1992-ben az értékesítéssel kapcsolatos tárgyalások, propaganda munkálatok, levelezések, értékesítési eljárások stb.

1.3. téma. „Geoökológiai térképezési eljárások és módszerek továbbfejlesztése magyarországi típusú területeken” (OTKA téma. Témavezető: JUHÁSZ Á.)

a) A tárgyévben folytatódott a reprezentatív típusú területek (Balaton-felvidéki típusú terület, Káli-medence) tematikus térképsorozatainak feldolgozása, catena rendszerben a mikrodomborzat műszeres terepi felvételezése, talajszelvényezés, a természetes növénytakarások típusainak meghatározása.

b) A tematikus adatbank összeállítása raszter-rendszerű alaptérképen c. kutatási feladaton belül elkészült „A tematikus adatbank képzésének módszerei” c. fejezet is.

c) A Balaton vízgyűjtő különböző ökológiai adottságú mintaterületeire kiterjedt vizsgálatok eredményeit tartalmazó, a *Studies in Geography in Hungary* 27. kötetében megjelenő, saját kivitelezésű különnyomatok formájában az IGU washingtoni kongresszusára eljuttatott tanulmányban MAROSI S. korábbi *erózióveszélyeztetettség*i elvi-módszertani táblázatai szerint JUHÁSZ Á.-al a gyakorlati alkalmazhatóságra kerített sort. Az első mintaterület a Balaton D-i vízgyűjtőjén Látrány és környéke dombsági jellegű térszíne, a második pedig az É-i vízgyűjtő hegységi, hegység előtéri domborzat-típusát képviseli.

A módszer alkalmazásának alapvető feltétele volt, hogy a felszíni ellenállási fokozatokat meghatározó tényezőkről egzakt információkkal rendelkezzenek. Ismerniük kellett a litológiai adottság, a lejtőszög, a talaj, a növényzeti fedettség és a földhasznosítási típusok mint meghatározó tényezők területi és időbeli alakulását. A Balaton vízgyűjtő területéről ilyen vonatkozásban alapvető információt nyújtottak tematikus minősítő térképek, s a módszer bemutatására legalkalmasabbnak tartják a tematikus kartográfiai szintézist.

A Látrány környékéről 1:5000-es méretarányban készült erózióveszélyeztetettség felvételek bemutatásának menete a következő volt: (1) A minősítés első fázisaként elkészítették a terület litológiai, lejtőkategória-, genetikai talaj-, fedettség és területhasznosítási analitikus tematikus térképét. (2) A térképek egymásra helyezésével összesített tematikus térképvariáns nyertek. (3) Az összesített tematikus térkép információbázisa alapján minősítették tényezőkénti kritériumok alapján a felszín erózióveszélyeztetettségét. A területi minősítés két lehetséges változatát mutatták be; hogy mikor melyiket alkalmazzák, az az információk egységnyi területre vonatkoztatott mennyiségétől és a méretaránytól függ. Eljárásuk első változata, amikor az addicionált térkép homogén területi egységeit minősítik. A második változat, amikor a terület változatossága eredményeként sok információval van dolguk s a tematikus átfedés sűrűsége megnehezíti a minősítést; ilyenkor információrácst alkalmaznak, s az információrácst homogén területi egységei rajzolják ki a felszín erodálhatóságát. (4) A minősítés alapján elkészítették a domborzat erózióveszélyeztetettség tematikus térképét, amely szintézis-térkép.

A második bemutatott terület középhegységi, ill. hegységelőtéri domborzatot képvisel a Balaton É-i vízgyűjtőjén. A felvétel 1:100 000-es méretarányban készült, elsősorban áttekintő jelleggel. A minősítés menete az előzőekben elmondottak szerint történt. A vizsgált területről 1:100 000-es méretarányban elkészítették a litológiai, lejtőkategória-, területhasznosítási, genetikai talajtérképet mint analitikus térképsorozat. Értékelő eljárásuk szerint készítették el a terület erózióveszélyeztetettség térképét.

Térképezési módszerük célraorientált, továbbfejlesztésén célszerű dolgozni.

d) Az ipari-bányászati régiók környezeti hatásvizsgálata során:

– levegőtisztasági mérésekre került sor az Inotai Alumíniumkohó környezetében (JUHÁSZ Á. és a laboratórium),

– méréseket végeztek az almásfüzitői vörösiszap (alumínium salak) környezetre gyakorolt káros hatására vonatkozóan (SCHWEITZER F.),

– vizsgálatok folytak Balatonfüzfő–Pét–Inota területén a vízgyűjtő területek felszíni és felszín alatti vizei vízgazdálkodási szempontú minősítése érdekében (BALOGH J.),

– térképezésre és mintavételezésre került sor a százhalombattai olajszenyvedéssel kapcsolatban, valamint előkészítették a kutatásról szóló szakértői jelentést (SCHWEITZER F.),

– terepi vizsgálatokat, mintagyűjtést végeztek a mátraderecskei–recski CO₂ és radon szivárgás ügyében szakértői jelentés készítése céljából (SCHWEITZER F.).

1.4. téma. Magyarország domborzatának fejlődése és fiatal képződményeinek kutatása

A rész témák célkitűzésében szerepel néhány országosan jellemző és fontos vörösiszap- és löszfeltárás részletes litológiai és pedológiai vizsgálata, laboratóriumi elemzésekkel, továbbá a hordalékkúpok, édesvízi mészkövek litológiai tulajdonságainak és hasznosítási lehetőségeinek vizsgálata, a hazai domborzat geomorfológiai szintjeinek korrelációja az egyidejűleg képződött üledékekkel és biosztratigráfiai leletekkel. A Geomorfológiai Osztály feladata szorosan kapcsolódott a PÉCSI M. által vezetett Löszmunkacsoport feladataihoz. Ez utóbbi érdekében az ország különböző részein, de főleg Budapest és Gyöngyös között, Dunaszekcsőn, Pakson, Sütőn, Abonyban, Ceglédbercelen típusos rétegsorok sokrétű vizsgálatát tervezték (l. a Laboratórium jelentését az F) fejezet 3. pontjában). *Eredmények:*

a) A száraz időszakban kialakult *dolomitos mésziszapok* jellegzetes geomorfológiai felszíneken találhatóak, többek között a hegységperemi felsőpannon partvonal sávjában. Vizsgálatuk a Mogyoród–Gyöngyös közötti szakaszra terjedt ki (SCHWEITZER F.). A montmorillonit és a halloysit–kaolinitet tartalmazó dolomitos mésziszapok – egy részüket korábban bentonitnak értelmezték – a felsőpannontól (felsőmiocén) kiemelkedő hegységi részről öblítődtek le, rövid folyóvízi szállítással ártéri, ártérperemi hiperszalin medenceperemeken ülepedhettek le és koradiagenetikusan dolomitosodtak. Feltételezhető, hogy többségük leülepedése és in situ diagenézise a „levanti emelet” alsó részében, kisebb részük a plio–pleisztocén határán a szintén száraz (teve, strucc stb.) alsóvillányi-umban történt. A világosszürke, vagy fehér, több esetben plasztikus konzisztenciájú karbonátiszapok 60–80%-os CaCO₃-ot tartalmaznak.

A Magyar-medence belsejében több helyen figyelhető meg – mint a belső sivatagokban (Szahara, Tarim-medence stb.) – igen jellegzetes vasas, mangános, kovás máz, kéreg, amely beszáradás során keletkezik. Ez az ún. „sivatagi kéreg”. Kiválása < 130 mm/év csapadékú, 16–24 °C évi középhőmérséklet mellett megy végbe.

A mogyoródi kiválásról ezért SCHWEITZER F. feltételezi, hogy egy hasonló beszáradási folyamat produktuma. Az algériai mintával mutatott hasonlósága és a környezetében tapasztalható indikációk (bőr feldúsulás a mogyoródi fluviolakusztikus rétegsor és fekü homok határán, protodolomitos mésziszapok a környéken, báriumtartalmú fekete mangánbevonatos kavicsok, gyökérmaradvány pszeudomorfózák a homokösszetben) alátámasztják e feltételezést. A kutatásoknak nem csupán geomorfológiai–geológiai vonatkozásai vannak, hanem az új felismerések a mintegy 100 éve vitatott tudományos kérdés (id. LÓCZY L., CHOLNOKY J., BULLA B. stb.) lezárásához is hozzájárulhatnak. A képződmények további terepi és laboratóriumi vizsgálata folyamatban van. A kutatásról előzetes tanulmány is készült.

b) A szakirodalomban először került sor kísérleti jelleggel az egész ország területére vonatkozóan a különböző korú és genetikájú *édesvízi mészkövek termoanalitikai és izotópgeokémiai vizsgálatára* (SCHWEITZER F.). Magyarországon túlnyomórészt a karsztos hegységekhez kapcsolódva közel ezer önálló előfordulás ismeretes, amelyek a felsőmiocéntól kezdve napjainkig változatos körülmények között keletkeztek. A vizsgálatok célja annak megválaszolása volt, hogy megkülönböztethetők-e a különböző genetikájú és vízhőmérsékletű forrásokból képződött édesvízi mészkövek. Az előzetes vizsgálati eredményekből megállapítható, hogy az adott vízföldtani egységen belül fácies típusok különíthetők el, amelyekből az édesvízi mészkövek keletkezési körülményeire lehet következtetni. Ezzel bebizonyosodott, hogy érdemes az ilyen irányú vizsgálatokat folytatni, mert ezzel a karsztos hegységeink ősföldrajzi és paleo-karsztvízföldtani viszonyaira kaphatunk további információkat.

c) A hazai *geomorfológiai szintek* és a rájuk települő *korrelatív üledékek kronológiai besorolása* érdekében az elmúlt év folyamán is gyűjtöttek számos típusfeltárásból *paleomágneses* vizsgálatra mintákat, részben kontrollvizsgálatok érdekében (BALOGH J., DI GLÉRIA M., HAVAS F.-NÉ), amelyeket MÁRTON P. (ELTE) és BALOGH J. értékelt, ill. dolgozott fel. A TL minták begyűjtését PÉCSI M., BALOGH J., SCHWEITZER F., SZUNG FU-GING (Kína) és LU FU (Kína) végezte.

d) BALOGH J. és SCHWEITZER F. által gyűjtött *faszeneket* és *csontmaradványokat* vizsgált meg C14-es módszerrel HERTELENDI E. (Debrecen, ATOMKI) és a hsziani laboratórium (Kína). Ezek a vizsgálati értékek részben megerősítik a korábbi eredményeket (paleomágneses és a lublini TL eredményeket), részben pedig új párhuzamosítási lehetőségre adnak (a kínai TL eredmények) lehetőséget.

e) Folytatódott a fontosabb magyarországi *alapszelvények* komplex összehasonlító vizsgálata. A célkitűzésben szerepelt néhány országosan jellemző és fontos feltárás közül elkészült:

– a 10 m magas abonyi infúziós löszfeltárás és a 3 m-es fúrásszelvény mintavételezése, szelvényezése és kiértékelése (PÉCSI M.–BALOGH J.–DI GLÉRIA M.–HAVAS F.-NÉ–KIS É.),

– elkészült a dunaszekcsői 100, ill. 50 m-es magfúrásos löszszelvény (SCHWEITZER F.–SÜMEGHY P.), valamint a basaharci téglagyári löszfeltárás újraértékelése a malakológiai eredmények alapján tanulmány formájában (SCHWEITZER F.–SÜMEGHY P.–VÖRÖS I.),

– Szigetszentmiklóson, Soroksáron és Törökbálint térségében – az MO-ás nyomvonalon – neolitik-, bronz- és honfoglalás kori telephelyek környezetgeomorfológiai értékelését és térképezését készítette el SCHWEITZER F.,

– az osztály néhány munkatársa (BALOGH J.–KIS É.–SCHWEITZER F.) tanulmányok írásával és terepmunkával, a laboratórium munkatársai pedig alapfeltárásokból begyűjtött minták vizsgálatával és kiértékelésével vettek részt PÉCSI M. löszvizsgálati OTKA-témájában.

f) „Granulometriai kiértékelő módszer alkalmazása a magyarországi löszök összehasonlító vizsgálatában” címmel – amely egyben KIS É. kandidátusi disszertációja is – fontos típusfeltárások vizsgálata és értékelése készült el a 8 magyarországi löszrégió területén. E munka során kipróbálásra került egy Magyarországon ez ideig még nem alkalmazott granulometriai kiértékelő módszer a finomszemcsés üledékek pontosabb, egyszerűbb meghatározása és egymástól történő egyszerűbb elkülönítése, valamint a rétegek közötti határok pontosabb megvonása céljából. Az alkalmazott módszer a várokozáson túl több más rétegtani, ősföldrajzi és geomorfológiai probléma megoldására is lehetőséget nyújt.

A módszer alkalmazása során kapott *eredmények*:

– Elkészült és a gyakorlati hasznosítás számára (mérnökgeológiai tervezés, mezőgazdasági szempontú hasznosítás stb.) bármikor azonnal leolvasható a magyarországi főbb löszszelvények granulometriai jellemzőinek (FG, K_d, S₀, K, S_k, M_d értékek, kiegészítve a CaCO₃ értékekkel) teljes adatbázisa.

– A módszer alkalmazása során nyerhető főbb rétegtani, ősföldrajzi és geomorfológiai információk: a) Az üledékek horizontális összehasonlítása során lehetőség nyílik a paleodomborzatra, a szélirányokra, a viszonylagos szélesebbesre vonatkozó következtetésre és az adott terület üledékeinek egymástól történő pontosabb elhatárolására, pontosabb litológiai térkép szerkesztésére. b) Az üledékek vertikális összehasonlítása során a kiszámított statisztikus értékekből megrajzolt görbékről azonnal (a felvételezés-kor megrajzolt szelvény hiánya esetén is) leolvasható, hogy milyen rétegről van szó, milyenek a rétegen belüli változások, a rétegek párhuzamosíthatóak-e, hol jelentkeznek az esetleges réteghiányok, szükséges-e a löszszelvények szelvényezésekor leírt rétegelnevezések módosítása, hol vannak az agyagosodási szintek, mely rétegekben és milyen mélységben vannak a felmelegedési és lehülési maximumok, lepusztuló vagy feltöltődő részterületről van-e szó, az üledék eolikus vagy fluvialis származású-e.

1.5. téma. A 19. sz.-i ármentesítések és lecsapolások földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon (OTKA téma)

SOMOGYI S. a korábbi munkálatok folytatásaként az év folyamán összeállította a témakör tájékoztató irodalmát az alábbi bontásban: Általános irodalom 27 old., Geológia és geomorfológia 21 old., Éghajlat 12 old., Növényföldrajz 24 old., Talajföldrajz 25 old., Vízrajz 127 old., összesen 236 old.

Ugyancsak elkészült a téma végleges feldolgozási tervezete, elkezdődött az első fejezetek megszövegezése. Beszerezte a témavezető SOMOGYI S. a szükséges térképanyagot is, az I. katonai felmérés (Josefinische Aufnahme) NEU ezredestől feldolgozott 1:115 000 méretarányú sorozatot, amely ezentúl az Intézet minden munkatársának rendelkezésére áll.

1.6. téma. Nagyberuházások és veszélyes hulladékok elhelyezésének környezetgeomorfológiai és paleoökológiai viszonyai, ill. településkörnyezetének feldolgozása (OTKA téma. Témavezető: SCHWEITZER F.).

A hazánkban évente keletkező nagymennyiségű veszélyes – köztük radioaktív – hulladék elhelyezésének geomorfológiai lehetőségeit vizsgálták a korábban kijelölt mintaterületeken, ahol intézeti munkatársaink az OSSK-val méréseket is végeztek és több esettanulmány, térkép is elkészült.

A térképezés, mérések során nyert adatok számítógépes feldolgozása is megkezdődött a követelményrendszer kidolgozása céljából. (Lásd még az *1.1.1. témánál* írtakat is.)

1.7. téma. A radioizotópok valószínűsített földfelszíni dúsulási helyeinek kimutatása geomorfológiai vizsgálatokkal a Paksi Atomerőmű környezetében c. téma célkitűzéseit is szolgálták az 1.1.1. és az 1.6. téma keretében végzett vizsgálatok.

A témacsoportban az év folyamán 1 magyar, 2 idegen nyelvű kötet, 11 magyar, 9 idegen nyelvű tanulmány (utóbbiak közül 5 külföldön) jelent meg, 1 könyv és 27 tanulmány kézírata, számos térkép és magyarázója készült el, több mint 20 hazai, 5 külföldi előadás hangzott el, számos szakvélemény született.

2. témacsoport. A természeti erőforrások területi (érték-)katasztere

Témacsoportvezető: RÉTVÁRI L. tud. tanácsadó. Munkatársak: SZABÓ K., továbbá a feladatonként változó személyi összetételű intézeti és külső kutatókból szerveződő ad hoc munkaközösség.

Az év folyamán „A magyarországi Felső-Duna-szakasz vízi erőforrásainak területi (érték-)katasztere, a geomorfológiai, táji adottságok elemzése, a települési környezet társadalomföldrajzi vizsgálata” a korábbi évtizedek kutatásaiból származó adatbázisra épült, ill. az 1991-ben megkezdett kutatások folytatásaként az 1992. évi vizsgálatok 4 témakör köré csoportosíthatók. Ezek:

– A vízkészletek, ill. a vízkészlet-felhasználás mennyiségi és minőségi adatai alapján a GNV hatásterületről a vízvagyonra vonatkozó (forintban kifejezett) értékbecslés;

– A hatásterület táji értékeinek bemutatása, a környezeti adottságok elemzése;

– Újabb mintaterületi vizsgálatok alapján a talajvízszint-süllyedés, paleohidrográfiai viszonyok, az antropogén hatások konzekvenciáinak értékelése;

– Több irányú társadalomföldrajzi vizsgálat a hatásterület Esztergomig terjedő Duna menti településeiben. Főbb eredmények, következtetések:

– A magyarországi Felső-Duna-szakasz vízi erőforrásainak területi katasztere, a GNV megvalósítása esetén az ivóvízben bekövetkező gazdasági károk becslése tárgyú komplex vizsgálatot négy, magasan kvalifikált kutatóból szervezett team végezte el. A vizsgálat adatbázisa a 8 érintett kistáj vízkészletének részletes elemzése (SOMOGYI S.). A területi vízkészlet felmérése a felszíni csapadékokra, a felszíni vízfolyásokra és a felszín alatti vizekre egyaránt vonatkozik, utóbbiak esetében dinamikus, megújuló és statikus hányad szerinti elkülönítéssel. A vízkészletek mennyiségi mutatóinak bemutatásával egyenrangúan kezelt a vízminőség kérdése, a víztisztítók megépítésében megmutatókozó hiány jövőre vetített problematikája. A kérdéskör egészét áthatja, ill. meghatározza a regionális szemlélet, s az ebből következő területfejlesztési, környezetvédelmi primátus.

– A vízvagyon várható értékcsökkenése – a GNV megvalósulása esetén – kétféle módon közelíthető meg. Az elsőnél a szerzők (FALLER G.–TÓTH M.) a partiszűrűsű vízbázis műtárgyrendszer megépülése esetén való hozam- és értékcsökkenését évi 5%-nak feltételezve, a pótlásra szolgáló kutak megépítésével számolva, 3 milliárd Ft-ra becsülik – 10%-os kamatértékkel számolva – a GNV által okozott kárt. Ha a partiszűrűsű kutak feltételezett, kolmatáció okozta hozamcsökkenését az Öreg-Duna vízbázisára épülő víztisztító-telepek kiépítésével feltételezik pótolni, akkor a GNV-t terhelő károkozás az előbbivel azonos, azaz 3 milliárd Ft-os nagyságrendű. Végül a szerzők megjegyzik, ha beigazolódná az ökológusok ama véleménye, ami szerint a GNV műtárgyrendszere Budapest vízellátási potenciáljára is hasonlóan hatna ki, abban az esetben a víztermelés kárelhárítási volumene egy nagyságrenddel volna nagyobb, azaz összességében 35–40 milliárd Ft költségkihatású lenne.

– A komplex vizsgálat *összegezése* (RÉTVÁRI L.) a vízvágyon értékelés nehézségei között kiemeli, hogy szinte megoldhatatlanok az adat- és információ ellátottsági, más szóval ismeretességi problémák. (Pl. nem lehet a kutatáshoz napra kész víztermelési adatokat beszerezni.) A Duna menti rezervoárban tárolt mintegy 10 km³-nyi kialsóvízi mélységi (statikus) vízkészlet a jelen s jövő szempontjából a legfontosabb megóvandó érték. Jelentőségét mutatja, hogy a térség 4500 millió m³/év teljes vízvágyona kárérték becsléssel számolva közel 700 milliárd Ft-ot tesz ki.

– A teljes hatásterület *tájélemzése* (RÉTVÁRI L.) a területelhatárolás, a társadalom számára kedvező *ökológiai célállapot* elvi kérdéseinek tisztázásával indít. Ezt követően – MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere c. kiadványra támaszkodva – kistájanként részletes elemzést ad a hatásterület jellemzőiről, az egyes tájak adottságairól, potenciáljairól (domborzat, földtani adottságok, éghajlat, vízrajz, növényzet, talajok, sajátos táji adottságok). A hatásterület állapotjellemzőinek *mai* minősítése a társadalmi–gazdasági határfelszín 4 karakterisztikus téregységére (Szigetköz, Győr térsége, Duna menti ipari sáv, Dunakanyar) valósul meg. Ebben a térséget sújtó bányászati, ipari szennyszerhelések környezeti hatásai éppúgy szerepelnek, mint a térségbe javasolt megelőző, kárelhárító beavatkozások rendje, a területileg specifikus intézményhálózat hasznosításának, a magánérdekeltségek fokozásának mikéntje.

– A tájpotenciálok megfigyelésére, ill. a *környezeti állapot változásának regisztrálására* – a tájlelemzéshez kapcsolódóan – külön tanulmány készült (GALAMBOS J.). Az állapotfelvételezések modellezésén, az adatgyűjtés rendező elvein túl a tanulmány az erdőállomány minősítésével mutatja be a módszer gyakorlati alkalmazhatóságát.

– A környezeti adottságok komplex megközelítési módszertani apparátusával készült el a magyarországi Felső-Duna-szakasz Ny-i (Rajkától Komáromig terjedő) felének *környezethasznosítási térképe* (KERESZTESI Z.–KERESZTESI Z.–NÉ–RÉTVÁRI L.). Az 1:100 000-es méretarányban elkészített színes kéziratos térkép adatbázisában rendkívül gazdag: a térkép magyarázója a tematikai tartalmat a földhasznosítás változása, a szennyeződés érzékenység és a szennyszerhelés, ill. az egyéb környezeti elemek (pl. árvízirtásokon belüli füves, vadvizes területek, infrastruktúra) komplex témakörök szerint csoportosítja.

– A *Duna mederveviszonyainak* vizsgálata a Szigetközben (SOMOGYI S.) a folyóvízi üledékfelhalmozás, ill. a folyamszabályozások máig ható következményeit sokoldalúan mutatja be. A gazdagon illusztrált (7 térkép) vizsgálat igazolja, hogy minden korábbi állapot – köztük a jelenlegi mederalakzatok – csak a mai ember számára eredetiek. Vagyis az összehasonlítás fő tanulsága, hogy az embertől független természeti erők alakították ki ugyan a Duna-szakasz legfőbb sajátosságait, de az érintett terület lakói számára elviselhetővé azzal vált a vízkörnyezet, amit ahhoz a társadalom a különböző korokban hozzáadott.

Egy-egy esettanulmány készült a Duna duzzasztásának hatására várhatóan bekövetkező talajtani folyamatokról, ill. a domborzattípusok, a vízföldrajzi változások előrejelzéséről, továbbá az antropogén környezeti változásokról. Mindhárom esettanulmány a Győr–Almásfüzitő közötti iparosodott térségről készült.

– *A talajtani folyamatok* (GEREI L.) felgyorsulására főleg az elárasztott Duna partján, ill. a Dunába ömlő patakmedrek környékén számíthatunk. A térségben a Duna mintegy 2,5 m-es átlagos vízszintemelkedése – az érintett, vízfolyások közeli sávban – intenzív láposodási folyamatot indítana el.

– Az Alvízcsatorna alatti, a Komáromig terjedő Duna-szakasz *domborzattípusainak, vízföldrajzi viszonyainak* összehasonlító vizsgálata (BALOGH J.) a műtárgyrendszer üzemelése esetén várható ökológiai változásokat, azon belül is a vízhozamcsökkenés és egyéb, az ivóvízbeszerzést befolyásoló vízminőségromlás problémáit elemzi. Már az eddigiekben is bizonytalan szigetközi ágrendszer vízjárása katasztrofális állapotromlását vetítik előre a szerző 1992. októberében készített fotói.

– A Győr–Almásfüzitő közötti Duna-szakasz *antropogén környezetváltozásainak* elemzése (JUHÁSZ Á.) a domborzattípusok mező- és erdőgazdasági hasznosítása közötti összefüggések bemutatásával kezdődik. Ezt veti egybe az antropogén hatásokkal, kiemelve az emberi beavatkozásokra legérzékenyebb geoökológiai egységek jellegzetességeit, a térség egyébként is nagyméretű ipari és kommunális szennyterhelését. Mindezek alapján javaslatot tesz a környezetvédelmi feladatokra és táji rehabilitációkra.

– A Rajkától Esztergomig terjedő szakasz munkacsoportban végzett *társadalomföldrajzi vizsgálata* a térség *demográfiai helyzetének* sokoldalú elemzésével (népességszám, népsűrűség, természetes népmozgalom, vándorlási mérleg, korösszetétel) indít. E mutatók összegzésével jut el a demográfiai viszonyok általános jellemzéséig, a települések hat minőségi kategóriába való sorolásáig (KOC SIS K.).

– Az 1990. évi *foglalkozási struktúra* (BECSEI J.) megítélése a munkaerővonzás területi intenzitáskülönbségei szerint valósul meg, s a keresők aránya, a munkaerővonzás erőssége alapján kerül sor a területileg különböző minőségi kategóriák szerinti értékelésre.

– A *migráció* vizsgálata keretében két tényező került részletesebb elemzésre (IVÁN L.). Egyrészt a vándorlások településszintű elemzésén keresztül képet kaphattunk a terület második világháború utáni tér- és időbeli migrációs folyamatairól, mert a vizsgálat népszámlálási évek szerint került kiértékelésre. Másrészt az időszakos migráció – ezen belül elsősorban a napi ingavándorforgalom – analízise készült el, amely a foglalkoztató központok (központi települések), valamint a munkaerő kibocsátó (ingázó) települések alapján rendszerezte a vizsgált terület településeit.

– A *lakásállomány* területi jellemzőinek vizsgálata (KOVÁCS Z.) a mennyiségi és minőségi mutatók területi összehasonlításával kezdődik, s a műszaki színvonal (építési idő, komfortfokozat, infrastrukturális felszereltség stb.), a lakáspiac szemszögéből jut el a hatásterület településállományának három csoportba (kedvező, átlagos, kedvezőtlen) való sorolásáig (térképen is).

– A magyarországi Felső-Duna-szakasz *munkaerőpiaci vizsgálata* (DÖVÉNYI Z.) a századok óta dinamikus fejlődő térség múlt és *jelenbeli* jellemzőit veti össze az országos mutatókkal. A két érintett megye (Győr–Moson–Sopron, ill. Komárom–Esztergom) szerkezetileg eltérő – országos viszonylatban alacsony – mai munkanélküliségét a gazdasági struktúra területi különbözőségében tükrözteti, kiemelve, hogy a tényleges

válságágotól mentes a térség. A bősi vízlépcső munkaerőpiacra gyakorolt várható hatásában két karakterisztikus negatívumot (agrár- és idegenforgalmi ágazat) emel ki, a beruházás végrehajtása viszont a terület „image”-zsát is lerontja.

– A hátasterület *komplex közlekedési-távközlési térképe* (TINER T.), ill. annak magyarozója a legkedvezőbb forgalmi helyzetű országrész fő mutatóit elemzi. Bemutatja a sok-sok megoldatlan problémát (városokat elkerülő főútvonalak hiánya), de ugyanúgy a közúti tömegközlekedés, a helyi autóbusszközlekedés, a személygépkocsi-ellátottság országos adatokhoz viszonyított kedvező helyzetét is. Megállapítja, hogy a vízi közlekedés évtizedek óta érdemtelenül alárendelt szerepet játszik (személyforgalmi kikötők nincsenek), s a nagymértékű vízszintcsökkenés miatt az Öreg-Dunán gyakorlatilag máris megszűnt a folyami áruszállítás. A távközlési viszonyok az utóbbi években jelentősen javultak.

A 2. témacsoport kidolgozóinak a publikációit más témacsoportoknál számszerűsítjük.

3. témacsoport. A talajpusztulás műszeres mérése és számítógépes modellezése, regionális agroökológiai minősítés

Témacsoportvezető: KERTÉSZ Á. oszt. vez. Munkatársak: LÓCZY D., SZALAI L., PÁRKÁNYI L.-NÉ, MÉSZÁROS E., SZABÓ K. Külső munkatársak: MÁRKUS B., MEZŐSI G., PAPP S., GEREI L.

3.1. téma A talajeróziós folyamatok által okozott talaj- és tápanyagvesztés becslése a Balaton vízgyűjtőjén. Hozzájárulás a tó ökörendszerének megőrzéséhez (az MTA és a Deutsche Forschungsgemeinschaft együttműködése).

A Trieri Egyetem hallgatóinak és Earthwatch önkénteseinek segítségével csaknem befejeződött az Örvényesi-Séd vízgyűjtőjének részletes talajtérképezése. Befejeződtek a mesterséges esőzeterítési kísérletek.

Eddig elért *legfontosabb eredmény*, hogy a vízgyűjtő egy részére elkészült a talajvesztésgbecslés FIR-módszerrel, az ARC-INFO szoftver segítségével. Három módszert próbáltak ki (KERTÉSZ Á.–MÁRKUS B.–MEZŐSI G. 1992); a táblaméretre számított talajvesztésgét, az erózióveszélyeztetettséget, és a FIR adatszintjeinek egymásra fektetésével (poligonmetszés) meghatározták a talajvesztésgét. Ez utóbbi volt a legjobb közelítés.

A grazi együttműködésben tervezett, részben megkezdett 3.2. és 3.3. *téma* érdemi munkálatai főként az OTKA pályázat későbbi (1993. évi) elnyerése, LÓCZY D. egész éves Humboldt-ösztöndíjas tanulmányútja, egyéb feladatok miatt szüneteltek, ill. késedelmet szenvedtek.

3.4. téma. Agroökológiai mikrokörzetesítés a növénytermesztésre való ökológiai alkalmazás minősítése alapján Pest és Bács-Kiskun megyére (OTKA téma, vezetője LÓCZY D., távollétében [Németország] SZALAI L.).

A Pest megyei adatfeldolgozás során elkészült a megye talajtérképének adatbevitel és annak korrekciója. Az egyes M = 1:100 000-es térképszelvényeket egyesítették. Az illesztéskor fellépő szelvényhatár-átfedéseket kiküszöbölték és az egyes poligonok összetartozó részeinek teljes egyesítését megoldották. Szintén elkészültek a település-, erdő-, havi hőmérsékleti és csapadéktérképek. A két utóbbi esetben meghatározták a

mérőállomások érvényességi területeit. Ezáltal ezek az adatok a kiépülőben lévő megyei agroökológiai információs rendszer részévé válhatnak. Az ARC/INFO által nyújtott új lehetőségre támaszkodva a téma szempontjából nem vizsgált területeket (erdő, település, vízfelület stb.) a talajtérképről kitakarták. E folyamat során az eredeti területfoltok száma megsokszorozódott. Az így képződött új poligonokat egyedi azonosítóval látták el, amelyek a minősítés során kizáró tényezőként szerepelnek. Az egyes térképszelvényekről bevitt vízhálózati adatokat felhasználva a vízfolyások és állóvizek körzetében kísérletet tettek, digitális terepmodell eredményeit figyelembe véve, pufferzónák létrehozására; ezek a talajvíztérképeken fognak szerepelni. A minősítő adatmátrixok felhasználásával ARC/INFO minősítő programok készültek. Az egyes térképszelvényekre elkészült minősítéseket egyesítették, ill. a hiányzó részekre a minősítés tovább folyik.

A Természetföldrajzi Osztály munkatársai az év folyamán egy angol nyelvű útvonalvezetőt, (Grazban) egy társszerzős kötetet, külföldön 3, itthon 2 tanulmányt publikáltak. 5 tanulmányuk vár megjelenésre, itthon 4, külföldön 5 tudományos előadást tartottak, számos szakvéleményt, bírálatot készítettek.

4. témacsoport. A gazdasági–társadalmi átalakulás folyamatainak és területi hatásainak társadalomföldrajza

Témacsoportvezető: DÖVÉNYI Z. oszt.vez. Munkatársak: BECSEI J., IVÁN L., KOCSIS K., KOVÁCS Z., TINERT., KAISER M.-NÉ, LACZKÓ M. A témacsoport célkitűzéseinek megvalósítását nagymértékben szolgálta BERÉNYI I. ig. (témavezetéssel is) és RÉTVÁRI L. (aki egyúttal a 2. témacsoportot vezette, l. ott).

4.1. téma. A települések és a településhálózat átalakulásának irányai és tendenciái.

4.1.1. Városföldrajzi vizsgálatok

4.1.1.1. Budapest és a városrégió szociálgeográfiai konfliktusai

A BERÉNYI I. vezette OTKA téma keretében több mint 90 tényező városrendezési körzetek szerinti feldolgozása fejeződött be. A kiértékelésbe bekapcsolták a müncheni és a bécsi funkcionális térszerkezetelemzés külföldi együttműködők bevonásával elért eredményeit. A téma megvalósítását a DFG is támogatja, ezért a lakáspiac vizsgálata során (KOVÁCS Z.) az eredetileg tervezettnél mélyebb vizsgálatra kerülhet majd sor. Eddig KOVÁCS Z. a budapesti belső városrészek funkcionális átalakulásáról, valamint a főváros regionális szerepkörének változásáról készített anyagokat. Ezek az OTKA feladatok megoldásán kívül több nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak is részei voltak (pl. az osztrák kormány finanszírozta Bécs–Prága–Budapest vizsgálatnak). Kutatásai során megállapította, hogy az elmúlt három–négy év politikai változásai új korszakot nyitottak a főváros fejlődésében is. Az új fejlődési szakasz legszembetűnőbb sajátossága a főváros *üzleti szerepkörének megerősödése*, valamint *gyors belső átalakulása* volt.

Budapest felértékelődése nem egyedülálló jelenség a magyar történelemben, napjaink eseményei sok tekintetben analógiát mutatnak a száz évvel korábbi helyzettel. A magyar főváros akkor is a külföldi tőke hídfőállása volt, s az első számú innovációs centrum szerepét töltötte be tágabb környezetében, messze megelőzve fejlettség tekintetében az ország többi részét (a külföldi tőkebefektetések 2/3-a jutott abban az időben is

Budapestre). A múlt század utolsó két évtizedében a maihoz hasonlóan egy modellváltással egybekötött *nemzeti modernizációs folyamat* szemtanúi lehettünk, amely térbelileg roppant koncentrált módon zajlott. A tőkefelhalmozás új formái egyetlen pólus köré rendeződtek, s ez számottevő regionális különbségeket eredményezett. Lényegében ez az egypólusú nemzeti modernizációs modell jellemzi ma Európa keleti periferiájának valamennyi országát, s a jövőben nem is annyira az országok, mintsem e pólusok versengését figyelhetjük majd meg a külföldi tőke és az innováció meghódításáért folytatott küzdelemben.

A *telekommunikáció* fejlődésének Budapest városrekonstrukciós folyamatában betöltött alapvető szerepét TINER T. vizsgálatai szerint jól jelzik a következők:

– A budapesti telefonhálózat múlt századvégi fejlődése és a nemzetközi vonalak kiépítése lehetővé tette, hogy a magyar főváros Közép-Európa információs centruma lehessen.

– 1945 után a központosított tervgazdaság keretei között Budapest ezt a centrum-szerepet elvesztette, ami elsősorban a Nyugattól való elzárkózásnak és a távközlésfejlesztés elhanyagolásának volt a következménye.

– Budapest távközlési helyzete ezért ma csak az ország egyéb területeihez képest mondható kedvezőnek, a telefonhálózat színvonala tekintetében elmaradásunk a fejlett európai országok fővárosaitól számottevő.

– Ebben a tekintetben a késve és külföldi tőkebefektetések segítségével meginduló fejlesztések is csak kb. 5–10 év eltelte után eredményezhetnek felzárkózást az európai élvonalhoz.

– A telefonigénylések nagy száma (1991-ben közel 250 000) miatt a távbeszélőhálózat bővítése a fővárosban csak differenciáltan valósítható meg. Ez azt jelenti, hogy a fizetőképes igénylői kör jut elsősorban telefonhoz, vagyis a telefonellátottság szempontjából már eddig is kedvező helyzetben lévő belvárosi és belbudai kerületek lakosságának előnye ebben a tekintetben tovább nő a peremkerületekben lakókkal szemben.

IVÁN L. Budapest központrendszerének kérdéseivel, ill. a várostest és agglomerációja területi szerkezetének elemzésével foglalkozott.

A téma kidolgozásához kapcsolódóan BERÉNYI I. ig. vezetésével a Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály munkatársai megkezdték Budapestről egy képes atlasz összeállítását, amelynek célja a funkcionális szerkezet átdolgozásának bemutatása.

4.1.1.2. A Budapest-kép változása

A témakörben KOVÁCS Z. vizsgálatai során többek közt nyilvánvalóvá vált, hogy Budapest belső szerkezete átalakulóban van. Ennek során a lakótelep övezet slumosodása, a belváros felértékelődése figyelhető meg. Az üzleti funkció expanziója a belváros gyors funkcionális és társadalmi átalakulásával jár együtt. Ennek eredményeként a belváros ma már túlságosan értékes ahhoz, hogy pusztán idős emberek lakóhelyeül szolgáljon, s a feltételek adottak a népesség gyors kicserélődéséhez, a *dzsentrifikációhoz*. Egy ilyen népességcsere városökológiai szempontból a korábbi viszonyok gyökeres megváltozását, egyszersmind a nyugati modellhez való visszatérést jelenti.

4.1.1.3. Közép- és kisvárosok vizsgálata

A témakörben IVÁN L. párhuzamokat keresett várospárok kutatása és összehasonlítása formájában a Kárpát-medencében. Első lépésként Zombor (Sombor) és Hajdúböszörmény összehasonlításával elkészült az alföldi (mezővárosi) példa.

DÖVÉNYI Z. „A kis mezővárosok történeti útja” címen összefoglaló tanulmányt publikált a témakörben.

BECSEI J. szerint az alföldi városok – népességük foglalkozási struktúrája tükrében – agrár jellegüket elvesztették, másrészt – a városiasodás következtében – korábbi közepes nagyságú falvak is városokká fejlődtek.

4.1.2. Falvak földrajzi vizsgálata

IVÁN L. korábban megkezdett vizsgálatait folytatásaként az Alföld középfalvaival foglalkozott. E típushoz tartozó települések helyzetét, (vissza)fejlődését, ill. strukturális változásait vizsgálva több munkát készített: Középfalvak hányattatása a magyarországi Dél-Duna-völgyben; Fejezetek a falufejlődés és/vagy sorvasztás anatómiájáról; Középfalvak helyzete – egy településtípus státuszváltozása – az Alföldön; Az alföldi középfalvak külterületi népességének alakulása a 20. században; Ami a térképről (részben) leolvasható (Egy dél-alföldi település – Vaskút – társadalmi szegregációjának „lenyomata” belterületi térképeken).

4.1.3. Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődési irányai

A BECSEI J. vezette új OTKA-témába az osztály több munkatársa bekapcsolódott. Anyaggyűjtés mellett összeállították és publikálták a „tanyabibliográfiát”. BECSEI J. a tanya- fogalom tisztázására törekedve hangsúlyozta, hogy a tanyák funkciói életük során többször változtak, ezért a tanyafogalom változó tartalmú volt, de a fogalom használata ma is indokolt. Megállapította azt is, hogy bizonyos nagyságú magánbirtokok létrejötté esetén tanyakeletkezésre számíthatunk, de tömeges létrejöttük nem valószínűsíthető.

4.2. téma. Poliitkai földrajzi vizsgálatok

4.2.1. Választási földrajzi vizsgálatok

KOVÁCS Z. folytatva korábbi vizsgálatait, eredményeit újabb tanulmányokban összegezte. Újabb megállapításokat tett egyrészt az egyes régiók (pl. Alföld) társadalmának választási magatartására, másrészt a parlamenti mandátumhoz nem jutott kisebb pártok (pl. Agrárszövetség) földrajzi befolyási övezetére nézve. Alföldi vizsgálatait során kísérletet tett arra, hogy az 1990. évi parlamenti választások eredményeinek ismeretében felvázolja egy sajátos történelmi utat bejárt régió társadalmának politikai tagolódását, külön hangsúlyt helyezve a regionális különbségekre, ill. az egyes tájak poliitkai arculatának feltárására.

KOCSIS K. az 1990. és az 1992. évi szlovákiai választásokról készített tanulmányt.

4.2.2. A *bűnözés földrajzi aspektusú vizsgálata* témakörben KOVÁCS Z. az év folyamán a Dunakanyarra vonatkozóan végzett adatgyűjtést.

4.2.3. *Vallásföldrajzi vizsgálatok* keretében KOCSIS K. a Kárpát–Balkán térség sajátosságait tárta fel s tanulmányt is jelentetett meg a témakörből.

4.2.4. *Az államhatárok szerepe, a határmenti térségek kutatása* témakörben KOCSIS K. a *horvát–magyar* határtérségben végzett vizsgálatokat, s publikációikat is tett közzé a határmenti fekvés kisebbségi településekre gyakorolt hatásáról (horvát–magyar viszonylatban), ill. a nyugati határvidéken élő magyar és osztrák nemzeti kisebbségek térbeli aktivitásáról.

Az *osztrák–magyar határszakasz fejlődésének területi különbségei* c. téma befejeződött, amelyet BERÉNYI I. a Klagenfurti Egyetem (M. SEGER) és az MTA RKK (BELUSZKY P.) vezető munkatársaival közösen dolgozott ki. Egyértelműen kimutatható volt, hogy a tájhasználat, a kultúrtáj „rendszer-specifikus” sajátosságokat tükröz vissza, amelyek információt adnak a tulajdonviszonyokról, a mezőgazdasági üzemek nagyságáról, a földhasznosítás intenzitásáról. Ezek a tényezők tartósan lesznek jelen a kultúrtájban, amelyeket éppen ezért figyelembe kell venni a határmenti területek közös tervezése során.

4.3. téma. Etnikai földrajzi vizsgálatok

KOCSIS K. fő kutatási témájában 1992-ben főként a Kárpát–Balkán térség etnikai viszonyaival foglalkozott. A fentebbiekben már említeteken kívül összefoglaló tanulmánya jelent meg a Földrajzi Közle-

ményekben s elkészítette „Az etnikai feszültségek történeti–földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén” c. könyv kéziratát, valamint a „Földrajzi szempontú adalékok a közigazgatás és etnikum vizsgálatához” c. tanulmányt, továbbá a „Szlovákia nemzetiségi térképe 1991-ben” és az „Ukrajna nemzetiségi térképe 1989-ben” c. lapokat.

4.4. téma. A Dunakanyar társadalomföldrajzi vizsgálata

A DÖVÉNYI Z. vezette OTKA-témában folyó kutatásban az osztály csaknem valamennyi munkatársa részt vett. Az év folyamán 5 tanulmány készült, köztük RÉTVÁRI L.: A természeti környezet adottságai és állapota és BECSEI J.: Szentendre településmorfológiája c. feldolgozása, továbbá sor került egy kérdőíves felmérésre Esztergomban.

4.5. téma. Társadalmi feszültségmezők földrajzi szempontú vizsgálata

DÖVÉNYI Z. 1992. évi ilyen jellegű vizsgálatai több irányban folytak.

A munkanélküliség vizsgálata 1992-ben még inkább aktuális volt, mint egy évvel korábban. A munkát keresők száma 1992 végére meghaladta a 650 ezret, azaz minden nyolcadik kereső munkanélküli volt, s ezzel a munkanélküliség az első számú társadalmi problémává lépett elő. DÖVÉNYI Z. vizsgálatai elsősorban a területi különbségek kimutatására irányultak. Egyre inkább világossá válik, hogy a közvélekedéssel ellentétben a munkanélküliség elsősorban a vidéki térségekben jelent súlyos gondot, nem pedig a nagyobb városokban. Ez elsősorban azokban a körzetekben járhat visszafordíthatatlan következményekkel, ahol a társadalmi–gazdasági visszaesés sok évtizede tart. Ezeknek az ún. elmaradott területeknek a tömeges munkanélküliség a kegyelemdőfést adhatja meg, s teljes leépülésük, kiürülésük ma már reális veszély.

A nemzetközi vándorlás is egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül, így indokolt volt a korábban megindult vizsgálatok folytatása (DÖVÉNYI Z.). Az elmúlt években Magyarország gazdasági teljesítőképességéhez viszonyítva a legnagyobb terhet vállalta magára Európában a menekültek befogadása tekintetében, s geopolitikai helyzetünk következtében a közeljövőben sem várható a ránk nehezedő nyomás csökkenése.

A Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály munkatársainak tollából 1992-ben itthon 2 könyv és 29 tanulmány, külföldön 6 tanulmány jelent meg, további 30 tanulmány kézírata készült, amelyek közül 11-et külföldi szerkesztőségek fogadtak el. 18 hazai, 7 külföldi szakelőadást tartottak, számos szakvéleményt készítettek.

5. témacsoport. A környezeti rendszerek dinamikájának és potenciálváltozásának kutatása és minősítése

Témacsoportvezető: GALAMBOS J. oszt. vez. Munkatársak: TÓZSA I., FEJSZÉS E., közreműködött BAKONYI D., BALOGHNÉ DI GLÉRIA M., HAVAS F.-NÉ

A GIS alkalmazások módszertanában TÓZSA I. továbbfejlesztette az ún. egészségügyi információs rendszer módszertanát, amiről több tanulmányt is közölt.

– J. A. KIMERLING, az Oregoni Áll. Egyetem tanára és TÓZSA I., GALAMBOS J. részvételével megvalósult az EMAP Magyarország program első fázisa. Ez az USA Környezetvédelmi Hivatala által szorgalmazott környezetmonitoringozási rácsháló 1992 május–június folyamán egész Magyarországra elkészült és azt vízminőségi adatokkal töltötték fel, helyszíni mérésekre támaszkodva. A terepmunkában az osztály tagjain kívül a Laboratórium munkatársai is közreműködtek. Az EMAP rendszer 139 „belföldi” kis

vízfolyás vízminta-analízisével fedi le az ország területét. A munkát az USA Környezetvédelmi Hivatala az EMAP rendszer világviszonylatban első, az egész országot lefedő vizsgálati eredményeként értékelte.

– Budapest belvárosában, egy külső budai családiházias övezetben és egy külső pesti lakótelepen személygépkocsi, ill gépjármű márka összehasonlító vizsgálatára került sor 1992. augusztusában, mind a forgalomban résztvevő, mind a parkoló járművek körében. Az adatok kördiagramos feldolgozása elkészült (TÓZSA I., FEJSZÉS E.).

– GALAMBOS J. egyetemi jegyzetet írt a tájökológia elméleti és módszertani alapjainak feltárása témakörben.

– TÓZSA I. a JATE Természetföldrajzi Tanszékével fennálló együttműködés keretében a mátrai mintaterületen – vízminőségmérés oktatást is végezve – a hallgatókkal adatgyűjtést végzett.

– GALAMBOS J. nagy munkája volt a KTM megbízásából az ERDAS GIS szoftver adaptálása, több száz tematikus térkép feldolgozása és minősítése, elemző tanulmány készítése. Ugyancsak a KTM támogatásával készült „A környezetminősítés gyakorlati kézikönyve” (témavezető GALAMBOS J.) és részben a „Műhely” c. tanulmány sorozat (GALAMBOS J., TÓZSA I.).

A kis létszámú Környezetminősítési és Számítástechnikai Osztály 1992-ben 12 tanulmányt tett közzé, 8 kéziratuk vár megjelenítésre, 4 szerződéses munkát adott át a megrendelőknek, köztük az osztályon szerkesztett és előállított Műhely c. kiadványsorozat 12 füzetét, itthon 13, külföldön 6 szakelőadást tartottak, számos szakvéleményt, bírálatot és pályázati anyagot készítettek.

6. témacsoport. Magyarország tájfeldrajzi feldolgozása

Az év folyamán az Északi-középhegység monografikus feldolgozása érdekében a külső szerzők folytatták munkájukat, az intézeti szerkesztési feladatok szüneteltek.

7. témacsoport. Magyarország Nemzeti Atlaszához új lapok szerkesztése

Témacsoportvezető: PÉCSI M. kutató professzor, szervező titkár BASSA L. A munkatársak 1992-ben több lap kéziratot változatát készítették el, ill. széles körű adatgyűjtést végeztek. A tervezett tematika szerint az alábbi térképtervek készültek az év folyamán: „Az új Európa” c. lap (BASSA L.) a kontinens 1993. januári állapotát ábrázolja és bemutatja az egyes országok politikai–gazdasági–katonai elkötelezettségét. A térképhez szerzője az Európai Közösségek szervezetének ábráját, az európai országokról összeállított adatsort, valamint a közép- és kelet-európai országok eseménytörténetének szinkronoptikus táblázatát (1989–1992) mellékelte. Ugyancsak BASSA L. tett javaslatot és készített térképvázlatot egy, a privatizációt és tőkebeáramlást bemutató térképről. Helyi környezeti konfliktusokat ábrázoló térképvázlata beépülhet majd a későbbre tervezett környezetvédelmi blokkba.

A „Parlament választások, 1990” c. lapot KOVÁCS Z., a „Magyarország államigazgatása, 1992” c. térképet BECSEI J., „Magyarország és szomszédsága” etnikai térképét KOCSIS K., a „Nemzetközi járműforgalom, 1991” és a „Távközlés, 1991” c. térképeket TINER T. tervezte meg. IVÁN L. a migrációs lap készítésében tett jelentős előrehaladást.

KERESZTESI Z. és a Kartográfiai Osztály a térképek komputeres kivitelezésének előkészítésében, részben megvalósításában, a feltételek megteremtésében játszott fontos szerepet, PÉCSI M. és MAROSI S. az elkészült magyarázók szerkesztésében, BASSA L. fordításokban tartott lépést a szerzői munkálatokkal.

Saját kezdeményezésű és egyéb kutatások

A fenti 7 témacsoportban, ill. a témákban végzett kutatásokon kívül 1992-ből is több olyan intézeti tevékenységet említettünk, amelyek sajátos hazai és nemzetközi kötelezettségek teljesítéséből, vagy kutatói kezdeményezésre valósultak meg, s megoldásuk intézeti céljainkat is szolgálta.

1. BERÉNYI I.–DÖVÉNYI Z. az Institut für Länderkunde (Lipcse) irányításával folyó nemzetközi programban („A kelet-közép-európai átalakulás területi különbségei”) vett részt. Megvizsgálták a magyarországi átalakulás területi különbségeit, a változással összefüggő gazdasági–társadalmi konfliktusok területi sajátosságait. Kimutatták, hogy a volt szocialista országok örökölt területi egyenlőtlenségei a piacgazdaság hatására inkább felerősödnek, mint gyengülnek, mert a nemzetközi tőke a viszonylag fejlett térségeket preferálja a gyors tőkevisszatérülés miatt. Ezért mindenekelőtt a nagyvárosi tőkekoncentráció hatása erősödött fel és szerepe az innovációban meghatározó jelentőségűvé vált.

2. BERÉNYI I. „Az MTA FKI feladatai az európai kutatási irányzatok tükrében” c. tanulmányában megállapította, hogy Európa új regionális fejlődésével összefüggésben fontos feladat tudományterületünk kutatási tendenciáinak felmérése és értékelése. Elsősorban a nemzetközi elméleti konferenciák alapján lehet felmérni az útkeresés különböző európai módjait, amelyek a kutatás, oktatás és közművelődés területén egyaránt jelentkeznek.

3. Az Alföld távlati fejlesztését megalapozó Alföld Projekt keretében, az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet megbízásából intézeti munkatársaink DÖVÉNYI Z. témavezetésével széles körű szakértői–tanulmánykidolgozói tevékenységet folytattak. SOMOGYI S. „A természeti környezet történelmi igénybevételének folyamata az Alföldön 1945-ig” (57 old. + 20 ábra + 9 táblázat); „Az Alföld üdülési, turisztikai és rekreációs adottságai (25 old. + 6 táblázat = 60 old.); „Az Alföld kistájainak ökológiai állapota” (26 old. + 4. táblázat + 1 térkép) és „Az alföldi vízrendezések társadalmi–gazdasági–ökológiai következményei” (37 old. + 6 táblázat + 1 térkép) c. tanulmányokat írta meg. BERÉNYI I. „Az Alföld földhasznosítási szerkezetének átalakulása” címen értekezett (18 old.). BECSEI J. „Az Alföld népességének foglalkozási struktúrája 1990-ben”, „Az alföldi agrárvárosok átalakulása” és „Az alföldi tanyarendszer átalakulása” c., egyenként 1/2 ív terjedelmű tanulmányokat készíttette el. IVÁN L. a „Középfalvak helyzete – egy településtípus státusváltozása – az Alföldön” és a „Külföldi tőkeérdekeltségű vegyesvállalatok az Alföldön”, KOCSIS K. „Az Alföld társadalmának jelenlegi etnikai szerkezete”, KOVÁCS Z. „Az alföldi társadalom politikai strukturálódása az 1990. évi választások tükrében” (0,7 ív) c. fejezeteket írta meg. DÖVÉNYI Z. a régió munkaerőpiaci helyzetéről értekezett (25 old.).

4. A Fraternité Rt. megbízásából a Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály munkatársai terjedelmes anyagot készítettek Borsod–Abaúj–Zemplén megye humán környezeti állapotáról. DÖVÉNYI Z.–IVÁN L.–KOCSIS K.–TINER T. „A humán környezet”-tel foglalkozó feldolgozásai a „Mozgástér és alternatívák Borsod–Abaúj–Zemplén megye szociálpolitikájában” c., a Fraternité Rt. kiadásában (Bp.) megjelent kötetben olvashatók. IVÁN L. a megye társadalomföldrajzi vizsgálata során népesség- és településföldrajzi kérdéseket dolgozott fel: tényleges szaporodás, fogyás (népesség-

szám-változás) 1980–89 között; természetes szaporodás, fogyás (1980–89); migráció (1980–89); településhálózati körkép (nagyságkategóriák szerint) 1990-ben. TINER T. a megye településeinek személyközlekedési potenciájáról értekezett. DÖVÉNYI Z. a népesség korstruktúrájával (előregedés) és a személyi jövedelemadó területi különbségeivel, továbbá a humán környezet főbb feszültségeivel, KOCSIS K. a cigány lakosság területi elhelyezkedésével foglalkozott.

5. MAROSI S. a Magyar Földrajzi Társaság 120 éves történetét felölelő tanulmányának egy részét a Társaság ünnepi jubileumi közgyűlésén adta elő; rövidített, földrajz- és biológia szakos tanárok érdeklődésére különösen számot tartó változata két részben, az újonnan alapított „A Természetismeret Tanítása” c. folyóirat 1. és 2. számában jelent meg, a teljes, mintegy 4 ív terjedelmű anyag pedig először 200 példányban a Földrajzi Közlemények 1992. évfolyama különszámaként, a Társaság 1992. évi kecskeméti vándorgyűlésén került a részvevő tagok kezébe. A Társaság történetét a bevezetés után időszakokra tagoltan mutatta be a szerző. A Társaságunkat életre hívó társadalmi-gazdasági alapok és az útkeresés időszakának, HUNFALVY–VÁMBÉRY–BERECZ korának tárgyalását követően az észlelő tudományos geográfia megteremtését, LÓCZY korát értékelte, majd a szintetizálás kezdeteiről, CHOLNOKY és TELEKI koráról értekezett. Részletesen elemezte a Társaság és a magyar geográfia második világháború utáni újjászervezésének, a munkaegyütteseknek a korszakát, s külön fejezetben a földrajzoktatás kérdéseit, amelyek Társaságunk és szakterületünk egész fejlődése során sarkalatos problémákként éltek. MAROSI sokirányú, részletes értékeléseiből itt csak az 1952. évi újjászervezést követő időszak tudományunkra koncentráló összefoglaló jellemzését közöljük:

– az ötvenes évek a természetföldrajzi és a gazdaságföldrajzi kutatások erős elkülönülésével, ágazati specializációval; ezen belül a természetföldrajz a geomorfológiai, a gazdaságföldrajz a mezőgazdasági, valamint a népesség- és településföldrajzi kutatások túlsúlyával, csak kisebb részben táj-, ill. körzetkutatással jellemezhető. Utóbbiak is inkább enciklopedikus feldolgozásai egy-egy tájnak, rokontudományi alkotó együttműködéssel;

– a hatvanas évek a regionális kutatások előretörésének időszakaként vehetők számba, de még a természetföldrajz (a táj) és a gazdaságföldrajz (a körzet) szigorú keretein belül, azzal a lényeges különbséggel, hogy a táj kutatás igyekszik a gazdaságföldrajz és a gyakorlati hasznosítás érdekében dolgozni (tájértékelés, tematikus természetföldrajzi térképezés), a regionális gazdaságföldrajzi kutatás pedig figyelembe veszi a természetföldrajzi alapokat, rájuk épít és gyakorlati konzekvenciákat von le. Mindegyiknek megvan persze a saját ágazati és általános földrajzi feladatköre is;

– a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évekig terjedő kereken két évtized nem túl sok, de jellemző példák révén a természet- és gazdaságföldrajzosokból alakult munkacsoportok komplex regionális vizsgálataival jellemezhető, amelyek főként az ország makrorégióinak a területi tervezés megalapozását célzó feldolgozása koncepcióiban és többnyire vaskos kéziratos munkákban öltenek testet. Ebben az újabb irányzatú kutatómunkában a korábbiaknál is nagyobb mértékben vesznek részt rokontudományaink és

-intézményeink képviselői a geofizikustól az erdőszig, a közgazdásztól a várostervezőig. Így nyilvánul meg konkrétan a tudományok integrálódása, a fő cél pedig a természeti és gazdasági-társadalmi szférák kölcsönhatásának feltárásával és bemutatásával a környezeti potenciálok legcélszerűbb hasznosítása, vagyis a gyakorlat szolgálata. Utóbbit teszi egyébként ma már legtöbb földrajzi ágazati tudomány is, amit a gyakorlati és tervező szervek, intézmények megbízásainak hosszú sora tanúsít;

– az utóbbi évtized a már említett módszertani megújulás, új irányzatok meghonosodásának időszaka, rendkívül gazdag termést jelző publikációkkal, szintézisekkel (MNA, Magyarország kistájainak katasztere, természeti erőforrásaink számbavétele, társadalmi, gazdasági környezetünk térbeli elemzése, globális környezeti problémák kutatása, regionális és lokális szintű komplex feldolgozások), miközben – szervezeti változásokkal is összhangban – diszciplináris és regionális differenciálódás is mutatkozik (RKK létrejötte), egyúttal kutatóhelyeink közti gyümölcsöző együttműködés, a nemzetközi együttműködés példátlanul nagymérvű kiszélesedése, ami publikációk tömegében is megmutatkozik.

Tudományunk és szakoktatásunk további megújulása, új igényekhez igazodása csak úgy teljesebbé válhat, ha tovább fokozzuk erőink koncentrációját, együttműködésünket rokontudományi társulatainkkal és az általuk képviselt tudományos intézményekkel, szakemberekkel, s közösen feltárjuk és értékeljük természeti és társadalmi-gazdasági erőforrásainkat, adottságainkat, társadalmunk teljes környezetének védelme, ésszerű hasznosítása, nemzetgazdaságunk fejlesztése, a tudomány és oktatás színvonalának emelése, közműveltségünk fokozása, népünk további boldogulása érdekében – hangsúlyozta a szerző tanulmányában.

6. SOMOGYI S. a Duna-medence Ökológiai Egyezmény Ideiglenes Titkárságának a felkérésére 5 oldalas javaslatot állított össze a nemzetközi munkaprogramhoz, elkészítette Magyarország 100 km²-nél nagyobb vízgyűjtő egységeinek 1:500 000 méretarányú térképét négy változatban (közülük egyet külső munkatárs szerkesztett), s a térképekhez három, összesen 52 oldalas szöveget magyarázót írt.

7. TINER T. „A telefaxellátottság területi különbségei Magyarországon” c. tanulmányában többek között megállapította: A magyarországi távközlésben az új információátviteli technikák lényegesen később jelentek meg mint Nyugat-Európában; A folyamat terjedését erősen gátolja, hogy az új rendszereket egy korszerűtlen és hiányos távközlési alaphálózatra kell építeni; Az új technikák elterjedési jellege klasszikus: a fővárosból a hierarchikus expanzió szabályai szerint terjednek el a térben az új rendszerek. A telefaxot alkalmazók területi és települési megoszlása, valamint funkcionális összetétele jól jellemzi a gazdasági átalakulási folyamatokat, mivel a hierarchikus, centralizált irányító szervezetek, intézmények súlya e folyamatban hasonló, mint a horizontális szervezetszerű gazdasági-kereskedelmi szervezeteké.

8. TÓZSA I. a TEMPUS megbízásából Magyarország földrajzi-kultúrtörténeti-történelmi-gazdaságpolitikai helyzetéről angol nyelvű összefoglalást készített, amit sokszorosítva, 120 színes diával illusztrálva, a TEMPUS ösztöndíjasai előadás formájában, tananyagként használnak külföldi egyetemeken.

9. SCHWEITZER F. ad hoc szakértői bizottság tagjaként jelentést állított össze a mátraderecskei CO₂ és radon szivárgás ügyében.

10. SCHWEITZER F. szakértői véleményt adott a százhalombattai olajfinomító olajszennyezésével kapcsolatos témában.

11. SCHWEITZER F. szakértői jelentést írt a paksi téglagyári löszfal természetvédelmi értékévé nyilvánítása érdekében.

12. BALOGH J. a hegyeshalmi kavicsbánya tavak K-i része visszamaradt készleteinek meghatározása és a kavicsbánya felhagyott területeinek térképezése, valamint a bányászati rekultiváció és a többirányú hasznosítás céljából készített szakértői tanulmányt.

13. KOVÁCS Z. és LÓCZY D. befejezte az angol–magyar, magyar–angol földrajzi szakszótár szerkesztését, ami egyetemi jegyzet formájában jelenik meg.

14. TÓZSA I. témavezetésével készült a „Terézváros talajvízviszonyai és talajvízminősége” c. Kmb munka a VI. ker. Önkormányzat megbízásából.

15. TÓZSA I. a VÁTI felkérésére szakértői véleményt írt Belső- és Középső-Józsefváros levegőminőségéről.

16. BASSA L. javaslatára és közreműködésével készül a bécsi Kelet- és Délkelet-Európa Intézetben a térség gazdasági átalakulását tükröző térkép (termelés, migráció, munkanélküliség alakulása alapján).

17. MAROSI S. szakvéleményt és javaslatot készített a síófoki Cinege-völgy természetvédelmi területté nyilvánítása érdekében.

18. BASSA L. „Updating the National Atlas of Hungary” címmel jelentést állított össze az ICA „Atlaszok Bizottsága” (amelynek levelező tagja) madridi ülésére.

19. Az Intézet tucatnyi munkatársa készített OTKA és egyéb pályázatokat, koncepciókat s vett részt előterjesztések, pályázatok, tanulmányok véleményezésében, bírálatában, SCHWEITZER F. az MTA „Ki kicsoda” c. kötet számára az Intézet munkatársai anyagainak összeállításában.

20. Sajátos feladat volt az intézeti felülvizsgálattal összefüggő adatszolgáltatási, értékelő, értelmező–magyarázó anyagok összeállítása–megvitatása. Ilyen volt a „Válaszok az MTA Földrajztudományi Kutató Intézethez feltett kérdésekre” c., 1,3 ívnyi terjedelmű helyzetkép (BERÉNYI I.–MAROSI S.–DÁNIEL M.), a felülvizsgálat második szakaszában összeállított terjedelmes táblázatos dokumentáció (DÁNIEL M., DÖVÉNYI Z., KERTÉSZ Á., SCHWEITZER F., TINER T., TÓZSA I.), bibliográfia (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, BÜKI B.) és az értelmezését szolgáló 1 ívnyi terjedelmű, az MTA-hoz küldött dokumentum (BERÉNYI I.–MAROSI S.).

B) Publikációs tevékenység

1992-ben is több kiadó vállalkozott intézeti tudományos eredményeink megjelentetésére, de publikációink jelentős részét most is saját szellemi–kivitelezési–anyagi kapacitásunk jó kihasználásával tudtuk közkinccsé tenni. Az Akadémiai Kiadónál jelent meg a Földrajzi Tanulmányok 22. köteteként BERÉNYI I. „Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései” c. mű (166 old. szerk.: MAROSI S.), a *Studies in Geography in Hungary 27.*, *New Perspectives in Hungarian Geography* c. p. 219 (eds. KERTÉSZ, Á.–KOVÁCS, Z.) kötete, továbbá folyóiratunk, a Földrajzi Értesítő, amelynek szedését, tördelését stb. intézeti

tagjaink végzik, s nyomásra kész anyagot adunk át. Szakképzett, idegen nyelven is szerkesztő–lektoráló–gépíró (szövegszerkesztő–szedő), a nyomdai technikát értő munkatársaink (BASSA L., GALAMBOS J., KERESZTESI Z., LACZKÓ M., LÓCZY D., PORTÓRÓ L.-NÉ, SIMONFAI L.-NÉ, SZABÓ K., SZENTI E.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, TÁRKÁNYI L.-NÉ, TÓZSA I., VARGA GY.-NÉ) műszaki szerkesztési, leírásai, valamint rajzoló–nyomdai munkálatai eredményeként sikerült számos kiadványt megjelentetni KERESZTESI Z.-NÉ, MOLNÁR M., NÉMETH J., POÓR I. stb. szírvonalas munkája révén.

Saját kiadásban készültek el és jelentek meg az alábbi intézeti kötetek:

VARGA GY.-NÉ szerkesztésében és szedést pótló munkájaként Intézetünk végezte nyomdai munkálatait és jelentette meg a Geographia Medica 1992. évi (22.) kötetét (120 old.) és Supplement 7. (92 old.) kötetét. A Könyvtár (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, BÜKI B.) összeállításában, gondozásában és kivitelezésében jelent meg a Magyar Földrajzi folyóirat-repertórium 17. (29 old.), a Földrajzi folyóirat-repertórium 34., 35. füzete (egyenként 61 old.) és a Gyarapodási jegyzék 84–85. összevont száma (12 old. terjedelemben).

A Környezetminőség és Számítástechnikai Osztálynak a KTM támogatásával készült „Műhely” c. tanulmányosorozatában 12 füzetet jelentettek meg (szerk. GALAMBOS J.–TÓZSA I.), KERTÉSZ Á. összeállításában egy 60 oldalas útvonalvezető jelent meg: „ESSC Executive Meeting, Excursion Guide”.

Más kiadóknál megjelent önálló kötet: KOCSIS K.–KOCSISNÉ HODOSI E.: Magyarok a határainkon túl – a Kárpát medencében. 2., javított kiadás. Tankönyvkiadó, 179 p.

Az 1992-ben megjelent könyvfejezetek és tanulmányok száma 83, egyéb közlemények száma kereken 25, több mint 80 szakelőadást tartottunk, mintegy 40 szakvéleményt, számos lektori véleményt, bírálatot készítettünk. Kézírtos munkáink száma 88.

Publikációink nemzetközi és hazai visszhangja kedvező, recenziókban, hivatkozásokban, levelekben is megnyilvánulón (publikációs adatokat l. még témacsoportonkénti bontásban a részbeszámolókat követően).

C) Káderfejlesztés, továbbképzés

1. Az elmúlt évben is rendeztünk intézeti *szakmai szemináriumokat*, amelyeken külföldi vendégeink és hazai előadók, intézeti munkatársak egyaránt szerepeltek, s fontos szakmai kérdéseket vitattunk meg.

2. *Tudományos továbbképzés* érdekében számottevő eredmények születtek: HAHN GY. – aki időközben tanszékvezető (szervező) lett a miskolci egyetemen – sikeresen védte meg az Intézetben készített akad. doktori értekezését. TINER T. szakmai vizsgálja, munkahelyi és nyilvános vitailés keretében lezajlott sikeres védeése alapján a kandidátusi fokozatot nyerte el és tud. főmunkatársi kinevezést kapott.

Vezető munkatársaink 1992-ben is jelentős szerepet vállaltak a *tudományos minősítés* különböző feladatainak megoldásában. Vizsga- és bírálati bizottságok munkájában BERÉNYI I., KERTÉSZ Á., MAROSI S., RÉTVÁRI L., SOMOGYI S. vett részt. A TMB Földrajzi–Meteorológiai Szakbizottságának elnökeként MAROSI S., tagjaként BERÉNYI I. és SOMOGYI S. vállaltak sok feladatot.

3. A *szakmai továbbképzésben* az intézeti szakszemináriumokon, a Magyar Földrajzi Társaság és rokontudományi társulatok munkájában való aktív részvételen kívül szervezett továbbképzésre is lehetőség nyílt. BÜKI B. könyvtárkezelői tanfolyamra járt, BALOGHNÉ DI GLÉRIA M. és HAVAS F.-NÉ számítógépes tanfolyamon vett részt. BALOGH J. szakmai kvalitásai elismeréseként „Földtani szakértői tevékenység végzésére jogosító engedély”-t kapott a KFH-től.

4. Egyéni *nyelvtanuláson* kívül KOCSIS K. angol (középhaladó) tanfolyamon vett részt, az akadémiai nyelvtanfolyamon SIMONFAI L.-NÉ (angol), TÁNCZOS S.-NÉ (német) tanult, KOVÁCS Z. középfokú német nyelvvizsgát tett.

5. Több munkatársunk 1992-ben is szerepet vállalt a *felsőoktatásban*. SCHWEITZER F. a pécsi JPTE félállású docensként geomorfológiát és geokronológiát ad elő. BECSEI J. a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékén mellékkálásban docens, DÖVÉNYI Z.-t oktatói tevékenysége elismeréseként az év folyamán a JPTE c. egyetemi docensévé fogadta, emellett a miskolci Bölcsészegyesület meghívott előadója volt. BERÉNYI I. és KOCSIS K. az ausztriai Klagenfurti Egyetemen tartott előadásokat. GALAMBOS J. a budapesti Kertészeti Egyetemen a tájökológiai tantárgyat oktatta, továbbá környezetrendszertani spec. kollégiumokat tartott a fenti egyetemen kívül a BME-n és a soproni Erdészeti Egyetemen. TÓZSA I. a JATE-n távérzékelés témakörben spec. kollégiumot vezetett.

Több munkatársunk vett részt egy-egy egyetemi spec. kollégiumi foglalkozás és a tanártovábbképzés feladatai megoldásában, hallgatók konzulensi szakvezetésében, oktatási anyagok frásában, bírálatában, egyetemi álláshely-pályázatok véleményezésében (BERÉNYI I., GALAMBOS J., MAROSI S., SZALAI L.). A Közös Piac által finanszírozott TEMPUS program keretében is hozzájárulunk a felsőfokú oktatás szírvonalára

emeléséhez. A TEMPUS hálózat koordinációs bizottságában KOVÁCS Z. képviselte Intézetünket. A projekt hozzájárult Intézetünk műszer- és könyvvállományának gyarapodásához, emellett lehetőség nyílt 3 intézeti munkatárs hosszabb nyugat-európai tanulmányújtára is.

TÓZSA I. a magyar–angol tanítási nyelvű szegedi Deák Ferenc Gimnázium 16 diákját érettségiztette földrajzból angol nyelven.

6. Az elmúlt évben is kapcsolódtak Intézetünk tevékenységéhez *ösztöndíjas tanárok* (BOTH M., DULL B.-NÉ, SZABADOS S., TÓBIÁS L., VIDA L.), akiknek a munkáját BERÉNYI I., RÉTVÁRI L., SCHWEITZER F. és SOMOGYI S. irányította.

7. Vezető munkatársaink az elmúlt esztendőben is több fontos *tisztséget* töltöttek be és aktívan dolgoztak több testületben: IGU, ICA, INQUA és nemzeti bizottságaik, Kárpát–Balkán Geomorfológiai Bizottság, Magyar Földrajzi Társaság, Magyarhoni Földtani Társulat, Magyar Hidrológiai Társaság, MTA testületek, bizottságok, FM, KTM, TIT, több más tudományos társaság, szerkesztőbizottságok, Budapest Főváros Környezetvédelmi Bizottsága, Pesterzsébet–Soroksár Önkormányzat Környezetvédelmi Bizottsága, Magyarországi Radiológiai Bizottság, Technológiai Transzver Centrum, Teleki László Alapítvány Tudományos Tanácsa, Határon túli Magyarok Hivatala, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. Különösen sok ilyen feladatot oldott meg sikeresen BALOGH J., BASSA L., BECSEI J., BERÉNYI I., DÖVÉNYI Z., GALAMBOS J., JUHÁSZ Á., KERESZTESI Z., KERTÉSZ Á., KIS É., KOCSIS K., LÓCZY D., MAROSI S., PÉCSI M., RÉTVÁRI L., SCHWEITZER F., SOMOGYI S., SZALAI L., TINER T. Az INQUA Paleogeográfiai Bizottságának elnöke, PÉCSI M., titkár-munkatársai KERESZTESI Z. és BASSA L. munkaprogramokat készítettek, vezetőségi üléseket szerveztek.

D) Az Intézet hazai kapcsolatai

Hagyományos két- és többoldalú hazai kapcsolataink az év folyamán is gyümölcsözőek voltak rokontudományi intézményeinkkel, testületekkel, tanszékekkel, országos hatáskörű szervekkel, önkormányzatokkal, üzemekkel, gyakran szerződéses formában is (MTA, MÁFI, FTV, FÖMI, MH TÁTI, KTM, OMSZ, KV, RKK, TAKI, ÖBKI, MFT, TIT, Erdi Földrajzi Múzeum, Fővárosi és több kerületi Önkormányzat, PAV, az előző fejezet utolsó pontjában említett szervezetek, földrajzi és rokontudományi tanszékek tucatjai).

E) Nemzetközi kapcsolatok

I. Hazai nemzetközi rendezvények

Az 1992. esztendőben viszonylag kevesebb nemzetközi rendezvényünk volt idehaza s a szokásosnál kisebb számú csoport szakmai programját biztosítottuk, ill. segítettük.

1. KERTÉSZ Á. az ESSC Executive Committee konferencia szervezése és lebonyolítása mellett részt vett – VÁRALLYAY GY. felkérésére – az USDA szervezésében ápr. 27–máj. 3. között rendezett „Soil erosion prevention workshop” munkautalésen.

2. Májusban az Osztrák Földrajzi Társaság H. FISCHER vezetésével Magyarország–Erdély tanulmányutakat szervezett. A hazánkat érintő szakasz programjának szervezésében és a szakmai vezetésben SCHWEITZER F. és KIS É. vállalt jelentős szerepet.

3–4. Szept.–okt. folyamán szinte egyidejűleg tartózkodtak Intézetünkben a Krasznójarszki Egyetem Földrajzi Intézetének munkatársai (A. JAMSZKIH és csoportja), valamint a Hsziani Löszlaboratórium és a Pekingi Földtani Intézet munkatársai (WEN CHANGEN és csoportja), akiknek részben közös programokat (szeminárium, számos előadással, vitákkal), terepi bemutatókat, tanulmányutakat szerveztünk–vezettünk (SCHWEITZER F., PÉCSI M., BALOGH J., BASSA L., MAROSI S., JUHÁSZ Á., KIS É., HORVÁTH G.).

5. Októberben E. NIEDERLEITINGER és munkatársai – a berlini Lorenz Geofizikai Intézet kutatói – folytattak Intézetünkkel konzultációt; tanulmányútjuk megszervezését, a terepi szakvezetést SCHWEITZER F. és KIS É. biztosították.

6. KOVÁCS Z. az European Science Foundation budapesti konferenciáján részt vett külföldi szakembereknek autóbuzos városökológiai túrát vezetett.

7. A Svájci Építészaknara delegációja szakmai programjának biztosításához IVÁN L. és KOVÁCS Z. járult hozzá a főváros IX. ker. városrehabilitációs területének bemutatásával, ill. előadás tartásával. Emellett egy-egy cambridgei, liverpooli és ljubljanei teregyakorlatozó diákcsoport programját biztosították munkatársaink (előadások tartásával is KOVÁCS Z.).

II. Részvétel külföldi nemzetközi rendezvényeken

– A Krasznajorszki Egyetem Földrajzi Intézete szervezésében PÉCSI M. és SCHWEITZER F. vett részt 3 hetes terep kutatáson az Angara mellékén aug. 7–20. között.

– Az IGU Kárpát–Balkán Bizottsága 1992. szept.-i losinji szimpóziúmán és az okt. 5–11. között rendezett „Geomorfológia és a tenger” c. nemzetközi szimpóziúm SCHWEITZER F. vett részt.

– Az IGU 27. Nemzetközi Földrajzi Kongresszusán Washingtonban KERTÉSZ Á. és KOVÁCS Z. vett részt aug.-ban; mindketten előadást tartottak „GIS applications in regional planning”, ill. „Assessing the postwar urban development in Budapest” címen.

– BASSA L. márc. 11–13. között részt vett Brnóban a Kelet-Közép-Európa környezetgazdálkodási térképe bemutatóján, ahol előadást tartott Magyarország környezeti állapotáról.

– KERTÉSZ Á. márc. 5–8. között részt vett a bostoni Earthwatch konferencián és ott előadást tartott: „Hungarian Lake Survey” címmel.

– KERTÉSZ Á. ápr.-ban a müncheni EGIS konferencián vett részt és MÁRKUS B.-val-MEZŐSI G.-ral közösen előadást tartott „Soil erosion assessment using GIS methods” címmel.

– A Saint Cloud-ban (Franciaország) rendezett „International Symposium on Farm Land Erosion in Temperate Plains Environments” c. konferencián KERTÉSZ Á. LÓCZY D.-sel és VARGA GY.-gyel jún.-ban közös előadást tartott „Water input/output and soil erosion on a cultivated watershed” címmel.

– A silsoei ESSC konferencián ápr.-ban „Estimation of soil loss in a tributary of Lake Balaton catchment” címmel tartott KERTÉSZ Á. előadást.

– KOVÁCS Z. a VIII. Lengyel–Magyar Földrajzi Szemináriumon, Zielona Gorában képviselte Intézetünket és tartott előadást.

– BASSA L. okt. 7–11. között Bécsben részt vett a „Conditions and perspectives of environment in Central and Eastern Europe” c. szimpóziúm és előadást tartott „What is next for the Hungarian environment?” címmel.

– BECSEI J. az Alpok–Adria Régió területfejlesztési munkaközösség tagjaként vett részt Triesztben „Az európai integráció és a területrendezési politika 1993 küszöbén” c. konferencián.

– DÖVÉNYIZ. a Bécsben okt. 22–26. között rendezett Közép-Európa konferencián „Platz und Chancen Ungarns in Mitteleuropa” címmel tartott előadást.

III. Egyéb tanulmányutak

1. Akadémiai és államközi cserekeretben, részben intézeti meghívásra és támogatással az alábbi kutatók jártak Intézetünkben, vettek részt konzultációkon és terepbejárásokon (az I. pontban említett csoportokon kívül):

– KOVÁCS Z. részt vett nyolc, hosszabb–rövidebb ideig az Intézetünkben vendégeskedő külföldi kutató programjának lebonyolításában, név szerint R. WIEBNER (München), P. GOVAN (London), O. SINGH (India), A. SWAIN és D. SADLER (Durham), DR. OBEK (Opole), D. SIBLEY (Hull), U. SAILER-FLIEGE (Heidelberg).

– BASSA L. is részt vett az említettek egy részén kívül számos további külföldi vendég: J. A. KIMERLING, B. FRENZEL, J. HINRICHSEN, A. JAMSZKIH stb. szakmai programjának lebonyolításában, előadások tolmácsolásában, NY. LEBEGYEVA, N. SZAPOZSNYIKOVA, N. KAZANCEV kísérésében.

– CH. TARNÓCAI, a kanadai Centre for Land and Biological Resources (Ottawa) professzora magyarországi szakmai programját nov.-ben SCHWEITZER F., KIS É. és FODOR T.-NÉ biztosította.

– BOGNÁR A., a Zágrábi Egyetem Földrajzi Intézetének geomorfológus professzora és igazgatója nov.-i magyarországi programját SCHWEITZER F., KIS É., KOCSIS K., SCHEUER GY., FODOR T.-NÉ szervezte és vezette.

– B. FRENZEL, a Hohenheimi Egyetem (Stuttgart) professzora magyarországi tanulmányútját okt.-ben PÉCSI M., KIS É., KERESZTESI Z. és BASSA L. konzultációi és szakvezetési tettek hasznosság, aki dec.

elején akadémiai tiszteleti taggá választása alkalmából a holocén kori klímaváltozásokról tartott székfoglaló előadást Intézetünkben.

– K. KIRCHNERrel, a Cseh Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete (Brno) munkatársával terepi konzultációra, az antropogén hatások vizsgálatára, térképezésére, valamint a geoökológiai térképezés és a környezetvédelmi kutatások témakörében a két intézet közötti együttműködési lehetőségek áttekintésére került sor JUHÁSZ Á., BALOGH J. és BASSA L. részvételével.

– K. NATEKkel, a Szlovén Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete (Ljubljana) munkatársával JUHÁSZ Á. folytatott konzultációt együttműködési témában.

– A. A. VELICSKO, a SzUTA Földrajzi Intézetének professzora magyarországi szakmai programját nov.-ben PÉCSI M., BALOGH J. és KERESZTESI Z. szervezte.

– L. ZÖLLERrel, a heidelbergi egyetem professzorának magyarországi tanulmányútja során júl.-ban alapfeltárásokból mintavételezésre került sor PÉCSI M., SCHWEITZER F., BALOGH J. közreműködésével.

– J. FRECHENnel, a Kölni Geológiai Intézet professzorával is mintagyűjtést végzett TL vizsgálatokhoz aug.-ban SCHWEITZER F. és BALOGH J.

2. Intézetünkben a következő munkatársak tartózkodtak hosszabb ideig külföldön, jórészt egyezményes tanulmányúton, vagy meghívásra:

– Egyezményes csere keretében 1 hetes tanulmányúton vett részt JUHÁSZ Á. és KOCSIS K. a ljubljanei Földrajzi Intézetben.

– Az olasz–magyar együttműködési lehetőségekről folytatott konzultációt JUHÁSZ Á. a Trieszti Egyetem Ökológiai Intézetében.

– Az MTA és a Mongol Tudományos Akadémia közötti egyezményes csere keretében 1992 aug.-ban 2 hetes ulánbátori és nyugat-mongóliai (Magas-Altáj) tanulmányúton – terepbejáráson – vett részt KIS É. és LÓCZY D.

– LÓCZY D. 1992. jan. 1–dec. 31. között Humboldt-ösztöndíjas volt a darmstadti Műszaki Egyetemen. Kutatási témája: Mezőgazdasági hasznosítású kisvízgyűjtő környezeti terheltségének vizsgálata az Odenwald-hegység nyugati peremén. Ugyancsak Darmstadtban járt 1 hetes tanulmányúton SZALAI L.

– A grazi DIBAG intézetben közös projekt előkészítése céljából munkamegbeszélésen (3 nap) vett részt KERTÉSZ Á., ill. 1 hetes tanulmányutat tett SZALAI L.

– BASSA L. és KERESZTESI Z. máj. 18–20. között a bécsi egyetemeken és a Freytag–Berndt cégnél tájékozódott a számítógéppel segített térképkészítés témában.

– KERTÉSZ Á. 6 hetet töltött Poitiersben TEMPUS program keretében, a francia oktatási rendszer, GIS adatgyűjtés és regionális problémák tanulmányozása céljából.

– SIMONFAI L.-NÉ a TEMPUS program keretében 6 hetes angliai tartózkodása alatt tanulmányozhatta a Nottingham Polytechnic és más, a városban lévő könyvtárak tevékenységét.

– KERTÉSZ Á. a DFG–MTA együttműködés keretében a Trieri Egyetemen töltött 8 napot tapasztalatsere és adatfeldolgozás céljából.

– KERTÉSZ Á. egy hetet tartózkodott Ausztriában, egyezményes cserekeret terhére. A bécsi BFWF intézményét és a grazi TU Földtani Tanszékét kereste fel, közös projekt előkészítése céljából.

– A Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály munkatársai (BERÉNYI I., DÖVÉNYI Z., IVÁN L., KOVÁCS Z., TINER T.) Bécs–Budapest–München összehasonlító városföldrajzi vizsgálata céljából, a BERÉNYI I. vezette OTKA-téma keretében júl. 6–12. között müncheni tanulmányutat tettek, adatgyűjtést végeztek a Műszaki Egyetem Földrajzi Tanszékén, ill. a Münchener Egyetem Földrajzi Intézetében.

– IVÁN L. az év folyamán kétszer is járt Franciaországban. Először máj. 6–jún. 15. között a TEMPUS program keretében társadalomföldrajzi vizsgálatokat végzett a Poitiers-i Egyetem Földrajzi Tanszéke patronálásával, majd okt. 19–25. között cserekeret terhére Párizsban a CNRS támogatásával folytatott főleg településföldrajzi–urbanizációs kutatásokat.

– GALAMBOS J. három, átlagosan 1 hetes tanulmányutat tett az év folyamán Moszkvába, Saigona és Grenobleba.

– KOCSIS K. dec. 3–5-én Ljubljanában tartott előadást „Changes in the ethnic structure of the Carpatho–Balkan Regions, Social Geography in Theory and Practice” címen.

– BERÉNYI I. ig. kuratóriumi tagként számos alkalommal vett részt tanácskozásokon Lipcsében, az Institut für Länderkunde meghívására.

F) Funkcionális szervezeti egységek tevékenysége

1. A Könyvtár–Dokumentációs Osztály (SIMONFAI L.-NÉ vezetésével BÜKI B., NAGY J.-NÉ nyugdíjas, TÁNCZOS S.-NÉ, GYURICS J.-NÉ) állománygyarapító és feldolgozó tevékenysége során bizonyos emelkedés tapasztalható az elmúlt évhez képest, bár idegennyelvű könyvet nem tudtak venni, csak csere és ajándékozás útján jutottak hozzá. A TEMPUS program keretén belül 2000 ECU-t és egy PS/1 számítógépet kapott a Könyvtár. A hozzá tartozó Laser printer a Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztályra került. Az Intézzel együtt öt intézményi rendelési javaslatát vitték gépre (SIMONFAI L.-NÉ) és a rendelést május 7-én az Academic Bookshopnak leadták.

Az állománygyarapításra fordított 508 373 Ft-ból könyv- és térképvásárlásra 75 472 Ft-ot, folyóirat rendelésre 432 901 Ft-ot költöttek. Ebből 45 672 Ft a magyar rendelés. A könyvvásárlás jelentős része OTKA témák terhére történt. A Könyvtár teljes állománya 65 192 db, 7 485 735 Ft értékben. A beérkezett dokumentumok feldolgozása (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ), a folyóiratok nyilvántartása (BÜKI B.) naprakész.

A Könyvtár cserekapcsolatai jelentős mértékben csökkentek, mivel számos volt szocialista ország lemondta a cserét, kiadványaikhoz csak pénzért lehet hozzájutni. A Studies in Geography in Hungary év folyamán megjelent 26. kötetét külföldi cseréseink kapták, magyar nyelvű csereanyagunk a Földrajzi Értesítőn kívül a Földrajzi Tanulmányok 22. kötete, valamint könyvtári kiadványaink, a földrajzi repertóriumok idegen és magyar nyelvű változata és a gyarapodási jegyzékek (TÁNCZOS S.-NÉ). Könyvtárközi kölcsönzésben 44 dokumentumot küldtek és 7 érkezett. A kölcsönzött dokumentumok száma 823 volt, a helyben használt dokumentumok nélkül. A középiskolai tanulmányi versenyen résztvevő diákok rendszeresen látogatják könyvtárunkat, Budapestről és vidékről egyaránt. Közülük jó néhányan értek el szép eredményt, bekerültek az első tíz helyezett közé. Az egyetemi és főiskolai hallgatók szintén állandó látogatói a Könyvtárnak, mivel folyóiratfeldolgozó munka, témafigyelés csak itt van (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, BÜKI B.).

A Könyvtár igen eredményes könyvterjesztői tevékenységet végzett (TÁNCZOS S.-NÉ): Magyarország kistájainak kataszteréből 47 példányt (58 750 Ft), egyéb intézeti kiadványból 183 db-ot (65 741 Ft) adtak el.

A dokumentációs tevékenység során nagy erőfeszítéssel, részben alkalmi munkavállalás és az MTA RKK-val való jó együttműködés révén eddig sikerült változatlanul folytatni a folyóiratok feldolgozását (SIMONFAI L.-NÉ, NAGY J.-NÉ), gépre vitelét (BÜKI B.) és kiadvány formájában való megjelentetését (SIMONFAI L.-NÉ, BÜKI B.). A visszajelzések szerint igénylik és jól hasznosítják veszik az egyetemek és főiskolák oktatói és hallgatói egyaránt ezt a szolgáltatást, amely az országos feladatkörű szakkönyvtár kritériumát kimeríti.

Az adatbázis folyamatos továbbépítése eredményeként (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, BÜKI B.) a bevitt rekordok száma az év végén: Földrajzi Értesítő 1143, Földrajzi Közlemények 286, FKI 1003, kandidátusi disszertáció 145, löszbibliográfia 746, Magyar földrajzi folyóirat-repertórium 742 (csak kurrens anyag); (külföldi) Földrajzi folyóirat-repertórium 664 (csak kurrens anyag).

A Könyvtárnak a B) fejezetben már említett dokumentációs kiadványain kívül befejeződött az angol–magyar, magyar–angol földrajzi szakszótár anyagának gyűjtése. A végső eredmény 4640 szó (TÁNCZOS S.-NÉ). Várható megjelenése: 1993.

Az OTKA T 4511 „Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése” c. témához 350 tételes bibliográfiát készítették, ami önálló kiadványként is napvilágot látott (TÁNCZOS S.-NÉ). Részt vettek továbbá a környezeti állapot hatásvizsgálatával foglalkozó OTKA téma irodalomgyűjtésében (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ). Bibliográfiát állítottak össze humánökológia és szociálgeográfia témakörben a Janus Pannonius Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék felkérésére (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ).

A Földrajzi Értesítő és a Földrajzi Közlemények cikkeiből 23 abstract készült az INTERGEO számára (KOVÁCS Z.), amit elküldtek.

Az Intézet átvilágításával kapcsolatban bibliográfiát készítettek az Intézet munkatársainak 1986–1991. közötti publikációjából és közreműködtek különböző adatgyűjtésben (pl. hivatkozások; (SIMONFAI L.-NÉ, TÁNCZOS S.-NÉ, BÜKI B.); s számos egyéb feladatot oldottak meg sikeresen (könyvkiállítások rendezése, könyvismertető, prospektusok készítése, külföldi időszaki kiadványok reprintjeinek folyamatos ellenőrzése, kötelempéldány beszolgáltatás, Nemzeti Periodika Adatbázis anyagának revíziója, az OSZK Külföldi Könyvek Központi Katalógusától kapott cédula anyagának feldolgozása [Nagy J.-né] stb.).

GYURICS J.-NÉ xeroxozási teljesítménye 88 168 oldal volt az év folyamán.

2. A *Kartográfiai Osztálynak* (KERESZTESI Z. vezetésével EVERS K., KERESZTESI Z.-NÉ, MOLNÁR M., POÓR I., PORTÓRÓ L.-NÉ) újszerű feladata volt: *computer kartográfia-Földrajzi Információs Rendszer (FIR)* alkalmazása. Már a korábbi években is felmerült a gondolat – amely az MNA AKA keretében folyó munkálatok kapcsán most megerősödött –, hogy a térképszerkesztés és -készítés bizonyos fázisait, a gyors adatfeldolgozás és naprakészen tartás lehetőségét számítógép segítségével kellene megoldani. Ha a térképkészítést valamely grafikai feladat megoldásaként kezeljük, akkor ehhez elég sok szoftver áll rendelkezésre. Esetünkben ez azonban csak félmegoldás lenne. Az Intézet szakmai profilja szempontjából elsősorban az kívánatos, hogy elkészült térképek valamely kutatási feladat eredményét reprezentálják és belőlük problémák megoldására alternatív javaslatokat lehessen tenni. Ebben az esetben a feldolgozásnak csak az a módja jöhet számításba, amikor az adatokat egy földrajzi információs rendszerben tároljuk és a munka során onnan kérjük le azokat. E cél megvalósítása érdekében nagyon sok hazai és külföldön használatos GIS szoftver közül választotta ki az Osztály az amerikai ESRI *Arc/Info* workstationra írt szoftverét. A szoftver pc-s verzióját több év óta használják az Intézetben, ezért várhatóan az alkalmazás, ill. a betanulás könnyebb megoldás, mint egy teljesen idegen szoftver esetében. Működtetéséhez grafikus környezetben dolgozni képes számítógépet vásároltunk: *Sun SPASRC station IPX*-et. Mind a számítógép, mind a szoftver installálva van. Mivel ez a számítógép a pc-vel ellentétben nem DOS-os, hanem UNIX-os operációs rendszerrel működik, ezért üzemeltetését külön meg kellett tanulni. A rendszer segítségével folyt az MNA lapjainak szerkesztési munkáihoz szükséges grafikai alapadatok készítése (l. alább). A fenti FIR lehetőségeinek teljes kihasználása és hatékony működtetése túlmegy a Kartográfiai Osztály keretein. Értelmes és célszerű szervezése, valamint adatokkal való folyamatos feltöltése az egész Intézetnek komoly hasznára válhat.

Az Osztály jelentős feladatokat oldott meg az *MNA AKA munkák* során (l. 7. témacsoport), kiadványok szerkesztésében és sokszorosításában (l. B) fejezet) és részt vett OTKA és egyéb kutatási témák, összehangolt feladatok sikeres megoldásában, térképek, ábrák szerkesztésében, rajzolásában, fotók és egyéb illusztrációk készítésében.

3. A *Talaj- és Kőzetvizsgáló Laboratórium* (BALOGHNÉ DI GLÉRIA M., HAVAS F.-NÉ) a Geomorfológiai Osztály keretében működve, de más osztályok igényeit is teljesítve sokoldalú terepfelvételezési, laborvizsgálati, térképszerkesztői-kivitelezői és feldolgozó-értékelő tevékenységet végzett. Többek között típusos és homokos löszfeltárások szelvényezése és mintázása, laboratóriumi elemzése; infúziós löszterületek litológiai vizsgálata keretében az abonyi téglagyár 10 m-es szelvényének, valamint 3 m-es fúrászelvény leírása, mintázása (35), utóbbiak fizikai, kémiai laboratóriumi elemzése, paleomágneses és ásványtani vizsgálatra 35 monolit begyűjtése; OTKA és AKA témákhoz kapcsolódva ipari-bányászati térségben 24 db vízminta helyszíni vizsgálata (oldott oxigén, pH), 50 db talajminta (szemcseösszetétel, CaCO₃, humusz és pH) vizsgálata; Paks környékéről 20 db 1:10 000-es térkép (lejtőkategória, geomorfológia, geoökológia, lejtőkitettség) színezése; a szászhalombattai olajfinomító környezetiéről 11 db 1:10 000-es geomorfológiai környezetminősítő térkép színezése; a szigetközi Öreg-Duna ártéri területein fúrások, feltárások szelvényezése, 35 db talajminta begyűjtése, fizikai és kémiai elemzése, a vízgazdálkodási és szikesedési folyamatok 5 db vízmintán és terepen való vizsgálata, a kutatási eredmények összefoglalása.

Az intézeti munkacsoportok számára végzendő feladatok:

A Természetföldrajzi Osztály (KERTÉSZ Á.) feladataihoz kapcsolódva a Balaton-projekt keretében és Csákvár talajeróziós állomáson begyűjtött talaj- és vízminták elemzése, eróziós hordalék mérése, vízmintákból szárazanyag vizsgálat (350), talajmintákból (210) nedvesség meghatározás, lebegtetett hordalék elemzése (60 minta).

Az Earth Watch (KERTÉSZ Á.) program keretében begyűjtött 55 db talajminta szemcseösszetétel, CaCO₃, humusz, pH elemzése; az EMAP projekt (TÓZSA I.) keretében 80 vízminta begyűjtése, helyszíni vizsgálata (oldott oxigén, pH, NO₃, NO₂, keménység).

A Laboratórium a fentiekben kívül több intézménnyel, egyetemen együttműködve is számos vizsgálatot, feldolgozást végzett, más-más laboratóriumi módszerrel való feldolgozások egyeztetése céljából, miközben egyetemi laboráns betanítására is vállalkoztak.

A Laboratórium 1992-ben atomabszorpciós spektrofotométert kapott, aminek beüzemelése az év folyamán megtörtént, kezelését elsajátították.

G) Igazgatás, ügyvitel

BERÉNYI I. ig., MAROSI S. ig.h., TINER T. tud. titkár az osztályvezetőkkel, a titkársági munkatársakkal (SZABÓ J.-NÉ, TÁRKÁNYI L.-NÉ, VARGA GY.-NÉ, VENYIGE L.-NÉ), valamint a Gazdasági Osztállyal és Gondnoksággal (DÁNIEL M. gazdasági vezető, FILISZÁR L.-NÉ, GLEMBÁ I.-NÉ, LEDÉNYI A.-NÉ, NEMES J.-NÉ, STIPICH B.-NÉ) 1992-ben is sikerrel igyekeztek az Intézet szellemi és anyagi kapacitását kamatoztatni, célszerűen koncentrálni, az Intézetet a nehéz körülmények között is működtetni, s – különösen az említett akadémiai felülvizsgálat kapcsán, de egyebekben is – tevékenységéről részletes, alapos, sokoldalú frásos és szóbeli tájékoztatásokat adni, ezáltal munkánkat elismertetni.

Brit–Magyar Geomorfológiai Szimpózium, Budapesten¹

A szimpóziumra 1993. május 5–9. között a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetében került sor, és a Brit Geomorfológiai Kutató Csoport (BGRG) öt tagja vett részt: Dr. BRUNSDEN (King's College, London), D.K.C. JONES (London School of Economics), J. HOOKE (University of Portsmouth), valamint T. BURT és J. BOARDMAN (University of Oxford).

A délelőtti ülészak a „Környezeti veszélyforrások, környezetszennyezés” címet viselte és a következő témájú előadásokból állt: csuszamlások gyakorisága (BRUNSDEN), csuszamlásveszély minősítése (JONES), nitrátveszteség (BURT), erózió- és árvízveszély (BOARDMAN) és folyómeder-változékonyság (HOOKE).

Délután a jelenleg folyó magyar kutatásokról hangzottak el rövid összefoglalók, amelyek a negyedik század geomorfológiai kérdéseivel (PÉCSI M.), csuszamlásokkal (SZABÓ J.), talajerózióval (KERTÉSZ Á.), agroökológiai felmérésekkel (SZALAI L.), az árterek ökológiájával (LÓCZY D.), valamint paleo vulkánok morfológiájával (KARÁTSÓN S.) foglalkoztak. A nap eseményeit munkamegbeszélés zárta, amelyen a magyar geomorfológusok, a BGRG és a Geomorfológusok Nemzetközi Szövetsége (IAG) közötti szorosabb együttműködés lehetőségeit vitattuk meg. A megfogalmazott javaslatok a BGRG Végrehajtó Bizottsága elé kerülnek.

A szimpóziumot kétnapos szakmai kirándulás követte. Az első napon SZABÓ J. (Debrecen) miocén agglomerátumban kialakult, nagy méretű csuszamlásos formákat mutatott be Szentendre környékén. A visegrádi és esztergomi kitűnő kilátóhelyekről letekintve hosszasan megvitattuk a Duna dunakanyari szakaszának kialakulását. Tokod környékére a bányászkodás okozta kiterjedt felszínrogyásos területre vezetett bennünket JUHÁSZ Á. (FKI), ahol részletes geomorfológiai térképezést végzett (1:10 000-es méretarányban). Aznap szálláshelyünk, Veszprém felé haladva hegyláb felszíneket (hordalékkúpokat, glacisokat) láttunk, amelyek heves vitát váltottak ki a brit vendégek körében.

A második nap Zirc környékén JUHÁSZ Á. denudációs kronológiai magyarázatával kezdődött, amelynek során igen érdekes, eltemetett toronykarsztok fényképeit is bemutatta. KERTÉSZ Á. (FKI) ismertette a Balaton egyik, mezőgazdasági hasznosítású részvízgyűjtőjében folytatott talajeróziós kutatásait. A délutáni tóparti terepbejárás témája a magaspartok csuszamlásainak tanulmányozása volt. Az éjszakát a tihanyi Limnológiai Intézet Balaton parti szállójában töltöttük. Még az utolsó délelőttön is alkalmunk volt aktív csuszamlásokat látni a tó partján, és megismerkedhettünk a tihanyi, vastag üledékekkel kitöltött, 5–2,5 Ma korú vulkáni kráterekkel is.

A brit résztvevők köszönetet kívánnak mondani LÓCZY Dénesnek, aki megszervezte látogatásuk programját, PÉCSI Mártonnak a Földrajztudományi Kutató Intézetben és Balaton melletti nyaralójában tanúsított vendégszeretetéért, valamint SZABÓ Józsefnek és JUHÁSZ Ágostonnak, akik bemutatták nekünk kutatási eredményeiket.

Fordította LÓCZY DÉNES

JOHN BOARDMAN²

¹ A BGRG tájékoztató kiadványában (Geophemera, No 59. 1993. július) megjelent beszámoló teljes szövege.

² Oxfordi Egyetem, Földrajz Tanszék, Környezeti Változások Kutatócsoportja

Búcsúbeszéd dr. Ádám László sírjánál¹

Tisztelt Gyászolók, megtört szívű Család, nemzedékeken át széles körből verbuválódott munka- és pályatársak, tanítványok, barátok, ismerősök!

Fájdalomtól elszoruló szívvel állunk a pótolhatatlan férj, apa, nagyapa, testvér, a felejthetetlen kolléga, barát, az évtizedeken át geográfusokat képező tanár, nagy tudású, hatalmas tapasztalatú, elévülhetetlen érdemeket szerzett kutató tudós, ÁDÁM LÁSZLÓ tudományos tanácsadó, a földrajztudomány doktora sírjánál. Számos korábbi, hasonlóan fájdalmas végíttségű kötelezettségeimnél is sokkal nehezebb mostani búcsúzásom, mert páratlanul hosszú időn, közel fél évszázadon át állt hozzám rendkívül közel az elhunyt; 20 éves korától egyetemi évfolyamtársamként, majd négy évtizeden át legközelebb kutató-társamként, munkatársamként, igaz barátomként.

Amikor most hivatalos megbízásként is a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet, a Magyar Földrajzi Társaság, az MTA Földrajzi Tudományos Bizottsága, az ELTE földrajzi tanszékei és az egész magyar geográfus társadalom nevében veszek Tőle végső búcsút, először annak a kivételes tehetségű, magyarság- és elhivatottságtudattól fűtött, ám akkor éppen sorsüldözött, szülőföldjéről menekült székely fiúnak a kedves villán fel emlékezetemben, akivel 1947 őszén a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Földrajzi Intézetében, a Múzeum körúton megismerkedtem. A Székelykeresztúron 1927-ben született, középiskolai tanulmányait Székelyudvarhelyen végző, majd Brassóban 1947-ben érettségizett ÁDÁM LÁSZLÓ Erdélyből a zöldhatáron viszonytárságos–veszélyes körülmények között éppen átmenekülve, egy kedves gyulai családnál átmeneti menedéketelve, egyúttal egész életére meghatározóan egy még gyermek kislányt, a későbbi boldog, hosszú házasságra örök társul választott, most megőzevgyült Feleségét megismerve–megszeretve, már jóval a tanévkezdés után érkezett Budapestre. Alkalmi, gyakran éjszakai fizikai munkával, egyetemi segélyeken tengődve, igazán nehéz sorsú évfolyamtársamként kezdte meg földrajz–történelem szakos egyetemi tanulmányait. Nyaranta is dolgozott, megélhetését segtendő, s kiváló tanulmányi eredményeinek köszönhetően nem csupán tandíjmentesség, sőt kevés ösztöndíj részesévé vált, hanem BULLA BÉLA Mesterünk a frissen diplomázó középiskolai tanárt 1951-ben tanársegédként maga mellé vette az (akkor már) ELTE TTK Természetföldrajzi Tanszékére. Egyidejűleg engem BULLA pr ofesz-

szor ajánlására az a megtiszteltetés ért, hogy alapító tagja lehettem az MTA FKI-nak, ill. akkor szervezett elődjének, a Földrajztudományi Kutatócsoportnak. Ezáltal abban a szerencsében is részesültem, hogy mivel már a következő évben, 1952-ben a két kutatóhely együtt kezdhetett el – a szervezeten beindult akadémiai finanszírozású és irányítású kutatások keretében – a Mezőföld természeti földrajzi feldolgozását, közvetlen partnerekké válhattunk. Ahogyan hallgatóként az egyetemen megtapasztalhattam tehetségét, szorgalmát, emberségét, s élveztem barátságát, úgy mélyültek el s váltak életre szóló pályatársi kötıdésekké azok a terepen, laboratóriumban, dolgozószobában folytatott közös munkálatok, eszmecserék, szakmai viták, a kiérlelésükként született–megfogalmazott publikációk, amelyek – mintegy másfél száz sáját önálló könyvén–tanulmányán kívül – tucatnyi számban társszerzős együttműködésünk tanúi. Az első, „A paksi löszfeltárás” (1954) c., ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. nevével jelzett tanulmánytól, „A Mezőföld természeti földrajza” (1959) c. monográfiától kezdve igazán sok az ettől a triótól származó szakmunka. Számomra azért is különösen fájdalmas LACI barátom örök távozása, hiszen SZILÁRD JENŐT sajnos még korábban, már csaknem 7 esztendeje helyeztük végső nyugalomra, akkor még éppen ÁDÁM LÁSZLÓ baráti–munkatársi intézkedő közreműködésével. Ezért is mondhatom, hogy az enyémnél csak a Család vesztesége–gyásza lehet fájóbb.

ÁDÁM LÁSZLÓ az egyetemen töltött első öt év alatt (1952–1956) színvonalas oktató munkája mellett tehát hazánk addig csaknem teljesen ismeretlen középtájának, a Mezőföldnek kétharmad részét (Észak- és Közép-Mezőföld) dolgozta fel, s a kutatáseredményeit több tanulmányán kívül egységes tájszintézisbe

¹ Elhangzott 1994. február 3-án. ÁDÁM LÁSZLÓ élt 1927. június 27–1994. január 15.

foglalva, többszerűs tájföldrajzi monográfiában tette közzé (1959). Mezőföldi új kutatáseredményeinek egy része (A Velencei-tómedence kialakulása c. munkája) alapján 1957-ben egyetemi doktorátust szerzett *summa cum laude* eredménnyel.

Az MTA FKI-ban 1958-tól dolgozott tudományos főmunkatársként. Kutatómunkáját itt is tájkatatással folytatta, s több mint három évtizeden át számos közép- és kistájunkat (országunk területének 9%-át) dolgozta fel. A Tolnai-dombság tájkatatásának eredményeit 1965-ben kandidátusi disszertációban foglalta össze, majd eredményes védés után a Földrajzi Tanulmányok kismonográfia sorozatban publikálta (1969). Önálló kismonográfiát tett közzé a Szekszárdi-dombságról (1964), de szakavatott geomorfológiai, klimatológiai, hidrogeográfiai, talajföldrajzi kutatója–feldolgozója volt kistáji és középhegységi tájaknak is.

A magyar természetföldrajz megújulásának ebben az időszakában – a tájkatatással szoros összefüggésben – a korszerű kutatási irányzatok és módszerek kidolgozásában, továbbfejlesztésében és alkalmazásában számos esetben kezdeményező, ill. úttörő szerepet játszott. Többek között az alkalmazott természetföldrajz új irányzata, a komplex természetföldrajzi tájértékelés elvi–módszertani alapjainak kimunkálásában és konkrét példákra való alkalmazásában; a hazai geomorfológiai térképezés bevezetésében és megalapozásában (az első hazai helyszíni felvételezésű geomorfológiai térkép megszerkesztésében és jelkulcsának kidolgozásában); a különböző rendeltetésű tematikus és céltérképek tartalmi kidolgozásában és szerkesztésében, valamint új műfajként a térképmagyarázó modelljének kimunkálásában volt jelentős szerepe.

A példamutató analitikus terepkutató egyúttal tiszteletreméltó szintetizáló is volt. Önálló tudományos könyvei kidolgozása mellett széles körű terepi tájkatató munkájával és sokirányú, több szempontú geomorfológiai térképezésével „Magyarország tájföldrajza” feldolgozásában és az eddig 6 kötetes sorozat monografikus kimunkálásában társszerzőként is sokat vállalt. A sorozat 3., 4., 5., 6. kötete szerkesztésében ugyancsak nagy munkát végzett. Az országos monográfia köteteit is számítva – többnyire társszerkesztésben – összesen 10 intézeti kiadványt (könyvet) készített elő kiadásra.

Több évtizedes kutatói tapasztalatát az oktatásban később is hasznosította. Öt tanévben, 1970–1975 között az ELTE TTK Természetföldrajzi Tanszékén „A geomorfológiai terepkutatások és a természetföldrajzi térképezés gyakorlati módszerei”-ről heti két órában tartott speciális kollégiumot, és IV. éves hallgatókat irányított szakdolgozatuk elkészítésében. Oktatói munkássága elismeréseként az ELTE előterjesztése alapján a Művelődési Minisztérium 1972-ben a címzetes egyetemi docens címet adományozta számára.

A tájföldrajzi feldolgozásokban végzett szervezői–szerkesztői feladatain kívül aktív tudománypolitikai, tudányszervezői tevékenységet főleg 1975–1980 között, a Földrajzi Tudományos Bizottság titkáráként fejtett ki. De ezt a célt szolgálta mintegy két évtizeden keresztül az aspiránsi vizsgabizottságokban való részvételével, valamint az MTA Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya megbízásából készített – helyszíni terepismerteteket igénylő – tucatnyi szakvéleményével és tervtanulmányával is.

Munkássága elismeréseként 1976-ban a Térképészet Kiváló Dolgozója, 1980-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozata kitüntetés, 1991-ben a megosztott Akadémiai Díjat kapta. A Magyar Földrajzi Társaság aktív tagját, vándorgyűléseinek, szaküléseinek gyakori előadóját kitüntette s méltán választotta tiszteleti tagjává.

Mint az MTA FKI egyik legrégebbi, nagy tapasztalatú, rendkívüli eredményeket produkált, köztiszteletnek örvendő, megbecsült vezető munkatársa 1988 őszén nyugállományba vonult. Nyugdíjaként változatlan intenzitással, hozzáértéssel, alaposággal folytatta tevékenységét tájföldrajzi feldolgozásainkban, a „Magyarország kistájainak katasztere” c. mű szerzői munkálataiban s más szerzői–szerkesztői feladataink megoldása érdekében. Tájföldrajzi szintetizáló értekezésével méltán nyerte el a földrajztudomány doktora fokozatot (1989).

Bár az utóbbi 1–2 évben e tevékenység, a kapcsolat az intézettel csökkent–lazult, még a halála előtti hetekben is aktívan vett részt szakmai vitákban s érdeklődött tudományterülete, intézménye alapkérdései iránt. A sors különös játékának is tekinthető, hogy utolsó érdemi szakmai tevékenysége szűkebb hazájá, a mindenkor imádott Erdély, az indítást adó Székelyföld tájföldrajzi problémáihoz szökött vissza. E feladat megoldása hozta közvetlen személyes kapcsolatba halála előtt néhány héttel intézeti székházunkban azokkal az erdélyi geográfus barátival, akikkel aktív anyaországi geográfusként is mindig szívélyes baráti–szakmai kapcsolatokat ápol, s ugyanúgy kötődött hozzájuk, mint Erdély, Székelyföld népéhez, általa is kutatott földjéhez, a tanulmányaiiban is szerepeltetett–feldolgozott Kárpátok bérceihez csakúgy, mint határainkon belüli tájainkhoz, népiünkhez.

Embernek, magyarnak, geográfusnak, kollégának, barátoknak egyaránt kiváló volt. S az volt családfőnek is. Csupán legjobb barátai tudták valójában, hogy a diszkrétan zárkózott, igazán csak kevesek előtt és ritkán kitárulkozó ÁDÁM LÁSZLÓ mélyesen szeretett és becsült életpárján kívül mennyire szerette és milyen büszkén becsülte is igen fiatal korban kandidátussá minősített fiát, kis menyét és boldog nagyapaként imádott unokáját.

Drága Lacikám! Kedves Barátom! Rajtuk, a gyászoló kis családon kívül most sebzett szívünk minden melegeivel veszünk Tőled fájdalmas búcsút nagyobb családod, a geográfusok népes tábora, munkatársaid, barátaid, tisztelőid nevében, abban a biztos tudatban és azzal az ígérettel, hogy neved mélyen bevésődött tudományunk történetébe, s emléked kegyelettel őrizzük. Isten áldjon!

Nyugodjál békében!

MAROSI SÁNDOR

Beszámoló a „Fiatal vezetők fóruma a 21. század kihívásairól” című rendezvényről (Peking, Kína, 1993. augusztus 27–29.)

Az MTA–Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund (RSYLFF) ösztöndíjasaként abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy egy történész kollégával együtt engem választottak ki a magyarországi támogatók közül arra, hogy hazánkat képviseljem a címbeli fórumon.

A Young Leaders Fellowship Fund nevét Ryoichi Sasakawáról kapta, akinek az a meggyőződése, hogy „a világ egy nagy család, és az egész emberiség testvérekből áll.” Erre a hitvallásra épül jelenleg a Sasakawa Foundation tevékenysége, aminek elődjét 1962-ben hozta létre a most 93 éves R. Sasakawa „Japan Shipbuilding Industry Foundation” (JSIF) néven a japán hajóépítőipar újjászervezése érdekében. A későbbiekben azonban gondolkodásának megváltozása – egy új életfilozófia kialakítása, amelynek alapvető célja a világbéke megteremtése és az emberiség megmentése a háború tragédiájától – szintén hozzájárult ahhoz, hogy 1990-től a JSIF-et Sasakawa Foundation-nak keresztelték át. Ennek az alapítványnak, valamint a Sasakawa Peace Foundationnak a része az RSYLFF, amelynek tőkéje mintegy 50 millió US dollár.

A névadó hitvallását szem előtt tartva a program elsődleges célkitűzése az, hogy – a politikai, vallási, faji előítéleteken és a nemzeti határokon túllépve – segítse a vezetők új generációjának a felkészülését arra, hogy képesek legyenek együtt dolgozni egy békésebb, harmonikusabb nemzetközi közösség kialakításáért. Ezért támogatásban részesít azokat a társadalom- és humántudományokat művelő fiatalokat, akik rendelkeznek potenciális vezetői képességekkel és érdeklődnek a nemzetközi ügyek iránt. Az RSYLFF fő célja ezzel az, hogy a fiatalokból a jövő állami és magánszférájában dolgozó vezetőinek a jövőért is felelősséget vállaló csoportja jöhessen létre.

E „küldetéstudat” teljesítése érdekében a Sasakawa Alapítvány 1987 és 1992 között a világ különböző részein, összesen 33 országában 50 kiválasztott egyetemen és intézményben alapította meg egyenként egymillió dollárral az RSYLFF egy-egy kihelyezett bázisát. A kelet-európai országok közül az elsők között alakult meg 1991-ben az RSYLFF magyarországi részlege. Mivel az alapítás folyamatát váratlan események (pl. a Szovjetunió felbomlása) késleltették, ezért az csak 1993 közepére fejeződhetett be. Így a nevezett alkalom tiszteletére tervezett „Fiatal vezetők fóruma a 21. század kihívásairól” megrendezésére is csak ekkor kerülhetett sor. Ez volt az első kísérlet egy globális fórum összehívására, s a tervek szerint a jövőben ez bizonyos időközönként megismétlődik.

Az egyes intézményektől négy főt delegáltak: két ösztöndíjast, egy kuratóriumi tagot és egy adminisztratív dolgozót. A találkozó színhelyül Kína fővárosának, Pekingnek egyik gyorsan fejlődő, erősen modernizálódó, hatalmas szállodákkal, üzletközpontokkal rendelkező keleti negyede szolgált. Nagyon érdekes volt, hogy egy japán alapítvány Kínában rendezett konferenciát, amit sokan a két ország közötti megbékélésnek és enyhülésnek, ill. a kapcsolatok normalizálódása jelének tekintettek. Erre utal az is, hogy a fórum szervezésében, finanszírozásában több kínai kormányzati szerv és egyetem is részt vállalt a szigetlakók mellett. Sőt, a résztvevők tiszteletére a kínai Népgyűlés Házában fogadást is adtak.

Az ünnepélyes megnyitóra 1993. augusztus 27-én került sor. A plenáris ülésen a különféle (japán, kínai stb.) üdvözlő és köszöntő beszédek elhangzása után T. ISHIKAWA (Keio Egyetem, Tokió) előadása következett. Kifejtette, hogy korunkban igen jelentős változások (Szovjetunió összeomlása, a bipoláris geopolitikai rendszer megszűnése, etnikai és regionális konfliktusok, gazdasági recesszió stb.) zajlanak a világban, amelyekről senki sem tudja igazán, hogy hova vezetnek, és ezért a világ fejlődésének irányáról a homályosság látszatát keltik. A tudomány és a technológia gyors fejlődése nem csak a társadalmi struktúrákat formálja át, hanem a hagyományos értékrendszereket is. A 21. sz. küszöbén, a hidegháború után a világ közösségének nagyon sok nyomasztó problémával kell szembenéznie, amelyeket – mivel mindannyiunkra hatnak – közösen kell megoldanunk. Ezután felsorolta ezeket a problémákat, amelyek tulajdonképpen az egyes szekciók témáiként is szerepeltek.

A plenáris ülést követően szekcióülésekben folytattuk a munkát úgy, hogy mindenki az érdeklődésének megfelelő tárgyú szekcióhoz csatlakozott. Hét szekció szolgálta a humán- és a társadalomtudományi ösztöndíjasok érdeklődését (Környezet-környezetvédelem, Gazdasági fejlődés, Nemzetközi biztonság, Kereskedelem és pénzügy, Irodalom és kultúrán keresztüli kommunikáció, Kulturális és etnikai diverzitás, Nemek szerepe) és két szekciót hoztak létre a felsőoktatásban dolgozók igényeinek kielégítésére. Mindegyik szekciót két-három neves szakember vezetett, s előadásai után a világ különböző részeiből érkezett ösztöndíjasok között igen élénk és izgalmas vita bontakozott ki az adott témával összefüggésben.

A továbbiakban az egyes szekciókban elhangzottakból a leglényegesebbnek ítélt megjegyzések, következtetések és megállapításokról szövegek, hiszen valamennyi téma annyira szerteágazó és olyan bonyolult volt – nem is beszélve a közöttük lévő összefüggésekről –, hogy róluk önmagukban is hosszas polémiát lehetne folytatni.

A legsúlyosabb, valamennyiünket sújtó és létünket leginkább veszélyeztető problémákkal a *Környezet-környezetvédelem* szekció tagjai néztek szembe. Ha nem akarjuk, hogy a jövő generációi egy tönkretett és egészségre káros Földet kapjanak örökségül, akkor a környezeti problémáknak sokkal hatásosabb megfogalmazására kell törekedni és azok kiküszöböléséhez a miénknél jóval radikálisabb intézkedésekre van szükség. Ebből kiindulva a résztvevők a különböző vallási, etnikai és kulturális szempontból nézve vitatták meg az emberiség természethez fűződő viszonyát.

Fontosnak tartották az emberi szükségletek és jogok újradefiniálását, valamint a tőke, a technológia és a kormányzat szerepének az újraértékelését. A fiatal kutatók szerint a politikai vezetésnek nagyobb részt kellene vállalnia a szabályozásban az ellenőrzések támogatása és a szigorúbb szankciók alkalmazása révén. A kormányzati szabályozás jelentőségének felismerése mellett azonban azt is érezték, hogy a jövőben még nagyobb hangsúlyt kell helyezni a „Gondolkozd globálisan és cselekedj lokálisan!” mentalitás érvényesítésére, valamint arra, hogy a környezetvédelmi tudatosság kialakítása egyik elsődleges célja legyen az iskolai oktatásnak. Meg kell találnunk mindazokat az eszközöket és módokat, amelyek harmonikusabb együttélést biztosítanak a körülöttünk lévő természeti környezettel.

Mi, a *Gazdasági fejlődés* c. szekcióban résztvevők arra a kérdésre kerestük a választ, hogy mi tesz egy gazdaságot, ill. társadalmat sikeressé? Mi lehet az oka annak, hogy bizonyos országok viszonylag rövid idő alatt számottevő eredményeket érnek el, míg mások messze lemaradnak tőlük? Mivel magyarázható az, hogy a távol-keleti országoknak olyan gyorsan sikerült fellendíteni a gazdaságukat az elmúlt évek alatt, vagy hogy az észak-amerikai gazdaságok jobban boldogultak, mint a dél-amerikaiak?

A számos példával alátámasztott lehetséges indokok között központi helyet foglalt el az *oktatás*, azaz egy-egy ország gazdaságának eredményessége nagymértékben függ az oktatás színvonalától. A másik releváns tényező a kormányzatnak a fizikai és a társadalmi infrastrukturális beruházásokban, a piac alakulásában és a gazdaságpolitikai döntések előkészítésében játszott szerepe. Ez utóbbi esetben – többek véleménye szerint – erőteljesebben kellene támaszkodni a magánszféra képviselőinek véleményére. A harmadik lényeges elem – a történelmi analíziseket tekintve – az etika volt, amely olyan összetevőket foglalt magába, mint a kitartó, kemény munka, a takarékoság, az emberiség összetartozása, a vezetők milyensége. Végül pedig megállapítottuk, hogy abban, hogy egy társadalom sikeres lesz-e vagy sem, markáns része van az egyénnek, vagyis nekünk. Annak, hogy mi magunk mit teszünk érte. Az elkövetkező esztendőknben ez még inkább így lesz, azaz tovább nő az egyének jelentősége és felelőssége.

A 21. sz. kihívásait illetően a *nemzetközi biztonsággal* foglalkozók a hidegháború végén, a polarizált kelet-nyugati geopolitikai szerkezet felbomlása után a világrend lehetséges új formáját kutatták. Ezzel összefüggésben felmerült az igény a nemzetállam fogalmának és pozíciójának újraértelmezése iránt. Többen megkísérelték megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon van-e különbség a nacionalizmus, ami az európai nemzetállamok kialakulását elősegítette és a „mikronacionalizmus” között, ami ma az államok „szétesését”

okozza az etnikai határok mentén? Megvitaták az ENSZ szerepét és békefenntartó tevékenységét, s megjegyzték, hogy az, mint kívülről, rendszerint kevésbé informált közbenjáró a nemzeti konfliktusokban, így hatékonysága csekélyebb, ezért elengedhetetlennek tartották a jövőre nézve informáltságának fokozását. Negyedikként az európai és ázsiai biztonság tartalma közötti különbségek kerültek terfőkre, valamint szó volt a regionális biztonsági funkciókat betöltő intézmények hiányáról is. Az utolsó téma végén a résztvevők azt emelték ki, hogy a biztonság fogalmát ki kell terjeszteni az etnikai konfliktusoknak és a szeparatizmusnak az új formáira is.

A *Kereskedelem és pénzügy* c. szekció képviselői négy tárgykörre összpontosítottak. Elsőként a világgazdaság perifériájának integrációs esélyeit fontolgatták. A globalizáció támogatóival szemben óvatosságra intettek, mivel ebből a folyamatból néhány régió (pl. Afrika) kimaradt. Megvizsgálták a különféle intézmények (pl. Bretton Woods) pénzügyi és nem-pénzügyi területen játszott szerepét és szükségét látták azok átszerveződésének, mintegy alkalmazkodva a megváltozott gazdasági helyzethez.

Harmadikként a kereskedelem és a protekcionizmus viszonyát tárgyalták és sajnálattal említették, hogy bár nagy lépés történt a szabadabb kereskedelem irányába, aggasztó a protekcionizmus erősödése, ami mentségként szolgál a nacionalista politika számára és ezáltal veszélyezteti a gazdasági fejlődést.

At utolsó téma a nemzetközi erőforrások — különösen a segélyek — fejlett országokból fejlődőbe való átvitelének problémája volt. A legtöbben azzal értettek egyet, hogy a szegény országoknak nem elsősorban pénzügyi támogatásra van szükségük, hanem arra, hogy termékeik előtt megnyíljanak a nyugati piacok.

Az *Irodalom és a kultúrán keresztül kommunikáció* elnevezésű szekcióban nagy segítséget nyújtott a munka beindulásához az irodalom és a kultúra tartalmának értelmezéséről kibontakozott vita. A polémia résztvevői felhívták a figyelmet arra, hogy a fordítás, ill. annak milyensége óriási szerepet játszik a nemzetközi kommunikáció fejlesztésében, legalább akkorát, mint az irodalom új elemeinek (televízió, film) térhódítása. Megítélésük szerint nagyobb figyelmet kellene fordítani az ázsiai, afrikai, dél-amerikai és arab szövegek nyugati nyelvekre történő lefordítására és nagyobb tudatosságot kellene helyezni a megismeretésükre, mert úgy vélik, hogy a nyugati országokban egyfajta kulturális elfogultság létezik a nyugati irodalommal szemben. A csoport tagjai egyetértettek abban, hogy az irodalom kiemelkedő alkotásai nem csak kedvezően hatnak a nemzetközi kommunikációra, hanem túllépnek a nemzethatárokon és időtállóak is. (Példaként Shakespeare-t hozták fel, akinek műveiben olyan emberi tulajdonságok figyelhetők meg, amelyek örökkévalók és nemzeti kultúra felettiek.

A *Kulturális és etnikai változatosság* c. szekció tagjai először két egyidejű, de egymást kölcsönösen veszélyeztető folyamatra mutattak rá. Nevezetesen a *globalizációra*, ami a gazdaság szempontjából jó, ám rossz lehet a helyi kultúra megőrzésének szempontjából, másfelől az *izolációra*, ami hatékony eszköz a nemzeti kultúra megvédésére nézve, de nem megengedhető a nemzetgazdaságok számára. Ezekkel összhangban óva intették a globalizáció híveit attól, hogy egységes „tömegkultúrát” hozzanak létre, mintegy megszüntetve a nemzeti kultúrák sokszínűségét. Megállapították, hogy a relatíve homogén társadalmakban a migráción keresztül szintén fokozódik a kultúra diverzitása és megismerésének lehetősége. Konszenzus volt a résztvevők között abban is, hogy a különböző kultúráknak joguk van arra, hogy megvédjék magukat és arra is, hogy tiltakozásukat fejezzék ki a tömegkultúra hatásaival szemben, amelyek a modernizáció és a globalizáció velejárói lehetnek. A fiatal vezetők felismerték azt is, hogy nagy feladat hárul rájuk a különbözőségek tolerálásának, más kultúrák megértésének és a kölcsönös tiszteletnek az előremozdításában.

A *nemek feladatkörének*, és elsősorban a nők helyzetének a megvitatását az indokolta, hogy a világ országaiban a nemek között számottevő különbségek vannak osztályhelyzetüket, vallási, etnikai hovatartozásukat és lakóhelyüket tekintve. A nők pozíciójának javítására két alternatívát tartottak elképzelhetőnek. Az egyik tudásuk, ismeretük bővítése, iskolázottsági szintjük emelése, a másik a nők jogainak, egyenjogúságának a nagyobb fokú elismerése, amelyek sikerességét számottevően befolyásolják az egyes országok kormányainak milyensége és ezeket célzó erőfeszítései. Foglalkoztak azzal is, hogy a különböző társadalmi, kormányzati, politikai-ideológiai változások hogyan hatnak a nők társadalmi szerepére, továbbá milyen új tendenciák, folyamatok tapasztalhatók e téren, különös tekintettel a volt szocialista országokban végbemenő események kihatásaira.

A *felsőoktatás* két szekciójában az oktatás globalizációjáról, mint végső célról és ennek eszközeiről folyt a vita. A jelenlevők egyetértettek abban, hogy az oktatás globalizációja elkerülhetetlen és ezt a folyamatot ellenőrzötten, mintegy „vezérelve” kell megvalósítani, azaz nem szabad megengedni, hogy csak spontán módon menjen végbe. Ezt szem előtt tartva az oktatásban és annak finanszírozásában zajló reformokat úgy kell „alakítani”, hogy azok illeszkedjenek a globalizáció folyamatába.

A felsőoktatás globalizációja magába foglalja az egyetemek közös érdekeinek kölcsönös megértését, ennek fejlesztését, a karok és a diákok nagymérvű mobilitását. Ez utóbbinak alapvető feltétele, hogy az iskolai végzettséget igazoló okmányt kölcsönösen elismerjék és elfogadják. Rámutattak arra is, hogy egyre inkább tért hódít az „élethosszig tanulás”, amit a globalizáció során is figyelembe kell venni.

Végezetül javaslatokat tettek a globalizáció elősegítésére: 1. ösztönözni kell azokat a programokat (pl. ERASMUS), amelyek a diákok cseréjére irányulnak; 2. tanfolyamokat, szemináriumokat kell szervezni a holnap vezetői számára a globalizációval kapcsolatos teendőkről, felkészítve őket a kihívásokra; 3. gyarapítani kell a globalizációról szóló egyetemi publikációkat a társadalomtudományi folyóiratokban; 4. biztosítani kell a fejlődő országok vertikális integrációját; 5. létre kell hozni a világ egészéből egy 10–15 fős egyetemi csoportot, az „egyetemek föderációját”, amelynek tagjai bevételeik és erőforrásaik egy kis hányadát arra fordítják, hogy keressék a választ a felsőoktatás globalizációjának kihívásaira.

A fórum ideje alatti szabad délutánokon Peking nevezetességeivel (Tienanmen tér, Tiltott város, Ég temploma stb.) ismerkedtünk meg. A záróülést követően – ahol a szekciók beszámolóit hangzottak el – néhány napos országjárás következett. Fantasztikus élményt jelentett a Nagy Falon sétálni, ill. a Hszian közeli császári sír sokezer figurából álló agyaghadseregét megtekinteni.

Tanulmányozhattuk Kína történelmét, néhány sakktablela szerűen kialakított város szerkezetét és az emberiség evolúcióját a Hszian közeli Bampo Múzeumban. Találkoztunk a kínai emberekkel, bepillanthattunk hétköznapi életükbe, szokásaikba, ami azért sem volt nehéz, mert jobbra az „utcán élnek”. Továbbra is rejtély maradt előttünk, hogy vajon milyen szabályok szerint közlekednek, mert az utca szinte mindenhol összevissza mozgó járművek és emberek halmaza volt. Megcsodálhattuk és megköszönhattuk a kínai konyha remekműveit, specialitásait, amelyek valóban megérdemlik hírneüket. Tapasztalhattuk, hogy erefelé is „új szelek fújnak” és egyre több helyütt láthattuk a gyors gazdasági fejlődés jeleit, ami a statisztikákból is kitűnt. Az az óriási lendület és lelkesedés, amellyel a 2000. évi olimpiára is készültek, a mindennapi élet számos vonatkozásában is megmutatkozott. (A rendezés jogát végül Ausztrália kapta.)

Összességében a fórum nagyon eredményes és hasznos rendezés volt, amelyhez kellemet „hátteret”, felejtethetetlen élményeket nyújtott a rendező ország, Kína.

KISS ÉVA

Geográfusok környezeti tanácskozása Bécsben

Az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet „A környezet állapota és távlati Közép- és Kelet-Európában” címmel 1992 október 8-10. között tanácskozást rendezett Bécsben. A konferencia aktualitását adta, hogy az év elején az intézet kiadásában megjelenő atlasz két lapja: a „Környezethasznosítás és az abból eredő problémák Közép- és Kelet-Európában” c. térkép és a csatlakozó háromnyelvű magyarázó szöveg (ismertetését l. folyóiratunk jelen számában) élénk visszhangot váltott ki, elsősorban Nyugat-Európában. A szimpóziumra a térkép szerkesztésében közreműködött szakembereket hívták meg. A vendéglátókon kívül Bulgária, Cseh-Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Oroszország, Románia, Szlovénia és Ukrajna szakértői voltak jelen.

Megnyitójában A. SUPPAN intézeti igazgató rámutatott: a mostani helyzetben legfontosabb, hogy a környezet rehabilitációját gazdasági szerkezetváltás kísérfje. Ellenkező esetben ugyanis az európai környezeti szabványokhoz történő igazodás bizonyos üzemek bezárását eredményezheti, nyomában regionális munkanélküliséggel, majd a népesség elvándorlásával. A határok jelenlegi nyitottsága mellett ez Nyugat-Európában is feszültséget keltene, ahhoz hasonlóan, ahogy az a politikai események hatására jelenleg is történik.

H. SCHREIBER, az osztrák Környezetvédelmi, Ifjúság- és Családügyi Minisztérium főosztályvezetője is azt hangsúlyozta, hogy az egészséges környezet csak egészséges gazdaság mellett képzelhető el. Az erre irányuló erőfeszítések koordinálására VAVROUSEK csehszlovák környezetvédelmi exminiszter 1992-ben Dobris-ban tanácskozást kezdeményezett az Európai Közösség országai képviselőinek részvételével. A következő ülésre Svájcban kerül sor 1993 márciusában, ahol a régió állapotáról szóló jelentést, a fejlesztési koncepciót és akciótervet vitatják meg. Az osztrák állam eddig 200 millió schillinget költött környezetvédelmi támogatásra (a levegő-, víz- és talajszennyezés elhárítására) és a 24 fejlett ország (OECD) is támogatja a Duna-medence környezeti rehabilitációját.

P. JORDAN, az intézet földrajzi részlegének vezetője bemutatta az atlasz eddigi környezeti vonatkozású lapjait, melyek: Dél-Lengyelország légszennyeződése (szerk.: K. TRAFAS, Krakó), az említett kétoldalas környezeti térkép és a nemrég megjelent topoklíma térkép Ausztria, Cseh-Szlovákia és Magyarország területére (szerk.: E. QUITT, Brno).

O. MIKULÍK és A. VAISHAR (Brno) a Csehszlovákiában a 70-es és 80-as évek során megjelentetett 1:1 m, 1:750 e, ill. 1:500 e ma. térképek alapján vázolta a környezet állapotát, melyen a folyamatban lévő privatizáció és piacosodás lényegesen változtat majd – remélhetően kedvező irányban.

T. ZIGRAI (Bécs-Pozsony) Bratislava fejlesztési tervét adta elő, egy, a tanulmánytervhez csatolt térképsorozat segítségével, melyen a természeti komponensek, ill. az ágazati hatótényezők szerinti állapotfelmérést a konfliktushelyzetek kimutatására szolgáló részletesebb esettanulmányok (pl. a Slovnaft vegyiüzem és a vízminőség védelmi területek elhelyezkedése) követik.

Az egész ülészak talán legnagyobb érdeklődéssel fogadott előadása G. SCHÖNFELDER (Halle) nevéhez fűződött, aki beszámolójának célját szerényen a környezet térképi ábrázolási lehetőségeinek taglalásában és példák bemutatásában határozta meg. A hallgatóság ennél jóval többet kapott: az előadó a nyugatnémet gazdaságnak a katasztrofális méretű keletnémet ökológiai adósság kiegyenlítésére irányuló erőfeszítéseit érkeztette. A térképezés természetesen ennek megfelelő módon és méretekben történik: a rehabilitáció első lépésében kialakított földrajzi információs rendszer 110 tematikus fedvényt tartalmaz a természeti komponensek állapotának részletes feltárására. A példák sorába tartozik, hogy néhány év leforgása alatt a lipcsei (Schkeuditz) repülőteret a mostani évi 600 ezres utasforgalomról (a hamburginak megfelelő) 5-6 milliósra bővítik, a közeli Buna művekből csak a PVC üzem, a gázgyár és a rekonstruált hőerőmű marad meg (az üzemben a 25 ezres foglalkoztatási létszám máris az együtizedre csökken), a Lipcse-Halle-Bitterfeld háromszög 25 lignit külfejtéséből mindössze 2 üzemel tovább. A nemzeti parkok kialakítása nagy erővel folyik.

Gyenge német tudásom nem tette lehetővé, hogy az előadást követő élénk eszmecsere pontosan kövessem, egy mondat azonban megragadta a figyelmemet: „Umweltschutz kostet sehr viel Geld.” („A környezetvédelem nagyon sokba kerül.”)

Ehhez szorosan kapcsolódik a Salzburger Nachrichten október 3-i számának vezércikke, amely „Az európai öngyilkosság” címmel jelent meg. (A fénymásolt példányt a World Wide Fund for Nature egyik jelenlévő osztrák aktivistájától kaptam.) Előljáróban leszögezi: Kelet-Európának pénzre és tudásra van szüksége. A pénz viszont csak lassan csörgedezik: 1992-ben a teljes régió (a volt SZU-val együtt) 25 mrd US \$-t kapott, ugyanakkor a nyugatnémetek a 20 millió lakosú K-i tartományokat 130 milliárddal segítették. Összehasonlításképpen: Ausztria évi 50 milliárdot költ beruházásokra, ebből 20-at gépekre és berendezésekre. Ami a szakértelmet illeti, itt talán túlságosan is nagy az amerikai közgazdasági módszerekbe vetett bizalom, miszerint a három legfontosabb dolog a privatizáció, az árak liberalizálása és az államháztartás stabilizálása. A cikk szerint K-en nem ismerik a piacgazdasági mechanizmusokat, az árfelkészítést és (állami) monopóliumok továbbélésével szinte elviselhetetlen dráguláshoz vezet, pedig az országok többségét a Ny-ihoz hasonló méretű súlyos költségvetési deficit nem is sújtja. Véggövtetetés: a Nyugatnak segítenie kell. „Mit Geld. Mit sehr viel Geld”. Még akkor is, ha a Kelet türelmetlensége nem teljesen jogos: „Két év alatt nem lehet eltüntetni a negyven év alatt okozott romokat.”

J. PLIT (Varsó) módszertani jellegű előadásában egy, a természeti környezet antropogén hatásra bekövetkezett változásának értékelésére és térképezésére irányuló munkát mutatott be. A növényzet szinantropizációját a természetes fajok és egyedek számának visszaszorulása, a kozmopoliták előretörése, és szukcesszió váltás jelzi. A végső társulás Lengyelországban az erdő, tehát minél közelebb áll a növényzet az erdőhöz, annál természetesebb. A 13 fokozatból álló szinantropizációs osztályozást az ország 1:750 e ma. térképén jelentették meg. Eszerint az eredeti növényzet csupán a nehezen megközelíthető helyeken (magashegységek, mocsarak) maradt fenn.

M. SPES (Ljubljana) Szlovénia környezeti vonatkozásban is markánsan elkülönülő négy nagytájának (Alpok és előtere, Pannon-medence, Dinári-hegység, Tengeremellék) problémáit vázolta, majd részletesen bemutatta a légszennyeződést (és a hozzákapcsolódó erdőpusztulást), a felszíni és felszín alatti vizek állapotát. A kialakult helyzetet jellemezve rámutatott a Zöld Párt, mint a kormánykoalíció tagjának ellentmondásos szerepére, az elfogadás előtt álló, szellemében „európai” törvény (környezetvédelem a „szennyező fizet” elv érvényesítésével, megelőző és büntető szankciókkal, társadalmi részvétellel) mielőbbi elfogadásának és alkalmazásának fontosságára a nyugati beruházások, a privatizáció valamint új üzemek létesítésének idején, amely máris aggasztó jeleket produkált (kísérletek történtek veszélyes hulladék importjára).

BASSA L. (Budapest) Magyarország súlyos ökológiai örökségének bemutatása után az állam mint „egyszemélyi” szennyező, ill. bírságoló szerepének megszűnését említette döntő fordulatként, majd a szennyezés jellegének megváltozására hozott fel példákat a gazdasági recesszió kapcsán (nyersanyag- és energiaigényes iparágak visszaszorulása, műtrágyafelhasználás csökkenése). A jelen kihívásait esettanulmányokon (Kiskunsági ÁG privatizálása, Déli autópálya ügye, Velencei-tó problematikája) szemléltette, majd a tudományos kutatás, monitoring szerepét (Balaton-kutatás, EMAP-módszertan alkalmazása) méltatta.

T. NEFIODOVA (Moszkva) Oroszország térszerkezetéről szólva rámutatott, hogy csak a Moszkvai Terület tekinthető az európaihoz hasonló fejlettségűnek. A környezeti elemek több mint 70 éve vannak társadalmi tulajdonban, ez az európai részen főként a talajok és az erdők (tarvágások) állapotán tükröződik. Szibériában a sarkvidéki érzékeny ökoszisztémák helyzete katasztrofális (Norilszk évi 2 m tonna kéndioxid emisszióval), de nem sokkal jobb a helyzet pl. a Kuznyecki-medencében sem. A gazdaság mostani összeomlása és a többi súlyos gond (nemzetiségi feszültségek, munkanélküliség, áruhiány) minden bizonnyal hátráltatja az ökológiai kérdések megoldását. A termelés visszaesésével ugyan átmeneti javulás tapasztalható, tőke hiányában azonban az elavult technológiák átöröklődése és a gazdaság afrikánizációja fenyeget (a környezetet feláldozzák a munkalehetőségekért és az általános túlélésért), holott csupán a teljes szerkezetváltás segíthet.

L. RUDENKO (Kijev) az Ukrajnában jelenleg folyamatban lévő környezeti térképezés eredményeit ismertette, melyhez alapul az ökológiai határértékektől való eltérés szolgál. Az egész köztársaságra 1:6 m, egyes részterületekre 1:1 m, a Donyec-medencére 1:500 e ma. térképek készülnek, a kritikus helyzetben lévő városokat (Dnyepetrovovszk, Donyeck, Kercs, Zaporozsje stb.) 1:50 e ma. térképeken ábrázolják. Az állapotfelmérés során az adatokat földrajzi információs rendszerben tárolják.

A. JANKOWSKI (Sosnowiec) előadásának mondanivalója: Felső-Szilézia fekete folt Európa ökológiai térképén. A Lengyelország lakosságának 10%-át tömörítő ipari-városi konurbációban az állami vállalatok, ill. magánüzemek 8-8%-a, a bányák 92%-a, az olvasztók 65%-a található, innen kerül ki az országban bányászott cink és ólom teljes mennyisége, a szén 97%-a, az acél háromötöde, a kocsz kétötöde, a megtermelt energia egynegyede. Bár az elmúlt évtizedben a szennyeződés átlagos szintjét 20%-kal sikerült mérsékelni, de pl. a benzpirén kibocsátás a megengedett érték több mint százszorosa, a talaj nehézfém terhelése pedig ötvyszerese. Az elmúlt években megindult, egyes ágazatok drasztikus leépítésével járó rehabilitáció igen lassan halad és nemigen számíthat széles körű társadalmi támogatásra. És ismét csak: "This process needs big money" (E folyamatához rengeteg pénz kell). Az előadás fogadtatására jellemző, hogy az egyik nyugati szakértő rákérdezett: valóban jól értette-e, hogy Sziléziában évente 7000 tonna ásványi só kerül a felszíni vízfolyásokba?

L. ENACHE (Bukarest) is az ország környezeti állapotának földrajzi szempontú bemutatásával kezdte. Becslések szerint Romániában 4-5 millió ember egészségét veszélyeztetik a környezeti ártalmak. Az ipar igen alacsony technológiai színvonala évi 138 m tonna szennyezőanyag kibocsátását, a felszíni és felszín alatti vizek súlyos elszennyeződését eredményezte, a túlfesztett mező- és erdőgazdálkodás nagyarányú erózióban és a talajok savanyosodásában, tömörödésében nyilvánul meg. Külön esettanulmányt mutatott be a Copsa Mica környéki kohászati és nehézipari üzemeknek a környezetre gyakorolt negatív hatásáról, amely 200 e ha területet érint közvetlenül. Itt 17 000 beteg ember él és a várható élettartam az országos átlagnál 9 évvel alacsonyabb. Egy másik súlyosan terhelt terület a Duna-mente, Turnu Severintől a deltáig. A környezetvédelmi monitoring hálózat nemrég 42 állomással kezdte meg működését.

D. DONCSEV (Szófia) szerint Bulgáriában a mély társadalmi-gazdasági válsággal párhuzamosan bontakozik ki az ökológiai krízishelyzet. Ennek oka, hogy az ország természeti adottságait hasznosító mezőgazdaság és a feldolgozóipar fejlődését nem biztosították, miközben az energia- és nyersanyaghiánnyal küszködő nehézipar részesedése az ipari termelésből (68%) „amerikai” szinten volt. Az alacsony termelékenységű iparágakat az állam támogatta, ehhez külföldi kölcsönöket vett igénybe. A környezeti terhelés folyamatainak változása, az ország környezeti térképének bemutatása után a lehetséges kiutat a következőkben határozta meg: gazdasági szerkezetváltás, ideértve a szektorok, valamint a térszerkezet módosítását (a termelés koncentrációjának csökkentésével); környezetbarát termelő infrastruktúra meghonosítása (a nyersanyagok és melléktermékek maximális hasznosításával); a legártalmasabb üzemek bezárása.

A tanácskozás keretében félnapos kirándulásra került sor a Donau-Auen Természetvédelmi Területen (gumicsónakos evezés a folyón Regelsbrunnától a hainburgi hídig), melynek végén B. LÖTSCH, az OTA mellett működő Nemzeti Park Intézet igazgatója tartott vetítettképes előadást, felelevenítve a nyolc év előtti drámai időket, mikor az osztrák zöldék makacs ellenállása, nomeneg a Nobel-díjas K. LORENZ ökológus közbenjárása meghiúsította a hainburgi vízlépcső megvalósítását. A küzdelem azóta is folyik egy közös osztrák-cseh-szlovák-osztrák magyar nemzeti park kialakításáért a Duna-Morva-Thaya (Dyje) folyók völgyében. Az ügy perspektívái 1992-ig, a bñsi erdmű üzembe állítása előtti kiélezett helyzetben (a Duna elterelése csupán

napok kérdése) nem túl biztatóak. Az előadásból kiemelésre kívánczik (ismét a pénzről van szó!), hogy a védendő ártéren, a Duna egyik oldalán a zöldek WWF segítségével területeket vásároltak „a kapitalizmusban a magántulajdon szentebb a természetnél” jelszó alatt. A közeli Petronell kastély és birtok idős arisztokrata gazdáját pedig most igyekeznek meggyőzni arról, hogy az ingatlant nekik adja el, mert itt kívánják kialakítani a jövőendő NP központját, melyre már a tervek is elkészültek. Az eddig összegyűjtött 80 m schilling nem sok (2 km autópálya építési költsége). A folyó másik oldalán a szövetségi kormányzat birtokában lévő területen biztosíthatók a természetvédelem elemi feltételei. Az itt élő 5000 állatfajból 217 gerinces (41 emlős, 109 itt költő madár, 8 hüllő és 12 kétlélű, valamint 47 halféle). Az Ausztriában fenyegetett fészkelő madarak 46%-a a Donau-Auen területén él.

A tanácskozáson a résztvevők megállapodtak egy 1993 őszén az atlasz lapjaként kiadásra kerülő, a közép- és kelet-európai régió politikai és gazdasági átmenetének bizonyos aspektusait (ipari, mezőgazdasági termelés és kereskedelmi forgalom alakulása; munkanélküliek aránya; elvándorlás) bemutató térkép szerkesztési elveiben és a munkák ütemezésében.

BASSA LÁSZLÓ

A Geomorfológusok Nemzetközi Szövetségének (IAG) 3. konferenciája (Hamilton, Kanada, 1993. augusztus 23-28.)

Az 1985-ben alakult geomorfológus szövetség végre „kimozdult” Európából. A manchesteri és frankfurti nemzetközi konferenciákat ugyan 1991-ben egy ázsiai regionális értekezlet követte (amelyet Ankarában rendeztek), tengerentúli összejövetelre mégis csak 1993-ban került sor. Ezen – a kanadai vendéglátókon kívül – természetesen az Egyesült Államok geomorfológusai jelentek meg a legnagyobb számban (több mint százán), de mellettük a világ még kb. 80 országának legalább 500 szakembere is részt vett a tudományos üléseken. A felsorolt adatokból azonban hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a felszínalaktan fejlődése csupán mennyiségi jellegű. A tartalmi bővülést, gazdagodást a konferencián is érezhettük, a legjobban talán a Szövetség leköszönő elnökének, D. BRUNSDENnek „A határok nélküli geomorfológia” címmel tartott beszédéből.

A konferencia programjának tárgyalása előtt azonban érdemes néhány sorban a helyszínről is szólni, hiszen Hamilton sorsa földrajzi tanulságokkal is szolgál. Az Ontario tartományban, az ugyanilyen nevű tó partján fekvő, 330 ezer lakosú város a regionális földrajzi névanyagban mint a kanadai vas- és acélgártás központja is szerepelt. A Toronto árnyékában fejlődő városban a gazdasági fellendülést hozó nehézipar „természetesen” súlyos környezetkárosodást is okozott. A nyolcvanas évektől a déli „nagy szomszéd” acéliparával folytatott versenyben egyre jobban meggyengülő hamiltoni vállalatok dolgozók nagy részét elbocsátották, a város súlyos gazdasági válságot élt át. Úgy tűnik, a kivezető utat részben éppen a konferenciának otthont adó McMaster Egyetem óriási szellemi bázisára épülő, korszerű iparágak megerősödése jelenti. A Torontóból 1930-ban Hamiltonba áttelepült egyetemen 2900 hallgató tanul, 1950 fős oktatói és kutatói személyzet irányítása mellett. Az oktatás színvonalát alapján az országban a harmadik helyen álló intézmény erőssége az orvostudomány és a gyógyítástechnológia. Az itt kifejlesztett kutatási eredményekre ma már 15 ezer főt foglalkoztató, csúcsmínőségű egészségügyi eszközöket előállító ipar települ.

A tágas, modern egyetemi város az Ontario-tótól kettős turzással elválasztott, Cootes Paradise (Szárcsák paradicsoma) nevű, jelenleg bizony még eléggé elszennyeződött vízű tavacska fölött épült. Mivel azonban a tudományos kutatás eredményeinek másik fő területe a környezet állapotának javítása (pl. a hulladékok újrafelhasználása), nemsokára ez is olyan tiszta lesz, mint a hamiltoni kikötő.

A hosszúra nyúlt bevezető után magáról a világkonferenciáról. A szervezők az előzetesen beküldött 776 előadáskivonat alapján plenáris és szekcióüléseket terveztek. Az előbbieket a felszínalaktan valamennyi fontos részterületét felölelték, és túlzás nélkül állítható, hogy szakmánk kiválóságai tartották őket: G. BOULTON (Edinburghi Egyetem) és J. SHAW (Albertai Egyetem, Edmonton, Kanada) a szárazföldi jégtakarók felszínformálásáról, Y. OTA (Yokohamai Állami Egyetem) a korallzátonyok kialakulásának tektonikai vonatkozásairól, F. AHNERT (Aacheni Műszaki Egyetem) a geomorfológiai rendszerek modellezéséről, A. ROY

(Montreáli Egyetem) a folyami örvényekről, A. RAPP (Lundi Egyetem) pedig hegyvidéki eljegesedési formákról beszélt. A plenáris előadások közül is kiemelkedett házigazdánk, D. FORD (McMaster Egyetem) beszámolója a hideg égővi karsztokról és a szintén kanadai R. MACKAY (Brit Columbiái Egyetem, Vancouver) ismertetése a permafrost kialakulásának kísérleti vizsgálatáról. Tulajdonképpen a plenáris ülések közé tartoztak az augusztus 25-én 24. alkalommal megrendezett amerikai geomorfológus találkozó, az ún. Binghamton simpózium előadásai is. Ezen olyan „nagy nevek” szerepeltek, mint V.R. BAKER, A.S. GOUDIE, J. GERRARD, D. BARSCH, D. BRUNSDEN és C.R. TWIDALE. A simpózium anyaga már előre nyomtatásban megjelent. (Sajnos, a „rendes” ülészakok miatt ezeknek csupán egy töredékén tudunk jelen lenni.)

A résztvevők nagy többsége ott volt viszont azon az esti vitán, amely a D. BRUNSDEN által még Frankfurtban javasolt „geomorfológiai tüzparancsolat” pontjai körül bontakozott ki. A felkért és „önkéntes” hozzászólók gyakran homlokegyenest eltérő véleménye miatt a megbeszélés nem vezetett egyértelmű eredményre: W. THORNBURY törvényeit nem sikerült a kor követelményeinek jobban megfelelőkkel felváltani – de ezt számos, a geomorfológia gyakorlati kérdéseivel foglalkozó kolléga nem is nagyon bánja!

A szekcióüléseken elhangzott előadások a geomorfológia fontos kérdéseit érintették. A folyóvízi folyamatok közül a hordalékszállítás szabályszerűségei, a különböző szakaszjellegeket meghatározó küszöbértékek, majd a folyómedrek dinamikája került szóba. Számos előadást hallottunk a talajeróziót a különböző éghajlati övekben döntően befolyásoló paramétereikről. Nem meglepő, hogy kiemelten szerepeltek a programban a glaciális és periglaciális problémák, gyakran paleogeográfiai megközelítésben. Számban nem maradtak el mögöttük a mállással és a tömegmozgásokkal foglalkozó előadások, poszterek sem. Több előadás alkalmazott szempontból, mint geomorfológiai veszélyforrásokat vizsgálta a csuszamlásokat.

Napjaink „legkedveltebb” tárgykörét, a globális éghajlatváltozás felszínalakítási hatásait az alábbi szekciók előadásai érintették: Környezeti változások; A globális klímaváltozás hatásai a hideg területeken; Mediterrán krízis és elsvatagosodás; A tengerszint megváltozására adandó geomorfológiai válasz.

Csaknem harminc előadás tájékoztatott a karsztok fejlődési ütemének, a barlangképződésnek a kutatásában elért legújabb eredményekről.

Módszertani jellegű előadások szóltak a terepi és laboratóriumi mérésekről, a geomorfometriáról, modellezésről, távérzékelésről, információs rendszerekről, „reális” geomorfológiáról (ami matematikai és fizikai analógiákat jelent).

Ezúttal is lehetett jelentkezni konferencia előtti és utáni, több napos szakmai kirándulásokra (a nagy távolságok miatt a részvételi díjak meglehetősen magasak voltak). Magyar geomorfológusok csupán az Ontario karszterületeire vezető terepbejáráshoz tudtak csatlakozni. Mindenkinél alkalma volt viszont meglátogatni a környék első számú geomorfológiai nevezetességét, a Niagara-vízesést.

A magyar részvétel ez alkalommal is méltó volt a hazai geomorfológia nemzetközi rangjához. Előadás-sal szerepelt MEZŐSI G. (Geoökológiai térképezés földrajzi információs rendszer alkalmazásával), KEVEINÉ BÁRÁNYI I. (A karszt mint környezeti rendszer tényező), ZÁMBÓ L. (A mikrobiális CO₂-termelés vizsgálata karsztaljakokban) és LÓCZY D. (Antropogén formák belterjes mezőgazdasági hasznosítású területeken és tájökológiai jelentőségük). Posztert mutatott be PÉCSI M. (Alternatív eróziós-akkumulációs felszínfejlődési modell) és KIS É. (Granulometriai módszerek a löszkutatásban).

A konferencia keretében összeült a Geomorfológusok Tanácsa és megválasztotta az IAG új vezetőségét. Az elnöki tisztet 1993-1997 között — az alapszabály értelmében — az eddigi alelnök, D. BARSCH (Heidelbergi Egyetem) fogja betölteni, az új alelnök O. SLAYMAKER (Brit Columbiái Egyetem, Vancouver) lett. A Szövetség titkárának R. J. ALLISON-t (Durhami Egyetem), kincstárnokának V. R. BAKER-t (Arizonai Egyetem, Tucson) választották meg. A megújult Végrehajtó Bizottság első ülésén Kelet-Európa képviselőjének ellátására LÓCZY D.-t hívta be tagjai közé.

A geomorfológusok közgyűlése döntött két célirányú kutatás (task force) megindításáról: az egyik feladata a geomorfológia társadalmi rangjának felmérése, tudományunk népszerűsítése, nemzeti szervezeteink erősítése, a másik pedig a nemzetközi programokban való részvétel, a más diszciplínákkal történő együttműködést vállalja fel. Két munkacsoport is alakult négyéves időtartamra: Geomorfológia és globális tektonika, ill. Nagyságrend és gyakoriság a geomorfológiában címmel. Kereteiken belül egy-egy alcsoportot is létesítettek. Döntés született az IAG elkövetkezendő konferenciáinak helyszíneiről is. Több jelentkező ország közül Olaszország (és Bologna városa) kapta az 1997. évi nemzetközi konferencia rendezési jogát. Az időközben regionális értekezlet házigazdájának Szingapúr és Magyarország jelentkezett. Az IAG Tanácsa mindkét ajánlatot elfogadta. Szingapúr 1995-re hívhatja össze Kelet-Ázsia geomorfológusait, hazánkban pedig a következő év áprilisában kerülhet sor európai regionális konferenciára, amit reméljük, jól ki tudunk majd használni nemzetközi kapcsolataink elmélyítésére, eredményeink megismertetésére.

A nemzeti kutatások eredményeinek közkinccsé tételét szolgálja az a kötet is, amelyet H.J. WALKER és W. GRABAU szerkesztésében a Wiley és Fiai kiadó jelentett meg *The Evolution of Geomorphology* (A geomorfológia fejlődése) címmel. A magyar felszínalaktan történetéről szóló fejezet elkészítését az IAG Magyar Nemzeti Bizottsága koordinálta, és GÁBRIS GY., LÓCZY D., MAROSI S., MEZŐSI G., PÉCSI M., SOMOGYI S. és SZABÓ J. közösen írták.

Talán a fentiekből is kiderült, hogy a hamiltoni konferencia sikeresen járult hozzá a geomorfológus társadalom összetartozásának erősítéséhez, kitűnő fórum volt a tájékozódásra, konzultációra, vitára. Megrendezéséért köszönet illeti D.C. FORD és B. McCANN professzorokat, számtalan segítőjükkal együtt.

Két hónappal a konferencia után újjáalakult az IAG Magyar Nemzeti Bizottsága is. PÉCSI M. Ieköszönt az elnöki tisztról, utódja MEZŐSI G. lett. A titkári teendőket továbbra is LÓCZY D. látja el.

LÓCZY DÉNES

Udvarhelyi Károly (1903–1992)

Az általános iskolai földrajztanítás, tanárképzés legnagyobb öregje búcsúzik Egertől, a Főiskolától, a Földrajz Tanszéktől, tanítványaitól, barátaitól és ismerőseitől.

UDVARHELYI (KENDOFF) Károly 1903. február 9-én született az erdélyi Nyárádmagyaróson (Maros–Torda megye). A Parajdon és Gyergyócsomafalván kijárt elemi iskola után a gyergyóalfalui polgárba iratkozott be. A polgári iskola utolsó két osztályát Kolozsváron végezte el, ezt követően pedig – egy évi tanulmányi szünet után – a kolozsvári Tanítóképzőben folytatta tanulmányait. 1918-ban – az Impérium változás után a Tanítóképzőből kiszorulva – a kolozsvári Marianumban megnyílt Katolikus Tanítóképzőben tanult tovább, ahol oklevelet is szerzett. Két évi működés után az intézetet a román kormány megszüntette, így a főiskola hallgatói szétszóródtak. Ekkor UDVARHELYI tanár úr Budapestre került, ahol a Pedagógiumban szerzett tanári diplomát.

Tanári pályafutását 1924-ben Mátészalkán az Állami Polgári iskolában kezdte, ahol pedagógiai és mesterségbeli tudása, kitűnő szakmai felkészültsége hamar megmutatkozott. Néhány év múlva már a Szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gyakorló iskolájában találjuk, ahol szakvezető tanárként tanított. A gyakorló iskola ebben az időben már országos hírnév intézete volt. Elméleti és tantárgypedagógiai munkáját Szegeden „a munkaiskola” szellemében kezdte, áttéve e koncepciót a szellemi aktivitás területére, amit a földrajz tanítása és tanulása folyamatában kitűnően alkalmazott. Kimondott célja volt a gondolkodásra nevelés. A szegedi gyakorló iskolánál eltöltött 19 év szakmai–pedagógiai fejlődésének olyan forrása volt, amelynek szelleme későbbi oktató–nevelő és tudományos munkájában meghatározó módon élt tovább.

A szegedi alkotó évek eredményeként 1941-ben doktori címet szerez, 1948-ban a Debreceni, majd 1 év után az Egri Pedagógiai Főiskola egyik alapító tagja és a Földrajz Tanszék vezetője lesz. Mint pedagógus több mint két évtizeden át kitűnő felkészültséggel, elmélyült tudással, lebilincselő előadásmóddal oktatta és nevelte szeretettel a földrajztanárok százait. Nagy érdeme, hogy tanítványainak nem csak megtanította a földrajzot, hanem meg is szeretettette velük a tárgyat. Nem csak földrajzi ismeretekkel ruházta fel a későbbi tanárokat, hanem gondolkodásra nevelt, felhívva a figyelmet természeti és társadalmi jelenségek közötti oksági kapcsolatokra, a bonyolult, de törvényszerű összefüggések felismerésének szükségességére, felruházva őket a természet és a társadalom megismerésének módszereivel is. E kérdéskörben 1962-ben kandidátusi fokozatot szerzett. Neve – és ez minden elfogultság nélkül állítható – egy korszakot jelentett a magyar geográfiában.

Több mint 60 évig hűséggel, szíve minden melegével és nagy szakmai hozzáértéssel, hatékonyan szolgálta a magyar közoktatást és felsőoktatást. Hat évtizedes kutató és alkotó munkája gazdag eredményeket hozott. Közel 200 publikációja jelent meg. „Erdély éghajlata és vízrajza” c. tanulmányával 1933-ban, 30 éves korában, szülőföldjének is adózott. Többek között ennek is tulajdonítható, hogy az 1970-es években megkezdődhettek a főiskolai hallgatók rendszeres tanulmányújtjai Erdélybe. A szomorú búcsút személyes hangvételével folytatva: azóta szinte minden évben bejárjuk kedves szülőföldedet, a Székelyföldet, a Nyárád és a Küküllő mentét, a Gyergyói-medencét, Háromszéket. Legutóbbi utunk során elemi iskolai tanulmányaid

színhelyen jártunk, Parajdon a sóbányába is bejutottunk. Tudós professzorként, nagyságod azáltal is kifejezésre jut, hogy olyan iskolát teremtettél, amely sokat mértett az erdélyi tájból, a Székelyföldről, és amelyekhez – többek között – FUTÓ és KÖVES tanár uraktól is sokat kaptunk útravalóul.

Büszkeséggel tölt el bennünket az is, hogy a földrajz tanszék oktatóinak felét a Te tanszékvezetésed idején vették fel a főiskolára és ma már közülük kettő kandidátusi, főiskolai tanári, kettő pedig docensi kinevezéssel rendelkezik. Munkáid roppant gazdag terméséből nagyon nehéz válogatni, mégis kiemelnék néhányat:

– „*Vázlatok a földrajz tanításához, mit rajzoljunk a földrajz órán*” c. tanulmányod öt kiadást ért meg,

– „*A földrajz oktatása cselekvő iskolában, a földrajzi gondolkodásra nevelés*” c. tanulmányodat a Kolozsvári Tudományegyetemen kéziratként románra is lefordították.

– „*Földrajzi munkanapló a polgári iskolák számára*” c. tanulmányod pedig többszöri kiadást ért meg.

A főiskolán az 1950-es években megjelent földrajztankönyvek szerkesztője és szerzője Te voltál. Az általános iskolai földrajzkönyvek, földrajzi munkafüzetek megírásának jó része is a Te nevedhez fűződik.

Kedves Károly bátyám! Nyugdíjazásod után sem feledkeztünk meg rólad, 5 évenként, nevezetesen születésnapjaidon, a földrajz tanszéken köszöntöttünk. Már készültünk a jövő évi 90. születésnapodra, de fájdalom, ezt már nem érhetjük meg. A halál közbeszólt. Legutóbbi, 85. születésnapod ünneplése után hozzánk írt leveled felidézésével búcsúzunk Tőled:

„Egerből, több mint tíz napja hazaérkezvén megköszönöm a számomra nagy, el nem felejtendő megemlékezést, amelyben a szívemhez nőtt tanárképző főiskolán és földrajzi tanszéken részem volt. A sokszorosán szép gondolat az igen gondos munkával járó végrehajtás révén úgy éreztem, ismét a tanszék tagja vagyok. Megható volt, mintha valósággal asszimilálódtam volna a jelenlegi fiatal, lelkes munkaközösségbe. Mondhatnám a költővel: «Bárcsak én is köztetek lehetnék...»

Bizonyos, hogy megismerve a tanszék munkatársait, lelkileg még közelebb kerültem hozzájuk, maradok is velük gondolatban, örömmel szemlélve ígéretes fejlődésüket, szellemi gazdagodásukat, nemkülönben a tanszék tárgyi alakulását. Megköszönöm a visszanéző régi munkatársnak szóló kedves szavaitokat, azoknak a szemetekből sugárzó őszinteségét, a gazdag vendéglátást és minden egyebet, amely 85. születésnapomat oly emlékezetessé tette. Kívánom, hozzon a jövőndő munkátokhoz jó egészséget, fizikai és lelki erőt, újabb sikereket. Kívánom, hassa át munkátokat a nemes cél tudata: tovább adható módon megismertetni az ifjúságot a szép és tartalmas természeti világgal, a munkás társadalommal, a kettő harmonikus egységet alkotó fejlesztésével. Sajnálom, a rövidnek látszó idő miatt a főiskolának ajánlott festményemhez nem fűztem hozzá e rendkívül érdekes táj tervezett rövid, de lényegi dialektikus–dinamikus leírását. Megértitek, bizonyára el is érzékenyültem volna. Öregekkel megtörténik, sokat jelent ennyi idő után gondolatban visszatérni a gyermeki környezetbe, avagy 18 nyugdíjas év után visszatérni a nemes hivatást továbbfejlesztő barátokhoz – látogatóba – a régi munkahelyhez.

Valamennyietek iránt köszönettel és meleg üdvözléssel:

Károly bácsi”

A következő levelet már nem kaphattuk meg. Nyugodj békében!

BODNÁR LÁSZLÓ

In memoriam Tulogdi János¹

TULOGDI JÁNOS egyetemi tanár századik születésnapjára gyűltünk össze itt, volt barátai és főleg tanítványai. Kegyelettel, szeretettel emlékezünk arra a nagy egyéniségre, aki a mi jellemünk jóirányú alakításában döntő tényezőként hatott.

Ha azt mondjuk, hogy JÁNOS BÁTYÁNK, az más nem lehet, csak Ő, aki valóban rokonlelkévé vált mindazoknak, akik ismerték, akik vele dolgoztak, akik jót akartak a Földön, akik arra törekedtek, hogy becsület, szeretet, tisztesség, bizalom adjon erőt a földi élethez, az erdélyi haza szeretetéhez. Lelkében, mint tudjuk, nem fért meg az érdemtelen érvényesülés gondolata, a gyűlölet, a bosszúállás. Haragos tudott lenni, de a haragtartás nem volt összeegyeztethető nemes lelkivilágával. A nagy egyéniségek közé tartozott, sokszor éreztük, hogy messze túlnő környezetén.

Különösen kiemelkedő volt egy jellemvonása: tudott tiszteletteljesen szeretni! Ezt érezték meg családjának tagjai, ezt a kolozsvári Református Kollégiumban tanító kollégái, ezt mi, diákjai, s a repülőmodellező kör tagjai. Számunkra a nagytudású férfiú nem csak mintakép volt, hanem forrás is. Egy olyan tiszta és gazdag forrás, amelynek erejéből mindnyájan erőt nyertünk. Sugallotta Urunk, szülőnk, testvérünk szeretetét, a munka szeretetét és ebből eredt aztán iskolánk szeretete is.

TULOGDI professzor ragyogó oktató volt. A kor tudományát, kiemelkedő eredményeit, a tudomány érdekességeit napról-napra figyelmesen követte, azokat feljegyezte és mindig kiszűrte azt, ami előadásait még színesebbé tehetné. Szorgalma, széles körű érdeklődése, nyelvismeretei nyitva tartották számára a tudományok kapuit. Előadásainak nyelve mindig a legigényesebb magasságokban járt; a szép magyar nyelv, a nyelvezet választékossága volt fő öröme, büszkesége – otthon is, szeretett könyvei között, és akkor is, ha írásra adta magát. Tudományos érdeklődése sokrétű volt. Ha *Tordáról*, a *Hasadékról* beszélhetett, csillogott a szeme és boldog volt. Hasonlóképpen szívéhez nőtt *Kalotaszeg*, ahol sok barátára tett szert. Alapos ismerője volt *Kolozsvár és környéke* földrajzának; egyik alapvető dolgozata – első ilyen tudományos feltárása eredményeként – éppen Kolozsvár környékének geomorfológiai analízisét és térképét tartalmazza. Különösen vonzótták a karsztos területek formakincsei, amelyeket alaposan ismert, közülük sokat osztályozott.

CHOLNOKY J. professzor, az egykori kolozsvári tanszékvezető, a kiváló természet- és tájféldrajzos, a Kína-kutató tevékenysége és személyes varázsa mély nyomokat hagyott TULOGDI professzor szakmai tevékenységében, felfogásában, amelyek azután előadásaiban is tükröződtek. Így került sorra a Tordai-hasadék tanulmányozása is, amelyet komplex eredetűnek tüntetett fel.

A tektonikai mozgások hatására a Hesdát bevágódásának voltak epigenetikus, antecedens szakaszai, de voltak barlangi, félbarlangi, karsztkapus szakaszai is. Ekkor alakultak ki azok a barlangi szintek, amelyeket TULOGDI oly figyelmesen térképezett, és amelyekből következtetéseket vont le a barlangrendszerek és a hasadék keletkezésének időszakáról. Rendkívül értékes volt NYÁRÁDI professzorral kialakult kapcsolata is, amelynek során a növényzeti társulások kérdése került rendszerint terfőkre.

Ha tehette, elősegítette a Hasadék turista célzatú kiépítését. Igen jó kapcsolata volt az *Erdélyi Kárpát Egyesület* tordai csoportjaival. A menedékházban is mindig szívesen látott vendég volt. Feljegyzései szerint közel 200-szor jött el ide gyalog, még Kolozsvárról is, no meg autóbusszal és tanítványai gépkocsijaival. Mindig tudott valami újat mondani ezekről a csodás tájakról, geomorfológiai formációkról. Szóbeli hagyatkozásai során külön emlékezett meg a hasadék jelentőségéről, az eredeti karsztformák megőrzéséről, a Kéményseprő-barlangról, s azokról a Balika-barlangi feliratokról, amelyek a középkorban keletkezettek.

Szeretetünk, elismerésünk, baráti érzéseink őrzik továbbra is János bátyánk emlékét! Arra gondolunk, hogy az Ő gondolatai, emléke a 21. sz. erdélyi földrajza számára is serkentőek lesznek. Reméljük, hogy a mi tanítványaink sem fogják feledni a nagy kezdeményező útmutatásait. Emléktáblánk legyen szerény emlékeztető arra, hogy nem felejtünk és hagyományainkra mindig építeni fogunk!

ÚJVÁRI JÓZSEF

¹ Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetet gyakran felkereső, itt előadást, konzultációt tartó ÚJVÁRI JÓZSEF kolozsvári professzor, ill. RÉTVÁRI LÁSZLÓ tudományos tanácsadónk TULOGDI JÁNOS személyiségét, tudósi, tanári életművét felidéző szavai a tordai régi református templom udvarán, a parókia falára elhelyezett emléktábla 1991. október 12-i felavatásán hangzottak el, az ökumenikus istentisztelet végén, geográfusok, természetjárók, ill. rokonok, jóbarátok és tisztelők jelenlétében.

Ti, Királyhágón túl élő drága magyar testvéreink! – Ezekkel a patetikus szavakkal kezdte üdvözlését KÉZ ANDOR egyetemi tanár 1956 májusában a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Tanszékén, amikor fogadta TULOGDI JÁNOS professzortársát és a kolozsvári Bolyai János Tudományegyetem oktatókból és diákokból álló népes küldöttségét. A szavak hatása *akkor és ott* elemei erejű volt. A csaknem teljes elszigeteltség évtizede után nyilván nagy volt a várakozás mind az előadó TULOGDI JÁNOSban, mind a debreceni és a kolozsvári diákságban.

A legnagyobb előadóterem tábláit jó előre, példás gondossággal megrajzolt ábrák, metszetek borították *Erdélyfelszínfejlődésének átfogó és regionális kérdéseiről*. A mintegy tízperces bevezető később céltudatosan a téma akkori legilletékesebb előadójának tudományos előadása iránti *várakozást* kívánta előkészíteni. Mindhiába, mert – könyvekkel küszködve – legtöbbszörnek az első szavak jártak az eszünkben. Mi hangulatilag talán hamar vissza is zökkentünk volna a normális hallgatói szerepünkbe, ha TULOGDI JÁNOS akkor erőt tudott volna venni magán. De nem! Mindvégig, mintegy másfél órán át könnyeit törölve, szíjogva magyarázott. Minden fontosat szemléletesen, csodálatos nyelvezettel adott elő, de közben láthatóan szenvedett, amit palástolni szeretett volna, de nem tudott.

Azóta talán már ezret is meghaladó tudományos előadást hallgattam végig, TULOGDI JÁNOSÉ azonban számomra – és gondolom, az itteni hallgatóságban jelenlevő *akkori* kolozsvári „bolyais”, *mostani* tanárok számára is – az említettek miatt a legemlékezetesebb. Egy életre megtanulhattam, megtanulhattuk, *mit jelent magyarnak lenni*, egymást testvérként tisztelni és szeretni Királyhágón innen és túl, becsülni az erdélyi kutatók, oktatók erőfeszítéseit.

Debreceni találkozásunkat megelőzően én és rajtam kívül még vagy száz daloskedvű debreceni diák már ismerhettük TULOGDI professzort. Legtöbbszörnek akkor, 1956 áprilisában adatott meg először a szerencse, hogy „külföldre” utazhassunk, hogy az egyetemi énekkar emlékezetes kolozsvári vendégszereplése alkalmával *életre szóló szakmai, baráti kapcsolatok* szövődjenek az akkori korosztályhoz tartozó leendő tanárok Királyhágón inneni és túli képviselői között.

TULOGDI JÁNOS az akkor még fiatal (itt jelenlevő) tanársegédeivel, demonstrátorával Nagyváradon csatlakozott hozzánk. Én mindjárt mellé szegődtem és lestem minden szavát. A nagyon is beszédes kedvű professzor a sikoltva zakatoló, pöfögő vonat peronján a Sebes-Körös menti tájakról, a *Királyhágóról* és a mögötte elterülő *Erdélyi-szigethegység barlangvilágáról, karszforrásairól* beszélt. Mindezt olyan csodálatos magyarsággal, közérthető szakmai nyelven, hogy a más szakmabeliek is lassan körénk gyülekeztek csodát hallani, ha már látni nem igen lehetett a ködös, nyirkos reggelen.

A hangversenyek, ünnepek, barátságok akkori hat napjának egyikén TULOGDI JÁNOS ide *Tordára* és a környék falvain át az Aranyos-folyó völgyébe is elvezetett bennünket. Alföldi fiatalként suvadásokat addig csak tankönyvek metszetein láthattam. A Kolozsvár–Torda közötti útvonalon TULOGDI professzor annyi valódi és olyan sokféle csuszamlást mutatott meg, hogy szemléletes példáért azóta is mindig ide járok és a suvadáskutatókat is ide irányítom.

TULOGDI JÁNOS 1971-ben lett a *Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagja*. Talán nem véletlenül választották taggá éppen akkor, a Magyar Földrajzi Társaság fennállásának századik évében, amikor a Nemzetközi Földrajzi Unió Budapesten rendezte *regionális konferenciáját*. Ekkori találkozásom TULOGDI JÁNOSsal rám ugyancsak a döbbenet erejével hatott, hiszen 1956 emlékezetes találkozásai idején én *csak egy* voltam a többi húsz év körüli fiatal között, ennek ellenére 15 év eltelté után Ő mégis felismert, a nevemre is emlékezett.

1971 után JÁNOS bácsival többször találkoztam Budapesten és Kolozsváron egyaránt (ekkor már *Kalotaszeg ürügyén* is, amit családómmal a *táj és népe* kutatás, a szülőföld szeretet példájaként választottunk). Nagy adománya az itt jelenlevő tanítványainak, hogy Ő – ezt tapasztaltam – mindenkit számon tartott. Nem csak KÖPECZI BÉLA akadémikust, az elismert, kiemelkedő tudóst, tudományszervezőt, közéleti személyiséget (akire, mint kolozsvári „kisdiákjára” mindig különösen büszke volt és akit ritka budapesti tartózkodásakor mindig felkeresett), de ugyanúgy a többi, *sokszáz* diákját. Éppen ezért találó és útravaló az erdélyi geográfusok számára „Összekapcsoltam nemzedékeket. Fiaim, tőlem egymást öröklitek!” sírfelirata a Házsongárdi temetőben.

Nagy öröm és megtiszteltetés számomra, hogy a Magyar Földrajzi Társaság engem bízott meg a TULOGDI JÁNOS születésének 100. évfordulója alkalmával rendezett temetői megemlékezésen és tudományos emlékülésen való képviseléssel. Megható, minden megnyilvánulásában nehezen feledhető itt, a tordai *öreg református templom kertjében az ökumenikus istentiszteleten való részvételünk*, s hogy a felavatott

emléktáblára a számos helyi természettudományi, hagyományörző szerv koszorúja mellé a Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagja iránti el nem évülő nagyrabecsülését kifejező koszorút küldöttségünk (*Havasné Bede Piroska, Rétváriné Bak Erzsébet, Rétvári László*) elhelyezhette.

A magyar geográfusok, ország-világ járók, s Erdély népeit, kultúráját mélyen tisztelő és szerető emberek számára Torda városa egyben *jelkép* is. A hasadék pazar látványa, a város csodálatos műemlékei nem feledtetik soha, hogy a népek, felekeztek közötti toleranciából a nagyvilágnak *Torda mutatta az első, a követendő példát*. A város falai között tartott sok országgyűlés között az 1568-as mondta ki, hogy minden vallás egyenlő és szabad, a prédikátorok szabadon terjeszthetik nézeteiket. Jól tudjuk, hogy ez Erdély aranykorában sem volt mindig így. A Szigethegység peremvárosai, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár a tudás, a kultúra, a humanizmus őrzőbástyái, de ugyanúgy a sokszori pusztítás, a szenvedés és gyűlölködés helyszínei is gyakran voltak.

Fölnézve a most felavatott emléktáblára, remény tölti el az ember szívét. A Tordán 1891. október 12-én, *ma száz éve* született TULOGDI JÁNOS szellemisége, életműve összehozott ide vagy kétszáz geográfust, természetjárót. A táblán a tudós és tanár emléke csokorba fűzi a Romániai Földrajztudományi Társaságot, a Magyar Földrajzi Társaságot, majd az erdélyi természetjárást, természetvédelmet és repülést és még öt társaságot, egyesületet, amelyek mindegyikének TULOGDI JÁNOS lelkes híve volt. *A hely szellemével együtt* legyen az innen származó TULOGDI JÁNOS *testamentuma* a megértés, a különböző népek és vallások közötti tolerancia és elmélyülő együttműködés, ill. valamennyiünkben a holtig nem lankadó tudásvágy, a természet- és életszeretet, az egymás iránti baráti érzés, testvéri szeretet. *Úgy legyen!*

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

1. kép. Tulogdi János síremléke a kolozsvári Házsongárdi temetőben

2. kép. Ökumenikus istentisztelet a tordai öreg református templom udvarán

3. kép. Az emlékülés megnyitója a Református Teológiai Akadémia dísztermében

Karlheinz Filipp: Geographia Teutonica (Avagy hogyan emancipálható a földrajztanítás szakmája? – Egy kritikai didaktika vázlat). Janus Pannonius Tudományegyetem – MTA Regionális Kutatások Központja Pécs, 1992. 199 old.

Karlheinz FILIPP, a földrajztanítás tanára a Hamburgi Egyetem Neveléstudományi Intézetében, ahol a tantárgyi didaktikát az oktatás a neveléstudományhoz rendeli, eltérően a magyar felsőoktatásban alkalmazott módszertől, mely utóbbi a tantárgyi didaktikát a szaktudományhoz kapcsolja.

FILIPP könyve, melynek műfaját és tematikáját nehéz lenne bármiféle szakterülethez besorolni, nem csak a földrajztanítás problémáival foglalkozik, hanem a politika befolyásoló, bizonyos történelmi korszakokban meghatározó szerepét is vizsgálja nyolc fejezetben. Az egyes fejezetek a következő címeket viselik: I. A didaktikus gondolkodás mint a békétlenségre való felbujtás, II. Fejlesztés az úri cinizmus ellenében, III. Utópia és ideológia, remény és szenvedés a curriculum mundiban, IV. „Az ország és lakói” szempontú nevelés, V. Honismeret és földrajz, VI. Nézetek a világról, VII. Hatalmas belső tájak mint a curriculum kihívásai, VIII. Átmege-e a teve a tú fokán?

A szerző csehországi német, akit anyai ágon rokoni szálak fűznek Magyarországhoz (édesanyja Erdélyből származik). Könyvét apja emlékének ajánlotta, akinek a „geographia teutonica” sok szenvedést okozott (H. J. Filipp, 1915–1945!). „Apám németül és csehül beszélt és nagyon szerette csehországi hazáját. A geographia teutonica nem csak papíron létezett a számára” – írja a könyv 11. oldalán. (A kötet elolvasása után a recenzensnek úgy tűnik, hogy a múlt a szerző számára sem csak történelem...)

A mű végigolvasásához, amely nem könnyű feladat, mintegy mottóul is szolgálhat a szerző előszóban leírt gondolata, mely szerint „az államdidaktikától az alkotmánydidaktikáig vezető utat kell járni; a cél az emberszabású földrajz, mely az emberi jogokat szolgálja és az alkotmányban lefektetett szociális és demokratikus alapértékeken alapul”.

A könyv különös aktualitását a Kelet-Közép-Európában bekövetkezett társadalmi-politikai és gazdasági változások adják, melyek egyben az egységes Németország létrejöttének feltételeirendszert is jelentették. A radikális változások, a modernizációs kísérletek minden történelmi korszakban szükségessé tették a hagyomány és a megújulás vizsgálatát – és nem csak a földrajzoktatásban!

A földrajzoktatás, a többi társadalomtudományi tárgyhöz hasonlóan sajátos módon tükrözti és tükrözi a politika hatását, a tudomány és oktatás viszonyát, a tudáspolitikát és az oktatáspolitikát. A viták középpontjában a tantárgyi önállóság, az óraszám kérdése, az integrációs törekvések, a tantárgy jelentősége áll, holott tudjuk, hogy ennél többről van szó. A könyvből megismerhetjük a német földrajztudomány és földrajztanítás történetét, mely még a megosztott Németországban (és a megosztottság ellen) íródott.

Igen érdekes, ahogy FILIPP a mindenkori uralkodó államdidaktika problémáit és következményeit boncolgatja, miközben utal a „geographia teutonica” és a „geographia hungarica” általában nézve revizionista politikát sugalló kapcsolatára is.

A szerző sajátos „pamfletstílusának” megértéséhez és a problémák érzékeléséhez nagyban hozzájárult munkájával a fordító, TERTS István. Különösen hasznos az előszóban leírt fogalom-magyarázata a teuton értelmezéséről, a geográfiairól mint földrajztudományról és iskolai tantárgyról. A könyv mondanivalójának megértését nagyban segítették a fordító lábjegyzetei, és a német–magyar kifejezések eltéréseinek magyarázatai, bár így is csak megerősíteni lehet a fordító véleményét, miszerint a mű lefordítása „nehéz, fáradságos, többszöri olvasást igénylő munka” volt.

Ezzel együtt – vagy éppen ennek következményeként – válik a mű érdekes olvasmánnyá, amikor érzékelhető, hogy a probléma feldolgozása, a konfliktusok és az eltérő álláspontok ismertetése a szerző szubjektuma (talán származása?) által erősen determinált. FILIPP könyve a pamfletstílus és a tartalom (a szenvedés) közötti inkonzisztencia (diszsonancia) miatt is érdekes. Függetlenül attól, hogy az olvasó világné-

zete, filozófiai alapállása vagy éppen szaktudományos érvei és a szerző véleménye, gondolatai milyen viszonyban állnak egymással, szükség van (és legyen is szükség!) a hagyomány kritikus újragondolására, hiszen a földrajz egyben sajátos gondolkodásmód is!

Az állami didaktika és földrajza már az 1870-es évektől tükrözi a németiség történelmi-politikai helyzetét, amikor is 1872-ben úgy lett önálló tárgy a porosz elemi iskolákban a földrajz, hogy elsődleges feladata a területi identitás kialakítása lett éppen akkor, amikor a „sok kis és még kisebb német államból egységes állam lett”. Tulajdonképpen a földrajz mint tantárgy megalapításának éveit és a birodalmi Németország fellelkesítésének éveit egybeesnek és ezzel is igazolva látja a szerző azon véleményét, hogy a német földrajzoktatásban az állam és a politika determinációja érvényesült, a kezdetektől gyakorlatilag napjainkig és főleg 1990-ig. „Tanárok hozták létre és szorgalmazták a szakmát, egy olyan tantárgyat, amely végső soron «az ország és lakói» megfigyelmezését szolgálta”. Ugyanitt ezt írja: „A földrajz csecsemőkora óta sajátosan viszonyul saját önértelmezéséhez... Állam általi megvesztegetettség és túllegitimált tudományosság” jellemzi.

FILIPP az egyetem bizalmatlanságát látja abban, hogy a frissen létrehozott tanszékek közül sokat nem földrajzos szakemberrel töltöttek be. Ehhez 1881-től 1983-ig minden korszakból felsorakoztatja konkrét példáit. Valószínűnek látszik, hogy a probléma mögött nem csak a szerző által felsorolt tényezők, hanem a tudomány és főleg a tantárgy interdiszciplináris jellege is szerepet játszik. Ugyanakkor oktatáspolitikai érdekek is közrejátszanak a hivatalos és a tudományos geográfia konfliktusaiban.

A táj, a nemzet, a területiális azonosulás stb. fogalmak nem csak általában szolgálják a politikai és az oktatáspolitikai – sőt a kül- és katonapolitikai – célokat, érdekeket, hanem az identitást, mint a lényegi azonosulást az uralkodó rendszerek is érintik (pl. a nemzet fogalma, a kultúrnemzet, államnemzet problematikája stb.).

Amennyiben a politikai, világnézeti alkalmazkodás rejtett egzisztenciaféltéssel párosul, konfliktus keletkezik a tudomány és a nyilvánvaló megalkuvás között. Ennek veszélye a tantervek kidolgozójánál élesebben jelentkezik, ami nyilván az tapasztalható, hiszen a tanterveket el kell fogadtatni: „...A céhbéli földrajz államibban viselkedik, mint az állam”.

Bizonyítható viszont a német geográfiában is (mint tudományban és mint iskolai tantárgyban egyaránt), hogy a megalkuvások miatt – FILIPP szavaival élve „a politikai földrajz tanítással” – viszont egyre csökken a tantárgy és a tudomány presztízse, melynek következménye még óraszám-csökkenésben is tapasztalható.

A magam részéről nem tennék ilyen különbséget a szakma, a tudósok és a tanárok, ill. a tudomány és az oktatás között, főként nem abból a szempontból, hogy ki a konformistább. Az értékmegőrzés, értékközvetítés és értékalkotás ugyanis nem azonos arányban jelenik meg a tudomány és az oktatás szférájában. A területek sajátossága és feladatrendszere miatt is nyilvánvaló, hogy ahol az értékmegőrzés és értékközvetítés a fő feladat, ott nagyobb a tradíció szerepe, míg az értékalkotás (új értékek létrehozása) lényegesen több cél- és értékrationális vagy éppen emocionális elemet feltételez, és a megújulás elsődlegességét preferálja.

Természetesen más a helyzet akkor, ha az oktatás – nem utolsósorban a numerus clausus folytán – a karrierstratégiák pusztá eszközkévé válik. Különösen gond ez a tanterveknél – és minden más szférájában, de a valóságos cselekvések esetében még inkább –, ha azokat hivatalosan is engedélyezik, és ezáltal tisztességgé lesznek (pl. ide vezethető vissza Auschwitz „megszületése”).

Az „új földrajz”, mely a társadalmi jólétet mint elérendő eszményt fogalmazza meg céljaként, a szegénység kiküszöbölését hangsúlyozza, olyan világot vetít elénk, „ahol az emberek társadalmilag és gazdaságilag mobilisok és tisztelik maguk méltóságát és ahol módjuk van jó szolgáltatásokra egy stabil, demokratikus és részvételt lehetővé tevő környezetben”.

A humán földrajzban is újra kell gondolni a fogyasztás és az identitás viszonyát – írja a szerző. Ebben az eltérő megközelítést az is indokolja, hogy „míg a német földrajz az iskolán keresztül csinált karriert, az angolszász a területi menedzsmenten keresztül talált elismerést”. FILIPP szerint ezt a különbséget az tette és teszi érthetővé, hogy míg a német földrajzot (tudományt és tantárgyat egyaránt) a túllegitimáció és a túlkompenzáció jellemzi, addig az angol-amerikai földrajz az, amit a földrajzok csinálnak, vállalva, hogy a fő áramlat tőke- és profitorientált operatív földrajz, szemben a német földrajz tudatföldrajzi jellegével. Ez a szemlélet nemzetközi, makroregionális és helyi szinten egyaránt érvényesül és különösen kitűnnek a kétféle felfogás eltérő sajátosságai a szociális jólét, az egyenlőtlenség földrajza esetében.

A pedagógiai alapvonalak kérdéskörét tárgyalva a földrajz a szerző szerint mint tantárgy is menekül, ill. igyekszik túlélni a rendszereket, ugyanúgy mint mindenki és mint a tanárok. „Hiszen az egymást váltó rendszerek fölött ott áll az állam erkölcsössége, a fennkölt állameszme...” Így a pedagógia minden oportunista alkalmazkodása ellenére végül mégis sértetlen identitást tud beszélni magának és az államéthozz áldását

érezheti magán (pl. az állampolgári nevelés terén). A szerző egyik legnagyobb problémaként kezeli azt, hogy a „tanárképzés szintén államkonform”, vagyis nem a konfliktusokkal terhes társadalom, hanem „a harmónia igazézetében élő állam a tanterv alapja”.

FILIPP elutasítja, hogy az iskolai tantárgy a megfelelő tudományos diszciplína leképződése legyen. Fontosnak tartja, hogy az állam a pedagógia önállóságát elismerje és védje, sőt ennek szavatolását a tanároktól várja még akkor is, ha azok állami alkalmazottak és esküre kötelezettek. Ez is konfliktusok forrása!

A szerző a német iskola jellemzőjeként mutatja be és hosszasan elemzi azt a folyamatot, amelyben mód van a nevelőtől való, korán szocializált félelem „leosztására”, vagyis az „alakítható gyermekekre” való szabására, azzal a szelíd erőszakkal, amelyet a tanítók, mint az állam szolgái gyakorolnak.

Már 1881-ben, az első berlini német földrajzi vándorgyűlésen megállapították, hogy a „földrajz önálló tantárgy és nem a történelem függeléke”. Ezzel egyidőben megjelenik az a politikai földrajz, melynek célja, hogy a biológiai életteret átvigye a történelmi–politikai területre, olyan iskolát teremtve, mely a gazdasági életter kiharcolását tűzte ki célul (mint pl. Hitler) a birodalom gyorsan szaporodó lakossága számára. Létrejött az antro-po-geográfia, azaz a befutottak, a berendezkedettek földrajza, ahol középpontban a germán, ill. a német közösségi ember áll.

A világháborúk és a békeszerződések hatása a politika és a földrajz (mint tudomány és mint tantárgy) viszonyára történetiségében is nyomon követhető. A II. világháború után természetesen mindenféle nemzeti revíziós politika tabu volt, és a politikai kockázattól mentes tárgyak kerültek előtérbe. A „német lelkesítő táj” helyébe az „egymással–egymásér”, a harmonikus táj képe és képzete került. Úgy tűnt, írja a szerző, mintha a Marshall-segély helyett a Morgenthal tervet valósították volna meg, amely Németország mezőgazdasági államává való visszafejlesztését javasolta.

Az oktatáspolitikai fő célkitűzése ekkor az volt – melyet az 1956-ban elfogadott „Ajánlások a földrajz-tanításhoz” című dokumentumban is megfogalmaztak –, hogy „megmutassa, hogyan lehet egyesíteni a haza szeretetét és a hazafias érzületet a világot átfogó emberiség-tudattal.” A békés együttélés megvalósítása Európában, az egységes Európa gondolata az „Országok és népek” tankönyv megírásakor (1972!) úgy szerepelt politikai kérdésként és szakmai tantárgyi kérdésként is, hogy Németországnak van a legtöbb szomszédja, de korábban mindegyikkel háborúban állt. Jelentős mértékben megváltozott a világ – és a világról kialakított német nézet is –, ugyanakkor a birodalmi nézetek is folyamatosan hatnak. Mindez érinti az országok közötti kapcsolatot, a táj- és természetvédelmet éppúgy, mint a német gazdasági csodáról kialakított véleményeket. Az identitás középpontjába a jólét, a fogyasztás, az „áruidenitás” került, mely sajátos módon hatott a szociálgeográfiára, a tudományra és a tantárgyra egyaránt.

Az új földrajz realista: „A német közösségi és tájember, legalábbis részben, homo consumans-szá vált.” Ezt úgy is érzékelhetjük, hogy eközben a politika háttérbe szorult. Vagy az is lehet, hogy csak a következőkről van szó: „A működéshez az a fontos, hogy politikailag elmaradottá váljanak az emberek, hogy olyan gyenge társadalmi atomok legyenek, akik hagyják, hogy az álomba ringató rendszermeleg megfogja őket”.

Az 1970-es években a pedagógia középponti problémája a béke, amely egyben időszerű tantervi kihívást is jelent! A világgazdaságot mintegy „sokkhatásként” éri az olajválság, a nyersanyagár-robbanás, a gazdaság szerkezeti válsága, a pénzügyi válság, és ezzel egyidőben egyre inkább tudatosodnak, központi kérdéssé válnak a globális világproblémák. „A tabulatánítással, az ideológiátlanítással és a mítosztalanítással olyan szemléletmódot kellene lehetővé tenni, amely az eredetileg emberi jelleget szabadabbá teszi, a tájat rehumanizálja, azaz újra emberivé teszi” – írja a szerző. Ugyanakkor fontos célként jelöli meg a szakma számára, hogy „a földrajz mint tudomány, és mint az ország és lakói fegyverkezésének eszköze, nekilásson a kiszorított államdidaktika helyett a tudományos didaktika kidolgozásához! Mindez azért is fontos, mert a földrajz-tanárokból lett egyetemi oktatók, professzorok, vagyis „a földrajztudományi intézetek végképp nem vágytak a szakdidaktikára”.

Sajnos, nem sok előrelépés történt azóta, pedig 1969-ben a kieli földrajzi vándorgyűlésen létrejött a „pedagógiai főiskolákon és a neveléstudományi részlegekben működő földrajzmódszer-tanosok szervezete”. Az előrelépést a szakdidaktika szempontjából akadályozta a szakképzés és a tanárképzés szétválása is, ahol a feladatok prioritását a foglalkozások presztizse is befolyásolja (a recenzens véleménye szerint Magyarországon különösen ez a helyzet).

FILIPP az oktatás és a tudomány fejlődése és új helyzete szempontjából a legfontosabbnak az alapoktatás szükségességét tartja, egyetértve SCHRAND (1978) véleményével, aki „abból indul ki, hogy minden didaktikai döntésnél a szaktudományos társadalomelméleti és a szubjektumra vonatkozó szempontokat kell figyelembe venni..., hogy mind a társadalmi igények, mind a tanulók szükségletei és érdekei megfelelően és megalapozottan figyelemmel kapjanak”. Feltehetően fontos a megfelelő földrajzdidaktika kialakítása, amelynek során a földrajz és a többi tárgy viszonyát is tisztázni lehetne.

A könyv elolvasása a földrajzot tudományként művelők, tantárgyként oktatók, valamint a társtudományok, határtudományok, segédtudományok területén dolgozók körében valószínűleg sok olyan kérdés felvetését inspirálja majd, amelyek tisztázása a hazai szaktudomány és didaktika szempontjából sem elhanyagolható.

LÁSZLÓ MÁRIA

Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991). – IKVA, Budapest, 1993. 399 old.

Dicséretes gyorsasággal jelent meg a múlt év őszén FISCHER Ferenc – a Janus Pannonius Tudományegyetem oktatója – munkájának második, név és tárgymutatóval is bővített, javított kiadása az IKVA Kft gondozásában. A könyvnek már az 1992-es első kiadása is élénk visszhangot és komoly elismerést váltott ki szakmai, tanári és szélesebb olvasói körökben egyaránt, ami híven tükröződött a megjelent recenziók, ismertetések és sajtóreflexiók jelentős számában és tartalmában is.

Úgy véljük, hogy a könyv aktualitását, hiánypótló jellegét és közhasznúságát különösebben nem kell bizonygatni. A legújabb kori egyetemes történelem utolsó fél évszázadáról hazánkban hasonló, átfogó igényű és terjedelmes munka nem jelent meg a közelmúltban.

Annál nehezebb helyzetben van a recenzens, ha az alkotás műfaját akarja meghatározni, noha éppen ebben rejlik a munka egyik fő erénye. A „Megosztott világ” egyszerre monográfia – az elmúlt 50 év elemző feltárása –, kronológia és forrás, dokumentumgyűjtemény – több esetben magyar nyelven először megjelent anyagok közreadása –, történelmi és földrajzi atlasz –, térképek, ábrák, grafikonok, táblázatok jól összeválogatott együttese –, ill. e fenti, ismereteket közvetítő formák nagyon szerencsés ötvözte.

Egyetemi és főiskolai jegyzet? Tanári kézikönyv? Igen, mindkettő. Csak történészeknek? Egyértelmű a válasz: nem. És ebben rejlik a másik fő erénye: az elmúlt ötven év világtörténelmi eseményei belső, leglényegibb összefüggéseinek feltárása, az egymástól kölcsönösen függő, összekuszálódó szálakból a fő trendek kihámozása, a mozgásirányok–vektorok eredőjeként történő kimunkálása a szerző számára csak úgy sikerülhetett, ha eleve multidiszciplináris módon közeledett kutatása tárgyához. Ez a téma kifejtésében is jól tükröződik. A történelmi alapkonceptió mellett a közgazdasági, nemzetközi jogi, politológiai, földrajzi, geopolitikai és egyéb más tudományágak szemléletmódja, kategóriái, apparátusuk, módszertani sajátosságai segítik a szerzőt mondanivalója szerves egészzé kovácsolásában.

Különösen hasznos és jó munka ez a könyv a földrajz oktatásában ma és majdan résztvevők – mind tanárok, mind egyetemi, főiskolai hallgatók – számára. Arra ösztönöz, hogy a földrajzoktatás és földrajzi szemléletmód egyre inkább megfeleljen a földrajztudomány mint egységes, szerves egész szabta igényeknek, és elősegíti a tudományág erősökét, vulgáris – természet- és gazdasági földrajzra való – felparcellálásának meghaladását. A kötet különösen sok, ma is használható segédanyagot nyújt a földrajzoktatás számára a társadalmi, történelmi, katonai, politikai és diplomáciai szempontok bemutatásával, így pl. hozzájárul adott régiók, országok geosuratégiai fontosságának bemutatásához, ráirányítja a figyelmet e háttérbe szorult részdiszciplínák fontosságára.

FISCHER F. könyvében gazdag tényanyaggal bizonyítja, hogy a történelmet térben és időben összefüggő folyamatként, ok–okozati láncolatok kapcsolódásaként és ezek összhatásaként kialakuló tendenciák és trendek rendszereként kell értelmezni és ábrázolni. Ugyanakkor a szerzőnek sikerült elkerülni az „üres interdependenciák” és a „circulus vitiosusok” csapdát. Az egymásra ható, sokszor egymásba csúszo szövevényes erőterek elemzésekor jó érzékkel tapintja ki a fő hatótényezőket és nem enged a kuriózumok, felszínes érdekességek csábításának. Könyve ettől nem válik szárazzá és az olvasó egy könnyen érthető, világos, jó stílusú, olvasmányos művet vehet kézbe.

A könyv egészére jellemző a tudományos tárgyilagosság, a szerző azon törekvése, hogy megosztott világunkat is az ideológia szövevényes hálójából kibontva, valóságos genezisében, fejlődési folyamataiban mutassa be.

A vizsgált, napjainkig tartó időszak rendszerszemléletű, holisztikus, az egész és a rész kölcsönviszonyában értelmezett bemutatása, ahol a nagy erőterek (Kelet–Nyugat mint uralkodó antagonizmus; Észak–Dél) koordinátái szabják meg a történések kereteit, irányait és végső kifejtéseit, olyan megközelítési módot jelent,

amely biztos irányítót ad mind a szakmát művelők, mind a világpolitika iránt érdeklődő olvasók kezébe. Az egésztől a részig, az általánostól az egyesig történő haladás, gondolati ív – amely nem zárja ki, sőt feltételezi a visszahatást – híven tükrözi azt a világméretű folyamatot, amelyet globalizációnak ismerünk, amely egyre nagyobb mértékben meghatározza földünk jelenét és jövőjét. „Az 1945-ben kezdődött nukleáris korszak, a hidegháborús militarizált béke, a «blokk-logika» megértéséhez, úgy véljük, ez a globális megközelítés elengedhetetlen...” – írja a szerző könyve 4. oldalán.

Ki kell emelni azokat az ugyan nem új, de az adott munkában nagyon is hangsúlyos szempontokat, amelyek a szerző gondolkodásmódját, gondolatvilágát motiválják, s amelyek megkülönböztetik e munkát más szokványos szemléletű értekezésektől. Jelesül: az időszak tudományos–technikai forradalmának eredményei, a nukleáris korszak beköszöntése és fenyegetése, új geopolitikai, geostratégiai, katonapolitikai, hatalmi, gazdasági struktúráképző elemek megjelenése és dominanciája, a globális egyensúly mindenáron történő fenntartása, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Ez utóbbi fejlődött ki a bipoláris világ militarizált békéjének megőrzésében is. Elsősorban a két szuperhatalom – az USA és a Szovjetunió – katonapolitikai egyensúlyának prioritása határozta meg a Kelet–Nyugat kapcsolatrendszerének dominanciáját az Észak–Dél kapcsolatokkal szemben.

A több száz forrásrészlet közül e helyen csak kettőt idézünk. Mindkettő 1959-ben hangzott el, tehát a „Szputnyik-sokk” után, tükrözve az új típusú nukleáris viszony komplex realitásait: „Ha a (káposzta) leveleket, egyiket a másik után leszakítjuk, a torzsához érkezőnk... és a dolgok lényege éppen a Szovjetunió és az Egyesült Államok közti kapcsolatok” (Ny. Sz. Hruscsov, 9. oldal). „Hruscsov és én azonos csónakban ülünk abban az értelemben, hogy mindketten ugyanazzal a nukleáris kapacitással rendelkezünk” (J. F. Kennedy, 227. oldal). Ezt a dominanciát érzékletesen mutatja be a szerző, mint ahogy arra is enged következtetni, hogy ezt az egyenlőtlenéget egy dichotómia, ill. interdependencia kell, hogy felváltsa, hiszen a bipoláris világ széttöre-dezésével elkerülhetetlenül felértékelődnek, előtérbe kerülnek az Észak–Dél problémák. (Az első és hátsó fedőlapon a glóbusz eltérő méretű féltekéi már erre utalnak.)

Ahogy az Észak–Dél kapcsolatok a Kelet–Nyugat viszonyába beágyazva, azoknak alárendelten léteztek és működtek, úgy a lokalitások, regionalitások, azok törekvései, problémái, konfliktusai, mozgásai és kényszerpályái is csak a fenti erőterekben értelmezhetők helyesen. Innen ered FISCHER F. vizsgálatának azon helyes sarkpontja, hogy szakít a hagyományos Európa-centrikussággal. Nem a régi kontinens, azon belül is Közép-Európa és hazánk az a kiindulópont, ahonnan a világ eseményeit meg lehet és kell magyarázni, értelmezni, mintegy bővülő, koncentrikus körök formájában, hanem éppen fordítva: a nagy globális erőterek, koordináták, azok változásai alkotják azokat a tényezőket, amelyek mozgásterünket behatárolják, végső soron ezek szabják meg haladásunk fő irányát. Úgy véljük, ennek a megközelítésnek is van létjogosultsága. Csak így érthetőek Magyarország nagy sorsfordulói, így válik tudományosan értelmezhetővé 1956 magyar tragédiája is. Természetesen ez nem jelenti, nem jelentheti nemzetünk önrendelkezésének, szabadságának, önsorsa irányításának tagadását. E fenti megközelítés minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a szerző szűkebb kutatási témája Latin-Amerika, s a feldolgozás a legfrissebb nyugati művekre támaszkodik.

A könyv szerkezetileg jól tagolt. A szerző tíz fontosabb periódust, szakaszhatárt különít el a világ történetének utolsó ötven évében. A szakaszhatárokat képző faktorok FISCHER fentiekben vázolt koncepciójából szervesen következnek. Természetesen az egyes periódusok súlya, jelentősége eltérő, ezért ábrázolásukban sem lehetett valamilyen elvont egyensúlyi követelményt érvényesíteni, mint ahogy az egyes szakaszhatárok – a kronológia lényegénél fogva – kategórikus megvonása is vitatható. Ezt a kérdést a szerző – véleményem szerint helyesen – úgy igyekszik megoldani, hogy nagyon sokszor a szigorú kronológiát feloldva visszanyúl a történések időben távolabbi gyökereihez is. Ez utóbbival is a folyamatábrázolásra, az összefüggések láttatására helyezi a hangsúlyt, ami a munkának kétségtelen előnyére szolgál.

A recenzió elején a könyv egyik fő erényeként említettük azt, hogy a szerző szerencsésen ötvözi az ismeretközlés különböző formáit. Itt külön is ki kell emelni azt a legfrissebb nyugati atlaszokból átvett 182 fekete–fehér ábrát, grafikont, térképet (amelyek közül több segíti pl. az Európa-centrikus szemléletmód oldását – itt a poláris vetületű térképekre gondolunk –), a 32 táblázatot, amelyek jóval meghaladják a „meggyőző illusztráció” szintjét, és többek között ezek is teszik olyan példaértékűvé a munkát, amelyet csak üdvözölni és elismerni lehet. Kiemelkedően sokat ad „A kelet–nyugati (szovjet–amerikai) kapcsolatok rendszere” c. rendszerező–összefoglaló táblázat, amely egy oldalon mintegy rezüméjét adja az egész könyvnek. Természetesen néhány ábra, grafikon, táblázat tartalma azóta már a megváltozott helyzet következtében elavult. Ezek folyamatos felfrissítése, megújítása állandó karbantartást igénylő feladat. Meggondolandó az is, hogy – a

lehetőségek határain belül – minél előbb az érdeklődők kezébe kellene adni az utóbbi 50 év hidegháborús történelmi atlaszát is, melynek előkészítő munkálatai már folynak, s amelyet a szerző a „Megosztott világ” ikerpárjának szán.

Végezetül mintegy összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy FISCHER F. munkája a modern – nyugaton már alkalmazott – tanári kézikönyvírásnak, jegyzetkészítésnek, segédanyagközlésnek olyan példáját adja, amely – reméljük – más tudományterületeken is hamarosan követőkre talál. A művet a magyar geográfus társadalom figyelmébe ajánlom.

GOLOBICS PÁL

Földrajzi Világtalasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1992. 464 old.

Az elmúlt évtizedekben számos kiadást megért *Nagy* (képes politikai és gazdasági) *világtalasz* után a Kartográfiai Vállalat 1992. végén lényegesen átdolgozott formában adta ki a fenti címmel jelzett művét.

Az új, bővített atlasz mind megjelenésében, mind tartalmában lényeges változásokat mutat elődeivel szemben. Vagyis adatbázisában és szerkezetében tükrözi a világpolitika és a világ gazdaság folytonos változását, de megjelenési formájában is számos újdonsággal örvendeztették meg a szerkesztők a térképkedvelők széles táborát. Legfeltűnőbb változás, hogy míg a korábbi világtalaszok lapjai nagyrészt a közigazgatási hovatartozást kihangsúlyozó országok, megyék területének színezésével operálnak, addig az új világtalasz oldalainak zöme – nyilván földrajzi jelzete miatt is – *részletes domborzatrajzzal* jelenik meg. A pasztell színezésű domborzat kirajzolja a földrészek, ország(csoport)ok különböző hierarchiaszintű tájait, elkülönítésüket – nagyságfokozat szerint – a tájak területi kiterjedését jelző névrajz segíti. Erre az alapra kerülnek színes ábrázolással az ország-, a tartomány-, a megye- stb. határok, ill. a városok, az utak, továbbá feketén a vasút és sok egyéb objektum, valamint a teljes névrajz.

A korábbi világtalaszokkal szemben ebből a műből teljesen kimaradtak a mezőgazdasági, a bányászati, az ipari és a közlekedési térképek. Ugyancsak eltekintettek a szerkesztők az egyes országok jellegzetességeit reprezentáló képek közlésétől. Megmaradtak viszont a növény- és állatföldrajzi térképek. Minthogy *földrajzi világtalaszról* van szó, ezeket a – megítélésem szerint – leginkább „kisiskolás” térképpoldalakat is el lehetett volna hagyni. Főleg azért, mert mai világunkat éppen a természetes növénytakaró, ill. a jellegzetes természeti növényvilág és a vadon élő állatok *hiánya* jellemzi, főleg a mezőgazdasági kultúrák területi igénye miatt (amelyek térképei viszont elmaradtak).

Az igényes földgömb-grafikával, keménykötésben, 35 ezer példányban megjelent atlaszmű *négy fő* részre osztható. Az első harmad – a már említett kartográfiai újításokkal – alapos átdolgozásban maradtalanul tartalmazza a korábbi világtalasz földrészeit, kiemelkedő fontosságú kontinensrészeit és régióit, még részletesebben a hazai szempontból legfontosabb – főleg európai – országokat. Korábban nem szerepelt az atlaszban a *Szárzsföldek és tengerek domborzati képe*, itt viszont igényes, a lényegyet kiemelő formában jelenik meg.

A legutóbbi évek „viharos” politikai eseményeit felidézve úgy véljük, tényszerű az a megállapítás, hogy a szerkesztőbizottság *napra kész információkat* igyekezett adni a Világ és benne Közép- és Kelet-Európa változásairól, az egykori Szovjet Birodalom széthullásáról. Ennek megfelelően a korábbi Jugoszlávia, ill. a Független Államok Közössége „tagországai” a *felbomlás és az átforgatólás* folyamatát mutatják, Csehszlovákia kettéválásáról azonban az atlasz még nem tudósíthat, mert a szerkesztés 1992. januárjában – és nem a következő év elején – zárult.

A szerkesztőbizottságnak arra is gondja volt, hogy az atlasz új térképpoldalai főleg olyan területeket mutassanak be, emeljenek ki, amelyek gazdasági, ill. politikai jelentősége a korábbi időkhoz képest megnőtt. Talán az efféle igyekezet túlhajtása, hogy a függetlenné vált Baltikum országai négy oldalon is megjelennek (ami nyilvánvalóan nem indokolt), ezzel szemben a ma már *Visegrádi Csoporként* emlegetett partnerországok (Lengyelország, Csehország, Szlovákia) úgy jelennek meg a 38–39. oldalon, hogy az atlaszlap nyugati oldalára még Németország Bréma–Stuttgart vonaláig terjedő része is ráfér.

Külön kell szót ejteni a hazánkat bemutató térképlapok tartalmi és formai jegyeiről. A *Magyarország felszíne* c. térkép oly módon mutatja be hazánk hegy- és vízrajzát, hogy a nagy- és középtájak mellett a térkép csaknem minden kistáját is feltünteti *névrajzilag*. A határon túli terület teljes névanyaga – *helyesen* – a magyar táj- és vízrajzi nevezéktannal jelenik meg. A *Magyarország megyéi* c. térképlap különböző színekkel különíti el az ország 19 megyéjét és a fővárost, ugyanakkor színárnyalattal emeli ki a megyeszékhelyeket (Salgótarján kivételével), s néhány nagyobb várost is. Bekeretelve tünteti fel – szövegesen – a 8 köztársasági megbízott működési területét.

Nagyon igényes kivitelezésben jelenik meg a *Budapest és környéke* c. térkép, amely É–D-i szélességben a Kismaros–Ercsi, Ny–K-i hosszúságban a Biatorbágy–Gödöllő vonalig terjed. A főváros kerületeit római számok és történelmi elnevezésük jelöli, néhány fontos térség, objektum (pl. Kamaraerdő, Rákosi-rétek, ill. Városliget, Újköztemető) kiemelésével. A „környéki rész” a hegységi *Budai*, ill. *Pilis-i Tájvédelmi Körzetet*, a síksági *Ócsai Tájvédelmi Körzetet* is feltünteti.

Magyarország négy teljes lapon megjelenő, égtájak szerint jelzett térképei a természeti környezet és a közigazgatás kartográfiai kombinációjának (tökéletes olvashatóságának) nagyszerű példája. A térképen minden táj és település megjelenik, de ugyanúgy a vízrajz, s a vasúthálózat is teljes. A határon túli területek térképi tartalma hasonló részletességű, s a névrajz jelentős része – szemben a korábbi atlaszokkal – magyarul is meg jelenik (a hivatalos alatt).

Az európai ország(csoport)ok térképlapjainak szegélyén gyakran találhatunk terület-kinagyításokat, s ezek mindig olyan részletek, amelyek ténylegesen érdemesek a kiemelésre (pl. a volt Jugoszlávia térképének DNy-i sarkában: Isztria-félsziget, ill. a Dalmát-tengerpart; Németország lapjának alján a Ruhr-vidék, ill. a Szász iparvidék). Különös, de végül is indokolt, hogy az *európai kisállamok* (Luxemburg, Faröer, Lichtenstein, Andorra, Málta, San Marino, Gibraltár, Monaco és a Vatikán) mindegyike különböző méretarányban, egyazon lapon, de végül is *külön* megjelenik, ezzel szemben Európa országai közül *önállóan* csak Németország szerepel. A Független Államok Közösségének ábrázolásával kapcsolatos újítás, hogy a korábbi Szovjetunió egésze *egyben* jelenik meg a *Kelet-Európa és Ázsia északi része* c. térképlapon, majd külön oldalak részletezik más-más méretarányban *Kelet-Európát*; *Belorusszia, Ukrajna, Moldova* hármását (amin rajta vannak a balti országok is); az *Alsó-Volga-vidék* és a *Kaukázus* térségét; továbbá *Nyugat- és Közép-Szibériát, Közép-Ázsiát*; végül *Kelet-Szibériát*.

Ázsia tárgyalását – hasonlóan Európához – a földrész felszínének és országainak térképei vezetik be. Ezt követően regionális kiemelések (pl. Izrael, Libanon, a Perzsa [Arab]-öböl, ill. maláj-szigetvilág, Kína délkeleti része, Japán középső része) sorakoznak. Ugyanez a rendszer mutatkozik meg a többi földrész tárgyalásánál is, azaz a *részletek* a lényegi információkat úgy emelik ki, hogy azért a *teljeset kereső* térképolvasó igénye sem szenved csorbát.

Az atlasz *második része* 58 oldal terjedelemben az országok földrajzi, politikai és gazdasági jellemzőiről *almanachszerű* információkat ad (terület, lakosság, népsűrűség, főváros, államforma, közigazgatási beosztás, pénznem, népesebb települések, természetföldrajzi jellemzők, gazdaság, közlekedés, külkereskedelem). Ezen adatok most, amikor számos új ország nevét sem igen ismerjük, igen fontosak, mert *azonnali* összehasonlításra adnak lehetőséget.

A földrajzi adatokat tartalmazó *harmadik rész* a Föld, a Nap, a Hold és egyéb „globális” mutatók, majd a „legek” közlése után *gazdasági táblázatokban* összegezi az atlasz a mezőgazdasági, ill. bányászati és ipari, valamint a kereskedelmi és infrastruktúrára vonatkozó legfontosabb információkat. Megtalálhatók táblázatos kimutatásban a legforgalmasabb kikötők és repülőterek, a Föld legnépesebb országai és városai, a legelterjedtebb nyelvek, a legnagyobb vallások, a különböző mértékegységek stb. Dicsőretre méltó újítás, hogy a földrajzi névfűrés tudnivalóiban is eligazít az atlasz, mint ahogy közel százezer földrajzi nevet is tartalmaz az atlasz *negyedik, névmutató része*.

Meggyőződésem, hogy az új *Földrajzi Világatlaszt* mind a tanárok és a diákok, mind pedig a „világ dolgai” iránt érdeklődő igényes nagyközönség eredményesen forgathatja: a térképek és az atlaszban táblázatosan közölt adatok nagyban segíthetik korunk emberét a tájékozódásban, a világ politikai, gazdasági problémáinak térbeli megértésében.

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA

Bp. 1989. Kartográfiai Váll. , 395 old.

Több mint 600 térkép és 300 grafikon, 100 oldalnyi magyarázó szöveg, egy. az ország legújabb közigazgatási beosztását bemutató részletes térképlap melléklet - ez a Magyar Tudományos Akadémia és a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium által kezdeményezett és a Földrajztudományi Kutató Intézet irányításával, a Kartográfiai Vállalat és a Tóth Ágoston Térképészeti Intézet gondozásában a közelmúltban elkészült Magyarország Nemzeti Atlasza.

Az atlasz átfogó képet ad hazánk helyzetéről a nagyvilágban, a térképészet fejlődéséről napjainkig. Tükröt tart arról, mit kínál a természet országunknak a földtani és domborzati adottságok, ásványkincsek, vizek, éghajlati, növényzeti és talajadottságok formájában, milyen a környezet állapota. Hogy ezekkel a kincsekkel hogyan gazdálkodtunk, azt az ipari és mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó fejezetek mutatják be, de külön részek szólnak a népességről, annak eloszlásáról, mozgásairól, képzettségi szintjéről, a települések rendszeréről. Több fejezet térképei ábrázolják az ország életfolyamatai szempontjából oly fontos infrastruktúrát: a lakás- és közműellátottságot, az egészségügyi, oktatási, közművelődési hálózatot, a közlekedés, posta és távközlés rendszerét. A nemzetgazdaság szempontjából meghatározó jelentőségű a kereskedelmi és idegenforgalmi ágazat: ezek sem maradtak ki a kereken négyszáz nagy oldal terjedelmű atlaszból. A Magyarország iránt megnyilvánuló fokozott nemzetközi érdeklődés kielégítésére a térképek címe és jelkulcsa, a magyarázó szövegek - a magyar mellett - angolul is szerepelnek.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelünk Önöktől.....példányt a Magyarország Nemzeti Atlasza c. kiadványból. Ára: 5000 Ft.- ÁFA-val.

E megrendelés alapján a kiadványt postán utánvétellel kérem, átutalással fizetem, az MTA FKI Könyvtárában készpénzzel fizetem (a nem kívánt szöveg törlendő).

Megrendelő (intézmény) neve:.....

Címe (irányítószámmal):.....

Ügyintéző neve:.....

Bankszámla száma:.....

.....199hó.....n.

Megrendelhető vagy megvásárolható:

MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

Könyvtárában 1388 Budapest Pf.:64

1062 Budapest, Andrassy út 62.

Tel.:111-68-38

aláírás - bélyegző

AZ MTA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET megvásárolható magyar nyelvű kiadványai

Magyarország Tájföldrajza

5. **Ádám L. - Marosi S. - Szilárd J.** (szerk.) A Dunántúli-középhegység, A. Természeti adottságok és erőforrások. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 500 p. *154 Ft.*
6. **Ádám L. - Marosi S. - Szilárd J.** (szerk.) A Dunántúli-középhegység, B. Regionális földrajz. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó, 494 p. *242 Ft.*

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

25. **Beluszky P. - Sikos T. T.** Magyarország falutípusai. Budapest, 1982. 167 p. *176 Ft.*
26. **Berényi I.** (szerk.) Területi kutatások. 6. Budapest, 1982. 145 p. *165 Ft.*
33. **Ádám L. - Pécsi M.** (szerk.) Mérnökgeomorfológiai térképezés. Budapest, 1986. 139 p. 2. *209 Ft.*
34. **Rétvári L.** (szerk.) A Pilis-Visegrádi hegység környezetminősítése. Budapest, 1986. 139 p. *143 Ft.*
36. **Dövényi Z.** (szerk.) Területi kutatások. 7. Budapest, 1985. 184 p. *209 Ft.*
37. **Mezősi G.** A természeti környezet potenciáljainak felmérése a Sajó-Bódva köze példáján. Budapest, 1985. 216 p. *242 Ft.*
39. **Kertész Á.** A Dunakanyar-hegyvidék természeti környezetpotenciáljának mezőgazdasági és idegenforgalmi szempontú értékelése. Budapest, 1988. 168 p. *187 Ft.*
44. **Tóth M.** A természeti erőforrások potenciálja és igénybevétele gazdasági értékelésének elvi-módszertani kérdései. Budapest, 1988. 183 p. *198 Ft.*
45. **Tiner T.** (szerk.) Területi kutatások. 8. Szociálgeográfiai tanulmányok. Budapest, 1988. 120 p. *132 Ft.*
46. **Dömsödi J.** Lápképződés, lápmegsemmisülés: A természet- és gazdaságföldrajzi változások szerepe a tőzeglápok hasznosításában. Budapest, 1988. 120 p. *132 Ft.*
48. **Berényi I.-Tiner T.** (szerk.) Béalápátfalva és településcsoportja. Általános településrendezést megalapozó tanulmány. Budapest, 1988. 103 p. *110 Ft.*
51. **Kocsis K.** (szerk.) Területi kutatások 9. Társadalomföldrajzi tanulmányok. Budapest, 1990. 189 p. *220 Ft.*
52. **Cséfalvai Z.** (szerk.) Visszaszámlálás Rudabányán. Budapest, 1991. 79 p. *88 Ft.*
53. **Pécsi M.** Geomorfológia és domborzatminősítés. Budapest, 1991. 296 p. *330 Ft.*
54. **Pécsi M.** Negyedkor és löszkutatás. Budapest, 1993. Akadémiai Kiadó, 375 p. *1320 Ft.*

Egyéb kiadványok

- Marosi S. - Somogyi S.** (szerk.) Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest, 1990. 1023 p. *1375 Ft.*

Kocsis K. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Budapest, 1993. Teleki László Alapítvány, 60 p. 198 Ft.
Kőszegfalvi Gy. - Sikos T. T. Városok és falvak infrastruktúrája. Budapest, 1993. 123 p. 275 Ft.
Dunakanyar füzetek 1. szám 99.- Ft.
Kocsis Károly : A Dunakanyar etnikai és vallásföldrajza . 5 - 30
Tiner Tibor : A Dunakanyar személyforgalmának jellemző vonásai .31 - 45
Cséfalvai Zoltán: A modern társadalomföldrajz kézikönyve .
Budapest,1994. IKVA. 366 p. 1200.- Ft.

Földrajzi Értesítő 1994 580.- Ft.

Magyarország Nemzeti Atlasza (szerk. biz. elnök: Pécsi M.). Budapest, 1989. 397 p. 5000 Ft.

Magyarország Nemzeti Atlaszának egyes lapjai. 88 Ft.

Az árak a 10%-os ÁFÁ-t tartalmazzák.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelünk Önöktől.....példányt a
..... c. kiadványból.

E megrendelés alapján a kiadványt postán utánvétellel kérem, átutalással fizetem, az MTA FKI könyvtárban készpénzzel fizetem (a nem kívánt szöveg törlendő).

Megrendelő (intézmény) neve:.....
Címe (irányítószámmal):.....
Ügyintéző neve:.....
Bankszámla száma:.....

.....199hó.....n.

Megrendelhető vagy megvásárolható:

MTA Földrajztudományi Kutató Intézet
Könyvtárban
1388 Budapest Pf. 64
1062 Budapest VI. Andrassy út 62.
Telefon: 1116-838

aláírás - bélyegző

MTA FKI KÖNYVTÁR

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet végezte

Felelős vezető: Keresztesi Zoltán

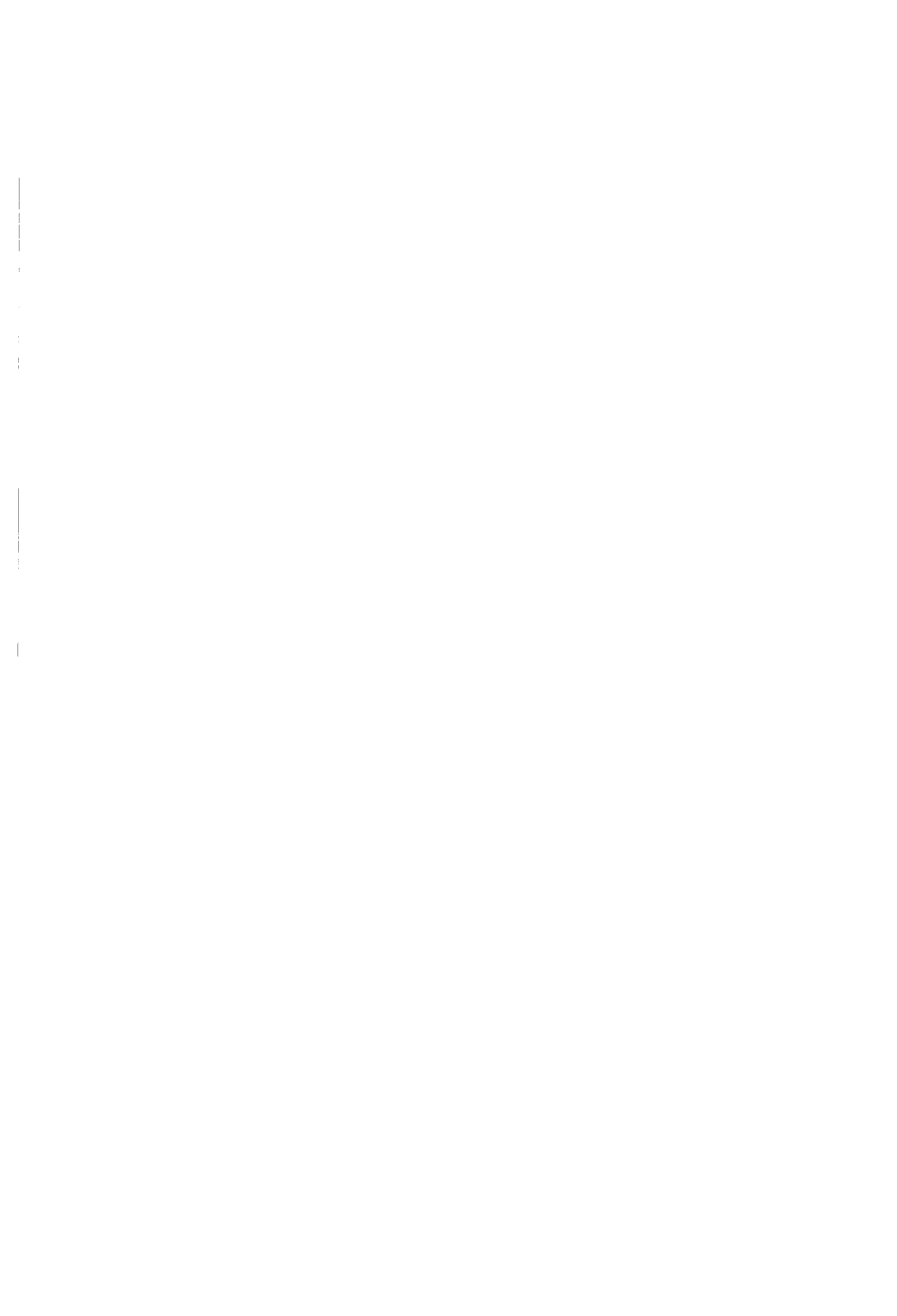
Budapest, 1994

Felelős szerkesztő: Tiner Tibor

Műszaki szerkesztő: Portörő Lajosné

Megjelent: 18,5 (A5) ív terjedelemben

HU ISSN 0015-5403

Ára: 290,- Ft 10% áfával

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetnél (1062 Budapest, Andrásy út 62.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet könyvtárában a fenti címen.

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

2 2822

GEOGRAPHICAL BULLETIN

1994. XLIII. ÉVFOLYAM * 3-4. FÜZET

MTA FÖLDRAJZI
KÖNYVTAR

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MAROSI SÁNDOR (FŐSZERKESZTŐ)

LÓCZY DÉNES (SZERKESZTŐ)

TINER TIBOR (SZERKESZTŐ)

BERÉNYI ISTVÁN

PÉCSI MÁRTON

Szerkesztőség:

1062 Budapest VI., Andrásy út 62. Telefon 111-6838

Következő számunk tartalmából:

Orbay Péter: A környezetmonitorozás tervezésének néhány alapkérdése

Lóczy Dénes–Szalai László: Korszerűsített termőhely minősítés FIR felhasználásával

Boros László: Adatok a lősz pusztulásának egy sajátos formájához

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

1994.

XLIII. ÉVFOLYAM

3-4. FÜZET

TARTALOM

A II. Földrajzi Tudományos Nap előadásai

<i>Berényi István</i> : Budapest városszerkezetének átalakulás tendenciái	221
<i>Jakucs László</i> : A Budai-hegység hidrotermális karsztja	235
<i>Barta Györgyi</i> : Budapest központi szerepe az országban	247
<i>Kiss Éva</i> : Az ipari struktúra átalakulásának városszerkezeti konzekvenciái	251
<i>Dövényi Zoltán</i> : Adalékok a budapesti munkanélküliség kérdéséhez	257
<i>Iván László</i> : A budapesti agglomeráció területi szerkezete és központrendszere	265
<i>Probáld Ferenc-Szegedi Gabriella</i> : A gazdasági társaságok elterjedése a budapesti agglomerációban	281

Városföldrajzi értekezések

<i>Berényi István</i> : Előszó	293
<i>Kocsis Károly</i> : Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990)	299
<i>Dövényi Zoltán–Iván László</i> : Budapest foglalkoztatási helyzete és annak változása	325
<i>Tózsá István</i> : Egészségügyi környezetinformációs rendszer Budapesten	351
<i>Tiner Tibor</i> : A városi személyközlekedés problémáinak összehasonlító földrajzi vizsgálata Bécs és Budapest példáján	365
<i>Wießner, Reinhard</i> : A müncheni lakáspiac fejlődési tendenciái és aktuális problémái	381
<i>Iván László</i> : Egy polgárosult kisváros (Pápa) területi szerkezete és városfejlesztési gondjai	403

Vita

Beszélgetés Közép-Európáról	418
---------------------------------------	-----

Krónika

Köszöntjük a 60 éves Berényi Istvánt	428
Részletes beszámoló a IGU Ipari Bizottságának konferenciájáról (<i>Kiss Éva</i>)	429
<u>Clifford Embleton</u> (1931–1994) (<i>Lóczy Dénes</i>)	438

Irodalom

<i>Németh Géza (szerk.): Földünk–környezetünk (Rétvári László)</i>	234
<i>Jakucs László: Általános természetföldrajz I. (Lovász György)</i>	256
<i>Cséfalvai Zoltán (szerk.): Visszaszámlálás Rudabányán (Böhm Ania)</i>	263
<i>Köszegfalvi György–Sikos T. Tamás: Városok és falvak infrastruktúrája (Tiner Tibor)</i>	363
<i>Héjja István–Kozma Endre–Stefancsik Ferenc: Katonaföldrajzi kézikönyv (Trócsányi András)</i>	440
<i>Földrajzi Atlasz (Rétvári László)</i>	442

CONTENTS

Papers on the 2nd Academic Day of Geography

<i>Berényi, I.: Change tendencies in the regional structure of Budapest</i>	221
<i>Jakucs, L.: Hydrothermal karst in the Buda Hills</i>	235
<i>Barta, Gy.: The central role of Budapest in Hungary</i>	247
<i>Kiss, É.: Structural transformation of industry and its consequences on urban structure</i>	251
<i>Dövényi, Z.: Contributions to the problems of unemployment in Budapest</i>	257
<i>Iván, L.: Spatial structure and central system of the Budapest agglomeration</i>	265
<i>Probáld, F.–Szegeci, G.: The spread of private ventures in the Budapest agglomeration</i>	281

Studies on urban geography

<i>Berényi I.: Foreword</i>	293
<i>Kocsis, K.: Change in the ethnic structure of Budapest and its region</i>	299
<i>Dövényi, Z.–Iván, L.: Conditions of employment and trends of their change in Budapest</i>	325
<i>Tózsá, I.: Public health information system in Budapest</i>	351
<i>Tiner, T.: A comparative geographical investigation of urban passenger transport problems in Vienna and in Budapest</i>	365
<i>Wießner, R.: New tendencies and actual problems of housing market in Munich</i>	381
<i>Iván, L.: Regional structure and urban development problems of a middle-class small town (Pápa)</i>	403

Discussion

Discussion on Central Europe	418
--	-----

Chronicle	428
Literature	234, 256, 263, 363, 440

INHALT

Vorträge des II. Geographischen Wissenschaftlichen Tages

<i>I. Berényi</i> : Umwandlungstendenzen des Stadtstrukturs von Budapest	221
<i>L. Jakucs</i> : Hydrothermaler Karst des Budaer-Gebirges	235
<i>Gy. Barta</i> : Budapests zentrale Rolle im Lande	247
<i>É. Kiss</i> : Stadtstrukturelle Konsequenzen der Umwandlung des Industriestructurs	251
<i>Z. Dövényi</i> : Erläuterungen zur Frage der Arbeitslosigkeit in Budapest	257
<i>L. Iván</i> : Territorialstruktur und Zentralsystem der Agglomeration von Budapest	265
<i>F. Probáld-G. Szegedi</i> : Verbreitung wirtschaftlicher Gesellschaften in der Agglomeration von Budapest	281

Stadtgeographische Abhandlungen

<i>I. Berényi</i> : Vorwort	293
<i>K. Kocsis</i> : Umwandlung ethnische Territorialstrukturs von Budapest und dessen Region (1850–1990)	299
<i>Z. Dövényi-L. Iván</i> : Budapests Beschäftigungslage und deren Veränderung	325
<i>I. Tózsá</i> : Sanitäres Umweltinformationssystem in Budapest	351
<i>T. Tiner</i> : Vergleichende geographische Untersuchung des städtischen Personverkehrs	365
<i>R. Wießner</i> : Neue Tendenzen und aktuelle Probleme des Münchner Wohnungsmarktes	381
<i>L. Iván</i> : Territorialstruktur und Stadtentwicklungssorgen einer verbürgerlichten Kleinstadt (Pápa)	403

Diskussion

Gespräch über Mittel-Europa	418
Chronik	428
Literatur	234, 256, 263, 363, 440

SOMMAIRE

Conférence de la 2ème Journée Scientifique de Géographie

<i>I. Berényi</i> : Tendances de la transformation de la structure urbaine à Budapest	221
<i>L. Jakucs</i> : Karsts hydrothermes de la montagne de Buda	235
<i>Gy. Barta</i> : Rôle centrale de Budapest dans le pays	247
<i>É. Kiss</i> : Conséquences de la transformation de la structure industrielle à la structure urbaine	251
<i>Z. Dövényi</i> : Contribution à la question du chômage à Budapest	257
<i>L. Iván</i> : Structure territoriale et le système centrale de l'agglomération de Budapest	265
<i>F. Probáld–G. Szegédi</i> : Distribution des sociétés économique dans l'agglomération de Budapest	281

Études de la géographie urbaine

<i>I. Berényi</i> : Préface	293
<i>K. Kocsis</i> : Changement de la structure spatiale ethnique de Budapest et sa région (1850–1990)	299
<i>Z. Dövényi–L. Iván</i> : Situation d'emploi et son changement à Budapest	325
<i>I. Tózsa</i> : Système d'information environmental sanitaire à Budapest	351
<i>T. Tiner</i> : Analyse comparative des problèmes du transport urbaine à l'exemple de Vienne et Budapest	365
<i>R. Wießner</i> : Problèmes actuelles et les tendances de développement du marché de logement à Munich	381
<i>L. Iván</i> : Problèmes du développement urbaine et la structure territoriale d'une ville de longue tradition bourgeoise (Pápa)	403

Discussion

Sujet de l'Europe Centrale	418
Chronique	428
Littérature	234, 256, 263, 363, 440

Budapest városszerkezetének átalakulási tendenciái

BERÉNYI ISTVÁN

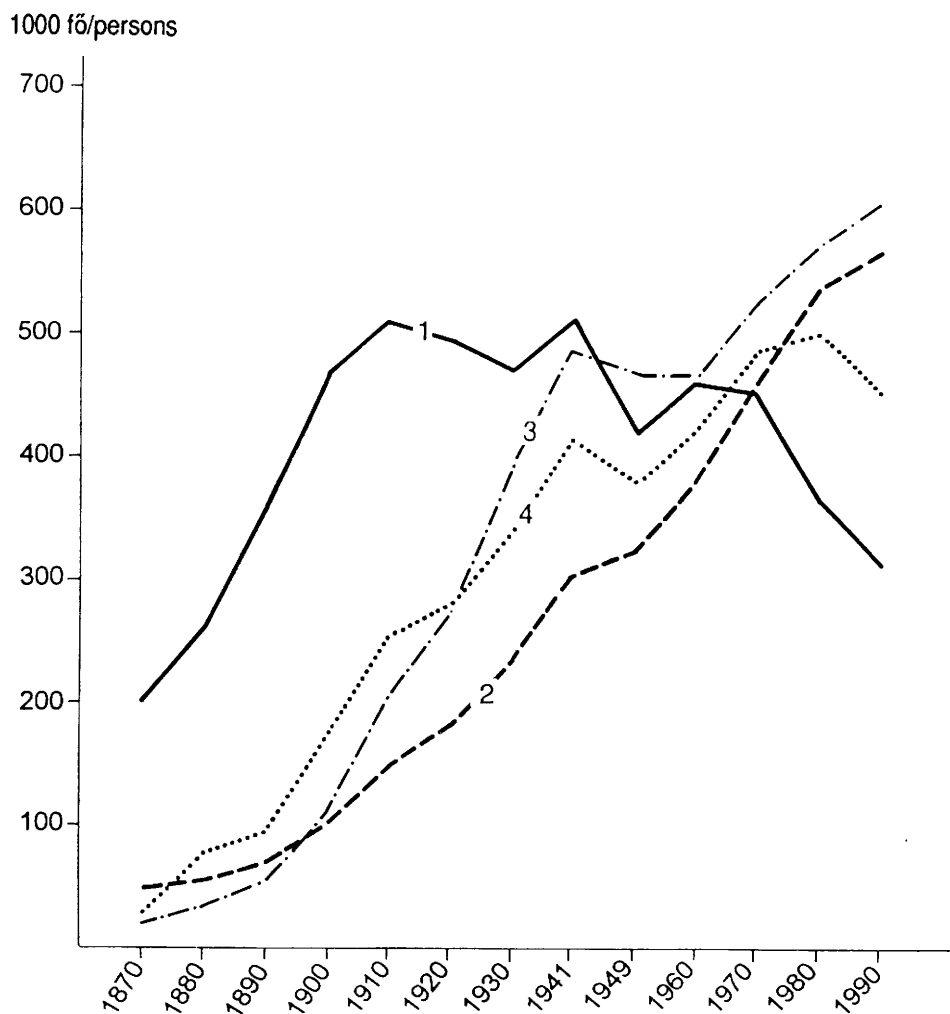
Budapest 1873. évi létrejötte (három középkori város: Buda, Óbuda és Pest egyesítése) után Európa leggyorsabban fejlődő nagy városa lett, mivel Budapest az Osztrák–Magyar Monarchián belül a Kárpát-medence régiójának gazdasági szervezőközpontjává vált. A Kelet- és Délkelet-Európából Ny-ra irányuló szárazföldi útvonalak, valamint a Baltikum és a Balkán, ill. Észak-Itália közötti forgalom növekedése, különösen pedig a vasúthálózat gyors és centrális kiépítése erősítette Budapest regionális centrum jellegét.

A kapitalizáció először a város élelmiszer- és textiliparát, majd gépgyártását lendítette fel, de a városfejlődés egyik legfontosabb tényezőjévé a nagy- és kiskereskedelem, a pénzpiac és a kulturális szféra vált. Ezzel Budapest a Monarchia K-i régiójának legfontosabb központja lett, s így Bécs, Prága és Budapest mint központok a Monarchiát három olyan regionális egységre tagolták, amelyek meglehetősen különböző fejlettségűek és erősen lokális gazdasági szerveződéssel voltak szerkezeti egységek, és amelyeknek a háttérben már a különböző törekvésű nemzetállami érdekek álltak.

A Monarchia szétesésével, s a királyi Magyarország területi felosztásával Budapest elveszítette makroregionális gazdasági–szervezőközponti szerepét a Kárpát-régióban, interregionális kapcsolatai beszűkültek, s ezzel vált ténylegesen az ország fővárosává. Bécs más léptékben ugyan, de folyamatában hasonló funkcionális beszűkülést, a birodalmi–igazgatási szerepkör elvesztését élte át az első világháború után. Ezzel mindkét város relatíve „túldimenzionáltá” vált az új nemzeti állam területén. Budapest az ország népességének 17,3%-át, Bécs 23,5%-át koncentrált még 1949-ben is. Ez a népességkoncentráció a második világháború után Bécs esetében mérséklődött, Budapestben azonban tovább fokozódott (20,4%, 1990).

Budapest népességváltozásának 120 éve (*1. ábra*) a városszerkezet átalakulásának négy jól elhatárolható funkcionális övezetét jelöli ki (*2. ábra*), mely övezetek az 1970–1990 közötti időszakban jelentős változáson mentek át a várostervezés hatására. Ezért az 1989-ben bekövetkezett politikai változás – s ennek hatására a piactudással összefüggő funkciók gyors megjelenése, a városi önkormányzati rendszer kiépülése, amellyel a lokális érdekek erősen előtérbe kerültek – új helyzetet teremtett a városfejlesztés számára. Budapest elfogadás előtt álló, új városrendezési terve már messzemenően igyekszik figyelembe venni azokat az új folyamatokat, amelyek a város funkcionális rendszerének átalakulását előidéztek, ill. felgyorsítják.

Az alábbiakban Budapest népességfejlődésének területi különbségei alapján lehatárolt városövezetek funkcionális rendszerét mutatjuk be és utalunk azokra az új fejlődési és fejlesztési irányokra, lehetőségekre, amelyek 1989 után a hazai és nemzetközi tökékoncentrációval kialakultak.

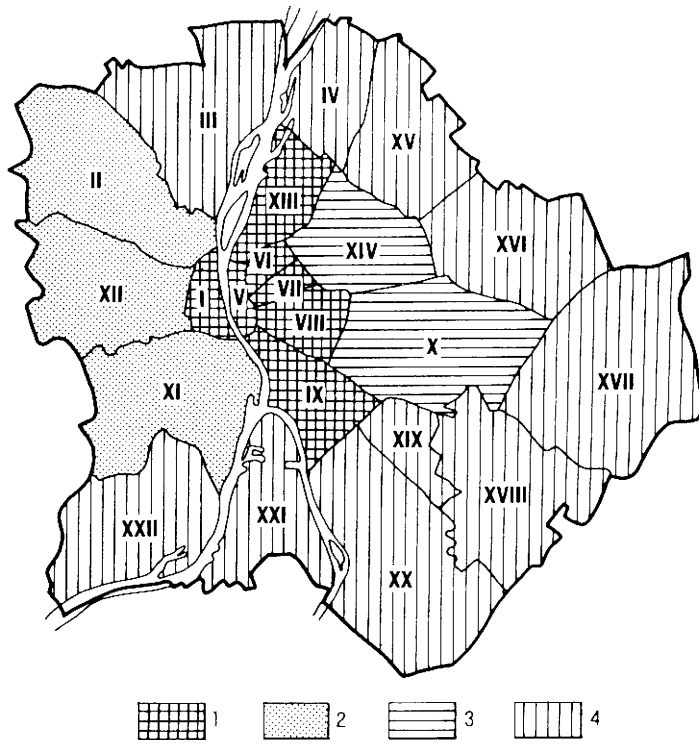

1. ábra. Budapesti városövezetek a népességszám-változás alapján, 1870–1990. – 1 = városmag; 2 = budai övezet; 3 = Pest középső övezete; 4 = Pest külső övezete

Urban belts of Budapest founded on population changes between 1870 and 1990. – 1 = city core; 2 = Buda residential belt; 3 = intermediate belt in Pest; 4 = outer belt of Pest

Budapest történeti városrészei

A népességszám alakulásának vizsgált időszaka (1870–1990) alapján történeti városrészeknek tekinthetjük az I., V., VI., VII., VIII. és a IX. kerület belső területét. E városövezet népességszáma a két világháború között érte el a maximumot, ezt követően

2. ábra. A városövezetek területi elhelyezkedése. – A jelmagyarázatot l. az 1. ábránál!

Spatial structure of urban belts in Budapest. – For explanation see Fig. 1.

az állandó lakosok száma folyamatosan csökkent. E népességszám csökkenést azonban nem a nyugat-európai nagyvárosok city-képződésére jellemző funkcióváltás idézte elő, hanem a világháborúnak, ill. az azt követő politikai kényszerpályának a kerületekben is „lecsapódó” hatásai (deportálás, háború miatti költözés, az 1945 utáni emigrálás, kitelepítés, államosítás stb.). Talán csak az I. (Buda) és az V. (Pest középkori városrésze) kerület mutatta a city-képződésnek azokat a sajátosságait már a századfordulótól, amelyek a nyugat-európai milliós lélekszámú nagyvárosokban általánosak voltak.

Az általunk történeti városrésznek nevezett övezet tehát sem a lokális társadalmak átalakulása, sem a funkcionális struktúra tekintetében nem egységes. Ugyanakkor általános jellemzője, hogy a népességszám közel fél évszázada csökken, a beépítettség lényegesen nem változott, a városkép megőrizte az építési idejének alapvető karakterét, miközben fokozatos és folyamatos funkcióváltásnak vagyunk tanúi.

Budapest történeti városmagjának átalakulása – s ezzel összefüggésben a city-képződés – alapvetően abban különbözik – közép-európai nagyvárosi példánál maradva – Bécs vagy München városmagjának átalakulásától, hogy Budapest tényleges és jelentős középkori városa (Buda) topográfiai izoláltsága miatt (ti. Duna-teraszra épült és a Duna elválasztja a modernizálódó várostesttől) nem újult meg és nem épült be úgy a modern nagyvárosi szerkezetbe, mint a Burgviertel Bécs, ill. a Residenzstadt München esetében.

A fentiekből következik, hogy az ún. Altstadt Budapest esetében térben nem zárt, egységes szerkezet, mert a tér eltérő topográfiai adottságai, beépítési lehetőségei miatt funkcionálisan is különböző irányba fejlődtek az egyes városrészek a kapitalizációval felgyorsuló városfejlődés során. A történeti városszerkezetnek ezek az eltérő adottságú funkcionális egységei nagyon különböző fejlesztési lehetőséget kínálnak a mai átalakuló gazdasági-társadalmi struktúrában is.

A Várnegyed

A Várnegyed, amely az I. kerületnek csupán egy része, önmagában is kettős szerkezetű és funkciójú városrésze: a tulajdonképpeni királyi vár, az egykori kormányzati rezidencia együttesét és a középkori polgárvárost jelenti. A második világháborúban tönkrement királyi várnegyed a részleges helyreállítással kulturális funkciót kapott, ami ugyan illő és esztétikus, de a forgalmi elzártság miatt mégsem a legszerencsésebb megoldás. Ennél jobb volt a korábbi kormányzati rezidenciális funkció, mint ahogy ez Bécs vagy Prága esetében megmaradt.

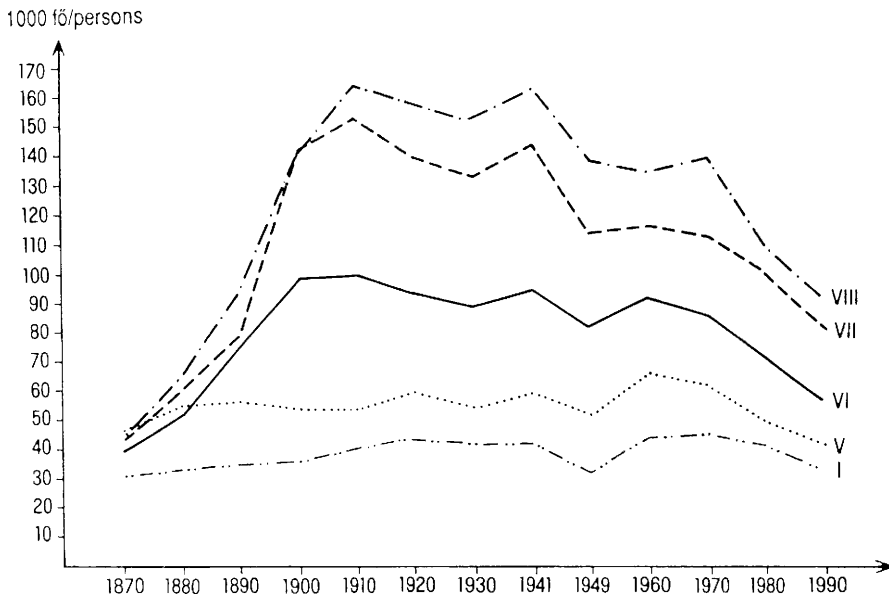
A Vár polgárvárosi negyede részben megtartotta lakófunkcióját, bár már a két világháború között is voltak itt közintézmények. Ezek száma a második világháborút követő rekonstrukció után tovább nőtt, s így a lakásállomány – és ezzel összefüggésben a lakosság szám – tovább csökkent. A várbeli rekonstrukciót követően – különösen az 1970-es évektől – fokozatosan erősödött a várnegyed idegenforgalma. Ennek következtében a polgárváros idegenforgalommal összefüggő beruházásai nőttek meg (hotel, vendéglők, üzletek stb.), ami a várnegyed megújulását erősítette.

A várnegyed egésze nem csak a fővárosnak, hanem az országnak is egyik legjelentősebb műemléki együttese. A negyed a világörökségnek is része, ezért nehezen képzelhető el olyan átépítés, beépítés vagy funkcióváltás, amely e karaktert veszélyeztetné. Megítélésünk szerint mindez nem csökkenti, hanem emeli e városrész presztizsét, ezért az ingatlanárak (lakás, épület) további emelkedésével kell számolni.

A várnegyedet körülölelő budai városrészek az elmúlt száz év alatt fokozatosan átépültek, ami inkább a lakófunkciót erősítette, mint a city-típusú fejlődést.

A budapesti city

Alapvetően más átalakuláson ment át a történeti városrész pesti oldala, a középkori Pest város területe, a tulajdonképpeni „budapesti city”. Az eklektika és a szecesszió évtizedeiben átépített és beépített középkori településből formálódott ki az európai léptékű nagyváros. Pest történeti városrésze kb. a Városliget–Népliget és a Duna között az I. világháborúig kiépült várostest, amelynek külső sávja már csak a főbb útvonalak mentén igazán nagyvárosi jellegű beépítésű, mert a két világháború közötti városnövekedés a városszerkezet horizontális terjeszkedését és nem a vertikális beépítés erősödését eredményezte.

3. ábra. A történelmi városrészekhez tartozó kerületek népességszám-változása, 1870–1990. – I, V, VI, VII, VIII = kerületszámok

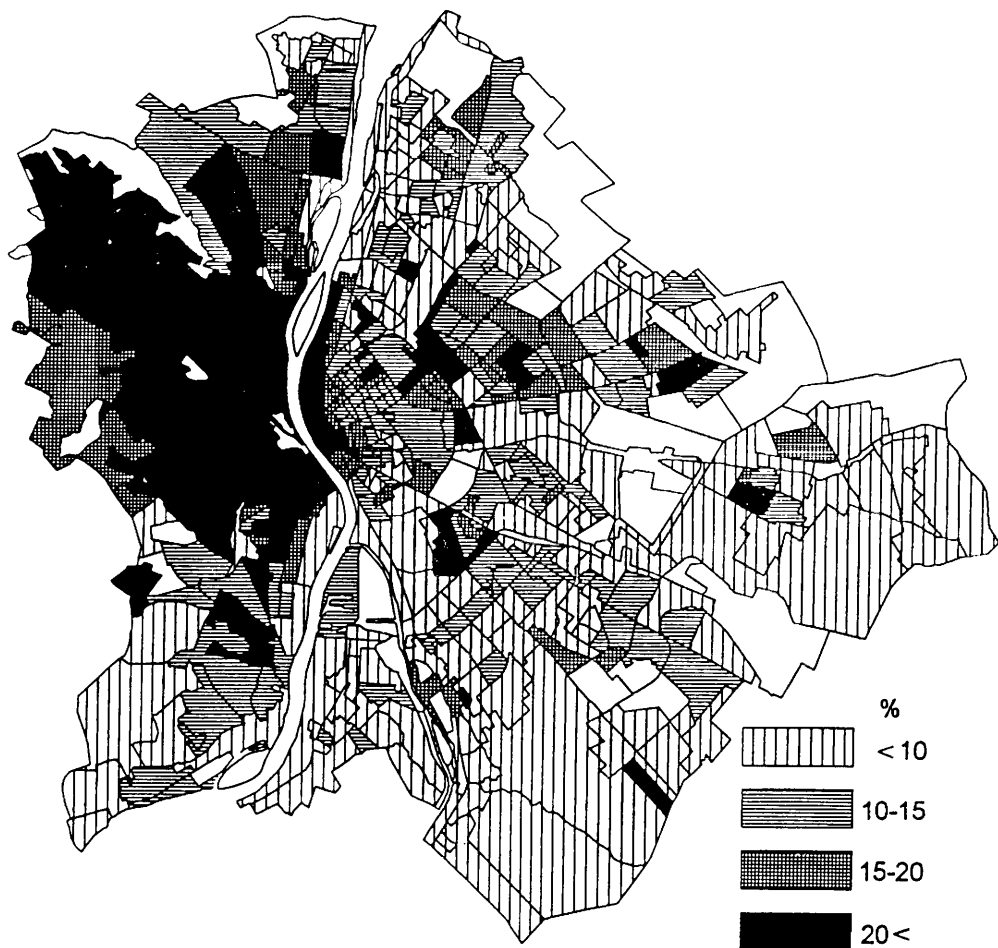
Population changes in the districts of historic urban structures, 1870–1990. – I, V, VI, VII, VIII = district numbers

Pest történelmi városrészén belül a lakónépesség számának 1870–1990 közötti változása (3. ábra) és a funkciók koncentrációja alapján három övezet határolható el, amelyek ugyan nem tiszta funkciójú területek, de a funkciók sajátos kombinációja, ill. egy-egy funkció dominanciája miatt mégis sajátos karakterűek:

a) Az V. kerület É-i részén alakult ki a főváros hivatali negyede, ahol elsősorban országos közintézmények épültek ki 1880–1910 között. Ez a típusú funkció koncentráció a II. világháború után tovább erősödött, mivel a várnegyed kormányzati épületegyüttesének pusztulásával e funkció is ebbe a városrészbe költözött. Ezzel e városrészben tovább erősödött az intellektuális munkahelyek száma és csökkent a lakásfunkció jelentősége. E folyamat nehezen lesz megállítható, annak ellenére, hogy törvény tiltja a lakások más célú igénybe vételét, de nem zárja ki a nem lakás céljára történő bérbeadást (pl. iroda), ezért 1989 után a magáncégek számának robbanásszerű megnövekedésével megnőtt a lakásokban berendezett cégirodák száma.

A hivatali negyedben dolgozók nagyobb hányada más városrészben – az intellektuális középréteg főként a budai városrészben (4. ábra) –, zöldövezetben lakik, ezért a napi „ingázás”, a budai és a hivatali negyed közötti forgalom rendkívül erős, ami a Duna-hidak állandó zsúfoltságát eredményezi annak ellenére, hogy a két városrészt földalatti is összeköti.

A hivatali negyed fejlesztésében három irány nyilvánvalónak tűnik: a lakásfelújításnak, bizonyos „luxusszanálásnak” olyan formáját kell kidolgozni, hogy az itt dolgozó társadalmi csoport igényének megfelelő lakástulajdonhoz jusson, amivel az említett napi ingázás csökkenthető és a belső városi forgalom mérsékelhető. Emellett elkerülhetetlen

4. ábra. A felsőfokú végzettségűek aránya a városrészekben, 1990. (Szerk.: R: WIEßNER-KOVÁCS Z. 1992.)
 Proportion of population with high grade qualification in urban belts, 1990. (Eds. by WIEßNER, R. and KOVÁCS, Z. 1992.)

lesz a mélygarázsok építése, amelyre módot ad a kihasználatlan pinceterület. Ezenkívül feltételezhető, hogy a kereskedelem és vendéglátás is fokozatosan igazodik a speciális társadalmi igényekhez és napi forgalomhoz. A munkahelyek minősége, a rendelkezésre álló lakásállomány, az itt élő népesség, a forgalom és az ellátás-szolgáltatás között ma erős diszharmonia van e városrészen belül, amelynek feloldását elő kell segíteni.

b) *Pest üzleti negyede* az V. kerület D-i része, amely az 1870-es évektől fokozatosan épült át, kereskedelmi funkciója folyamatosan megújult és bővült más funkciók rovására. A város kereskedelmi funkciója azonban nem koncentrálódik a „klasszikus” értelemben vett Belvárosra, hanem kiterjed a sugár- és körutakra, amelyek a történelmi városmagból indulnak, ill. azt keretezik (Kis- és Nagykörút).

Az üzleti negyed kereskedelmi–pénzügyi jelentősége a II. világháború végéig változatlan maradt, bár e funkció társadalmi bázisát, a zsidó kis- és nagypolgárságot ért szankciók, majd üldözés komoly mértékben meggyengítette, szétzilálta. A city élete ezért 1945–1949 között még újraéledt ugyan, de háború előtti presztízst már visszanyerni nem tudta. E városrész válságát azután teljessé tette a nagy- és kiskereskedelem, a bankok államosítása, a gazdaság piaci viszonyainak megszűnése. A pesti polgárság ezzel végleg kiszorult a gazdasági életből és annak döntés nélküli alkalmazottjává degradálódott. A nagypolgárság részbeni kitelepítésével, az üzletek egy részének bezárásával és átalakításával, a szórakozóhelyek számának csökkenésével a city-képződés nem csak leállt, hanem határozottan visszaesett.

Az 1968-as reformtörekvéseket követően, különösen az 1970-es évek közepétől, ha visszaesésekkel is, de folyamatossá vált a magánkezdeményezésre, részben a magántulajdonra épülő kiskereskedelmi és szolgáltató tevékenység. Az 1980-as évektől pedig a tervgazdaság mind több területen igyekezett magába építeni a piaci mechanizmus elemeit, ami elsősorban a kereskedelem és szolgáltatás területén jelentkezett. Ennek hátterében a differenciált társadalmi igények megjelenése volt, amelyet már csak piacérzékeny vállalkozásokkal lehetett kielégíteni.

A magánvállalkozások tömeges megjelenése a Belvárosban konfliktust idézett elő az épülethasznosítással összefüggésben. Az államosított üzletek visszaadásával ugyanis nem lehetett precedenst teremteni, ezért a közigazgatás arra kényszerült, hogy engedélyt adjon üzletek, elárúsító helyek létesítésére a kapualjakban, lépcsőházakban, földszinti raktárhelyiségekben, pincékben. Az 1980-as évek közepén a legfrekvenciáltabb utcák épületeinek első emeleti lakásait kezdték elfoglalni az üzletek. Így az üzleti negyedben egy furcsa „kettős struktúra” alakult ki a 90-es évek elejére a kereskedelmi egységek térbeli rendjében a tulajdonviszonyok szempontjából. Az utcafronton az egykor államosított üzletek, az előprivatizáció során esetenként már külföldi tulajdonba juttatott üzletek maradtak, míg az új vállalkozói csoport üzletei az épülettömbök belső udvaraiba, ill. a mellékutakba szorultak.

Ezzel párhuzamosan a kereskedelmi funkció horizontális terjeszkedése is megkezdődött, átlépte a Kiskörút vonalát, a „klasszikus” belváros határát és megkezdődött a VII. kerület háború alatt tönkrement vagy utána kisajátított elavult üzleteinek felújítása. Ez egybeesett a kerületben megkezdett városrekonstrukcióval, ami persze a tőkehiányos időszakban csak lassan és nehézkesen halad.

Az 1989. évi politikai változással megindult tőkebeáramlás a city egyértelmű fejlődését indította el; a kereskedelmi hálózat gyorsan megújul, a világháború óta beépítetlen telkeket hotelek, kereskedőházak és irodaházak foglalják el. Valószínűsíthető, hogy a Belvárosban további funkcióváltás megy végbe – elsősorban a lakófunkció rovására – és a city horizontális terjeszkedésével kell számolni (részben D-i irányba és az említett VII. kerület rekonstrukciójával összefüggésben).

A belső lakóövezet

Pest történeti városrészének fenti két funkcionális negyedéhez – mintegy a Kiskörúthoz „tapadva” – kapcsolódik a belső lakóövezet, amelynek része az említett VII. kerület is. Az övezet a városépítés 1870–1910 közötti periódusában épült ki. Ez a két

körút (Kis- és Nagykörút) közötti városrész sem tiszta lakófunkciójú terület, egyrészt intézmények (színházak, iskolák, irodák stb.) találhatóak itt, másrészt a lakóházak földszintjét üzletek foglalják el. (Ennek ellenére a főváros legsűrűbben lakott területe.)

A belső lakóövezeten belül a VII. kerületet érintette a leg súlyosabban a lakosság egy részének deportálása, de a teljes városrész társadalmát sújtotta a háború utáni kivándorlás, a polgárság egy részének kitelepítése, az 1956 utáni emigráció stb. Mindez egészében a történelmileg kialakult városi polgári társadalom teljes szétesését eredményezte. A lakások államosításával, a háború utáni önkényes lakásfoglalással a városi szegénység és a munkát kereső falusi lumpenség áramlott a lakóövezetbe, különösen a VII. kerületbe. E folyamatok összességében a belső lakóöv lakásállományának leromlását, egyes esetekben teljes lakótömbök lepusztulását eredményezték.

A belső lakóövezet leromláshoz az is hozzájárult, hogy az 1960–1980 közötti városfejlesztés csak a lakótelep-típusú lakásépítést finanszírozta és támogatta, s e programok a város vegyesövezetét vagy a város periferiáit érintették. Ugyanakkor dicsérendő, hogy e programokat nem a történeti városrész „felújítására”, „modernizálására” használták fel (mint azt néhány szocialista ország városépítészete tette) s ezzel megmenekült Budapest történeti városképe. Az viszont kétségtelenül negatív következmény, hogy a családok szétválásával a fiatal generáció költözik át az új lakótelepekre, s ezzel felgyorsul a Belváros, ill. a belső lakóövezet társadalmának előregedése. Így olyan előregedő és gyenge jövedelmű társadalmi csoport marad vissza a történeti városrészben, amely önerővel nem képes részt vállalni a politikai változás utáni lakásprivatizációban és a lakásállomány felújításában.

Pest történeti városrészének a Kis- és Nagykörút közötti övezete megítélésünk szerint a jövőben egyre szervezettebben kapcsolódik a városmaghoz, s a városrészben a city-funkciók megjelenésével kell számolni. Ez elkerülhetetlennek látszik, mert a forgalmi szempontból zárt budai oldal irányába az üzleti negyed nem tud terjeszkedni. A városmagot É-i irányban a hivatali negyed zárja le, tehát marad a K–DK–D-i irány, mely megfelelő városrekonstrukció esetén fogadni is képes a city-funkciókat anélkül, hogy a lakásszámot lényegesen csökkenteni kellene, s a népesség további kiköltözésével kellene számolni. Ez viszont feltételezi, hogy a city-funkciók kiépülésével párhuzamosan átfogó lakás-, ill. városrekonstrukciót hajtanak végre.

A budai lakóövezet

Az általunk történeti városrészként lehatárolt területet két egymástól nagyon eltérő funkciójú övezet fogja körbe, a Duna jobb partján a budai lakóövezet és a bal parton a pesti vegyes funkciójú övezet.

A budai lakóövezet három főbb típusát lehet elhatárolni:

a) Buda villanegyede, a zöldövezeti lakófunkciójú terület legsajátosabb településrésze, amelynek kialakulása a városeyesítéssel, Buda és Pest közötti hidak építésével függ össze. A Budai-hegység Dunát elérő dombjai (Gellérthegy, Rózsadomb) még a városeyesítés idején is elsősorban a városi polgárság kiránduló helyei voltak, kertekkel, hétvégi házakkal hasznosítva. A városfejlődés gyors, 19. sz. végi periódusában – de még inkább a századforduló után – vált a Gellérthegy és a Rózsadomb a városi nagypolgárság és az arisztokrácia zöldövezeti lakóterületévé.

Ezzel párhuzamosan a városi közép- és kispolgárság kirándulóhelyei egyre jobban kitolódtak a Budaihegyek és völgyek irányába (Svábhegy, Hűvösvölgy, Zugliget stb.). A két világháború között az új területeken is nyaralók épültek, amelyek egyre szélesebben fogták át a budai villanegyedet. A második világháború alatt sok pesti család a városkörnyéki nyaralókban talált menedéket és ha belvárosi lakása elpusztult, az üdülő vált állandó lakássá. Ilyen módon vált lakóterületté Római-fürdő és a Római-part környéke, amely eredetileg a városi polgárság kedvelt hétvégi üdülőterülete volt.

Az 1960-as évektől a belső lakóövezet lakásállományának romlásával egyre többen – elsősorban tehetősebbek – építettek családiházat vagy vettek részt szervezett társasház-építésben a budai zöldövezetben. A budai oldal beépítése nem csak horizontálisan történt, hanem vertikálisan is, azaz emeletes társasházakat emeltek és telekaprózódás révén a beépítési sűrűség is fokozódott.

b) A budai lakóövezet másik típusát a történelmileg kialakult rác települések alkotják, melyek közül az egykor önálló városi jogállású Óbuda a legnagyobb, de ma már hasonló lakófunkciót tölt be D-en Budafok vagy Budatétény. E települések egykor önálló gazdasági ágazatokkal (mezőgazdaság, ipar, kézművesség stb.) rendelkeztek, de mára alig maradt valami a korábbi lokális foglalkoztatásból. Különösen Óbuda épült át teljesen, az eredeti településszerkezet valójában eltűnt és a városka nagy lakóteleppé változott. A tervezett „alközpont” funkcionális értelemben csak részben épült ki.

A kisebb, ugyancsak lakófunkciójú települések (pl. Csillaghegy, Budafok, Nagytétény) belső szerkezete alig változott, a beépítés itt is fokozódott, kisebb lakótelepek is épültek, de a népességnövekedés, a betelepülés nem vált olyan méretűvé, mint Óbudán.

c) Az 1960–1980 közötti nagyarányú lakásépítés hozta létre a budai lakóövezet külső peremének lakótelepeit (É-on Békásmegyér, D-en és DNy-on Kelenföld, Lágymányos és Gazdagrét). A budai lakótelepek felépítésével megnőtt a lakó- és munkahely közötti távolság, mivel az új munkahelyet teremtő ipari beruházások a pesti oldalon valósultak meg. Mindez tovább növelte a városon belüli ingázást, s terhelte elsősorban a tömegközlekedési eszközöket. A budai oldal nagy lakótelepei csupán felszíni közlekedéssel (elővárosi vasút, villamos, autóbusz) érhetők el, tehát a napi forgalom elsősorban a dunai hidakon áramlik át a pesti oldalra.

Ma már nyilvánvaló, hogy a budai oldal lakófunkciója túldimenzionált, amin rövid távon alig lehet segíteni. A külső autópálya-gyűrű megépítése tudná tehermentesíteni a belső Duna-hidakat és az úthálózatot, mert ezen elérhetőek lennének Pest külső ipari munkahelyei, ill. vegyes funkciójú övezete.

A pesti vegyes funkciójú övezet

Pest vegyes funkciójú övezetéhez a XIII. kerület (Angyalföld)–X. kerület (Kőbánya)–IX. kerület (Ferencváros) sávjában lévő egykori elővárosok összeépült rendszere tartozik. E zónát a külső körút (Róbert K.–Hungária–Könyves K.) kapcsolja a történeti város pereméhez. A 19. sz. második felében gyorsan kapitalizálódó nagyváros perifériájára települt az ipar: a dél-pesti területekre az élelmiszeripar, az észak-pesti területekre a gépgyártás, az észak-pesti elővárosokba (Angyalföld) az élelmiszeripar, majd a gépgyártás; a két világháború között pedig a nehézipar is megerősödött a Csepel-sziget É-i részén (XXI. kerület). Valójában ennek az övezetnek volt a folytatása Dél-Budán Kelenföld és

Albertfalva ipari területe, Óbuda textilipara és hajógyártása, mely ipari funkciók a második világháború után elveszítették jelentőségüket, s az ipari telephelyeket fokozatosan lakótelepek váltották fel.

A pesti oldal vegyes funkciójú övezete abból adódik, hogy az ipartelepek kiépítésével, bővülésével nem szorultak ki az övezetből az egykori elővárosi lakott településrészek (Angyalföld, Zugló, Kőbánya stb.), hanem részben az ipari munkásság lakóterületeivé váltak. Az ipari üzemek és a város már a két világháború között is lakásépítési akciókkal igyekezett a munkavállalókat helyben letelepíteni. A második világháború után a központilag támogatott iparfejlesztés ráirányította a figyelmet a „munkáskerületek” korszerűsítésére, s politikai kérdéssé vált a „munkáslakás-építés”. Így a lakásépítés már az 1950-es években elkezdődött ebben az övezetben, s ma a lakótelep építés legkülönbözőbb típusai vannak jelen ezekben a kerületekben.

Az 1970-es évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy e zóna az iparfejlesztést, az új ipari telephelyek kiépítését és a további tömeges lakásépítést sem tudja fogadni. Ezért a városfejlesztés figyelme – a további lakásépítés szempontjából megfelelő hely keresése során – a második világháború után a fővároshoz csatolt külső kerületek felé fordult.

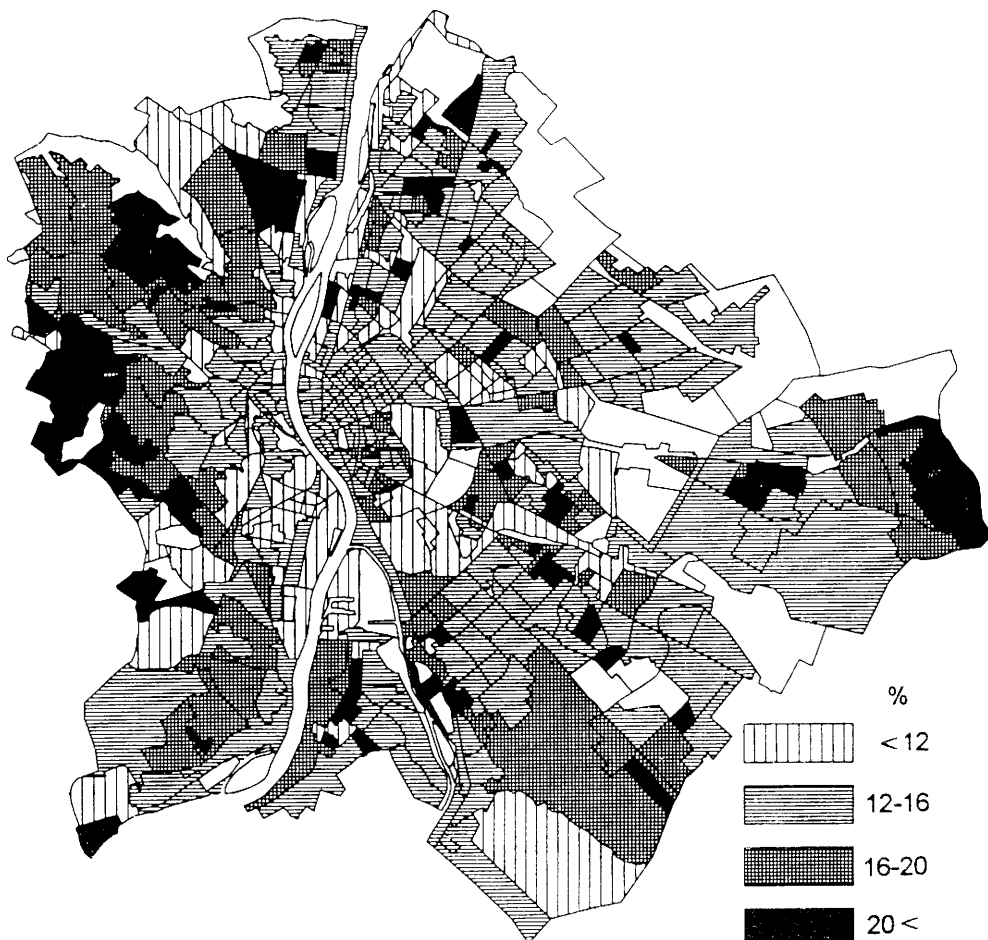
Pest vegyes funkciójú övezetében mind sürgetőbbé vált a városi alapfunkciók kiépítése, mert megkezdődött a városi alközpontok kiépítése a városmagból kivezető sugárutak és a külső körutak metszéspontjában, amelyek a tömegközlekedési eszközök csomópontjaivá is váltak. Az 1980-as évek közepétől, de különösen az 1989. évi fordulat után jellegzetesen városi intézmények is megjelentek a külső körutakon és az említett alközpontokban (pl. bankok, biztosító társaságok, külkereskedelmi cégek, áruházak stb.). Ezzel megkezdődött a vegyes övezet integrálódása a városszerkezetbe, amit a kedvező forgalmi helyzet (a felszíni közlekedés mellett földalatti vasút is üzemel) csak gyorsít.

Városfejlesztési szempontból a főváros e vegyesfunkciójú övezete a leginkább tökeigényes, mert itt a városi alpinfrastruktúra is hiányos vagy kis kapacitású, elengedhetetlen a környezetkímélő szelektív iparfejlesztés, a kisvárosi, helyenként falusias jellegű lakásállomány felújítása és a városi funkciók alközpontokban történő kiépítése. Mindennek működtetése olyan korszerű közlekedési rendszert tételez fel, amely nem csak az övezeten belüli térkapcsolatokat gyorsítja fel, hanem képes a külső lakóöv és a Belváros kapcsolatának lebonyolítására is. Az övezet nagy előnye, hogy a beépítést különösebben szigorú építészeti előírások nem korlátozzák.

Pest külső övezete

Pest külső övezetét jelentő kerületeket (XV.–XXI. kerületek) csak 1950-ben csatolták a fővároshoz. E kerületekben főleg a fővárosi iparban foglalkoztatott ingázó munkások laktak, akik többsége a két világháború között költözött ezekben a főváros közigazgatási határán kívül levő, falusias jellegű településekre. Ez a kertés, családiházias életmód jobban megfelelt a vidéki bevándorlók igényeinek és lehetőségeinek, mert az ipari munka mellett a kert hasznosításával kiegészítő jövedelemhez is jutottak, vagy hozzájárultak a család eltartásához.

Az 1970-es évekkel induló iparszerű tömeges lakásépítés e falusias települések közötti szabad területeket használta fel és ma egymás mellett találjuk a nagyvárosi lakótelepi beépítést és a falusias családiházias lakóterületeket. Ez a „zöldmezős” lakás-

5. ábra. A gyermekkorú népesség aránya városrészenként, 1990. (Szerk.: R. WIEBNER–KOVÁCS Z. 1992
 Proportion of early aged population in urban belts, 1990. (Eds. by WIEBNER, R. and KOVÁCS, Z. 1992.)

beruházás kétségkívül gyors, hatékony és látványos volt, ám városszerkezeti szempontból azonban olyan negatív következményekkel járt, amelyek javításához évtizedek szükségesek. Néhány közülük:

- A főváros a lakásépítésre felhasználható tőkéjének több mint 80%-át investálta a városperemi lakótelep-építésbe, s ezáltal a Belváros lakásállománya tovább romlott.

- A fiatal generáció kiköltözése a történeti városrészből (5. ábra) általánossá vált, s ezzel felgyorsult a belvárosi társadalom előregedése. Ennek negatív konzekvenciái a piacgazdaságra való áttérés időszakában éleződtek ki, amikor a city-képződés, a lakás-privatizáció, a városrész rekonstrukció stb. a helyben maradt lakosság ellenállásába ütközik, mivel az nem tud aktív részese lenni a belváros funkcionális megújulásának. Tehát ellentmondás alakult ki a helyi népesség és a megjelenő új funkciót hordozó társadalmi csoportok érdekei között.

– A városperemi gyors, tömeges lakásépítés nem járhatott együtt az alközpontok funkcionális rendszerének kiépítésével, ezért a lakótelepek alvó városrészek maradtak, s az itt élő népesség változatlanul a belső városrészek funkcióit veszi igénybe, ami megnövelte a centrum és a periféria közötti forgalmat.

– Ezzel a forgalomnövekedéssel nem járhatott együtt a városi tömegközlekedési hálózat bővítése sem, kiépítetlen maradt a további körút rendszer, az autópálya-körgyűrű és az ehhez tapadó ellátó–szolgáltató intézményhálózat.

A fenti néhány konfliktus jól érzékelteti, hogy milyen irányú fejlesztésre lesz szükség ahhoz, hogy a városperemi lakótelepek a városszerkezet tényleges funkcionális részeivé váljanak.

A városszerkezet funkcionális átalakulásának vázolt főbb irányai pedig azt jelzik, hogy milyen méretű és irányú beruházásokra lesz szükség ahhoz, hogy Budapest az ezredfordulót követő évtizedekben megfeleljen a Kárpát-régióbeli metropolisz-szerepkörének.

IRODALOM

- BERÉNYI, I. 1986. Conflicts in land-use in Suburbia: The example of Budapest. – In: HEINRITZ, G.–LICHTENBERGER, E. (Ed.): *The take-off of Suburbia* – Steiner Vlg. Stuttgart. pp. 125–133.
- BERÉNYI, I. 1992. Die Veränderungen der funktionellen Struktur von Budapest im Spiegel der wirtschaftlich–gesellschaftlich–politischen Umgestaltung in den 1980-er Jahren. – In: *Zur ökonomischen und ökologischen Problematik der Städte Ostmitteleuropas nach der politischen Wende*. Graz, pp. 76–82.
- BERÉNYI, I. 1994. Transformation of the Urban Structure of Budapest. – *GeoJournal* 32. 4. pp. 1–12.
- BERNÁT T.–BORA GY.–FODOR L. 1972. Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve, 1872–1972. – *Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest* 460 p.
- CSANÁDI G.–LADÁNYI I. Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai. – *Akadémiai Kiadó, Budapest* 286 p.
- CSÉFALVAY, Z.–ROHN, W. 1992. Die Transition des ungarischen und Budapester Wohnungsmarktes. – *ISR-Forschungsberichte, H. 6. Wien*. 47 p.
- ENYEDI, GY.–SZIRMAI, V. 1992. Budapest. A Central European Capital. – *Belhaven Press London*, 212 p.
- GEREVICH L.–KOSÁRY D. (szerk.) 1973. Budapest története I–II. – *Budapest Főváros Tanácsa, Budapest*, 864 p.
- HALTENBERGER M. 1942. Budapest városföldrajza. – *Stephaneum, Budapest*, 312 p.
- IVÁN, L. 1994. Spatial Structure and Inherency of the Central System of the Budapest Agglomeration. – *GeoJournal* 32. 4. pp. 86–94.
- KONRÁD GY.–SZELÉNYI I. 1971. A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. – *Valóság, 12.* pp. 19–35.
- KOVÁCS, Z. 1990. Rich and Poor in the Budapest Housing Market. – In: HANN, C. M. (ed.): *Market Economy and Civil Society in Hungary*, Frank Cass London, pp. 110–124.
- KOVÁCS Z. 1992. A budapesti bérlakásszektor. – *Tér és Társadalom* 6. 3–4. Pécs, pp. 55–73.
- KOVÁCS, Z. 1993. Der Aufschwung der Innenstädte: Das Beispiel Budapest. – In: ERNST, R. W.–BORST, R.–KRÄTKE, S.–NEST, G. (Hrsg.): *Arbeiten und Wohnen in städtischen Quartieren*. Birkhäuser Vlg. Basel, pp. 328–343.
- PREISICH G. 1973. Budapest jövője. – *Műszaki Könyvkiadó, Budapest*.
- PROBÁLD, F. 1974. A Study of Residential Segregation in Budapest. – *Annales, Budapest*, 64 p.

CHANGE TENDENCIES IN THE REGIONAL STRUCTURE OF BUDAPEST

by *I. Berényi*

S u m m a r y

Budapest used to be one of the fastest developing cities of Europe at the turn of the century. By 1910 its population had numbered 1 million compared to 400 thousand in 1880. The population growth went on after World War II and the number of its inhabitants exceeded 2 millions in 1970. The population growth had been accompanied with a constant, horizontal spreading of the urban structure. This process was intensified by the mass construction of the vast, state housing estates on the outskirts of the town between 1970 and 1985.

The major social conflicts of the Budapest urban development are introduced in simplified urban belts outlined by the specific features and regional processes of the population growth or changes.

The historic urban quarters include the districts basically preserving their mediaeval structure (District 1, the Castle District), or having been built up during the great scale urban development project of the 19th century (Districts 5 – 9). The most rapidly developing green belt residential quarter can be found in Buda, on the right bank of the Danube. Almost half of the 200 000 people, having left the City between 1970 and 1990, and chose this green belt. The belt of mixed functions (industrial and residential) in Pest is adjacent to the historic urban quarters and was built up at the time of the industrialisation at the turn of the century. The cores of the outer residential belt of Pest are those former satellite towns that were populated at the turn of the century and were administratively annexed to Budapest only in 1950 when the industrialisation projects were launched. The mass production of flats favoured these former satellite towns with vast open spaces as the sites of the new housing estates between 1970 and 1990. With the eventual building of the motorway ring around the capital, these urban quarters will be attached more closely to the functional system of the town. According to the new regional development plan of Budapest, the new functional subcentres, the urban gateways will be constructed along the intersection points of the motorway ring and the avenues headed towards the City.

To sum up it may be stated that the consequences of the economic transition after 1989 affected the regional structure of the capital in different ways. The changes, taken place in the social and functional regional structure of Budapest between 1970 and 1990, can be found in the background. The sectorial and group interests concerning the regional development of the town and its parts have also changed. All these provide a good ground and motivation for a sociogeographical analyses of the phenomena.

Translated by L. BASSA

Németh Géza (szerk.): *Földünk–környezetünk*. Földrajz tankönyv 14-15 éveseknek. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995. 256 old.

Az I. gimnáziumi (14 éves) tanulók részére készült sokszerzős (DÜRR J., FÁBRI M., HAJDÚ-MOHAROS J., MÉRÓ J., NÉMETH G.) tankönyv mind koncepciójában, mind kivitelezésében újszerű, igényes munka, amelyet elsősorban a földrajzot fontos (kiemelt) tárgyként kezelő iskoláknak lehet ajánlani. A mű egyrészt minden korábbi tankönyvnel színvonalasabb, korszerűbb ismeretanyagot kínál a diákoknak, másrészt mindazok hasznára forgathatók e viszonylag olcsó könyvet, akik a világ dolgaiban való eligazodáshoz fogódzót keresve megfakult ismereteiket szeretnék felfrissíteni.

A 9 fejezetre tagolódó kötet az érintett tudományterületek legfrissebb kutatási eredményeire támaszkodik, azaz kifogástalan szerkezeti felépítésében a csillagásztól, a sokoldalú földtudományi ismeretekig, majd a meteorológia, a geomorfológia, ill. talaj-, növény- és állatföldrajz válogatott tudnivalóitól a földrajzi övezetesség sokirányú kérdésköréig nyújt átfogó ismereteket.

A tankönyv igényes tartalmával analóg annak korszerű didaktikai elve és gyakorlata. Az egymásra épülő tárgyköröket figyelemfelkeltő *címek*, a lényegi mondanivalót kifejező *alcímek* emelik ki. Mindezekhez a szerzők szemléletes ábrákat, színes és fekete–fehér képeket, illusztrációkat adaptáltak, ill. válogattak saját gyűjtésükből. A munka legnagyobb erénye – a kiváló szerkezeti felépítés mellett – az *igényesség*: a fejezetek szerzői az egymásra épülő tárgykörökben a *legkorszerűbb alapismereteket* vonultatták fel, mindezeket tömören, közérthetően, amiért elsősorban a jó szerkesztést lehet dicsérni.

A könyv használatokor nyilván felvetődik majd, hogy a szerzők saját tárgykörökben előszeretettel használják az idegen szavakat és kifejezéseket. Javukra szóljon viszont, hogy azokat a legtöbb esetben az idegen szó magyar megfelelőjével is kiegészítik. Így remélhető, hogy a mindennapok során rendszeresen felbukkanó idegen szavak, szak kifejezések nem maradnak ismeretlenek és a „szinoním magyarral” együtt a korszerű műveltség és *tudás* szerves részeivé válnak.

A csillagászati és az általános földtudományi (azon belül kiemelten földrajzi) alapismeretek elsajátítását, a tudás elmélyítését, ill. a gondolkodásra való nevelést segíti ama didaktikai elv következetes alkalmazása is, hogy minden alfejezet mondandóját 2–4 kérdés feltevése követ. Olyanoké, amelyek közül legalább egy könyvtári búvárkodásra serkenti a tanulót vagy az olvasót.

Kiemelendő, hogy a tankönyv a forradalmian új lemezteltonikát a szárazföldi és az óceáni kéregmozgásokról szóló ismeretanyag középpontjába állítja, de a szerzők annak a szénhidrogén-képződésben és -felhalmozódásban betöltött szerepére (szubdukciós övezetek) is felhívják a figyelmet.

Az általános iskola 8 osztályának tananyagára is építő gimnáziumi tankönyv a lényegét tekintve *természettudományi mű*. A gazdaságföldrajz inkább mint a természetföldrajzi alapok *hatás-következményeiként* szerepel. Ám a szerzők didaktikai eljárása ebben is gondos és eredményes, mert e tárgykörben is törekszenek a főbb gazdasági összefüggések bemutatására és magyarázatára.

Összegzésként megállapítható, hogy a mai, új tankönyvekben igencsak bővelkedő időben e sokszerzős mű *újszerűsége és értéke* főleg *komplexitásában* rejlik. Vagyis abban, hogy a csillagászati, földtani, földrajzi ismeretek „ívén” jutnak el a szerzők a szerkesztés – korábban jogosan hiányolt – konklúziójához: nevezetesen ahhoz, hogy a jövő nemzedéke csak akkor igazodhat el a világmindenség, a Föld, a természeti és gazdasági környezet átfogó problémáiban, ha kellő ismeretei vannak *Magyarország nagytájairól, hazánk térszerkezetéről*, nem kevésbé a Kárpát-medence *magyar nyelvű földrajzi helynévanyagáról*.

A tankönyv igényessége nem csak a korszerű és komplex földtudományi felfogásban mutatkozik meg, hanem empirikus, lexikális anyagában is. Ez utóbbiakból azonban csak annyit nyújt, amennyire a tanulóknak ma mindenképpen szükségük van. *Olyan és annyi földrajzi tudást* kínál, ami a mai művelt ember ideáljához mindenképpen hozzátartozik.

A kötet tartalma tehát lényegesen eltér minden korábbi tankönyvétől. A könyvpiacon és az iskolákba kerülve a benne található ismeretanyag feldolgozása minden bizonnyal a gyakorló földrajztanárok számára is hosszabb időbeni elfoglaltságot jelent és elmélyülést követel. A többletmunkát azonban mindenképpen kiérdemli, mert *e szabadon választható földrajzi tankönyv* nem csak a Nemzeti Alaptanterv szellemiségének és törekvésének felel meg, hanem korszerű, igényes ismeretanyaga a földtudományi életpályára törekvő diákok felkészítésére, ill. felkészülésére is alkalmas.

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

A Budai-hegység hidrotermális karsztja

JAKUCS LÁSZLÓ

Bevezetés

Karsztnak kell-e tekintenünk a hidrotermális karsztokat, mint amilyenek a Budai-hegység mészkő és dolomit térszínei? Szabad-e leredukálnunk a karsztjelenségeket csupán a kőzetfeloldás révén kialakult formakincsekre? Ha egyenlőségjel tehető az oldódás és a karsztosodás közé, milyen geomorfológiai kategóriába tartoznak pl. a szakadékdolinák, a barlangok cseppkőképződményei, vagy a folyóeróziós barlangrendszerek?

Magától értetődő, hogy sem a barlangi cseppkőképződést, sem a folyóvíz medervájó mechanikai eróziójával kimosott nagy barlanghálózatokat nem rekeszthetjük ki a karsztjelenségek sorából amiatt, mert őket nem a víz oldása, hanem éppen ellenkezőleg annak akkumuláló, üledéklerakó tevékenysége, vagy pedig más „oldásidegen” hatótényezők érvényesülése hozta létre.

Ha viszont a vízben oldódni képes kőzeteknek minden olyan formakincsét karsztjelenségnek tekintjük, amelyeknek a kialakulásában a víz meghatározó genetikai szerepet játszott, akkor a hidrotermális folyamatok által létrehozott sajátos denudációs és akkumulációs formák is karsztjelenségekként értékelendők. (Ilyenek pl. a hévizes barlangok, az azokban található sajátos akkumuláció-típusok, a karbonátos kőzetek hidrotermák előidézte különféle megváltozásai, a mészkövek és dolomitok utólagos elkovásodása, a hidrotermális dolomitporlódás jelenségcsoportjai stb.)

A hidrotermális karsztosodás fogalmába tehát ugyanúgy beleértendő a hidrotermális tevékenységnek valamennyi geomorfológiai hatása, ami a karbonátos kőzeteken megjelenik, mint ahogyan a „normális” hidegvizes karsztosodás fogalmába is beleértendő a mészkőzetek denudációjának teljes formakincse és hatáseredménye. A tanulmány bemutatja a Budai-hegység azon sajátos megjelenésű – helyről-helyre változó arculatú – lepusztulási bélyegeit, amelyek a térségi hidrotermális tevékenység következményei, és amelyek a Budai-hegység hidrotermális karsztját értelmezhetővé teszik.

Magyarország karsztos hegyvidékei sorában a Budai-hegység egészen sajátos geomorfogenetikai bélyegeket mutat. Különös sajátossága abban rejlik, hogy – bár időskorú karbonátos kőzettömegek nagy kiterjedésben nyomozhatók a felszínén – a hegység rendkívül szegény hagyományos karsztjelenségekben, ám példátlanul bővelkedik a hidrotermális karsztosodási folyamatok munkájának eredményeiben. Emiatt a hegységet nem lehet a klasszikus karsztok kategóriájába sorolni, hanem tipikus hidrotermális karsztnak kell azt tekinteni. Sőt e hegység akár prototípusa is lehet a jól fejlett hidrotermális karsztoknak.

A hidrotermális karszt fogalma

A karszt szó szakirodalmi definíciói valamennyien megegyeznek abban, hogy az oldható alapanyagú kőzetet (többnyire a mészkövet) és a vele érintkezésbe kerülő oldóképes (többnyire mészagresszív) vadózus vizet tekintik a különböző karsztjelenségek genetikai alapfeltételeinek. Vagyis karsztok ott keletkeznek, ahol a csapadékból származó víz és a felszíni (vagy felszínalatti) kőzetfelületek hosszabb időtartamú érintkezéséből sajátos formájú korróziós (oldásos) alakzatok, ún. karsztjelenségek tudnak kifejlődni. A karszt fogalmának ezek a klasszikus meghatározásai azonban nem vonatkoznak a karsztok valamennyi folyamat- és jelenségcsoportjára, hiszen nincsenek tekintettel pl. a víz és a kőzetfelület érintkezésének dinamikájára, vagy az egymással kontaktusba lépő szilárd és folyékony (esetenként szilárd és szilárd, vagy szilárd és gáznemű) ható fázisok hőmérsékletére, de azok vegyi jellemzőire sem.

Korábban már foglalkoztam a különböző megfogalmazású karsztdefiníciók kérdésével (JAKUCS L. 1971), s rámutattam, hogy igazán jó meghatározást azért nagyon nehéz készíteni, mert a karsztok a természetben töbtényezős alakulatok. Ennek megfelelően rengeteg változatuk létezik, amelyekben a vadózus víz kőzetoldó szerepén kívül (vagy éppen anélkül) esetenként más és más karsztalakító tényezők is szerephez jutnak, mégpedig olykor uralkodó vagy kizárólagos nagyságrenddel. A karsztosodás fogalmát nem lehet tehát kisajátítani csupán a vizek kőzetoldó munkájára, hiszen ismerünk olyan karsztjelenségeket (pl. szakadék-dolinák, eróziós mészkővölgyek és barlangok, tektonikus poljék stb.), amelyeknek nem kialakulási előfeltétele a kőzet vízben való oldhatósága. A hidrotermális karsztjelenségek jó része is ebbe a kategóriába tartozik.

Mit értünk tehát hidrotermális karsztosodáson és melyek a hidrotermális karsztjelenségek? A szakirodalom hidrotermának azokat a természetes (többnyire mélységi eredetű) vízfelbukkanásokat nevezi, amelyeknek hőmérséklete nagyobb az adott körzet évi középhőmérsékleténél, és esetleg a vegyi összetétel is eltér a vadózus vizekétől. A hőmérséklet és a vegyi összetétel természetesen igen tág határok között változhat, hiszen pl. Észak-Szibéria fagyos földjén feltörő, 0 °C-nál valamivel magasabb hőfokú víz ott már melegforrásnak számít, ugyanakkor egy 25 °C évi középhőmérsékletű országban a 25 °C-os forrás még normális hidegvíznek tekinthető.

A fenti – ellentmondásosnak tűnő – helyzetből következik, hogy akkor járunk el helyesen, ha a karsztosító hidroterma fogalmát nem egy adott hőmérsékleti határértékhez viszonyítjuk, hanem úgy fogalmazzunk, hogy a karsztformáló termálvíz olyan – az adott térség hőátlagánál magasabb hőfokú és esetleg sajátos vegyi összetételű – víz, amely különleges, a normális karsztosodási folyamatok eredményeitől eltérő minőségű vagy mértékű formakincset alakít ki. Ez a definíciónk nem szűkíti le a hidrotermális karszttünetek fogalomkörét csupán az oldásos jelenségcsoportokra. Mint ahogy a hagyományos értelmezésű karsztosodás definíciójának sem szabad kirekesztenie magából a nem kőzetfeloldás útján keletkezett mészkődenudációs tüneteket, amelynek pl. a nagy karsztbarlangok, vagy a mészkőhegységek nyíltszelvényű völgyképződésményei, de akár a poljék többsége is stb.

A hidrotermális karsztosodás feltételei a Budai-hegységben

1. A Budai-hegységben a karsztok hidrotermális jellegének dominanciáját a normális hidegvizes karsztosodás formakincsének viszonylagos hiánya erősen kihangsúlyozza. Feltűnő pl. a kőzetfelületek karsszegénysége, vagy éppen az oldásos dolinák teljes hiánya a hegységben. Nincsenek patakbarlangok sem, de hiányoznak a bűvópatakok és a fejlett ponorok is. Mindez összefügg a hegység karsztosodásra alkalmas felszíni kőzetkibúvásainak mozaikszerű szétszórtságával, valamint azzal, hogy a hegység karbonátos kőzettömegei fedettek, takart pozíciójúak voltak a karsztok keletkezésének fő szakaszaiban. A hegység potenciális karsztfelületeinek jó része még ma is fedett állapotú, holott a terület erős negyedkori kiemelkedése erőteljes exhumálódást okozott.

Mint azt a Budai-hegység (408 km²) karbonátos kőzeteinek felszíni előfordulásait

1. ábra. A Budai-hegység felszíni karsztfáciái. – 1 = triász dolomit; 2 = triász mészkő; 3 = eocén mészkő; 4 = pleisztocén édesvízi mészkő

Superficial karst facies in the Buda Hills. – 1 = Triassic dolomite; 2 = Triassic limestone; 3 = Eocene limestone; 4 = Pleistocene travertine

ábrázoló térképünk mutatja (1. ábra), a térségnek még ma is csak mindössze 16%-án (65,5 km²) mutatkoznak karsztosodásra alkalmas kőzetkibúvások, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a felszínelatti előfordulási arányok is hasonlóak lennének. A karbonátos fáciesek bizonyos típusai valójában a hegység teljes területén, mindenütt jelen vannak különböző mélységben, és az egyes elszigetelt felszíni térképi foltok közötti egyaránt hidrológiai kapcsolatban állnak. Térképünkön négy olyan kőztfáciest különböztetünk meg, amelyek a térség karsztjelenségeinek a hordozói:

- az összes felszíni előfordulásnak mintegy 53,5%-a (35 km²) felső triász korú fődolomit,
- 30,0%-a (19,7 km²) ugyancsak felső triász korú dachsteini mészkő,

- 11,3%-ot (7,4 km²) tesz ki az eocén nummulinás mészkő, és végezetül
- mintegy 5,2% (3,4 km²) a főleg negyedidőszaki édesvízi mészkő.

(A hegység peremvidékein és a pesti oldalon többfelé jelentkező szarmata és lajtamészkövek a szorosabban értelmezett Budai-hegység kőzettani felépítésében lényegében nem vesznek részt.)

2. A Budai-hegységben valószínűleg kedvezőtlen feltételnek minősül a hidegvízi karsztosodás egyes jelenségcsoportjainak kifejlődése szempontjából a hegység erőteljes összetöredezettsége és tektonikai széttagoltsága is, ami a vadózus vizek azonnali mélybe jutására vezet. Számottevő vízfolyás tehát éppen a nagyfokú háromdimenziós szerkezet miatt nem tudott kialakulni a területen. Ez a magyarázata a búvópatakok, patakeróziós barlangok és a felszíni karsztvölgyek elmaradásának. A hegységet saktáblaszerű mozaikkockákra tagoló és nagy mélységig lehatoló függőleges kéregtörési síkok és tág tektonikai hasadékok ugyanakkor szinte mindenütt kedvező feltételeket, szabad utat nyitottak a fölfelé áramló termálvizeknek, és a Budai-hegységben sűrű tektonikus barlanghálózat keletkezett. Ezek a barlangok egymást keresztező, párhuzamos falú, magas sziklasikátorok labirintusából állnak, s az általuk körülhatárolt kőzettömegek kockaszerű blokkokra tagolódtak. Az ilyen barlangképződési mód egyik legjellemzőbb példája a Ferenchegy-i-barlang (2. ábra), azonban a többi barlangban is megmutatkozik a tektonika meghatározó szerepe (Pálvölgyi-barlangok, Mátyáshegyi-barlang, Szemlőhegyi-barlang, a solymári Ördöglyuk, a pilisi Legény-barlang, a Józsefhegyi-barlang stb.) (3., 4. ábra).

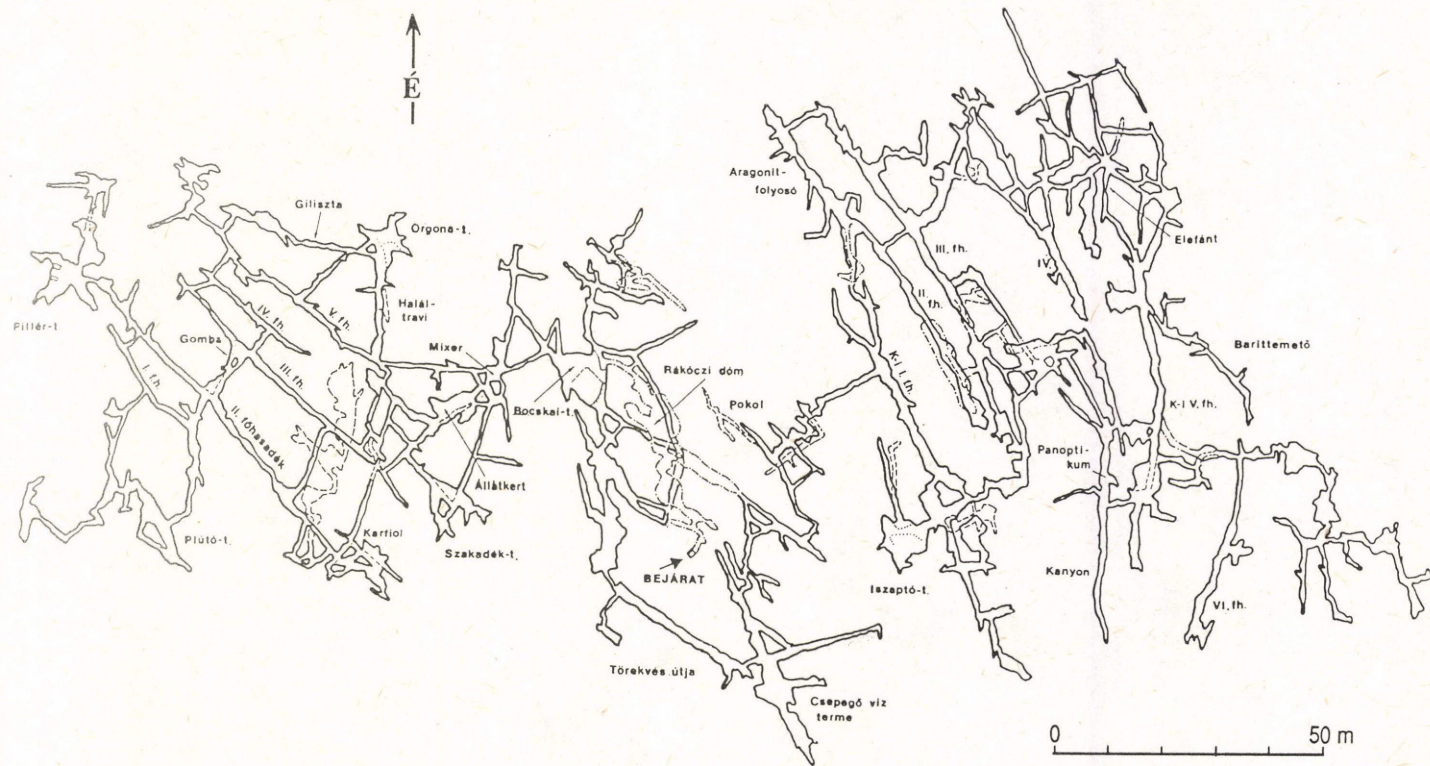
A Budai-hegység egészében véve azon kevés hidrotermális karszt közé tartozik, ahol a melegvízi karsztjelenségek nem csak pontszerűen elszórva, vagy vonalak mentén, hanem egyes körzetekben – éppen a felszínre szabad utat biztosító töréshálózatok rendhagyóan nagy sűrűsége miatt – területi kiterjedésben is térképezhetők.

Hidrotermális eredetű formakincs

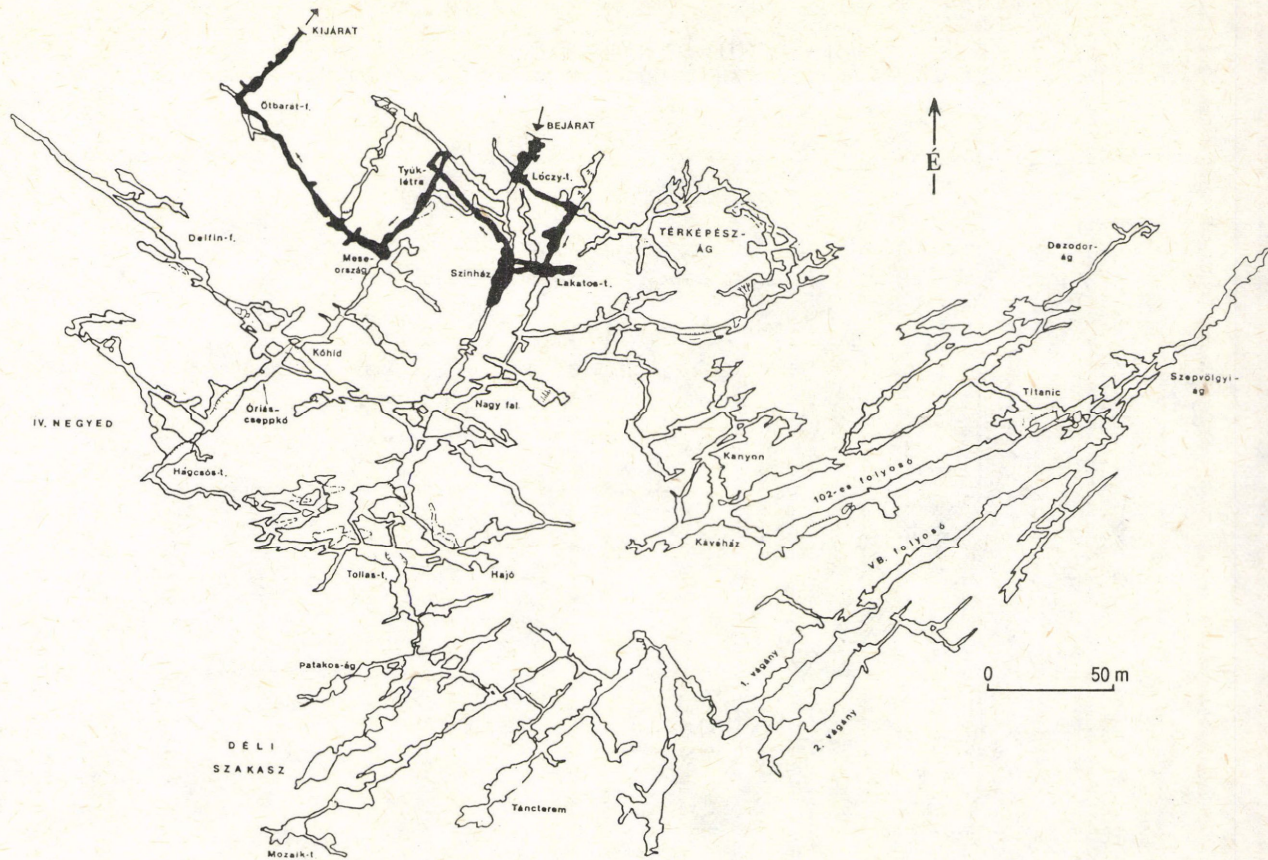
A hévizes karsztjelenségek csoportjában felszínalatti és felszínfeletti jelenségek egyaránt előfordulnak. Az alulról érvényre jutó hidrotermális karsztosodás mindig háromdimenziós, térbeli jelenségeket produkált. Így – szemben az egyéb karsztok jórészt kétdimenziós felületi jelenségcsoportjaival (karrok, kimaródásos dolinák stb.) – a felszínen látható hidrotermális kőzetelváltozásoknak (dolomitporlódás, kovásodott hévízkürtők stb.) mindig mélységi folytatásuk, gyökerük van.

1. Barlangok

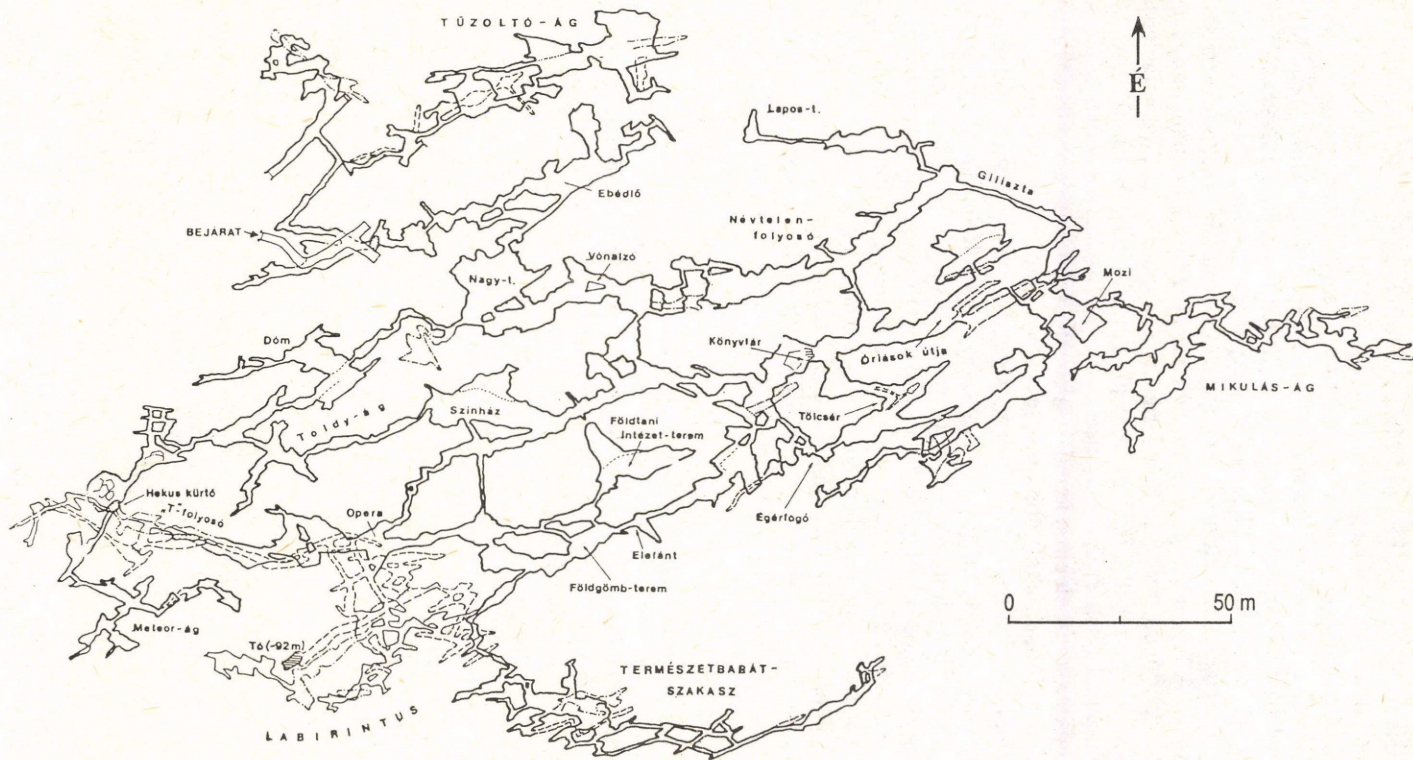
Az egyik legfigyelemreméltóbb felszínalatti hidrotermális karsztforma a hévizes barlang. A Budai-hegységben ismerünk jelenleg is aktív, azaz meleg vizet tartalmazó (Molnár János-barlang stb.), és ma már inaktív, száraz hévforrás-barlangokat. Aktivitásuk időszakától függetlenül ebbe a kategóriába azokat a barlangokat soroljuk, amelyeknek üreghálózatát a mélyből érkező meleg, vagy forró hidrotermák vize, esetleg gőzei hozták

2. ábra. A Ferenc-hegyi-barlang térképe (Szerk.: KÁRPÁTI J. 1982–1989)
 Map of the Ferenc Hill Cave (by KÁRPÁTI, J. 1982–1989)

3. ábra. A Pál-völgyi-barlang térképe (Szerk.: KÁRPÁTI J.–TAKÁCSNÉ BOLNER K. 1990)
 Map of the Pál Valley Cave (by KÁRPÁTI, J. and TAKÁCS-BOLNER, K. 1990)

4. ábra. A Mátyás-hegyi-barlang térképe (Szerk.: KÁRPÁTI J. 1981–1989)
 Map of the Mátyás Hill Cave (by KÁRPÁTI, J. 1981–1989)

létre: részben közvetlen oldás (korrózió), részben pedig az oldatok által átjárt anyagközet vegyi átrendezése (preparálása), ill. kimállásra való előkészítése útján.

Az ily módon keletkezett barlang morfológiája nagyon eltér a szokásos karsztbarlangok arculatától, kifejlődését ugyanis nem a gravitáció által irányított vízmozgások határozzák meg. A barlang a tér minden irányában csaknem egyformán fejlődik, azaz a járatai a patakosbarlangtól eltérően nem felülről lefelé, vagy oldalirányokba fejlődtek, hanem alulról felfelé hatolnak át a kőzeten, többnyire egy legmélyebben fekvő pontból (barlangi talppont) sugarasan feltörekvően, egyre bonyolultabb széttagozódással a felszínhez közeledve. A legtöbb ág azonban nem jut el a felszínig, hanem egy felülről átmenet nélkül záródó ún. vakkürtőben hirtelen elvégződik. Az ilyen vakkürtőknek rendszerint szabályos gömb, ill. félgömb formájú kupolás boltozata van (PÁVAI-VAJNA F. 1930; JAKUCS L. 1948).

A barlangjáratok térbeli elrendeződése a kőzetösszlet belsejében tehát valamilyen bokor ágaihoz hasonlítható, ahol többnyire egy talppontból kiágazó kürtőágak elvékonyodás és felszíni kommunikáció nélkül érnek véget. Szinte gyöngyfűzerszerűen rengeteg kisebb-nagyobb szabályos, gömbalakú üreg kapcsolódik járatokká ezekben a barlangokban. Ezeket mi gömbfülkéknek neveztük el, s kialakulásuk ugyancsak annak köszönhető, hogy a teljes vízelborítás miatt a korrózió és az egyéb üregképző vegyi hatások érvényesülését a gravitációs hidrodinamika itt nem irányította. E barlangüregék többnyire annyira bonyolult térbeli rendszert képeznek, hogy térképi ábrázolásuk a szokásos síkvetületekkel nem vezet használható eredményre. Ezért legcélszerűbb a méretarányos és formatartó térbeli gipszmodelljüket elkészíteni. A barlang gipszmodelljének fényképe már szemléltethetővé teszi az üregrendszer strukturális és morfológiai sajátosságait.

A hévforrásos barlangkeletkezési mód legtisztább morfogenetikai prototípusaként a Dorog melletti Sátorkő-pusztai-barlangot szoktuk tekinteni. A többi hidrotermális üregünk eredete ugyanis ennél többé-kevésbé összetettebb. A hidrotermális üregék bővülése leggyakrabban a tektonikus járatok formakincsével kombinálódik (Solymár-Ördöglyuk, Szemlőhegyi-barlang, Józsefhegyi-barlang stb.), de a hévizes formabélyegeket olykor az utólagos patakeróziós hatások is átrendezhetik (Mátyáshegyi- és Solymári-barlangok egyes részei, Pálvölgyi-barlangok stb.). Sőt olyan példát is ismerünk, ahol a hidroterma egy már kialakult idegen genetikájú üregbe csak nagyon rövid időre hatolt be. Ennek következtében a barlangfelületek morfológiáját a hévíz már nem fejlesztette tovább, s csupán a kőzefalakat díszítette ásványokkal (Ferenchegy-barlang).

2. A hidrotermális barlangok ásványai

Hazánk hévforrásos barlangjaiban különböző ásványtársulások fordulnak elő, amelyek a falakon, a mennyezetben és a sziklafelszíneken fennőve találhatóak. Ezek közül legáltalánosabban az aragonit változatos formáival, kristályos gipszbevonatokkal és nagy egyedi gipszkristályokkal, sőt helyenként gipsz-sztalaktitokkal és -sztalagmitokkal, szkaloéderes és romboéderes kristályos kalcittal, ritkábban pedig pirit utáni limonit pszeu-domorfózásokkal, táblás barittal és fluorittal lehet találkozni.

Különösen e két utóbbi ásvány jelenléte azonban igen elgondolkasztató magának a hidrotermának még ma is vitatott eredetét illetően. Alig kétséges ugyanis, hogy a

karsztvíz még felmelegedve sem tartalmaz bárium- és fluorvegyületeket. Valószínű tehát, hogy a magyarországi hévforrások vizének eredetét akkor értelmezzük helyesen, ha feltételezünk egyes periódusokban bizonyos posztvulkáni hatást is azok származásában. Egyébként a barlangi gipszelőfordulások általános és tömeges jellege is azt bizonyítja, hogy a barlangképződésben szerepet játszó víz szabad kénsav tartalommal is rendelkezett, márpedig ez sem fordulhatna elő akkor, ha a hidrotermák egyszerűen csak mélységi felmelegedett karsztvizek lennének.

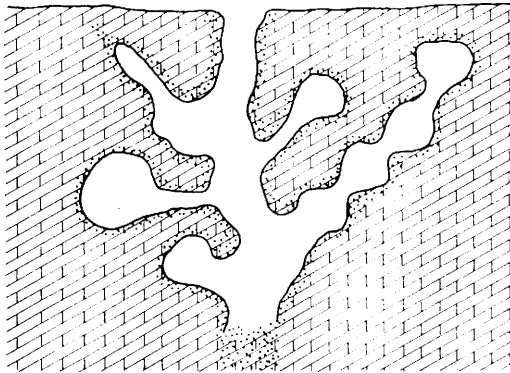
3. Felszíni dolomitporlódásos formák

A legfeltűnőbb és legnagyobb felszíni kiterjedésben előforduló különös hidrotermális karsztjelenségünk a triász földolomitkőzet porlódása, ill. aprózódása (murvásodása). Ugyanez a jelenség, azaz a kőzet eredeti szövetének lényeges kémiai megváltozás nélkül való szétesése néhány ponton a dachsteini mészkőben is megfigyelhető (pl. a Fazekas-hegyen), a porlódás tehát nem csak a dolomit speciális sajátossága. A dolomitpor „szálban álló” előfordulásainál világosan kitűnik, hogy az ép kőzettel teljesen azonos fekv. és rétegekben, zavartalan települési és makroszkópos kőzetszerkezeti helyzetben maradtak a kőzet telepei, miközben az anyag mikrostrukturálisan a keletkezés helyén széthullott.

Az eredetileg szilárd, tömött földolomit sok helyen egészen finom szemű, máshol durvább szemcséjű poralakban jelentkezik, s minthogy talaj nem, vagy csak nagyon gyéren keletkezik rajta, növényzet is alig borítja, így kopár homoksivatagra emlékeztető, fehéren világító területeket képez. A pordolomitban az esővizek gyorsan mosnak ki aszóvölgyeket, de ezek a formák rövid idő alatt elpusztulnak és újak keletkeznek. Gyakran megfigyelhető jelenség az is a dolomitpor előfordulások körzetében, hogy a száraz poranyagot a szél is kifújja és futóhomokként mozgítja.

Régebben a magánvállalkozók kézi erővel végezték a dolomitpor bányászatát

oly módon, hogy az ép kőzetből kikaparták a fellazult részeket. Ezáltal a pordolomit és az ép dolomit egymáshoz viszonyított előfordulási helyzetének korrelációját kitűnően mutató furcsa alakú üregek, kőzetjáratok maradtak vissza, pl. Pilisvörösvárnál (5. ábra).

5. ábra. Az ép kőzetből kikapart dolomitpor üregeinek térbeli helyzete (szelvény)
Spatial distribution of the cavities in the intact rock with dolomitic powder (profile)

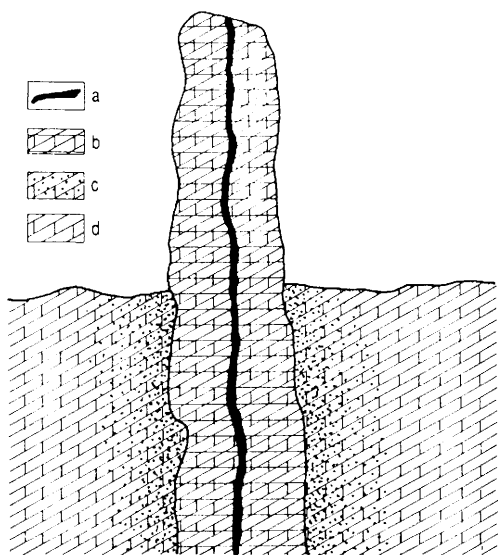
A pordolomit felszíni és térbeli (mélységi) elterjedése azt bizonyítja, hogy porlódások csak a hegyszerkezeti törésvonalakon, ill. azok kereszteződéseinek övezetében fordulnak elő, mégpedig minden esetben egykori hévforrások helyein. Sikerült tisztázni, hogy a hévforráskörzetekben mutatkozó dolomitporlódás fő oka a hidrotermák kőzetre gyakorolt hatása (SCHERF, E. 1922; JAKUCS L. 1950).

A feltörő melegvizek kontaktzó-

nájában átmelegedett kőzet szövetében ugyanis a pórsvizekből aragonit, esetleg anhidrit rakódott be a kőzetbe, s ezek az ásványok – a hőhatás későbbi megszűntével – térfogatnagyságukkal alakultak át a normális hőfokon stabil kalcitá, ill. gipsszé. Eközben a kiterjedő, megduzzadó anyag fellazította a kőzetszövetet.

A hidrotermákban igen gyakori szabad kénsav és vasszulfát is cserebomlási kapcsolatba léphetett azonban az infiltrációs zóna dolomitjának kalcitos szemcseközi kötőanyagával. Ha a kristályszemcsés dolomit cementáló mesze ezek hatására gipsszé, vagy akár anhidritté alakult, a kőzet kristályszemcséi ugyancsak azonnal szétlazultak. A laza szövetű, elporlott dolomit tehát a különböző hidrotermális folyamatok azonos megjelenésű végterméke.

Tény, hogy a hidegvizes karsztkorrózió is segíti a kőzet aprózódását, porlódását. A dolomitból ugyanis a mi klímánk hőmérsékleti viszonyai között a kettős sókristályszemcséket összetapasztó kalcit kötőanyag viszonylag hamarabb kioldódik, s ennek a szelektív karsztkorrózióknak egészen sajátos minőségű végtermékeként is létrejöhet az aprózódó, porlódó dolomittörmény. Az a tény azonban, hogy a Budai-hegységben a dolomitpor mindig az egykori hidrotermák körzetében fordul elő, azt mutatja, hogy e komplex folyamat fő tényezője nálunk mégis a hévíz hatása volt.

6. ábra. Elkovácsodott falú hévízkürtőből keletkezett dolomittorony szelvénye. – a = egykori hévízkürtő; b = elkovácsodott dolomit; c = porlódó dolomit; d = ép dolomittörmény

Segment of a dolomite tower originating from a hot mineral water funnel of silicified walls. – a = the former funnel of hot mineral water; b = silicified dolomite; c = powdering dolomite; d = intact dolomite rocks

Dolomittoronyaink egészen sajátos hidrotermális eredetű formái azok a sziklatornyok (6. ábra), amelyek ma környezetükből magasra kiemelkednek, miután ellenállóbb anyaguk nem esett áldozatul környezetük karsztos lepusztulásának. Ilyen sziklatornyok azokon a helyeken keletkeztek, ahol az egykori hévízforrások vize hidrokvartizált, ill. kovát is rakott le. A hajdani forráskürtő falába ezek a kovás oldatok néhány mélységre infiltrálódtak és a kőzet repedéseit, pórusait átjárva, azokba berakódtak.

Ilyen képződményekkel főként a budaörsi Csiki-hegységben találkozunk, a Huszonnégyökrös-hegy D-i oldalán és Máriamakk környékén, de így keletkezett a pilis-szentiváni Ördög-torony is. Ezzel szemben a Budaörsi-hegység legdélibb rögvonulatában, a Törökugratótól a Kőhegyig nincsen porlás, de erős a kovásodás. Ez a tény arra utal, hogy a hévízforrások itt kezdetől fogva kovalerakó jellegűek voltak, míg egyidejűleg a Csiki-hegységben kisebb hőfokú, kovamentes hévizek törtek fel.

A hidrotermális folyamatok időbeli változásai

Egyéb bizonyítékai is vannak azonban hévforrásaink változó hőmérsékletének és kémiai jellegének. A Duna peremi hévizek a pleisztocén folyamán már kovát sem hoztak a felszínre, és barlangoldó vegyi hatásuk is erősen lecsökkent, sőt egyenesen mészlerakó tendenciájúvá váltak. Ekkor keletkeztek a nagy kiterjedésű édesvízi mésztufa lerakódások. Közülük legtömesebb a budai Vár-hegy mésztufa platója. Települési sajátosságait, közszerkezetét a benne képződött barlangok nyújtotta feltárásokban kitűnően tanulmányozhatjuk.

A recens hévizek főleg a Budai-hegység dunai szegélyén (Gellért-fürdő, Rudas-fürdő, Lukács-fürdő stb. hévízforrásai) még napjainkban is előidéznak feltörési körzetükben, – különösen pedig a vizekkel közvetlenül érintkezésbe kerülő kőzeteken – különféle lokális elváltozásokat (korrózió, vegyi-mineralikus átformálás, bekérgezés, ill. szedimentációk stb.), azonban a melegvizek területi elterjedése – valószínűleg hófokuk és kémiai intenzitásuk is – a földtörténeti múltban (főleg a miocén végén) a mainál sokkal általánosabb és hatékonyabb volt. Emiatt az a véleményünk, hogy a Budai-hegység hidrotermális karsztja kialakulásának fő fázisa a harmadidőszak végére tehető.

IRODALOM

- CHOLNOKY J. 1936. A Budai-várhegy barlangjai. – Barlangvilág, 6.
- JAKUCS L. 1948. A hévforrásos barlangkeletkezés. – Hidr. Közl. 28. 1–4. pp. 53–58.
- JAKUCS L. 1950. A dolomitporlódás kérdése a Budai-hegységben. – Földt. Közl. 80. pp. 361–380.
- JAKUCS L. 1971a. A karsztok morfogenetikája. (A karsztfejlődés variációi) Földrajzi Monográfiák VIII. Akadémiai Kiadó Budapest, 310 p.
- JAKUCS L. 1971b. Szempontok a dolomittérszínnek karsztosodásának értelmezéséhez. – Földr. Ért. 20. pp. 89–98.
- JAKUCS L. 1977. A magyarországi karsztok fejlődéstörténeti típusai. – Karszt- és Barlangkutatás I–II. pp. 1–16.
- KADIC, O. 1936. Budapest, a barlangok városa. – Földt. Közl. 66. pp. 267–284.
- LEÉL-ÓSSY S. 1957. A Budai-hegység barlangjai. – Földr. Ért. 6. pp. 155–169.
- LEÉL-ÓSSY S. 1959. Magyarország karsztvidékei. – Karszt- és Barlangkutatás. I. pp. 79–88.
- OZORAY GY. 1960. Nemkarsztos üregek genetikája magyarországi példák alapján. – Karszt- és Barlangkutatási Tájékoztató, jan.–febr.
- PÁVAY-VAJNA F. 1930. A forró oldatok és gőzök-gázok szerepe a barlangképződésnél. – Hidr. Közl. 10. pp. 63–69.
- SCHERF, E. 1922. Hévízforrások okozta kőzetváltozások a Buda-pilisi hegységben. – Hidr. Közl. 2. pp. 19–88.
- SZABÓ P. Z. 1968. A magyarországi karsztosodás fejlődéstörténeti vázlata. – Dunántúli Tud. Gyűjt.

HYDROTHERMAL KARST IN THE BUDA HILLS

by *L. Jakucs*

S u m m a r y

Do we have to include among karsts such hydrothermal karsts as the dolomite and limestone surfaces of the Buda Hills? Are we allowed to limit karst phenomena to features formed by rock solution? If solution and karstification are considered synonymous terms, to what categories should we refer features like collapse dolines, dripstones in caves or cave systems developed by fluvial erosion.

It is obvious that neither dripstone formation nor the major cave systems carved out by the mechanical erosion of streams can be excluded from among karst phenomena for the reason that they are not due to solution by water, but rather to its depositional action or the work of factors other than solution. On the other hand, if we consider karst phenomena any landforms which are primarily due to water action, the peculiar denudational and accumulational forms produced by hydrothermal processes should also be treated as karst phenomena.

They include hydrothermal caves with their typical accumulations, the varieties of carbonaceous rocks due to hydrothermal action, secondary silification of limestones and dolomites, groups of phenomena occurring due to the decomposition of dolomite into powder and others. Thus the term hydrothermal karstification covers all the geomorphological impacts of hydrothermal action on carbonaceous rocks in the manner as the 'normal' cold-water karstification includes all the features and impacts produced by the denudation of calcareous rocks.

The paper presents the locally variable impacts of hydrothermal processes and provides explanations for the hydrothermal karst in the mountains. Author regards the Buda Hills a prototype of hydrothermal karsts.

Translated by D. LÓCZY

Budapest központi szerepe az országban

BARTA GYÖRGYI

A politikai–gazdasági rendszerváltás egyik jellemző földrajzi sajátossága minden valószínűség szerint az lesz, hogy a következő években várhatóan felerősödik a Budapest és a vidék kapcsolatára jellemző centrum–periféria jellegű viszony. A centrum sajátossága az, hogy a hatalmi struktúrában elfoglalt előnyös helyzete révén mindig magához tudja ragadni a fejlődés dinamikus elemeit. Amikor a fejlődést az ipari termelés koncentrálódása jelentette, Budapest ipara lényegesen gyorsabban növekedett, mint a vidéki ipar (egészen a 20. sz. közepéig). Később az iparirányító és ellenőrző pozíciók koncentrálódása erősítette a főváros centruma-szerepét a vidék rovására. Ma a dinamizmust az innováció-kibocsátó képesség, az információhoz jutás lehetősége, a tömegkommunikáció fejlettsége, az ipari szolgáltatásokat nyújtó „háttéripár” széles skálája, a piac közelsége és főképpen a fejlődést biztosító tőkeforrások és a tőkepiac koncentrációja jelenti. E területeken Budapest jelentős helyzeti előnyt fog a jövőben is élvezni a vidékkel szemben, és a tőkés viszonyok általánossá válásával centrum szerepe jobban megerősödik, mint valaha.

A központi funkciók változnak, egyes területeken gyengül a főváros központi hatóköre, másoknál viszont erősödik, különösen az új funkciók megjelenése esetében.

A központi szerepkör mai jellemzői

Budapest „elosztó központ” szerepe a redisztribúciós rendszerrel függött össze. A szocialista korszak négy évtizedében az „elosztó központ” funkció jelentős előnyökhöz juttatta a fővárost. A tervgazdálkodás igényeinek megfelelően ki kellett építeni az elosztó mechanizmus infrastruktúráját, amelyet az itt élő lakosság is élvezett (nem lazult a sugaras közlekedési hálózat, közlekedés és telekommunikáció fejlesztés stb.). Egy ilyen rendszerben kifejezetten előnyt jelentett a döntéshozás helyéhez közel kerülni, amely kibővítette az információ-szerzés lehetőségét, sőt alkalom nyílt a döntések befolyásolására is.

Ahogy a gazdasági struktúraváltás során az állam jelentős mértékben tervezi kivonulását a gazdaságból, a redisztribúció is fokozatosan veszíteni fog jelentőségéből. A fővárosi elosztó szerep fennmarad, ha korlátozódik is jelentősége, de e szerep hosszú távon is előnyöket nyújt Budapestnek. Részben ezzel magyarázható, hogy

- a gazdaság dinamikus tényezői koncentráltan vannak jelen Budapesten,
- az országba érkező külföldi működő tőke több mint a felét a fővárosban fektették be,
- most is itt halmozódnak a vállalati központok,

– olyan vállalatok is nyitnak boltot, kereskedelmi kirendeltséget Budapesten, amelyek központjai vidéken vannak stb. Az információhoz való gyors hozzájutás és a személyes kapcsolatok felértékelődnek a piacgazdaságban.

A főváros központi szerepének változása három területen (iparirányítás, munkaerővonzás, pénzügyi irányítás) figyelhető meg a legjobban.

Az iparirányítás terén látványos decentralizáció megy végbe. Budapest egyedülálló ipari centrum szerepét a helyi központú nagyvállalatok önálló érdekeinek együttes megnyilvánulása alakította ki az 1960-as évek végétől. Az 1970-es évek elején az ipari foglalkoztatottak közel fele budapesti székhelyű iparvállalatoknál dolgozott. Az egyre égetőbbé váló munkaerőhiány, majd a kisvállalkozások megjelenése némileg csökkentette a főváros ipari túlsúlyát, már az 1980-as évtizedben is, de az ipari szervezeti decentralizáció főleg a rendszerváltozással függött össze és a nagyvállalati lebomlási folyamattal, a kötelező vállalati szervezeti átalakulással, valamint a tömegesen alakuló új kisvállalkozásokkal gyorsult fel. Budapest máris veszített iparirányító funkciójából (1992-ben a fővárosban foglalkoztatták az iparban dolgozók 21 %-át, és innen irányították az ipar 35 %-át) oly módon, hogy eközben új vidéki központok nem erősödtek meg, új ipari körzetek körvonalai nem bontakoztak ki. Drámaian úgy is fogalmazhatunk, hogy a főváros kivonult a vidék iparából (a budapesti székhelyű vállalatok vidéki telephelyeinek száma 29 %-kal, a foglalkoztatottjainak száma 50 %-kal csökkent), és valamelyest lazult az iparirányításból eredő centrum-periféria kapcsolat is a főváros és a vidék között.

A budapesti munkaerőpiac fontos részét alkotják az ingázók, akik 1990-ben a fővárosi munkahelyek 18,1 %-át töltötték be. Budapest így továbbra is az ország legjelentősebb munkaerővonzási központja.

Igen érdekes, hogy miközben a budapesti munkahelyek száma több mint 11 %-kal csökkent 1980 és 1990 között, és miközben a két népszámlálás között eltelt időszakban az utazási költségek is jócskán megemelkedtek (és ezt a költséget ma már egyre ritkábban vállalja át a munkahely), az ingázók száma alig csökkent és arányuk a foglalkoztatottakon belül növekedett, így ma a budapesti munkaerőpiacnak nagyobb részét teszik ki a bejárók, mint 1980-ban. A másik meglepő változás az, hogy a távolabbról (több mint 30 km távolságból) bejárók száma és aránya is növekedett.

A budapesti agglomerációs övezet (a főváros 30 km-es sugarú körzetében fekvő települések) gazdasági átalakulása és a helyben foglalkoztatottak struktúraváltozása azt a feltételezést támasztja alá, hogy Budapest és agglomerációja között újfajta munkamegosztás van kialakulóban. Ez azt jelenti, hogy a főváros környezete már nemcsak az ún. alvó településekből áll, hanem a budapesti gazdasággal szorosan kooperáló, gyakran alvállalkozói kapcsolatokat építő önálló gazdaság (magánjellegű gazdasági társaságok, kisvállalatok, egyéni vállalkozók stb.) kezd formálódni az agglomerációs övezetben.

Budapest jelentősen felértékelődő funkciója a pénzgazdaságban betöltött kizárólagos központi szerepe. A rendszerváltozás egyik leglátványosabb folyamata a bankok feléledése, gazdasági önállóságuk visszanyerése, számuk szaporodása, és főként, az általános elszegényedés időszakában gyors és szembetűnő meggazdagodásuk. (Megjegyzendő viszont, hogy mára a bankokat is elérte a válság szele, vannak már tönkrement bankok is, és a kezdeti gyors kibontakozásuk lelassult.)

A szocialista rendszerben egyetlen bank, a Magyar Nemzeti Bank működött budapesti központtal és vidéki főhálózattal. Most több tucat különféle, kisebb-nagyobb bankot tartanak számon, valamennyinek Budapesten van a székhelye. Regionális bankot

ezidáig nem sikerült létrehozni, részben a budapesti bankok kifejezett ellenállása, részben a vidék gazdasági gyengesége, tőkeszegénysége és önállótlanága miatt. A bankszféra ma (is) a gazdaság legcentralizáltabb ágazata, amely egyértelműen Budapest központú.

A jelenlegi kutatások azt bizonyítják, hogy a budapesti bankok vidéki fiókjai jelenleg lényegesen kisebb önállósággal, kisebb beleszólási és döntéshozatali jogokkal rendelkeznek, mint a szocialista korszakban a megyei székhelyű fiókok. A bankokhoz hasonlóan centralizált a biztosítók hálózata, és itt kell megemlíteni a több évtized után újjáalakult tőzsdét, amely szintén a fővárosban működik.

Minden valószínűség szerint Budapest a pénzfelhalmozás központja Magyarországon. Rendkívül kevés információval rendelkezünk a pénzfelhalmozás területi különbségeiről, amely pedig némi magyarázatul szolgálhat a privatizáció térbeli alakulására. Az OTP-nél felhalmozott lakossági megtakarítás Budapest magasan kiemelkedő helyzetére utal már az 1970-es évek elejétől. A pénzmegtakarítás koncentrációja az országban itt a legmagasabb. Mértéke még a főváros kiemelten magas népességkoncentrációját is meghaladja.

A lakossági megtakarítások terén 1970 és 1980 között határozott térbeli kiegyenlítődés indult meg, amely a 80-as évek elején megállt, azóta a területi differenciálódás egyre élesebben körvonalazódik. (1980-ban a lakossági betétállomány 32 %-a koncentrált Budapestre, ez az arány 1990-re 35 %-ra nőtt.)

Összefoglalás

Budapest különleges helyzetű, kitüntetett státusú városa Magyarországnak, házában egyetlen metropolisza, a politikai, a gazdasági és a társadalmi élet központja, az ország fővárosa. Centrumszerepét a vidékkel mint perifériával szemben változatlanul egyedül őrzi, és ebből továbbra is mérhetetlen előnyei származnak. Ez az egyik magyarázata dinamikus fejlődésének, olyan körülmények között is, amikor az ország nagy része gazdasági visszaeséssel, válsággal küszködik. A térbeli polarizálódási folyamat Budapest és a vidék között az 1990-es évek kezdetétől drámaian felgyorsult. Ennek során Budapest új szerepeket osztt magának az országos munkamegosztásban.

Egyre inkább kibontakoznak a főváros évtizedeken át visszaszorított nemzetközi funkciói: Felpezsdülnek és rendkívüli jelentőségűvé válnak a nemzetközi kapcsolatok, Budapest egyre inkább nemzetközi várossá, az ország kapujává válik. Ez nemcsak azt jelenti, hogy Budapest az ország első számú fogadó állomása a külföldi kapcsolatokban, hanem egyszersmind egyetlen városunk, amely méreteinél és adottságainál fogva képes arra, hogy bekapcsolódjék a metropoliszok nemzetközi hálózatába.

Megváltozik a fővárosnak az ország iparában és az iparirányításban betöltött túlsúlya is. Budapest, bár most is a legjelentősebb ipari centrum, ipari feldolgozó tevékenységének fokozatos leépülését már jó másfél évtizede nyomom követhetjük. Jelenleg az ún. szervezeti-irányító szerepe (Budapest a nagyvállalatok kitüntetett központja) is halványodik, a nagyvállalatok szétbomlásával, összezsugorodásával együtt.

Budapest új „húzóágazata” a pénzgazdaság lett, amelynek ma a főváros a kizárólagos központja. A bankok meggazdagodása és a termelővállalatok elszegényedése súlyponteltolódáshoz vezetett a gazdaságban, amely talán a korábbiaknál is előnyösebb helyzetet jelent Budapest számára.

Új elemek jelennek meg és kezdenek elterjedni a termelőtevékenységhez kapcsolódó kooperációs kapcsolatokban is. A korábbi, főleg a nagyvállalatok központjai és részlegei közötti direkt utasításos, ill. elsősorban a nagyvállalatok közötti kooperációs kapcsolatokat kezdik felváltani a szektorsemleges, a kis- és középvállalatokra is építő kapcsolatok, továbbá az alvállalkozói rendszerek kiépülése.

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1992. Budapest és a modernizáció kihívásai. – *Tér és Társadalom*. 6. 3-4. pp. 15–54.
- CONTI, S. 1993. Effetto Citta II. L'Europa nell transizione post socialista. – *Fondazione G. Agnelli, Torino*.
- LENGYEL L. 1993. Magyar politika az ezredfordulón. — *Népszabadság*, április 10. 28. p.
- RECHNITZER J. 1990. A számítástechnika területi terjedése Magyarországon. – *TS-2/2. kutatási program kiadv. Győr*, 86 p.
- TINER, T. 1992. Regional differences in telefax supplies in Hungary. – *Geographical Review* 40. pp. 13–24.

THE CENTRAL ROLE OF BUDAPEST IN HUNGARY

by *Gy. Barta*

S u m m a r y

Budapest has a unique position among the Hungarian cities. As the capital of Hungary it still preserves its exclusive central function versus the countryside as periphery without any change and its function gains for Budapest numerous advantages now and will result further benefits in the future.

The processes of spatial polarization between Budapest and the provinces has accelerated dramatically from the early 90s. During this process Budapest acquires new roles in the nation-wide division of labour. Paralel to this the international functions of the city, repressed for decades redevelop: its international business connections prosper and become ever more significant and step by step Budapest becomes an international metropolis, the 'Gate of Hungary'.

There is a considerable change in the dominant function of Budapest as a main base for industrial control and management. Though the capital is still the most important industrial centre of the country, its weakening role in manufacturing industry can be traced visually for many years.

Now the most prosperous branches of economy in Budapest are the financing and banking. For them the capital is the exclusive centre in Hungary. While producing companies and enterprises impoverish, banks fare much better and this results in an advantageous position for Budapest.

New elements appear and spread off in cooperations of productions. The direct controlling systems which were earlier the common connections between the headquarters of big state owned enterprises and their branches are being replaced now by the so-called 'sectorneutral' connections among small-scale firms and the development of subcontractor systems.

Translated by T. TINER

Az ipari struktúra átalakulásának városszerkezeti konzekvenciái

KISS ÉVA

Az 1980-as évtized végére nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlődés egyik alapvető feltétele a korábban erőteljes térbeli koncentrációval párosuló, szervezeti és irányítási túlcentralizáltsággal jellemzett magyar ipar strukturális megújulása. Olyan szervezeti formák kialakítására van szükség, amelyek az eddiginél hatékonyabb termelést biztosítanak és a tényleges termelőerőknek jobban megfelelnek. Nagymértékben elősegítette ezt a folyamatot az 1989. január elsejétől életbe lépett társasági törvény. Hatására az ipar szervezetében jelentős változások következtek be, ám ezek a térben és az egyes ágazatokban igen differenciáltan mentek végbe. Munkámban az 1980-as évtizedtől datálható csökkenő súlya ellenére még mindig legfontosabb ipari központunkban, a fővárosban lezajlott átalakulások néhány olyan jellemző vonását mutatom be, amelyek a város szerkezetét sem hagyták érintetlenül. A vizsgálat¹ adatbázisát az Ipari Almanach 1992. évi kötetei szolgáltatták. Összesen mintegy 3200 ipari cég adata került feldolgozásra, amelynek elsődleges módszere a grafikus, kartografikus ábrázolás volt.

Az utóbbi néhány évben a fővárosi ipar szervezeti decentralizációjában igen lényeges előrelépések történtek. Megszaporodtak a kis- és középméretű vállalkozások, azaz a „fejére állt piramis a talpára állt”. 1991-ben már az ipari cégek 65 %-át a kft-k tették ki, amelyek zömében új alapítású, előzmény nélküli szervezetek voltak. Ez a forma egyben a világon is a legnépszerűbb és a legelterjedtebb, mert legfőbb előnye a korlátolt felelősség, továbbá az, hogy indulótőkeként „csak” egymillió forintba van szükség. A közeljövőben a kft-k számában már nem várható gyors növekedés a tőke, a felkészültség és a rátermettség szempontjából vállalkozásra képesek körének beszűkülése miatt.

Az „új” típusú jogi személyiségű gazdasági társaságok másik sajátos típusa a részvénytársaság (rt). Budapesten 1991 végén 133 rt működött. Számuk és arányuk (4%) is eltöprel a kft-khez viszonyítva, aminek több oka van: 1. szervezeten és működésileg is ez a gazdasági társaságok legösszetettebb fajtája, 2. kevés közöttük a magánkezdeményezésű, teljesen újonnan létrehozott rt, aminek az az oka, hogy a törzstőkének legalább tízmillió forintnak kell lennie, 3. ez a szervezethezéség játsza a legfontosabb szerepet a két domináns szocialista gazdálkodási forma lebontásában, bár ez a folyamat viszonylag lassan halad. Mindezt erősíti az a tény is, hogy – bár a szövetkezetek és vállalatok aránya 25 %-ra zsugorodott 1991-re – a számuk nem csökkent lényegesen, részben a tulajdonviszonyok rendezetlenségéből, részben a privatizáció körüli nehézségekből fakadóan.

A nagyvállalati struktúra átalakulásának egyik jellegzetes típusa az egykori mamutcég több részre szakadása, amelynek esetén a részegységek sorsa különböző lehet: vagy más szervezeti formákká szerveződnek át, és folytatják korábbi profilú tevékenységüket, vagy megszűnnek, vagy helyükbe egészen más ágazati tevékenységet (kereskedelem, szolgáltatás) folytató cégek települnek.

¹ Kutatásaimat az MTA–Sasakawa Alapítvány támogatásával végeztem, amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Ez utóbbi folyamat viszont lazítja számottevően a korábban egységes, „zárt” ipari övezeteket, körzeteket mivel nem csak az adott városrész morfológiáját, külsejét, hanem funkcionális tagozódását is módosítja.

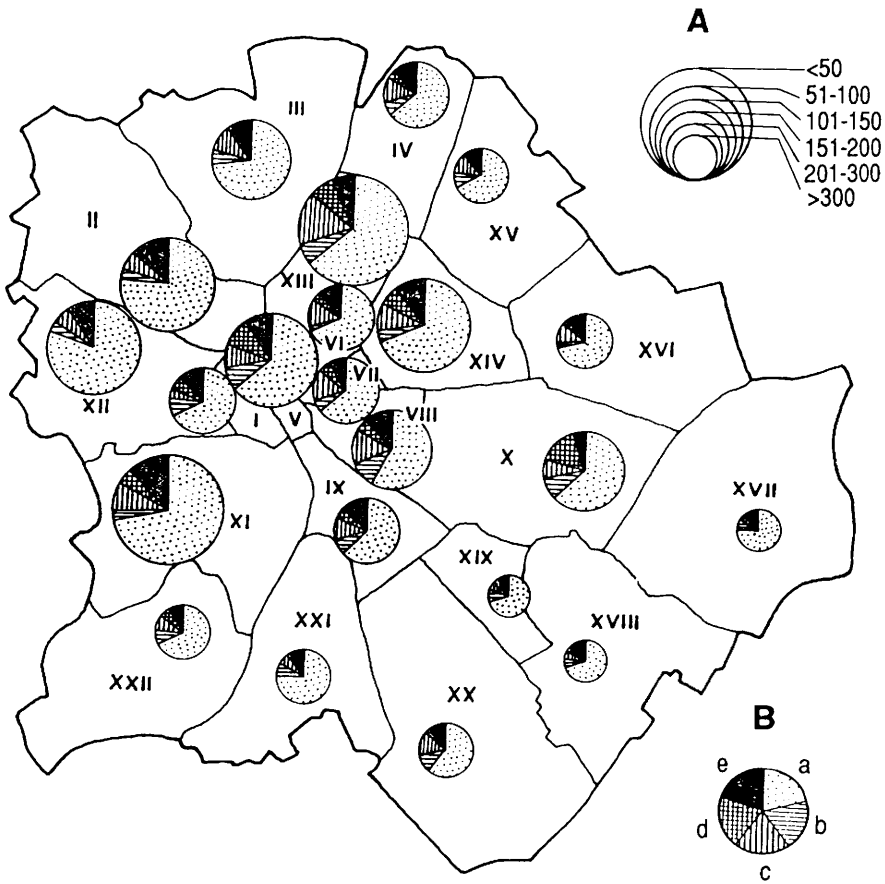
A főváros iparának látványosabb szervezeti átalakulását csak egy jóval szerényebb mértékű szerkezeti átalakulás kísérte. A tartósan domináns nehézipar mellett a könnyűipar súlya csökkent, míg az élelmiszer- és az egyéb iparé növekedett. Az ipari cégek zömét (1991-ben 70 %-át) a nehézipar tömörítette, azon belül is elsősorban a gépipar és az építőipar. A szervezeti megújulás ezekben az ágazatokban, valamint a villamosenergia-, a fafeldolgozó- és az egyéb iparban volt a leggyorsabb, amit az új típusú szervezeti formák tekintélyesebb mértékű előfordulása is jelez. Ugyanakkor lassabban reagált a változásokra a bányászat, a kohászat, a textil- és az élelmiszeripar, amelyekben továbbra is több a régi típusú szervezet.

Figyelemre méltó tendencia a cégek újbóli multifunkcionálissá válása, ami a központ–telephely típusú szervezeti rendszer továbbélését is elősegíti. Ugyanis a különböző munkafolyamatok (termelés, értékesítés, szolgáltatás) mindinkább összekapcsolódnak és egy szervezeten belül összpontosulnak, de a térben továbbra is elkülönülten folynak. Vagyis a termelés, a feldolgozás a külső kerületekben vagy vidéken, míg a kereskedés, szolgáltatás és az irányítás a központban történik. Bár a különféle statisztikák a korábban igen elterjedt több telephelyes vállalatok lényeges visszaszorulását jelzik, részben felszámolásuk, részben önállóvá válásuk miatt mégsem várható teljes megszűnésük, mert az új szervezeti formák is előnyben részesítik ezt a fajta területi munkamegosztást, ill. kénytelenek ehhez folyamodni. A lényeges különbség a régi struktúrával szemben az, hogy az új cégek központja és telephelye(i) között csökkent a távolság. Azaz az új alapítású cégek a központhoz viszonylag közel hozzák létre telephelyeiket, míg a hagyományos szervezeti formáknak – a korábbi kapcsolatok megőrződéséből eredően – jobbára a fővároson kívül vannak a telephelyei.

A budapesti ipari szervezeti decentralizációja nem járt együtt a cégek területi elhelyezkedésének markáns átrendeződésével. Egyfelől azért, mert az átszervezések jobbára a hagyományos ipari övezetekhez (XI., XIII., XIV. kerület) kapcsolódnak, másfelől azért, mert az új alapítású cégek is ezeket a városrészeket részesítik előnyben. A centrális fekvés, a jó közlekedési, kommunikációs lehetőségek, az irányítási, pénzügyi és innovációs központokhoz való közelség miatt még a városközpont, de azon belül is főleg a II. és az V. kerület – vonzza legjobban a cégalapítókat (*1. ábra*).

Az uralkodó szervezeti forma valamennyi ágazatban és mindegyik fővárosi kerületben a kft. Legmagasabb az arányuk a II. kerületben, ami az itt lakók tehetősebb, jobb társadalmi pozícióban levő, jelentősebb mobilizálható tőkével rendelkezők nagyobb arányú előfordulásával indokolható. Ők azok, akik megtakarításaik egy részét vállalkozásba, főleg kft-kbe fektették. Mivel feltehetően ezek egy része csak ún. fantomvállalkozás és a működők egy része sem kifejezetten ipari tevékenységet folytat, ezért a városrész szerepkörére, arculatára nem fejtenek ki különösebb hatást.

Az V. kerületben igen sok nagyvállalatnak van a központja. Ha a szervezeti átalakulás bekövetkezik, akkor az csak az elnevezésben jelentkezik, így annak a városrész szerkezetére nincs lényeges befolyása, ugyanis a tényleges változások máshol (vidéken vagy a külső kerületekben) található telephelyeiken mennek végbe.

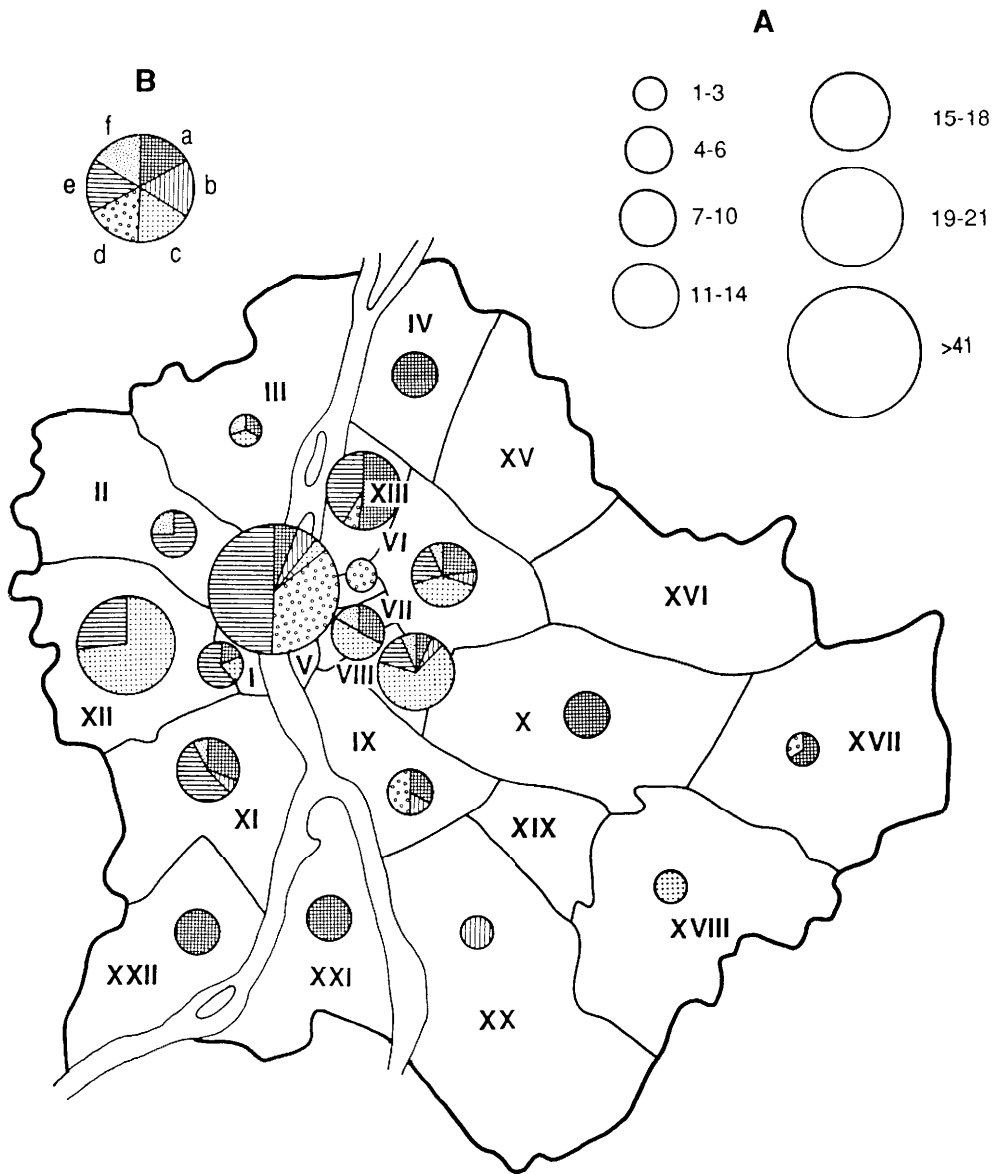
1. ábra. Az ipari cégek szám (A), és szerkezeti forma (B) szerinti megoszlása a fővárosban, 1991. – a = kft; b = rt; c = (kis)szövetkezet; d = vállalat, tröszt; e = egyéb forma

Distribution of industrial firms by number (A) and by organizational forms (B) in the city of Budapest, 1991. – a = limited companies; b = holdings; c = (small scale) cooperatives; d = companies, trusts; e = other forms

Az ipari cégek területi megoszlását az 1991-ben folyamatban levő fontosabb beruházások² térbeli elhelyezkedésével összevetve jól látható, hogy a termelészférába történt beruházások döntően a hagyományos ipari övezetekhez (IV., XIII., XIV., X., XI., XXI. és XXII. kerületekhez) kapcsolódnak.

Az iparba irányuló beruházásoknak – amelyek az összes beruházások 28 %-át tették ki – valamelyest több mint fele közvetlenül a termelés korszerűsítését célozta modern gépek, új technológia, gyártási eljárás bevezetése révén. Míg a kisebb hányad új üzemek, csarnokok, egyéb épületek építése vagy rekonstrukciója által csak közvetve szolgálta a termelést, azonban az előbbinél erőteljesebben hat(ott) az ipari körzet, ill. városrész külső megjelenésére és funkcionális tagozódására (2. ábra).

² Forrás: Budapest Statisztikai Évkönyve, 1991. KSH Budapest, 1992.

2. ábra. A beruházók száma (A) és ágazati hovatartozás (B) szerinti megoszlása a fővárosban, 1991. – a = termelőágazat; b = kereskedelem; c = közlekedés, távközlés; d = pénzügyi szféra; e = szolgáltatások és egyéb; f = idegenforgalom

Distribution of investors by number (A) and by industrial branches (B) in the capital, 1991. – a = productive sphere; b = commerce; c = transport, telecommunications; d = financing; e = services and others; f = tourism

Ugyanakkor a városközpontban sokkal jelentősebb a közlekedésbe, szolgáltatásba, idegenforgalomba beruházók aránya, akik a város képét is – szemben az ipari beruházókkal – rövidebb idő alatt jóval látványosabban formálják át. Az új irodák, szállodák, üzletközpontok, szolgáltatóházak építése vagy kialakítása nemcsak a főváros modern, nagyvárosi, világvárosi képének „megteremtéséhez” járul hozzá, hanem tovább erősíti Budapest tercier, quaterner funkcióit is.

Összességében megállapítható, hogy – részben az eltelt idő rövidsége miatt – a fővárosi ipar strukturális átalakulása az ipari körzetek mint makrorégiók morfológiájában és szerepkörében nem idézett elő markáns változást, ellentétben a mikrorégiókban, kisebb iparterületeken a vállalatok szintjén lezajlottakkal. Az ipari övezetek arculatának és funkcióinak módosulása még csak „most” kezdődött és jelenleg különösen ott szembe-tűnő, ahol nem ipari tevékenységet folytató cégek jelentek meg. Mindezek a folyamatok pedig kihatnak a helyi társadalmi struktúrára és a nagyvárosi agglomeráció további fejlődésére is, amelyek a kutatás folytatásának újabb irányait jelölik ki.

IRODALOM

- BEREND T. I. 1988. A magyar gazdasági reform útja. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 448 p.
- BEREND T. I.–RÁNKI GY. 1966. A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdése. – In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. kötet. Budapest, pp. 535–573.
- BOKOR P.-NÉ 1991. A termelő tevékenység területi–települési összefüggései. – A terület- és település fejlődés társadalmi–gazdasági folyamatai Magyarországon c. program 1.1.2. téma, TS-2/2 Program Iroda, Budapest, 50 p.
- CSANÁDI P.–FÉNYES L. 1990. Gazdasági társaságok jogszabály gyűjteménye. Cégek alapítása, bejegyzése, átalakulása, működése. – Pallas Közlöny- és Kiadványszerkesztő Igazgatóság, Budapest, 448 p.
- INZELT A. 1988. Rendellenességek az ipar szervezetében. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 261 p.
- SÁRKÓZI T. 1986. Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. – Magvető Kiadó, Budapest, 431 p.
- VOSZKA É. 1992. Oszd meg és visszakozz! – Figyelő, 6. 6. 13 p.

STRUCTURAL TRANSFORMATION OF INDUSTRY AND ITS CONSEQUENCES ON URBAN STRUCTURE

by *É. Kiss*

S u m m a r y

The purpose of this paper is to introduce the main features of the organizational and structural renewal of the capital's industry and its urban structural consequences.

Simultaneously with the more spectacular organizational transformation – in consequence of which the number of industrial firms increased and the economic organizations became more variegated – no essential change can be experienced in the spatial pattern of industry, since the new organizational forms also have been established primarily in the traditional industrial districts.

Though the morphological and functional transformation of industrial districts is still in the initial phase and now it is more visible, where firms have appeared without any industrial activity. In the future we have to reckon with the full rebirth of these quarters which probably will leave neither local society nor further development of the large city untouched.

Translated by the author

Jakucs László: Általános természetföldrajz I. (A földrajzi burok kozmogén és endogén dinamikája). – JATEPress Szeged, 1992. 359 old.

Hazai felsőoktatásunk egyáltalában nem bővelkedik a természetföldrajz tárgykörébe illeszkedő tankönyvekben. Különösen ez a helyzet az endogén erők ismertetését illetően. JAKUCS L. megjelent könyve – amint azt maga a Szerző is írja – több mint tankönyv, a nemzetközi szakirodalmat napjainkig feldolgozó kézikönyvnek is minősíthető, ami értékét tovább emeli. Igen jó lenne, ha a hazai tudományos szakkönyv-piacon egyre több olyan földrajzi mű jelenne meg, amely nem csak a hallgató számára szükséges legfontosabb információkat, hanem annál lényegesen többet tartalmaz.

A könyv további érdemének minősíthető a szövegközi hivatkozások nagy száma, ami az eddig megjelent tankönyvekből hiányzott, ill. igen hézagos volt. Ennek azért kell nagy jelentőséget tulajdonítani, mert így az érdeklődő (hallgató) lehetőséget kap az egyes rész kérdésekben való – a könyvben közölteknél részletesebb – elmélyülésre.

A Szerző kitűnő érzékkel válogatta ki azokat a földtudományi (csillagászati, geológiai, geofizikai) kutatási eredményeket, amelyeknek alapvető jelentőségük van a természetföldrajzi – azon belül is elsősorban a szerkezeti morfológiai – jelenségek és folyamatok kialakításában.

A témák tárgyalása során adódó fogalmakat JAKUCS L. kitűnően definiálja. Ez nem csak a szakmát tanuló diákoknak fontos, de ezáltal a földtudományok iránt érdeklődő nem-szakemberek számára is könnyen érthetővé válnak a könyvben leírtak, és a laikusok is megtalálják a számukra ismeretlen folyamatok, ill. jelenségek magyarázatát. A művet elolvastva leszögezhető, hogy a Szerző egyik alapvető célkitűzése – vagyis a folyamatokat úgy leírni, hogy az olvasót (hallgatót) minél több, a legutóbbi kutatások kapcsán keletkezett új fogalommal ismertesse meg – maradéktalanul megvalósul.

A könyvből kapott tudományos információk nem csak az endogén erőkkel foglalkozó kollégiumok munkájában használhatók jól fel, hanem a számos hazai és Földünk különböző térségeiből hozott példái kitűnően egészítik ki az általános és a magyarországi regionális természetföldrajzi oktatást.

JAKUCS L. munkája jóval szélesebb tematikát ölel fel, mint amit a cím takar. Helyeselhető, hogy a bevezetésben részletesen foglalkozik a földrajz (és nem csak a természetföldrajz) tárgyával és funkcióival, amivel tankönyveink ez ideig csak igen vázlatos formában foglalkoztak. A Szerző rendkívül meggyőzően bizonyítja be a földrajz rokon- és társtudományoktól eredő „ikertudomány” jellegét. Ezek a megállapítások a hallgatókban, valamint a rokon- és társtudományi szakemberekben egyaránt „tisztázzák” a földrajz – és ezen belül a természetföldrajz – sokat vitatott tudományrendszertani helyét.

A könyv második fejezete a csillagászati földrajz oktatásában is kitűnően használható újszerű és valóban földrajzi szemléletű ismeretanyagot ad. Ezt követően azokat a geofizikai folyamatokat és jelenségeket ismerteti, amelyek a földkéreg kialakulását és annak (vertikális és horizontális) mozgásfolyamatait befolyásolják, ill. amelyek ezek megértéséhez szükségesek.

A vulkanizmussal, a földrengésekkel és a hegységképződéssel foglalkozó fejezetből a már említett – és az egész műre jellemző – pozitívumokon (pl. a legújabb kutatási eredmények ismertetése, új szemlélet, széles körű fogalom-definiálás, új fogalmak közlése stb.) túl a jelenségek tipizálása és a különböző (hegységképződési) elméletek, valamint a lemeztectonika részletes kifejtése emelhető ki. A hallgató (és olvasó) ebben a fejezetben az endogén folyamatok lemeztectonikai szemléletű bemutatásával és értékelésével is megismerkedhet.

Kár, hogy a kitűnő stílusban – és szép nyomdai kivitelben – megjelent könyv csak közvetlenül a JATEPresstől rendelhető meg. Ha könyvesboltokban is kapható lenne, a gyakorló pedagógusok, valamint az általános és a középiskolai földrajztanárok is szívesen megvásárolnák.

LOVÁSZ GYÖRGY

Adalékok a budapesti munkanélküliség kérdéséhez

DÖVÉNYI ZOLTÁN

A múlt század utolsó évtizedeiben lezajlott ipari forradalomhoz kapcsolódóan kialakult ún. „modern munkanélküliség” kisebb-nagyobb súllyal mindig jelen volt Magyarországon. Ez érvényes még az 1948-1988 közötti időszakra is, amikor ideológiai-politikai megfontolások alapján hivatalosan nem volt munkanélküliség honunkban.

A munkaerőpiac zavarai azonban nemcsak időben, hanem térben is jelentős hullámzásokat mutatnak. Ennek megfelelően akadnak olyan kisebb-nagyobb térségek, ahol a munkanélküliség egyes időszakokban súlyos, máskor viszont csak kisebb problémát jelent. Erre a szituációra jó példa Budapest, ahol az elmúlt bő száz évben a katasztrófális munkanélküliség és a kiegyensúlyozott munkaerőpiac egyaránt előfordult. Ez a változatosság önként kínálja egy történeti-földrajzi vizsgálat elvégzését. A jelen rövid tanulmányban a történeti aspektusok kifejtésére azonban sajnos nincs lehetőség, mindössze arra nyílik mód, hogy – alapvetően az Országos Munkaügyi Központ adataira támaszkodva – bemutassuk az elmúlt néhány év fővárosi munkanélküliségének jellemző vonásait.

A mai munkanélküliség néhány jellemző vonása

A munkanélküli segély 1989. január elsején történt bevezetésével Magyarországon a lappangó munkanélküliség nem vált egycsapásra nyílttá és tömegessé, sőt kezdetben még alig jelentkezett. 1989 végén országosan is csak valamivel több, mint 22 ezer munkanélkülit regisztráltak, s még további egy évvel később sem tűnt túlságosan komoly veszélynek a munkanélküliség. A munkát keresők számának gyors növekedése csak 1991 elején indult meg, s a viharos tempó csak 1992 nyaratól csökkent némileg. Így a regisztrált munkanélküliek száma 1993 februárjában országosan már meghaladta a 700 ezret.

Ez a folyamat területileg meglehetősen differenciáltan zajlott, s amíg egyes térségekben a munkanélküliség már katasztrófális méreteket öltött (pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megyékben), addig másutt még kezelhetőnek látszott (Ny-Dunántúl). A legjobb helyzetben mindig Budapest volt, s ez akkor is igaz, ha a munkanélküliség egyre komolyabb probléma lesz a fővárosban is.

Elég hosszú ideig úgy nézett ki, hogy Budapestet talán el is kerüli a munkanélküliség. 1989 szeptemberében a munkát keresők száma megközelítette ugyan az ezret, ezt követően viszont — ellentétben az országos tendenciákkal — számuk csökkenni kezdett (1990 júniusában alig 448 munkanélkülit és 1990 végén is mindössze 610 munkát keresőt regisztráltak a fővárosban). 1991-ben Budapesten is gyorsan növekedett a munkát keresők tábora (1991. december: 28 534 fő), ez azonban még mindig csak 7 %-a volt az országos értéknek, miközben a lakosság és az aktív keresők közel 1/5-e élt a fővárosban.

1992 folyamán Budapesten több mint kétszeresére növekedett a munkanélküliek száma, míg országosan „csak” 60 % körüli volt a növekedés. Ennek megfelelően 1992 végén már a munkanélküliek közel 10 %-a élt a fővárosban. Ez a több mint 60 ezres munkanélküli csoport első pillantásra valóban soknak tűnik, ténylegesen azonban egy még mindig kedvező munkaerőpiaci helyzetre utal. Ezt jelzi pl. az is, hogy a lényegesen kisebb népességszámú Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben is több volt a regisztrált munkanélküli, mint Budapesten.

Méginkább jelzi a főváros viszonylag jó munkaerőpiaci helyzetét a munkanélküliek arányának alakulása. A fővárosi munkanélküliségi ráta csak 1991 tavaszán lépte át az 1 %-os küszöböt, amikor országosan már 4 % körüli volt a mutató értéke. Ezt követően gyorsan emelkedett a munkát keresők aránya Budapesten is. Ám 1993 januárjában is a gazdaságilag aktív népességnek csak 6,4 %-a volt regisztrált munkanélküli, ugyanakkor az országos átlag elérte ennek több mint a dupláját (13,3 %). Ekkor a fővárosban kívül már csak két megyében volt 10 % alatti a munkanélküliségi ráta (Győr-Moson-Sopronban 8,3 %, Vasban 9,1 %).

Budapest kedvező munkaerőpiaci helyzetét jelzi az is, hogy a betöltetlen állás-helyek száma meglehetősen hosszú ideig nagyobb volt, mint a regisztrált munkanélkülieké. Országosan 1990 májusa volt a fordulópont, amikor globálisan nézve a munkanélküliek száma meghaladta a betöltetlen állás-helyekét. A fővárosban ez a fordulat csak egy évvel később következett be, ami a munkanélküliséggel folytatott versenyben nem lebecsülhető előny volt Budapest javára.

A fentiekben túlmenően a fővárosi munkanélküliség más, nem kevésbé figyelemreméltó sajátosságokkal is rendelkezik. Ezek közé tartozik többek között, hogy a budapesti munkanélküliek észrevehetően tanultabbak, mint az országosan megfigyelhető. Az érettségivel és diplomával rendelkezők aránya a munkanélküliek között 1992 decemberében országosan 20,3 %, Budapesten viszont 35 % volt. A regisztrált diplomás munkanélküliek közel 1/4-e élt ekkor a fővárosban.

Szintén a kedvező vonások közé tartozik, hogy Budapesten a munkanélküliek átlagos segélyezési időtartama országosan is egyike a legalacsonyabbaknak (1992 decemberében: 235 nap/fő), az országos átlag ennél 35 nappal magasabb (Nógrádban pedig 323 nap/fő). Bár ez egyértelműen jelzi, hogy a fővárosban a munkanélküliség hazai viszonylatban még rövid időtartamúnak számít, nemzetközi viszonylatban azonban már ez is magas értéknek minősíthető.

A főváros átlagosnál kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetére utal az is, hogy Budapesten a legmagasabb az átlagos havi munkanélküli segély: ennek összege 1992 végén már meghaladta a tízezer Ft-ot, miközben az országos átlag csak bő 8800 Ft, Szabolcs-Szatmár-Beregben pedig még a 8200 Ft-ot sem érte el.

Egyes mutatók tekintetében viszont nem volt lényeges eltérés az országos és a fővárosi helyzet között. Ezek közé tartozott a munkanélküliek kormegoszlása is: itt az egyes korcsoportok részesedése Budapesten is hasonló lefutást mutat, mint az összességében országosan megfigyelhető.

A várakozástól némileg eltérően a női munkanélküliség Budapesten nagyobb, mint az országosan megfigyelhető. 1992 decemberében a fővárosi munkanélküliek 45,6 %-a volt nő, országosan viszont csak 41,2 %-a. Valójában viszont ez a megoszlás nem meglepő, mivel az 1990-es népszámlálás adatai szerint Budapesten az aktív keresők 47,4 %-a volt nő, a gazdaságilag aktív népességből pedig még ennél is nagyobb lehet a nők aránya.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy milyen tényezőknek köszönheti a főváros ezt a kedvező munkaerőpiaci helyzetét? A mintegy 60 ezer főnyi munkanélküli ugyanis néhány nagyüzemből is „összejehetett” volna, s ha csak ezek létszámcsökkenéseit nézzük, akkor is jóval több munkanélkülinek kellene lenni. Itt elég csak arra utalni, hogy a Csepel Művek egykori 25 ezres gárdája négyezresre fogyatkozott, s a General Electric tulajdonába került Tungsram 1989-es munkáslétszáma (kb. 19 ezer fő) napjainkra megfeleződött.

A fentiek is azt támasztják alá, hogy a fővárosban a munkahelyüket elveszítők, ill. elhagyók jelentős része nem, vagy csak rövid ideig lesz munkanélküli, vagyis az elhelyezkedési lehetőségek Budapesten még mindig meglehetősen jók. Ezt jelzi az is, hogy a bejárók száma nem csökkent drasztikusan, tehát a főváros munkaerőpiaci feszültségeit alapvetően nem az ingázók elbocsátásával oldották meg. Ez a megállapítás elsődlegesen a napi ingázókra vonatkozik, mivel a heti ingázók többségétől az idők folyamán megszabadult a főváros. Az így utcára kerültek azonban nem a budapesti, hanem főleg a Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei munkanélküliek táborát gyarapítják.

A fővárosi munkaerőpiac viszonylag kedvező helyzetéhez az is hozzájárult, hogy számos budapesti vállalat gazdasági nehézségeinek megoldására vidéki telephelyeinek feláldozását látta célravezetőnek. Az ezekből kimenekített tőkét felhasználták a budapesti központ megmentésére, az elbocsátott dolgozók viszont a vidéki munkanélküliséget súlyosbították.

Budapest és környéke munkaerőpiacára jótékony hatást gyakorolt az is, hogy az elmúlt néhány évben az országba érkezett közel 5 md dollárnyi működő tőke meghatározó része ebbe a térségbe került. Bár erre pontos adataink nincsenek, annyi biztosan állítható, hogy ekkora összegből már jelentős számú új munkahely is létesült. Ennek kapcsán szükséges azt is megjegyezni, hogy a külföldi tőke hozzájárult a munkahelyi struktúra átalakításához, így ahhoz is, hogy a gazdaság életképtelen területeiről a munkaerő a hatékony szektorokba áramoljon át.

A szerkezetváltás előrehaladását jelzi, hogy egyes adatok szerint a fővárosban a foglalkoztatottak kb. fele már a magánszférában dolgozik, míg országosan csak bő 1/3-a. Ez azonban nem ítélnél egyértelműen kedvezőnek, mivel a jelek szerint együttjárt az „árnyékgazdaság” bővülésével is.

A munkanélküliség területi különbségei Budapesten

Jóllehet, a főváros közigazgatási területe csak töredéke az ország egészének, az itt élő több mint két millió lakos, ill. kb. egy millió gazdaságilag aktív kereső a munkanélküliség szempontjából eléggé eltérő jellemvonású körzetekre tagolja ezt a viszonylag kis térséget is. A rendelkezésre álló adatok a kerületi szintű vizsgálatok elvégzését teszik lehetővé, ami első megközelítésben elegendőnek látszik.

Az egyes kerületekben élő munkanélküliek abszolút számát nézve a területi különbségek első pillantásra jelentősnek tűnnek: 1993 februárjában a legtöbb és a legkevesebb regisztrált munkanélkülivel rendelkező kerület között a különbség kb. 7,5-szeres (IV. kerület: 4278, I. kerület: 565), miközben a lakónépesség alapján ez a különbség csak mintegy ötszörös. A budapesti érték valamivel meghaladta a megyék közötti hatszoros különbséget is.

A munkanélküliség tényleges súlyosságát kifejező munkanélküliségi rátát nézve kitűnik azonban, hogy a főváros egyes kerületei között nincsenek igazán nagy különbségek. Az 1993 februári adatok szerint a munkát keresők aránya a legalacsonyabb a II., a legmagasabb pedig a VIII. kerületben volt (3,1 %, ill. 8,2 %). A legkisebb munkanélküliséggel rendelkező kerületek jórészt összefüggő övezetet alkotnak, s főleg a budai oldalon helyezkednek el (1. ábra). Ezt a területet természetesen nem a véletlen alakította ki, s nem meglepő, hogy a fővárosnak éppen ezekben a kerületeiben a legalacsonyabb a munkanélküliség. Buda nagy része, továbbá a Belváros, Újlipótváros és Zugló ugyanis összességében a magasabb presztizsú társadalmi rétegekhez tartozók lakóövezetei, s a tapasztalatok szerint a magasabban képzett, speciális ismeretekkel rendelkező, a változásokra gyorsan reagálók kevésbé vannak kitéve a munkanélküliség veszélyének.

Ez a terület rajzolódik ki kedvező helyzetével akkor is, ha pl. az iskolázottság szintjét, a jövedelmi viszonyokat, az ingatlanárakat vesszük szemügyre, vagyis a főváros egyes területeinek történetileg kialakult előnyös helyzete a munkanélküliség terén is érzékelhető.

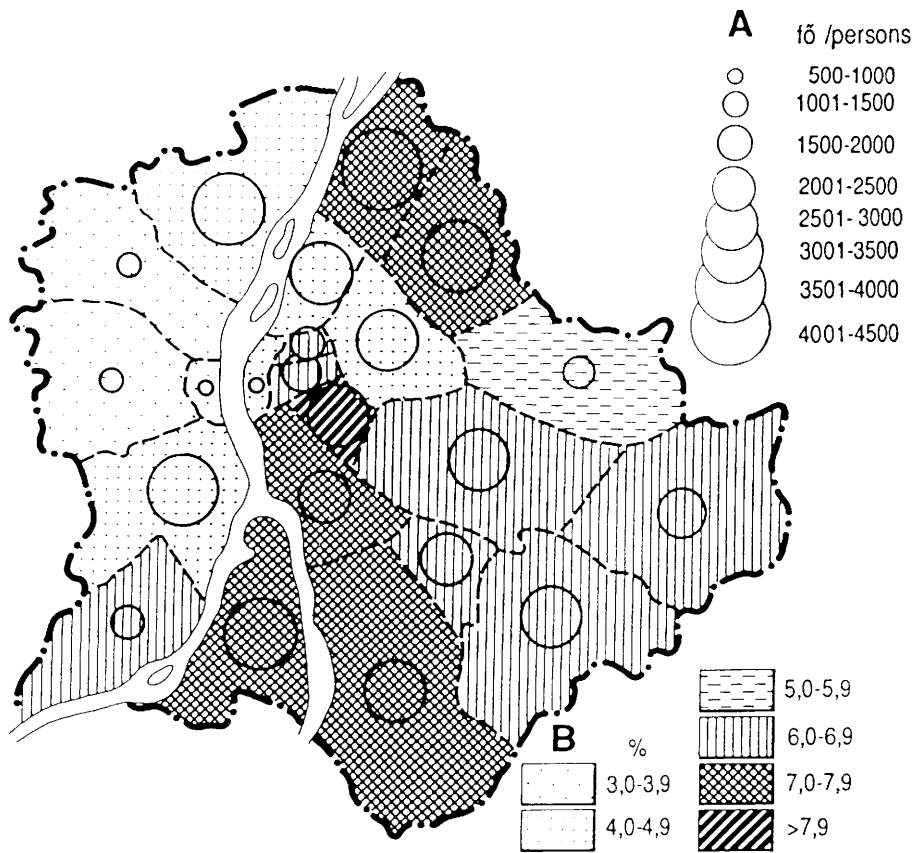
A másik póluson, Budapest alacsony presztizsú, leromló területein viszont általában nagyobb a munkanélküliség a fővárosi átlagnál. Erre a legjobb példa a VIII. kerület, ahol az elmúlt évtizedekben egyértelműen kedvezőtlen irányú társadalmi folyamatok játszódtak le, s ennek következtében a kerületben határozottan növekedett a peremhelyzetű csoportok súlya. Az alacsony értékűként számontartott városrészekben előrehaladott a csupenizálódás, s többek között ez is oka a magas munkanélküliségnek. Pontos adataink nincsenek ugyan, de különösebb kockázat nélkül állítható, hogy a Józsefvárosban az átlagosnál nagyobb azoknak a száma, akik a munkanélküliséget nem érzik sorscsapásnak.

A VIII. kerület súlyos problémáinak, így a munkanélküliségnek a megoldása többek között azért sem halasztható sokáig, mert ez a városrész túlságosan közel van a városközpontozhoz, s az aligha megengedhető, hogy egy világvárosban a magas presztizsú területekhez átmenet nélkül kapcsolódjon slumnegyed.

Nem különösebben meglepő, hogy Budapest hagyományos ipari övezeteiben is a fővárosi átlagnál magasabb munkanélküliség alakult ki. Az elmúlt évtizedek büszkeségei, az egyenként több tízezer dolgozót foglalkoztató gyáróriások az új rendszerre való áttérést csak nagy létszámleépítésekkel — vagy még azzal sem — tudták végrehajtani, ami jól jelentkezik Csepel, Kőbánya, Kispest, Újpest stb. munkanélküliségi adataiban.

A munkanélküliség fővároson belüli különbségei azonban nemcsak az abszolút adatokban, hanem a munkanélküliek táborának összetételében is tükröződik. A munkát keresők szakmai megoszlását nézve azonnal szembetűnik pl., hogy a kisebb munkanélküliséget felmutató kerületekben a fővárosi átlagnál is jobb a szakképzettségi struktúra. Az I., II. és XII. kerületben a munkanélküliek több mint fele korábban szellemi dolgozó volt, de közel 50 % az arányuk az V. és XI. kerületben is. A többi kerület többségében a szakmunkások alkották a legnagyobb csoportot, néhány kerületben arányuk közel járt az 50 %-hoz (pl. XX., XXI. kerület).

Mindenképpen feltűnő, hogy a legkevésbé képzettek, a segédmunkások legnagyobb arányban nem a peremkerületekben, hanem a városközpontozhoz közeli területeken fordultak elő (VI., VII., VIII. kerület). Ez az adat is alátámasztja azt a korábbi felvetést, hogy a várostest ezen részeinek társadalmi átalakulása nem éppen kedvező irányba halad (2. ábra).

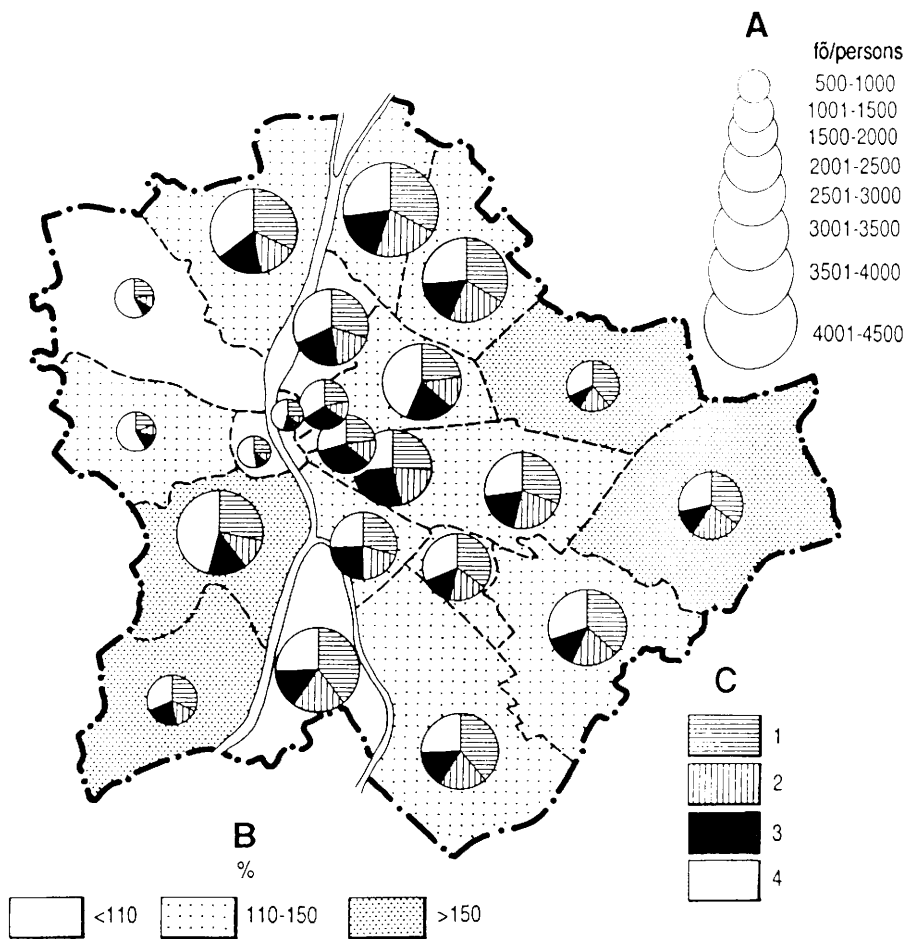

1. ábra. A munkanélküliek száma (A) és aránya (B) Budapesten 1993. februárjában, területenként
The number (A) and ratio (B) of unemployed people in Budapest in February 1993 by districts

Kitekintés

Meglehetősen bizonytalan előrejelzések vannak csak arról, hogy a hazai munkanélküliség meddig növekszik még, s mikor és milyen értékkel fogja elérni a maximumot.

A fővárosi munkanélküliség várható alakulását nézve az látszik a leginkább valószínűnek, hogy a munkát keresők aránya továbbra is az országos átlag fele körül fog alakulni. Ez az 1993 végére prognosztizált 8 % körüli munkanélküliségi ráta mintegy 80 ezer regisztrált munkanélkült jelentene. Ezt látszik alátámasztani, hogy az 1992. december végén a munkaadók több mint tízezres létszámleépítést jelentettek be 1993-ra. A tapasztalatok szerint a tényleges érték ennél több lesz, ezért a fenti adatot jelentős ráhagyással kell számításba venni. Az egy évvel korábbi helyzetet nézve kitűnik, hogy az 1991 végéig bejelentett közel 19 ezer fős leépítésnél jóval nagyobb mértékben, több mint 32 ezerrel nőtt a regisztrált munkanélküliek száma 1992-ben a fővárosban.

2. ábra. A budapesti munkanélküliség néhány jellemzője kerületenként. – A = a munkanélküliek száma; B = mennyiségi növekedésének mértéke (1991 dec. és 1993 febr. között); C = szakmai összetétele: 1 = szakmunkás; 2 = betanított munkás; 3 = segédmunkás; 4 = nem fizikai dolgozó

Some features of unemployment in Budapest by districts. – A = number of unemployed; B = their measure of increase in number (between December 1991 and February 1993); C = their qualification structure: 1 = skilled worker; 2 = semi-skilled worker; 3 = unskilled physical worker; 4 = non-physical (white collar) worker

A következő évre méginkább nehéz prognosztizálni a munkanélküliséget. Az talán reálisnak látszik, hogy a regisztrált munkanélküliek száma a fővárosban a jövőben sem haladja meg a százezret. Nem tűnik irreálisnak az sem, hogy Budapesten a munkanélküliségi ráta maximuma lesz az az érték, ami országosan ma még csak áhított célként

említhető: 10 %. Ahhoz nemigen fér kétség, hogy a fővárosi munkaerőpiac az elkövetkező években is a legjobb helyzetben lesz, s az igazi problémák nem itt, hanem a vidéki térségekben fognak jelentkezni.¹

CONTRIBUTIONS TO THE PROBLEMS OF UNEMPLOYMENT IN BUDAPEST

by Z. Dövényi

S u m m a r y

The article provides a survey on the structural and spatial features of unemployment in Budapest. The most important characteristic feature of the unemployment in the capital is probably that its rate is much smaller than in any other part of the country. Its 6 per cent value at the beginning of 1993 was only about half of the national average. In the case of unemployed people in Budapest their education level is sensible higher than the average which fact gives them a better chance for entering into a new job.

The spatial differences in unemployment well reflect the spatial pattern of the capital has evolved historically. The lowest unemployment rate can be found in the CBD and in the high prestige areas of the Buda region, while we can see the highest unemployment rate in such districts of the Pest region which become a slum (e. g. Józsefváros). The situation is the same in the case of traditional industrial areas such as Kőbánya, Csepel and Újpest where this rate is much higher than the capital average.

¹ A kézirat lezárva: 1993 április 1.

Translated by T. TINER

Cséfalvai Zoltán (szerk.): Visszaszámlálás Rudabányán. – Elmélet–Módszer–Gyakorlat 52. MTA FKI Budapest, 1991. 80 old.

Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztálya gondozásában napvilágot látott könyv epilógusában rögtön a mű (és a háttérben álló szociográfiai kutatás) „balsorsáról” értesülhet az olvasó, hiszen a 80-as évek közepén végzett kutatás megjelentetésére csak fél évtizedes késéssel került sor (s tegyük hozzá: a megjelenést csaknem újabb fél évtizeddel később követi a recenzió...).

A kutatás terepmunkálatai óta rendszerváltás, szabad választások, kárpótlás, privatizáció következett be, hogy csak a fontosabb eseményeket említsük. Rudabánya szociálgeográfiaja, valamint a bánya bezárása körüli hezitálás, huzavona mégis alig vesztett aktualitásából. A Rudabánya körüli herce-hurca ugyanis – egy képzavarral – a magyar ipar szerkezetváltásának, a településfejlesztésnek és a gazdaságpolitikai elképzeléseknek afféle „állatorvosi lova”, amiben koncentráltan van jelen az elmúlt évtizedek iparpolitikájának számos anomáliája, no meg az elmúlt évek tehetetlensége is.

Az alapképlet ismerős lehet: adva van egy három és félezer lakosú, tradicionális bányásztelepülés, amely mellesleg a Miskolc–Kazincbarcika–Edelény–Rudabánya tengelyű agglomerációs terület egyik kistérségi központja. A település gazdasága a bányászatra épül, amely azonban évtizedek óta gazdaságtalan, bezárása régóta napirenden van. A jobb sorsra érdemes település azonban érdekkonfliktusok hálójában vergődik, s helyi érdekei messze eltörpülnek a bányászat és a kohászat kemény lobbierdekei mögött. A bánya bezárását végül is ez utóbbi konfliktus döntötte el. A konfliktus lényegének bemutatására érdemes egy kissé hosszabban időzni a könyv 28–29. oldalánál:

„A rudabányai vasércbánya bezárása a felszínen a struktúraváltás irányába tett lépés volt, míg a valóságban a kérdés további elodázásának az eszköze lett. A különböző érdekek népgazdasági szintű erőösszemérése végső soron ezen a lokális szinten csapódott le. A döntéshozási mechanizmus tehetetlenségi nyomatóka alacsonyabb struktúraszintre, településhálózati szempontból alacsonyabb hierarchiaszintre toltta le azokat a problémákat, melyek megoldása makrostrukturális szinten és a településrendszer magasabb hierarchiaszintjén sokkal nagyobb áldozatokat követeltek volna meg a nehézipari ágazatból...”

A struktúraváltás mindenütt társadalmi–politikai feszültségekkel jár együtt. A hazai konfliktuskezelési technika azt okozza, hogy a döntések csak elhúzódnak, igen lassan születnek meg, és akkor is csak a leggyengébbeket érintik. Rudabányán is másfél évtizedre volt szükség a döntéshez. Másfél évtizedre, mely eltompította a bányászokat, ingatagrá tette az üzemet és bizonytalaná a települést.”

A megoldás – mint annyi más esetben – Rudabányán is felemásra sikeredett: a bányát 1985 decemberében bezárták, azonban az üzemet nem, sőt az ércbánya helyett egy olyan gipszbánya megnyitását határozták el, amelynek működtetése eleve kétséges volt. A bányászok mindezt „lojális szkepsissel” fogadták, mert „a korábbi társadalom- és gazdaságpolitikai gyakorlat eredményeképpen kialakult tartós paternalista viszonyrendszerben a hatalom által preferáltak – mivel erre szükségük nem volt – elvesztették érdekérvényesítő képességüket, kiszolgáltaitottá váltak. Életvezetési stratégiájuk csaknem kivétel nélkül egydimenziós és – a számukra az ércbányát jelentő – állami szektor iránt elkötelezett.” (48. o.)

A bánya különben 1974 óta veszteséges, ámde az érdekharcok eredményeként nem született normális megoldás, sem a bányával, sem a bányászokkal kapcsolatban. Azon pedig végképp nem csodálkozhatunk, hogy a település egésze, meg a környező kistérség is teljességgel kimaradt a megoldás különböző variánsai közül. Ezért is jogos az alábbi megállapítás: „A kényszerinnováció szülte megoldási variációk többnyire figyelmen kívül hagyták a település és a lakosság érdekeit. A kényszernyugdíjazás lehetősége pl. minden további nélkül a falu felé csapolta volna le a feleslegesnek ítélt munkaerőt. Az ingázás alternatívája is csak az első pillantásra tűnik kedvezőnek, hiszen ez tovább csökkenti a lakosság kötődését a településhez, és életmódra kifejtett hatásai is hátrányosak. Az elköltözés lehetősége pedig szintén a falu jövőjét veszélyezteti. A legsúlyosabb problémát mégsem a döntés körüli bizonytalanság okozta, hanem a konfliktushelyzet másfél évtizedes elhúzódása, amely negatív folyamatok egész sorát indította el a településen és annak társadalmában.” (75. old.)

Mindez még a rendszerváltást megelőzően történt. A rendszerváltás – mint tudjuk – felgyorsította a folyamatokat, azonban a gazdasági szerkezet átalakítása igencsak nehezen realizálódik. Új érdekek és új igények léptek be a fenti folyamatokba, s a recskai példát megsokszorozta a gazdasági élet valósága. Az állami szféra gazdaságtalan termelésének átalakítási igénye, a privatizáció kényszerűsége és anomáliái megnövelték a gondok számát is. Az ipari termelés stagnálása, majd visszaesése, a radikálisan megnövekedett munkanélküliség tömegesen reprodukálta a recskai szindrómát. Az adott régióban – Borsod–Abaúj–Zemplén megyében – a munkanélküliség nagyságrendekkel haladja meg az országos szintet, egyes településeken pedig katasztrofális helyzetbe hozza a lakosságot. Recsk példája – ilyen körülmények közt – ma is teljességgel aktuális, ezért időszerű a „Recskai visszaszámolás” című kötet is.

A kiadványban különben a fentiekén túl megtalálhatjuk Recsk társadalmának szociálgeográfiai elemzését, s ez az adott időben – a 80-as évek közepén – ugyancsak újszerű volt.

A könyvet zömmel akkor még fiatal szociálgeográfusok (BERÉNYI István, CSÉFALVAY Zoltán, KOCSIS Mihály, OLÁH Miklós, PERGER Éva, POMÁZI István, VÁGVÖLGYI B. András) írták. Közülük többen ma már szakmájuk derékhadához sorolhatók.

Végezetül igazán jó és aktuális lenne megtudni, mi történt Recskén a rendszerváltás után. Így örömmel üdvözlönlénk, ha a szerzői gárda, vagy akárcsak egy fiatalabb team folytathatná a vizsgálatot!

BOHM ANTAL

A budapesti agglomeráció területi szerkezete és központrendszere

IVÁN LÁSZLÓ

A budapesti agglomeráció két igazgatási egységből, a fővárosból és az ún. övezetből tevődik össze. A Pest megye igazgatási területéhez tartozó, a főváros körül gyűrű alakban elhelyezkedő 43 településnek, vagyis az agglomerációs övezetnek a főváros munkaerő- és infrastrukturális háttérében többrétű feladata van:

- elsődlegesen mint lakóhelynek és munkahelynek, megfelelő színvonalon kell ellátnia a lakosságot
- a főváros munkaerő-utánpótlási és infrastrukturális háttéréként kell funkcionálnia,
- a fővárosi lakosság rekreációs igényeinek egy részét ki kell elégítenie.

Másrészről Budapest is többféleképpen szolgálja az övezet népességét:

- a fővárosi munkahelyek, valamint a városközpontban és a városrészközpontokban levő intézmények révén a fővárosnak jelentős szerepe van az övezet lakosságának ellátásában,
- a főváros kedvező lehetőséget teremt a fejlettebb infrastruktúra-hálózatokhoz való kapcsolódásra.

Budapest és környéke 1960-ban jóváhagyott általános városrendezési terve a főváros határától mintegy 15 km távolságon belül fekvő 64 települést tekintette Budapest agglomerációs övezetének. Az 1970-ben készült és jóváhagyott általános városrendezési terv a budapesti agglomerációhoz azokat a településeket sorolta, ahol

- a táji, földrajzi kapcsolat, vagy a Budapest beépített területéhez való csatlakozás nyilvánvaló,
- a kereső lakosság nagyobb része – általában több, mint 50 %-a – budapesti munkahelyeken dolgozik,
- a lakosság túlnyomó többsége az iparban, vagy a harmadik szektorban tevékenykedik,
- a települések ipari üzemei a fővárosi üzemekkel szoros kapcsolatban állnak, ill. budapesti üzemek termelő vagy raktártelepei,
- a települések üdülésre alkalmas területe elsősorban a budapesti lakosság napi vagy hétvégi üdülését szolgálja,

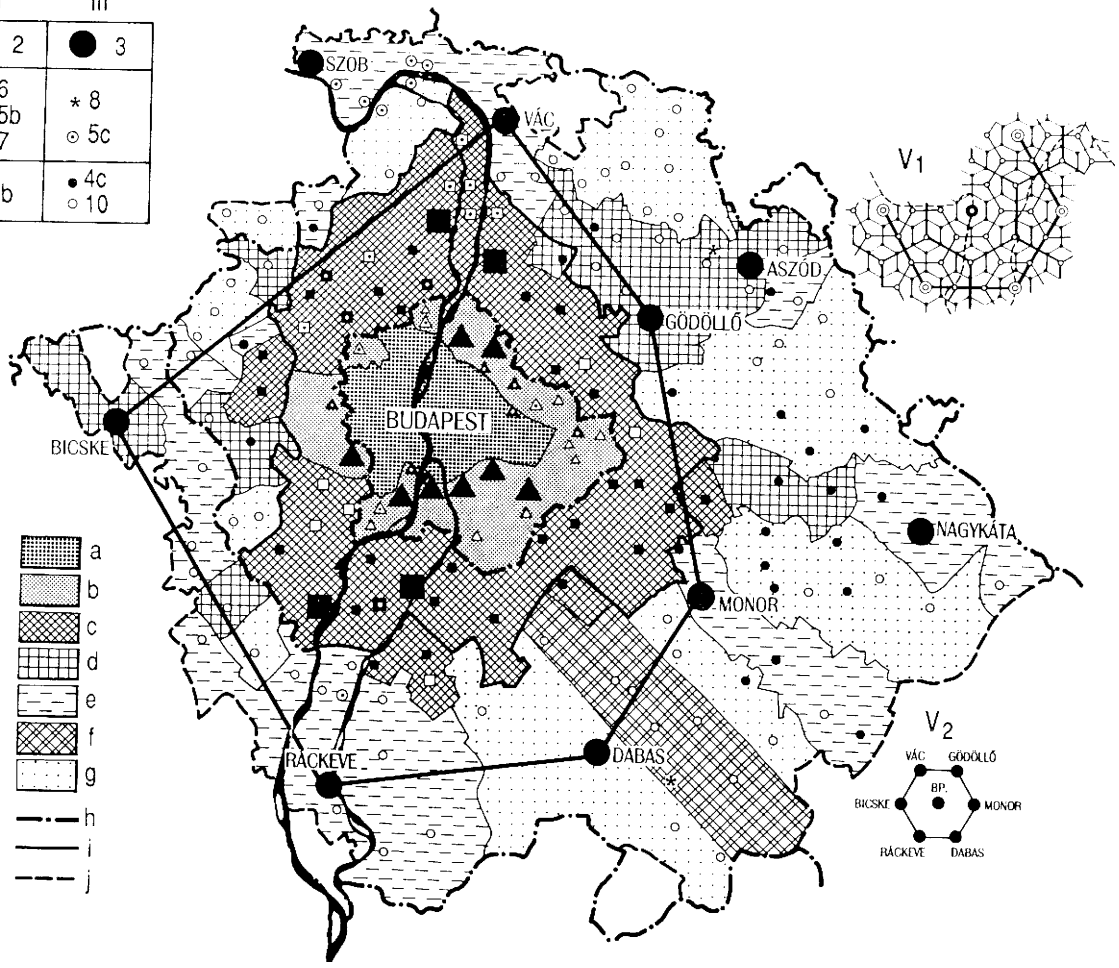
- a települések Budapestről tömegközlekedési eszközökkel jól megközelíthetők, vagy kapcsolatuk oly módon teremthető meg, hogy a fővárosba történő beutazás időtartama – korszerű közlekedést feltételezve – általában a 3/4 órát ne haladja meg.

A fentiek alapján Budapesttel együtt 45 települést sorolt a budapesti agglomerációba, amelynek területe így 1670 km². E településeket a közelmúltig a népességszám erőteljes növekedése, a fő közlekedési vonalakhoz való kapcsolódás, az alacsony ellátottsági színvonal és a nagyarányú Budapestre utaltság jellemzi. Az 1970 óta eltelt több mint két évtizedes fejlődés, de különösen az elmúlt 10 év kutatásai egyre inkább megkérdőjelezzik az akkori lehatárolás érvényességét, hiszen más-más területet jelent a demográfiai értelmű (bevándorlási góc), az ellátásszervezési szempontú, a közlekedési, ill. közművi egységű agglomerációs terület. Ezért egyre inkább egy nagyobb (összesen 160 települést felölelő) városrégióról célszerű beszélni (1. ábra).

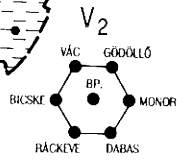
A budapesti agglomeráció szerkezete

A budapesti agglomeráció a társadalmi-gazdasági tevékenységek területi koncentrációja révén létrejött településegyüttes. Az agglomerációban az egyes funkciók térben elkülönülnek és ezeket a funkcionális elemeket a műszaki-fizikai hálózatok sűrű szövevénye, valamint a népesség bonyolult, többirányú mozgásai fogják össze egységes

	I	II	III
A	▲ 1	■ 2	● 3
B	△ 4a △ 5a	▣ 6 □ 5b □ 7	* 8 ○ 5c
C	△ 9	■ 4b	● 4c ○ 10

- a [diagonal lines]
- b [horizontal lines]
- c [cross-hatch]
- d [vertical lines]
- e [horizontal dashed lines]
- f [diagonal cross-hatch]
- g [dotted]
- h [solid line]
- i [dashed line]
- j [dash-dot line]

rendszerbe. A budapesti településeggyüttes hazánk egyetlen számottevő, monocentrikus típusú agglomerációja, amelynek területi és funkcionális rendszere a történeti fejlődés sajátosságain alapul.

A budapesti agglomeráció három jellegzetes gyűrűs övezetre osztható, melynek közepén az 1950 előtti Kis-Budapest alkotja a „magot” (2. ábra).

Az agglomerációs mag négy területre, ill. övezetre osztható:

– A városközpont (V. kerület) központi jellege következtében – miközben egyre kevésbé lakóhely – igen jelentős mértékben koncentrálna a köztisztviselőket, s alapvetően az ún. első munkahelyövet jelenti. A klasszikus elméletek tézisei értelmében itt van kibontakozóban a CBD, amely az elmúlt 6–8 évben, ill. a rendszerváltást követően szinte robbanásszerűen fejlődött. A centrális városrész fővárosi funkcióiból következően szinte kizárólagosan nem termelő (tercier) tevékenységet tömörít.

A pesti oldalon a kereskedelem és az államigazgatás, valamint a hivatali élet koncentrálna. A kereskedelem és szolgáltatás szórta, de viszonylag igen szűk területen, elsősorban a magasabb minőségi igényeket szolgáló üzletek koncentrálna révén, főként a főútvonalak mentén és az V. kerület középső részén (a Kossuth Lajos u. és a József Attila u. között) összpontosul. Az államigazgatás és egyéb országos irányító funkciók az ún. hivatali negyedben (az V. kerület É-i részén, a Lipótvárosban) sokasodnak; gyakorlatilag ez a terület a főváros egyik legjelentősebb foglalkoztató központja.

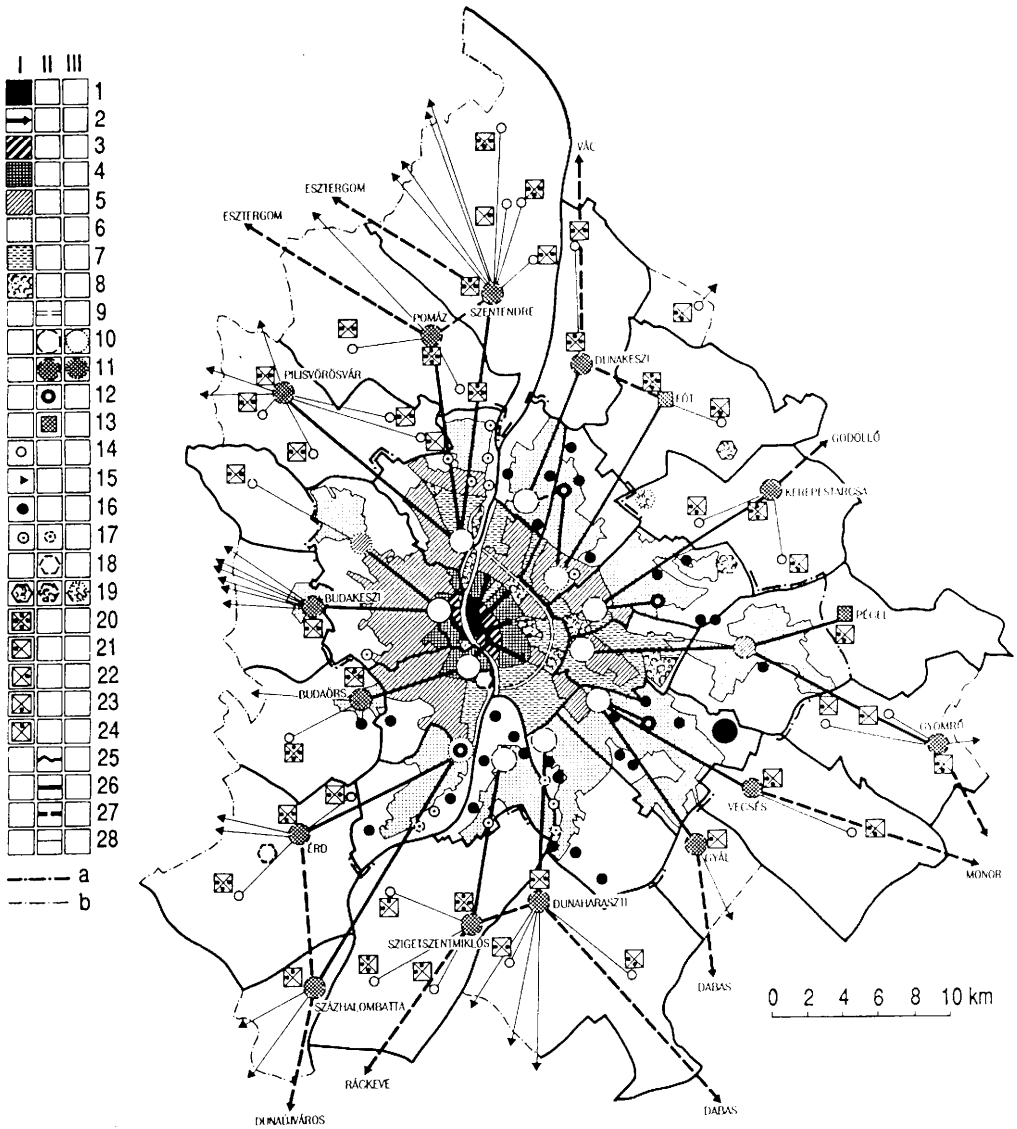
A városközponttal kapcsolódik a budai Várnegyed. A terület műemléki adottságai, városképi jelentősége miatt egyre inkább idegenforgalmi, főként kulturális–vendéglátó negyeddé alakult át, bár lakóhely is, és kvaterner intézményekkel is rendelkezik. A kvaterner funkciók (kutató, felsőoktatás) területileg szórta, de jórészt szintén a városközpontban összpontosulnak.

– A városközpontot Budán keskenyebb, Pesten szélesebb gyűrűben az első lakóhelyöv keretezi. E központi fekvésű, eredetileg exkluzív és kispolgári lakónegyedeket a főútvonalak mentén kereskedelmi-szolgáltató területek bontják részekre, melyek tulajdonképpen a városközpont kinyúló „csápjai”. Az övezetben a történeti funkcióváltás

←

1. ábra. A budapesti városrégió területi szerkezete (Szerk.: IVÁN L. 1993). – a = agglomerációs mag; b = belső; c = középső agglomeráció; d = a külső agglomeráció dinamikus; e = dinamizmusát elvesztett csápjai; f = napjainkban dinamizálódó területsáv; g = a külső agglomeráció stagnáló, depressziós területei; h = a főváros, ill. Pest megye közigazgatási határa; i = a hivatalosan deklarált agglomerációs övezet határvonala; j = a városrégió határa; I = belső; II = középső; III = külső agglomerációba tartozó; A = városi; B = szemiurbán; C = falusi jellegű települések; 1 = előváros; 2 = bolygóváros; 3 = város; 4a, 4b, 4c = alvó település; 5a, 5b, 5c = üdülőtelepülés; 6 = ipari; 7 = egyéb település; 8 = helyi foglalkoztató központ; 9 = peremközség; 10 = alapfokú település; V₁ = városhálózatunk a Christaller-féle séma alapján; V₂ = a Christaller-féle séma Budapest környékén (a „belső városgyűrű”)

Spatial structure of the urban region of Budapest (Ed. by IVÁN, L. 1993). – a = agglomeration core; b = dynamic extension of inner; c = of intermediate; d = of outer agglomeration zone; e = non-dynamic extension of outer agglomeration zone; f = strip area in dynamic development; g = stagnating areas of outer agglomeration zone in depression; h = administrative boundary of the capital and Pest county; i = official boundary line of agglomeration zone; j = boundary of urban region; I = settlements belonging to inner; II = to intermediate; III = to outer agglomeration zone; A = settlements with urban; B = with semiurban; C = with rural character; 1 = suburbia; 2 = satellite town; 3 = town; 4a, 4b, 4c = suburbia with residential character only ('sleeping town'); 5a, 5b, 5c = settlement with recreational; 6 = with industrial functions; 7 = other settlement; 8 = centre for local employment; 9 = fringe village; 10 = settlement with basis supply functions; V₁ = our urban network according to the Christaller's model; V₂ = the Christaller's type model for the vicinity of Budapest ('inner urban ring')

2. ábra. A budapesti agglomeráció településrendszere 1985 körül (Szerk.: IVÁN L. 1993). – I = meglévő; II = tervezett; III = távlatilag megvalósítandó rendszerlemek; 1 = városközpont (CBD), első munkahelyöv; 2 = a városközpont kinyúló intézményi csápjai; 3 = intézményekkel erősen átszőtt lakóterület, a városközpont bővülése; 4 = intézményekkel erősen átszőtt lakóterület, első lakóhelyöv; 5 = második lakóhelyöv; 6 = a belső agglomerációs lakóövezete; 7 = döntően ipar- és közlekedésüzemi terület, második munkahelyöv; 8 = nagyobb belső, közcélú zöldterület; 9 = munkahelytelepítésre javasolt szerkezeti vonal (ún. Hungária-gyűrű); 10 = kiépítendő városrészközpont; 11 = kiépítendő településcsoport központ, középfokú központ; 12 = kerületi központ; 13 = részleges középfokú központ, település; 14 = agglomerációs település; 15 = agglomeráción kívüli település vonzásiránya; 16 = a belső agglomerációs övezet jelentősebb ipar- és közlekedési területei; 17 = üdülőterület, rekreáció (Budapesten); 18 = nagy területigényű, közintézmény; 19 = nagy területigényű, zöldte-

következtében elég nagy a lakó- és munkahelyi funkciók keveredése. Nagyobb részt ebben amozaiikus szerkezetű övezetben található az elavult, rehabilitációra szoruló lakótömbök is.

– A városközpontból kifelé haladva, a sugaras irányú kivezető főútvonalak mentén, mintegy ezekre felfűződve található a harmadik, már nem teljesen gyűrű alakú övezet, a második munkahelyöv, amely gyakorlatilag a város régi iparterületeit öleli fel. Az övezetet a síkvidéki és dunaparti területeken (Pesti-síkság, Kelenföld, Óbuda) a történeti fejlődés hozta létre. A budai hegyvidék megbontja a gyűrű területét, mert a terep- és környezeti adottságok az ipari gyűrű ÉNy–Ny-i harmadát mintegy „kiékelik”.

Az iparosodás kezdeti szakaszában az akkori városperemre települt a gyári nagyipar, ennek következtében ipari telephelyek uralják az övezetet. Jelentőségében ez a főváros második legfontosabb foglalkoztató területe (pl. Józsefváros és Ferencváros külső része, Kőbánya).

– Az ipari övezetet körcikkhez hasonló alakú lakóterületek szakítják meg, ez a második lakóhelyöv. A szektorális elrendezésű mozaikos gyűrű a nagyvárosi övezetek közül mind beépítése, mind pedig a tevékenységek megtelepedése szempontjából a legvegyesebb összetételű.

Sokhelyütt ipari telephelyek ékelődnek a lakóterületbe, de egyes esetekben – főként tömegközlekedési csomópontok közelében – kisebb (elsősorban kereskedelmi jellegű) központok is kialakultak. Az övezet lakóterületei három alaptípusból tevődnek össze: az első a régi, ma már eltűnően levő munkáskolóniák, (pl. Angyalföld, Kőbánya egyes részein) a második a családiházias külvárosok, (ilyen pl. Zuglói külső területe) a harmadik az új beépítésű lakótelepek típusa. A második lakóhelyöv, mint övezet, csak a pesti oldalon követhető jól nyomon; annak D-i részén, Budapest régi területén kívül, a mai XIX. kerület területén (pl. Wekerle-telep) alakult ki.

rületi jellegű közintézmény; 20 = az agglomerációs települések funkcionális jellege; 21 = lakó; 22 = üdülő; 23 = mezőgazdasági; 24 = ipari; 25 = ellátási körzet elvi határa; 26 = központok közti funkcionális és ellátási kapcsolatok; 27 = központok közötti funkciómegosztás; 28 = középfokú vonzás; a = Budapest közigazgatási határa; b = hivatalosan deklarált agglomerációs övezet határvonala (Forrás: A budapesti agglomeráció regionális rendezési terve, 1985)

Settlement system of the Budapest agglomeration zone in 1985 (Ed. by IVÁN, L. 1993). – I = existing; II = planned; III = long term planned elements of the system; 1 = city centre (CBD), first employment belt; 2 = institutional extensions of the city centre; 3 = residential area covered with a lots of institutions, extension area of city centre; 4 = residential area with several institutions, the first residential belt; 5 = second residential belt; 6 = residential belt of inner agglomeration zone; 7 = area of industrial and transport activities, the second employment belt; 8 = large inner area for public purposes; 9 = a ring-form line suggested for workplace locations (the 'Hungaria Ring'); 10 = division centre to be constructed; 11 = centre of settlement group, centre on medium level; 12 = district centre; 13 = partial centre on a middle grade level; 14 = agglomeration settlement; 15 = direction of attraction of settlement out of agglomeration; 16 = important areas of industrial and transport activities in the inner agglomeration zone; 17 = recreational areas (in Budapest); 18 = public institutions with a large extension in space; 19 = and with green area character; 20 = functional type of agglomeration settlements; 21 = theoretical boundary of residential; 22 = of recreational; 23 = of agricultural; 24 = of industrial; 25 = of supply zones; 26 = functional and supplying connections between the centres; 27 = division of functions among the centres; 28 = attraction on a middle grade level; a = administrative boundary of Budapest; b = official boundary of Budapest agglomeration zone (Source: The regional master plan for the Budapest agglomeration, 1985)

A budai oldalon a Hegyvidék lakóövezete tulajdonképpen a második lakóhelyöv speciális formája, tipikus villa- és társasházak negyed, mert a terület természeti és ökológiai adottságai ilyen területfelhasználást tettek lehetővé, míg egyes budai, főként síkvidéki területeken (pl. Óbuda, Kelenföld) nagy lakótelepek (alvárosok) épültek.

A központi magot a belső agglomerációs övezet veszi körül (1., 2. ábra). Némileg leegyszerűsítve a mai peremkerületek tartoznak ebbe az övezetbe, vagyis azok az egykori elővárosok és peremközségek, amelyeket a közigazgatás 1950-ben csatolt Budapesthez. A budai oldalon azonban az övezet túlnyúlik a főváros közigazgatási határán (Budaörs, Budakeszi). A belső agglomerációs övezet területileg alapvetően szintén négy típusba sorolható: (1. ábra):

- Városias típusú, iparral és foglalkoztató-központi funkcióval rendelkező elővárosok (pl. Újpest, Budafok stb.).

- Egyoldalúan lakófunkciós – jórészt korai (a 20. sz. fordulója körüli) kialakulású – szuburbán alvóvárosok (pl. Sashalom, Rákosliget).

- Átmeneti típusú – ún. szemiurbán – eredetileg inkább üdülőhely-jellegű települések, településrészek (pl. Mátyásföld, Budatétény).

- Falusias peremközségek, mezőgazdasági őstermelő hagyományokkal (pl. Cinkota, Nagytétény).

A második, ún. középső agglomerációs gyűrű gyors kifejlődését – az 1950-es–1960-as évek extenzív fejlesztési korszakában – a budapesti letelepedést korlátozó adminisztratív intézkedések erősítették; ez a ma agglomerációs övezetnek nevezett zóna (1. ábra). Az övezet funkcionálisan a főváros elsődleges munkaerőellátó és üdülő-rekreációs területe.

A második agglomerációs gyűrű települései három típusba sorolhatók:

- Városias, központi funkciókkal és intézményekkel, valamint foglalkoztatási lehetőségekkel is rendelkező bolygóvárosok (pl. Szentendre, Százhalombatta, Szigetszentmiklós stb.).

- Szemiurbán sajátosságokat mutató üdülő - (pl. Leányfalu) és ipari (pl. Szigethalom, Solymár) települések.

- Falusias jellegű alvótelepülések (pl. Alsónémedi, Csömör, Üröm).

A budapesti régió harmadik, külső agglomerációs övezete Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megyéknek a fővárossal napi kapcsolatban levő területeire terjed ki, különösen azokra a településekre, amelyek a főközlekedési vonalak mentén fekszenek (1. ábra). E legkülső gyűrű Budapest tágabb munkaerővonzási körzete, amely két területi típuson belül, kétféle településtípusból tevődik össze:

- a főközlekedési vonalak mentén elhelyezkedő települések dinamikus csápokká állnak össze, míg

- az elzárt, „forgalmi árnyékban” levő, stagnáló vagy depressziós területek jórészt községi jogállású településeket tömörítenek.

Az agglomeráció legkülső övezete viszont már az országosan jellemző hierarchikus jellegű települési szervezet szerint épül fel, így:

- a fővárostól 30–50 km-re, főközlekedési vonalak mentén hat központi település (Vác, Gödöllő, Monor, Dabas, Ráckeve, Bicske) alakult ki, ez az ún. belső városgyűrű (1. ábra),

- a többi településnek viszont – s a községek zöme ilyen – központi funkciója nincs, ezek ilyen szempontból alvó- és alapfokú települések.

Budapest főváros központrendszere

A főváros területi szerkezetét a történeti fejlődés során kialakult gyűrűs, ill. körcikk alakú funkcionális zónák jellemzik. A funkcionális zónákban – a közlekedési hálózat csomópontjai által determináltak – sűrűsödési góccok alakultak ki az intézményhálózatban, amelyek a város szociális ellátórendszerének műszaki-fizikai rendszerét képezik. Az intézményhálózat tömörülése folytán sajátos központrendszer jött létre, amely egyúttal az ellátásszervezés alapját is képezi. Budapest központrendszere alapvetően két tényező, mégpedig

– a történeti városfejlődés, a hagyományok (31-es és 32-es építési övezet), valamint

– az elmúlt két évtized tudatos városfejlesztési-decentralizálási, tömeges lakásépítési tevékenysége (33-as építési övezet) révén alakult ki.

A központrendszer jelentőségét az ott koncentrálódó intézmények és a tercier, valamint a kvaterner munkahelyek adják. Ezen túlmenően a központrendszerhez jelentős forgalmi csomópontok is kapcsolódnak.

Budapest növekedése, és az ellátás színvonala folyamatos fejlesztésének igénye indokolttá tette, hogy már az 1970. évi általános rendezési terv is háromfokozatú központrendszerrel számoljon (3. ábra) úgy mint:

– főközpont (városközpont) – 32-es építési övezet;

– városrészközpontok – 33-as építési övezet, a főközpont célirányosan fejlesztett tehermentesítői;

– kerület-, ill. településcsoport-központok – 33-as építési övezet, kerületi hatáskörű intézménycsoportosulások.

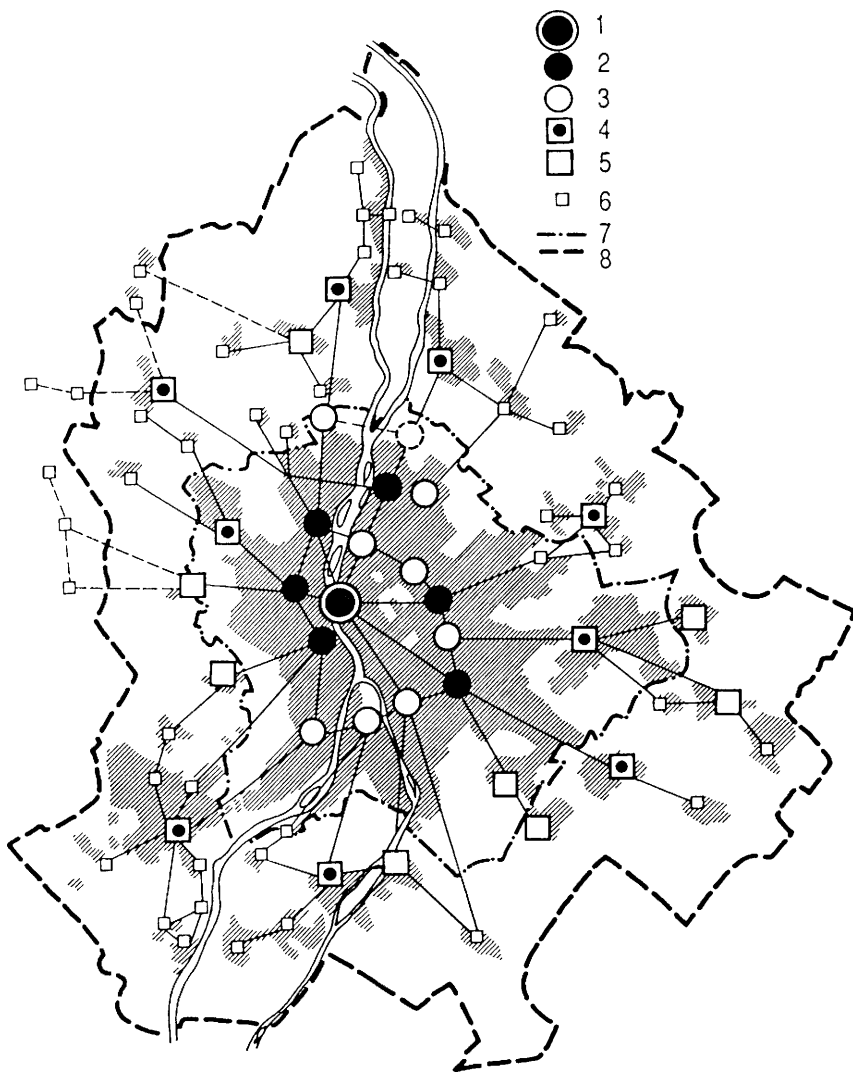
A központrendszer vizsgálata során 1986-ban — az 1976 óta érvényes övezeti terv területi rendszere alapján — 1688 intézményt rendszerezünk. Ezek ellátási területük nagysága, ill. vonzáskörzetük és funkciójuk alapján a következő megoszlást tükrözték: középfokú 657 (38,9%), felsőfokú 407 (24,1%), országos és nemzetközi 624 (37,0%).

A megvizsgált és rendszerezett intézmények 54,1%-a (913 intézmény) koncentráltott az egyes központok (fő-, városrés- és kerületi központ,) területén. Közülük 319 középfokú, 202 felsőfokú, 392 országos és nemzetközi jelentőségű volt.

Budapest főközpontjában koncentrálódott 129 középfokú, 138 felsőfokú, 340 országos és nemzetközi intézmény. Ily módon a városközpontban öszpontosul a középfokú intézményhálózat 19,6%-a, a felsőfokú intézmények 33,9%-a, továbbá az országos és a nemzetközi intézmények 54,5%-a.

Budapest főközpontja – a pesti oldalon nagyjából a Duna és a Nagykörút közötti terület, Budán a Várnegyed, ill. a Víziváros és a Krisztinaváros egy része (2. ábra) – funkcionálisan az ország, Pest megye és a főváros központja, de jelentős középfokú intézményi koncentráció is. Különösen jelentős az országos és nemzetközi intézmények tömörülése az V. kerület középső részén. Funkcionálisan az államigazgatási, az államhatalmi, a hivatali (vállalati, igazgatási), a pénzügyi és a kutatási tevékenység uralja a főközpontot, de jelentékeny a színházak (Nagymező u. környéke) és a kereskedelmi intézmények koncentrációja is.

A 9 meglévő (Óbuda, Moszkva tér, Móricz Zsigmond körtér, Újpest, Örs vezér tere, Kőbánya, Kispest, Pestszenterzsébet, Csepel) és a két tervezett (Bosnyák tér, Budafok–Albertfalva) városrészközpont területén összesen 140 középfokú, 53 felsőfokú

3. ábra. Budapest és agglomerációjának központterve 1970-ből (Az ún. PREISICH-féle koncepció). – 1 = városközpont; 2 = városrészközpont; 3 = kerületi központ; 4 = településcsoport-központ; 5 = középfokú intézményekkel ellátandó település; 6 = településközpont; 7 = a budapesti agglomeráció határa; 8 = Budapest közigazgatási határa (Forrás: BERNÁT-BORA-FODOR: Világvárosok, nagyvárosok, 1973)

Plan for centres of Budapest and for its agglomeration in 1970 (The PREISICH-conception). – 1 = city centre; 2 = division centre; 3 = district centre; 4 = centre of settlement group; 5 = settlement to be supplied with institutions on a middle grade level; 6 = settlement centre; 7 = boundary of Budapest agglomeration; 8 = administrative boundary of Budapest (Source: BERNÁT-BORA-FODOR: Metropolis, big cities, 1973 – in Hungarian)

és 47 országos és nemzetközi jelentőségű intézmény működik. A decentralizáció eredményeképpen a városrészközpontokba települt a középfokú intézmények 21,3%-a, a felsőfokú intézmények 13,0%-a, valamint az országos és nemzetközi szerepkörű intézmények 7,5%-a.

Az intézményhálózat empirikus elemzése azt mutatja, hogy a városrészközpontok funkcionálisan

- kereskedelmi (áruház, bevásárlóközpont, piac),
- egészségügyi (járóbeteg szakrendelő intézet),
- oktatási (középiskola, szakmunkásképző intézet),
- és esetlegesen művelődési–kulturális (művelődési központ)

szerepkört tölthetnek be, ami azonban többnyire csak fakultatív módon teljesül. Általában kevés az olyan városrészközpont, amely a felsorolt funkciókat komplexen teljesítené.

Az övezeti terv szerinti 4 (Angyalföld, Rákospalota, Sashalom–Mátyásföld, Rákoskeresztúr) és a tervezett 2 (Pestszentlőrinc, Pesthidegkút–Hűvösvölgy) kerületi központban 50 középfokú, 11 felsőfokú és 5 országos és nemzetközi jelentőségű intézmény található. A kerületi központokba települt a középfokú intézmények 7,6%-a, a felsőfokú intézmények 2,7%-a, az országos és nemzetközi intézmények 0,8%-a. A kerületi központok területén fejlődőben van a középfokú intézményhálózat rendszere.

A főközpont szerepe

Budapest főközpontjának távlatban is országos-, és egyre fokozódó mértékben nemzetközi jelentőségű funkciót kell betöltenie. Jelenleg a főváros főközpontja lényegében foglalkoztató, kereskedelmi, idegenforgalmi-műemléki (a Világörökség része), és intézményekkel erősen átszőtt lakójellegű területrészekre osztható (4. ábra).

Budapest belső területe, amelynek része a főközpontot felölelő terület egység is, számos városépítési problémával, nehézséggel küszködik. Közülük kettő, a lakóterület műszaki színvonalának erősen leromlott állapota, valamint a közlekedés következményeként jelentkező túlszűfoeltság emelhető ki, mint olyan jelenségek, amelyek közvetlen és halaszthatatlan beavatkozást igényelnek. Gyakorlatilag ezek adják a főközpont fejlesztésének távlati prioritásait.

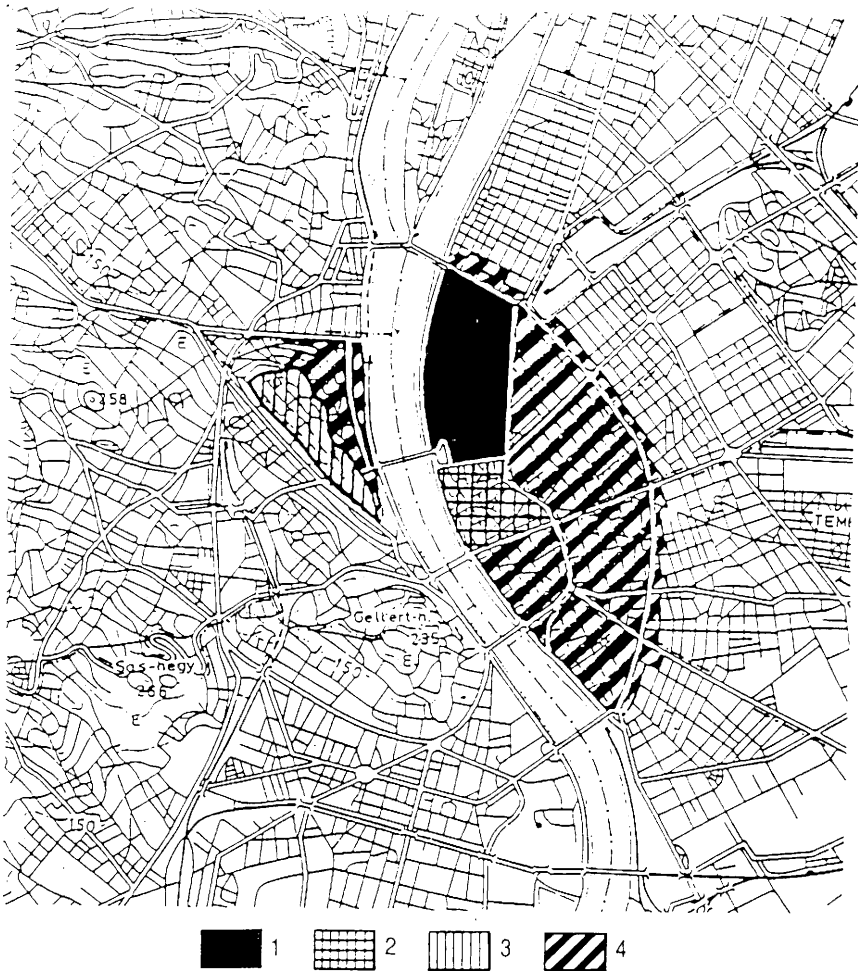
A meglévő városépítési problémák alapján a főváros főközpontjának továbbfejlesztésénél elsősorban az alábbi funkciókat célszerű erősíteni és fejleszteni:

- idegenforgalom,
- nemzetközi gazdasági kapcsolatok,
- minőségi (magasabb szintű fogyasztói igényeket kielégítő, ill. választékbővítő)

kereskedelem,

- a nemzetközi turizmust is szolgáló kulturális tevékenység,
- lakófunkció.

A Fővárosi Tanács 1986. novemberében hagyta jóvá Budapest belső területei rehabilitációjának koncepcióját. A rehabilitáció célja az, hogy az érintett területeken a jelenlegi jól érzékelhető, kedvezőtlen társadalmi folyamatokat megállítsa, az itt élők életkörülményeinek javítása érdekében a lakó- és lakókörnyezeti értékeket a kor igényeinek megfelelően növelje és az értékes épületeket megmentsse.

4. ábra. Budapest szűkebb főközpontjának funkcionális szakosodása. – 1 = döntően terciér és kvaterner foglalkoztató funkciójú városrész, hivatali negyed: alárendelt lakófunkcióval; 2 = döntően kereskedelmi funkciójú városrész, jelentős idegenforgalmi és alárendelt lakófunkcióval; 3 = történeti (műemléki jelentőségű) városrész döntően idegenforgalmi, alárendelt lakó- és foglalkoztató (kvaterner) funkcióval; 4 = nagyvárosi beépítésű, közintézményekkel erősen átszótt lakóterület alárendelt foglalkoztató (tercier) funkcióval

Functional specialization of the main centre of Budapest (in a narrow sense). – 1 = city area mainly with tertiary and quaternary employment character, office quarter with secondary residential function; 2 = city quarter mainly with commercial functions, area with important touristic and secondary residential functions; 3 = historical city quarter (with monumental importance) mainly with touristic and secondary residential and (quaternary) employment functions; 4 = a metropolis-type built-up residential area, intensively covered with

Városszerkezeti helyzete, funkcionális sokoldalúsága következtében igen fontos feladat a főközpont magasabb szintű (felsőfokú, országos és nemzetközi jelentőségű) intézményhálózatának továbbfejlesztése is, amelyet szintén a rehabilitációs tevékenység keretében, ill. azzal összehangoltan célszerű megoldani. Ennek megvalósítása:

– a tömbökben lévő, nem lakófunkciójú épületek felújítása és szükség szerinti korszerűsítése révén,

– az üres telkeken új lakó-, iroda- és egyéb (kereskedelmi, vendéglátó, stb.) épületek létesítésével, ill.

– a szükséges kereskedelmi, szolgáltató stb. létesítmények kialakítása céljából a régi és az új épületeknél egyaránt az utcai földszinti helyiségek felhasználásával történhet.

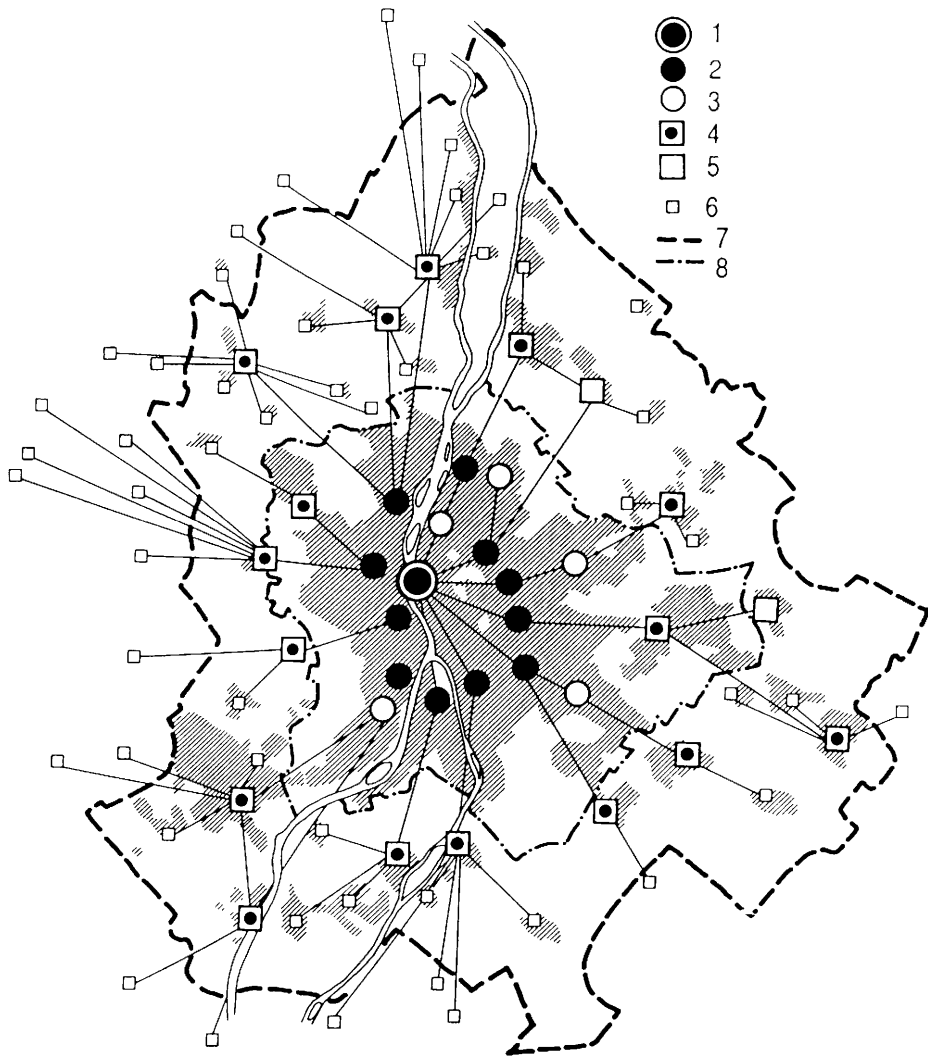
A főközpont – különösen a Belváros (V. kerület) – területén a már ez idő szerint is fennálló túlterheltség miatt általában csak a banktevékenységek és a külképviseletek áruforgalommal nem járó intézményeinek az elhelyezése kívánatos. A vállalkozási-gazdasági szféra, intézményeinek elhelyezését a főközponton kívül kell megvalósítani.

A belső városrészek rehabilitációs tevékenysége keretében kiemelt szerep jutott az idegenforgalommal, ill. a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésével összefüggő létesítményeknek. A belvárosi foghíj-beépítési tervek e tendenciát támasztják alá, így az V. kerületben az elmúlt 4-5 évben magasabb kategóriájú szállodák, kereskedőházak épültek és a meglévő, leromlott állagú épületek átépítése, felújítása is jelentős részben az idegenforgalmat szolgálja (utazási irodák, bankfiókok, színvonalas vendéglátóhelyek, stb.). Budapest legszűkebb értelemben vett városmagja (az V. kerület középső szektora) egyre gyorsuló ütemben alakul át igazi CBD-vé.

A városrészközpontok funkciója

A nagy kiterjedésű, de lényegében egyközpontú fővárosban a lakosság ellátásában mutatkozó területi aránytalanságok kiküszöbölése érdekében az 1970. évi általános rendezési terv alapján többfokozatú központrendszer kifejlesztése kezdődött meg. Ennek során a főközpont (városközpont) tehermentesítése céljából 6 városrészközpont (Óbuda, Újpest, Örs vezér tere, Kispest, a Móricz Zsigmond körtér és a Moszkva tér) lett kijelölve (3. ábra). 1980-ban a budapesti agglomeráció rendezési tervének városépítési koncepciója további 3 (Kőbánya, Pestszenterzsébet, Csepel) városrészközpont kibontakozását regisztrálta, amit az 1988-as általános rendezési terv is rögzített (5. ábra). E szerint 9 – igen heterogén, korántsem komplex, még erősen fejlődő–alakuló – városrészközpont igyekszik a városközpontot több kevesebb sikerrel tehermentesíteni. Az egyes budapesti városrészközpontok különböző mértékben fejlődtek, s a központok egyre decentralizáltabb hálózata van kialakulóban (6. ábra).

A városrészközpontok létesítésének alapját a koncentrált lakás- (lakótelep-) építés – egyes esetekben régi elővárosok átépítése (Újpest, Kispest, Pestszenterzsébet) – és a közlekedési kiszolgálásukhoz nélkülözhetetlen metróépítés teremtette meg. A metróvonalakra szervezett felszíni tömegközlekedés csomópontokat, átszállóhelyeket (Örs vezér tere, Moszkva tér, Kőbánya–Kispest) eredményezett. A kedvező forgalmi adottságokat először a kereskedelem ismerte fel, s megkezdődött a nagy bevásárlóközpontok (Flórián, Sugár, Skála-Budapest) telepítése, amelyek megvetették a városrészközpontok magjait. Bár az 1980-as évtizedben kibontakozó gazdasági válságfolyamatok lényegesen lefékeztek a kereskedelmi jellegű beruházásokat is, mégis továbbfejlődött a nagy bevásárlóközpontok hálózata (pl. Árpád Üzletközpont, Erzsébet Áruház, Kispesti Áruház, Kőbányai Üzletház).

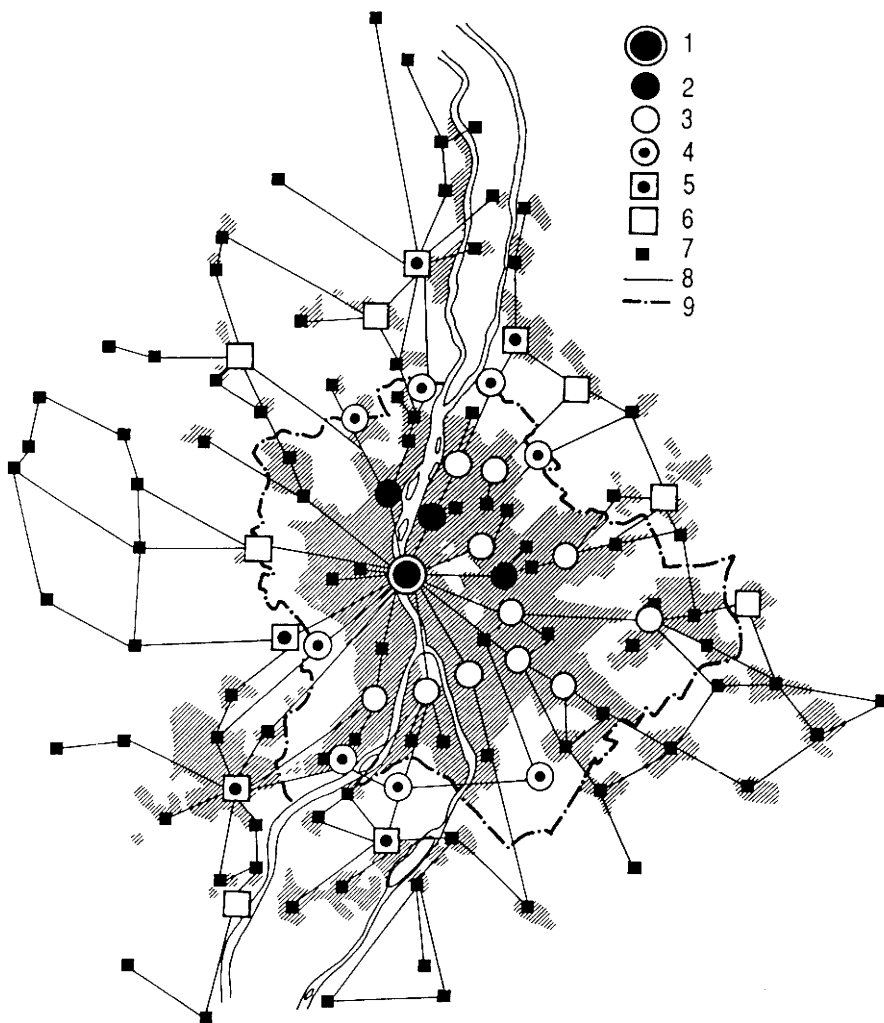
5. ábra. Budapest és agglomerációjának központonterve 1988-ból (Szerk.: IVÁN L. 1993). – A jelmagyarázatot l. a 3. ábránál! (Forrás: Budapest általános rendezési tervének rendezési programja, 1988.)

Plan for centres of Budapest and for its agglomeration zone in 1988 (Ed. by IVÁN, L. 1993). – For explanation see Fig 3. (Source: An elaborating program for the general master plan for Budapest, 1988)

A kerület-, ill. településcsoport-központok feladatai

A kerületközpontoknak a városrészközpontokra is jellemző négy funkciót (kereskedelem, egészségügy, oktatás, művelődés-kultúra) kell tömöríteniük, annyi módosítással, hogy itt

– a közvetlen metróvonalai kapcsolat nem elengedhetetlenül szükséges; elegendő az elhelyezett intézmények jó tömegközlekedési megközelíthetősége, ill.

6. ábra. Budapest és környékének központrendszere és vonzásokapcsolatai 1993-ban (Szerk.: IVÁN L. 1993). – 1 = város (fő) központ; 2 = mellékközpont; 3 = kerületi központ; 4 = épülő „városkapu”; 5 = településcsoport-központ; 6 = középfokú település; 7 = lokális központ; 8 = tényleges vonzásokapcsolat; 9 = Budapest határa (Forrás: Budapest városfejlesztési koncepciója, 1992. Budapest főváros általános rendezési tervének programja, 1992)

Centre system of Budapest and its vicinity with their connections of attractivity in 1993 (Ed. by IVÁN, L. 1993). – 1 = (main) centre of the city; 2 = centre of minor importance; 3 = district centre; 4 = 'city gate' in construction; 5 = centre of settlement group; 6 = settlement on a middle grade level; 7 = local centre; 8 = real attraction zone; 9 = boundary of Budapest (Source: A conception for the development of Budapest, 1992. A program for general master plan for the capital of Budapest, 1992)

– kereskedelmi vonatkozásban csak középfokú intézmények telepítése indokolt.

A kerületközpontoknak fokozott szerepet kell vállalniuk a középfokú igazgatási és szolgáltatási ellátásban is. Számukat hosszú távon 6-ra (Rákospalota, Sashalom-Mátyásföld, Rákoskeresztúr, Pestszentlőrinc, Angyalföld, Budafok) célszerű előírni, azzal a kiegészítéssel, hogy 1995 körül meg kell vizsgálni kialakult helyzetüket és várható fejlődésüket, mert jelenlegi ismereteink szerint nagy távlatban számuk várhatóan növekedni fog.

Hosszú távon – döntően az agglomerációs igények miatt, a jelentős beingázót fogadó területeken – két teljes körű középfokú településcsoport-központ kialakítása lenne indokolt Rákoskeresztúron – hiszen a XVII. kerület önmaga is a várostesttől elkülönült településegység (Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákoscsaba, Rákoshegy) alkot –, ill. Budafokon. E két kerületközpont ellátó szerepe túlterjed közigazgatási illetékességi területén. (Rákoskeresztúr ellátóterülete Pécelre is kiterjed, Budafoké pedig az agglomerációs övezet érd-százhalombattai településcsoportjára). Nagytávon Nagykovácsi és Solymár jobb ellátása szempontjából Pesthidegkút–Hűvösvölgyben indokolt lenne egy új középfokú településcsoport-központ kiépítése. (A főváros központrendszerének fejlődését reprezentáló területi mérleget az 1. táblázatban foglaltuk össze.)

1. táblázat. Budapest központrendszerének területi mérlege

Központterület	Terület (ha)		
	Övezeti terv szerint (1976)	Vizsgálat alapján (1986)	Tervezett (2005)
<i>Főközpont (városközpont)</i>	448,8	614,4	678,8
<i>Városrészközpontok:</i>			
Moszkva tér	11,6	65,2	65,2
Móricz Zsigmond körtér	28,8	63,2	63,2
Óbuda	33,2	34,0	34,0
Budafok-Albertfalva (tervezett)	—	—	35,2
Újpest	57,6	46,4	46,4
Bosnyák tér (tervezett)	10,0	16,8	26,0
Őrs vezér tere	14,0	17,6	17,6
Kőbánya	17,6	21,2	21,2
Kispest	21,6	30,4	30,4
Pestszenterzsébet	11,6	17,2	17,2
Csepel	10,4	21,2	21,2
<i>Kerületközpontok:</i>			
Budafok	12,4	12,8	—
Angyalföld	20,4	33,2	33,2
Rákospalota	16,8	27,2	27,2
Sashalom-Mátyásföld	6,8	9,2	9,2
Rákoskeresztúr*	25,6	34,8	34,8
Pestszentlőrinc	—	37,6	37,6
Pesthidegkút–Hűvösvölgy (tervezett)**	—	—	12,0
<i>Városrészközpontok összesen</i>	216,4	333,2	364,8
<i>Kerület- és településcsoport-központok összesen</i>	82,0	154,8	166,8
<i>Központok összesen</i>	747,2	1102,4	1210,4

* Kerület- és településcsoport-központ

**Településcsoport-központ

IRODALOM

- BERNÁT T.–BORA GY.–FODOR L. 1973. Budapest, Közép-Európa legnagyobb városa. – In: Világvárosok, nagyvárosok. Gondolat Kiadó, Bp., pp. 467–528.
- BERTI B. 1980. Városrészközpontok. – Budapest 7. pp. 12–13.
- Budapest és környéke fejlődésének irányítását megalapozó kutatások. – A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások, OKKFT B/4 jelű program. BUVÁTI Városépítési Kutatási Önálló Osztály, Bp. 1984. Témafelelős: EKLER D.–NAGY T., kézirat, 84 p.
- BURGESS, E. W. 1929. Urban Areas in Chicago: An Experiment in Social Science Research. – Chicago, Illinois, University of Chicago Press, pp. 114–123.
- BURGESS, E. W. 1973. A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához. – In: SZELÉNYI I. (szerk.): Városshociológia. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. pp. 147–160.
- CSANÁDI G.–LADÁNYI J. 1992. Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. – Akad. Kiadó, Bp. 159 p.
- ENYEDI GY. 1983. A Budapest-probléma. – In: Földrajz és társadalom (Elvek és utak) .Magvető, Bp. pp. 297–315.
- HOYT, H. 1939. The structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities. – Washington, Federal Housing Administration
- HOYT, H. 1973. A városi struktúra klasszikus modelljeinek újabb torzulásai. – In: SZELÉNYI I. (szerk.): Városshociológia. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. pp. 161–181.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz III.B.1. A települések funkcionális belső tagolódása. – Akad. Kiadó, Bp. pp. 404–423.
- PARK, R.E.–BURGESS, E.W. 1925. The City. – Chicago, Illinois: University of Chicago Press, pp. 47–62.
- PREISICH G. 1972. A budapesti településagglomeráció tagolása, a központok rendszere. – Területrendezés 3. pp. 75–90.
- PREISICH G. 1973. Budapest jövője. – Műszaki Kiadó, Bp. 136 p.
- RECHNITZER J. (szerk.) 1982. Vonzáskörzetek–agglomerációk I. – Akad. Kiadó, Bp. 315 p.
- RECHNITZER J. (szerk.) 1985. Vonzáskörzetek–agglomerációk II. – Akad. Kiadó, Bp. 241 p.
- SZELÉNYI I. 1973. Bevezető tanulmány. – In: SZELÉNYI I. (szerk.): Városshociológia, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. pp. 7–38.
- SZELÉNYI I. 1990. Az urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. – In: Városi társadalmi egyenlőtlenségek, Akad. Kiadó, Bp. pp. 175–180.
- SZÚCS I.–PREISICH G. 1984. A budapesti agglomeráció – Elképzelések és realitások. – In: PREISICH G. (szerk.) A városépítésről. Vélemények, viták sorozat. Kossuth Kiadó, Bp. pp. 140–146.
- ZOLTÁN Z. 1981. A dinamikus nagyváros. – Gyorsuló idő sorozat. Magvető, Bp. 213 p.

SPATIAL STRUCTURE AND CENTRAL SYSTEM OF THE BUDAPEST AGGLOMERATION

by *L. Iván*

S u m m a r y

Historically developed ring and sector shaped functional belts are characteristic of the spatial structure of the capital. Within the functional belts or zones there are institutional knots developed at the main

The urban growth of Budapest and the demand for the constant development of supply made the General Master Plan of 1970 to consider a three stage system of centres:

- the main centre (the City) – building zone 32;
- the division centres – building zone 33; developed to release the impact on the City;
- the district centres and settlement group centres – building zone 33; with the concentration of the institutions of the district authorities.

According to our present knowledge the main centre of Budapest includes the area within the ring of the Nagykörút ('Grand Boulevard') on the Pest side and the Castle District and the Víziváros ('Watertown') District on the Buda side. The number of the division centres is 11 at present, though their revision is under way during the new regional plan being just elaborated. There are 7 district and settlement group centres for the time being, but the possible revival of the traditional centres of the suburban settlements (annexed to Budapest in the past) like Rákosszababánya, Rákosliget, Soroksár may increase their number.

The Budapest agglomeration belt can be divided into 14 settlement groups and all of them have their own centres in: Dunakeszi, Kerepestarcsa, Gyömrő, Vecsés, Gyál, Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Érd, Budaörs, Budakeszi, Pilisvörösvár, Pomáz and Szentendre.

According to the importance of the institutes responsible for creating centres, the centres can be divided into:

- middle grade centres,
- higher grade centres,
- national and
- international ones.

The institutes of the basic supply do not induce the formation of the centres, though they can also be concentrated in an area. In a functional aspect, however, they do not require central situation.

Translated by I. TÓZSA

A gazdasági társaságok elterjedése a budapesti agglomerációban

PROBÁLD FERENC–SZEGEDI GABRIELLA

Budapest – a piacgazdaság kiépülésének innovációs központja

Az elmúlt évtized nagy társadalmi–gazdasági átalakulása nyomán a korábbiaktól gyökeresen különböző, innováció-orientált térbeli folyamatok határozták meg hazánk regionális szerkezetének új vonásait. A piacgazdaság elemeinek megjelenését szimbolizáló kisvállalkozások elterjedése és diffúziójának jellegzetességei korán felkeltették a geográfusok figyelmét.

POMÁZI I. (1987) a 80-as évek közepéről származó adatok alapján vizsgálta az akkoriban domináns két magánvállalkozási forma – a GMK-k és a PJT-k – területi eloszlását, továbbá a települések nagyságával és a lakosság képzettségi szintjével való kapcsolatát. Az 1984-ig létrejött gazdasági munkaközösségek fele, a korszerű, magasan kvalifikált (pl. számítástechnikai) szolgáltatásokkal foglalkozó polgári jogi társaságok több mint 80%-a Budapesten, főleg a belvárosi és a budai kerületekben működött.

NEMES NAGY J. és RUTTKAY É. (1989) 1987-ig követték nyomon az új típusú kisservezetek elterjedésének folyamatát. Addigra a GMK-k száma 15 000-re emelkedett, ám e vállalkozások közel fele még mindig a fővárosban tömörült. A településhierarchia hatásán kívül mind Budapesten belül, mind országosan markáns nyugat–keleti regionális differenciálódás jelei mutatkoztak.

A szerzőpáros újabb kutatásai (1992) a Cégekzlönyben közzétett információk alapján az 1991 végéig megalakult 63 000 gazdasági társaság eloszlási sűrűségének, strukturális jegyeinek és regionális dinamikájának feltárására irányultak. A tanulmányukban közelebbről nem dokumentált korrelációs elemzésből azt a következtetést szűrték le, hogy a társas magánvállalkozások sűrűsége szoros kapcsolatban van a települések nagyságával és gazdasági erejével, a lakossági jövedelemszinttel, az infrastrukturális ellátottsággal, valamint a városok népességvonzásával, s az így kialakult térszerkezet továbbra is magán viseli a 80-as években megindult folyamatok hatását. Vizsgálódásuk – melynek középpontjában az alföldi térség állt – a jogi személyiségű társaságok alapítási tőkeérték-adatainak feldolgozására nem terjedt ki.

Az innovációs potenciálnak számos egymással többé–kevésbé szorosan összefüggő komponense van, amelyek eltérő szempontok alapján, különböző megközelítési módok alkalmazásával tanulmányozhatók (RECHNITZER J. 1990); a hazai viszonyok között azonban egyértelműen kidomborodik Budapest vezető szerepe. Az eddigi kutatások már jelezték: a magánvállalkozások kialakulása és terjedése – ami a piacgazdaság kiépüléséhez fűződő kardinális jelentőségű szervezeti innováció – a főváros területén belül is jelentékeny különbségeket mutat. E különbségek nyilván még nagyobbak, ha az agglomerációs gyűrűre – pontosabban a belső gyűrűt képező, Budapesttel funkcionálisan erősen összeforrt 43 településre – is kiterjesztjük vizsgálódásunkat.

Jelen munkánk célja egyrészt az, hogy a gazdasági társaságok elterjedésének, telephelyválasztásának tükrében új oldalról világlítsuk meg a budapesti agglomeráció

térszerkezetét, másrészt pedig az, hogy kísérletet tegyünk néhány – feltehetőleg általánosabb érvényű – következtetés levonására a magáncégek létrejöttében, ill. letelepedésében közrejátszó tényezők szerepéről.

A vizsgálatunk alapjául szolgáló, számítógépre vitt adatbázist az 1992-ben megjelent Cégekatalógus információi – az 1992. jan. 1-ig bejegyzett, különböző jogi formák keretei között működő társaságok száma, központjának helye és alaptőkéje – jelentették. A dátum határkő a magángazdaság szervezeti formáinak kiépülésében: 1992 folyamán ugyanis a társasággá alakulás jórészt törvényileg diktált mechanizmussá vált, viszont a korábban bejegyzett cégek – akár a 80-as évek kisvállalkozásaiból nőttek ki, akár új alapításúak vagy a privatizációs folyamat keretében szervezeti átalakulással jöttek létre – mindenképpen a megváltozott piaci és jogi feltételekhez való gyors alkalmazkodásról tanúskodnak, tehát eloszlásukban az innovációk befogadására való készség, ill. alkalmasság regionális eltérései tükröződnek vissza.

1992 január 1-jéig Magyarországon kb. 63 000 cég alakult, ezek közül 23 000 Budapesten, 3230 pedig a belső elővárosi gyűrűben telepedett le. Az egész agglomerációban ilyenformán az ország gazdasági társaságainak mintegy 40%-a összpontosult. Tanulmányunk következő részében mindenekelőtt a cégek elterjedése és az agglomeráció korábban kialakult szerkezeti–funkcionális tagolódása közötti kapcsolatot vizsgáljuk.

A magáncégek elterjedése és a munkaerőpiac térszerkezeti típusai a budapesti agglomerációban

Az elmúlt évtized fejleményei a külföldi geográfusok figyelmét is ráirányították hazánkra és az európai nagyvárosi rendszerbe fokozatosan integrálódó Budapestre. A Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézete kutatási programot indított a magyarországi munkaerőpiaci folyamatok tanulmányozására, amelybe az ELTE Regionális Földrajzi Tanszéke is bekapcsolódott. A Heidelbergi Egyetem saját adatbankot épített ki az 1980. évi magyar népszámlálás információs anyagából. Az adatbank felépítése eltér a KSH által közreadott népszámlálási kötetek szerkezetétől: az egyes települések lakossága helyett az ott foglalkoztatott népesség, tehát a munkahelyek szerint rendszerezi az adatokat. Feladatunk az volt, hogy az 1980. évi munkaerőpiac néhány lényeges ismérve alapján olyan egyszerű eljárást dolgozzunk ki a budapesti agglomeráció térszerkezeti tagolására, amely a piacgazdasági fejlődés lehetőségei szempontjából bizonyos prognosztikus értékkel is bír. Erre a célra a következő mutatókat választottuk ki:

a) A munkaerőpiac fejlettsége, diverzitása, ami a lokális munkahelyek és a lakónépesség számának arányával jellemezhető. Ez a mutató legmagasabb értékét az V. kerületben érte el (2,62), a legalacsonyabb értékek pedig az agglomeráció alvótelepüléseiben (pl. Csobánka, Nagytarcsa: 0,10–0,11%) jelentek meg. A munkahelyek kínálatának bővségét az innovatív gazdasági fejlődés szemszögéből pozitív ismérvek tekintettük.

b) A lokális munkahelyen foglalkoztatottak képzettségi szintje, aminek jellemzéséhez az egyetemet és főiskolát végzett dolgozók arányát használtuk fel.

c) A munkahelyek fő gazdasági ágak szerinti megoszlásának arányai. A fejlődés lehetősége szempontjából pozitívan ítéltük meg a privatizációs hullám által elsősorban érintett terciér szektor, valamint a viszonylag fejlett infrastrukturális hátteret kívánó ipar magas munkaerőpiaci részesedését. A jövő húzóágazatának tekinthető szolgáltatások elsősorban Budapest belső kerületeiben és néhány fejlett elővárosban (pl. Szentendre)

tömörülnek. Az agglomerációs gyűrű néhány településén (pl. Érden, Budakeszin) viszont az alapellátási funkciókat képviselő terciér szektor az ipari munkahelyek hiánya folytán ér el magas munkaerőpiaci részesedést vagy egy-egy speciális intézmény (pl. Csobánkán a fogyatékos gyermekek állami nevelőintézete) révén jut domináns szerephez. Az utóbbi esetekben a terciér ágazatok kedvező aránya persze nem ellensúlyozhatja a település egyéb szempontból hátrányos helyzetét.

d) A munkahelyek tulajdoni formák szerinti megoszlása. A piacgazdaság csíráit magában hordozó szövetkezeti szektor a szervezeti innováció szempontjából nyilvánvalóan pozitív szerepet játszott (elegendő itt utalnunk az agglomeráció termelőszövetkezteinek szerteágazó melléküzemági tevékenységére). A nehéz időket átvészelő, ám 1980-ban 3,3%-os munkaerőpiaci részesedésével történelmi mélypontra jutó magánszektor azonban – a szövetkezetekhez hasonlóan – éppen az agglomeráció hátrányos helyzetű településein kötött le viszonylag sok munkaerőt, és az adott körülmények között a két szektor együttesen is csak viszonylag szerény dinamizáló erőt képviselhetett.

A budapesti agglomeráció funkcionális–szerkezeti típusainak elkülönítése aszerint történt, hogy a fenti munkaerőpiaci ismérvek közül hánynak és melyeknek az alapján került az adott területi egység (kerület, város vagy község) a 65 elemből álló adatsor (rangsor) felső két kvintilisébe.

A területi típusok elnevezésével az agglomeráció térszerkezetében elfoglalt helyeket is igyekeztünk kifejezésre juttatni. (Feltűnő, hogy ez a szerkezet a pesti oldalon igen szabályosan igazodik a koncentrikus övezetek modelljéhez, a budai peremvárosi települések viszont minden szempontból igen változatosak, összességükben rendszertelen térbeli megjelenést mutatnak.) (1. ábra). Az egyes típusok sajátosságai:

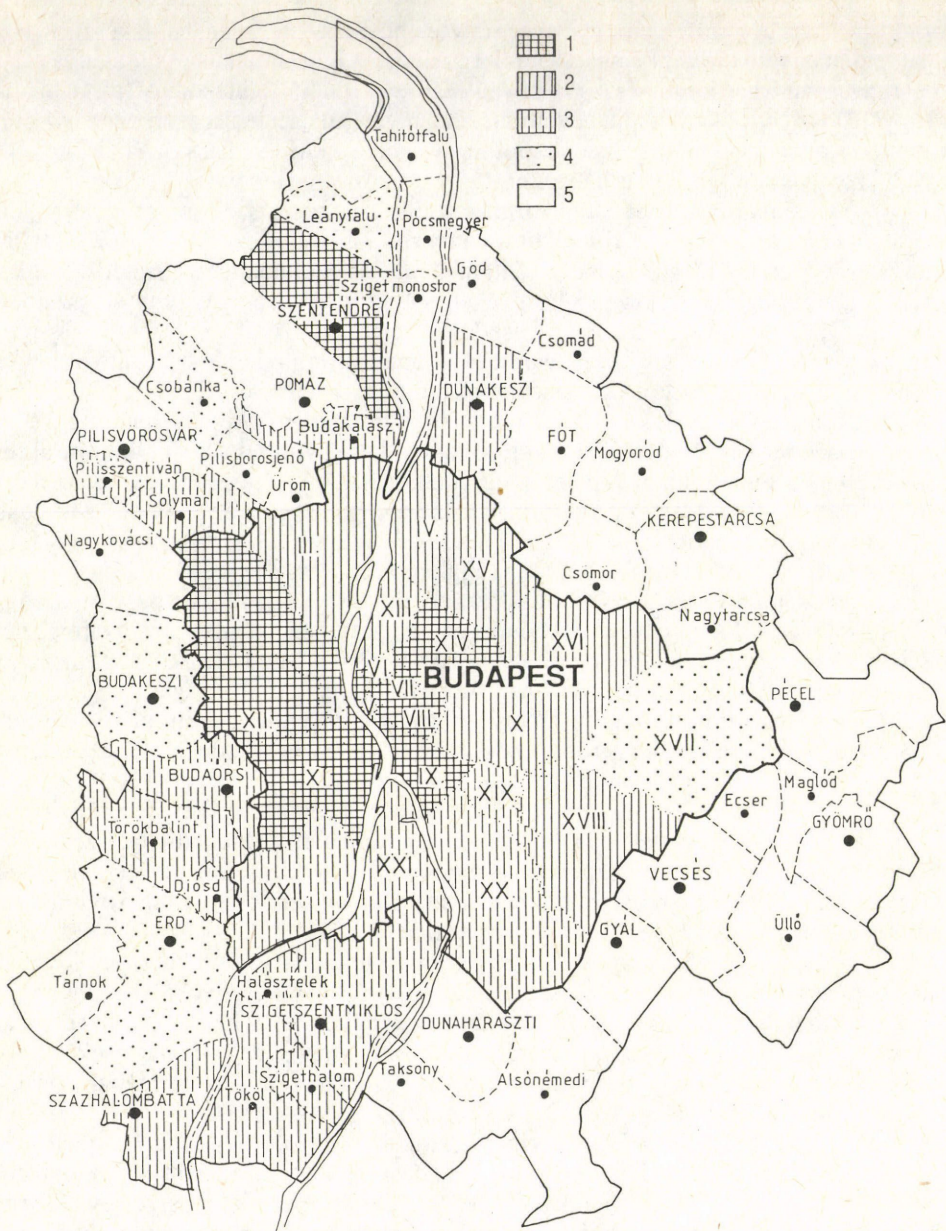
1. A városközponti típust – amelybe a főváros belső kerületein kívül Szentendre is sorolható – a lokális munkaerőpiac bősége, sokszínűsége, a terciér szektor fejlettsége és a munkaerő messze átlagon felüli képzettsége jellemzi.

2. A peremkerületi típus az ipari munkahelyek dominanciájával és az aktív keresők magas képzettségi szintjével tűnik ki. Az ide tartozó kerületek Óbudától Pestszentlőrincig széles ívben övezik a városközpontot. (Legtöbbjük a lokális munkaerőpiac fejlettsége, kisebb részük viszont a terciér szektor részaránya alapján került még a felső kvintilisekbe, ami két altípus elkülönítésére is lehetőséget adhat.)

3. Az ipari-elővárosi típusba tartozó települések az ipari munkahelyek jóval átlag feletti részarányával jellemezhetők. (Némelyikük ezen kívül a lokális munkaerőpiac bősége, a foglalkoztatottak aránya alapján is a rangsor felső két kvintilisébe esik.) A felsőfokú végzettségű keresők részaránya viszont átlagos vagy annál csekélyebb. A kevésbé kvalifikált munkaerőt foglalkoztató ipari-elővárosi típusba tartoznak Kispesttől Csepelen át Budafok–Nagytétényig a főváros D-i kerületei, továbbá Dunakeszi és Százhalombatta, valamint a Csepel-sziget és a budai oldal több agglomerációs települése.

4. A terciér-elővárosi típusban a szolgáltatási szektor és a magánszektor viszonylag magas részaránya a lokális munkaerőpiac fejletlenségével függ össze. A jellegzetes alvővárosok közül Érd, Budakeszi, Leányfalu, valamint a már említett okokból sajátos helyzetű Csobánka, végül pedig a főváros XVII. kerülete sorolható ide.

5. A fejletlen elővárosi típus települései alkotják a pesti oldalon az agglomerációs gyűrű túlnyomó részét, ezen kívül a Szentendre-szigeten és szórványosan a budai oldal E-i részén tűnnek fel. Szükség helyi munkaerőpiacukat a nem állami (túlnyomóan szövetkezeti) szektor uralja.

1. ábra. A budapesti agglomeráció területi-funkcionális tagolódása a munkahelyek száma és jellege alapján.
 – Típusok: 1 = városközponti; 2 = peremkerületi; 3 = ipari elővárosi; 4 = terciér elővárosi; 5 = fejletlen elővárosi
 Spatial and functional division of the Budapest agglomeration according to the number and character of workplaces. – Types: 1 = central; 2 = peripheral; 3 = suburban-industrial; 4 = suburban-tertiary; 5 = suburban-underdeveloped

Vajon megfelelt-e céljának az 1980. évi népszámlálás adatbázisán végrehajtott típus-alkotás (PROBÁLD F. 1991), a magánvállalkozások tényleges elterjedése igazolta-e a várható (prognosztizálható) különbségeket? Ezek a kérdések csak a közelmúltban, az 1992. évi Cégekatalógus adatainak felhasználásával kaptunk választ (1. táblázat). A táblázatból megállapítható: a munkaerőpiaci ismérvek alapján elkülönített szerkezeti-funkcionális típusok a magánvállalkozások törzstőkéjének eloszlása szerint szignifikánsan különböznek egymástól. A gazdasági társaságok sűrűségét tekintve csak három kategória különül el markánsan; e mutató szempontjából a 2., 3. és 4. típus között nem mutatható ki statisztikailag szignifikáns eltérés.

A városközponti típus – mely változatos, vonzó munkahelyekben bővelkedik – egyszersemind a bejegyzett cégek és a hozzájuk tartozó tőke koncentrációja alapján is vezető helyen áll.

Az egész agglomeráció 65 területi egységében a munkaerőpiac fejlettsége közepesen szoros rangkorrelációt mutat a cégsűrűséggel és a tőkesűrűséggel ($r_s = 0,56$, ill. $0,53$). Ebből levonható az a következtetés, hogy a magáncégek (gazdasági társaságok) alapításának a rendszerváltással összefüggő nagy hulláma a budapesti agglomeráció területén a – részben új – munkahelyek relatív koncentrációját idézte elő, tehát a korábbi dekoncentrációs irányzat megfordulásához vezetett. Ezt a változást azonban nem követte a lakónépesség hasonló átrendeződése; a népesség számának és összetételének alakulása különösen az előregedett, pesti belső lakóhely-övezetben mutat a gazdasági tendenciákhoz képest éles kontrasztot.

1. táblázat. A gazdasági társaságok elterjedésének mutatói a budapesti agglomerációban a munkaerőpiaci szerkezeti-funkcionális típusai szerint

Típus	Területi egységek száma	Átlagos cégsűrűség (cégszám/1000 lakos)	Átlagos tőkesűrűség (cégek alaptőkéje MFt/1000 lakos)	Egy cégre jutó átlagos alap-, ill. tőrzstőke (MFt)
Városközponti	11	17,2	590,0	34,3
Peremkerületi	7	8,0	117,0	14,6
Ipari elővárosi	16	9,3	44,4	4,8
Tercier elővárosi	5	9,3	30,5	3,4
Fejletlen elővárosi	26	6,1	18,6	3,0

A cég- és tőkesűrűség mikroregionális különbségei természetesen behatóbb elemzést igényelnek. Különösen érdekes kérdés a képzettségi szint és a magáncégek elterjedése közötti összefüggés. Vajon a helyben lakó vagy az ott dolgozó népesség képzettségi szintjének van-e fontosabb szerepe a magáncégek elterjedésében? Az iskolázottság átlagos foka-e a döntő, avagy a felsőfokú végzettségűek aránya önmagában is meghatározó jelentőségű az innovációs (vállalkozói) fogékonyság szempontjából? Ugyanolyan szerepet játszik-e a cégalapításban kvalifikált munkaerő Budapesten, mint az agglomerációs gyűrű területén? Ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni tanulmányunk következő fejezeteiben.

A cég- és tőkesűrűség mikroregionális különbségei

A Cégekatalógus, valamint a budapesti kerületek és az általunk vizsgált 43 –belső agglomerációs övezetbe tartozó– település népesség adatainak felhasználásával a cégsűrűséget (cégszám/1000 lakos) és a tőkesűrűséget (alaptőke, MFt/1000 lakos) olyan térképeken ábrázoltuk, melyeken csoportosításunk szerint az egyes kategóriák a vizsgált adatsor 25–25%-át fedték le.

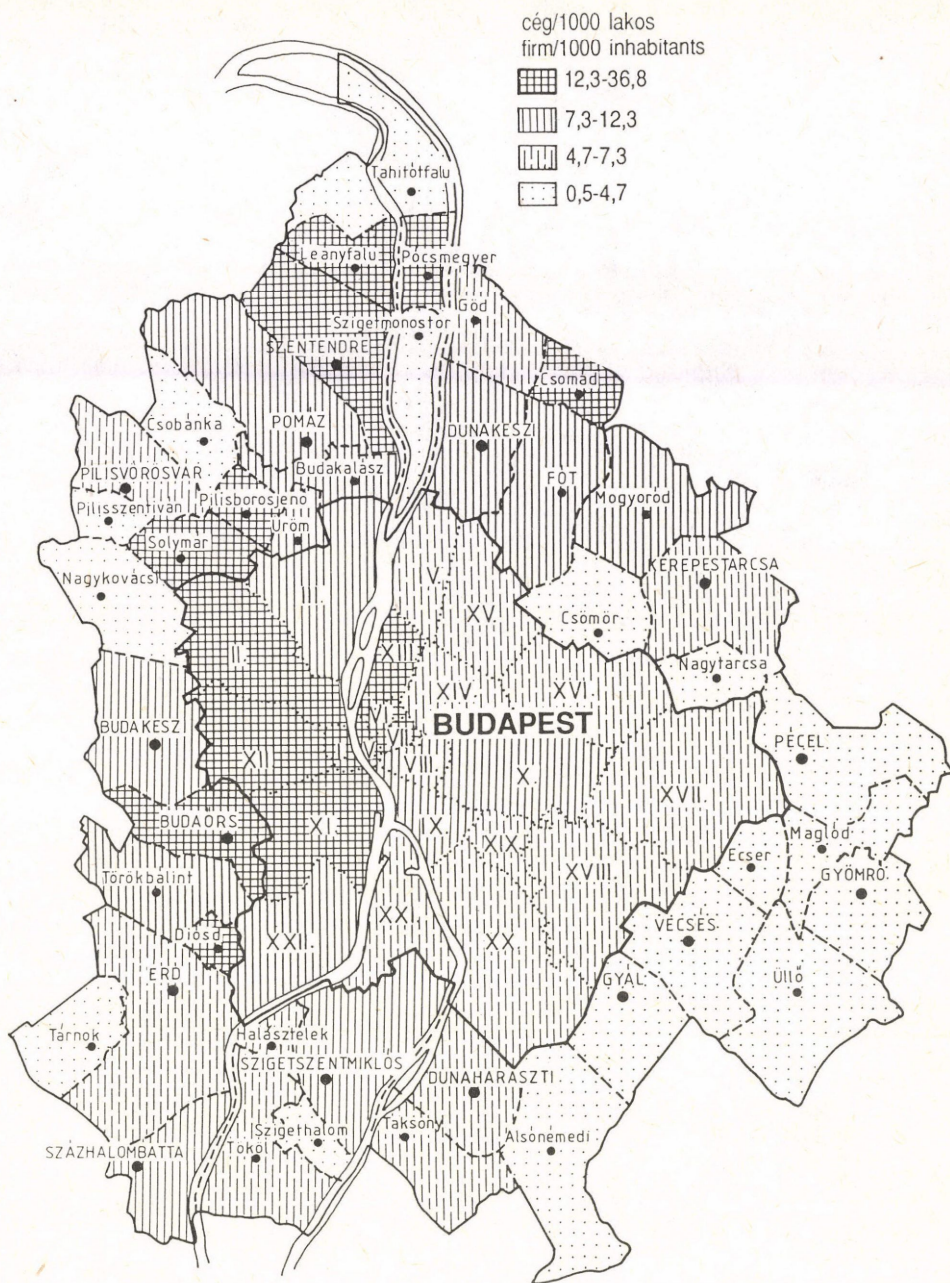
Cégsűrűségi térképünkön (2. ábra) szembeötlő, hogy míg a pesti oldalon a vállalkozásokat tömörítő magas cégsűrűségű belső kerületeket (V., VI., VII., XIII. ker.) szinte koncentrikusan övezik az egyre alacsonyabb cégsűrűséggel jellemezhető kerületek és agglomerációs települések, addig a budai oldalon jóval differenciáltabb kép rajzolódik ki. Túllépve a főváros határait – amint az várható volt – igen magas az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma a jó közlekedéssel rendelkező, Budapesttel már teljesen összeforrt Budaörsön, csakúgy, mint az üdülő-idegenforgalmi övezetbe tartozó Leányfalun és Szentendrén.

Van azonban néhány figyelmet érdemlő, a kialakult rendbe kevésbé illeszkedő település. Csomádon és Pócsmegyeren a jobbra alapellátásra berendezkedett cégek száma csak a csekély népességhez viszonyítva tűnik magasnak.

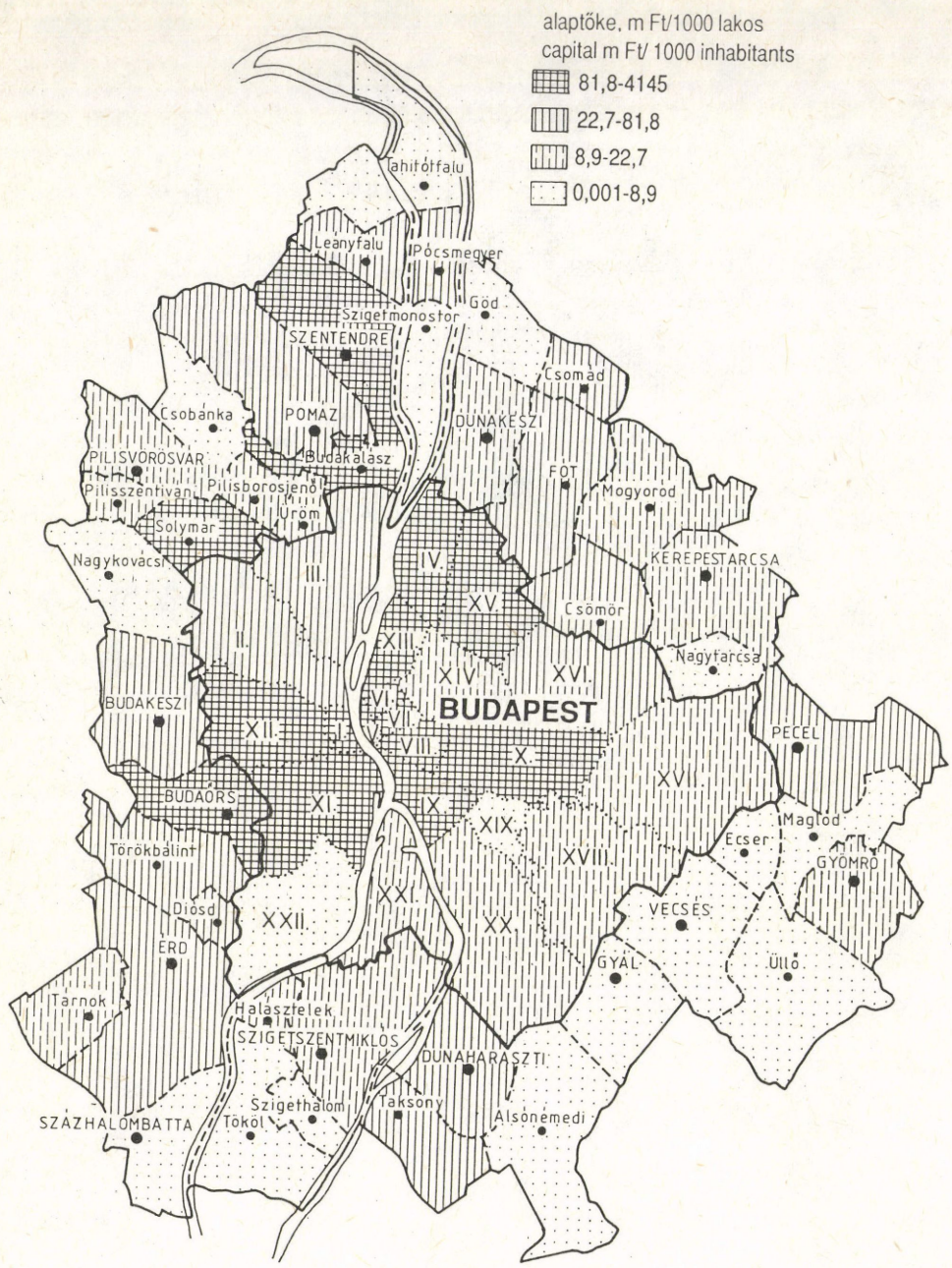
Teljesen más a helyzet a budai oldalon fekvő Diósd, Pilisborosjenő és Solymár esetében. Ezeken a településeken ugyanis az alapellátási funkciókat végző vállalkozások mellett széles skálájú ipari, szolgáltatási tevékenységekre szakosodott cégek is alakultak. (Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Diósdon építőipari, vasipari, csónakkészítő, Kludi szerelvénygyártó; Pilisborosjenőn textilipari, építőipari, számítástechnikai, lótenyésztő; Solymáron műanyagipari, építőipari, erdészeti–vadászati, nemzetközi filmforgalmazó gazdasági társaságok jöttek létre.)

A fővároshoz szorosan kötődő három település fejlődése valószínűleg az olcsóbb telekáraknak, Budapest közelségének és jó közlekedési kapcsolataiknak köszönhető. A közlekedési „zsákutcában” elhelyezkedő Nagykovácsit viszont a fővároshoz való közelsége ellenére is kevésbé érintette a cégalapítási hullám.

A 3. ábrán bemutatott tőkesűrűség eloszlása a cégsűrűségéhez hasonló képet mutat mind a budai, mind a pesti oldalon. A két térkép összevetésekor megfigyelhető, hogy 25–25%-os kategóriáink nem mindenhol fedik egymást. A 2. táblázat a cég- és tőkesűrűségi kvartilisek szerint rendezi az egyes kerületeket és településeket; e tipizálásban az a jellegzetes, hogy a tőke- és a cégsűrűség közti kapcsolatot jól tükröző települések a táblázat átlója mentén sorakoznak.

2. ábra. Cégsűrűség Budapesten és az agglomerációs gyűrűben
Private firm density in Budapest and in the agglomeration belt

3. ábra. Tőkesűrűség Budapesten és az agglomerációs gyűrűben
Invested capital density in Budapest and in the agglomeration belt

2. táblázat. Egyes cég- és tőkesűrűségi kategóriákhoz tartozó kerületek, települések

Tőkesűrűség (millió Ft/1000 fő)	Cégsűrűség (cégszám/1000 fő)			
	1	2	3	4
A	I., V., VI., VII., IX., XII, XIII. ker., Budaörs, Solymár, Szentendre	VIII., IX., X. ker., Budakalász	IV., XV. ker.	–
B	II. ker., Csomád, Diósd, Leányfalu, Pócsmegyer	III. ker., Budakeszi, Fót, Pomáz, Törökbálint	XVI. ker., Érd, Dunaharaszti, Taksony	Csömör, Pécel
C	Pilisborosjenő	XIV. ker., Dunakeszi, Mogyoród, Szigetszentmiklós, Úröm	XVII., XVIII., XX., XXI. ker., Halásztelek, Kerepestarcsa, Pilisvörösvár	Gyömrő, Pilisszentiván, Tárnok
D	–	XXII., ker. Százhalombatta	XIX. ker., Göd, Tököl	Alsónémedi, Csobánka, Ecsér, Gyál, Maglód, Nagykovácsi, Nagytarcsa, Szigethalom, Szigetmonostor, Tahitótfalu, Üllő, Vecsés

Érdemes felfigyelnünk azonban a „rendhagyó”, az alacsony cégsűrűséggel és magas tőkesűrűséggel (4/B típus), ill. a magas cégsűrűséggel és alacsony tőkesűrűséggel (1/C, 2/D típusok) jellemezhető területi egységekre. A 4/B típusba sorolt Csömörön és Pécelen a cégek számához képest magas tőkekoncentráció oka két vállalkozás, a Proctor & Gamble 400 MFt-os (Csömör), ill. a Triton Rt 1 md Ft-os (Pécel) nagyberuházása. Az ellenpéldát (1/C, 2/D típusok) – az ipari nagyvállalatok 1991 végéig még le nem zajlott átalakulása miatt – Pilisborosjenő, a főváros XXII. kerülete és Százhalombatta képviseli.

A képzettségi mutatók hatása a vállalkozások elterjedésére

A 90-es évek cégalapítási hulláma nem csak tőkét, jól megközelíthető cégszékelyet és munkahelyeket, hanem szellemi háttérrel, képzett munkaerőt is igényelt.

Első lépésben rangkorrelációs vizsgálatok segítségével (3. táblázat) arra a kérdésre kerestünk választ, hogy tapasztalható-e összefüggés az adott településen lakó, ill. dolgozó felsőfokú végzettségűek aránya, valamint a cég- és a tőkesűrűség között.

3. táblázat. A cég- és tőkesűrűsége vonatkozó rangkorreláció alakulása

Mutató	Cégsűrűség (cégszám/1000 fő)			Tőkesűrűség (millió Ft/1000 fő)		
	Budapest + Gyűri	Budapest	Gyűri	Budapest + Gyűri	Budapest	Gyűri
Felsőfokú végzettségűek aránya a lakónépességben belül, %	0,66	0,96	0,51	0,59	0,56	0,38
Felsőfokú végzettségűek aránya a dolgozó népességben belül, %	0,31	0,92	-0,07	0,46	0,65	0,16
Sárfalvi-féle képzettségi index ¹	0,68	0,93	0,61	0,59	0,59	0,41
Telefonok száma	-	-	0,26	-	-	0,33

¹ Lakónépességre számítva

A vizsgálatokat külön-külön Budapestre és a belső agglomerációs gyűrűre, valamint összesítő is elvégeztük. Eredményeink azt mutatják, hogy ez az összefüggés Budapesten jóval szorosabb, mint az agglomerációban. Az agglomerációs gyűrűben a cégalapítás kevésbé függött össze a felsőfokú végzettségűek arányával, ami az ott létrejött gazdasági társaságoknak a kevésbé kvalifikált munkaerő iránti igényére, ill. arra utal, hogy ezen vállalkozások inkább alaptevékenységeket, alapszolgáltatásokat végeznek. A főváros kerületeiben az ott lakó, ill. ott dolgozó felsőfokú végzettségű munkaerő aránya csaknem egyformán szoros korrelációt mutat a cégsűrűséggel.

Más a helyzet az agglomerációs gyűrűben, ahol csak a lakónépesség felsőfokú végzettsége mutat igen gyenge kapcsolatot a cégek számával. Ebben nyilván az is kifejezésre jut, hogy az egész agglomeráció voltaképpen funkcionális egységet képez; a kvalifikált szakemberek jelentős része Budapestre ingázik. Budapesten viszont a cégsűrűség és a felsőfokú végzettségűek aránya közötti függvényszerűen szoros összefüggés megerősíti a következtetést: a magasan kvalifikált szakemberek, ill. az értelmiség jelenléte kulcsfontosságú szerepet játszik a piacgazdaságra való áttérés nagy innovációs folyamatában.

Az a tény, hogy Magyarország a 80-as években a felsőfokú oktatásban részt vevők arányát tekintve nemzetközi összehasonlításban gyenge közepes helyen állt (Európában csak Romániát és Albániát előzte meg), a fentiek tükrében jogossá teszi az aggodalmat: némiképp váratlanul nem éppen a szellemi erőforrások szűkös volta bizonyul-e az innovációs potenciál korlátjának hazánkban?

Másfelől a magyarországi szellemi és üzleti élet Budapest-központúsága (CSÉ-FALVAY Z.–NIKODÉMUS A. 1991) az innovációk vidéki terjedésének ellenében hat, és így a területi egyenlőtlenségek magasabb szintű újratermelését, sőt éleződését és tartós fennmaradását vetíti előre. A korábbi nivellálódási folyamat (NEMES NAGY J. 1987) megszakadása nyomán az agglomeráción belül is a diszparitások növekedésével kell számolnunk.

Rangkorrelációs vizsgálatainkba egy olyan képzettségi mutatót is bevontunk, amely nem csak a felsőfokú, hanem a közép- és alsófokú végzettséget is figyelembe veszi. A SÁRFALVI-féle képzettségi index (SÁRFALVI B. 1991) településenként, kerületenként megadott képzettségi pontszáma lényegében a felnőtt lakosság átlagosan elvégzett iskolai éveinek számát fejezi ki az 1980. évi népszámlálási adatok alapján. Eredményeink azt mutatják, hogy Budapesten a cégsűrűség egyértelműen a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányával áll korrelációban. A teljes oktatási spektrum figyelembevétele még az agglomerációs gyűrűben sem sokat változtat a cégsűrűséggel kimutatható kapcsolat szorosságán. Mindez újlag aláhúzza a felsőfokú oktatás, ill. képzés kellőképp talán még mindig fel nem ismert jelentőségét.

A tőkesűrűség és a különböző képzettségi mutatók között Budapesten és az agglomerációs gyűrűben egyaránt jóval lazább az összefüggés. Ennek oka az lehet, hogy a magasan kvalifikált, szellemi tevékenységet folytató szolgáltató cégek anyag- és épületigénye – következésképpen tőkeigénye – kisebb, mint a termelő tevékenységgel foglalkozó, ám alacsonyabb végzettséget kívánó vállalatoké.

Úgy gondoltuk, hogy a cégalapításra az egyik legfontosabb infrastrukturális tényező, a korábban meglévő telefonvonalak száma is hatással lehet. Az 1988. évi telefonkönyvből kigyűjtött adataink az agglomerációs gyűrű településeire vonatkozóan nem erősítették meg feltevésünket: az előfizetők számaránya alig mutatott összefüggést a cég-, ill. tőkesűrűséggel. Feltehető, hogy a telekommunikáció inkább a korszerű profilú – tehát a peremvárosi településekre kevésbé jellemző – vállalkozások esetében játszhat fontos szerepet.

Eddigi tájékoztató jellegű vizsgálódásainkat olyan többváltozós regressziós modellel kidolgozásához szeretnénk felhasználni, amely a különböző tényezőket (infrastruktúra, telekár, képzettségi mutatók, munkahelyek száma, munkanélküliség) együttesen vizsgálva még átfogóbb, részletesebb képet adna Budapest és az agglomeráció privatizációs és cégátalakulási folyamatairól, azok hátteréről, ezen keresztül pedig az innovációs potenciál regionális különbségeit illetően is általánosabb következtetésekre vezetne.

IRODALOM

- Cégekatalógus 1992. Magyarország I–II. – Hírlapkiadó, Bp.
- CSÉFALVAY Z.–NIKODÉMUS A. 1991. Két századvég Magyarországon. Gyorsjelentés a gazdaság regionális átrendeződéséről. – *Tér és Társadalom* 4. pp. 69–88.
- NEMES NAGY J. 1987. A regionális fejlődés összehasonlító vizsgálata. – Akad. Kiadó, Bp. 218 p.
- NEMES NAGY J.–RUTTKAY É. 1989. A második gazdaság földrajza. – Az Országos Tervhivatal kiadv. Bp., 172 p.
- NEMES NAGY J.–RUTTKAY É. 1992. Gazdasági társaságok az Alföldön. – *Alföldi Társadalom III.* MTA RKK ATI, Békéscsaba, pp. 56–71.
- POMÁZI I. 1988. A kisvállalkozások elterjedésének területi különbségei Magyarországon. – *Földr. Ért.* 37. pp. 179–191.
- PROBÁLD, F. 1991. Regionale Arbeitsmarktstrukturen in der Agglomeration von Budapest. – *Kézirat (Megj. alatt)*
- RECHNITZER J. 1990. Szempontok az innovációk térbeli terjedésének kutatásához. – *Tér-Idő-Társadalom*, MTA RKK Pécs, pp. 48–59.

THE SPREAD OF PRIVATE VENTURES IN THE BUDAPEST AGGLOMERATION

by *F. Probdld* and *G. Szegedi*

S u m m a r y

As an excellent innovation centre Budapest and its agglomeration zone play an important role in creating and spreading private ventures. The introductory part of the study refers the districts of Budapest and the settlements of the fringe area into categories according to their favourable or infavourable position in the process of spreading of private ventures.

In the next step authors show and analyze the regional distribution of private ventures according to their quality and the volume of basis capital. (Data are from the Catalogue of Firms in Hungary, 1992.). The regional division and relative density of private ventures of different type shows remarkable differences. There are concentric zones on the Pest side while the settlement of fringe area on the Buda side show an irregular pattern.

There is a medium strong correlation between the regional spread of private ventures and the previous workplace supply of the districts and of the suburban settlements. This phenomenon marks that the development of market economy has turned back the former process of the relative decentralization of workplaces.

Regional division of private firms within the agglomeration zone – but mainly in districts of Budapest – are in a very close correlation and almost functional-like relationship with the rate of the highly educated population. The highly qualified labour force has become a key factor in the conversion process from centrally planned economy to market economy, as for the organizational innovation process. If it is missing somewhere it can hinder the conversion process considerably. Knowing the unique role of Budapest in the business and intellectual life of Hungary an increasing Budapest–province polarity and growing disparities inside the agglomeration zone can be forecast.

Translated by T. TINER

Előszó

BERÉNYI ISTVÁN

A Földrajzi Értesítő jelen füzetében megjelenő tanulmányok jelentős része az OTKA által támogatott „Budapest városszerkezete átalakulásának szociálgeográfiai konfliktusai” c. (T 01280) téma keretében készült. A kutatási eredmények nem lebecsülendő hányadát munkatársaink már az 1993 tavaszán megtartott II. Földrajzi Tudományos Napon előadások formájában ismertették (I. e. füzet 221–292. oldalait), a további budapesti vizsgálatokról az alábbi füzet rész ad áttekintést, kiegészülve egy német nagyvárosra (München) és egy magyar kisvárosra (Pápa) vonatkozó anyaggal.

A téma 1994. évben történt lezárása csupán formális, mert sem az elért eredmények teljes körű publikálására nem kerülhetett sor, sem a tényleges kutatás nem fejeződhetett be, noha az OTKA programban foglaltak teljesültek. Ez utóbbi oka, hogy a népszámlálási adatokat egy évvel később kaptuk meg, mint ahogy a program elkezdődött, s csak ezután nyílt lehetőség a nemzetközi együttműködésben szereplő struktúraelemzés tartalmának tisztázására. A feldolgozást az is lassította, hogy az intézeti (FKI) ARC/INFO rendszer kiépítése az anyagi nehézségek miatt csak lépésről–lépésre történhetett.

A nehézségek áthidalására a tematikus térképek egy részét terepbejárással szerzett információk alapján készítettük, ami ugyan lassította a feldolgozást, de a térképek topografikus szempontból pontosabbak lettek. E térképek egy részét a Budapesti Műszaki Egyetem, másik részét a Technische Universität (München), az Universität Wien és a Freie Universität (Berlin) hallgatói készítették, amiért külön köszönetet kell mondani G. HEINRITZ (München), E. LICHTENBERGER (Bécs) és G. KLUCZKA (Berlin) professzoroknak. A felvételezésekkel és elemzéssel kapcsolatos kiértékelések és eredmények különféle egyetemi disszertációkban, diplomamunkákban, tanulmányokban jelentek meg (l. a csatolt publikációs jegyzéket).

A hazai kutatások eredményei közül néhányat az alábbiakban azért mutatunk be, hogy érzékeltesük a kutatás összetettségét, s utaljunk arra, hogy a programnak csupán egy, az OTKA támogatás keretében betervezett szakasza zárult le. A kutatási folyamatban feltárt funkcionális szerkezetváltási konfliktusok közül kettő különösen élesen

vetődött fel: az épített környezet (a beépítés) és a természeti feltételek ellentmondásai, valamint a városi életterek felbomlásának funkcionális és társadalmi konfliktusai. Mindez megszabja a további kutatások irányát.

A téma művelése azzal a céllal indult, hogy részben nemzetközi kutatás keretében feltárja a városszerkezet átalakulásának azokat a konfliktusait, amelyek Budapest makroregionális helyzetének megváltozásából, a hazai gazdaság posztindusztriális fejlődési szakaszából, a gazdaság és társadalom struktúraváltásából következnek. A kutatás nemzetközi jellegét az adta, hogy a funkcionális szerkezetátalakulás főbb elemeit München és Bécs átalakulásával hasonlítottuk össze a fenti intézmények együttműködésével.

A funkcionális szerkezet alatt ez esetben a szociálgeográfiai alapfunkciók (lakás, munka, kereskedelem stb.) térbeli rendszerét értettük, s azt elemeztük, hogy e rendszer átalakulásának milyen csoportspecifikus összefüggései, konfliktusai vannak vagy lehetnek. A térszerkezet átalakulását statisztikai adatok alapján képzett mutatók, terepbejárással történt felvételezés, kérdőíves adatgyűjtés, összehasonlító kartográfiai elemzés együttes alkalmazásával végeztük.

Főbb kutatási eredmények

A téma kutatása abból a feltételezésből indult ki, hogy Budapest funkcionális városszerkezetét az 1970–1985 közötti tömeges lakásépítés, a gazdasági szerkezet 1980-as évekkel felgyorsuló átalakulása, majd a határnyitás – s ezzel összefüggésben a város interregionális kapcsolatában bekövetkezett irány- és szerepváltás – alapvetően átformálja. Ennek az átalakulásnak szociálgeográfiai szempontból több konfliktusforrása van, mert az egyes alapfunkciók eltérő módon követik a térszerkezet átalakulását, s az egyes társadalmi csoportok szempontjából annak konzekvenciái is különbözőek.

1. *A társadalom térszerkezetének markáns átalakulását* mutatja mindenekelőtt az a tény, hogy a főváros periferiájára (a külső kerületekbe) és a város közigazgatási határán lévő öt városba (Szentendre, Érd, Budaörs, Szigetszentmiklós, Dunakeszi) mintegy 300 ezer ember költözött 1970–1990 között a koncentrált állami lakásépítés következtében, ami alapvetően megváltoztatta a város társadalmi szerkezetét. Az 1970–1980 közötti időszak még a klasszikus lakáelosztás időszaka, s csak ezt követően erősödnek fel a lakáspiacnak azok a főbb elemei (a tulajdonviszonyok átalakulása, egyéni lakásépítés, a minőségi szempontok előtérbe kerülése, lakáscsere stb.), amelyek már erőteljesebb területi különbséget hoztak létre a lakásállomány területi eloszlásában (KOVÁCS Z. 1992).

A lakáspiac felerősödésével átértékelődőben van a lakásállomány, s a lakásárak területi különbségében egyre nagyobb szerepet játszik a lakás- és lakókörnyezet minősége, állapota, funkcionális környezete. A funkcionális rendszer átalakulásának egyik fontos sajátossága a city-képződés felgyorsulása, aminek következtében a Belváros elavult épületállományában csökken a lakásfunkció jelentősége, s növekszik a városi funkciók által elfoglalt terület (irodák, üzletek, bankok stb.). Az államosított belvárosi

bérlakások előregedő és elszegényedő lakónépessége ugyanakkor sem a lakásprivatizációnak, sem a lakásállomány felújításának, sem a megjelenő új városi funkcióknak nem lehet aktív társadalmi csoportja.

A szerkezetváltás természetesen a konfliktusok új típusú kialakulását eredményezte. Azzal, hogy 1970–1980 között a Belváros, ill. a belső lakóöv aktív népességének jelentős hányada átköltözött a budai lakóövezetbe – ill. kiköltözött a városperem új lakótelepeire –, megnőtt a lakó- és munkahely közötti távolság, ami felerősítette a városon belüli népességmozgást.

A városközpontban lévő munkahelyeken dolgozók többsége magasan kvalifikált középpalkalmazott (minisztériumok, bankok, kulturális intézmények alkalmazottai) vagy a nagy- és a kiskereskedelmi szférában dolgozó szakember. E csoportok főként a budai lakóövezetben tudtak új lakást venni, míg a szolgáltató vagy az ipari szektorban dolgozók jelentős része inkább a külső kerületek állami lakásépítései révén jutott lakáshoz. Az állami és magánérs lakásépítés tehát térben is elkülönült, ami a városi társadalom vertikális hierarchiájának horizontális „széthúzását” eredményezte. A szegregálódást tehát nem tisztán a lakáspiac kialakulása hozta létre, hanem inkább a várostervezés, amiben persze a vagyoni különbség is megnyilvánult.

Ez a fajta területi szegregálódás önmagában még jelentene társadalmi konfliktusforrást, ha a lakáshoz jutás feltételei nem romlottak volna, de amíg az egyik oldalon a minőségi lakásépítés látványosan megugrott, addig a 80-as évek végére az állami lakásépítés töredékére esett vissza, aminek következtében a lakásra várók száma több mint 30 ezerre nőtt.

A külső kerületekbe kiköltözők munkahelye főleg az ipari zónában és kisebb részben a belső városrészekben van, ami szintén a városközpont felé irányuló forgalmat növeli (TINER T. 1992). A munka- és lakóhely térbeli elkülönülésének negatív konzekvenciái csak hosszabb távon csökkenthetők. Ennek lehetséges módja a Belváros lakófunkciójának megújítása (KOVÁCS Z. 1993a, b) – amire jó példa München (I. R. WIEßNER tanulmányát e füzet 381–402. oldalán) és Bécs belvárosa is –, valamint a központrendszer kiépítése (IVÁN L. 1994), de ezt eredményezné az ipari és szolgáltató telephelyek egy részének az M0 vonalára való kitelepítése is, mert az a kifelé történő „ingázást” erősítené. A városi közlekedés fejlesztése önmagában nem oldja fel a funkciók területi szóródásából adódó konfliktust, sokkal szerencsésebb a lokális igényeknek megfelelő funkció-koncentráció (központrendszerek létrehozása révén).

2. *A munkahely-zónák szerkezeti és minőségi átalakulása szintén jól megfigyelhető jelenség.* A város szerkezetében a századfordulót követően már PRINZ Gyula két jól jellemezhető munkahelyövet különített el, a belvárost és az ipari zónát. Ez a szerkezet az 1950. évi városeejesítéssel még erőteljesebbé vált és az 1970-es évek közepéig alig változott. Ezt követően az ipari decentralizációs politika némileg csökkentette ugyan a budapesti ipari munkahelyek számát, de ugrásszerű változás csak az 1980-as évek közepén jelentkezett, amikor az ipari termelés lelassult. Ennek következtében a távolsági, majd a napi ingázók száma is gyorsan csökkent.

Az új tendenciákkal párhuzamosan újabb ipari telephelyek az agglomeráció belső gyűrűjében jelentek meg, ami elsősorban az ipari szerkezetváltással és a tulajdonviszo-

nyok átalakulásával van összefüggésben (KISS É. 1993). Feltételezhető továbbá, hogy az M0-ás autópálya gyűrű teljes kiépítésével felerősödik a telephelyek kitelepülése az agglomeráció forgalmilag kedvező helyzetben lévő településeibe.

A belvárosban ezzel szemben a city-funkció erősödött, ami a kvalifikált, magas képzettségű munkaerőt igénylő munkahelyek számát növelte meg, különösen 1989 után, ami megmutatkozik a city horizontális terjeszkedésében is (LICHTENBERGER, E.–CSÉFALVAY, Z.–PAAL, M. 1994).

3. *A szolgáltatás–ellátás mint alapfunkció a városi funkcionális rendszer egyik legfontosabb eleme*, mivel a lokális társadalmon kívül a vonzásterület és az idegenforgalom igényeit is kielégíti, tehát kapacitása, minősége és ezek térbeli rendje többféle elvárás szerint alakul.

E funkció a metropoliszok fejlődésében meghatározó szerepet játszik a társadalom posztindusztriális fejlődési szakaszában, mindenekelőtt azokban az országokban és régiókban, ahol a piaci mechanizmus határozza meg a gazdaság – és közvetve a társadalom – egészének működését. Ebben az esetben a metropoliszok az adott ország, ill. régió innovációs–kommunikációs centrumaivá válnak, s koncentrálnak a harmadik és negyedik szektor legfőbb intézményeit.

Budapest esetében ez a funkciókoncentráció a századfordulón gyorsult fel, s vált a város a Kárpát-medence régiójának szervezőközpontjává. A nemzetállamok kialakulásával ez a szerveződő régió szétesett, s a központ (Budapest) elveszítette korábbi gazdasági szervező és innovációs súlyát a kelet-közép-európai régióban. (Közismert, hogy a KGST sem hozott valós interregionális gazdasági kapcsolatokat, az együttműködés az államok közötti tervszerű árucserére szorítkozott.)

Az 1989 utáni liberalizálódás elsősorban az interregionális kapcsolatokat élénkítette fel és a régió központjában lévő Budapest ebből gyorsan profitált. A megélnékülő kapcsolatok *első időszakában* Budapest kiskereskedelme indult látványos fejlődésnek, s az ebben rejlő gazdasági lehetőséget a profitérzékeny magántőke gyorsan kihasználta. Az 1980-as évekkel felgyorsuló privatizáció ebben a szférában talált kibontakozást, amelynek piaci hátterét a szomszédos országok hiánygazdasága is erősítette. 1989 után pedig a hazai vállalkozók egy csoportja – a megjelenő külföldi tőkével szövetkezve – már a szomszédos országokban is megjelent.

Az interregionális kapcsolatok *második fázisában* Budapest már a külföldi tőke közvetítőjeként jelenik meg. A bankok, kereskedelmi és biztosító társaságok stb. megjelenése és ezek interregionális kapcsolata a főváros innovációs szerepkörét erősíti. E funkció gyors fejlődése látványos változást hozott a belváros funkcionális átrendezésében, annak ellenére, hogy a cégek jelentős része ma még magánlakásokban „rendezkedett be,” aminek hátterében a tőkeszegénység és az óvatosság egyaránt jelen van. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy a piaccgazdaság kiépülésével ez a belvárosi funkcióváltás a városrész rekonsztrukciójának felgyorsulásában is meg fog nyilvánulni és látványos fejlődést hoz majd.

A város társadalmi térszerkezetének említett átalakulása – mindenekelőtt a városperiféria népességnövekedése – nem járt együtt a városi funkciók – s így a tercier szféra – horizontális kiépülésével, emiatt a szolgáltató ágazat nagy hányada változatlanul a

belvárosban maradt. A városperemi nagy lakótelepek szolgáltató–ellátó funkciója minimális és differenciálatlan szinten épült ki, ezért a magánvállalkozások megjelenése váratlanul érte a lakótelepeket.

A kiskereskedelmi hálózat térbeli differenciálatlanságát a helyszíni felvételezés jól kihozta. Az elegánsan és a szerényebben berendezett üzletek szinte egymás mellett vannak, s csupán a Váci utca és közvetlen környezete mutat viszonylag egységes színvonalat. Az árakban még ennél is kisebb a különbség a belváros említett üzletei és a körutak mentén lévők között, mivel már az előprivatizáció során új monopolhelyzetek alakultak ki. Ezért az exkluzív, ill. a jó-közepes és gyenge színvonalú üzletek áru- és árai között nincs olyan különbség, mint pl. München vagy Bécs hasonló kategóriájú üzletei esetében. Ezek minőségi differenciálódása és az elvárásoknak megfelelő térbeli rendje Budapesten csak most van kialakulóban.

4. *A főváros funkcionális rendszerének átalakulása* kihatott a város és városkörnyék kapcsolatára is. Az egyik legfontosabb változás, hogy a korábban domináns munka- és lakóhelykapcsolat háttérbe szorult, különösen azzal, hogy az ipari munkahelyek száma látványosan visszaesett. Ezzel párhuzamosan megnőtt a kisvállalkozások száma a városrégióban, amely szoros kapcsolatban van a városi funkciókkal, ill. a lakossági ellátással és szolgáltatással.

A területigényes új vállalkozások is elsősorban az agglomeráció belső gyűrűjéhez tartozó településekben jelentek meg, különösen a városi kivezető utak és az M0-ás körgyűrű mentén. Valószínűsíthető, hogy a közlekedési infrastruktúra fejlesztése is elősegíti a funkcionális rendszer átrendeződését, mindenképp a városi ellátó intézmények egy részének fokozatos „kitelepülését”. Ebbe az irányba hat az ingatlanpiac megélénkülése, a történelmi városrész telek- és ingatlanárainak gyors emelkedése, ami főként a területigényes funkciók kitelepülését gyorsíthatja fel.

5. *A szociálgeográfiai kutatás egyik legfontosabb térdimenziója a lokális társadalom, ill. egy meghatározott életformacsoport funkcionális rendszerrel összefüggő térkapcsolata* („in Gemeinschaft leben”).

Budapest társadalmi szerkezetének átalakulása (BERÉNYI I. 1994 a, b), a foglalkoztatással kapcsolatos lehetőségek és elvárások megváltozása (DÖVÉNYI Z. 1993), valamint a városba költözéssel kialakult új asszimilációk és struktúrák meglehetősen vegyes társadalmi szerkezetű lokalitásokat hoztak létre, ami differenciált társadalmi igényt jelent a társadalmi alapfunkciókkal kapcsolatban. Ez megnehezíti a funkcionális rendszer tervezését is, ezért szükségessé vált a város új élettér-típusainak meghatározása és lehatárolása. Az nyilvánvaló, hogy az élettér-típusok és a tervezés területi alapegységei nem lehetnek tökéletesen térrelevánsak, de ezek közelítése kívánatos, mert kedvezően befolyásolja a funkciók működését, javítja a lokális közérzetet, segíti a helyi közösség önszerveződését.

A városszerkezet szociálgeográfiai konfliktusainak elemzése – ill. annak eredményei – két irányba terelik a további kutatást: egyrészt aktuálissá vált a formálódó új életformacsoportok, élettér-típusok meghatározása és elhatárolása, másrészt fel kell tárnunk azokat a konfliktusokat, amelyek a város és régiója közötti funkcionális kapcsolatok átalakulásából következnek.

A témában eddig megjelent publikációkat, ill. leadott disszertációkat – az e füzetben közreadott tanulmányok kivételével – az alábbi irodalomjegyzék tartalmazza:

IRODALOM

- BERÉNYI, I. 1992. Die Veränderungen der funktionellen Struktur von Budapest im Spiegel der wirtschaftlich-gesellschaftlich-politischen Umgestaltung in den 1980-er Jahren. – In: Zur Ökonomischen und Ökologischen Problematik der Städte Ost-Mittel-Europas, Symposium in Graz, Jun. 1992. pp. 76–81.
- BERÉNYI, I. 1994a. Transformation of the Urban Structure of Budapest. – *GeoJournal*, 32. 4. pp. 403–414.
- BERÉNYI, I. 1994b. Changes in the social and regional structures of Budapest, 1970–1990. – *Acta Geologica Lovaniensia*, Vol. 34. pp. 463–467.
- CSÉFALVAY, Z.–ROHN, W. 1992. Die Transition des ungarischen und Budapester Wohnungsmarkets. – *ISR Forschungsberichte H. 6*. Wien, 47 p.
- DÖVÉNYI Z. 1993. Vándorlás, multikulturalitás és városfejlődés Budapesten. – *Műhely 11*. MTA FKI Bp. 16 p.
- HORVÁTH, W. 1994. Budapest als Fremdenverkehrsstandort. – Egyetemi doktori disszertáció, Universität München, 95 p.
- IVÁN, L. 1994. Spatial Structure and Inherency of the Central System of the Budapest Agglomeration. – *GeoJournal*, 32. 4. pp. 415–423.
- KISS É. 1993. A budapesti ipar szervezeti felépítése és néhány jellemzője. – *Földr. Ért.* 42. 1–4. pp. 225–241.
- KOVÁCS Z. 1992. A budapesti bérlakásszektor. – *Tér és Társadalom* 6. 3–4. pp. 55–73.
- KOVÁCS Z. 1993a. A társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Budapest városfejlődésére. – *Földr. Ért.* 42. 1–4. pp. 41–51.
- KOVÁCS, Z. 1993b. Der Aufschwung der Innenstädte. Das Beispiel Budapest. – In: *Arbeiten und Wohnen in Städtischen Quartieren*, Birkhauser, Basel, pp. 328–343.
- KOVÁCS, Z. 1994. City at the Crossroad: Social and Economic Transformation in Budapest. – *Urban Studies*, 31. 7. pp. 1081–1096.
- LICHTENBERGER, E.–CSÉFALVAY, Z.–PAAL, M. 1994. Staltverfall und Stadterinnerung in Budapest. – *Beiträge der Stadt- und Regionalforschung*, Bd. 12, Wien, 162 p.
- MEHNER, J. 1993. „Neue Gründerzeit“ in Budapest. Stadtentwicklung unter veränderten Rahmenbedingungen. – Egyetemi doktori disszertáció, Universität München, 99 p.
- TINER T. 1992. Bécs és Budapest közlekedési gondjainak összehasonlító földrajzi vizsgálata. – *Műhely 4*. MTA FKI Bp., 26 p.
- TÓZSA I. 1994. Ferencváros életre kel. – *Élet és Tudomány* 49. 40. pp. 1264–1966.

Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850 - 1990)

KOCSIS KÁROLY

Bevezetés

Pest, Buda és Óbuda 1873-as egyesülésével létrejött fővárosunk területe földrajzi fekvésének és a Kárpát-medence településhálózatában betöltött szerepének köszönhetően soha nem tartozott hazánk etnikai, nyelvi és vallási szempontból homogén területei közé. Az eltérő természeti tájak határán elterülő, fontos folyami átkelőhelynek és közlekedési csomópontnak számító mai főváros nagy vonzáskörzetének köszönhetően az elmúlt két évezredben – etnikai szempontból is – meglehetősen heterogén városi társadalomnak adott otthont.

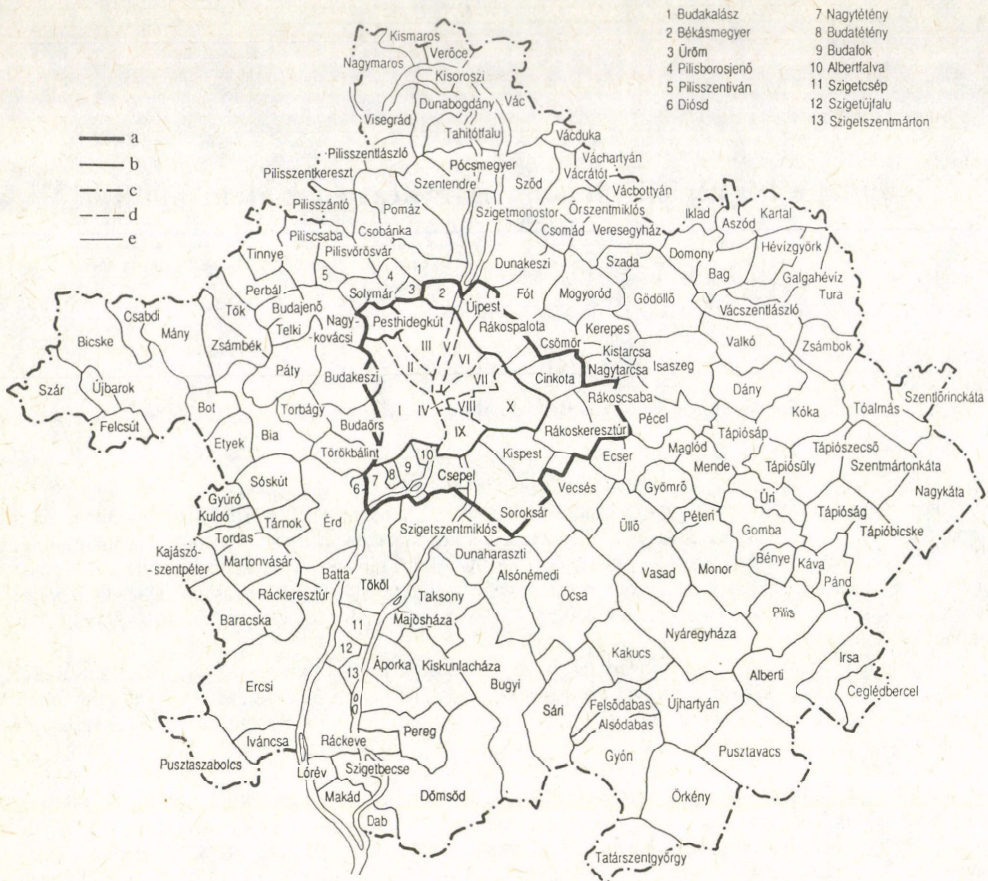
E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk Budapesten és régióján belül az etnikai térszerkezetnek az elmúlt közel másfél évszázadban lejajlott átalakulását, a 20. sz. elején rendkívül felgyorsult nyelvi asszimiláció térbeli kiterjedését és az ezzel ellentétesen ható, főként a cigányságnak a 2. világháború utáni növekvő beköltözésével járó etnikai heterogenitás, szegregáció lassú növekedését.

A vizsgált terület Budapestre és régiójára (14 város: Szentendre, Vác, Dunakeszi, Gödöllő, Aszód, Nagykáta, Monor, Dabas, Ráckeve, Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Érd, Budaörs, Bicske és 139 község) terjedt ki (1. ábra). A „Budapest régiója” elnevezés alatt nem a Minisztertanács 1005/1971. sz. határozatában kijelölt 45 agglomerációs települést, hanem a Magyarország Nemzeti Atlaszában (1989) szereplő tágabb vonzáskörzetet értettük, annyi eltéréssel, hogy a kutatásból Farmost kihagytuk, Domonyt, Dánszentmiklóst és Besnyőt viszont bevontuk.

A vizsgált időszak két végpontját az első, nemzetiségi-etnikai hovatartozást tudakoló, osztrákok által végrehajtott 1850-es és a legutóbbi, nemzetiségi, anyanyelvi hovatartozást is kérdező, magyar népszámlálás időpontja képezte. Ezt megelőzően azonban egy fejezet erejéig sort kerítettünk az 1686–1849 közötti időszak etnikai vonatkozású eseményeinek ismertetésére is, mely a 19–20. sz.-i nemzetiségi viszonyok megértéséhez, gyökereinek feltárásához tűnt elengedhetetlenül szükségesnek.

Az etnikai térszerkezet alakulása 1850-ig

A mai Budapest és régiója területének magyar túlsúllyal jellemezhető középkori etnikai térszerkezete a török hódítást követően alapvetően átforgalmazódott. A török pusztításoknak, a budai német polgárság teljes, és a terület magyar lakossága részleges elmenekülésének, továbbá a török hódoltság alatti nagyarányú vándormozgalmaknak köszönhetően 1541 és 1686 között Buda, Pest és a fontosabb városok, erődök (pl. Vác)

1. ábra. Budapest és régiójának térképe. – a = Budapest közigazgatási határa 1950 előtt; b = 1950 után; c = a vizsgált terület határa; d = a kerületek határa 1934-ig; e = településhatár 1950-ig

Map of Budapest and its region. – a = administrative boundary of Budapest before 1950; b = after 1950; c = boundary of area investigated; d = district boundary till 1934; e = boundary of settlements till 1950

egyre inkább elvesztették korábbi magyar jellegüket és balkáni etnikai tarkaságú, muzulmán vallású bosnyák, török, görögkeleti vallású szerb, cigány, református magyar és zsidó népességűvé váltak.

A török hódoltság idején az Oszmán Birodalom egyik vilajetjének székhelyévé váló, középkori magyar főváros, Buda környékén, Pilis, Pest és Solt vármegyék területén a falvak túlnyomó része elpusztult, népességük többsége elmenekült (1495: 9001, 1555: 293 porta – BOROVSZKY S. 1910), de a megmaradt falvak magyar etnikai jellege kevésbé változott. A középkori magyar etnikai terület maradványait – elsősorban a fő közlekedési utak, hadi utak közelében – a törökellenes hadjáratok (1683–1686) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) roncsolták szét. Az egyébként bizonyos fokú vallásszabadságot is biztosító oszmán (török) uralom végét és az európai kulturális, gazdasági vérkeringésbe való visszakapcsolódás lehetőségét – és az azzal együttjáró erőszakos

rekatolizációt is jelentő Habsburg fennhatóság kezdetét (1686) – az autochton, akkorra már többségében reformátussá vált magyar lakosság csupán a védettebb területeken (pl. a Szentendrei- és a Csepel-szigeten, továbbá a Gödöllői-dombság egyes részein) érthette meg (1690: 39 porta). A régió 1495-beli – túlnyomórészt magyar – népességének mindössze 0,4%-át találták helyben az összeírók 1690-ben.

A hajdani főváros környékén a „demográfiai űr” természetesen nem tartott sokáig, hiszen az elmenekült magyar lakosság a harcok megszűnte után egyre nagyobb mértékben kezdett visszatelepülni, pl. Verőcére (1691), Alsónémedibe (1693), Gyömrőre (1698). Velük párhuzamosan pedig megindult az 1689-es, gazdasági, vallási, katonapolitikai célokat szolgáló „Inpopulationale patens”, királyi rendelet értelmében a katolikus németek, valamint a magyarok ellen háborús konfliktusokban bármikor bevethető, császárhű szerbek betelepítése.

A német lakosságot (1686 után) elsőként a stratégiai fontosságú, kamarai igazgatási székhelyre, Budára, továbbá Pestre és a vár elnéptelenedett „hinterlandjába” telepítették. Ekkor vált németek lakta településsé pl. Csepel (1689), Nagytétény, Torbágy, Üröm, Pilisborosjenő, Pilisvörösvár, Pilisszentiván (1690), Budakeszi (1698), Solymár, Nagykovácsi, Zsámbék (1700), Budajenő (1703) stb. A 18. sz.-ban a vizsgált területen élő, nagyszámú szerb lakosság döntő többsége (kb. 600 család) 1690 novembere után érkezett Budára (főként a Tabánba) pátriárkájuk, Arsenija Carnojevic vezetésével (NAGY L. 1975). A beköltözés mértékét jelzi, hogy 1696-ban már kb. 1000 szerb, horvát, dalmát és illír család lakott Budán, ahonnt kisebbrészt Pestre, nagyjából pedig a Budát a magyarok ellen védő, budai-hegyvidéki német etnikai blokk É-i (Szentendre) és D-i előterébe (Csepel, Ráckeve, Tököl, Szigetcsép, Szigetújfalu, Érd, Tárnok, Ercsi, Szigetbecse stb.) költöztek.

Budán az egyes etnikumok térbeli elhelyezkedését sokáig meghatározta az Udvari Kamara utasítása, mely a polgárjog és az ingatlanszerzés esetében a Várban csak a katolikus és német lakosság letelepítését engedélyezte, a szerbek lakhelyéül elsősorban a Vár D-i és K-i előterét (Tabán, Víziváros) jelölte ki, míg a protestánsok és zsidók budai betelepülését kifejezetten megtiltotta. Annak ellenére, hogy hasonló etnikai-valorációs diszkriminatív intézkedések érintették a Budánál akkor még több mint négyszer kisebb Pestet is, 1686–1696 között a „város” népességének relatív többségét még a magyarok adták (38%). Ekkor a pesti németek aránya 32%-ra, a szerbeké 13%-ra volt tehető (DÜMMERTH D. 1968.).

A mai Budapest és régiójának benépesülési üteme a Rákóczi szabadságharc idején lefékeződött. Ez idő alatt csupán a szerbeknek néhány Csepel-szigeti faluba (Szigetcsép, Szigetújfalu, Lórév – 1706) és a Szentendre környéki falvakba (Izbég, Pomáz, Budakalás, Csobánka – 1710) történő beköltözése, ill. a pesti magyaroknak a labanc ellenőrzés alatt lévő Pestről való fokozódó elköltözése érdemel említést.

A szatmári békekötést (1711) követően a magyarok spontán visszaköltözése és az állami, földesúri telepítés új erőre kapott. Az 1711–1720 közötti időszakban Buda német etnikai hinterlandja elsősorban D-en erősödött meg (pl. Csepel –1713, Taksony, Dunaharaszti, Szigetújfalu, Szigetszentmárton –1720), ugyanakkor már számos szlovák telepítésre is sor került (pl. Irsa, Bénye, Alberti –1711, Sári, Piliscsaba –1715, Isaszeg –1720). Ekkor hajtották végre az első, országos kiterjedésű, az adófizető népesség számát megállapítani hivatott 1715. évi és 1720. évi összeírásokat (ACSÁDY I. 1896). 1720-ban a mai Budapest területén 2118 adófizető háztartásfőt találtak, akiknek 58,7%-a német, 28,3%-a szerb-horvát, 11,1%-a pedig magyar hangzású családnevet viselt. Az általunk vizsgált terület egészén az etnikai arányok magyar szempontból már nem voltak ilyen kedvezőtlenek, mert (ACSÁDY I. adatai alapján) az összeírt 7022 háztartásfő 50,8 %-a volt magyarnak, 26,3%-a németnek, 17,4%-a szerb-horvátnak és 5,4%-a szlováknak minősíthető. Azon túl, hogy a budai magyarok aránya elenyésző (4,6%) maradt, fokozatos elköltözésük miatt Pesten is kisebbségbe kerültek a németekkel szemben.

1720-ban a Pesttől DK-re elterülő, nagy kiterjedésű lakatlan területek, puszták ellenére már felismerhetők voltak a későbbi etnikai térszerkezet alapvonásai. A Szentendrei-szigettől K–DK-re egy többé-kevésbé magyar etnikumú terület jött létre, melyet Ny-on (Bicske és Páty között) és D-en (a Dömsöd–Ráckeve–Makád vonalban) egy kisebb magyar blokk egészített ki. A német nyelvterület egy nagy központi részből (Buda–Pest–Budai-hegyvidék) és több kisebb, Duna menti nyelvszigetből (pl. Nagymaros–Kismaros–Visegrád, Dunaharaszti–Taksony, Szigetújfalu–Szigetszentmárton) állt. A szerbek közel fele Budán – elsősorban a Tabánban – élt, míg a többiek jórészt Szentendre, Érd, Tököl és Ercsi környékén tömörültek. Az akkor még kis lélekszámú itteni szlovákság csupán 3 pilisi (Piliscsaba, Pilisszántó, Pilisszentlászló) és 3 alföldi faluban (Sári, Irsa, Alberti) alkotott abszolút többséget.

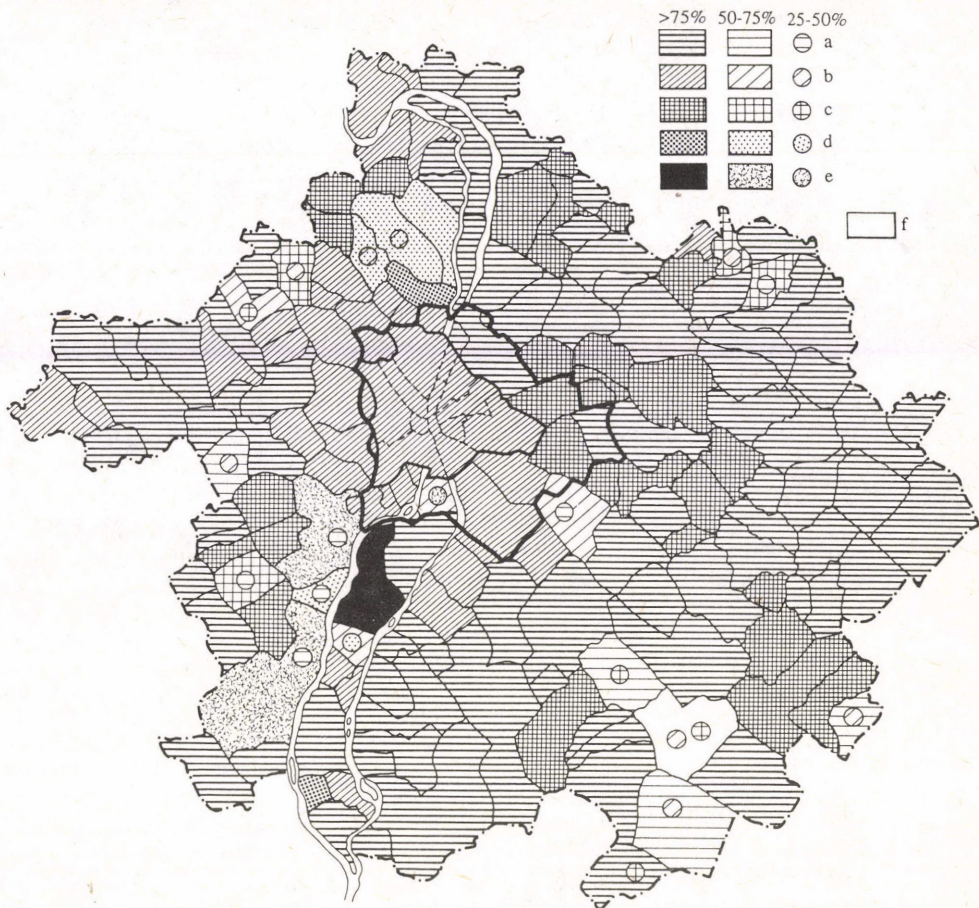
Az 1720-as és 1773-as összeírások közötti időszakban a magyarok több tucat egykor néptelen vagy gyér népességű korábbi pusztát népesítettek be újra, melynek eredményeként a Pest-Buda környéki és Duna melléki német-szerb etnikai tömb körül szorosabb magyar etnikai gyűrű alakult ki. Ettől függetlenül a német etnikai terület is jelentősen kiterjedt, elsősorban az új telepítéseknek köszönhetően: pl. Soroksár (1724), Budaörs (1730), Budafok (1737), Perbál (1744), Szigetcsép (1750), Iklad (1757), Békásmegyér, Budakalász, Pomáz, Csobánka (1770), Újhartyán (1772). Ugyanakkor 1746-ig a pesti németeknek – főként migrációs okok miatt, és természetesen a magyarok és szerbek rovására – sikerült arányukat 67,2 %-ra növelniük (magyarok: 15,9%, szerbek: 16,9%) (NAGY L. 1975).

A nagyarányú telepítési akciók következtében a szlovák etnikai terület ekkor érte el itteni legnagyobb kiterjedését (Rákoskeresztúr, Domony, Hévízgyörk –1720, Ecser –1722, Csomád, Csömör, Cinkota –1729, Péteri –1748, Kakucs, Vácduka, Sződ –1770, Újhartyán –1772). Az 1773-as összeírás idejére az egyre inkább összefüggő, Budapest környéki magyar etnikai területen 6 közepes méretű szlovák etnikai blokk (a Sződ és Aszód környéki, a Csömör–Mende, a Bénye–Irsa, továbbá a Sósút–Ráckeresztúr közötti, valamint a Pilis-hegyvidéki) jött létre (2. ábra). A szerb–horvát nyelvűek (rácok, dalmaták, illirek stb.) esetében – a Délvidékre való egyre növekvő mértékű elköltözésük következtében – korábbi etnikai területük zsugorodása volt feltűnő. (Ennek volt a következménye Szigetcsép német, valamint Sósút és Ráckeresztúr szlovák többségűvé válása, továbbá a németek arányának pomázi, csobánkai, budakalászi, csepeli, a magyarok arányának pedig érdi, százhalombattai, ercsi növekedése.)

A 18. sz. végén és a 19. sz. első felében már csak néhány magyar (pl. Örkény –1784) és német (pl. Ceglédbercel –1785, Vecsés –1791, Albertfalva –1819) telepítésre került sor. Az etnikai viszonyok módosulására a legnagyobb hatást a 18. sz. végétől már nem az irányított, hanem az önkéntes belső migrációk, a természetes interetnikus és nyelvi asszimilációs folyamatok gyakorolták. Pest kereskedelme, gazdasági élete a város rendkívül kedvező helyzeti energiáinak, földrajzi fekvésének köszönhetően a 18. sz. békés évtizedeiben egyre inkább fellendült, magához vonzva bel- és külföldiek ezreit.

E században Pest népessége tízszeresére nőtt, miközben Buda és Óbuda lakossága csupán 2,5-szeresére növekedett. A betelepülők 32,2%-a Magyarországról, 33%-a az osztrák tartományokból, 17,4%-a pedig német földről érkezett. A város esetében a belföldi, főként magyar etnikumú vonzáskörzetből való betelepülés (nemesek, ügyvédek, tisztviselők, napszámosok stb.) megnövekedése különösen a 19. sz. első felében módosította az etnikai arányokat a magyarok javára Pest város népességén belül (NAGY L. 1975).

A Pesten is egyre inkább szembetűnő magyarosodási tendenciák ellenére Budapest és régiója össznépeességén belül a magyarok aránya (50–51%) 1720 és 1850 között csaknem változatlan maradt, míg a növekvő bevándorlás miatt a németek és a szlovákok

2. ábra. Budapest és régiójának anyanyelvi térképe 1773-ban. – a = magyar; b = német; c = szlovák; d = szerb; e = horvát; f = nincs abszolút többség

Mother tongue map of Budapest and its region in 1773. – a = Hungarian; b = German; c = Slovakian; d = Serbian; e = Croatian; f = no absolute majority

aránya számottevően megnőtt (26,3%-ról 35,6%-ra, ill. 5,4%-ról 10,3%-ra), amely párhuzamosan zajlott a szerb–horvát nyelvűeknek – a délvidéki etnikai területeikre való visszahúzódásával összefüggő – arányvesztésével (17,4%-ról 2,7%-ra).

Az 1686–1849 közötti időszak főbb etnikai földrajzi jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

– A Kárpát-medencei magyar nyelvterület 16-17. sz.-ban csaknem teljesen elnéptelenedett központi részét a 18. sz.-ban sikerült teljes egészében újránépesíteni.

– A vizsgált terület középkori, dominánsan magyar etnikai jellegét a 18. sz. folyamán nem nyerhette vissza, mindenekelőtt a telepítést meghatározó hatalom racionális gazdasági szempontokkal is összefonódó magyar- és protestánsellenes kolonizációs politikája miatt.

– A többnyire irányított migráció eredményeként a 18. sz. végére kialakult a 20. sz. közepéig fennálló etnikai térszerkezet váza, a nem magyar nyelvterületek pedig elérték – az elmúlt ezerév viszonylatában – maximális kiterjedésüket.

– A 19. sz. eleje óta – amióta a migrációs folyamatokba történt mesterséges beavatkozások szerepe rendkívül lecsökkent – természetes magyarosodási folyamat indult be, ami az ország esetében a kis, nem magyar nyelvszigetekre nehezedő magyar nyelvi–asszimilációs nyomás, Pest esetében pedig a város vonzáskörzetének dominánsan magyar jellegével összefüggő bevándorlás természetes következménye.

Az 1850 és 1918 közötti időszak jellemzői

A szabadságharc leverését követően, 1850-ben az osztrák kormány – részben a nemzetiségi viszonyok felmérése érdekében – népszámlálást hajtatott végre, ami tendenciózus, németesítő törekvései ellenére a magyarországi nemzetiségi statisztika első lépcsőfokának volt tekinthető. A főként osztrák és cseh népszámlálási biztosok Buda, Óbuda és Pest – tehát az 1873 utáni Budapest – területén 157 ezer lakost írtak össze, akiknek 54,5%-a német, 36,8%-a magyar, 5,1%-a pedig szlovák nemzetiségűnek számított (*1. táblázat*) (THIRRING G. 1936–37).

A város egyes részei (későbbi kerületei) között a 19. sz. elején megindult magyarosodás terén meglehetősen nagy különbségek voltak tapasztalhatók. Teréz- és Erzsébetváros (VI., VII. ker.) ekkorra már magyar többségű (69,2%) kerületté vált, míg Óbudán és Újlakon (III. ker.), továbbá a Vízivárosban és az Országúton (II. ker.) arányuk csupán 14,7–14,9%-ra volt tehető. A későbbi X. kerület helyén ekkor egy Kőbánya (Steinbruch) nevű, 242 lakosú német falucska volt található. A Várban, a Tabánban és a Krisztinavárosban, továbbá a Belvárosban, a Lipót-, József-, és a Ferencvárosban a magyarok növekvő aránya már 28–36% közötti.

Annak ellenére, hogy Budapest régiójában a magyarok aránya nem nőtt számottevően a 18. sz. végi állapotokhoz viszonyítva, Pest K-i előterében néhány korábbi szlovák nyelvsziget magyar többségűvé válása (Tápióság, Vácduka, Hévízgyörk), ill. növekvő magyarosodása (pl. Pilis, Alberti, Irsa, Rákoskeresztúr, Cinkota, Kerepes, Sződ) már a későbbi feltartóztatathatlan természetes asszimiláció, magyar nyelvi homogenizáció első lépcsőjének volt tekinthető.

A vizsgált terület közel 150 ezer fő németiségének 2/3-a számára akkor a főváros mai területe nyújtott otthont, de meglehetősen nagy lélekszámú német közösség élt Soroksáron, Budafokon, Zsámbékon, Budakeszin és Budaörsön. A németek a pesti és a budai magyarokkal szembeni etnikai térvésztségüket elsősorban a szerbek és horvátok által egyre inkább elhagyott településekben kompenzálták (Szentendre, Pomáz, Csobánka, Százhalombatta, Érd, Ercsi).

A Felvidékről szinte szakadatlanul dél felé vándorló szlovákság legnagyobb közössége Pesten, Józsefvárosban (VIII. ker.) élt, ahol számuk megközelítette a 3 ezret, arányuk pedig elérte a 11%-ot. Ezenkívül a legtöbb szlovák (1500–2000) lakóhelyének Pilis, Irsa, Aszód, Sósút, Sari, Domony, Isaszeg és Rákoskeresztúr számított. A régió szlovák népessége számának csökkenésével, elmagyarosodásával párhuzamosan folyt a főként a Gödöllő–Ceglédberceli-dombságra kiterjedő szlovák etnikai terület fokozatos felbomlása. Az 1850-es népszámlálás idejére már 4 településük magyar többségűvé, 7 pedig erősen vegyes, szlovák–magyar községgé vált.

1. táblázat. Az össznépeség és a főbb etnikumok számának változása Budapesten és fővárosi régiójában, 1850-1990

Év	Össznépeség száma				Magyarok száma			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1850	157,497	19,675	177,172	231,869	57,891	4,353	62,244	143,433
1880	355,682	47,024	402,706	275,729	201,505	26,389	227,894	179,783
1890	486,671	73,408	560,079	306,507	326,533	37,706	364,239	220,583
1900	703,448	157,986	861,434	325,793	559,965	110,479	670,444	236,637
1910	880,371	230,082	1 110,453	421,209	756,070	198,296	954,366	333,055
1920	928,996	303,030	1 232,026	461,722	837,858	269,421	1 107,279	360,882
1930	1 006,184	436,685	1 442,869	520,037	948,950	406,179	1 355,129	432,466
1941	1 164,963	547,828	1 712,791	568,988	1 130,050	524,152	1 654,202	488,333
1980			2 059,347	863,906			2 043,204	855,128
1980*			2 059,347	863,906			1 981,297	769,425
1990			2 016,774	848,560			1 997,611	838,040

Év	Németek száma				Szlovákok száma			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1850	85,887	12,972	98,859	47,403	8,030	2,200	10,230	31,746
1880	122,454	15,969	138,423	59,492	21,871	3,766	25,637	28,777
1890	115,573	25,941	141,514	59,103	27,126	5,374	32,500	21,281
1900	98,515	34,473	132,988	60,515	24,091	7,003	31,094	23,618
1910	78,882	23,302	102,184	58,856	20,359	4,693	25,052	21,572
1920	60,425	26,428	86,853	71,591	14,011	3,549	17,560	22,218
1930	38,460	24,153	62,613	66,116	7,764	2,883	10,647	14,315
1941	22,586	19,846	42,432	68,305	3,476	1,286	4,762	6,762
1980			2,924	1,055			1,054	2,925
1980*			16,650	32,333			5,250	25,512
1990			2,887	2,182			934	2,050

Év	Szerbek száma				Horvátok (dalmaták, illirek, stb.) száma			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1850	2,205	—	2,205	4,464	656	150	806	3,523
1880	1,025	22	1,047	3,766	683	285	968	2,680
1890	1,699	388	2,087	3,475	1,125	122	1,247	2,745
1900	1,830	1,037	2,867	3,440	1,735	521	2,256	3,170
1910	3,972	523	4,495	3,661	2,796	255	3,051	1,896
1920	1,102	273	1,375	2,757	1,962	364	2,326	2,239
1930	576	210	786	1,758	1,213	543	1,756	2,251
1941	348	93	441	1,512	655	231	886	933
1980			394	995			654	172
1980*			690	1,643			1,160	2,965
1990			343	1,206			811	197

1 = Budapest 1873-1950 közötti területe, 2 = 1950-ben Budapesthez csatolt települések, 3 = Budapest 1950 utáni területe, 4 = Budapest régiója, * = becslés

A szerbek fokozatos elköltözésének eredményeként 1850-ben már csak két falu (Lórév és Budakalász) mutatkozott szerb többségűnek. Ekkor Budapestnek és régiójának

már csak 6669 szerb és 4329 horvát (katolikus rác, illir, dalmát stb.) lakója volt. Ez utóbbiak számarányukra nézve Érden, Ercsiben és Csepelen háttérbe szorultak és már csupán Tökölön képezték a helybeli lakosság abszolút többségét.

Az 1840-es években – különösen Pesten, de Budán is – megerősödő magyarosodási folyamatot az 1849–1867. közötti időszakban az osztrák abszolutizmus németesítő törekvései szakították meg. Bár a magyar szellemiség Pesten már 1860-tól kezdett magához térni, az igazi áttörést az osztrák-magyar kiegyezés (1867) jelentette. A magyar alkotmány visszaállítása, a magyar állami szervezet kiépítése, az oktatás magyar szellemű átszervezése, Buda, Óbuda és Pest Budapest néven való egyesítése (1873) és a magyar állam fővárosává tétele a vizsgált területen rohamos gazdasági és társadalmi (és természetesen ezen belül etnikai–nyelvi) átalakulást eredményezett. A jobbágyfelszabadítás lebonyolításában és a földhözjutás lehetőségeiben csalódott falusiak tömegei – részben a gazdaságilag fejletlen perifériákról, részben pedig a fejlett, közeli dunántúli területekről a korábbiaknál is nagyobb mértékben özönlöttek a magyar nemzeti piac megújult központjába, a magyar kapitalizmus hídfőállásába. A főváros egyesítése és az 1880-as népszámlálás között eltelt alig 7 év alatt közel 74 ezer fővel nőtt Budapesten a népességszám, melynek 92,2%-a vándorlási többletből eredt.

A bevándorlás nagy mértékéről az 1880-as népszámlálás születési hely szerinti adatai tanúskodnak. Ekkor a 360 ezer budapesti lakosnak már több mint fele (57,8%) nem helyben született. A betelepülőknek több mint 80%-a az országon belülről, elsősorban a környező és az ÉNy-i megyékből érkezett. Jóllehet a magyarországi származásúak többsége (53,8%) természetesen a túlnyomórészt magyar etnikumú vármegyékből költözött be az egyre több munkalehetőséggel kecsegtető, kirobbanó népességnövekedésű fővárosba, de feltűnően nagy számban és arányban érkeztek ide a felvidéki, dominánsan szlovák népességű vármegyék cselédei, napszamosai és iparosai is. Ugyanakkor Budapest vonzása a román, horvát, szerb és ruszin területeken szinte alig volt érezhető.

A külföldi származásúak többségét már nem az osztrák örökös tartományokból és Németországból érkezettek képezték, hanem a galíciai-ukrajnai területek izraelita vallású, többségében német (ill. jiddis) anyanyelvű lakói, akikre a politikailag újonnan emancipálódott magyar nemzet fővárosa az életkörülmények (pl. fellendülő gazdasági élet, ún. izraelita foglalkozások nagy piacképessége, zsidóellenes pogromok, hivatalos etnikai-vallási diszkrimináció hiánya) szempontjából nagy vonzerőt gyakorolt.

Az új lakóhelyet keresők tízezrei az 1860-as, 70-es években még elsősorban a fővárosban telepedtek le, a vele még csak laza közlekedési kapcsolatban lévő szomszédos és távolabbi községek népessége főként csak a természetes szaporodásnak köszönhetően növekedett, a lakosság többsége még helybeli születésűnek számított. Természetesen a gyáripar fejlődése és a fővárosi munkahelyek közelsége néhány szomszédos község (pl. Újpest, Rákospalota) és telep (Kispest, Pestszenterzsébet stb.) – túlnyomórészt magyar – népességét is kirobbanó mértékben megnövelte.

Az 1850–1880 közötti időszakban – a szerbektől eltekintve – a főváros minden nagyobb etnikuma számottevően gyarapodott. A 19. sz. derekán még Pest, Buda és Óbuda népességének többségét képező német anyanyelvűek számának feltűnő növekedése azonban csak a német nyelvű izraeliták tömeges beköltözésének volt köszönhető (1. táblázat).

Az újonnan érkezők többsége elsősorban az olcsóbb letelepedési lehetőségeket kínáló kerületekbe (pl. Teréz-, Erzsébet- és Józsefváros, Kőbánya) költöztek. Főként a galíciai zsidók Teréz- és Erzsébetvárosban növelték meg a német anyanyelvűek számát és arányát (2. táblázat). Budán és Pesten az őslakos németeket tömörítő városrészekben (Vár, Krisztinaváros, Víziváros, Újlak, Belváros stb.) viszont a német anyanyelvűek

lélekszáma – növekvő kétnyelvűségük, nyelvváltásuk, elmagyarosodásuk következtében – stagnált, ill. csökkent. A főváros új szlovák lakói részben a zsidókhöz hasonlóan inkább Teréz- és Erzsébetvárost, valamint József- és Lipótvárost választották lakóhelyül (2. táblázat).

Az 1850–1880 között Budapestre költözött több mint 100 ezer, jobbára csak magyarul tudó magyar bevándorló hatása és a magyar nemzetnek az 1867 utáni, az ország gazdasági, politikai, kulturális életében gyökeresen megváltozott, uralkodóvá vált szerepe a helybeli nem magyar lakosságra nagy nyomást gyakorolt. A hatalmas tömegűvé duzzadt magyar lakossággal való mindennapi érintkezés során a magyar nyelvtudás szükségességének felismerése a nem magyarok körében fokozatosan megnőtt és a magyar polgári fejlődés integrációs jelenségeként egy olyan feltartóztathatatlan természetes nyelvi asszimilációs folyamatot indított el, melynek eredményeként a főváros nem magyar népessége az 1920-as évekre már szinte teljes egészében elmagyarosodott.

Az 1850–1880 közötti időszakban Budapest régiójában a magyarosodás elsősorban nem a fővárosihoz hasonló mértékű magyar bevándorlásra, hanem főként a társadalmi közhangulatra, a magyar többségű környezet megnövekedett nyelvi asszimilációs nyomására vezethető vissza. Ennek eredményeként a nem magyar (abszolút, ill. relatív) többségű települések száma három évtized alatt 76-ról 65-re csökkent.

Legnagyobb etnikai veszteség a szlovákokat, szerbeket és horvátokat érte. A régió szlovákságának lélekszáma 10%-kal csökkent, korábbi településeik közül hat (pl. Aszód, Maglód, Irsa, Alberti, Támok) magyar, Piliscsaba pedig német többségűvé vált (1. táblázat). A szerbek száma ez idő alatt 16%-kal csökkent, az 1850-ben még szerb többségű Budakalász német többségűvé vált. A horvátok létszámcsökkenése 24%-ra volt tehető, jórészt annak köszönhetően, hogy legfőbb településükön, Tökölön többségük már magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

Budapesten és régiójában az elmagyarosodás, a magyar etnikai többség végleges elérése az 1850–1880 közötti periódusban még csak Pesten, Dél-Budán és a központi fogalmi fekvésű, nem magyar nyelvszigeteken következett be (3. ábra).

Az 1880-as népszámlálás időpontjában a magyar főváros népességének többsége (56,6%-a) már magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a németek aránya ugyanakkor 34,4%-ra csökkent. A 10 budapesti kerület közül már 8 magyar többségűnek számított, de a magyarok aránya a II. és III. kerületben is meglehetősen magas (43–50%) volt.

A fővárosi kerületek német népességének elmagyarosodása közötti különbségeknek a földrajzi fekvéssel is összefüggő, társadalomszerkezeti okai voltak. A német nyelvű zsidóságnak a korábbiakban már említett, kerületenként eltérő mértékű betelepődése mellett itt elsősorban arra kell gondolni, hogy a magyarosodás, a magyar nyelvűekkel való egyre gyakoribb érintkezés leginkább a központi fekvésű városrészek (pl. Belváros, Vár, Víziváros, Országút) főként közalkalmazottakból, nagypolgárokból, iparosokból és kereskedőkből álló németjeit érintette, ellentétben az ÉNy-i periférián, Óbudán élő, jórészt mezőgazdasági foglalkozású, német anyanyelvűekkel.

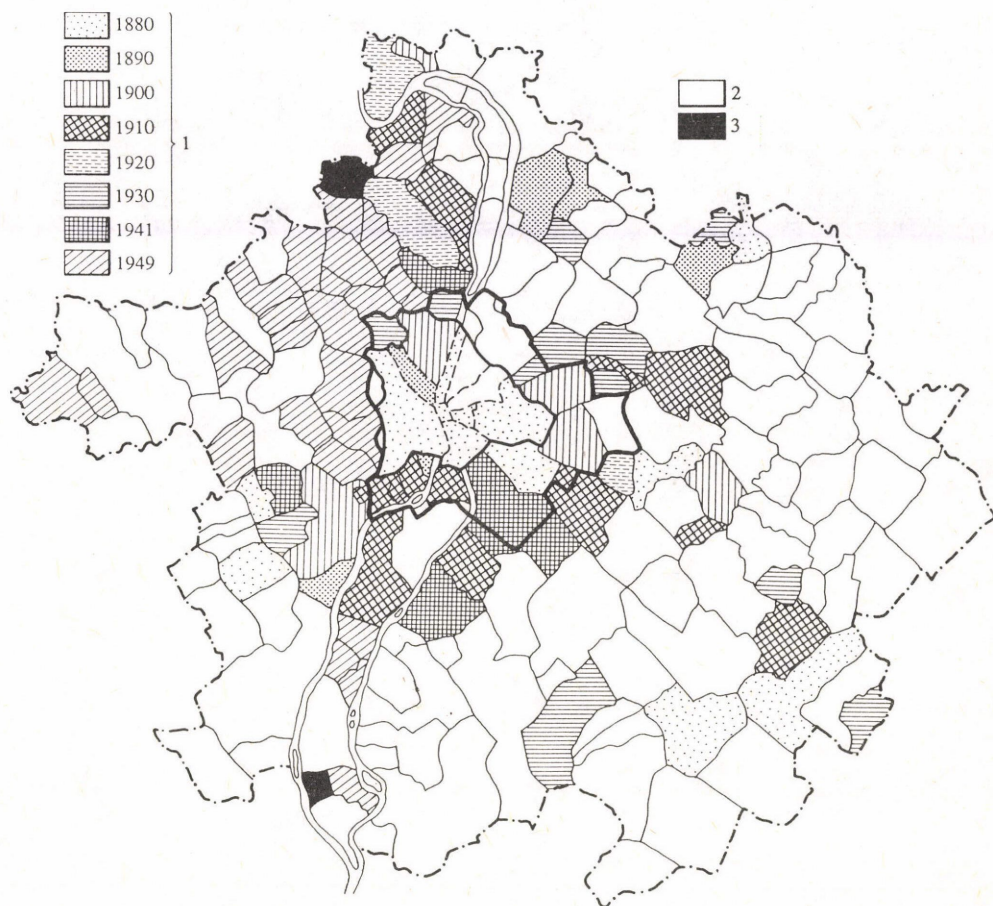
A magyar anyanyelvűek számának – különösen a fiatalabb korosztályok körében tapasztalható – rendkívüli növekedése – a korábbiakban vázolt társadalmi, politikai okok mellett – főként az 1860-as évektől magyar oktatási nyelvűvé váló állami iskolák magyarosító hatásának volt jelentős részben köszönhető. A magyar nyelvnek az iskolában és a mindennapi élet során való szükségszerű elsajátítása következtében 1880-ban a magyarul tudók aránya (72%) már csaknem elérte a németül tudókét (74,4%). Ugyanakkor az újonnan letelepült vidéki magyaroknak és a német nyelvű zsidóknak köszönhetően már, ill. még magas volt a csak magyarul, ill. csak németül tudók aránya is (18, ill. 20%).

2. táblázat. Budapest kerületeiben élő népesség anyanyelvi összetételének változása (1850-1930) ¹

Kerület	Anyanyelv	Abszolút számban						
		1850	1880	1890	1900	1910	1920	1930
I.	Összesen	18,800	26,564	33,770	44,320	71,501	96,609	115,293
	magyar	5,340	13,471	20,358	32,571	59,418	86,833	107,892
	német	11,000	11,438	11,113	9,771	8,535	7,475	5,549
	szlovák	950	821	935	825	1,019	862	702
II.	Összesen	17,300	24,018	28,996	34,510	41,429	48,705	52,047
	magyar	2,580	10,829	16,505	25,060	33,611	42,821	48,394
	német	14,220	11,956	10,774	7,990	5,999	4,676	2,861
	szlovák	470	684	863	598	548	503	280
III.	Összesen	14,580	24,239	28,854	36,707	49,412	51,164	60,465
	magyar	2,140	7,235	12,075	19,966	35,764	40,746	54,735
	német	11,300	15,855	14,473	13,705	10,336	7,856	4,091
	szlovák	840	724	1,299	1,731	1,550	1,204	705
IV.	Összesen	11,530	28,402	27,806	23,168	25,268	28,306	25,172
	magyar	4,140	21,284	22,546	19,706	22,275	25,534	23,479
	német	6,000	5,352	3,560	2,384	1,835	1,821	1,172
	szlovák	1,100	912	686	418	338	313	116
V.	Összesen	11,530	32,964	37,730	49,192	63,700	72,149	78,039
	magyar	4,140	19,477	25,365	37,887	53,612	64,305	73,234
	német	6,000	9,317	7,631	6,169	5,572	4,704	3,209
	szlovák	1,100	3,360	3,500	3,545	2,539	1,657	781
VI.	Összesen	16,860	56,060	87,646	128,948	156,284	160,361	174,040
	magyar	11,670	28,766	59,501	105,586	135,863	145,628	165,057
	német	4,800	20,853	19,475	16,134	12,684	9,122	5,712
	szlovák	300	4,300	5,399	3,652	3,652	4,176	2,929
VII.	Összesen	20,140	61,351	88,777	155,562	181,863	176,321	186,647
	magyar	13,940	35,596	61,272	130,519	161,104	161,815	177,531
	német	5,740	19,625	19,722	18,212	13,957	9,983	6,419
	szlovák	360	4,302	5,261	3,652	3,083	1,969	1,187
VIII.	Összesen	20,030	63,468	91,303	132,569	151,845	145,408	141,119
	magyar	7,440	41,119	65,093	110,158	133,800	133,171	134,052
	német	15,500	17,142	17,449	13,498	10,129	7,384	4,503
	szlovák	2,860	3,904	5,646	5,299	4,172	2,555	1,262
IX.	Összesen	12,300	29,906	42,071	65,844	88,035	91,128	99,617
	magyar	3,800	18,819	30,721	54,227	76,831	83,628	94,628
	német	7,480	8,925	7,788	6,848	6,377	4,484	2,969
	szlovák	800	1,482	2,096	2,110	1,678	1,132	609
X.	Összesen	242	8,710	19,718	31,628	51,034	58,845	73,089
	magyar	—	4,909	13,097	24,285	43,792	53,377	69,353
	német	242	1,991	3,588	3,804	3,458	2,920	1,922
	szlovák	—	1,358	1,441	1,268	1,256	887	582

¹ Az adatok Budapest kerületeinek 1873-1930 közötti területére vonatkoznak

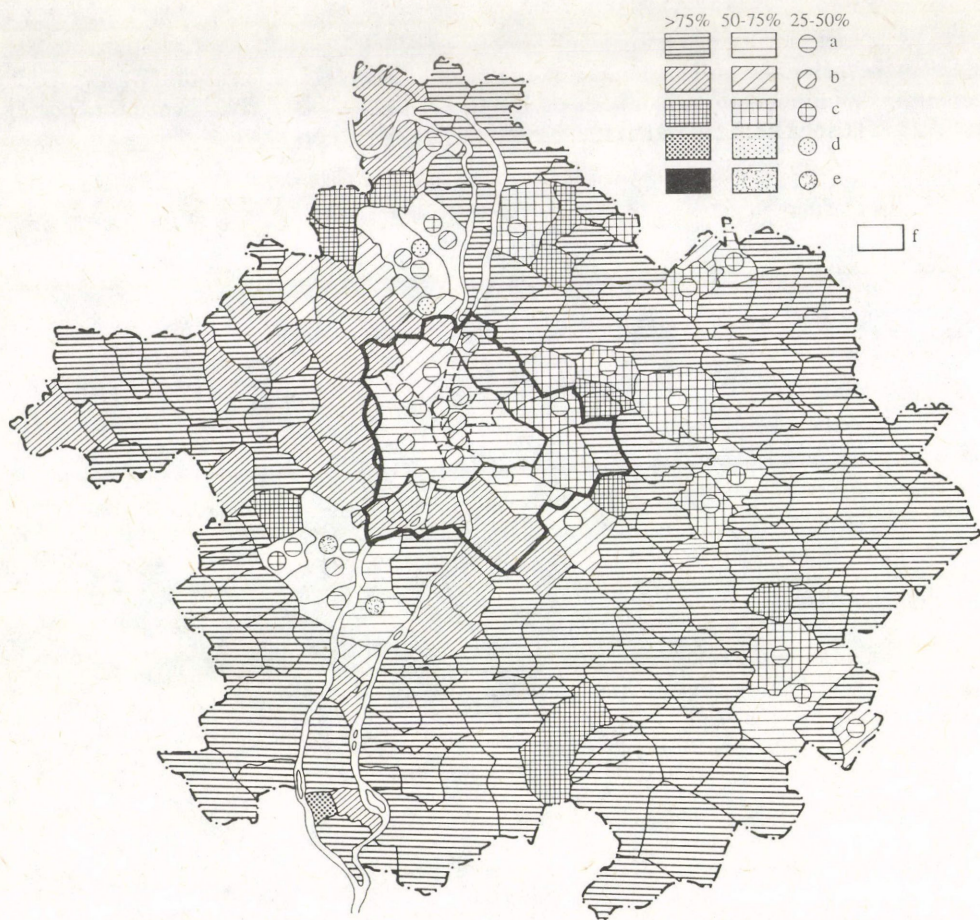
A német származású polgárság kétnyelvűségének köszönhetően a nem magyarok 35,3%-a beszélt magyarul és a magát nem német anyanyelvűeknek vallók 61%-a tudott németül. Ez időpontban a budapesti poliglott, két vagy több nyelvet beszélő népesség aránya azóta soha nem tapasztalt magas arányt (59,7%-ot) ért el.

3. ábra. Magyarosodás Budapesten és régiójában (1850–1990). – 1 = az abszolút magyar többség végleges elérésének időpontja; 2 = mindvégig magyar település, ill. budapesti kerület; 3 = mindvégig nem magyar település

'Magyarization' in Budapest and its region (1850–1990). – 1 = date of final reach of absolute Hungarian majority; 2 = Hungarian settlement or district of Budapest during the full period; 3 = non-Hungarian settlement during the full period

A magyarosodásnak a vizsgált terület 19. sz. közepi, etnikai térszerkezetet átformáló hatása az 1880-as anyanyelvi térképen is megfigyelhető (4. ábra). A magyar nyelvterület a Szentendrei-szigettől kiindulva az alföldi területeken át a Vértesig és a Budai-hegységig néhány, kisebb-nagyobb idegen nyelvszigettel tarkított, de már összefüggő egységet képviselt. A múlt század derekán még a Duna mindkét partján jelentős

4. ábra. Budapest és régiójának anyanyelvi térképe 1880-ban. – A jelmagyarázatot l. a 2. ábránál
 Mother tongue map of Budapest and its region in 1880. – For explanation see Fig. 2.

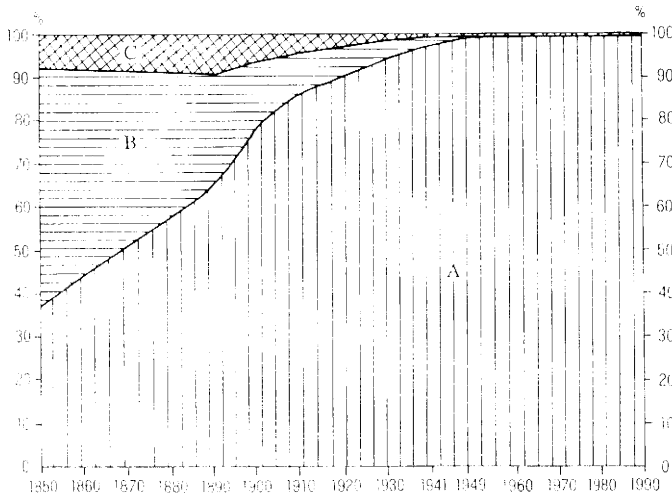
kiterjedésű német etnikai blokk Budapest magyar többségűvé válásával egy félhold alakú, Békásmegyer–Budakeszi–Csepel–Vecsés közötti településláncolatra olvadt. A németek legnépesebb közösségei – felgyorsult budapesti elmagyarosodásuktól függetlenül – továbbra is a fővárosban voltak fellelhetők, de legerősebb vidéki „etnikai bástyákat” továbbra is Soroksár, Budaörs, Budafok, Zsámbék és Budakeszi adta.

A Gödöllői-dombság korábban még jelentős szlovák etnikai blokkjai szétforgácsolódtak, csupán az Isaszeg–Csömör–Ecsér „félhold” szlovák települései alkottak nagyobb etnikai egységet. Az új felvidéki betelepülőknek köszönhetően a legtöbb szlovákot Budapest VII., VI., VIII. és V. kerületében írták össze. Az irsai, aszódi és isaszegi szlovákok nagyrészt elmagyarosodása következtében a legtöbb vidéki szlovák ekkor már Pilisen, Rákoskeresztúron, Sós-kúton és Sárin volt fellelhető. A továbbra is a Délvidék felé vándorló szerbek Lórév kivételével már csak Budakalászon, Pomázon és Százhalombattán képviseltek említésre érdemes nagyságú kisebbséget.

Az 1880-as és az első világháborút megelőző, 1910-es népszámlálás közötti időszak meghatározó jelentőségű volt Budapest későbbi, szinte teljes egészében magyar jellegűvé, több mint 90%-ban magyar anyanyelvűvé válásában. A töretlenül fejlődő gazdaság – főként az egyre tekintélyesebbé váló magyar gyáripár, ill. az ahhoz kapcsolódó infrastruktúra – az ország különböző vidékein élők százezreit vonzotta a fővárosba. Budapest népessége ez alatt a három évtized alatt 2,5-szeresére növekedett és a főváros közel 900 ezres lélekszámával igazi nagyvárossá vált (1. táblázat). Budapest 1800-ban Európának még csak a 26. legnagyobb városa volt, ám 1900-ra már a 8. helyre küzdötte fel magát a népességszámot tekintve. Ez a nagymértékű növekedés nemcsak a közel 360 ezres vándorlási többletnek, hanem a közegészségügyi viszonyok és az életkörülmények javulásával összefüggésben a tetemesen megnövekedett természetes szaporodásnak (151 ezer fő) is köszönhető volt.

A magyarul tudók és a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya – magasabb természetes szaporodásuknak, vándorlási többletüknek, az iskola, az egyház és a közigazgatás által is támogatott–szorgalmazott magyarosodásnak és a természetes asszimilációs folyamatnak köszönhetően – hihetetlenül megnőtt (magyarul tudók: 1880: 72%, 1910: 95,9%; magyar anyanyelvűek: 1880: 56,6%, 1910: 85,9%) (5. ábra). A csak magyarul beszélő, vidéki magyarok tömegeinek betelepülésével a csak magyarul beszélő budapestiek aránya 47,1%-ra nőtt, míg a németül tudóké 46,5%-ra csökkent. Az a tény, hogy immár a lakosság többségét jelentő budapesti magyaroknak kb. fele már képtelen volt a magyaron kívül más nyelven kommunikálni, a nemzetiségeket is a magyar nyelv tanulására készítette.

A főváros elmagyarosodásának imént vázolt tényezői közül természetesen a nagy mértékű bevándorlás játszotta a legnagyobb szerepet. 1910-ben a budapestieknek már

5. ábra. Budapest népessége anyanyelvi összetételének változása (1850–1990). – A = magyarok; B = németek; C = egyéb

Change in mother tongue distribution of the population in Budapest (1850–1990). – A = Hungarians; B = Germans; C = others

csak 35,3%-a számított a város szülöttének, míg a magyarországi származásúakon belül a túlnyomórészt magyar vármegyékből és törvényhatósági jogkörű városokból érkezettek aránya meghaladta a 60%-ot. A Felvidék dominánsan szlovák területeiről érkezők száma csaknem duplájára nőtt, de ez sem tudta lefékezni a fővárosi szlovákságnak az 1890-es évektől felgyorsult nyelvi beolvadását.

Az a tény, hogy a város izraelita vallásúinak száma 1880-1910 között közel 3-szorosára nőtt, a német anyanyelvűeké pedig harmadával csökkent, annak köszönhető, hogy a helybeli és az ukrán területekről érkező (sokszor menekülő), német (jiddis) nyelvű, a magyar gazdasággal, nemzeti piaccal mind jobban egybefonódó zsidóság az 1870-es évektől kezdve egyre tömegesebben vallotta anyanyelvének a magyart, azonosult a magyar kultúrával és nemzeti identitással.

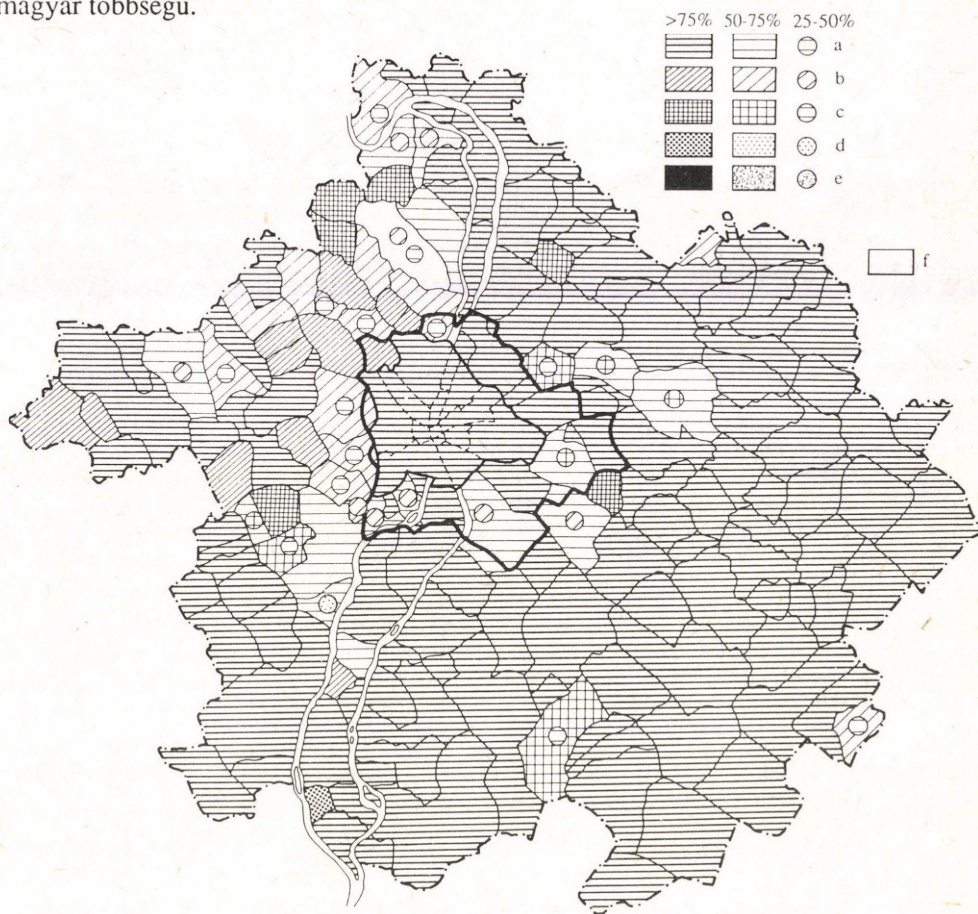
Az 1890-es évektől kezdve a népességnövekedés üteme a fővárossal szomszédos, ahhoz 1950-ben csatolt települések területén már meghaladta a budapestiét. Az 1880–1910 között népességét megötszöröző fővárosi peremvidéken öt növekedési (és egyúttal elmagyarosodási) góc (észak-pesti: Újpest, Rákospalota; északkelet-pesti: Rákosvidék; délkelet-pesti: Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc; Csepel–Soroksár; dél-budai: Albertfalva, Budafok, Nagytétény) jött létre, ahol ez időszak alatt öt település is önállóvá vált. Ebben az övezetben 1910-ben a helybeli születésűek aránya 27,5%-ra csökkent, míg a budapesti származásúaké 18,3%-ra nőtt. A fővárossal egyre szorosabb tömegközlekedési kapcsolatba kerülő, egyre jobban egybeépülő elővárosi övezetben a természetes asszimilációt önkéntes magyarosodást felgyorsító intézkedések is kiegészítették. Az 1884-ben alakult Országos Magyar Iskolaegyesület egyik fő célja volt a Budapest környéki nem magyar falvak (elsősorban Békásmegyer és Pesthidegkút) elmagyarosodásának meggyorsítása az ottani óvodák, iskolák segítségével (VÖRÖS K. 1978.). Az eredmény természetesen nem maradt el, hiszen e peremközségekben a magukat magyaroknak vallók aránya – hasonlóan Budapesthez – az 1880-as 56,1%-ról 1910-re 86,2%-ra nőtt.

Az elmagyarosodás ütemében, az egyes etnikumok számának, arányának változásában nem voltak jelentős eltérések Budapest egyes kerületei között. A fővárosi kerületek közül 1910-ben – az 1900-ban, utolsóként magyar többségűvé vált Óbudát kivéve – a magyarok aránya mindenütt meghaladta a 80%-ot (2. táblázat). A németek számarányának csökkenési mértéke is hasonló volt – Kőbányától eltekintve – minden kerületben. A nem magyar lakosság szinte végleges nyelvi beolvadását egy-két évtizeddel megelőzve, az 1900-as népszámlálástól kezdve rendelkezünk a kerületeknél kisebb közigazgatási egységekre vonatkozó anyanyelvi adatokkal.

Ez időpontban a főváros számottevő etnikumai közül már csak a németek esetében volt felfedezhető némi területi koncentráció. E szerint az elmagyarosodás folyamata legutoljára a Bécsi út–Pacsirtamező út és a Szentendrei út közötti, óbudai városrészt tudta elérni, ahol a németek aránya még 1900-ban is 40-50% közötti volt. Átlagosan minden harmadik lakos németnek számított még Óbuda egyéb részein, ill. a Hűvösvölgytől Ny-ra és a Szabadság-hegytől É-ra elterülő, budai területeken is. A pesti oldalon a német anyanyelvűek ekkor számottevő (10–20%) arányt már csak az izraelita többségű városrészben, a Király utcának a Deák tér és a Nagykőrűt közötti szakaszán képviseltek. Budapest szlováksága esetében a tömeges elmagyarosodás, a népesedési csúcs a németekhez képest egy évtizeddel később, 1890–1900 között következett be.

Budapest régiójában a századforduló tájékán – a fővárosihoz képest kissé megkésett magyarosodás eredményeként – a nemzetiségekre nézve drámai változások következtek be. Az 1880. évi 65 nem magyar többségű településből már csak 36-ban volt

kisebbségben a magyar lakosság (6. ábra). A Váci-Duna és a Ráckevei-Duna vonalától K-re lévő települések elmagyarosodása szinte befejeződött, hiszen már csak 6 volt nem magyar többségű.

6. ábra. Budapest és régiójának anyanyelvi térképe 1910-ben. – A jelmagyarázatot I. a 2. ábránál.

Mother tongue map of Budapest and its region in 1910. – For explanation see Fig. 2.

Ezen a területen elsősorban a Gödöllői-dombság volt szlovák településeinek elmagyarosodása volt a leginkább feltűnő. A Duna-menti, a budapesti magyar lakossággal mind gyakrabban kapcsolatba lépő, üdülőtelepülések elmagyarosodása is olyannyira felgyorsult, hogy a szlovák Sződ, a német Dunaharaszti, Dunabogdány, Visegrád, Kismaros, a német–szlovák–magyar–szerb Szentendre lakossága 1910-ben már többségében magyarnak vallotta magát.

A felgyorsult szuburbán népességnövekedés, magyarok tízezreinek letelepedése és a természetes asszimiláció a fővárost övező, Békásmegyér–Vecsés közötti német etnikai „félholdat” – Vecsés, Soroksár, Csepel, Budafok, Nagytétény, Budatétény, Diósd elmagyarosodásával – a felére zsugorította. A Budai-hegyvidék települései ugyan meg-

őrizték német etnikai többségüket, de a főváros szomszédságában és a turizmus fő útvonalai mentén fekvő német falvakban a magukat magyarnak vallók száma már tetemesen megnőtt (Budakeszi, Budaörs, Solymár, Békásmegyer stb.).

A budapesti németiség gyors magyarosodása ellenére a vizsgált területen a legnagyobb német közösségeket még 1910-ben is a főváros kerületeiben találtuk. A legnagyobb lélekszámú vidéki német közösségeknek továbbra is Soroksár, Budaörs, Pilisvörösvár, Budakeszi, Budafok adott otthont.

A 19. sz. derekának 30 szlovák falujából 1910-re már csak 9, többnyire félreeső település őrizte meg korábbi szlovák többségét. A legtöbb szlovák azonban – Sósokúttól és Sárítól eltekintve – mégsem ezen településekben élt, hanem Budapest VIII., VI., VII., V. és IX. kerületében, továbbá Rákoskeresztúron, Tárnokon és Isaszegen, vagyis ott, ahol már a magyarok képezték a lakosság többségét.

Az 1918–1945 közötti időszak sajátosságai

Az első világháború eseményei, a háborús veszteségekkel, a születéskieséssel összefüggő természetes fogyás és a korábbiakhoz képest jóval kisebb vándorlási többlet következtében Budapest lendületes népességgyarapodása és magyarosodása 1910 és 1920 között némileg megtorpant. A trianoni békeszerződéssel korábbi, felvidéki vonzásterületét elvesztett fővárosból a szlovákok ötöde-hatoda visszaköltözött az immár Cseh-szlovákia részévé vált, korábbi szülőföldjére. Ugyanakkor az 1918–19-es hatalomváltást követően elmenekült, elüldözött erdélyi, felvidéki, délvidéki magyar menekültek többsége Budapestre és a szomszédos községekbe települt. Ezzel összefüggésben 1910–1920 között a trianoni határokon kívül, főként a nagyvárosokban (Kolozsvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Kassa, Nagyvárad, Temesvár) születettek száma gyarapodott feltűnően. Ez a korábbiaktól eltérően nem gazdasági, hanem politikai indíttatású vándorlás kb. 65 ezres migrációs többletet eredményezett. Az első világháború utáni, a magyar nemzetet és államot megalázó események és a szomszédos kis nemzetállamok létrejötte, ill. megerősödése kezdetben némileg lefékezte a vizsgált terület nem magyar lakosságának magyarosodását, sőt azt egyes esetekben visszajára is fordította. Különösen olyan esetekben nőtt meg hirtelen a németek, szlovákok, horvátok aránya 1910-hez viszonyítva, ahol a magyarosodás még meglehetősen felszínes volt (németek: Zsámbék, Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Törökbálint, Solymár, Dunabogdány, Soroksár, Dunaharaszti, Taksony, Szigetsép, Szigetszentmárton, Szigetbecse; szlovákok: Kerepes, Nagytarcsa, Bénye, Sári, Sósokút; horvátok: Tököl). Azon települések száma, ahol a lakosság többsége nem magyarnak vallotta magát 1910–1920 között 36-ról 41-re nőtt.

Budapesten hasonló jellegű „visszanémetesedésnek, visszaszlovákosodásnak” nem volt jele. 1920-ban a magyarok aránya már meghaladta a 90%-ot, míg a németek aránya 6,5%-ra, a szlovákoké 1,5%-ra zuhant (*1. táblázat*). Az egyes városrészek hajdani etnikai jellegére a népszámlálási statisztika már csak helyenként utalt. A budapesti német anyanyelvűek utolsó, néhány tízezer képviselője már csak Óbuda városmagjában, Aquincum környékén és a dél-budai hegyvidéken tudott 10–15% közötti arányt megőrizni.

Az 1920-as és 1930-as népszámlálások közötti időszakban a főváros és a szomszédos települések népességnövekedése a világháborút megelőző periódushoz hasonló

mértékű volt. A budapestiek és a vidékiek növekvő letelepedésének köszönhető népeséggyarapodás számos, hajdani szlovák, német többségű település (Cinkota, Rákoskeresztúr) határában létrejött, csaknem színmagyar telep önálló községgé válását eredményezte: Rákoshegy (1921), Sashalom (1923), Pestszentimre (1930), Mátyásföld (1933).

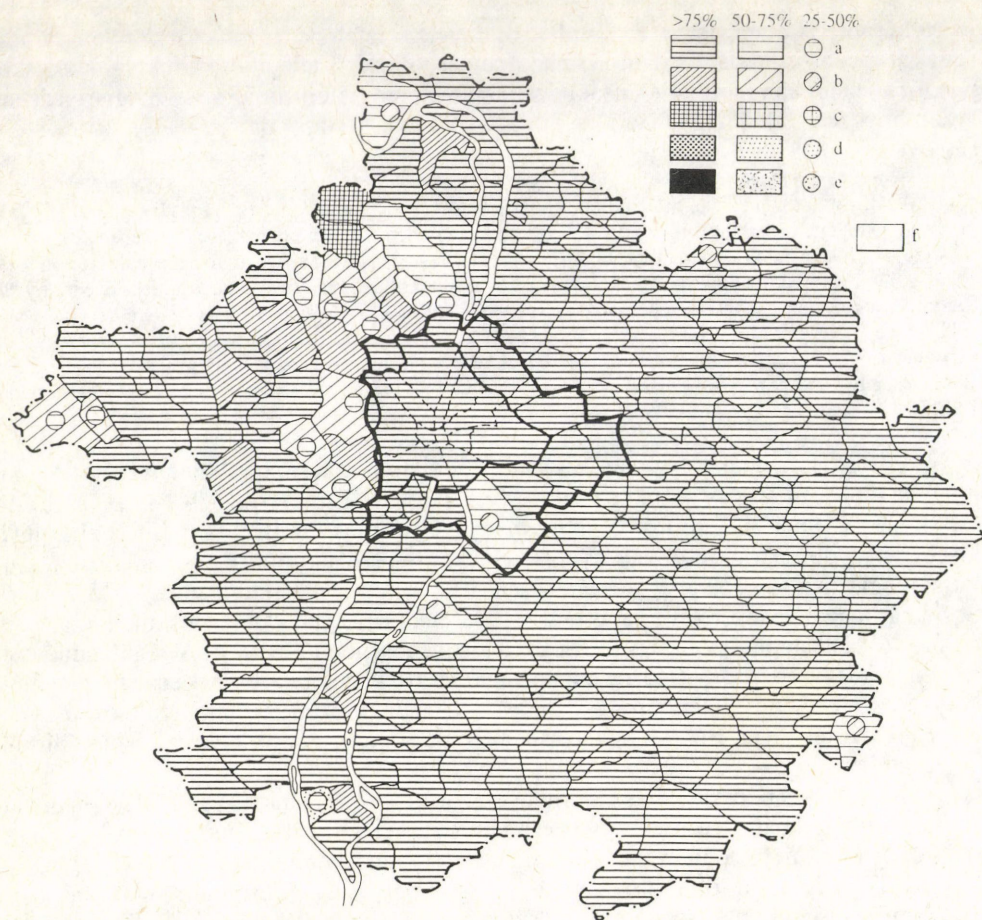
A túlnyomórészt belföldi betelepülőknek köszönhetően a helyben születettek aránya Budapesten 37,7%-ra, a peremközségekben 23,2%-ra csökkent. Ugyanakkor a magyarországi származásúak körében a dominánsan magyar – főként észak-dunántúli és Duna–Tisza közti – megyékből érkezettek aránya meghaladta a 65%-ot. Az országnyi vonzáskörzetből táplálkozó magyar fővárosba költöző magyarok százezeinek roppant nyelvi asszimilációs nyomása következtében a budapesti nemzetiségek a végső beolvadás szélére kerültek. Míg 1880-ban a 201 ezernyi helybeli magyarra még kb. 156 ezer nem magyar jutott, addig 1930-ban a városban szétszórta él, 57 ezer nem magyar anyanyelvű már közel egymilliónyi budapesti magyar szomszédságában élt. Ez az arány 1941-re még tovább torzult, mert a nemzetiségek száma 35 ezerre csökkent, a magyaroké pedig 1 millió 130 ezerre nőtt.

A magyarosodás folyamata Budapest régiójában is töretlenül haladt előre. A nem magyar többségű falvak száma az 1920. évi 41-ről 1930-ra 31-re, 1941-re pedig 26-ra csökkent. A Dunától K-re fekvő, nagy magyar nyelvi asszimilációs nyomás alatt lévő kisebb–nagyobb német, szlovák nyelvszigetek, közösségek többsége egymás után váltotta magát már inkább magyarnak. Ezen a területen – a hajdani német Taksony és Soroksár magyar többségűvé válásával – 1941 óta a népszámlálási statisztikák már nem tudnak olyan településről, ahol a magyarok kisebbségben élnének. A régió dunántúli részén a magyarosodás 1945-ig csupán a főváros közelében és a kedvező forgalmi helyzetben lévő, turizmus, tömegközlekedés által leginkább érintett területeken ért el nagyobb mértéket (pl. Békásmegyér, Budakalász, Pomáz, Pesthidegkút, Sósút, Tárnok stb. esetében).

Az 1941-es népszámlálás eredményei szerint a 97%-ban magyar népességűvé vált Budapest régiójában már csak egy szerb (Lórév), két szlovák (Pilisszentkereszt, Pilisszántó) és 23 német település mutatkozott nem magyar többségűnek. A 86%-ban magyar anyanyelvű térségben többé–kevésbé összefüggő nem magyar etnikai tömböt már csak a Budai-hegység és a Pilis német, ill. szlovák falvai képeztek (7. ábra). Túlnyomóan német anyanyelvűnek érezte magát még néhány, jórészt félreeső falu lakossága is a Csepel-szigeten és Bicske környékén. A németeket legnagyobb számban már nem Budapest kerületeiben, hanem Budaörsön, Soroksáron, Pilisvörösváron, Budakeszin, Zsámbékon, Vecsésen és Etyeken írták össze (számuk 8448–3153 fő közötti volt). Az etnikai eredet tudatát még megőrző, de már csak néhány ezer főre csökkent, nyelvileg jórészt asszimilálódott, magát már inkább magyarnak tartó itteni szlovákság 1941-ben csupán Pilisszántón és Pilisszentkeresztben alkotott említésre méltó nagyságú közösséget.

Az 1945–1990 közötti időszak főbb vonásai

Az elmúlt közel fél évszázad politikai eseményei, társadalmi átalakulási folyamatai következtében – legalábbis a népszámlálási statisztikák szerint – Budapest és régiójának a 19. sz. második felétől felgyorsult elmagyarosodása véglegesen befejeződött. A magyarosodásnak a 20. sz. derekáig viszonylag sikeresen ellenálló, félreeső falvakban a

7. ábra. Budapest és régiójának anyanyelvi térképe 1941-ben. – A jelmagyarázatot l. a 2. ábránál.

Mother tongue map of Budapest and its region in 1941. – For explanation see Fig. 2.

nem magyar etnikum eltűnését, asszimilálódását a németek kényszerű, a szlovákok önkéntes, 1946–1948 közötti migrációja tette lehetővé és szinte visszafordíthatatlan folyamattá.

A második világháború végén Európa K-i felében – így Magyarországon is – a háborús pusztítások, szenvedések, erős antifasiszta hangulat következtében a magyar lakosság széles tömegein általános németellenes hangulat lett úrrá. Ennek következtében a német, sváb, fasiszta és volksbundista kifejezések szinonímmá váltak. A potsdami határozat értelmében Magyarországon is tervbe vették a német lakosság kitelepítését. Végül is a magyar Belügyminisztérium 1945 december 29-én rendelte el a német lakosság egy részének kitelepítését, melynek előkészítése és a magyar menekülteknek való helycsinálás érdekében Budapest régiójában is megindult a németnek minősítettek néhány kijelölt településbe való koncentrálása (Budaörs, Zsámbék). E két településbe összesen

83 864 német lakost gyűjtöttek össze (FEHÉR I. 1988). Az eltávolított német lakosság helyére elsősorban környékbeli és alföldi agrárproletárok, felvidéki menekültek költöztek.

A kitelepítést 1946 januárjában Budaörsön kezdték meg és 1948 augusztusában– szeptemberében fejezték be. A kitelepítés, melyet különböző, objektív–szubjektív módon hajtottak végre (FEHÉR I. 1988), eltérő mértékben érintette a vizsgált terület német falvait. A Dunától K-re fekvő, kis nyelvszigetekben élőket (Taksony, Dunaharaszti, Vecsés, Iklad, Ceglédbercel), ill. a dunántúli részen a pilisvörösváriakat, visegrádiakat, újbarokiakat szinte teljesen elkerülte a kitelepítés. Ugyanakkor Dunabogdányban, Száron a németeknek negyedét–harmadát, Solymáron, Piliscsabán, Pomázon, Szigetcsépen stb. hozzávetőleg a felét, Budakalászon, Budakeszin, Budajenőn, Telkin, Szigetbecsén pedig kétharmadát–háromnegyedét deportálták. A kitelepítés azonban a német anyanyelvűekre legsúlyosabb csapást Budaörsön, Nagykovácsiban, Perbálon, Csobánkán és Zsámbékon gyakorolta, ahol 1948-at helyben már csak 3–10%-uk érte meg.

A Magyarországra rákényszerített 1946 február 27-i magyar–csehszlovák, ún. „lakosságcsere” egyezmény értelmében a vizsgált terület szlovák eredetű, de már jelentősen elmagyarosodott lakosságának negyede–harmada is elhagyta Budapest régióját.

A hazánk területén 1946 februárja és júniusa között zavartalan kitelepülési propagandát folytató Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) főként agrárszociális jellegű ígéretekkel 17 715 lakost birtá a budapesti, aszódai és pilisi CSÁB körzetek területén arra, hogy jelentkezzen a csehszlovákiai kitelepülésre (KUGLER J. 1991). Figyelemre méltó volt az a tény, hogy az áttelepülni szándékozóknek 22%-a sem szlováknak, sem csehül nem tudott! Végül is e területen csupán 8 535 jelentkezési lapot fogadtak el.

A budapesti régióban a korábbi évtizedek számukra kedvezőtlen etnikai folyamatai, az elmagyarosodás által megkímélt német és szlovák etnikai magterületeket a 40-es évek migrációi csaknem teljesen szétroncsolták, sokszorosára növelve a német és szlovák ajkúak utolsó menteváraiban a magyar nyelvi asszimiláció lehetőségét.

A kitelepülés, az 1940-es évek keserű tapasztalatai és a végső fázisába jutott elmagyarosodás következtében a magukat nem magyar anyanyelvűeknek vallók aránya az 1941-beli 3,4%-ról (Budapest), ill. 14,2%-ról (régió) az 1949-es népszámlálás időpontjában 0,9%-ra (!) csökkent, és mind a mai napig hasonló szinten (0,8–1,2%) mozgott (1. táblázat). A hivatalos anyanyelvi népszámlálási statisztikák szerint 1990-ben a vizsgált terület települései közül csupán Pilisszentkereszten (1084 szlovák, 52,8%) és Lóréven (175 szerb, 55,9%) haladja meg a nem magyarok száma és aránya a magyarokét.

Természetesen, ha az 1980-ban készült, a származás és a nyelvtudás kombinációján alapuló társadalmi minősítés eredményeit, az ún. „nemzetiségi kulturális igényű” népesség számát tekintjük, a régió jelenlegi etnikai térszerkezetéről alkotott kép némileg módosul. A becslések szerint a vizsgált terület népességéből 49 ezer (4,5%) még németnek, 30 ezer (3,1%) még szlováknak, 4 ezer horvátnak, 2,5 ezer szerbnek minősíthető. A becslések alapján még 10 településen feltételezhető, hogy a németek (Újbarok, Szár, Taksony, Iklad), a szlovákok (Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló, Pilisszántó, Sósút, Nagytarcsa) és a szerbek (Lórév) képezik a helybeli lakosság többségét.

Az imént vázolt folyamatok eredményeként az 1990-es népszámlálás idejére az anyanyelvi adatok szerint Budapest és régiójának népessége szinte teljes egészében homogénné, magyarrá vált (99,0, ill. 98,8%) (1., 3. táblázat). Az etnikai eredet tekintetében azonban a főváros és környékének népessége – elsősorban a nagy ütemben növekvő lélekszámú cigányságnak köszönhetően – korántsem ennyire egységesen magyar.

Tekintettel arra, hogy a cigányság túlnyomó többsége mindig magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallotta magát és a népszámlálások időpontjában rögzített számuk ennek köszönhetően az elmúlt évtizedekig

elenyésző volt, így a vizsgált terület cigányságát, mint napjaink egyetlen számottevő, itteni nem magyar etnikai elemét – főként különböző becslésekre, felmérésekre alapozva – az elmagyarosodott, szinte jelentéktelen létszámmra csökkent nemzeti kisebbségektől (németek, szlovákok, szerbek, horvátok stb.) elkülönülten mutatjuk be.

3. táblázat. Budapest népessége anyanyelvi összetételének változása (1880-1990)

Év	Anyanyelv									
	Összes népesség	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén	Német	Cigány	Egyéb
1880	402706	227894	25637	411	2015		18	138423	33	8275
1890	560079	364239	32500	788	1126	2087	312	141514	101	17412
1900	861434	670444	31094	1362	2256	2867	313	132988	10	20100
1910	1110453	954366	25052	3056	3051	4495	411	102184	106	17732
1920	1232026	1107279	17560	2008	2326	1375	428	86853	57	14140
1930	1442869	1355129	10647	882	1756	786	151	62613	143	10762
1941	1712791	1654202	4762	437	886	441	99	42432	342	9190
1949	1590316	1576551	1882	527	536	413	174	3106	387	6740
1960	1804606	1787692	1688	465	783	424		4773	947	7834
1970	1945083	1923789	1459	577	777	1012	423	4911	1156	10979
1980	2059347	2043204	1054	559	654	394	76	2924	1511	8971
1990	2016774	1997611	934	572	811	343	82	2887	3643	9891
%										
1880	100,0	56,6	6,4	0,1	0,5		0,0	34,4	0,0	2,0
1890	100,0	65,0	5,8	0,1	0,2	0,4	0,1	25,3	0,0	3,1
1900	100,0	77,8	3,6	0,2	0,3	0,3	0,0	15,5	0,0	2,3
1910	100,0	85,9	2,3	0,3	0,3	0,4	0,0	9,2	0,0	1,6
1920	100,0	89,9	1,4	0,2	0,2	0,1	0,0	7,1	0,0	1,1
1930	100,0	93,9	0,7	0,1	0,1	0,1	0,0	4,3	0,0	0,8
1941	100,0	96,6	0,3	0,0	0,1	0,0	0,0	2,5	0,0	0,5
1949	100,0	99,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,4
1960	100,0	99,1	0,1	0,0	0,0	0,0		0,3	0,1	0,4
1970	100,0	98,9	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,3	0,1	0,5
1980	100,0	99,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1	0,4
1990	100,0	99,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,5

A cigányok első, részletes, települési szintű összeírására 1893-ban került sor. Ekkor az országban 275 ezer – a mai államterületen 65 ezer, Budapesten kb. 600, a régiójában pedig 4100 – lakost minősítettek az összeírók cigánynak, akik nem csak a népszámlálási, hanem ezek szerint a becslést is elenyésző részét képezték a helyi lakosságnak (Budapest: 0,1%, régió: 1,35%). A legtöbb cigány 1893-ban Bicske (181), Újpest (161), Vác (159), Monor (134), Isaszeg (128) és Tápióbicske (112) lakója volt. A cigányok 70%-a már akkor sem beszélt a cigány nyelvet és csupán 10%-a vallotta magát cigány anyanyelvűnek.

Azóta nem került sor a cigány lakosság hasonló részletességű, állami irányítású összeírására, csupán 1971 óta kíséreltek meg különböző időpontokban lélekszámuk, társadalmi szerkezetük becslését.

A népszámlálási adatok szerint Budapesten a cigány anyanyelvűek száma 1880–1949 között 10 és 387 között mozgott. Ezt követően a hivatalos diszkrimináció megszűnése, életkörülményeik rohamos javulásával összefüggő megnövekedett természetes szaporodásuk és a fővárosba való egyre növekvő beköltözésük miatt az 1970-es évek elejére a budapesti cigányok száma megháromszorozódott. A főváros cigányságának

1970 előtti térbeli eloszlásáról viszonylag keveset tudunk, de annyi biztos, hogy tehetősebb rétegek (zenészek) elsősorban a Teréz- és Ferencváros közötti bérházas övezetben, míg a legszegényebbek a város peremvidékeinek putrijaiban, nyomortanyáin laktak.

1971-ben a KEMÉNY I. vezette, úttörő jelentőségű, 2%-os reprezentatív felmérésen alapuló országos cigánykutatás szerint a fővárosnak 26 ezer, az agglomerációnak 10 ezer állandó cigány lakosa volt. Az ideiglenes bejelentővel rendelkező, Budapesten dolgozó és az „illegálisan”, bejelentő nélkül, itteni rokonaiknál meghúzódókkal együtt a cigány lakónépesség számát akkor 65 ezerre, Budapest népességének 3,25%-ára becsülték (KEMÉNY I. 1975). Az 1971-ben állandó bejelentővel rendelkező 5750 cigány család 5250 lakásban lakott, melynek 30%-a (1600) rendkívül primitív életkörülményeket kínál, gettószerű telepen volt fellelhető. Ezek a putrik jelentették akkor a vidékről idekerült cigányok tömegei számára a fővárosi letelepedés első lépcsőfokát.

Az 1964-ben hozott 2014. sz. Minisztertanácsi határozat értelmében a kb. 13 ezer szociális követelményeknek nem megfelelő telep (így az 1600 cigánytelep) nagy részét – főként a 70-es évek elejétől kezdődően – felszámolták. Az onnan kitelepített cigányok többségét a VI–IX. kerületi bérházas övezet, egyre inkább leromlott állagú épületeibe költöztették, oda, ahonnan már a két világháború között megindult, az 50-es, 60-as években pedig felgyorsult a magasabb státusú rétegek elköltözése (LADÁNYI J. 1989). Természetesen a 70-es évek népesedéspolitikájának keretén belül a három- és többgyermekes cigánycsaládok közül számosan költözhetek az új lakótelepekre is. A belső pesti bérházas övezetbe a volt fővárosi telepi és vidéki cigányok tömeges beköltözése egy térbelileg is egyre jobban kiterjedő, szinte fékezhetetlen slumosodási, „elcigányosodási” folyamatot indított be.

A budapesti és a régióban élő cigányságnak az elmúlt két évtizedben jelentősen megváltozott számarányát és térbeli eloszlását a Fővárosi és Pest Megyei Tanács VB Cigánykoordinációs Bizottságainak 1985-ös adatai, ill. LADÁNYI J. 1987. évi felmérései alapján mutatjuk be. A tanácsi becslések alapján az állandó lakosok körében a cigányok száma 1978-ban Budapesten 30 ezerre, a főváros régiójában 20 ezerre volt tehető, mely 1985-ben már meghaladta a 45 ezret, ill. a 22 ezret. Az 1985-ös adatok szerint a cigányok becsült aránya Budapesten 2,17%, régiójában pedig 2,6% volt. Ekkor a becslések alapján a cigányság a fővárosban legnagyobb, régiójában a 3. legjelentősebb (vö. németek: 3,7%, szlovákok: 2,9%, *1. táblázat*) nem magyar etnikumnak számított.

Budapesten a cigányok a legnagyobb (7500–3500 fős) tömeget és arányt (5–8%) a VIII., XX., X., VII., IX. kerületben képviselik, ami az egyes kerületek lakóhelyi presztizsének, lakáspiaci helyzetének és az ebből eredő eltérő életkörülményeknek a világos visszatükröződése (*4. táblázat, 8. ábra*).

4. táblázat. Az állandó cigány lakosság száma és %-os aránya Budapest kerületeiben, 1985.¹

Kerületek	Cigány lakosság száma	Aránya (%)	Kerületek	Cigány lakosság száma	Aránya (%)
I.	150	0,42	XIII.	1700	1,18
II.	100	0,09	XIV.	1700	1,12
III.	1400	0,94	XV.	1700	1,71
IV.	1000	1,11	XVI.	500	0,72
V.	600	1,36	XVII.	1500	1,97
VI.	1400	2,22	XVIII.	1600	1,55
VII.	4000	4,99	XIX.	1300	1,65
VIII.	7500	7,80	XX.	7000	7,13
IX.	3500	4,22	XXI.	1500	1,71
X.	5500	5,37	XXII.	10000	1,75
XI.	300	0,17			
XII.	50	0,06	Összesen:	45000	2,17

¹ A Fővárosi Tanács VB Cigánykoordinációs Bizottság becslése

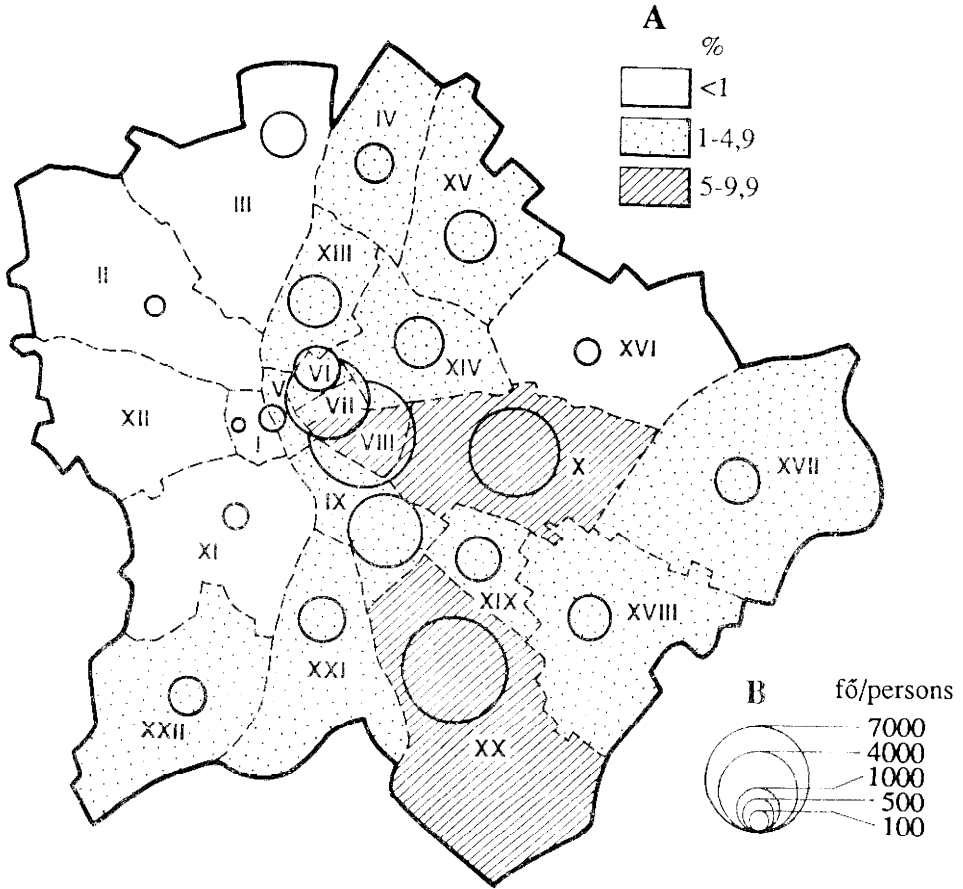
LADÁNYI J.-nak az általános és kisegítő iskolák alsó tagozatos tanulói körében 1987-ben végzett felmérése szerint a budapesti cigányok 47%-a a slumosodó belső pesti kerületekben él (Podmaniczky u. – Aréna út–Thököly út–Fiumei út–Orczy út–Haller u.–Duna–Vámház krt.–Múzeum krt.–Károly krt.–Bajcsy-Zs. út közötti területen) (LADÁNYI J. 1989). A cigányoknak nagyobb lélekszámú koncentrációja figyelhető meg a következő körzetekben is: XXI. kerület: Kossuth Lajos u.–Ady Endre út környéke, XX. kerület: Határ út és Kossuth Lajos u. között, XIX. kerület: Ady Endre út és az Üllői út között, XVIII. kerület: Kolozsvár u. és a Margó T. u. között, X. kerület: Újhegyi ltp., Zalka M. tér környéke és Óhegytől Ny-ra, XVII. kerület: Rákoskeresztúr ófaluja a Pesti út és a Csabai u. találkozásánál, XIII. kerület: Tahó u. és Váci út között, IV. kerület: Farkas-erdőtől K-re, III. kerület: Békásmegyeri ltp.

A budapestihez hasonló, bár annál szerényebb mértékű, jórészt a szuburbanizációs fejlődéssel összefüggő területi koncentráció figyelhető meg a régió cigánységének körében is. Az itteni, 1985 végén 22 536 főt számláló, cigánynak minősített népesség többnyire még az általa hagyományosan lakott településekben (Vác: 682, Monor: 1030, Örkény: 953, Tura: 758 stb.) és a fővárosi agglomerációban (Érd, Szigetszentmiklós, Pécel, Kerepestarcsa, Dunakeszi, Pomáz, Csobánka stb.) volt fellelhető (9. ábra). A helyi népességen belül képviselt számottevő arányuk különösen Csobánkán (21,4%), Örkényen (18,7%), Pándon (14,5%), Dömsödön és Pilisecabán (10,2%) tanúskodott az elcigányosodási folyamat kezdetéről.

A budapesti agglomerációban a cigányok egyre növekvő, nagy száma főként a fővárosi letelepedés adminisztratív korlátozásának volt köszönhető. Jóllehet a vidéki társaiknál lényegesen kedvezőbb körülmények között élnek az agglomeráció cigányai, egyes településeken (Érd, Szigethalom, Gyál stb.) lakáskörülményeik még mindig nagyon kedvezőtlenek. Az említett településeken az egy lakásban élő cigányok száma 10–15 fő körül mozog. Helyzetük nem csak a lakáspiacon fokozottan hátrányos, de egyre rosszabb a munkaerőpiacon is. LADÁNYI J. (1989) szerint a fővárosi cigány keresők mintegy kétharmada a legalacsonyabb társadalmi státusú betanított és segédmunkások közé tartozik. A közelmúltbeli és jelenlegi gazdasági szerkezetváltással járó elbocsátások őket érintik a legsúlyosabban. (Érden pl. a keresőképes korú cigány férfiak 27%-a, a nők 65%-a nem rendelkezik sem állandó munkahellyel, sem alkalmi munkát nem végez.)

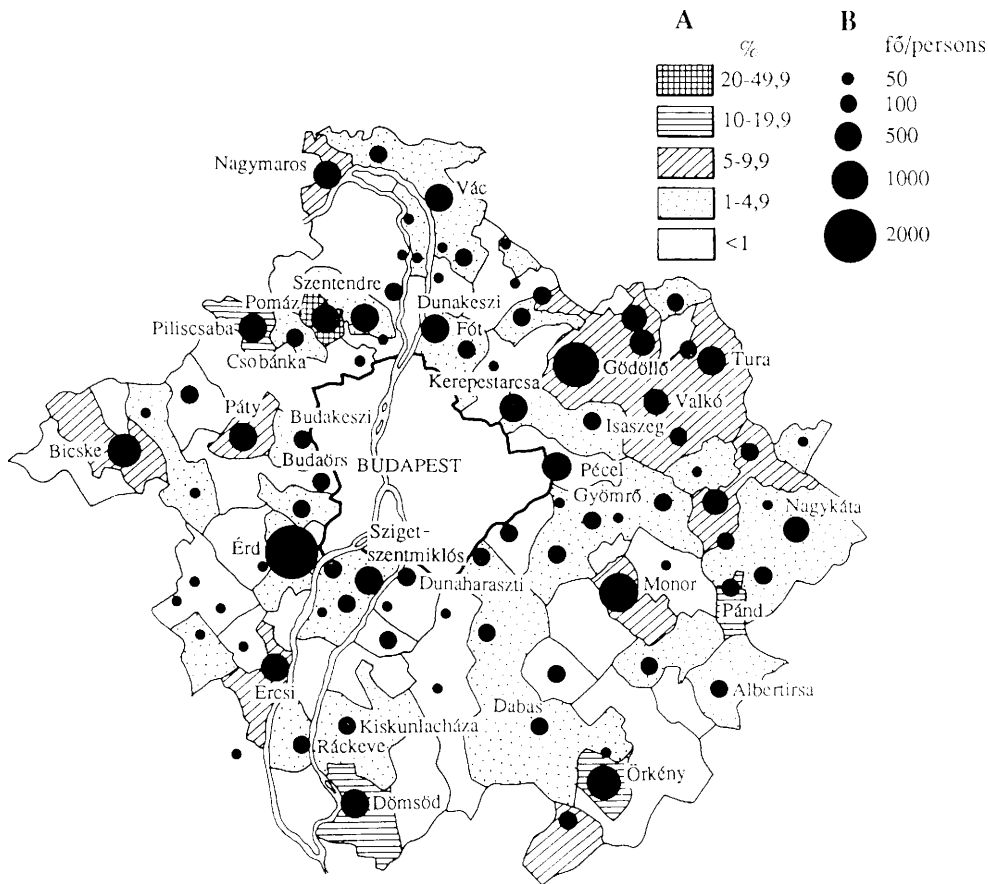
A vizsgált területen belül végbenő folyamatok alapján várható, hogy növekszik az etnikai szegregáció, az ún. gettósodási folyamat, mely nem kizárólag csak a fővárosban,

hanem más települések esetében is jelentkeznek, a cigányság nagyobb részének a társadalom többségétől való térbeli elkülönülését eredményezve. Mindez pedig a közeljövőben nagy hatással lesz a bűnözés alakulására, az etnikai jellegű előítéletek táplálta, etnikai konfliktusok, összetűzések gyakoriságára is.

8. ábra. Budapest cigány népessége 1985-ben. – A = a cigány népesség aránya településenként; B = a cigány népesség abszolút száma

Gypsy population of Budapest in 1985. – A = proportion of gypsy population by districts; B = absolute number of gypsy population by districts

9. ábra. Budapest régiójának cigány népessége 1985-ben. – A = a cigány népesség aránya településenként; B = a cigány népesség abszolút száma

Gypsy population in the region of Budapest in 1985. – A = proportion of gypsy population by settlements; B = absolute number of gypsy population by settlements

IRODALOM

- ACSÁDY I. 1896. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. – Magyar Statisztikai Közlemények XII., Budapest
- BOROVSKY S. 1910. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye I–II. – Budapest
- Budapest félévszázados fejlődése 1873–1923. – Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. Budapest, 1925.

- CSANÁDI G.–LADÁNYI J. 1985. Budapest – a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. – MKKE, Budapest
- DÜMMERTH D. 1968. Pest város társadalma 1686–1696. – Budapest
- FEHÉR I. 1988. A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. – Akad. Kiadó, Budapest, 232 p.
- FÉNYES E. 1851. Magyarország geographiai szótára I–II. – Pest
- FÉNYES E. 1867. A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. – Értekezések a történettudományi osztály köréből IV. MTA, Budapest
- HAEUFLER, I.V. 1854. Buda–Pest, historisch-topographische Skizzen im Ofen und Pest und deren Umgebungen. – Pest
- HORNYÁNSZKY, V. 1858. Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn und der serbischen Woiwodschafft mit dem temescher Banate. – Pest
- KEMÉNY I. 1975. A budapesti cigányokról. Budapest 1975/5.
- KEMÉNY I. et al. 1976. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. – MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest
- KOCSIS K. 1989. Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. – Földr. Közl. 37. (113.) 4. pp. 283–305.
- KOCSIS K.–KOVÁCS Z. 1991. A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. – In: Cigánylét, MTA Pol. Tud. Int., Budapest, pp. 78–104.
- KÓSA J. 1937. Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig, Budapest
- KÖRÖSI J. 1882. Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-iki népszámlálás eredményei szerint, Budapest
- KÖRÖSI J.–THIRRING G. 1905. Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. – Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXXIII./II.
- KUGLER J. 1991. Adatok és tények a magyar-csehszlovák lakosságcseréről. – In: Alföldi társadalom II., MTA RKK, Békéscsaba, pp. 31–66.
- LACKÓ M. 1979. Budapest társadalma a két világháború között. – In: HORVÁTH M. (szerk.): Budapest története V., Akad. Kiadó, Budapest, pp. 415–464.
- LADÁNYI J. 1989. A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. – Valóság 32. 8. pp. 73–89.
- NAGY L. 1975. Budapest története 1686–1790, 1790–1848. Társadalom. – In: KOSÁRY D. (szerk.): Budapest története III. Akad. Kiadó, Budapest, pp. 127–157., 373–426.
- PALUGYAI I. 1852. Buda–Pest szabad királyi városok leírása. – Pest
- PÁSZTOR M. 1936. Buda és Pest a török uralom után. – Budapest
- THIRRING G. 1925. Budapest magyarosodása az utolsó félszáz év alatt. – Magyar Statisztikai Szemle 3. 1–4. pp. 117–120.
- THIRRING G. 1936–1937. Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagolódásának fejlődése az utolsó 50 évben I–II. – Statisztikai Közlemények 70. 2–3.
- THIRRING L. 1940. Nagy-Budapest népessége. – Statisztikai Közlemények, 78.
- Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850 nach der ämtlichen Volkszählung. – Ofen (Buda), 1851
- VÖRÖS K. 1978. Pest–Budától Budapestig 1849–1873, A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896, A világáros útján 1896–1918. – In: VÖRÖS K. (szerk.): Budapest története IV. Akad. Kiadó, Budapest, pp. 117–646.

CHANGE IN THE ETHNIC STRUCTURE OF BUDAPEST AND ITS REGION (1850–1990)

by *K. Kocsis*

S u m m a r y

Budapest located on different types of natural landscapes and being an important crossing point over the Danube river and also as traffic node was settled by a heterogeneous urban population. In this study we try to outline the process of changes having been taken place during the last one and half century in the ethnic structure of Budapest and its region, about the spatial spread of assimilation in languages accelerated heavily at the beginning of the 20th century, and about an opposite process: the slowed increase of ethnic heterogeneity and segregation derived from the growing immigration of gypsy population after the Second World War.

The frame of the ethnic space structure of the last one and half century has been shaped mainly in the 18th century. During that era the region investigated was unable to get back its earlier character of Hungarian dominancy because of the mercantilistic colonization policy of Habsburg Empire which was against Hungarians and protestantism also.

The non-Hungarian language area – during the last 1000 years – has reached its maximum extension at the end of the 18th century. Since the beginning of the 19th century when the role of the regulation of migration flow decreased considerably a voluntary 'magyarization' has been started as an obvious consequence of the Hungarian assimilation pressure on non-Hungarian language islands on the one hand and the dominant Hungarian character of the immigration process went on in the attraction zone of Budapest on the other.

After the Compromise between Austria and Hungary in 1867 the rehabilitation of Hungarian Constitution, the building-up the organizational structure of state administration, the reorganization of educational system into Hungarian character, unification of Buda, Pest and Óbuda in 1873 – the foundation of Budapest – all these processes led to a fast economical, social and of course ethnical and language use changes. From the underdeveloped peripheries on the one hand and from the developed territories of the near Transdanubia and the Great Hungarian Plain on the other, masses of rural Hungarians run into Budapest, the renewed centre of the national economy.

During the everyday contact with the big mass of local Hungarians more and more non-Hungarians have recognised the importance of speaking Hungarian. This fact – as an integrative phenomenon of civil development in the Hungarian society – gave a start to an unavoidable natural assimilation process in the use of Hungarian language the result of which was the nearly full voluntary magyarization of the capital to the 1920s. Between 1850 and 1920 the rate of inhabitants with Hungarian mother tongue increased from 36.8 to 90.2 per cent on the territory of former Budapest.

In the Budapest region the voluntary magyarization was less quick than in the capital. The share of Hungarians has reached the 90 per cent only after 1946–1948 when the majority of German population was administratively moved out from Hungary to Germany and two thirds of Slovaks have voluntarily left their homes in Hungary and moved to Czechoslovakia. As a consequence of processes outlined for the time of the census in 1990 the population of Budapest and its region became nearly fully homogeneous and purely Hungarian (with its 99.0 and 98.8 per cent share).

Deriving from the ethnical origin the population of the capital and its region – mainly because of the high rate of increase of gypsy population – is not so homogeneously Hungarian. The systematical disappearance of gypsy slums through state intervention after 1964 the large mass of gypsies of the capital and the country resettled into the block house zone of Pest which led to an increasing tendency in ethnic segregation and the spatial extension of slums in Budapest. For now it is the greatest ethnic problem in the capital to be solved.

Translated by T. TINER

Budapest foglalkoztatási helyzete és annak változása

DÖVÉNYI ZOLTÁN–IVÁN LÁSZLÓ

Jelen tanulmányban a főváros foglalkoztatási helyzetére vonatkozó általános adatokat, valamint a munkaerőpiac néhány szegmensét dolgoztuk fel. Eredeti elképzelésünk szerint a fenti irányokban a közép- és hosszútávú tendenciákat és folyamatokat kívántuk bemutatni, viszonylag részletes képet adva a jelenlegi helyzetről. Ettől a koncepciótól azonban részben el kellett térnünk, mert az általukóban lévő magyar statisztika jelenleg számos területen még nem képes megfelelő naprakész adatokat szolgáltatni. Úgy kompromisszumos megoldásként a jelenlegi szituáció felvázolása során néhány esetben kénytelenek voltunk becslésekre szorítkozni.

A foglalkoztatottság általános mutatói

Az aktív népesség számának alakulása

Budapesten az aktív keresők száma – az uralkodó társadalmi–gazdasági tendenciák alapján – már csaknem két és fél évtizede, s egyre gyorsuló ütemben csökken (1., 2. táblázat), aminek hátterében *társadalmi oldalról* országosan is jellemző, de a fővárosban fokozottabban jelentkező *negatív demográfiai tendenciák* állnak, vagyis a népesség gyors elöregedése, ezen keresztül az inaktív (nyugdíjas) lakosság átlagot jóval meghaladó aránya és a születések számának ciklikusan drasztikus visszaesése.

1. táblázat. Az aktív keresők száma Budapesten, fő

Kerület	1970	1980	1990	Kerület	1970	1980	1990
I.	25136	19867	13988	XIII.	88991	70128	60898
II.	55368	52308	43815	XIV.	80768	86673	63455
III.	45120	62263	72571	XV.	34357	57223	45696
IV.	47172	40936	51738	XVI.	34373	36493	32945
V.	35419	24115	17697	XVII.	26597	27627	34226
VI.	48582	33636	24000	XVIII.	50576	45464	46300
VII.	64039	43177	34512	XIX.	34811	27349	33486
VIII.	76490	52735	38615	XX.	60535	50730	41902
IX.	60136	44368	33125	XXI.	43117	40112	43407
X.	45013	56303	49871	XXII.	22819	26076	25139
XI.	90184	90742	77342	Összesen:	1110669	1029263	918255
XII.	41066	40938	33527				

2. táblázat. Az aktív keresők számának változása Budapesten

Kerület	1970-1980		1980-1990		Kerület	1970-1980		1980-1990	
	fő	%	fő	%		fő	%	fő	%
I.	- 5269	- 21,0	- 5879	- 29,6	XIII.	- 18863	- 21,2	- 9230	- 13,2
II.	- 3060	- 5,5	- 8493	- 16,2	XIV.	5905	7,3	- 23218	- 26,8
III.	17143	38,0	10308	16,6	XV.	22866	66,6	- 11527	- 20,1
IV.	- 6236	- 13,2	10802	26,4	XVI.	2120	6,2	- 3548	- 9,7
V.	- 11304	- 31,9	- 6418	- 26,6	XVII.	1030	3,9	6599	23,9
VI.	- 14946	- 30,8	- 9636	- 28,6	XVIII.	- 5112	- 10,1	836	1,8
VII.	- 20862	- 32,6	- 8665	- 19,9	XIX.	- 7462	- 21,4	6137	22,4
VIII.	- 23755	- 31,1	- 14120	- 26,8	XX.	- 9805	- 16,2	- 8828	- 17,4
IX.	- 15768	- 26,2	- 11243	- 25,3	XXI.	- 3005	- 7,0	3295	8,2
X.	11290	25,1	- 6432	- 11,4	XXII.	3257	14,3	- 937	- 3,6
XI.	558	0,6	- 13400	- 14,8	Összesen:	- 81406	- 7,3	- 111008	- 10,8
XII.	- 128	- 0,3	- 7411	- 18,1					

Gazdasági szempontból nézve a kérdést, látható, hogy a főváros tradicionálisan túlzott – bár jelenleg már a korábbihoz mérten némileg mérséklődő – gazdasági súlyából, centrális szerepéből fakadóan, a nemzetközi gazdaság-átalakulási trendek (ipari tevékenység jelentőségének relatív mérséklődése, gyorsabb terciarizálódás, a negyedik szektor átlagosnál nagyobb megjelenése stb.) itt voltak a leginkább kézzelfoghatóak. A szocialista tervgazdálkodás rendszerében – különösen az 1970-es évtized közepétől – Budapest sokkal nyitottabb volt a keleti blokkon kívüli kapcsolatok irányába, mint az ország más területei. A főváros viszonylagos nyitottsága és kiemelt helyzete a vontatott és féloldalas modernizáció korlátozott megjelenését is elősegítette.

A folyamat igazi megértéséhez tudni kell, hogy a sajátosan magyar típusú, békés rendszerváltás, a diktatúra felpuhulása 1968-tól, a gazdaság folyamatos, meg-megtorpanó átalakulása keretében zajlott le. A diktatúra hosszú agonizálása leghamarabb a gazdaság központjában vált érezhetővé. Ez a *speciálisan magyarországi* gazdasági modell az ún. *második gazdaság* térnyerésében realizálódott, ami Budapesten és környékén – a város elsődleges gazdasági hatása alatt álló városrégióban – volt a legerősebb, és éppen ez a nem támogatott, de megtúrt „árnyékgazdaság” tette lehetővé – a magyar, kezdetleges eredeti tőkefelhalmozás révén – a kapitalista átalakulás fokozatos kibontakozását.

Az aktív lakosság számának 1970–1990 közötti alakulását nézve kitűnik, hogy a budapesti népesség gazdasági aktivitása a fenti időszakban jelentősen csökkent. Ezt egyértelműen jelzi, hogy amíg a lakónépesség száma 1990-ben valamivel több volt, mint 1970-ben, addig az aktív keresők száma 1,1 millióról 917 ezerre csökkent (– 17,3%), így a főváros népességének egyre kisebb hányada jelenik meg a munkaerőpiacon (1970-ben a lakónépéségnél még 55%-a, 1980-ban éppen a fele, 1990-ben viszont már csak 45%-a dolgozott).

A budapesti átlagértékek mögött azonban kerületi szinten az idők folyamán növekvő különbségek húzódtak meg. 1970-ben a legmagasabb aktivitási ráta a X. és a XXI. kerületben volt, itt a lakosság 58%-a állt munkaviszonyban. A legalacsonyabb érték (53%) a XVII. és a XIX. kerületben volt. Tíz évvel később a két szélső érték 54% (X. kerület) és 47% (VI., VII. és XIX. kerület), 1990-ben pedig 51% (X. kerület) és 40% (I., V. és VI. kerület). A változás iránya a vizsgált húsz évben meglehetősen egyértelmű: a belső kerületekben az aktív lakosság száma és aránya jelentősen csökkent, a külső kerületekben viszont – főleg ahol a nagy lakótelepek épültek – az aktivitási ráta fővárosi

átlagnál magasabb lett. Másként megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a lakosság, ill. az aktív keresők várostesten belüli jelentős átrendeződése ment végbe az elmúlt évtizedekben; a belső városrészekben a lakó funkció jelentősége érzékelhetően csökkent, s ez egyre inkább kihelyeződött a főváros középső és külső területeire.

Ezt a folyamatot egyértelműen jelzi a fővárosi lakosság életkor szerinti elkülönülése is, amit röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a belső városrészekben az átlagosnál alacsonyabb az aktív korú (15-60 éves) népesség aránya, magas viszont az időskorúaké. Ezzel ellentétben a többi kerület egy részében a fővárosi átlagnál jelentősen magasabb az aktív korúak aránya. A különbségek korántsem jelentéktelenek: 1990-ben a fővárosi lakosság 61%-a volt aktív korú, a belső kerületekben (I., V., VI., VII.) viszont csak 54–57%, másutt (III., X., XV., XXI., XXII. kerület) 63–66% volt a mutató értéke.

Az egyes kerületek aktivitási rátája alapvetően végülis a korszerkezettől függ, mert az aktív korú népességen belül a ténylegesen aktív keresők aránya alig mutat eltérést. Szinte valamennyi kerületre érvényes, hogy 1990-ben a 15–60 éves lakosság 70–75%-a dolgozott.

A keresők létszámváltozásának területi jellemzői az 1970-es évtizedben

Budapesten az 1970-es években – a bevezetőben említett okok következtében – átlagosan mintegy 7,3%-kal (kb. 80 ezer fővel) csökkent az aktív népesség, ami területileg (kerületenként) eltérő formában és mértékben zajlott le (–32,6–66,6%) (2. táblázat).

A *fővárosi átlagot meghaladó* (10,1–32,6%-os) *csökkenés* 11 kerületben következett be, de még közöttük is többféle kiváló ok differenciált:

1. A legerősebb negatív tendencia (21,0–32,6%-os népességcsökkenés) a központi fekvésű (I., V., VI., VII.) kerületekben érvényesült, ahol a népesség gyors elöregedése, ill. az ezzel párhuzamosan zajló city-képződés volt a folyamat elsődleges oka. (Szembetűnő, hogy ebben a demográfiaiailag leginkább problematikus VII. kerület képviselte a –32,6%-os – negatív szélső pólust.)

2. A *tradicionálisan ipari orientációjú* külvárosi (IX., XIII.), ill. az ehhez hasonló, egyes elővárosi típusú kerületekben (IV. Újpest, XVIII. Pestszentlőrinc, XX. Pestszenterzsébet) a csökkenés mértéke 10,1–26,2% között szóródott.

3. Bizonyos *átmeneti típust* képviselt a VIII. kerület (31,1%-os csökkenés), ahol a régi keletű ipari orientáció a belső területrészekben (Belső-Józsefváros) city-formálódással kombinálódott. A Józsefvárosban ekkor kezdődött az a slumosodási folyamat, amely napjainkra a főváros talán legsúlyosabb negatív szegregációs problémáját jelenti.

4. *Speciális területi* típust mutatott a XIX. kerület. Kispest eredeti funkciója szerint egyrészt tisztviselőtelep-jellegű előváros volt, s a 70-es évekre népessége jelentősen elöregedett; másrészt könnyűipari profillal rendelkezett, amely ágazatot ebben az időszakban a technológiai avultság miatt jelentős recesszió sújtott. Fenti okok következményként csökkenhetett 21,4%-kal aktív népessége.

A *fővárosi átlag körüli csökkenés* (5,5–7,0%) mindössze két kerületre (II., XXI.) volt jellemző. Közülük a XXI. kerület (Csepel) helyzete sajátságos volt. Mivel e kerület főváros „vörös elővárosi övezeteként” él a köztudatban, a szocialista társadalompolitikának alárendelt területpolitika a kerületet hosszú időn át magas állami preferenciákban részesítette, azon túl, hogy a gazdaságtalanul termelő üzemek, üzemrészek

rendszeresen kapták a kiemelt állami támogatást. Így a vizsgált évtizedben Csepelen csak a fővárosi átlagot reprezentáló (7,0%-os) mértékben indult meg az ipari létszám leépülése.

A budai XI. és XII. kerületet az aktív népesség számának (-0,3–0,6%-os) *stagnálása* jellemezte. A XI. kerületben az ipar létszámcsökkenését a jelentősebb lakásépítések (Kelenföldi, Fehérvári úti lakótelep) nyomán a beáramló fiatalos népesség ellensúlyozni tudta (0,6%-os növekedés).

Mérsékelt növekedést (3,9–14,3%) négy kerület (XIV., XVI., XVII. és XXII.) mutatott, közülük három a kelet-pesti térségben helyezkedett el, s a régi várostest alvó-külvárosi (XIV. kerület), ill. a szintén alvó-elővárosi (XVI., XVII. kerület) területét reprezentálja. A XXII. kerület pedig inkább a bolygó elővárosok közé sorolható. A XIV. kerületben abban az évtizedben jelentős államilag finanszírozott és bonyolított, szovjet paneles technológiájú, tömeges lakásépítés zajlott (Füredi úti lakótelep), s ennek következményeként, míg a további három, ún. peremkerületben a nagyobb volumen magánérvős (családiházak) lakásépítés eredményeként emelkedett elsősorban az aktív népesség száma.

Három kerületben (III., X., XV.) *kiemelkedően* (25,1–66,6%-kal) *nőtt az aktív keresők száma*, ezek azon kerületek voltak, ahol a szocialista tervgazdálkodás egyik legnagyobb fiaskóját jelentő, óriási lakótelepek, falanszter szerű alvóvárosok, városrészek épültek.

A hatalom felismerve a „létező” szocializmus talán legfeszítőbb – a nagyvárosokban különös élességgel jelentkező – társadalmi gondját, a krónikus lakáshiányt, a kihívást a szovjet típusú, tömeges lakásépítésre alkalmas, de a kampányjelleg következtében kicsi és silány végterméket produkáló házgyárak magyarországi, úgyszólván kritikátlan adóptálásával próbálta megválaszolni. A lakáshiány gyökere részint ideológiai alapokon nyugodott, a rendszer ugyanis deklarálta az állami lakás „juttatásszerű” elvét, ám a fizetésekbe nem foglalták bele a lakáshoz jutás összegét. Amikor nyilvánvalóvá vált ezen elv tarthatatlansága, a lakáskérdést szociális alapokra helyezték át, de a fizetésekbe továbbra sem építették be a lakásköltségeket (SZELÉNYI I. 1990). A lakásépítés ideológiájában a gyorsaság és a gazdaságosság – nagy számok ígérete – kaptak prioritást. A nagy számokra és méretekre való törekvés kettős forrásból fakadt; egyik a szovjet gigantomániából eredt, másik sokkal inkább gazdasági indítást hordozott, ugyanis a minimális alapterületű, de számszerűleg sok lakás révén próbálták megoldani a fajlagos olcsóságot, ami igen nagy tévedésnek bizonyult. Az így felépített tömeges, viszonylag komfortos, de a technológiai problémák és a járulékos beruházások miatt relatíve mégis igen drága, és egyre drágábban fenntartható silány, gettószzerű életminőséget nyújtó alvóvárosok és bizonytalan jövőjük a volt szovjet blokk talán legnagyobb jövőbeli társadalmi-gazdasági problémáját vetíti előre.

A III. kerületben, a történelmi levegőjű, kisvárosias hangulatú külváros helyén a régi Óbuda szinte teljes lebontása árán épültek panelházak. A X. kerületben részint az elavult munkás-külváros központjának rekonstrukciója révén, másrészt Kőbánya-Újhegyen, ill. a XV. kerületben, Újpalotán teljesen új, „zöldmezős” területen, a régi előváros szomszédságában, ahhoz kapcsolódva húzták fel a gigantikus lakótömböket. A városrésznyi lakótelepek tömegességük révén óriási embermennyiséget mozgattak meg a városon belüli áttelepülés formájában, de fogadták a fővárosba bevándorló vidékieket is. Az áttelepülés életformaváltást is követelt, s a tulajdontól való megfosztottság a gyökeretelenség érzetével párosulva fokozta a falanszterek elidegenültség-érzetét, kialakult a „városi nomádok” rétege, ami súlyos társadalmi devianciákba torkollt (rockerek, csövesek stb.) (GYÖRGY P.–Ifj. DURKÓ ZS. 1993). Az infrastrukturálisan komfortos, de nagyon kicsi (alig 50 m²-es) lakások szinte azonnal újraterrázták a lakáshiányt (ún. minőségi cserére váró lakásigénylők), és felvetették a második lakás (nyaraló, hétvégi ház, hobbykert) iránti igényt. Tovább rontotta a lakáshelyzetet a kicsi lakótelepi lakások

hibás elosztási gyakorlata is, mert szociális alapon a több (legalább 3) gyermekes családok az állami lakás(„lakólyuk”) elosztásában „soronkívüliséget” élveztek, ami tovább növelte a lakótelepek relatív zsúfoltságát.

Az 1980-as évek sajátosságai

Az 1980-as évtized Magyarországon a szocializmus teljes szétesésének időszaka, ami ellentétben az előző évtizeddel – amely a külföldi kölcsönök által mesterségesen fenntartott gazdasági növekedés mámorea által ma „aranykorként” él a közvéleményben –, a gazdasági pangás, a vége pedig a jelentős recesszió kezdetének dekádja. Az 1970-es évtizedben felhalmozott, s tovább növelt adósságteher miatt az állami források erősen beszűkültek, ami szinte teljes beruházási stopot eredményezett.

A 80-as években az ország egyre súlyosbodó demográfiai helyzete következtében átlagosan mintegy 10,8%-kal (kb. 111 ezer fővel) csökkent a fővárosi aktív népesség száma (2. táblázat). *Budapesti átlagot meghaladó erőzió* (17,4–29,6%-os csökkenés) ismét 11 kerületben jelentkezett, de a belső sorrend némileg átstrukturálódott. (Mind a negatív, mind pedig a pozitív értékek mérséklődtek, a maximális szórás 99,2% pontról, 56%-ra esett vissza.) Az új folyamat jellemzői:

1. Tovább folytatódott a centrális kerületek (I., V., VI.) city-képződésre utaló erősen *negatív trendje* (26,6–29,6%), de most 29,6%-os népességszám csökkenésével az I. kerület vette át a VII.-től a „vezető” szerepet.

2. A *posztindusztriális fejlődés* kibontakozásával párhuzamosan folytatódott a régi keletkezésű, kettős arculatú ipari külvárosok (VIII., IX. kerület) létszámleépülése (25,3–26,8%-os csökkenés), s a Belső-József-, ill. Belső-Ferencváros területén pedig citysedési nyomok is jelentkeztek. Hozzájuk kapcsolható a XX. kerület, Pestszenterzsébet (–17,4%), ahol az ipari profilú bolygó-elővárosi jelleg, és a központi terület lakótelep-jellegű átépítése csökkentőleg hatott az aktív lakosság számára.

3. A VII. kerületben az előző évtizedben kulminált *aktív lakosságcsökkenés némileg visszaesett* (19,9%-ról 12,7%-ra). Az elmúlt évtizedben megindult city-sedés tovább folytatódott, de a rendkívül leromlott épületállomány miatt – a VIII. kerület után – itt is elkezdődött a slumosodási folyamat (CSANÁDI G.–LADÁNYI J. 1992).

4. Az előző fejezetben vázolt tömeges lakótelep-építési folyamat visszasságait látszik bizonyítani a XIV. és XV. kerület példája, ahol az *előző dekád* – a XV. kerület esetében extrém magas, 66,6%-os – *növekedése negatív tendenciára* (–2,1%) váltott. Ez úgy következhetett be, hogy a statikus, mindkét kerületben tekintélyes hányadot képviselő, nagyon kis alapterületű telepszerű lakások nem alkalmasak a többgenerációs családok együttélésére, így az elmúlt évtizedben még gyermekkorú, nagylétszámú népesség felnöve kénytelen volt máshol lakást keresni, miközben szüleik nyugdíjasként magukra maradtak (családaprózódási folyamat). Időközben a felmerült negatívumok miatt a panelos lakótelepek társadalmi státusza is erősen leértékelődött, s mind a társadalmi mobilitás, mind pedig a lakások alapterülete a negatív társadalmi szegregáció irányába fordította az ilyen típusú kerületeket.

5. A budai hegyvidéki lakóövezet két pregnáns kerületében (II., XII.) éppen ellentétes tendencia érvényesült, mint a XIV., XV. kerületben, de az aktív lakosság számát illetően mégis hasonló csökkenés következett be (16,2–18,2%). A hegyvidék területe egyre inkább a város elitnegyedévé szegregálódik (BELUSZKY P. 1992), az 1970-es

évtized „eredeti tőkefelhalmozása” a fizetőképes, mobil családokat a budai villa- és társasházak negyedek felé vonzotta, a terület társadalmi státusza egyre emelkedett, ám a *magas társadalmi státus* – elsősorban a gyermekszám visszaesése formájában – *demográfiailag romláshoz vezet*, tehát elsősorban ez áll az aktív népesség fokozódó elöregedésének hátterében.

A fővárosi átlag körüli (9,7–14,8%-os) lakosságcsökkenés négy kerületben (X., XI., XIII. és XVI.) következett be. A X. és XIII. kerület mint ipari külvárosok posztindusztriális átalakulása már az előző évtizedben jórészt lezajlott, így most már itt is csak átlagos csökkenést regisztrálhattunk. A keresőszám a XVIII. és XXII. kerületben stagnált (–3,6–1,8%), ami főként az elővárosi családiházak építkezés nagyobb elterjedésének köszönhető.

Az 1980-as évtizedben került sor a korábban elindított *nagy lakótelep-építési kampányok* (az ún. második 15 éves lakásépítési program: 1975–89) *befejezésére*, ami több esetben *régi elővárosok gyökeres átépítése* formájában valósult meg. Ennek keretében létesült a XXI. kerületben, a városközpontot átfogó (öt ütemet tartalmazó) *rekonstrukciós program*, az évtized első felében jelentős számú panellakást adtak át Csepelen, s az áttelepülők miatt következhetett be *mérsékelt* (8,2%-os) *növekmény* az aktív keresők számában. A fentiekhez hasonló indítással *nőtt kiemelkedő mértékben* (16,6–26,4%-kal) négy kerületben (III., IV., XVII. és XIX.) az aktív lakosság száma.

A IV. kerületben (Újpest) és a XIX. kerületben (Kispest) a csepelihez hasonló *városközpont-rekonstrukciós program* zajlott, melynek befejezésére az 1980-as évtized közepén került sor. Következésképp a régi, kisvárosias arculatú elővárosok helyén hatalmas lakótelepi alvóvárosok keletkeztek. Az újpesti városközpont rekonstrukciós átépítésének befejezésével párhuzamosan, az évtized közepétől, a IV. kerület É-i szögletében (Káposztásmegyér) a korábban beépítetlen területen újabb nagy falanszterépítési program indult, amely a *szocialista típusú lakótelepek egyik utolsó budapesti reprezentánsaként* épült meg. Kispest népességének jelentős hányada kicserélődött, mert a rekonstrukció miatt, mintegy két évtizedes (1960–1980) építési tilalmat léptettek életbe, emiatt a lakóterület állaga erősen leromlott, s jelentőssé vált a népesség elöregedése is. A városrész 1980 körüli bontását követően fiatalos népesség kapott zömmel állami juttatással e területen új lakásokat.

A III. kerületben a *perifériákon tovább folytatódtak a megkezdett lakótelep-építések* (Békásmegyéri, Kaszásdűlői, Római úti lakótelepek), míg a várostesttől területileg eléggé elkülönült, önálló település csoportot alkotó, eredeti állapotában falusias arculatú XVII. kerületben már az előző évtizedben kezdetét vette a városhoz való szorosabb integrálódási folyamat, amely az előváros központi területén (Rákoskeresztúr) nagy méretű lakótelep építése formájában realizálódott. Ez a lakótelep már újabb építési elvek szerint épült, több volt a nagyobb alapterületű (80–90 m²-es), és magánérs konstrukciójú lakás, ezért a külvárosi területek beljebb fekvő kislakásos lakótelepeiről (pl. XIV. Füredi úti) a tehetősebb rétegek „minőségi cserék” révén ide települtek át. Újabb tendenciaként (szintén Rákoskeresztúron) megindult a lakótelepek tőszomszédságában lévő, eddig beépítetlen területen egy beruházói körök által szervezett, személyi tulajdonú lakásokat megvalósító, nagyobb családiházak, ill. ún. korszerű csoportházak telep építése is, és az ide betelepülő népesség tovább növelte a kerület aktív keresőinek számát.

Az aktív lakosság létszámváltozásának területi trendje

A fővárosi aktív keresők létszámában az elmúlt mintegy két és fél évtizedben nagyon karakterisztikus – általában a *mérsékelt, de negatív tendenciájú területi kiegyenlítődés* irányába mutató – területi változások zajlottak le, amelyek elsődleges mozgatórugója – a városrendezési tevékenység úgyszólván egyetlen területre leszűkített, véleményünk szerint igen hibás értelmezéseként – az államilag szervezett és finanszírozott tömeges lakásépítés volt. A létszámváltozások főbb területi típusai – az egyes kerület-csoportokban lezajlott folyamatok sajátosságai alapján – a következők (1. ábra):

1. Az első típust a Duna mentén E–D-i irányban húzódó összefüggő, nagy területsávot lefedő kerületcsoport (I., V., VI., VII., VIII., IX., XIII. és XX. kerület) alkotja, ahol a vizsgált időszakban a budapesti átlagot meghaladta az aktív keresők számának csökkenése. Ez többféle okra vezethető vissza:

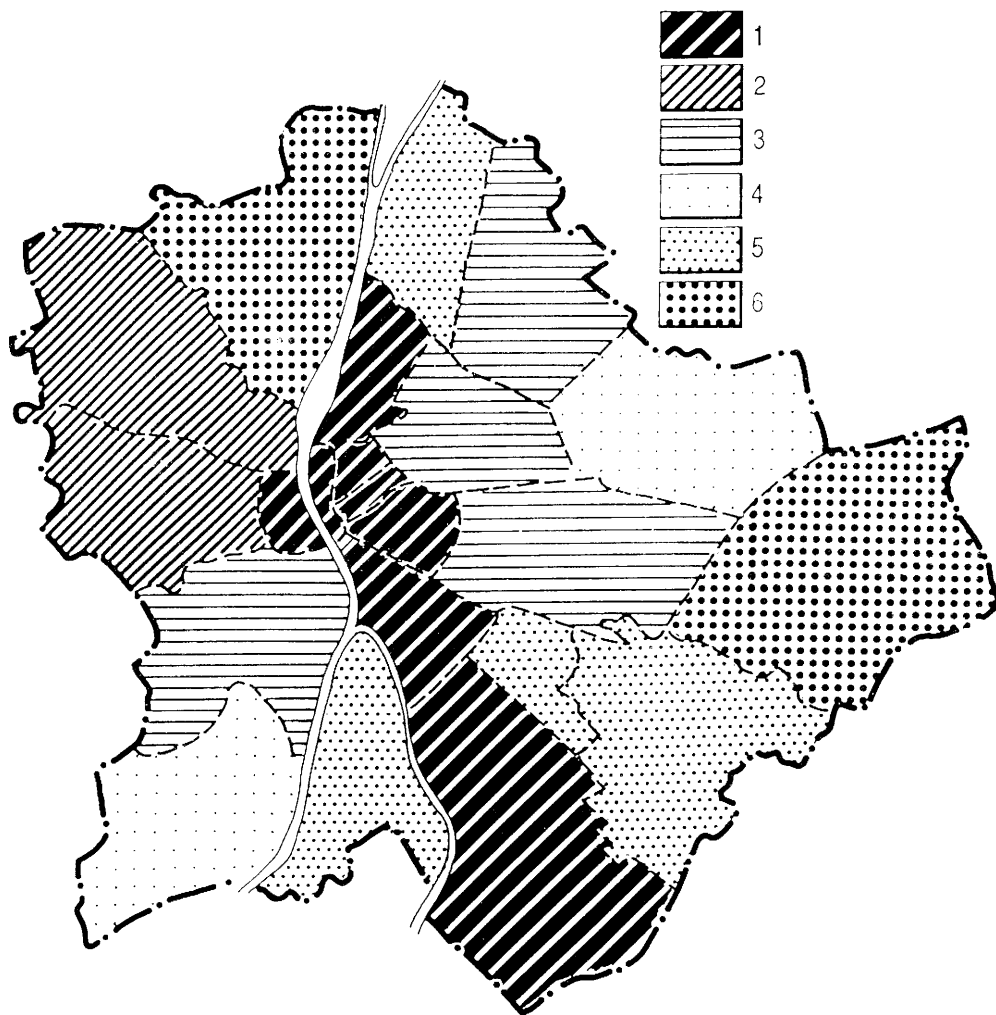
– Az egyre erősödő city-képződési folyamatok következtében a lakosság folyamatos elvándorlása és elöregedése jelentősen csökkentette az I. és V. kerületben az aktív népességet;

– A pesti oldal régi beépítésű, nagy értékű, de jelentősen elavult ingatlanvagyonnal rendelkező központi fekvésű kerületben (VI., VII., VIII., IX. és XIII.) – különösen a Nagykörút által érintett belső, eredetileg funkcionálisan rezidenciális (ún. első lakóhelyöv) városnegyedben (Belső-Terézváros, -Erzsébet-, -József-, -Ferenc- és Újlipótváros) – megfigyelhető az elmúlt 15 évben a *városközponti funkciók expanziója*, ami csökkentőleg hatott az itt élő aktív (lakó) népességre. A leromlott épületállagok a lakosságszerkezet nagyfokú elöregedéséhez vezettek. A VII. és a VIII. kerület középső (lakó-) területein az átfogó rehabilitáció halasztása miatt megindult – a lakosság kontraszelekciója nyomán kibontakozó szegregáció révén – a *slum (helyenként már-már gettó –) képződési* folyamat is. A VIII., IX. és XIII. kerület külső (külvárosias), régi ipari orientációjú területeiről (ún. második munkahelyöv, Külső-József-, és -Ferencváros, Angyalföld) a rossz környezeti és ökológiai állapot, valamint a másutt létesülő tömeges (munkás-)lakásépítés készítette a lakosságot távozásra, emiatt itt is előrehaladt az elöregedési folyamat, ami az aktív lakosság számát drasztikusan csökkentette.

– A XX. kerület (Pestszenterzsébet–Soroksár) – úgyszólván az egyetlen demográfiai szempontból – városközponti jegyeket hordozó (*gyorsan elöregedő*) *elővárosi* (ún. belső agglomerációs) *peremkerület*.

2. A lakosság összetétele és vagyoni helyzete következtében a társadalmi piramis csúcsát alkotó budai hegyvidéki II. és XII. kerület esetében a lakosság elöregedési (az aktív népesség létszámának csökkenésével járó) folyamata csak egy évtizede vált súlyossá, mert itt ekkorra következett csak be a korábban viszonylag nagy kiterjedést elérő társasházak területek demográfiai „beállása”. A terület lakosságának jelentős hányada a régi beépítésű, korábban középosztályi beállítottságú, városközponti kerületek (I., V., VI. VII.) tehetősebb és fiatalabb népességből az 1960–70-es években költözött a sokkal jobb, egészségesebb lakókörnyezetet biztosító budai hegyvidékre. A *magas társadalmi presztizs* – az alacsony gyerekszám és az építési területek korlátozottsága miatt – azonban a jövőben e kerületekben is a fokozottabb elöregedést és az aktív lakosság jelentős csökkenését vetíti előre.

3. A következő területi csoportot a külső (újabb beépítésű), lakóterületi jellegű (ún. második lakóhelyöv) kerületei alkotják (a budai oldalon a XI., a pestin a X. és XIV., valamint a kettős arculatú, elővárosi típusú XV. kerület, ahol az újpalotai óriáslakótelep

1. ábra. Az aktív keresők számának változási típusai Budapest kerületeiben. – 1 = a fővárosi átlagot több évtizede; 2 = csak 1980 óta meghaladó csökkenés; 3 = 1980-ig növekedés, majd átlag feletti mértékű csökkenés; 4 = 1980-ig növekedés, majd átlag alatti mértékű csökkenés; 5 = 1980-ig átlag alatti mértékű csökkenés, majd növekedés; 6 = több évtizede növekedés

Types of the changes in the number of active earners in the districts of Budapest. – 1 = decrease in higher degree than the average of Budapest since decades; 2 = since only 1980; 3 = increase till 1980, then decrease over the average; 4 = increase till 1980 then decrease under the average; 5 = decrease under the average till 1980; 6 = increase since decades

funkcionálisan a belső agglomerációba „kihelyezett”, a második lakóhelyövet reprezentáló alvóváros, míg Rákospalota–Pestújhely valóságos előváros). E kerületben korábban (1960–70-es évek) *nagyon jelentős telepszerű lakás (lakótelep) - építés* zajlott (Lágymányosi, Kelenföldi, Fehérvári úti, Őrmezői, Kőbánya-városközponti, -Óhegyi, -Újhegyi, Gyakorló úti, Kacsóh P. úti, Füredi úti és Újpalotai lakótelepek), ami átmenetileg megnövelte aktív népességüket, de a korábbiakban már részletezett folyamatok (a nagyon kis lakásméret, a fizikai és társadalmi értékvesztés, a bizonytalan távlatok) újabban – az elmúlt másfél évtizedben – e területeken is fokozták a lakosság elöregedését, ami csökkentőleg hatott a keresőszámra.

4. A negyedik területi típust a belső agglomerációs (peremkerületi) zóna *családiházás beépítésű*, kertvárosias településhalmazokból álló *elővárosi* (XVI., XXII.) kerületi alkotják. Egészséges, a magyar életformának a leginkább megfelelő lakássturktúrájuk és a *többgenerációs családok* együttélése még a legutóbbi időkben is a budapesti átlagnál enyhébb keresőcsökkenést eredményezett, s mivel építési területtel egyelőre eléggé jól ellátottak, helyzetükben jelentős romlás továbbra sem prognosztizálható.

5. Az utolsó előtti jellegzetes területi csoportot az előző pontokban már érintőlegesen elemzett belső agglomerációs zónában fekvő, *jelentősen átépített elővárosi* (IV., XVIII., XIX. és XX.) *kerületek* képezik, amelyek a viszonylag új (egy, másfél évtizedes) építések miatt még demográfiai ciklusuk kezdetén, a fiatalos, sok aktív keresős fázisban vannak. A IV., XIX. és XXI. kerületben a városközpontok rekonstrukciós átépítése a régi elővárosok helyén, jelentős mértékben kicserélődött lakossággal rendelkező, fiatal-korösszetételű alvóvárosokat hozott létre, ami hirtelen (ciklikusan) megemelte a kereső népességet.

Érdekes megemlíteni a városrekonstrukciós programok néhány olyan részletét, ami érzékeltetni képes, hogy milyen mérték városon belüli migrációs folyamatokkal jártak ezek. A szakaszokra bontott kampányprogramokban előbb elkezdték bontani az egyes területeket, az itt élő lakás nélkül maradt népességet vagy egy olyan terület lakásaiba telepítették be, ahol már az építési fázisnál tartottak, vagy „zöldmezős” területen épülő lakásjuttatás révén helyezték el őket. (Így pl. az 1970-es években az újpesti szanáltak jelentős csoportjai a Füredi úti lakótelepre [XIV. kerület], a régi pestszenterzsébeti városközpont lakói pedig Újpalotára kerültek.)

Némileg rendhagyó a XVIII. kerület esete, mert ez részben a 3. csoporttal mutat rokon vonásokat. A Pestszentlőrincen felépített, de nem városközponti (szubcentrumi) jelleg Havanna lakótelep hosszú ideig a főváros egyik szociális lakótelepe volt, ám a városrészt eléggé nagykiterjedés családiházás területek is jellemzik (4. csoporttal való hasonlóság).

A távlatok felé irányítva figyelmünket, a hasonló demográfiai struktúra a következő (1990-es) évtizedben e kerületcsoportot minden bizonnyal a 3. csoporthoz fogja integrálni, tehát a lakosság gyors elöregedése következtében – átmeneti növekedés után – itt is csökkenni fog az aktív keresők száma.

6. A több évtizede (legalább 1970 óta) folyamatosan növekvő aktív keresőszámot az a két kerület (III., XVII.) mutatja, ahol *hosszabb ideje jelentős telepszerű* (III. kerület: Óbuda városközpont, Békásmegyeri, Kaszásdűlői, Római úti, XVII. kerület: Rákoskeresztúr városközponti lakótelep) és *családiházás* (III. kerület: Testvérhegy, Aranyhegy, XVII. kerület: Rákoskeresztúr, Rákoscsaba) *lakásépítkezés is egyidejűleg folyik*.

Tercier szektor

A főváros aktív lakosságának szektorális megoszlását nézve egyértelműen kitűnik, hogy az 1970–1990 közötti időszakot a terciér szektor nagyarányú térnyerése jellemezte. A folyamat néhány jellemző vonása:

– Miközben a fenti időszakban a foglalkoztatottak száma Budapesten közel 200 ezerrel csökkent, addig a terciér szektorban közel 80 ezres foglalkoztatotti létszám növekedés történt (480 ezerről 557 ezerre).

– A terciér szektor keresőinek számszerű növekedése jelentősen átalakította Budapest foglalkozási szerkezetét. 1970-ben a harmadik szektor aránya még csak 43%, miközben az ipari keresőké még közel 55%. Ezt követően azonban döntő fordulat történt, s 1980-ban a terciér keresők aránya meghaladta az 51%-ot, 1990-ben pedig már a 60%-ot.

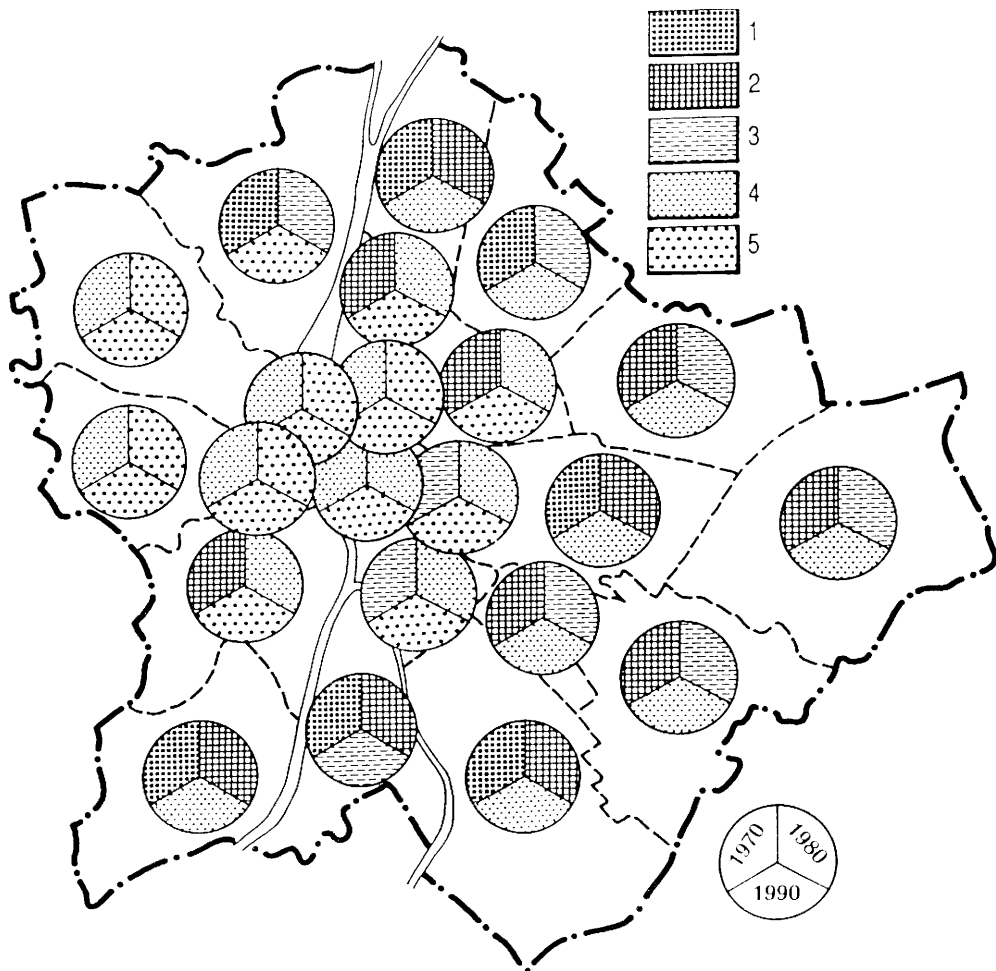
– A fenti néhány adatból is kitűnik, hogy Budapest foglalkozási szerkezete viszonylag rövid idő alatt markánsan átalakult. A korábbi ipari, majd ipari–terciér jellegű nagyvárosból egyre inkább a szolgáltató ágazat meghatározó súlyával jellemezhető település lett.

A terciér szektor térnyerése, azaz a foglalkozási átrétegződés Budapest esetében is területileg meglehetősen differenciáltan játszódott le. Ebből a szempontból a főváros kerületei két alaptípusba sorolhatók:

– A belső városrészben (ide sorolható az I., II., V., VI., VII. és XII. kerület) a foglalkoztatottak többsége már 1970-ben is a szolgáltatásban dolgozott, itt a változás 1990-ig csak annyi, hogy a terciér szektor méginkább meghatározó lett a foglalkozási szerkezetben. Ennek következtében több kerületben (I., II., V. és XII. kerület) a szolgáltatásban dolgozók aránya 1990-ben már a 70%-ot is meghaladta.

– A városmagot széles félkörben övezték azok a kerületek, ahol a foglalkozási átrétegződés erőteljesebben ment végbe. Ezen kerületek többsége 1970-ben még ipari vagy erősen ipari jellegű volt. Az utóbbi típus főleg a főváros hagyományos É-i és D-i ipari övezetében volt jellemző. Ez a foglalkozási szerkezet már 1980-ra jelentősen átalakult. Több ipari és vegyes jellegű kerület 1970–1980 között terciér jellegű lett, hat ipari kerület pedig vegyes foglalkozási szerkezetűvé alakult. A terciérizálódás folyamata a 80-as években is folytatódott, így 1990-ben – a vegyes típusú Csepelt leszámítva – valamennyi fővárosi kerület terciér, vagy erősen terciér jellegű lett (2. ábra).

Az 1990 óta eltelt néhány évben komoly méretű változás nem történt a főváros foglalkoztatási szerkezetében. Ezt nemcsak az eltelt idő rövidsége, hanem az is indokolja, hogy a foglalkozási átrétegződés már korábban lezajlott. Az bizonyosra vehető, hogy a terciér szektor aránya tovább növekedett a foglalkoztatottak között, de ez csak megerősítette a korábbi tendenciákat, trendváltást nem jelentett. Az egykoron hatalmas csepeli gyáripar tönkremenetele és leépülése bizonyosan azzal a következménnyel járt, hogy ez a kerület is átkerült a terciér jellegű városrészek közé.

2. ábra. A foglalkozási szerkezet átalakulása kerületenként (1970–1990). – 1 = erősen ipari (60% feletti arányú ipari kereső); 2 = ipari (több ipari, mint terciér kereső); 3 = vegyes (ugyanannyi ipari, mint terciér kereső); 4 = terciér (több terciér, mint ipari kereső); 5 = erősen terciér jellegű kerület (60% feletti arányú terciér kereső)

Change of employment structure in Budapest by districts (1970–1990). – Character of district: 1 = mainly industrial (more than 60 per cent share of industrial workers); 2 = industrial (more industrial than tertiary workers); 3 = mixed (with the same industrial than tertiary workers); 4 = tertiary (more tertiary than industrial workers); 5 = mainly tertiary (more than 60 per cent share of tertiary workers)

Ipar

Az ipari keresők száma éppen ellentétesen alakult, mint a szolgáltatásban foglalkoztatottaké. 1970-ben Budapest még ipari jellegű nagyváros volt, mivel az aktív keresők közel 55%-a még az iparban és az építőiparban dolgozott. Ekkor a kerületek többségének (22-ből 14-nek) a foglalkoztatási szerkezetében még az ipari vagy erősen ipari jelleg

dominált. Ezt követően azonban gyorsan csökkent az iparban dolgozók száma (1970: 606 ezer, 1980: 463 ezer), s 1980-ban már többen dolgoztak a terciér ágazatban, mint az iparban. Így ekkor már csak öt olyan kerület volt, ahol az ipari foglalkoztatás volt túlsúlyban. Tíz évvel később viszont már egyetlen olyan kerület sem volt, ahol az ipar lett volna a vezető ágazat a foglalkozási szerkezetben. 1990-ben az aktív keresőknek már csak 36,3%-át foglalkoztatták az iparban, a belső városrészekben azonban még a 30%-ot sem érte el ez az arány. 40% feletti ipari részesedés már csak a tradicionális ipari kerületekben (pl. Újpest, Kőbánya, Csepel) volt.

Az elmúlt néhány évben az ipari keresők száma és aránya valószínűsíthetően tovább csökkent a fővárosban. Az egykor több tízezer dolgozót foglalkoztató gyáróriások vagy teljesen tönkrementek, vagy erősen lecsökkent létszámmal dolgoznak tovább. Ezt a leépülést a szép számban létrehozott kisüzemek nem tudták ellensúlyozni, így az ipar súlya tovább csökkent Budapesten. Ez a jelentőségvesztés elsősorban a hagyományos ipari kerületekben nagyobb, a belső kerületeket szükségszerűen nem érintette.

M e z ő g a z d a s á g

A főváros munkaerőpiacán a mezőgazdaság már régóta csak érdekes színező elemnek számít, nincs lényeges súlya a foglalkozási szerkezetben. A hivatalos statisztika szerint az agrárszektorban néhány tízezer dolgoznak (1970:24 ezer, 1980: 40 ezer, 1990: 27 ezer), jelentős részüknek azonban semmi köze a hagyományos mezőgazdasághoz. A korábbi statisztikai nomenklatúra szerint ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai és alkalmazottai automatikusan agrárkeresőnek minősültek, függetlenül a tényleges tevékenységüktől. Így Budapest belső kerületeiben regisztrált agrárkeresők túlnyomó része bizonyosan a szolgáltató szektorban dolgozott, vagy ipari tevékenységet folytatott. Hagyományos értelemben vett agrártevékenység inkább a főváros azon peremterületein folyt, ahol a nagyobb termelőszövetkezetek működtek (pl. a XI. kerületben, Pesthidegkúton, Rákoscsabán, Csepelen stb.).

Jóllehet, az egyes kerületek között volt eltérés az agrárkeresők aránya alapján, az említett statisztikai probléma miatt ezek a különbségek nem voltak nagyok. A mezőgazdasági keresők aránya 1990-ben egyetlen kerületben sem érte el a 6%-ot, ami önmagában is érzékelteti az ágazat csekély súlyát. Ezen a téren az elmúlt években sem történt komolyabb változás, így az agrárszektor a főváros foglalkozási struktúrájában továbbra is csak néhány százalékkal részesedik.

A munkahelyekkel kapcsolatos változások főbb területi jellemzői

A munkahelyek számának alakulása

A budapesti munkahelyek belső struktúráját az *erős területi koncentráció* jellemzi, így az egyes kerületekben lakó aktív keresők száma és a munkahelykoncentráció között – a funkcionális szakosodásból fakadóan – jelentős inkongruencia áll fenn (3. táblázat),

magyarán: a munkahelyek nagyobb hányada (elsősorban a tercier és a kvaterner szektorban) a városközpontban található (ún. első munkahelyöv), míg az ipari jellegűek speciális – jórészt a vasúti közlekedés vonalaihoz kötődő – szektorális zónákba rendeződnek (ún. második munkahelyöv, a város „vegyes” övezetében).

3. táblázat. Az aktív keresők megoszlása Budapest kerületeiben, %

Kerület	1970	1980	1990	Kerület	1970	1980	1990
I.	2,3	1,9	1,5	XIII.	8,0	6,9	6,6
II.	5,0	5,1	4,8	XIV.	7,3	8,4	7,0
III.	4,1	6,0	8,0	XV.	3,1	5,6	5,0
IV.	4,2	4,0	5,6	XVI.	3,1	3,5	3,6
V.	3,2	2,3	1,9	XVII.	2,4	2,7	3,7
VI.	4,4	3,3	2,6	XVIII.	4,6	4,4	5,0
VII.	5,8	4,2	3,8	XIX.	3,1	2,7	3,6
VIII.	6,9	5,1	4,2	XX.	5,4	4,9	4,6
IX.	5,4	4,3	3,6	XXI.	3,9	3,9	4,7
X.	4,0	5,5	5,4	XXII.	2,0	2,5	2,7
XI.	8,1	8,8	8,4				
XII.	3,7	4,0	3,7	Összesen:	100,0	100,0	100,0

Azon települések (kerületek) tekinthetők *foglalkoztató központoknak*, ahol a helyben települt munkahelyek száma meghaladja a helyi illetőségű aktív keresők számát. A foglalkoztató központok saját népességüknek munkahelyválasztékot, a meglévő munkahelytöbblet alapján pedig a környezetükben található kisebb (általában falusi jogállású, és/vagy alvó-)településeknek munkalehetőséget biztosítanak. A nem helyben lakó kereső népesség *napi vagy egyéb szabályos időközönkénti ingázás* formájában közelíti meg munkahelyét, ezáltal a foglalkoztató központok mindig ingázási többlettel rendelkeznek (4. táblázat).

4. táblázat. Budapest munkaerőmérlege

Mutató	1970		1980		1990	
	fő	%	fő	%	fő	%
Budapesten lakó aktív kereső	1110669	100,0	1029263	100,0	918255	100,0
Budapesten kívülre eljáró	20786	1,9	26789	2,6	26814	2,9
Budapesten dolgozó aktív kereső (munkahelyszám)	1294198	100,0	1207536	100,0	1086872	100,0
Kerületen belül dolgozó	404278	31,2	327857	27,1	291992	26,8
Kerületek közti mozgás	685605	53,0	674617	55,9	599449	55,1
Bejáró vidéki	204315	15,8	205062	17,0	196431	18,1
Ingázási többlet	183529	14,2	178273	14,8	169617	15,6

A szocialista munkaerőgazdálkodás, melynek alapvető szempontja a szocialista (állami) nagyipar működtetéséhez szükséges munkaerő minden áron történő biztosítása volt, előbb a városközeli, később a jó közlekedéscsopordrajzi helyzetű falusi települések munkaerőforrásait merítette ki, s ahogy egyre kínzóbbá vált a munkaerőhiány – az 1970-es évek közepétől – mind távolabbi vidékek felé terjedtek ki a bejárési övezetek (LENCSE S F. 1986).

Az 1970-es évtizedben a *munkaerő-tartalékok kimerülése* következtében a foglalkoztatottság extenzív növekedése lényegesen lefékeződött, a bejárású övezetek már alig bővültek, viszont tovább folyt az intenzív területek kiszélesedése. A második gazdaság térnyerésével párhuzamosan pedig megindult az ingázók számának csökkenése.

1984-től a közlekedési tarifák ismétlődően jelentős emelkedése fékezőleg hatott az ingavándor-forgalomra, amit azonban az utazás költségeinek 80%-os munkáltatói átvállalása úgyszólván teljes mértékben kompenzált, ezért a legutóbbi időkhöz a *Budapest-re bejárók* száma csak alig több mint 4%-kal (hózzávetőleg 8–9000 fővel) csökkent.

Figyelemre méltó viszont, hogy az abszolút csökkenés ellenére a bejáró vidéki munkavállalók *relatív részesedése* az 1970. évi 15,8%-ról 1990-re 18,1%-ra emelkedett ami a fővárosban fokozottan tapasztalható demográfiai apály (gyors előregedés) miatt a budapesti lakhelyű aktív keresők számának a bejárókénál jóval nagyobb (közel 11%-os) csökkenése következtében alakulhatott ki. Tehát *egyre erősödik a fővárosnak a napi bejárású övezet munkaerejére való ráutaltsága*. A tendencia hosszabb ideje társadalmi feszültség forrásává vált, hogy ti. fokozódik a város–vidék egyoldalú ráutaltsági, „kizsákmányolási” viszonya.

A vázolt folyamat hozzájárul az utóbbi másfél évtizedben erősödően tapasztalható országos főváros-ellenesség kialakulásához; a „magyar sivatag” megirigyelte a centrum kiváltságait, s a civil társadalom és a demokrácia kiterjedésével párhuzamosan a mérséklés céljából hathatós kezdeményezések is történtek. A főváros rátelepszik a környék munkaerejére, de cserébe nem sok előnyt tud nyújtani. Az igazi problémát az jelenti, hogy a kvalifikálatlanabb, elsősorban fizikai foglalkozású munkaerő kerül ki a bejárású övezetből, míg a szellemi keresők inkább fővárosi – kiemelkedő mértékben budai (II., XII., XI. és III. kerületi) – illetőségűek.

Munkahelykoncentráció Budapest kerületeiben

A bevezetőben említett jellegzetességek értelmében Budapesten 8 kerület (I., V., VI., VII., VIII., IX., X. és XIII.) tekinthető *egyértelműen* (a városi átlagnál jobban 1970: 116,5%, 1980: 117,3%, 1990: 118,5%) *foglalkoztató profilúnak*, habár az abszolút munkahelykoncentráció (5. táblázat) az 1970. évi 56,2% -ról (közel 728 ezer munkahelyről), 1990-re 51,2%-ra (mintegy 557 ezerre) mérséklődött.

5. táblázat. Abszolút munkahelykoncentráció Budapest kerületeiben
(Részeseedés az összes munkahelyek számából %-ban)

Kerület	1970	1980	1990	Kerület	1970	1980	1990
I.	2,1	2,0	2,1	XIII.	9,2	7,9	8,0
II.	3,2	3,6	3,9	XIV.	5,7	6,4	6,6
III.	3,4	4,2	4,6	XV.	1,4	2,0	2,3
IV.	5,3	4,4	4,1	XVI.	1,5	1,6	1,9
V.	10,3	10,9	10,6	XVII.	0,7	1,2	1,5
VI.	4,9	4,6	4,2	XVIII.	1,9	2,2	2,7
VII.	5,6	5,2	4,9	XIX.	1,9	1,4	1,7
VIII.	8,4	7,9	7,1	XX.	2,4	2,6	2,7
IX.	7,1	6,9	6,2	XXI.	4,4	4,1	3,5
X.	8,7	8,2	8,0	XXII.	1,7	1,7	1,8
XI.	7,7	8,1	8,2				
XII.	2,5	2,9	3,4	Összesen:	100,0	100,0	100,0

Ha azonban a sokkal plasztikusabb, a helyi aktív keresők és a munkahelyek viszonyszámát is tükröző relatív munkahelykoncentrációt (6. táblázat, 3. ábra) vesszük górcső alá, éppen ellentétes – erős koncentrációs – tendenciát tapasztalunk. Az említett kerületcsoport 1970-es 164%-os részesedése 1990-re, a munkahelyszám abszolút csökkenése ellenére is 204,2%-ra emelkedett.

6. táblázat. Relatív munkahelykoncentráció Budapest kerületeiben
(Helyben dolgozó a helyben lakó összes aktív kereső %-ában)

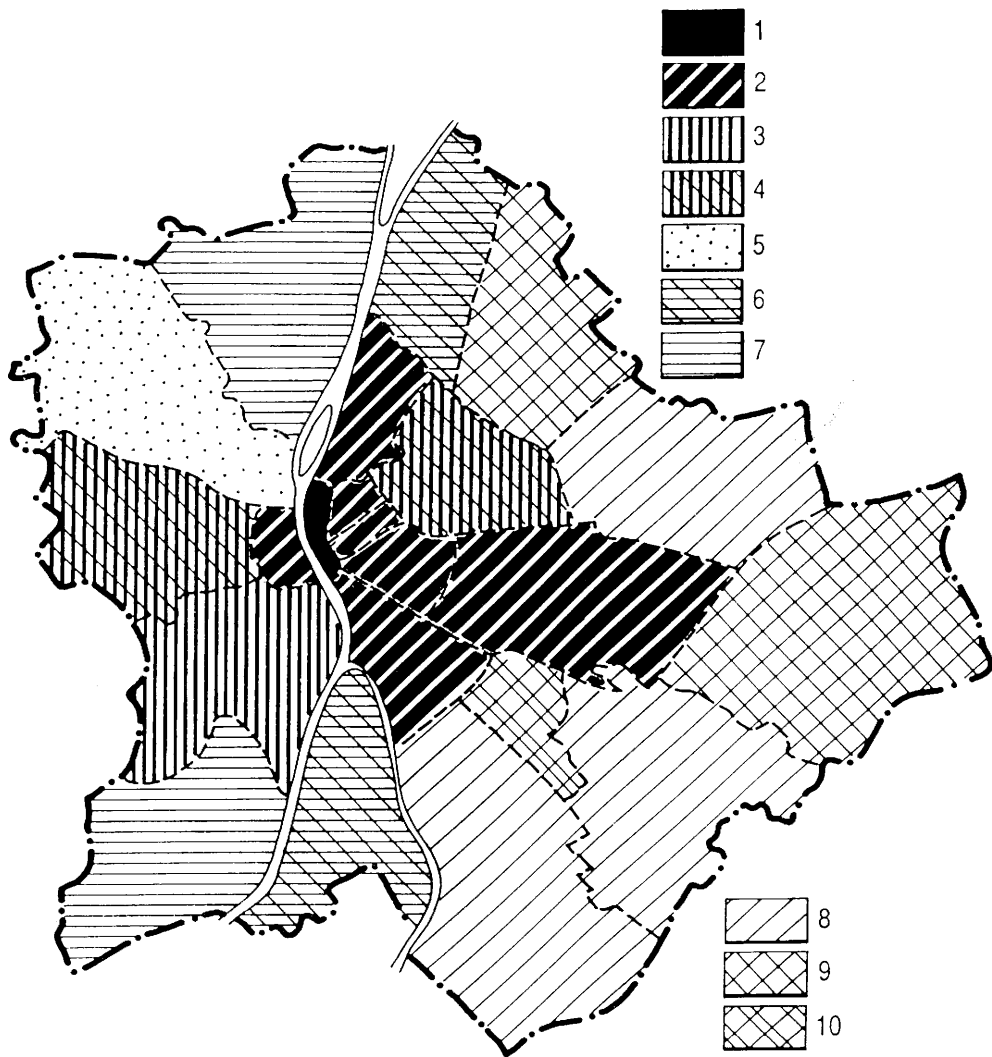
Kerület	1970	1980	1990	Kerület	1970	1980	1990
I.	106,7	121,5	162,3	XIII.	133,3	136,2	143,6
II.	74,3	82,2	96,8	XIV.	91,2	88,6	112,7
III.	96,9	80,9	68,4	XV.	54,4	42,8	53,8
IV.	146,6	128,9	86,1	XVI.	57,4	54,5	62,1
V.	376,2	545,6	650,9	XVII.	36,1	53,9	48,8
VI.	130,8	164,8	191,4	XVIII.	49,7	58,6	63,7
VII.	113,5	144,7	155,9	XIX.	69,1	62,5	54,1
VIII.	142,4	180,0	200,0	XX.	51,5	61,2	70,9
IX.	152,5	187,5	204,7	XXI.	132,3	123,1	88,7
X.	249,1	176,5	173,6	XXII.	96,2	78,8	77,8
XI.	110,0	108,3	115,0				
XII.	78,4	86,6	110,0	Összesen:	116,5	117,3	118,5

Az egyre erősödő city-képződési folyamat és a relatív munkahelykoncentrációs folyamat közötti ok-okozati összefüggés tisztázására külön is szükséges kitérni. A főváros belső városrészeiben ugyanis egy érdekes dualitás érvényesül: részint a dekoncentrációs városfejlesztési szándékok, részint a slumosodás, részint pedig a gazdaság jelentős átstrukturálódása (*posztindusztralizáció, privatizáció*) miatt is abszolút számban évtizedek óta csökken a munkahelyek száma (7., 8. táblázat), míg az eddig kevésbé központi területeken – a fejlődő alcentrumokban vagy a magasabb státuszú lakónegyedekben, ill. a korábban „visszafelzárkózott”, tradicionálisan lokális kisközpontokban, különösen az elmúlt 5–8 évben – a privatizációs folyamat kibontakozásával párhuzamosan effektíve is egyre több a munkahely (5., 8. táblázat). Mindezek ellenére – elsősorban a nagymértékű előregedés következményeként és mivel a belső városrészekben az aktív népesség csökkenése (1., 2. táblázat) jóval meghaladja a munkahelyek csökkenési arányát –, a relatív koncentráció (6. táblázat) folyamatosan növekszik.

Még inkább érzékelhető a city-képződésre utaló rendkívülien erősödő relatív koncentráció az V. kerületben (1970: 376,2%, 1990: 650,9%), amely az itt élő aktív népességnek a munkahelyek csökkenését (1970–1990: kb. 18 ezer, –13,6%) meghaladó mértékű fogyásával párosult.

Nem kis szerepet képviselt az abszolút csökkenésben az V. kerületben összpontosult szocialista nagyrésztök központjainak az 1980-as évek közepétől, a gazdasági rendszerváltás keretében fokozatosan történő, tömeges felszámolása.

A városközpont többi kerületében (I., VI., VII.), ha némileg mérsékeltebben is, de az V. kerületihez hasonló tendencia szerint alakul a munkahelyek koncentrációja, valamint a kettős arculatú VIII., IX. és XIII. kerületben is érzékelhető a city-sedésre utaló, relatív munkahelykoncentrációs folyamat (6. táblázat, 3. ábra). A három utóbbi kerület esetében:

3. ábra. Relatív munkahely-koncentráció (a/b) kerületenként. – a = a munkahelyek száma; b = a kerületben lakó aktív keresők száma; a koncentráció foka: 1 = kiemelkedő (a/b: 650,9, több évtizede tartó, erősödő city-képződéssel); 2 = magas (a/b: 143,2–204,7, fővárosi átlag feletti, több évtizede erősödő); 3 = közepes, A típus (a/b: 115,0, több évtizede stagnáló); 4 = közepes, B típus (a/b: 110–112,7, fejlődő inverziós, 1990 óta foglalkoztató funkcióval); 5 = kiegyenlítődő (a/b: 96,8, egyensúlyi helyzet felé tartó); 6 = gyenge, A típus (a/b: 86,1–88,7, foglalkoztatóból alvóvá degradálódó); 7 = gyenge, B típus (a/b: 68,4–77,8, egyensúlyi helyzet után degradálódó); 8 = jelentéktelen, A típus (a/b: 62,2–70,9, lassan fejlődő); 9 = jelentéktelen, B típus (a/b: 48,8–53,8, hullámszó); 10 = jelentéktelen, C típus (a/b: 54,1, fokozatosan csökkenő)

7. táblázat. A munkahelyek száma Budapesten

Kerület	1970	1980	1990	Kerület	1970	1980	1990
I.	26811	24129	22707	XIII.	118612	95524	87460
II.	41113	43005	42417	XIV.	73647	76766	71515
III.	43723	50391	49657	XV.	18706	24470	24596
IV.	69139	52751	44521	XVI.	19743	19903	20457
V.	133250	131569	115194	XVII.	9613	14903	16709
VI.	63537	55439	45939	XVIII.	25117	26623	29505
VII.	72671	62796	53812	XIX.	24061	17093	18129
VIII.	108941	94938	77247	XX.	31199	31053	29727
IX.	91731	83192	67797	XXI.	57057	49397	38512
X.	112127	99374	86589	XXII.	21958	20536	19554
XI.	99233	98252	88945	Összesen:	1294198	1207536	1087872
XII.	32209	35432	36883				

8. táblázat. A munkahelyek számának változása Budapesten

Kerület	1970-1980		1980-1990		Kerület	1970-1980		1980-1990	
	db	%	db	%		db	%	db	%
I.	-2682	-10,0	-1422	-5,9	XIII.	--23088	--19,5	-8064	8,4
II.	1892	4,6	-588	-1,4	XIV.	3119	4,2	-5251	-6,8
III.	6668	15,3	-734	-1,5	XV.	5764	30,8	126	0,5
IV.	-16388	-23,7	-8230	-15,6	XVI.	160	0,8	554	2,8
V.	-1951	-1,5	-16375	-12,4	XVII.	5290	55,0	1806	12,1
VI.	-8098	-12,7	-9500	-17,1	XVIII.	1506	6,0	2882	10,8
VII.	-9875	-13,6	-8984	-14,3	XIX.	-6968	-29,0	1036	6,1
VIII.	-14003	-12,9	-17691	-18,6	XX.	-146	-0,5	-1326	-4,3
IX.	-8539	-9,3	-15395	-18,5	XXI.	-7660	-13,4	-10885	-22,0
X.	-12753	-11,4	-12785	-12,9	XXII.	-1422	-6,5	-982	-4,8
XI.	-981	-1,0	-9307	-9,5	Összesen:	-86662	-6,7	-119664	-9,9
XII.	3223-	10,0	1451	4,1					

– a belső, eredetileg lakófunkciójú (ún. első lakóhelyöv) területeken (Belső-József-, -Ferenc- és Újlipótváros) a terciér tevékenység gyors ütemben növeli a munkahelyek számát, jelentősen fokozva a munkahelykoncentrációt, míg

– a külső, még a 19. sz.-i ipari forradalom idején kialakult ún. második munkahelyöv ipari jellegű szektoraiban (Külső-József- és -Ferencváros, Angyalföld), a poszt-indusztrializmus kibontakozása, ill. a hagyományos ipari válságáztatok recessziója nyomán csökkennek a munkahelyek.

←

Relative concentration of workplaces (a/b) by districts. – a = the number of workplaces; b = the number of active earners – inhabitants – in the district; the rate of concentration: 1 = very high (a/b: 650.9, existing since decades, increasing city formation); 2 = high (a/b: 143.2–204.7, over the capital average; increasing since decades); 3 = medium, type A (a/b: 115.0, stagnating since decades); 4 = medium, type B (a/b: 110.0–112.7, inversional form of development with employment function since 1990); 5 = balanced (a/b: 96.8; towards a balanced situation); 6 = weak, type A (a/b: 86.1–88.7, degeneration from employment function into a 'sleeping' one); 7 = weak, type B (a/b: 68.4–77.8, degradation after a balanced situation); 8 = insignificant, type A (a/b: 62.2–70.9, modestly developing); 9 = insignificant, type B (a/b: 48.8–53.8, waving); 10 = insignificant, type C (a/b: 54.1, gradually decreasing)

A X. kerület volt a történeti várostest (Kis-Budapest) hagyományos ipari külvárosi kerülete, ahol az előző pontban említett ipari vonatkozású okok vezettek munkahelycsökkenéshez, de ez még mindig növelte a relatív koncentrációt.

A város két évtizedes (1970–1990) decentralizációs törekvéseinek köszönhetően, egyes korábban gyenge foglalkoztató funkcióval rendelkező kerületek munkahelyszáma folyamatosan emelkedett, ami egy mérsékelt, de nem eléggé kielégítő *kiegyenlítődési folyamatra* utal (4. táblázat).

A kiegyenlítődési folyamat a legjobban a *magasabb társadalmi státusú*, eredendően lakófunkciójú (ún. második lakóhelyöv) budai (II., XII.) kerületek esetében és a XIV. kerületnél figyelhető meg (5., 6., 7. táblázat, 3. ábra). E kerületekben a rendszerváltás nyomán robbanásszerűen elszaporodó gazdasági kisszervezetek (elsősorban a kft-k) és a kereskedelmi tevékenység kiszélesedése növelte meg a munkahelyek számát úgy, hogy a XII. és XIV. kerület elvesztette korábbi lakójellegét és a mérsékelt (110% körüli relatív munkahelykoncentrációjú) foglalkoztató központok csoportjába került át (3. ábra).

Némiképpen rendhagyó a XI. kerület példája, amely hosszabb trendje és társadalmi státusa alapján a fent elemzett csoporthoz kapcsolható, annyi módosítással, hogy itt a korábbi eléggé jelentékeny foglalkoztató – elsősorban ipari – funkció révén munkahelycsökkenési (újabbán a gombamódra szaporodó kisszervezetekkel, ill. a *tercier* funkcióval kapcsolatban pedig munkahelynövekedési) folyamatok, összességében stagnáló munkahelykoncentrációt eredményeztek. (A kerület belvároshoz közeli területén pedig egyenesen a *city-sedés* csíráinak megjelenéséről beszélhetünk).

A munkahelykoncentráció szempontjából következő jellegzetes kerülethalmazt a *régi foglalkoztató funkciójukat elvesztett ipari elővárosok* (III., IV., XXI. és XXII. kerület) alkotják. Mindegyiküknél a jelentős mérték lakásépítés, ill. a posztindusztriális átalakulássegítette az alvóvárosi funkciók erősödését.

Érdekes, hogy az ún. belső agglomerációs övezet, régebben nagyon jellegzetes, két ipari funkciójú bolygóvárosa, a IV. kerület (Újpest), ill. a XXI. kerület (Csepel) a nagyarányú lakótelepszerű építkezések révén hogyan alakult át 1970-hez képest közepes foglalkoztató központból alvóvárossá (5., 6., 7. táblázat, 3. ábra).

A legendás „vörös Csepel” mítosza mára már illúzió, a nehézipari ágazati recesszió és a rendszerváltás nyomán a kerületet olyannyira meghatározó gyáróriás – a Csepel Művek – elvesztette korábbi jelentőségét, fontosságát, és a szocialista-(lakótelep-)jellegű, „újvárossá” átépített városközpont – a maga sajátos társadalmi problémáival – a főváros alacsony státusú lakó negyedévé alakult át.

A munkahelykoncentrációt tekintve utolsó, egyben a leggyengébb csoportot, az ún. belső agglomeráció K-i szektorában fekvő, összefüggő 6 kerületet (XV., XVI., XVII., XVIII., XIX. és XX.) tömörítő peremkerületi, alvóvárosi zóna alkotja. Közülük a XVI., XVIII. és XX. kerület fokozatosan, kismértékben javuló koncentrációjával (6. táblázat), a munkahelyek lassú decentralizációs folyamatába illeszkedik. Ezek az elővárosi kerületek Nagy-Budapest létrehozása után hosszú ideig (több mint két évtizedig) önálló, városkörnyéki típusú életet éltek A fővároshoz történő fizikai és társadalmi integrálódási folyamatuk erős megkésettiséget mutatott, ami csak az 1970-es évek végétől vett nagyobb lendületet. A XV., XVII. és XIX. kerület a nagy lakótelepek (Újpalota, Rákoskeresztúr és Kispest városközpont) megépítése után egyoldalúan alvóvárossá alakult át, s munkahelykoncentrációjuk még csökkent is.

A munkahelyek számának változási jellemzői az 1970-es évtizedben

A munkahelyek száma egyes dekádonként mind területileg, mind pedig strukturálisan eltérő mozgásfolyamatok szerint változott. Az 1970-es évtizedben – elsősorban a korszakra annyira jellemző tömeges lakásépítés városrendezési hatásai miatt – *nagyobb strukturális változások* bolygatták meg a főváros életét, mint azt követően. Ezt bizonyítja, hogy a munkahelyek változásának szórása ekkor 84%-os, ezzel szemben a következő évtizedben csak alig több mint 34%-os volt (8. táblázat). Az egyes területi típusok az alábbiak szerint rendszerezhetők:

1. Összvárosi szinten közel 7%-kal (mintegy 87 ezerrel) csökkent a munkahelyek száma; a *fővárosi átlagot* (–6,7%) meghaladó csökkenést 10 (I., IV., VI., VII., VIII., IX., X., XIII., XIX. és XXI.) kerületben tapasztalhattunk. A IV., XIII. és XIX. kerületben részben a nagyipari profil, másrészt – különösen a IV. és XIX. kerületben – az elhatározott lakásépítési területek előkészítése céljából történő nagy – kisvárosias beépítés, de alközponti jellegű – területek lebontása miatt kiemelkedő mértékben (19,5–29,1%-kal) csökkent a munkahelyek száma. A városközponti elhelyezkedésű I., VI., VII. kerületben a decentralizációs (munkahelykitelepítési) tevékenység, a VIII., IX., X. és XXI. kerületben pedig a lassan megjelenő posztindusztralizálódás indukálta a mérsékelt (9,3–13,6%-os) csökkenést.

2. A *munkahelyek számszerű stagnálása* (–6,5–0,8%) 5 kerületet jellemzett (V., XI., XVI., XX., XXII.), közülük megkülönböztetett jelentősége miatt az V. emelendő ki, mert mindenféle decentralizációs szándék ellenére Budapest elsődleges foglalkoztató központjában (ún. első munkahelyöv), mindössze alig 2000-rel (1,5%-kal), a fővárosi átlagnál jóval kisebb mértékben csökkent a munkahelyek száma.

3. Az eddigi negatív tendenciákkal szemben *enyhe* (4,2–10,2%-os) *növekedés* jellemzett két budai (II. és XII.), valamint két pesti (XIV., XVIII.) kerületet. A társadalmi fejlettség bázisán főként a budai oldalon bontakoztak ki a progresszív változási folyamatok, jelen esetben a második gazdaság, ami spontán (megtört) módon növelte a foglalkoztatást, míg a pestin a nagy lakótelepépítések (XIV. kerület: Füredi úti, XVIII. kerület: Havanna) a járulékos – tömeges társadalmi igényként fellépő ellátási – funkciók kikényszerítették a munkahelyek számának bizonyos mértékű központilag vezérelt növelését.

4. A munkahelyszám változásának pozitív pólusát három *erős* (15,3–55,3%-os) *növekedéslü kerület* (III., XV., XVII.) reprezentálta, ahol – mint a III. és a XV. kerületben – nagy lakótelepek (III. kerület: Óbuda városközpont, XV. kerület: Újpalota) létesültek, s a lakosság ellátási igényei munkahelylétesítést tettek szükségessé, vagy a rendkívüli elmaradottság (szinte falusias struktúra) – a XVII. kerületben – a decentralizációs, jelen esetben integrációs-nivelláló, szubcentrumokban gondolkodó várospolitikai szándékkal találkozott.

A munkahelyek változási trendje az 1980-as dekádban

Az 1980-as években – az eladósodási folyamat hatására kibontakozó, *nagymértékű gazdasági pangási*, később recessziós folyamat miatt – az előző évtized mesterségesen

fenntartott „aranykorát” meghaladóan, a fővárosban csaknem 10%-kal, mintegy 120 ezerrel csökkent a munkahelyek száma, amelynek területi sajátosságai a következők voltak:

1. A *budapesti átlagot (9,9%) meghaladó (12,4–22,0%-os) munkahelycsökkenés* 8 kerületnél (IV., V., VI., VII., VIII., IX., X. és XXI.) következett be. A városi átlag kétszeresét megközelítő, vagy meghaladó (18,5–22,0%) csökkenés az ipari recesszió és strukturális átalakulás által leginkább érintett, a régi várostest ipari külvárosi (VIII. kerület: Külső-Józsefváros, IX. kerület: Külső-Ferencváros), ill. a nehézipari orientációjú, elővárosi XXI. kerületben, Csepelen jelentkezett.

Figyelemre méltó jellegzetességként emelhető ki ez utóbbi kerületnél, hogy Budapesten már 1970 óta folyamatosan itt a legmagasabb a *kerületen belül dolgozó keresők száma* (9. táblázat), bár a nagyarányú lakótelep-építés – különösen az 1980-as években – komoly mértékben csökkentette ezt.

A városperemi nagy alvóvárosok felépítése jelentősen megnövelte a városon belül a lakó- és munkahelyek elkülönültségét, fokozta a városrészek közötti (belső) ingázást. Így a régi típusú, nagyüzemek által uralt, főként kevésbé kvalifikált és fizikai dolgozókat foglalkoztató elővárosi (pl. IV.), vagy külvárosi (pl. X.) kerületekben volt a legmagasabb a kerületen belüli munkahelyen dolgozók részesedése.

9. táblázat. A lakóhely kerületben dolgozó keresők részesedése a kerület összes aktív keresőiből, %

Kerület	1970	1980	1990
XXI.	68,2	59,6	48,7
IV.	60,5	48,6	37,3
X.	52,4	39,1	38,7

A munkahely–lakóhely éles szétválása a kvalifikáltabb munkavállalóknál jelentkezik (pl. a II. és az V. kerület városi átlagot meghaladó részesedése a Budapesten kívül dolgozó kiingázókból), vagy a nagyon alacsony társadalmi státusú (szakképzetlen, fizikai munkásokat tömörítő), funkciószegény, munkahelyhiányos falusi településeket – jelen esetben az agglomerációs, ill. bejárású övezet K-i és DK-i szektorát, az ún. Tápió-vidéket – jellemzi. Jellegzetes, hogy pl. az V. kerület tercier munkahelyein (irodák, bankok) nagyon jelentős a bejárású övezetből – a Tápió-vidékről – beingázó takarítónők részesedése stb.).

A városközponti kerületek közül mindenféle korábbi decentralizációs deklaráció, ill. szándék ellenére a gazdasági átrendeződés csak ebben az évtizedben csökkentette számottevőbben (több mint 12%-kal, kb. 16 ezerrel) a főváros foglalkoztató súlypontjában, az V. kerületben (ún. első munkahelyöv) a munkahelyek számát.

2. *Enyhe* – a fővárosi átlagnál (9,9%) valamivel kisebb – *munkahelycsökkenés* (4,3–9,5%) 6 kerületben jelentkezett (I., XI., XIII., XIV., XX. és XXII.); ahol az I. kerület esetében az V. kerületnél vázolt városközponti jellemzők, a többenél az ipari tevékenység leépülése szüntetett meg munkahelyeket.

3. Az elővárosi lakóterületeken (II., III., XV. és XVI. kerület) a *privatizáció gyors térnyerése* – különösképpen a kiskereskedelmi bolthálózattal és szolgáltatásokkal korábban gyengén ellátott lakóövezetek kereskedelmi tevékenységének nagyméret fejlődése révén, míg a lakótelepi alvóvárosokban (pl. III. kerület: Békásmegyér, XV. kerület: Újpalota) is – a *munkahelyek számának stagnálását* (–1,5–2,8%) eredményezte.

4. Végezetül a területi kiegyenlítődési folyamat keretében *munkahelyszám-növekedés* (4,1–12,1%) 4 kerületnél (XII., XVII., XVIII. és XIX.) jelentkezett. A XII. kerületben a magas társadalmi státusú népesség vállalkozókészsége, valamint a gyenge kereskedelmi és szolgáltatóipari ellátottság emelte spontán módon a munkahelyek számát. A XVII. és XIX. kerületnél a nagy lakótelep-építési (XVII. kerület: Rákoskeresztúr,

XIX. kerület: Kispest városközpont) tevékenység nyomán utólagosan kibontakozó, „*halasztott*” járulékos ellátási igények váltottak ki munkahelyszám-növekedést. Itt még voltak irányított (központilag vezérelt) munkahelyteremtő akciók, de már megjelentek a spontán (piackereső) elemek is.

A várostesttől meglehetősen elkülönült helyzetű, önálló elővárosi település csoportot alkotó XVII. kerületben a régebben központilag elindított folyamat (*a várostesthez való* műszaki-fizikai, közlekedési és társadalmi *integrálódás*), azaz a korábbi, szinte falusias struktúra átalakítási folyamata csak megkésetten, egy dekonjunkturális időszakban következhetett be. E kerületnél mutatkozott meg talán a legpregnansabban – az önkormányzati időszak előtt – az alulfejlett településrész központi hatalommal szembeni gyenge érdekérvényesítő képessége.

A munkahelyszám-változások sajátosságainak területi típusai

Ha a munkahelyek számának változását a vizsgált időszak (1970–1993) egészére nézve próbáljuk területi csoportokba rendezni, a klasszifikáció alapján a következő jellegzetes területi csoportok rajzolódnak ki (4. ábra).

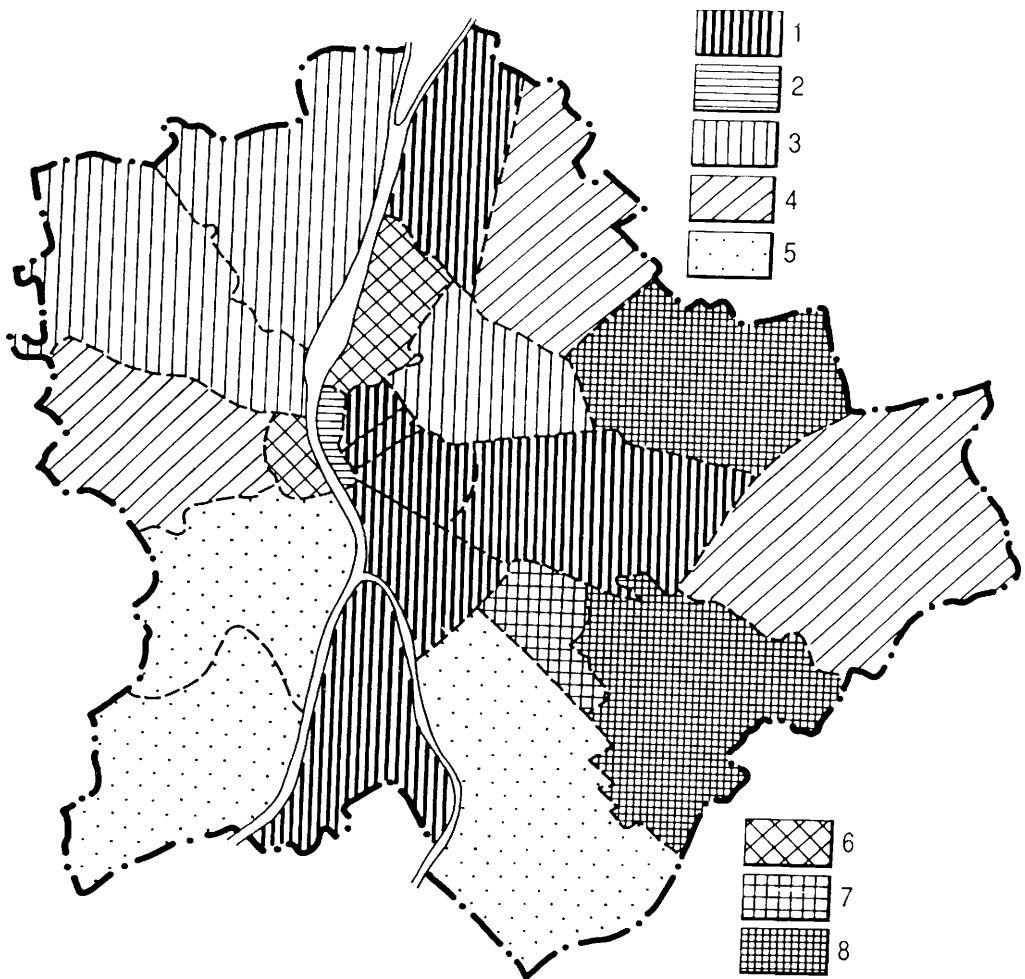
1. *A több évtizede a budapesti átlagot meghaladó munkahelycsökkenés* területei, amelyek két altípusra bonthatók:

– A városközpontban a city-képződés által érintett kerületekben (VI., VII. kerület, továbbá VIII. kerület: Belső-Józsefváros, IX. kerület Belső-Ferencváros) a munkahelyszám csökkenése bizonyos strukturális átrendeződés miatt, egy relatív koncentrációs folyamattal kölcsönhatásban zajlik. Véleményünk szerint – amit az elmúlt 3–5 év tendenciái, a *felerősödött citysedés* révén igazolni látszanak – a közeljövőben – az esetleges gazdasági élénkülés hatására – a csökkenési folyamat lényegesen mérséklődhet, sőt akár le is állhat.

– Az ipari kül- (VIII. kerület: Külső-Józsefváros, IX. kerület: Külső-Ferencváros, X. kerület: Kőbánya), vagy elővárosokban (IV. kerület: Újpest, XXI. kerület: Csepel) a gazdasági recesszió és az ipar strukturális átalakulása (a posztindusztriális fejlődés) jelentős mértékben csökkentette a munkahelyeket, s a csökkenés minden valószínűség szerint – az elavult ágazatok még mindig túlzott jelenléte miatt – tovább fog folytatódni; a két elővárosi kerületben (IV., XXI.) a nagymértékű lakótelepépítések (IV. kerület: Újpest városközpont, Káposztásmegyér, XXI. kerület: Csepel városközpont) *funkcionális átalakulást* eredményeztek, a korábbi ipari foglalkoztató bolygóvárosok alvóvárosokká alakultak át.

2. A még mindig a főváros munkahelyi súlypontjának tekinthető – s a nemzetközi funkciók várható élénkülése révén egyre inkább azzá váló – V. kerületet csak átmeneti relatív romlás sújtotta, ami a gazdasági rendszerváltás és átalakulás következményeként (pl. trösztök felszámolása) jött létre. Ebben a kerületben indult meg egy *tágabb európai nagytérség* – a Kárpát–Balkán régió – *nemzetközi szervezőközpontjának*, valóságos *CBD-jének kialakulása*, ami az európai integrálódási folyamattal párhuzamosan szélesedni fog.

3. A magasabb társadalmi státusú budai II. és III. és a pesti XIV. kerület alkotja az 1980-ig növekvő, azóta a budapesti átlagnál (– 9,9%) kisebb munkahelycsökkenéssel rendelkező *relatív romló helyzetű* kerületcsoportot. A munkahelyek számát a III. és XIV. kerületben a nagy lakótelepek (III. kerület: Óbuda városközpont, Békásmegyér, Kaszás-

4. ábra. A munkahelyek számának változása kerületenként. – 1 = huzamos csökkenés (a budapesti átlagot több évtizede meghaladó mértékű csökkenés); 2 = relatív romlás, A típus (a fővárosi átlagot csak 1980 óta meghaladó csökkenés); 3 = relatív romlás, B típus (1980-ig növekedés, majd átlag alatti mértékű csökkenés); 4 = relatív romlás, C típus (1980-ig gyors, majd lefékeződött növekedés); 5 = stagnálás (több évtizede a fővárosi átlagnál kisebb mértékű csökkenés); 6 = relatív javulás, A típus (1980-ig átlag feletti, majd alatti csökkenés); 7 = relatív javulás, B típus (1980-ig átlag alatti csökkenés, majd növekedés, inverzió); 8 = relatív javulás, C típus (több évtizede tartó, 1980 óta gyorsuló növekedés)

Types of the changes in the number of workplaces by district. – 1 = permanent decrease (decrease in higher degree than the average of Budapest since decades); 2 = relative decrease, type A (decrease over the average since only 1980); 3 = relative decrease, type B (increase till 1980, then decrease under the average); 4 = relative decrease, type C (rapid increase till 1980, then slowed down growth); 5 = stagnation (decrease under the average since decades); 6 = relative increase type A (decrease over the average till 1980, then under the average); 7 = relative increase, type B (decrease under the average till 1980, then increase, inversional form); 8 = relative increase, type C (increase since decades accelerating since 1980)

dülő, Római út; XIV. kerület: Füredi út) járulékos ellátási igényei, a II. kerületben a második gazdaság, majd ezt követően a privatizációs folyamatban az itt élő lakosság (Budapest elitje) magas vállalkozási hajlandósága emelte, s a folyamat mindenképpen öngerjesztő sajátosságokat hordoz.

4. A budapesti társadalmi piramis csúcsán található, budai-hegyvidéki XII. kerületben, valamint az elővárosi jellegű – erős alvóvárosi jegyeket hordozó – XV. és XVII. kerületben 1980-ig gyors munkahelynövekedés jelentkezett, ami azóta lényegesen lefékeződött – s ezáltal *relatív romlott* –, de még mindig pozitív irányultságú. A munkahelyek letelepedését a XII. kerületben a második gazdaság, majd a privatizációs folyamat indukálta, a másik két kerületnél a nagy lakótelepek járulékos ellátási igényei, a városhoz történő integrációs, nivelláló, decentralizáló városfejlesztési gyakorlat, valamint a felgyorsult privatizációs folyamat (a nagy lakótelepek általánosan jellemző siralmas kereskedelmi ellátottsága) növelte.

5. Három, ún. vegyes (lakó- és mérsékelt ipari foglalkoztató) funkciójú kerületben (XI., XX., XXII.) a munkahelyek stagnálása volt jellemző, hiszen több évtizede a budapesti átlagnál kisebb munkahelycsökkenést regisztrálhattunk. Közülük a növekvő társadalmi státuszú XI. kerület emelendő ki, ahol a privatizációs átalakulás munkahelybővítő tendenciája ellensúlyozni tudta az állami nagyipar munkahelyeinek csökkenését.

6. Az I. és XIII. kerületben a munkahelyek száma *relatív javuló* tendenciát mutatott, ami 1980-ig a budapesti átlagot (–6,7%) meghaladó, azóta annál kisebb (–9,9%) munkahelyszám-csökkenésben nyilvánult meg. Az I. kerületre és a XIII. kerület belső, újlípótvárosi részére az 1. pontban jellemzett városközponti sajátosságok, a külső XIII. kerületben, Angyalföldön viszont az 1. pont ipari külvárosokról szóló tendenciái érvényesek, de a tradicionálisan magas társadalmi státuszú Újlípótvárosban fokozottan észlelhető privatizációs folyamatok át tudták venni a munkahelylétesítés területén a dominanciát az iparral szemben.

7. A relatív munkahelyszám-javulás inverziós reprezentánsa a XIX. kerület, ahol a korábbi (1980-ig tartó, a főváros átlagot meghaladó) csökkenési folyamat azóta növekedésre váltott. Kispesten 1980 körül fejeződött be a régi, kisvárosias, tisztviselőtelep-jellegű elővárosi lakónegyed úgyszólván teljes lebontása, ez csökkentőleg hatott a munkahelyszámra, majd az óriás alvó- (lakótelep) város megépítése után a járulékos ellátási igények (óvoda, iskola, kereskedelem, szolgáltatás) kikényszerítették a munkahelyek növekedését, amit a privatizációs folyamat a 90-es években kiteljesített.

8. Végezetül két ún. belső agglomerációs pesti peremkerületben (XVI., XVIII.) relatív javulás jellemezte a munkahelyszám-változást oly módon, hogy 1980-ig folyamatos, azóta pedig gyorsuló munkahelynövekedés jellemzi őket. A jellemzően családiházias, kertvárosi beépítésű, alvó-elővárosokban, továbbá a régi, bizonyos mértékben még vissza is fejlesztett lokális alközpontokban, sőt még a családiházias lakóterületeken is a privatizáció és a munkanélküliség jelentkezése kényszervállalkozók révén növelte a munkahelyeket.

A munkahelykezelés mai gyakorlata

A munkahelyek leépítésének jogszabályban előírt előzetes bejelentése egyre kevésbé tükrözi a munkaadók tényleges munkahelymegszüntetési szándékait és jelentős túlbiztosítást mutat. 1993 folyamán közel 45 ezer munkahely megszűnését jelentették be

előzetesen, ebből azonban csak mintegy 18 600 történt meg (41%). 1994 első két hónapjában még kedvezőbb volt a situáció, mert a leépítésre bejelentett 5000 munkahelynek ténylegesen csak a negyede szűnt meg.

A munkaerőpiac bizonyos stabilizálódását jelzi az is, hogy egyértelműen csökken a bejelentett létszámleépítés. A munkaadók 1990-ben előzetesen még csak 13 333 munkahely megszüntetését jelentették be, a következő évben viszont ennek már többszörösét (59 841). A csúcst 1992-ben volt (61 390 bejelentett megszüntetés), ehhez képest az 1993-as érték (44 928) már javulást jelez.

A fővárosi munkanélküliség a jövőt illetően több kedvező vonással is rendelkezik. Ezek közé tartozik, hogy a regisztrált munkanélküliek átlagosnál nagyobb része vállal „feketén” munkát. A dolog természete miatt erre vonatkozóan pontos adataink nincsenek ugyan, de elég sok munkáltató emleget munkaerőhiányt olyan szakmákban is, ahol a hivatalos adatok szerint jelentős a munkanélküliség. Ennél fontosabb azonban, hogy a fővárosi munkanélküliek túlnyomó része elegendő iskolai végzettséggel rendelkezik ahhoz, hogy valamilyen irányba át lehessen képezni.

Másik lényeges szempont, hogy a munkanélkülieknek csak kb. 1/5-e idősebb 45 évesnél, így az érintettek többségét életkora alapján is érdemes átképezni. Így nem meglepő, hogy a képzési támogatásban részesülők kb. 40%-a budapesti. Az 1993 folyamán átképzésre fordított 911 millió Ft felhasználásával közel 13 ezren jutottak új ismeretekhez, ami a munkanélkülieknek kb. 1/5-ét sem teszi ki.

Az átképzés jelenleg a legfontosabb aktív eszköz a budapesti munkanélküliség kezelésében. Fontosságát jelzi, hogy 1992-ben az átképzés keretében új ismeretekhez jutók száma még a háromezret sem érte el. A munkanélküliek átképzési lehetőségei meglehetősen kedvezőek, mivel kb. 400 szakmában, ill. munkakörben vannak tanfolyamok. Ennek ellenére itt is jelentkezik az általános probléma: semmiféle garancia nincs arra, hogy az új szakmához vagy képzettséghez jutó munkanélküli el is tud helyezkedni. Reprezentatív adatok szerint Budapesten az átképzésben részesültek kb. 40%-a talált magának új munkahelyet.

A józan megfontolás azt diktálná, hogy a kiterjedt átképzési programok 1994-ben is folytatódjanak. Ehhez azonban jelenleg még hiányzik a fedezet egy része, így – remélhetőleg átmeneti – megtorpanás következett be.

Ugyancsak kedvezőtlen jelenségnek ítéltető, hogy különböző okok következtében csak csekély mértékű a részmunkaidős foglalkoztatás és a közhasznú munkavégzés. Magyarországon ma még meglehetősen nagy az idegenkedés a részmunkaidős foglalkoztatástól, a fejlett országokban viszont fontos eszköz a munkanélküliség csökkentésében. Ennek alapján várható, hogy az ilyen fajta foglalkoztatásnak a jövőben nálunk is növekedni fog a szerepe, ehhez azonban szükség van a munkaadók érdekeltségének fokozására is.

IRODALOM

BELUSZKY P. 1992. Budapest és a modernizáció kihívásai. – Tér és Társadalom 6. 3–4. pp. 15–54.

BERTALAN J.–BERTI B. 1984. A budapesti agglomeráció ingavándor-forgalma. – Demográfia 27. 1. pp. 77–97.

Budapest általános rendezési terve. – BVTV, 1988, 253 p.

- Budapest általános rendezési tervkoncepciója. – BUVÁTI, 1993
- A budapesti agglomeráció regionális rendezési terve. – BVTV–PTTV, 1986, 147 p.
- CSANÁDI G.–LADÁNYI J. 1992. Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai. – Akad. Kiadó Bp. 160 p.
- ENYEDI GY. 1992. Budapest Európában. – Tér és Társadalom 6. 3–4. pp. 5–14.
- GYÖRGY P.–Ifj. DURKÓ ZS. 1993. Utánzatok városa – Budapest. – Cserépfalvi Kiadó, Bp. 186 p.
- LADÁNYI J. 1988. A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. – Valóság, 31. 3. pp. 70–81.
- LENCSES F. 1986. A napi ingázás negyedszázada (1960–1984). – Társadalomkutatás 3–4. pp. 50–68.
- PROBÁLD, F. 1974. A Study of Residential Segregation in Budapest. – Annales Universitatis Sectio Geographica 9. pp. 103–112.
- SZELÉNYI I. 1990. Városi társadalmi egyenlőtlenségek. – Akad. Kiadó, Bp. 184 p.
- TAJTI E. 1962. Budapest munkaerővonzása. – Földr. Közl. 10. 3. pp. 255–278.

CONDITIONS OF EMPLOYMENT AND TRENDS OF THEIR CHANGE IN BUDAPEST

by *L. Iván* and *Z. Dövényi*

S u m m a r y

The study attempts

- to review the process of changes in the number of active earners in Budapest showing its main regional processes between 1970 and 1993,
- to demonstrate the changes of their structural distribution for the period investigated,
- to present the changes in the number of workplaces in the capital and their concentration on a district level showing the new trends of spatial changes in the period mentioned above,
- to deal with the policies of workplace management and unemployment problems.

During the 20-year period investigated the volume and share of the active population of Budapest has dramatically fallen in the old built-up inner districts (nos. 1, 5, 6, 7, 8 and 9). On the contrary, the rate of active earners has increased greater than the capital average in the districts of fringe area mainly, where extensive housing estates have been constructed.

But the importance of the residential function of the inner quarters has diminished considerably and this type of function has been transferred into the intermediate and outer zones of the city.

Looking at the structural distribution of active population in Budapest it is obvious that by now the capital has reached the phase of postindustrial development as a consequence of the expansion of its tertiary functions. The former industrial – then tertiary-industrial – metropolis has gradually become a large city with a dominant (60 per cent) share of service activities. By 1990 there was not a single district with industrial character in Budapest.

Originating from the internal pattern of workplaces there is a heavy spatial concentration among them. So there is an 'incongruency' between the number of active earners and the concentration level of workplaces deriving from functional specialization. Namely the majority of (tertiary and quaternary) workplaces concen-

trates in the urban centre (first workplace belt, city, CBD) while the industrial workplaces – along the main transport lines – are regulated into so-called 'sectorial zones' (second workplace belt in the intermediate zone of the capital).

The number of workplaces are decreasing in the inner parts of the city since a long time because of the deconcentrative purposes of city development, the spreading slum areas, the restructuralization of the economy (privatization, postindustrialization) while there is an increase in the number of workplaces in the previously less favoured areas (developing secondary centres, residential quarters with higher prestige, underdeveloped traditional local centres) parallel with the accelerated tertiary type of development taking place on the basis of privatization.

In spite of all these processes the relative concentration of workplaces increase continuously in the city core. It derives from the unfavourable age structure of population in the downtown area, because the measure of decrease in active population in the inner city is far more greater than the rate of decline in workplaces. This situation led to a permanent increase in the relative concentration of workplaces in the city core (CBD functions of the district 5).

A certain stabilization of the labour market in Budapest is marked by the decrease in the announced reduction of employees compared with the highest values in 1992.

As for the future of unemployment situation in Budapest it has more favourable features eg.: a greater part of registered unemployed people can appear on the black labour market than the average and the age structure and educational level of the unemployed in the capital is far more favourable than in the country and their main part is suitable for retraining.

Translated by T. TINER

Egészségügyi környezetinformációs rendszer Budapest

TÓZSA ISTVÁN

Bevezetés és előzmények

A hazai köztudatban a városi térségek kutatásában alkalmazott, új, számítógépes–kartografikus eljárásokat térinformatikai rendszerekként tartják nyilván és a földrajzi információs rendszer szinonimáiként értelmezik. Holott a már több helyen működő, a városi műszaki infrastrukturális létesítményeket helyrajzi számokkal azonosító, grafikus megjelenítésre és adattárolásra használt rendszerek (mint pl. a FÖTÉR vagy a RÁBIFORM) valójában ágazati adatbankok. Ezek kétségtelenül nagy segítséget jelentenek a helyi önkormányzatok műszaki menedzsmentjének, megkönnyítik az adatnyilvántartást és a területi tervezés egyes fázisaihoz hasznos, döntéselőkészítő háttéranyagot szolgáltatnak (hol kell megbontani az útburkolatot egy gázvezeték bekötéséhez stb).

A földrajzi információs rendszer fogalma azonban mást takar. Technikai lényege az, hogy egy-egy területről nagyon sok grafikus alapú adatot (térképet) tud tárolni. Ez eddig megegyezik az ágazati adatbankok technikai kivitelével. Az információs rendszerek programjának sajátja, hogy a bemenő grafikus adathalmazokat össze tudja egymással hasonlítani; ki tudja választani a bizonyos szempontból hasonló adatokat; térbeli kapcsolatokat tud keresni a bemenő adatok között; különböző, tetszőleges mértékben tudja súlyozni a bemenő adatokat, és a súlyozás függvényében újra tudja értékelni, vagy osztályokba tudja sorolni őket. Mindezek nyomán az információs rendszerek programjai minőségileg új, kvázi szintetizált térinformációt tudnak produkálni. Világviszonylatban a két legszínvonalasabb és legismertebb ilyen programcsomag az ARC/INFO és az ERDAS.

A földrajzi információs rendszerek tartalmilag a társadalom teljes környezetének bármely (térképezhető) tényező csoportját reprezentálhatják. Alkalmazásuk lényege az, hogy bármilyen, egymással egyébként akár összehasonlíthatatlan tényezőket is szintetizáltan tudnak értékelni, a vizsgált területet többféle szempontból tudják minősíteni, térbeli előrejelzéseket tudnak készíteni. Így a helyhatóságok munkáját döntéselőkészítő háttérinformációval tudják segíteni (hol legyen forgalomkorlátozás, hol legyen az új iskola stb).

A társadalom teljes földrajzi környezetét olyan sok társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, technikai és természeti tényező építi fel (PÉCSI M. 1979), hogy azok mindegyikének feltérképezése, tárolása és figyelembe vétele még a legtokéletesebb software mellett is lehetetlenség. Ezért a földrajzi információs rendszerek mindig célirányosak; az egy-egy probléma vagy tevékenység szempontjából releváns környezeti tényezők térképes adathalmazává számolnak. A földrajzi információs rendszerek városkörnyezeti alkalmazási lehetőségeinek egyik legteljesebb és legfrissebb áttekintését HUXHOLD, W (1991) nyújtja.

Ez a dolgozat a földrajzi információs rendszereknek a települési közegészségügy terén való alkalmazhatóságát vizsgálja. Az egészségügy földrajzi vonatkozásait OROSZ É. (1988) foglalja össze. Az ún. egészségügy-földrajz általános és a szakorvosi ellátás térbeli különbségeit vizsgálja, az egyes betegségfajták térbeli elterjedését térképezi fel, és próbál környezetfüggő oknyomozást végezni velük kapcsolatban. Ennek során bizonyos környezeti ártalmakat és hatásokat (mérgező anyagokat, sugárzást) valamint a népesség demográfiai jellemzőit is figyelembe kell venni. A most ismertetendő egészségügyi környezetinformációs rendszer tehát egy célorientált, városi, földrajzi információs rendszer, amelyet az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Környezetminősítő Osztályán dolgoztunk ki módszertani alapkutatás keretében 1991–92-ben (GALAMBOS J. et al 1991, 1992; TÓZSA I. et al. 1992).

Egészségügyi információs rendszer Budapesten

A városban élő ember egészségi állapotát, közérzetét, vagyis az életfeltételeinek a minőségét seregnyi hatás és tényező befolyásolja, ill. határozza meg (TÓZSA I. 1992). Némelyik közvetlenül (mint pl. a kipufogó gázok töménysége), némelyik közvetetten (pl. a jövedelemviszonyok), némelyik egyénileg (pl. táplálkozási szokások, stressz), némelyik térképezhetetlenül (pl. vám- és adórendeletek), némelyik pedig áttételesen (pl. az egészségügyi alap- és a szakorvosi ellátás minősége).

Mindegyik tényező és hatás együttes értékelésére nincs lehetőség – elsősorban az adatbeszerzési nehézségek, másodsorban az ehhez szükséges adatbeviteli munka óriási volumene miatt. Az egészségügyi rendszer adatbázisának tehát különbséget kell tudni tennie a városi környezeti hatások között, aszerint, hogy

- melyek befolyásolják leginkább az életminőséget és
- melyek adatai szerezhetőek be vagy mérhetőek meg viszonylag gazdaságosan a feladat és a megoldására szánt pénz volumenének tükrében.

Az itt ismertetendő egészségügyi információs rendszert részben OTKA, részben MTA alapkutatási keretből finanszíroztuk. Célja egy olyan *GIS módszertan* kidolgozása volt, amely *döntésselkészítő háttérinformációt képes szolgáltatni* a helyi önkormányzatok tisztségviselőinek az *egészségügyi alapellátást és a közegészségügyi környezeti adottságokat* illetően. Az egészségügyi alapellátás helyzetét és az azzal kapcsolatos önkormányzati tevékenységek hatékonyságát négy olyan tényező halmaz befolyásolja (az anyagi eszközökön kívül), amelyek adatai még elérhető áron beszerezhetőek és térképezhetőek:

1. a település lakosságának demográfiai és szociális jellemzőinek a térbeli eloszlása;
2. az egyes orvosi körzetekre vonatkozó betegforgalmi és az alapellátás feltételrendszerét jellemző műszaki, személyi és technikai adatok;
3. betegség-előfordulási és -gyakorisági adatok;
4. a környezetszennyeződések és koncentrációjuk térbeli eloszlása.

A fentiek értelmében Budapest belvárosának két kerületében, Józsefvárosban (VIII. ker.) és Erzsébetvárosban (VII. ker.) az alábbi tényezők adatait térképeztük fel:

1. Szociális helyzet (az egyszobás és a fürdőszoba nélküli lakások arányának területi megoszlása); demográfiai mutatók (a 14 éven aluli és a 60 éven felüli, valamint a férfi–nő népesség megoszlása, népsűrűség, a fizikai–szellemi aktív keresők megoszlása).

2. A felnőtt orvosi körzetek adatai: összes betegforgalom évenként, ebből a szakvizsgálatra és a kórházba utaltak száma, valamint a sürgős hívások és a rendszeres látogatások száma külön–külön. A rendelők épületének műszaki állaga, a diagnosztikai műszerezettségük minősége, zsúfoltságuk mértéke, az egészségügyi személyzet bérszínvonal. A gyermekorvosi alapellátás adatai: az összes betegforgalom, a sürgős hívások száma, valamint az egészségügyi és a szociális ok miatt rendszeresen ellenőrzött gyermekek száma évenként és körzetekként. A rendelők műszaki, és a személyzet bérezési adatai.

3. A helyi tüdő- és onkológiai gondozók adatai alapján a településen előforduló leggyakoribb rákfajták (bőr-, emlő-, végbél-, gégerák) és a leggyakoribb légúti megb-

tegedések (bronchitis, asztma, TBC, tumor) területi megoszlása évenkénti bontásban, külön az incidenciák (új esetek) és a prevalenciák (az előző évből áthúzódó esetek) számával.

4. A légszennyező anyagok (NOX, CO és SO₂) területi koncentrációi, a zajszint utcánként, a felületi radioaktivitás háttérszint, a zöldterületek minősége és az ólom felhalmozódási szint az élő szövetekben (a közterületi egyényári vegetációban).

A fenti kb. félszáz tényező térképei jelentik a rendszer adatbázisát. Ha egyes esetekben (betegforgalom, betegségyakoriság) több éves adatsorral rendelkezünk, úgy az adatbázis tényezőinek a száma is nagyobb. A fenti adatbázis kialakítása és vele kerületi szintű egészségügyi információs rendszer kísérleti alkalmazása az említett két budapesti kerületben valósult meg. A rendszer software-je az ALPHA/GIS volt (GALAMBOS J. et al 1989), AT PC konfiguráción, A3-as digitalizáló tábla perifériával. Az alkalmazás célja *demonstrációs* jellegű volt.

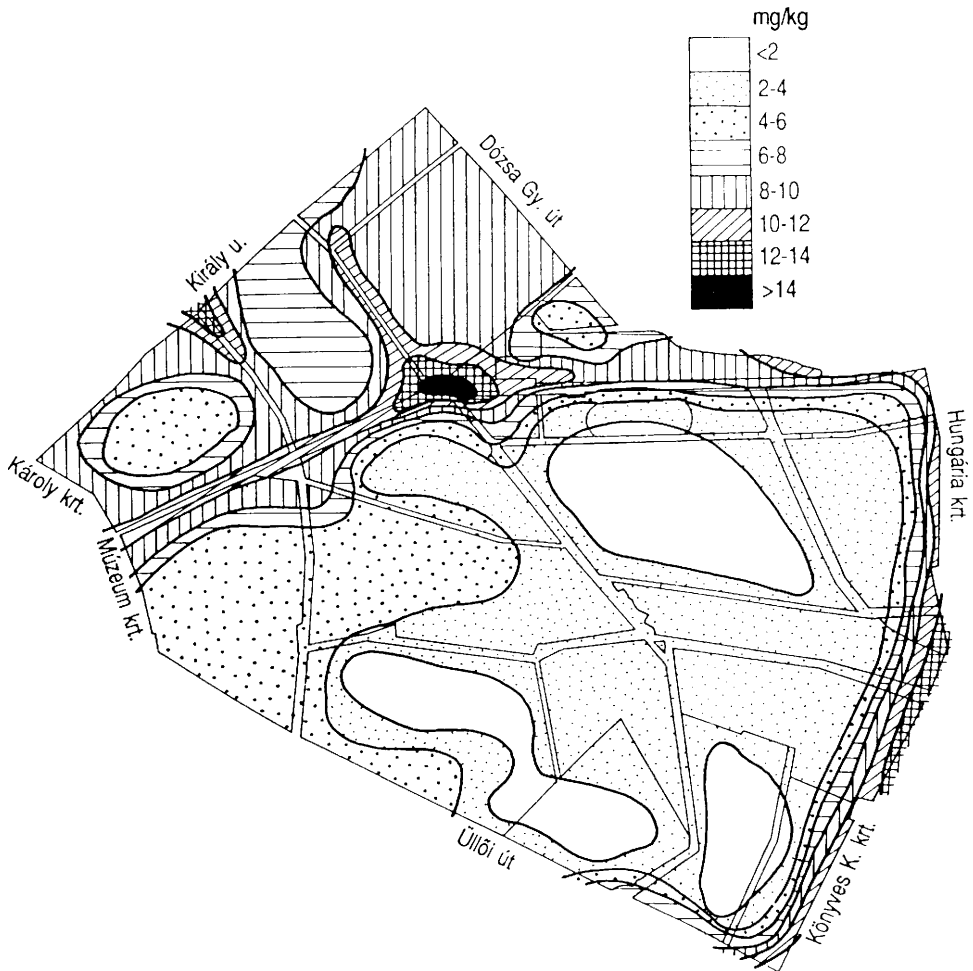
Megjegyzendő, hogy a földrajztudomány kompetenciájába tartozik egy interdiszciplináris területi adatbázis és minősítő, térképszintetizáló program alkalmazási módszertanának a kidolgozása, de nem szándékozik és nem is vállalkozhat a helyhatósági közegészségügy irányításáért felelős tisztségviselők helyeti döntések meghozatalára. Csupán egy olyan *eszközt* ajánl nekik, amelyet mindennapi munkájukban, a döntéshozást alátámasztó, vagy indokló, tudományos alapokon nyugvó információforrásként használhatnak. Ez az eljárás, természeténél fogva, elsősorban térbeli vonatkozású, döntéselőkészítő háttérinformációt nyújthat. Jelen dolgozat erre mutat be demonstratív példákat.

Példák az adatbázisból

Először is, a rendszer adatbázisából válasszunk ki néhány tényezőt (input adatot) azok felbontásának és jellegének a bemutatása céljából. A két belvárosi teszterület ólomterhelését az utak, terek mentén leginkább elterjedt angolperje (*Lolium perenne*) füves vegetáció szöveteibe október elejéig beépült ólom koncentrációval reprezentálhatjuk (*1. ábra*). Az NOX, szint ezen a területen a gépjárműforgalom függvénye, amelyet a 10–14 óra közötti, anticiklonális, szélcsendes (kedvezőtlen) időjárási helyzetben történt mérésorozat eredményeként ábrázoljuk (*2. ábra*). (A térkép az OKI Levegőhigiéniai Osztályának mérési eredményei alapján készült.) A körzetenkénti zsúfoltságot a körzeti orvosi rendelők éves betegforgalmának és a várók négyzetméterének a hányadosa reprezentálja (*3. ábra*). A diagnosztikai műszerezettség minőségét az EKG, a vércukor meghatározók, a vérnyomásmérők, az érszűkület vizsgálók rendelőkénti számából és minőségéből kalkulált index reprezentálja (*4. ábra*).

Az élelmisznövényekben megengedhető ólomkoncentráció: 2 mg/kg. (*1. ábra*). Az ólomterhelés a gépjárműforgalom intenzitásával mutat kapcsolatot, kivéve az uralkodó ÉNy-ias szélirányba eső útvonalakon; ezeken a háttértől függően vagy a szél kísérő hatása (Üllői út, Károly krt., Fiumei út), vagy a szél terhelő hatása (Erzsébet krt. É-i része, Rottenbiller u.) érvényesül. Budapesti viszonylatban is a legkifívőbb ólomterhelés a Baross téren van. Erős a terhelés az uralkodó széliránnyal közel derékszöveget záró, kiemelt forgalmú utakon (Rákóczi út, Könyves Kálmán krt., Hungária krt.).

A rendelőtípusok adatai alapján készített index a rendelkezésre álló diagnosztikai műszerek mennyiségi és minőségi jellemzőinek a függvénye. Mint látható, elég elszomorító az egészségügyi alapellátás illetően kedvezőtlen „környezeti” adottsága. (*4. ábra*).

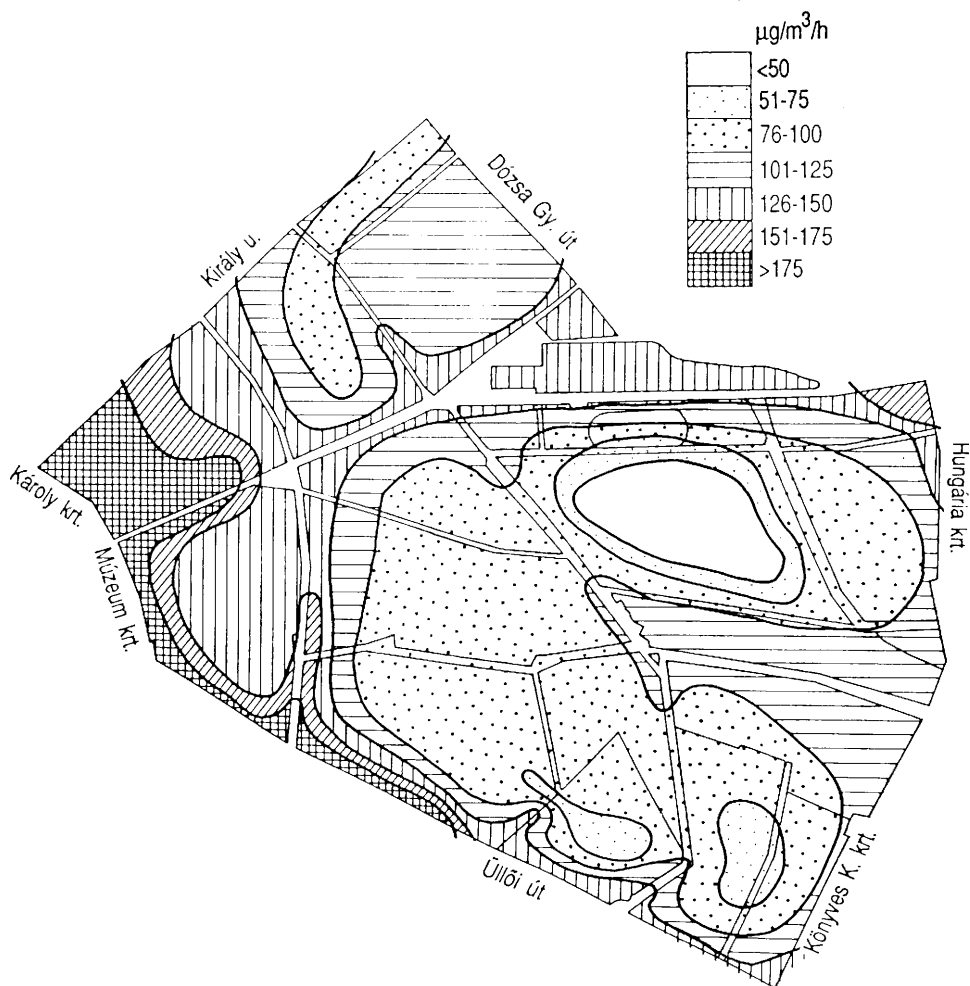

1. ábra. Átlagos ólomterhelés a *Lolium perenne* füves vegetációiban a VII. és VIII. kerületben, 1991. (Egészségügyi határérték: 2 mg/kg)

Lead content in *Lolium perenne* low grass in districts 7 and 8 in 1991 (health limit 2 mg/kg)

Egy demográfiai jellegű példa: a szociális okok miatt gondozott, 14 éven aluliak száma gyermekorvosi körzetenként nagy valószínűséggel az alacsonyabb higiénias feltételekkel bíró cigánylakosság arányát reprezentálja (5. ábra).

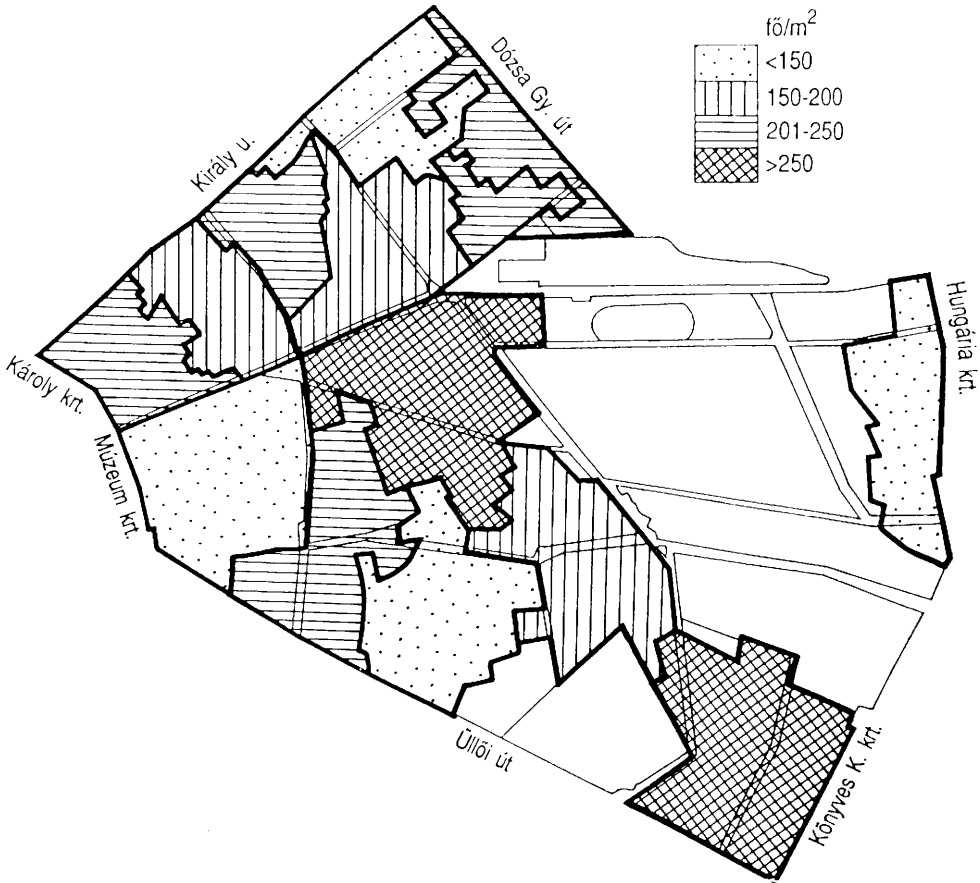
Az egyes betegségek gyakoriság térképét is meg lehet jeleníteni évenkénti bontásban (6. ábra), vagy több év adatainak összehasonlításában A krónikus hörghurutos esetek adatai a VII. kerületi Tüdőgondozó és a Balassa Kórház TBC Intézetének a nyilvántartásából származnak. Megfigyelhető, hogy a legkedvezőtlenebb helyzetű utcaöbölök Józsefvárosban a Mátyás–Teleki–Orczy és Kálvária terek térségében zsúfolódnak. (A nagy népsűrűségű józsefvárosi lakóteleptömb magas értékét nem kell tekintenünk.) Ez a terület nem esik egybe a körutak, a Rákóczi és az Üllői út térségére koncentrált maximális légszennyezettségű területekkel; ebből arra lehet következtetni, hogy a krónikus légcsőhurut gyakorisága elsősorban a slumosodó városrészek kedvezőtlen lakásminőségével hozható kapcsolatba. Valóban: ezen városrészekben a fürdőszoba nélküli és az egyszobás lakások aránya egyaránt magas.

2. ábra. Az NO-háttérkoncentráció jellegzetes eloszlása egy anticiklonális időjárási helyzetben, hétköznap, nappal, 1990-ben. (Egészségügyi határérték: $100 \mu\text{g}/\text{m}^3/\text{h}$)

A characteristic distribution of average nitrogen-oxide background emission under anticyclonic weather conditions on weekdays, midday in 1990 (health limit $100 \mu\text{g}/\text{m}^3/\text{h}$)

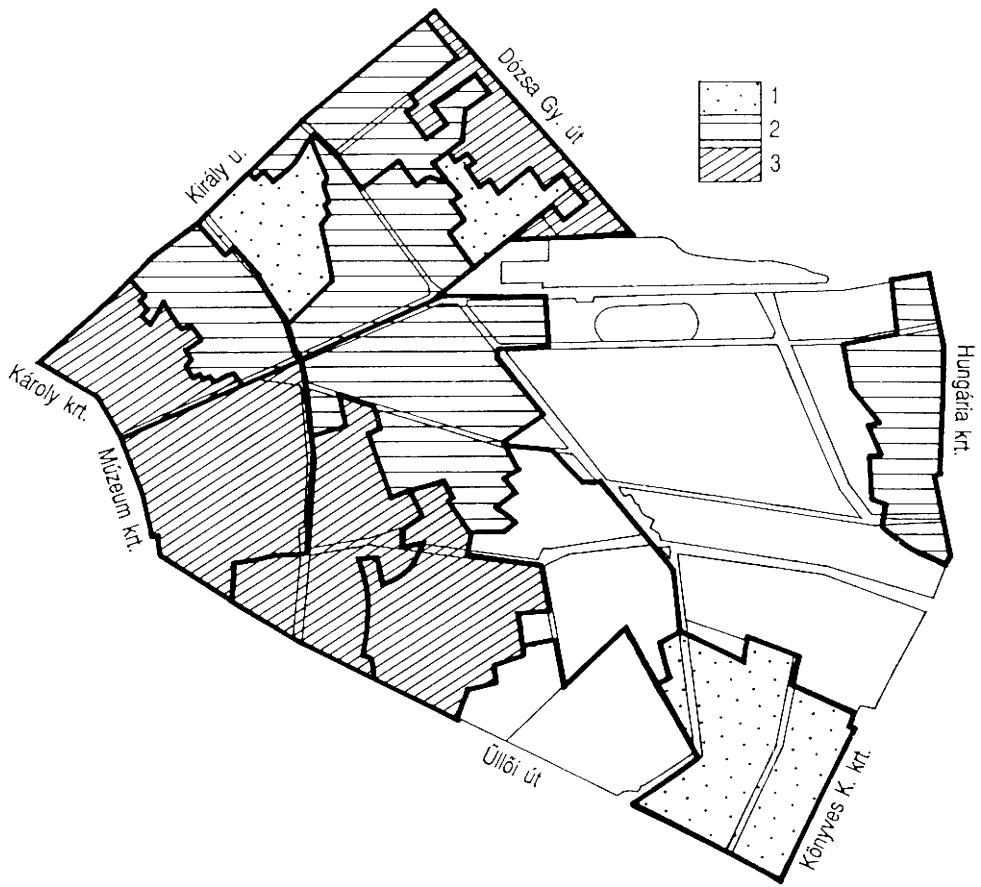
Az itt bemutatott 6 tényező mellett a rendszer még legalább 70 db bemenő, térképes adathalmazzal rendelkezik a két kerületre; azokkal, melyeket az „Egészségügyi információs rendszer Budapesten” című fejezetben soroltam fel.

3. ábra. Az orvosi rendelőintézetek zsúfoltsága 1992-ben
 Crowdedness of the doctors' offices in 1992

Az egészségügyi információs rendszer alkalmazása a VII. és a VIII. kerület példáján

Az 1000 főre jutó halálozások az 1986–89 közötti időszakban Magyarországon 13,4–13,8 között változtak. Budapest 13,3–14,7-es értékkel a megyékhez képest az egyik legkedvezőtlenebb adottságú hely. Ugyanebben az időszakban a 19 megye és Budapest viszonyában a főváros a daganatos haláloki főcsoportban mind a négy évben az első volt, 10 ezer lakosra 33,9–35,6-os értékekkel (TAKÁCS S. 1992). Tehát a főváros éppen elég kedvezőtlen egészségügyi mutatókkal rendelkezik ahhoz, hogy egy egészségügyi információs rendszer teszterületét itt jelöljük ki.

4. ábra. Az orvosi rendelők diagnosztikai műszerezettségének szintje 1992-ben. – 1 = elégtelen; 2 = rossz; 3 = közepes

Number and technical condition of the diagnostic instruments of the doctors' offices in 1992. – 1 = insufficient; 2 = bad; 3 = medium

Demográfiai és szociális oldalról a közegészségügy negatív kondícióját jelentik azon helyek, ahol egybeesik: a fürdőszobás lakások legkisebb, az értelmiségi aktív keresők legkisebb, a népsűrűség legnagyobb, az idős korú népesség legnagyobb és az egyszobás lakások legnagyobb részaránya. Erzsébetvárosban ez a Péterfy S.u., a Murányi u., a Landler J. u. és a Nefelejcs u. által határolt városrész (7. ábra, a).

Jobb diagnosztikai műszerezettséget kell(ene) biztosítani azon városrészek rendelőkben, ahol a 14 éven aluli, a 60 éven felüli és a női népesség legnagyobb részarányai egybeesnek. Erzsébetvárosban a Rottenbiller, a Landler, a Nefelejcs utcák és a Baross tér által határolt városrész ilyen (7. ábra, b).

A közlekedés füstjei és zajai okozhatnak negatív közegészségi adottságot azokon a helyeken, ahol egybeesik a legmagasabb utcai hangnyomásszint, a legintenzívebb

5. ábra. A szociálisan veszélyeztetett 0–14 éves gyermekek becsült száma gyermekorvosi körzetenként, 1992
 Estimated number of children of 0-14 socially endangered in children's doctors' districts in 1992

gépjárműforgalom és a nehézgépjárművek legnagyobb részaránya. Ilyen útszakasz Erzsébetvárosban a Thököly út, az Erzsébet körút a Dohány utcáig, a Rottenbiller utca a Dohány utcáig, a Károly körút a Wesselényi utcáig, valamint Rákóczi út a Síp utcáig (7. ábra, c).

Meg lehet vizsgálni egy-egy kerület légszennyezettségi helyzetét is. Józsefvárosban pl. erősen légszennyezettnek mondhatók azon városrészek, ahol a CO és NO szint négy időjárási helyzetben háromszor haladta meg az egészségügyi határértéket; közepesen szennyezettek azok a részek, ahol négyből két esetben történt túllépés; és gyengén szennyezettek azok, ahol négyből csak egy esetben. A többi városrész viszonylag nem tekinthető szennyezettnek, hiszen a jellegzetes időjárási helyzetekben való mérési alkalmakkor nem észleltünk határérték túllépést bennük (8. ábra).

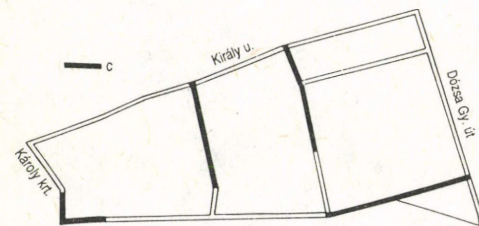
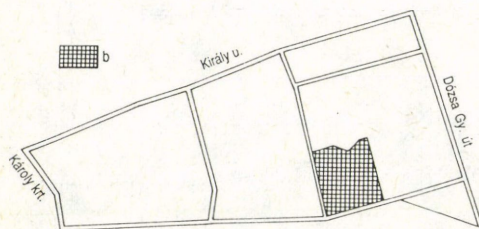
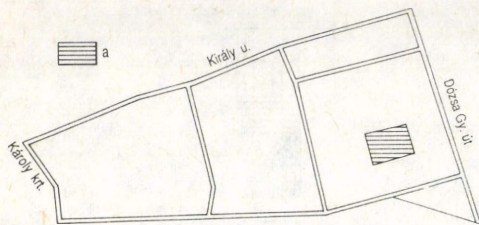

6. ábra. A Bronchitis esetszáma a VII. és VIII. kerületben utcatömbönként, 1992. – a = közterület vagy intézmény; b = nincs regisztrált eset

Registered cases of Bronchitis in districts 7 and 8 concerning street blocks in 1992. – a = public area or institution; b = no case registered

A méréseket az OKI Levegőhigiéniai Osztálya végezte két jellegzetes időjárási helyzetben, négy légszennyező komponensre. Ezek közül a CO és NO a legveszélyesebb; a minősítő térkép ezek határérték-túllépéseit összesíti. Ezek szerint a zöldterületekben nagyon szegény, nagyforgalmú utak által határolt Belső-Józsefváros (a József és a Múzeum körút közötti városrész) a legkedvezőlenebb térség.

A négy leggyakoribb rosszindulatú daganatos megbetegedések száma is megfigyelhető a rendszer segítségével, utcatömbönként. Józsefvárosban pl. a regisztrált emlőrákos esetek száma az 1988-91 közötti 4 éves időszakban egyes városrészekben szignifikánsan nőtt, máshol csökkent vagy stagnált, ill. volt, ahol semmilyen tendencia sem volt kimutatható (9. ábra).

7. ábra. Az egészségügyi információs rendszer alkalmazása Erzsébetvárosban. – a = közegészségügyi szempontból negatív kondicionáltságú városrész; b = az orvosi rendelők diagnosztikai műszerezettségét tekintve kedvezőtlen adottságú városrész; c = az egészségre leginkább ártalmas gépjárműforgalmi hatáseggyüttesű útszakaszok

Application of health information system in Erzsébetváros District. – a = negative public health conditions; b = disadvantageous conditions of the diagnostic instruments in the doctors' offices; c = sections of streets with the most dangerous totality of motor traffic emissions

Az adatok a kerületi Onkológiai Gondozóban regisztrált eseteket tükrözik. A rendszer most négy év területi adatsorát hasonlítja össze. Ahol minden évben emelkedő számú új, emlőrákos esetet regisztráltak, ott növekvő a tendencia; ahol évente csökken az új esetek száma, ott csökkenő; ahol évente változatlan a szám, ott stagnál. Leginkább a Kálvária (volt Kulich Gyula) tér környékén emelkedik a megbetegedések gyakorisága. Megjegyzendő, hogy ebben a városrészben a radioaktív háttérsugárzás is kerületi maximumot (20 mikroröntgenet óránként) mutat! Az ilyen összefüggés is az információs rendszer segítségével válhat nyilvánvalóvá.

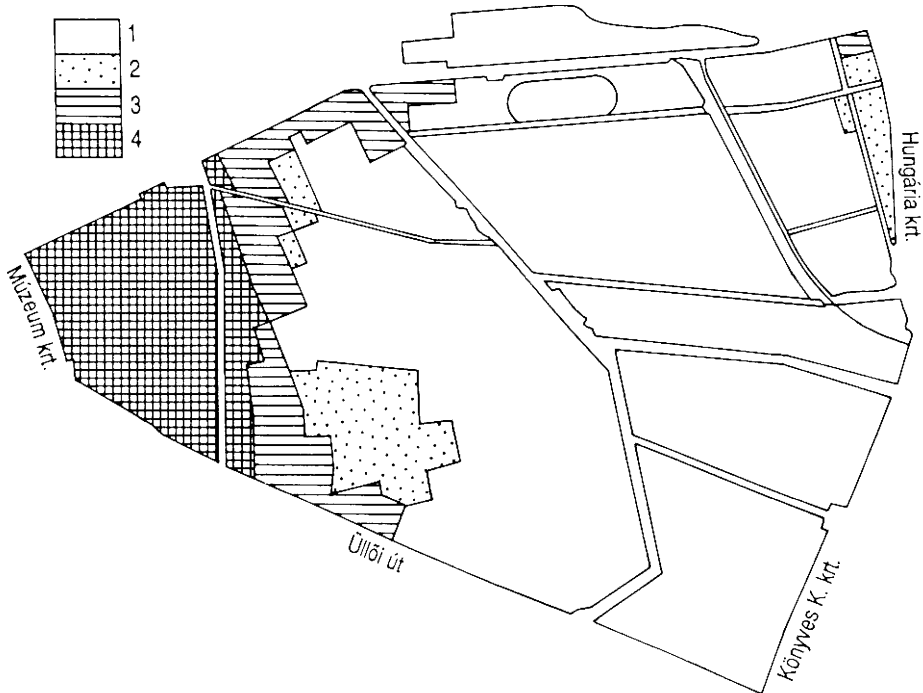
Faktoranalízissel kiszámítható az is, hogy az egyes rendelőkre vonatkoztatva, sorrendben mely tényezők gátolják leginkább a gyógyítás hatékonyságát (1. táblázat). Az ilyen információ pl. a rendelkezésre álló pénzüsszegek rendelőnkénti elosztásánál szolgálhat döntéselőkészítő háttérinformációként az alapellátásért felelős önkormányzati tisztviselők kezében.

Végül egyfajta értékmérőként az egyes rendelők potenciális teljesítményét össze lehet hasonlítani a tényleges betegforgalmukkal, így meg lehet állapítani az „erőn” felül teljesítő rendelők sorrendjét. Az ún. potenciális teljesítmény annál kedvezőbb, minél magasabb az orvosok és a nővérek átlagbére, minél jobb a műszerezettség, minél jobb az épület műszaki állaga, minél több a rendelő éves fenntartására fordított összeg és minél kisebb a zsúfoltság. Természetesen egy kedvező potenciális teljesítmény csak a normális munkafeltételek meglétét jelenti. Az ilyen sorrendiség nem negatív szankcionálásra ajánlható, hanem az „erőn” felül teljesíteni kényszerülő rendelők dotációjának „tudományosan megalapozott” háttérinformáció alapuló elosztására.

1. táblázat. A hatékonyságot gátló tényezők sorrendje¹

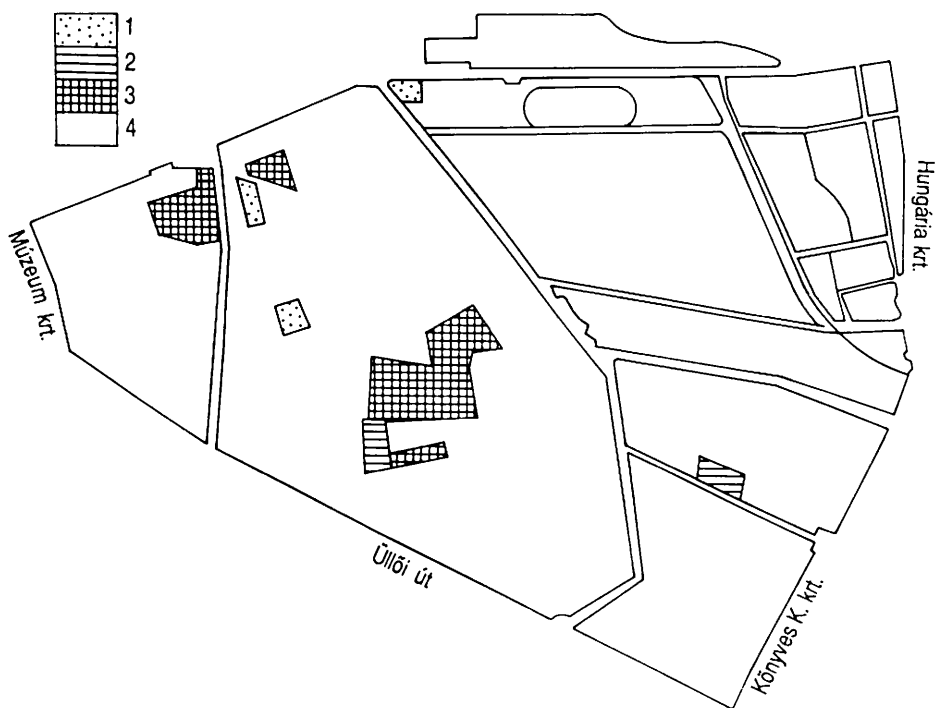
A rendelő helye (ker.)	Épület			Orvosi bérszínvonal
	állag	zsúfoltság	műszerezettség	
Csengery u. (VII.)	4	2	1	3
Dembinszki u. (VII.)	3	4	1	2
Dózsa Gy. út (VII.)	3	1	4	2
Klauzál u. (VII.)	1	4	2	3
Péterfy u. 8. (VII.)	1	3	2	4
Péterfy u. 47. (VII.)	2	3	1	4
Wesselényi u. (VII.)	3	1	4	2
Auróra u. (VIII.)	4	2	1	3
Baross u. (VIII.)	3	4	1	2
Hungária krt. (VIII.)	1	3	4	2
Rigó u. (VIII.)	3	4	2	1
Szigony u. (VIII.)	4	3	2	1
Trefort u. (VIII.)	1	4	3	2
Vajda P. u. (VIII.)	4	1	2	3

¹A két kerület 14 rendelője közül 5-ben az elégtelen műszerezettség, 4-ben az épület rossz állaga, 3-ban a túlzásúfoltság, 2-ben pedig az alacsony orvosi bérszínvonal számít a hatékonyságot leginkább gátló tényezőnek.

8. ábra. Józsefváros légszennyezettségének alakulása utcatömböként, 1990. – 1 = egészségügyi határérték alatti; 2 = gyengén; 3 = közepesen; 4 = erősen szennyezett terület

Air pollution of the Józsefváros District regarding street blocks in 1990. – 1 = below health limit, 2 = slightly, 3 = medium, 4 = strongly polluted area

9. ábra. Az emlőrákos megbetegedések tendenciájának alakulása Józsefvárosban 1988–1991 között. – 1 = csökken; 2 = stagnál; 3 = nő; 4 = nincs tendencia

Tendency of the occurrence of registered mamillary cancer cases in the Józsefváros District between 1988 and 1991. – 1 = decreasing; 2 = stagnant; 3 = increasing; 4 = no tendency

IRODALOM

- GALAMBOS J. et al. 1989. A földrajzi környezet állapotváltozásainak monitoringozása – Műhely 2. 2. 40 p.
- GALAMBOS J. et al. 1991. Erzsébetváros egészségügyi információs rendszere. – Kézirat, MTA FKI Bp. 28 p. + 75 melléklet
- GALAMBOS J. et al. 1992. Józsefváros egészségügyi információs rendszere. – Kézirat, MTA FKI Bp. 28 p. + 79 melléklet
- HUXHOLD, W. 1991. An introduction to urban GIS. – Oxford University Press, 327 p.
- OROSZ É. 1988. Az egészségügyi rendszer földrajzáról. – Tér és Társadalom 2. 4. pp. 29–50.
- PÉCSI M. 1979. A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése. – Földr. Közl. 27. 1–3. pp. 17–27.
- TAKÁCS S. 1992. A környezet és ember – avagy ki kit veszélyeztet? – Borsodi Műszaki Gazdasági Élet 5–6. pp. 245–254.
- TÓZSA, I. et al. 1992. Public health information system for the Erzsébetváros District of Budapest. – Geographia Medica 22. pp. 75–91.
- TÓZSA I. 1992. A földrajzi környezet humánökológiai tényezői. – Műhely 5. 10. 22 p.

PUBLIC HEALTH INFORMATION SYSTEM IN BUDAPEST

by I. Tózsza

S u m m a r y

A special geographical information system was elaborated in the Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences in 1991–94. It is a spatial, graphic system consisting of 4 types of data concerning public health. The 4 data fields are demography and living conditions (age, sex, job and density of population, social characteristics of flats), environmental pollution (the distribution of air polluting elements, noise and radiation levels, traffic intensity, wind ventilation, green area quality), data concerning the National Health Insurance district doctors' surgeries (like the turnover of the patients, number of urgent calls, that of the hospitalized, quality of the diagnostic instruments serving the doctors, technical state of the buildings of the surgeries), and the spatial distribution of the registered cases of certain diseases (like mammary cancer, bronchitis, melanoma).

This data was collected, mapped and digitized in a test area of Budapest City. The data base consists maps for the years 1986, 1991 and 1994, so the changes can also be examined during this period. The GIS programme enables the user to display each map and to compare several ones of them and to assign scores to each map and to assess them altogether in order to obtain a synthesized map showing the totalized effect of different spatial data. So ranking and site selection functions can be performed on the test area.

This information system is meant to be used by experts of the local authority, the self-government, which is responsible, among other things, for public health management in the district. The system stores and operates with up-to-date graphic information visualized by maps showing the street network to help orientation.

Translated by the author

Kőszegfalvi György – Sikos T. Tamás: Városok és falvak infrastruktúrája. MTA FKI, Bp. 1993. 124 old.

Az infrastruktúrával kapcsolatos önálló földrajzi kutatások hosszú ideje háttérbe szorultak a magyar geográfiában, mivel az infrastrukturális tényezők terület- és településfejlesztésben betöltött szerepének értékelésére a korábbiakban általában csak egy-egy térségre kiterjedő komplex vizsgálat keretében került sor. Az eddigi mulasztások részbeni pótlására törekszik nemrég megjelent könyvével a szerzőpáros, akiknek eddigi munkásságát számos, a témakörhöz kapcsolódó könyv, könyvrészlet és tanulmány fémjelzi.

KŐSZEGFALVI Gy. és SIKOS T. T. közös műve lényegében három nagyobb egységre oszlik. A SIKOS T. T. által írt első, elméleti fejezet (Az infrastruktúrával kapcsolatos főbb nézetek és azok kritikái. Egy szintézis lehetősége) sokak számára bizonyára nem tűnik újdonságnak, mivel ez a Földrajzi Értesítő 1985. évi 4. füzetében megjelent tanulmány változatlan tartalommal és formában való utánközlése. (Az anyag valószínűleg szerzői megfontolásból, „ismétlés a tudás anyja” alapon került be a kötetbe.)

A második fejezetben (Városaink infrastrukturális ellátottsági viszonyai) KŐSZEGFALVI Gy. tömören összefoglalja mindazokat a sajátosságokat, amelyek különböző nagyságrendi kategóriákba tartozó városaink alapvető infrastrukturális ellátottsági helyzetét a 90-es évek elején jellemezték. A tárgyszerű értékelést a fejezet végén gondolatébresztő pontok zárják, amikben a Szerző két lényeges dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a rendszerváltás körülményei között a legégetőbb problémák sürgős orvoslásán túl nem szabad elfeledkezni a hazai városfejlesztés új koncepciójának a kidolgozásáról. Az infrastruktúra fejlettségnek ugyanis a komplex városfejlesztés szerves részét kell alkotnia, szakítva annak eddigi, fejlődést követő jellegével (ami a valóságban elmaradásban nyilvánult meg). Másrészt nagytérési szinten reális veszélye van annak, hogy

nagy városrégióink (pl. dunántúli, alföldi városi térségek) infrastrukturális fejlődésbeli különbségei tovább növekednek, amit együtt jár a gazdasági fejlettség területi differenciálódásának fokozódásával. Hasonló veszély mutatkozik az egyes nagytérségeken belül a településhierarchia különböző lépcsőfokain álló városok infrastrukturális fejlődési kilátásait illetően is, amelynek további torzulása nem lenne kívánatos jelenség.

A harmadik, a könyv terjedelmének több mint felét kitevő, táblázatokkal és ábrákkal gazdagon illusztrált fejezet (Regionális fejlődés és a lakossági infrastruktúra) SIKOS T. T. munkája. A fejezetben a Szerző hazánk falusi településeit osztályozza lakossági infrastruktúrájuk típusai alapján. (Erre elsősorban nem a túl általánosnak tűnő fejezetcím, hanem a könyv harmadik részének tartalmát leginkább kifejező alcím – A falusi települések lakossági infrastruktúrájának típusai – utal.)

A falusi infrastruktúra kutatással kapcsolatos elméleti és módszertani kérdések (pontértékekkel való minősítés, faktor- és clusteranalízis) bemutatása és indoklása után a Szerző a községek lakossági infrastruktúrájának öt nagy típusát (kezdeti, gyengén fejlett, átlagos, átlagosnál kedvezőbb, valamint kisvárosi jellegű infratraktúra típus) – azon belül azok altípusait – különbözteti meg, majd a településeket az infrastrukturális ellátottság regionális szempontjai alapján vizsgálja. Az eredmény itt is öt olyan térségtípus (fejletlen, gyengén fejlett, átlagos fejlettségű, átlagosnál fejlettebb, továbbá gyors növekedést elérő térség) elkülönítése, amelyek a lakossági infrastruktúra szignifikáns jegyei alapján számottevő eltéréseket mutatnak egymástól.

Míg az első tipizálás elsősorban a településnagyság, a foglalkozási szerkezet és az infrastrukturális ellátottság közötti összefüggéseket érzékelteti, addig a második fajta típusképzés főleg a településfejlődés (ill. visszafejlődés) eltérő gazdasági feltételeit és a városhálózat falusi környezetre kisugárzó hatását tükrözi.

A rövid, összegző cíllal fródott negyedik fejezet nagyrészt a városok fő problémáit és a gondok lehetséges megoldásának módozatait taglalja. Keveset tudunk meg viszont a Szerzőknek a faluhálózat jövőjére vonatkozó elképzeléseiről.

Végeredményben a könyv a bevezetőjében kitűzött célt – átfogó kép nyújtása az ország településeinek lakossági infrastruktúrájáról, annak szerkezetéről, színvonaláról és állapotáról – lényegében elérte. Zavaró legfeljebb az lehet, hogy a falvak infratraktúrájával kapcsolatos vizsgálatok adatbázisa – és ezt a szerzők sem titkolják – 1980-as, szemben a városok 1990-es adataival, ami a két településkategória ismérveinek azonos időszakra vonatkozó összehasonlíthatóságát szinte lehetetlenné teszi. Gond az is, hogy nincs meg az egyensúly a városokra, ill. a falvakra vonatkozóan leírtak illusztrálásánál sem: a második fejezetből ugyanis teljességgel hiányoznak azok az ábrák és táblázatok, amelyek a falusi térségekre vonatkozó mondanivalót igen gazdaggá és vizuálisan is feldolgozhatóvá teszik, nem beszélve a városokról szóló rész igen szerény statisztikai adatállományáról, ami az olvasóban igazán csak a harmadik fejezet elolvasása után kelt hiányérzetet.

Eltételezve a fentebb említett hiányosságoktól, a könyvet – amelyet válogatott irodalomjegyzék, angol nyelvű összefoglaló, továbbá táblázat- és ábrajegyzék egészít ki – jó szívvel lehet ajánlani az infrastrukturális fejlődés területi–települési vonatkozásai iránt érdeklődő földrajzosok, valamint a területi fejlődési kérdésekkel foglalkozó szakemberek figyelmébe.

TINER TIBOR

A városi személyközlekedés problémáinak összehasonlító földrajzi vizsgálata Bécs és Budapest példáján¹

TINER TIBOR

A nagyvárosi személyközlekedés problémáinak földrajzi szempontú megközelítéséhez több tényező komplex hatásmechanizmusának feltárásával lehet eljutni. Ebből kiindulva az osztrák és a magyar főváros közlekedésében tapasztalható gondok eredetét, jelentkezési formáit, társadalmi–gazdasági hatásait egy viszonylag egyszerű modell felvázolásával igyekszem érzékeltetni (TINER, T. 1989) (1. ábra).

A modell alapelemei, a közöttük meglévő relációk és az egyes elemek egymásra hatásának következményei egyaránt közlekedési konfliktushelyzetekben nyilvánulnak meg. E konfliktusoknak a városi közlekedéspolitikai hosszú távú alakulásában való lecsapódása kényszerítő tényezők feszültségkeltő hatása mellett megy végbe. A megfelelő fejlesztési elképzelések, koncepciók kialakításához ismerni kell a modell működésének lényegi vonásait, és a valóság változásaihoz részben alkalmazkodva, részben a folyamatokat kedvező irányba terelve kell törekedni a társadalmi optimumhoz közel álló megoldások elérésére.

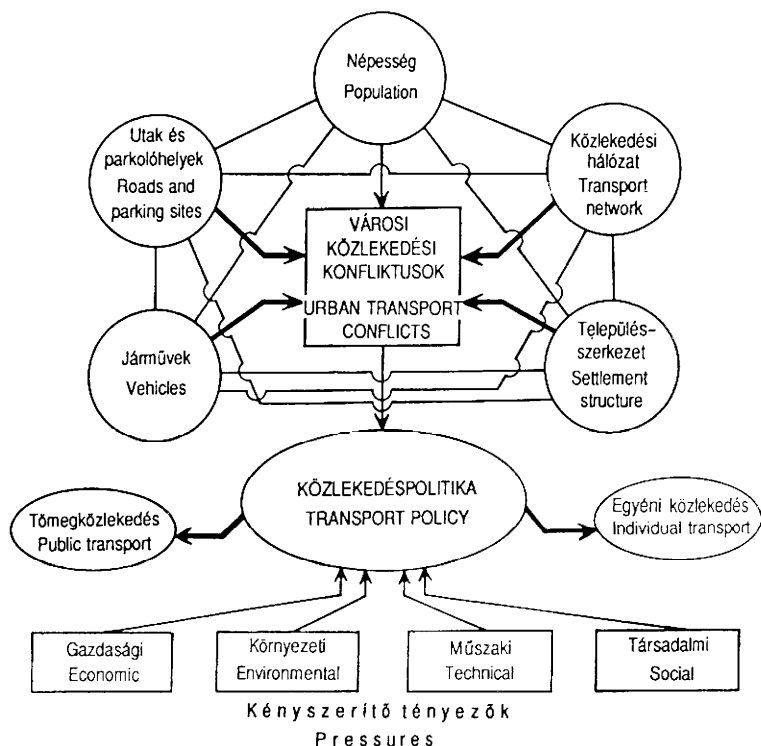
A két főváros közlekedését a fentiek alapján a következő tényezők alapján vizsgáltam: 1. népesség, 2. településszerkezet, 3. tömegközlekedési hálózat, 4. járművek és közlekedési területek, 5. városi közlekedéspolitikai. E tényezőknek a közlekedési konfliktusok kialakulására való hatása a gyakorlatban többoldalúan is fennáll.

Ellentétes népesedési folyamatok és közlekedési hatások

Budapest lakossága az elmúlt negyed században folyamatosan növekedett, s 1965 óta – a hosszú ideje érvényben lévő adminisztratív betelepülés-korlátozó intézkedések ellenére – közel 200 000 fővel (9%-os emelkedés) gyarapodott a népességszám. Ez idő alatt robbanásszerűen emelkedett a főváros agglomerációs zónájának (43 település) lakossága, amely 1989-re már meghaladta a 450 000 főt, az 1965-ös 290 000-rel szemben (55%-os növekedés). Ekkor az agglomeráció gazdaságilag aktív népességének több mint 80%-a ingázó volt.

A főváros és környéke népességszámának intenzív növekedése a közlekedési szükségletek gyors bővüléséhez, a tömeg- és az egyéni közlekedés teljesítményeinek exponenciális növekedéséhez vezetett, amely együtt járt a személygépjármű-állomány gyors mennyiségi növekedésével, a tömegközlekedési járműpark kapacitásának bővülésével. Mindez folyamatos igényt támasztott a gépjárművek korszerűsítésével és a városi

¹ Készült a közép-európai városfejlődés összehasonlító vizsgálata c. OTKA téma keretében, 1991-ben (Téma-vezető: BERÉNYI I.)

1. ábra. A városi közlekedés problémáinak egyszerű modellel való megközelítése
 A simple model-scheme of transport problems in the city

közlekedéshez kapcsolódó szolgáltatásokkal (karbantartó és javító kapacitás, üzemanyagellátás stb.) szemben, miközben egyre nagyobb nehézségekbe ütközött a gépjárműforgalom számára szolgáló út- és parkolóhelyfelület megfelelő mértékű bővítése.

Bécs esetében a fenti időintervallumban a városi népesség komoly mértékű fogyása (1967: 1 650 000 fő; 1988: 1 415 000 fő – 14%-os csökkenés) és az elővárosi népességszám egyenletes emelkedése következett be (360 000-ről 450 000-re – 25%-os növekedés). Ez utóbbi folyamat a belterületi népességnek az elővárosokba való folyamatos kiköltözésére vezethető vissza (szuburbanizáció). A migráció irányában is megmutakozó magasabb szintű gazdasági fejlettség Bécs vonatkozásában az egyéni közlekedés gyors térnyerését hozta magával, ami már a 60-as évektől együtt járt a folyamatot kiszolgáló háttér-infrastruktúra (üzemanyagtöltő hálózat, szervizállomások rendszere, autópályaszakaszok építése stb.) dinamikus kiépítésével. Ezzel egyidőben a tömegközlekedés igénybevétele folyamatosan csökkent (teljesítményeinek mélypontja 1970-re tehető).

Az összehasonlításból kiténik, hogy a személyközlekedési szükségletek és teljesítmények összességüket tekintve mindkét fővárosban növekedtek a vizsgált időszakban, ám szerkezetük – mint az majd látható – lényegesen eltérő vonásokat mutatott.

Megjegyzendő, hogy egyik nagyváros esetében sem hanyagolható el annak a több millió külföldinek a személyforgalma, akik üzleti, idegenforgalmi stb. célból felkeresik a metropoliszokat. Részarányuk Bécs és Budapest tömegközlekedésében és személygépkocsi-forgalmában folyamatosan növekvő.

Városszerkezeti hasonlóságok

A két közép-európai főváros történelmi gyökerekre visszavezethető *városszerkezeti* fejlődése sok hasonlóságot mutat. A belső területek sugárutas-körutas struktúrája a századfordulóra kialakult, ami azóta is biztosítja a két nagyváros áttekinthetőségét az ideérkező idegenek számára s jó tájékozódási lehetőséget nyújt lakóinak.

A közigazgatási, üzleti-kereskedelmi és idegenforgalmi funkcióknak a belvárosban való koncentrálódása; a munkahelyek és a lakóterületek elkülönülése, a város peremén kinövő lakótelepek is hasonlóságról tanúskodnak. Budapestnél azonban e térszerkezeti elemek aránya és térbeli elválasztódása sokkal élesebb, mint a császárvárosban, ráadásul nálunk a külső kerületek közötti hatékony kapcsolatteremtést egy belváros-centrikusan kiépített közlekedési hálózat szolgálja, amely – megfelelő színvonalú és kapacitású transzverzális úthálózat híján – nagy mennyiségű időrabló és költséges utazásra kényszeríti Budapest lakóinak jelentős részét.

A városi közlekedési hálózatok kiépítettségének főbb különbségei

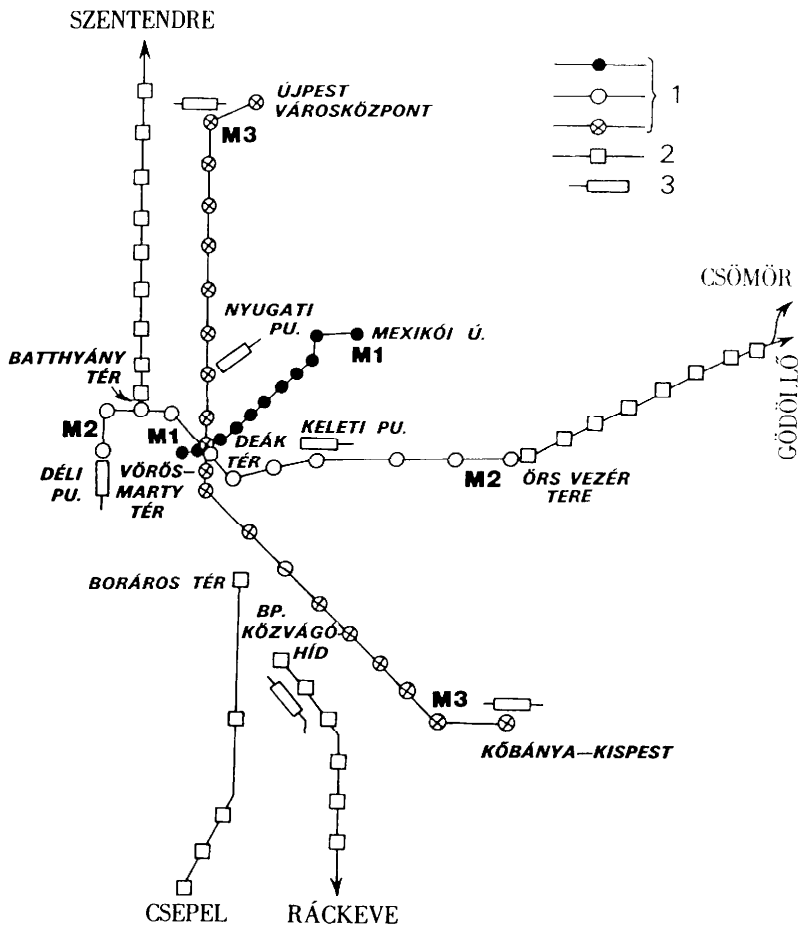
A két világváros tömegközlekedési színvonalában fennálló különbségeket jól érzékeltetik Bécs és Budapest *kötőpályás gyorsforgalmi hálózatának* (földalatti vasút, HÉV) formájában és kiépítettségében meglévő eltérések (2., 3. ábra).

Budapesten a hálózat túlcentralizált. A város egyetlen pontjában (Deák tér) fut össze a három földalatti vasútvonal. Közülük a két nagy kapacitású metróvonalnak az egyik fő feladata a három fejpályaudvar (Keleti, Nyugati, Déli), valamint két HÉV vonal (a gödöllői és a szentendrei) egymással való összekötése. E formáját tekintve „fa” alakú hálózatnak a városon belüli forgalmon túl viselnie kell két országrész vasúti tranzitutasforgalmának terheit (Magyarország K-i és Ny-i részei közötti utasáramlást), valamint az agglomeráció ingázóinak jelentős hányadát, ami a budapesti metróvonalakat munkanapokon a permanens zsúfoltság állapotában tartja.

Bécs gyorsvasút-hálózatának három fő jellemzője van (H. WARMUTH 1989):

a) A meglévő földalatti vonalak (U-Bahn) úgy épültek ki, hogy egyesítik a sugaras és átlós szerkezet előnyeit (ehhez idomul az 1989-ben elkészült negyedik vonal, az U6); s erre a szerkezetre épül rá a közeljövőben megvalósuló, a Schwechat-i nemzetközi repülőtérrel a belvárossal összekötő ötödik vonal (az U3) is.

b) A jól kiépített városi gyorsvasúthálózat (Schnellbahn) nyolc vonala az Osztrák Államvasutak (ÖBB) fejpályaudvaraihoz csatlakozva, az U-Bahnok nagy részét mentesítve oldja meg a Bécsen átmenő utasforgalmat s egyben összekapcsolja az elővárosokat az átmeneti városi zónával, ugyanakkor elkerüli a városközpontot. A gyorsvasút-hálózat bővítése, az új külvárosi átlós vonalak építése évek óta folyamatos, s a meglévőkön második vágány építése, a forgalom sűrítése jelentősen hozzájárul a bécsi tömegközlekedési kínálat bővüléséhez.

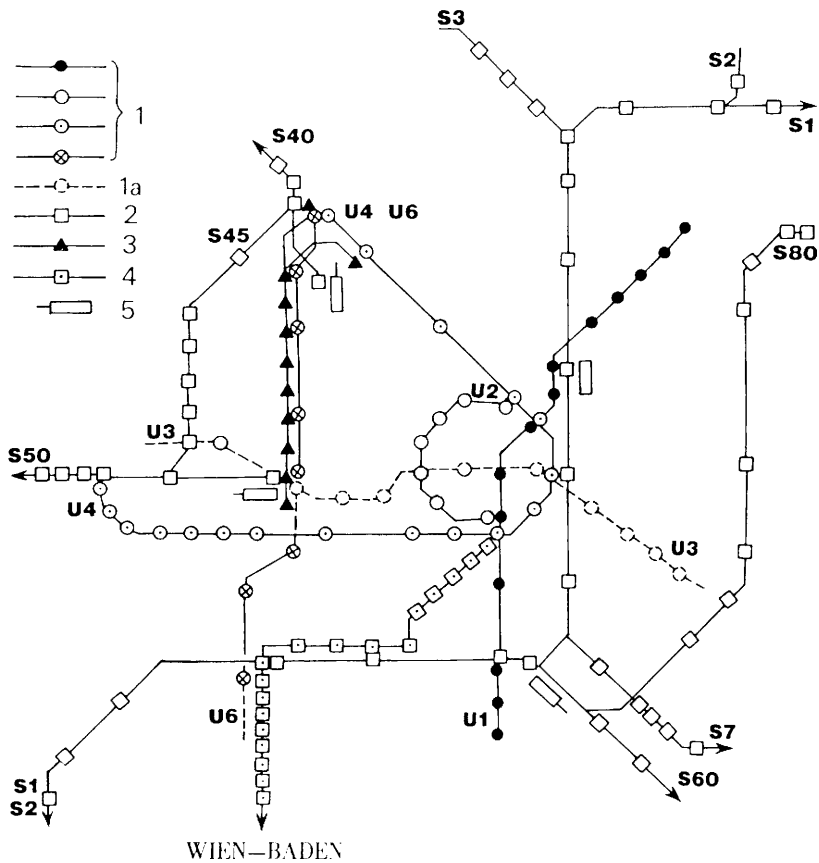

2. ábra. Budapest városi gyorsvasúthálózata. – 1 = földalatti vasút (metró); 2 = helyi érdekű vasút (HÉV); 3 = személypályaudvar

Rapid transit network in Budapest. – 1 = underground; 2 = local suburban train (HÉV); 3 = railway station for passenger traffic

c) A Gürtel (Körút) egy részén futó városi vasút (Stadtbahn) kétvágányúvá való átépítése folyamatban van (1989). Valódi HÉV vonalként (Localbahn) funkcionál az a Wien-Badenba vezető vonal, amelyet az utóbbi években egészen a belváros széléig (Opernring) bevezettek.

Budapesten az elmúlt évtizedben a kötöttpályás tömegközlekedési hálózatoknál történt fejlesztések sajnos igen szerények voltak. Mindössze a város ÉK-i harmadának közlekedési feltételei javultak számottevően a 3. sz. metróvonalnak az Árpád-hídig való meghosszabbítása (1983) után hét évet kellett várni arra, hogy újabb négy állomás létesüljön és a vonal elérje Újpest városközpontját (1990). Eredményként kell elkönnyvelni az 1-es gyorsvillamos pályájának megépítését és fokozatos meghosszabbítását (jelenleg – 1993 – a Bécsi út–Kerepesi út között jár), valamint a szentendrei HÉV

3. ábra. A városi gyorsvasúthálózat szerkezete Bécsben. – 1 = földalatti vasút (U-Bahn), 1a = építés alatt álló földalatti vasútvonal; 2 = városi gyorsvasút (Schnellbahn); 3 = városi vasút (Stadtbahn); 4 = Wien-Baden helyiérdekű vasút (Lokalbahn); 5 = személypályaudvar

Structure of rapid transit network in Vienna. – 1 = underground; 1a = underground line under construction; 2 = rapid city transit (Schnellbahn); 3 = local railway (Stadtbahn); 4 = Wien-Baden local railway (Lokalbahn); 5 = railway station for passenger traffic

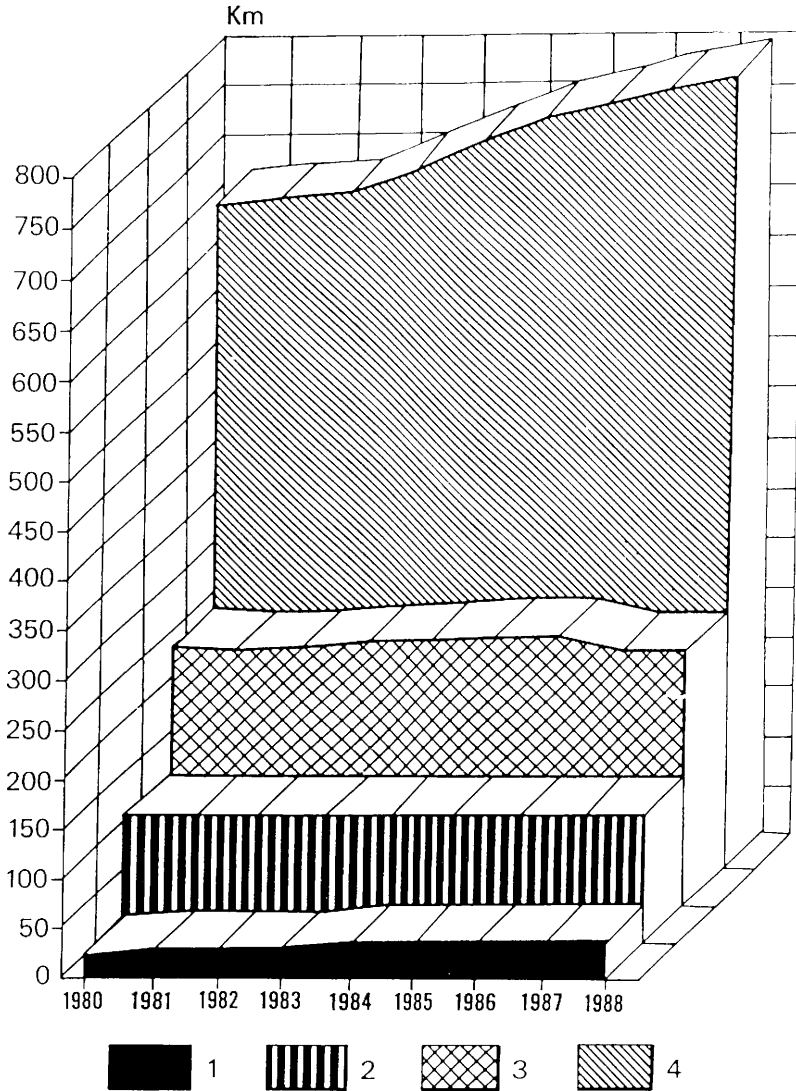
vonalon a járatok sűrítését (1987). Az utazóközönségnek az időjárás viszonyaitól való megvédését szolgálja az utóbbi évben a fedett várakozóhelyek kialakítása a villamos- és autóbuszmegállóhelyeken.

A 80-as évek második felének egyre romló gazdasági körülményei között a fővárosi közlekedés fejlesztésére szolgáló anyagi források vészesen lepadtak, s nagy részük a 90-es évek elején csak a vágányhálózatok fenntartását szolgálja.

A fentiekben kifejtett jellemzők az *autóbusz* közlekedésre is igazak, azaz Bécs: új éjszakai és nappali autóbuszjáratok üzembeállítás, járáthosszabbítások, szállítási kapacitásbővítések és ezek térbelileg arányos elosztása; Budapest: szerény méretű, főként a lakótelepek kiépüléséhez kapcsolódó autóbuszvonal-hosszabbítások a külső kerületek-

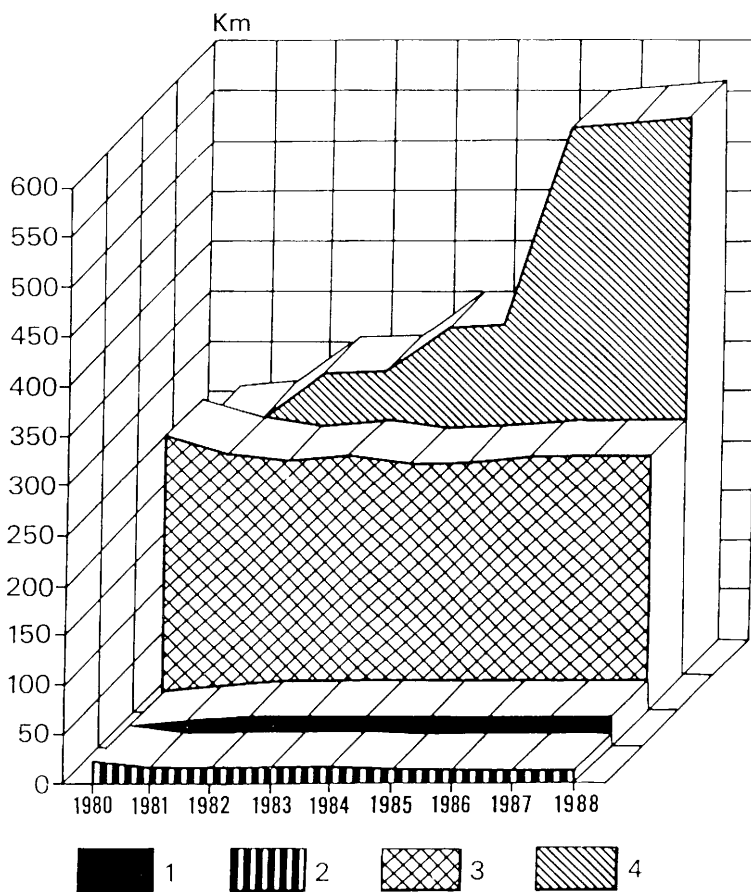
ben, a belső városrészekben viszont járatrítkítások, vonalrövidítések (pl. a 12-es autóbusz esetében). Az elmondottak két diagram (4a., b. ábra) összehasonlításával jól érzékeltethetők.

A tömegközlekedés vonalhosszainak összevetésénél jól látható, hogy a bécsi autóbushálózat vonalainak hosszúsága a 80-as évek eleje óta megdupláződött, ami

4a. ábra. A tömegközlekedés vonalhosszágának változása Budapesten 1980–1988 között. – 1 = földalatti; 2 = HÉV; 3 = villamos és trolibusz; 4 = autóbusz

Change in the length of public transport lines in Budapest between 1980 and 1988. – 1 = underground (metro); 2 = local suburban railway; 3 = tram and trolleybus; 4 = bus

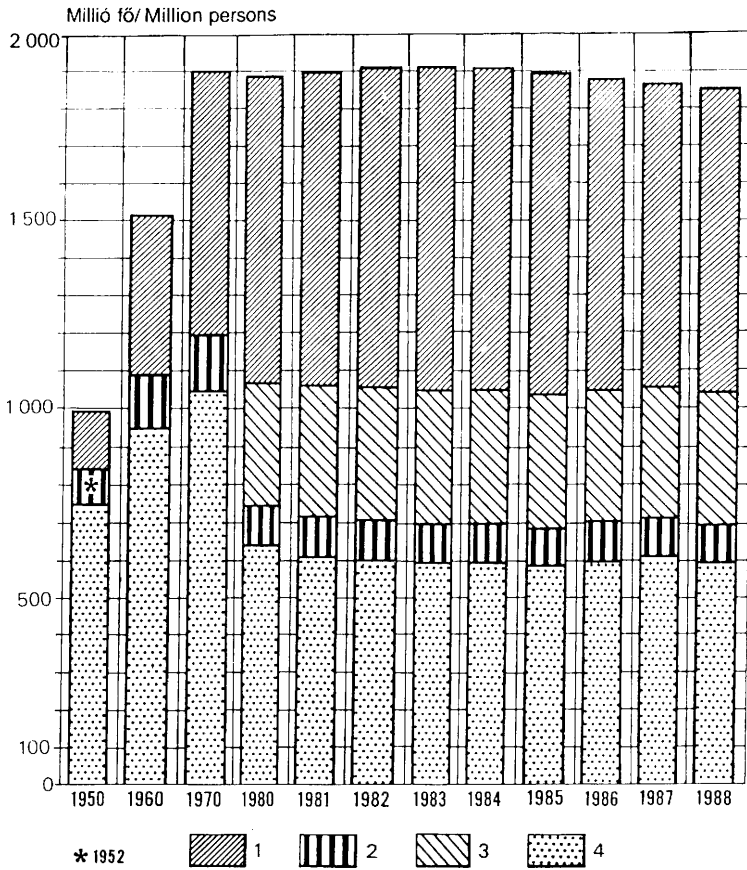
4b. ábra. A tömegközlekedés vonalhosszúságának változása Bécsben 1980–1988 között. – 1 = földalatti vasút; 2 = városi vasút; 3 = villamos; 4 = autóbusz

Change in the length of public transport in Vienna between 1980 and 1988. – 1 = underground; 2 = local railway; 3 = tram; 4 = bus

egyben struktúraváltozást is jelent. Budapesten az autóbuszvonalak hosszának magas aránya több évtizede kialakult, e téren a 80-as évek csak 17–18%-os növekedést hoztak magukkal.

A metró- és a villamosvonalak hosszának mértéke és változása a két fővárosban hasonló. A helyi érdekű gyorsvasút vonalainak teljes hossza Budapest esetében lényegesen nagyobb, mint az osztrák fővárosban, ahol a Schnellbahn hálózat hosszát nem ehhez a kategóriához sorolják.

Az 5a. és 5b. ábrán szereplő diagramok már a személyszállítási teljesítményeknél tapasztalható mennyiségi és szerkezeti változásokról tanúskodnak. Kiténik pl., hogy a bécsi tömegközlekedés teljesítményei a gyors egyéni motorizáció hatására egészen a 70-es évekig csökkentek, majd a közlekedési káosszal fenyegető helyzet megoldására

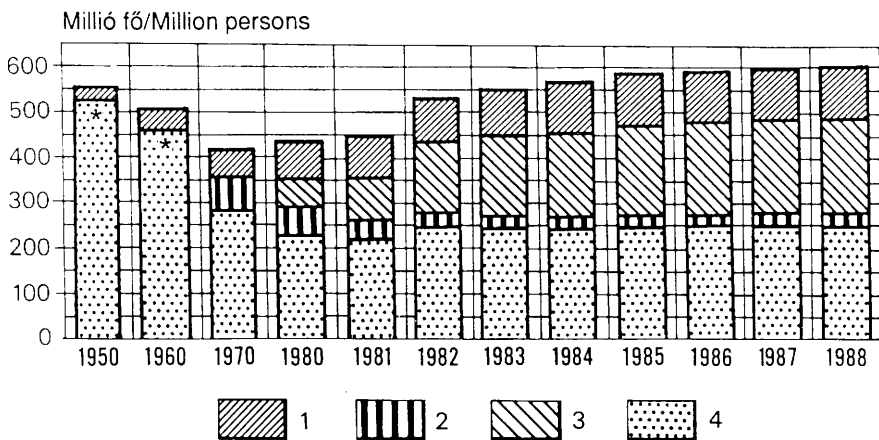
5a. ábra. A tömegközlekedés utasforgalmának változása Budapesten 1950–1988 között. – 1 = autóbusz; 2 = HÉV; 3 = földalatti (metró); 4 = villamos és trolibusz;

Change in the number of passengers in public transport of Budapest between 1950 and 1988. – 1 = bus; 2 = local suburban railway; 3 = underground; 4 = tram and trolleybus

létrejött a tömegközlekedés fejlesztésének prioritást adó új koncepció. Ennek egyik lényegi vonása volt, hogy a személygépkocsi forgalomnak a belváros területéről való kiszorítását – adminisztratív szabályozáson és a forgalomirányítás korszerűsítésén kívül – elsősorban a tömegközlekedés színvonalának és kínálatának javításával lehet elérni, ami a városi költségvetés részéről jelentős anyagi áldozatokat kíván.

Budapesten a lakosságszám gyors növekedéséből (bevándorlás, ingázás) adódó közlekedési szükséglet-növekedés döntő részét a tömegközlekedésnek kellett kielégítenie. A hosszú ideig mesterségesen alacsony szinten tartott egyéni motorizációs szint növekedése csak a 70-es évek közepére érte el azt a mértéket, amely káros hatását kezdte kifejteni a pesti belvárosban (zsúfoltság, légszennyezés).

A városi tömegközlekedés utasforgalmának összvolumenében megmutatkozó Budapest–Bécs: 3–1 arány egyrészt a budapestieknek a BKV járműveire való nagyobb mértékű ráutaltságát, másrészt a magyar járműveknek a bécsiekhez képest relatíve nagy

5b. ábra A tömegközlekedés utasforgalmának változása Bécsben 1950–1988 között. – 1 = autóbusz; 2 = városi vasút; 3 = földalatti; 4 = villamos; * villamos és városi vasút együtt

Change in the number of passengers in public transport of Vienna between 1950 and 1988. – 1 = bus; 2 = local railway; 3 = underground; 4 = tram; * tram and local railway together

zsúfoltságot is jelzik (lakosságárány: Budapest: 1,5 – Bécs: 1; személygépkocsi arány: Budapest: 1,2 – Bécs: 1). Ehhez hozzá kell tenni, hogy a fővárosunkban jelentkező, a bécsinél magasabb fajlagos tömegközlekedési igény kielégítése egy lényegesen rosszabb műszaki színvonalú és előregedett járműpark igénybevételével történik, amelynek kihatásait (javítási költség és idő, üzemanyagfogyasztás, kényelmi színvonal stb.) itt nem részletezem.

Az ábrákból az is kitűnik, hogy míg a bécsi metró fokozatos kiépítése együtt járt az utasforgalom növekedésével (utazási időmegtakarítást kínáló választékbővítéssel), addig Budapesten az új földalatti lényegében a villamosvonalak forgalmát váltotta ki (időmegtakarítás nagyrészt ugyanazon a nyomvonalon).

A tömegközlekedési hálózatok vonalhosszainak és személyszállítási teljesítményeinek összevetéséből egy sajátos „zsúfoltsági tényező” értéke is kiolvasható, amennyiben kiszámítjuk a hálózatok egy km-ére jutó utasszám évi átlagértékét. Az eredmény: Budapest 2,2 – Bécs 1 (azaz nálunk évi 1 630 000 fő, szemben a bécsi 750 ezer utassal), amihez nem is számítottuk hozzá az utazási körülmények színvonalkülönbségéből adódó eltéréseket (pl. a budapesti kedvezőtlen ülőhely–állóhely arányt, a járművek elhasznátságát, tisztasági szintjét stb.).

A jármű–útfelület konfliktus kiéleződésének területei

A közúti forgalomban jelentkező út–jármű konfliktus mindkét város esetében a centrumban éleződött ki a legélesebb formában. A városmag Bécsben és Budapesten egyaránt igen erős forgalomvonzó terület, amelynek jó elérhetősége és annak folyamatos biztosítása közérdek. Ugyanakkor meg kell óvni a belvárost a növekvő motorizáció egyre súlyosabb károkat okozó negatív hatásaitól; mindenekelőtt attól, hogy az állóforgalom parkolóhelyé változtassa a kis terület utcáit és tereit, megbénítsa a felszíni tömegközle-

kedést és az áruszállítást, gátolja a gyalogosforgalmat; attól, hogy a sok mozgó jármű miatt elviselhetetlenné váljon a légszennyezés, pusztuljanak a történelmi épületek, állandósuljon az erős zaj.

A city állapotának megóvása ilyen körülmények között nem könnyű feladat, a megoldáshoz csak több lépcsős programmal lehet eljutni. Az első teendő az lenne, hogy magát a várost mentesítsük a közúti tranzitforgalom terheitől (pl. nagy kapacitású kerülőutak építésével), ezután a külvárosba irányuló célforgalomnak a centrumtól való távoltartására kell törekedni (külterületi körutakra való forgalomterelés). Végül ki kell dolgozni mindazon eljárásokat, amelyek elősegítik a városmag forgalmának ésszerű minimalizálását (behajtás- és parkoláskorlátozás, sétálóutcák létesítése, közterületet nem terhelő gépjárműtárolás és várakozás garázsépítésekkel, forgalomcsillapítás stb.). E törekvések a két főváros esetében eddig eltérő sikerrel valósultak meg.

Bécsben a várost négy irányból megközelítő autópályák egymással való összekötése a külső kerületeken át vezető szakaszok segítségével valósult meg, így a tranzitforgalom a város belső részeit elkerüli. Az autópályákra vezető fel- és lehajtó útszakaszok kiépítésével jó lehetőség van a beljebb fekvő körutakra (Gürtel) való rácsatlakozásra (ill. onnan az autópályákra való felhajtásra).

Meg kell jegyezni azonban, hogy Bécs esetében a város teljes elkerülését nem sikerült megoldani, s az egyre befolyásosabb osztrák környezetvédők a jövőben könnyen elérhetik, hogy a városhatárokon belül egyáltalán ne kerülhessen sor újabb autópályaszakaszok megépítésére (H. KNOFLACHER 1979).

A fenti eredmények ellenére még mindig túl sok jármű jelenik meg Bécs történelmi városmagjában, amelynek védelmére szomszédaink a következő intézkedéseket hozták (H. WARMUTH 1989):

- a metró végállomásokon és a Schnellbahn városszéli megállóinál a személygépkocsik részére P + R (park and ride) várakozóhelyek építése és a meglévők kibővítése;
- parkolási és megállási tilalmak életbeléptetése és folyamatos ellenőrzése a városmagon belül (a tilosban várakozó járművek elszállítása);
- parkológarázs akció (csökkentett tarifájú parkolási lehetőség 34, városközpont-közeli garázsban az állandó és éjszakai parkoló járművek részére);
- új parkolóházak építése a Ring környékén;
- parkolóórákkal ellátott útszakaszok növelése;
- ún. rövid időre szóló parkolójegyek kiadása, amelyek egy hónapra igen kedvezményes áron biztosítanak parkolási lehetőséget egy-egy közeli garázsban az eddig utcán várakozó gépjárművek számára;
- sétáló és bevásárló utcák számának és hosszának növelése.

Az utóbbi években a bevásárlóturizmushoz kapcsolódó kelet-európai autóbuszok és személygépkocsik tömeges megjelenése a belváros közelében a férőhelyproblémák növekedéséhez vezetett. E járművek számára a városi hatóságok már nem voltak képesek parkolóhelyet biztosítani, s a tilosban várakozókat kénytelenek voltak megbüntetni.

A bécsi belvárosban összesen 12 000 gépjármű részére van férőhely a közterületeken, ugyanennyi parkolóházban, vállalati vagy magángarázsban. A napi 28 000 parkoló gépkocsiból (1989) így 4000 szabálytalanul várakozik, noha a 12 belvárosi parkolóház és nagy méretű garázs átlagos kihasználtsága 76%-os, így nem lenne szükség a tilosban való parkolásra. Ám túl sok a szabályokat kényelemből megszegők száma.

Budapest helyzete a közúti közlekedés terén lényegesen mostohább, annak ellenére, hogy a fajlagos gépjármű-ellátottság (219 szgk/1000 fő) (1989) alig éri el a bécsi

érték 75%-át (292 szgk/1000 fő). A Budapestre befutó négy autópálya – amellet, hogy több évtizedes késéssel épültek meg – környűrével való összekötése – az M0-ás egyes szakaszainak fokozatos átadása ellenére – 1991-ig még nem valósult meg. Hiányoznak a megfelelő kapacitású, városközpontot elkerülő átlós fő utak is, így fővárosunk főúthálózata túlccentralizált maradt, s szinte fojtogatja a belső körutakat a nagy tranzitforgalom. A nehézgépjárművek, kamionok, pótkocsis teherautók százai naponta csaknem a belváros pereméig hatolnak, forgalmuk döntő részét a Nagykörút és a Petőfi-híd volt kénytelen átvezetni a fővároson (egészen 1994-ig).

Mivel egyrészt a személygépjármű állomány növekedési üteme az utóbbi két évtizedben jócskán meghaladta azt a mértéket, amelyre a hazai útépités és kapacitásbővítés a mostoha finanszírozási lehetőségek között képes volt, másrészt a gazdasági nehézségek fokozódásával az egyébként sem korszerű járműállomány egyre jobban előregedett és mind jobban környezetszennyezővé vált, mindez oda vezetett, hogy az 1990-es évek elejére Budapest közlekedési szempontból Európa egyik legzsúfoltabb és legszennyezettebb levegőjű városa lett. Belső területeinek főútjain állandósult a csúcsgforgalom, mellékutcai parkoló gépjárművekkel telítődtek (TINER T. 1988).

Mindkét probléma a történelmi belvárosban (V. kerület D-i fele) jelentkezik a legélesebben, ahol a 8000 utcai parkolóhely mellett csak néhány száz gépkocsi számára van fedett várakozóhely (garázsokban és két parkolóházban). Ez a tárolókapacitás hiába próbál megbirkózni a közel 15 000-es igényszinttel, ami annak következménye, hogy az V. kerület nappali népességszáma (kb. 150 000 fő) a munkábajárók és a növekvő idegenforgalom (7 nagy szálloda) miatt közel háromszorosa az itt lakókének (51 000 fő). A belváros bevásárlóközpont és kultúrcentrum jellege tovább növeli a gépjármű-útfelület konfliktust, s az útmenti parkolók a különféle korlátozó intézkedések ellenére mintegy másfél évtizede folyamatosan túltelítettek.

A belváros tehermentesítésére Budapesten az elmúlt évtizedben a következő (sokszor igen csekély eredményt hozó) intézkedések történtek:

- a P + R rendszer szerény bővítése a belvárostól távol fekvő metróállomások közelében;
- parkolóórákkal ellátott utcaszakaszok növelése és a parkolási díjak fokozatos emelése;
- két parkolóház építése (telítettségük gyakorlatilag 100%, jelentős igény volna több ilyen épület létesítésére);
- új forgalmi rend bevezetése (1989 májusától) a belváros forgalmilag legterheltebb részén, amelyben szigorú engedélyezéshez kötik a területre való behajtást és várakozást (korlátozott rakodási idő biztosítása az áruszállító gépkocsik részére), egyúttal rámpákkal csökkentik a behajtó járművek sebességét;
- sétálóutcák bővítése, díszburkolattal való ellátása, passzázsok építése, a Duna-korzó régi funkciójának visszaállítása.

A belváros gépjárműforgalom alóli mentesítését jelenleg több negatív jelenség nehezíti:

- a) az engedélyhez kötött parkolás „felpuhulása” (valószínűleg a meghatározott kereten túli engedélyek „kijárása”, ill. az engedély nélküli behajtások révén) és az átmenő forgalom (Petőfi S. utca) jóvoltából a zsúfoltság ismét „visszaszivárog” a centrumba;
- b) a belváros területén található több ezer m²-nyi közületi raktár elköltöztetésének lassú üteme még 1989-ben is indokolatlanul sok rakodási tevékenységet és utcán való fölösleges helyfoglalást eredményezett;

c) késik a belvárosban közlekedő nagy méretű BKV buszok (15-ös járat) felváltása a Vár területén már üzemelő halk, kevésbé légszennyező kisbuszokkal;

d) nem tudunk új parkolóházak építéséről (még a belváros peremi részein sem), ugyanakkor több új szálloda (Taverna, Erzsébet, Korona, Kempinsky) jelent meg e sűrű beépítésű városrészben. Mindez előrevetíti a parkolóhely iránti igények további növekedését, ami önmagában is feszültségokozó tényező. A garázslétesítés anyagi és területi feltételei eközben egyre nehezednek.

Kedvező fejleményként lehet ugyanakkor említeni a távolsági autóbuszforgalom jelentős részének kitélepítését az Erzsébet térről (volt Engels tér) az Aréna (volt Népstadion) úti, ill. az Árpád-híd pesti hídfőjénél létesített autóbuszpályaudvarokra, valamint azt, hogy a belvárosi utcákon is egyre szaporodnak a fedett várakozóhelyek az autóbusz-megállóknak.

A két főváros központjainak közlekedési szempontokat figyelembe vevő funkcionális összevetéséből (6., 7. ábra) a következők olvashatók ki:

– mindkét nagyvárosban a városmag metróállomásokkal való lefedettsége eléggé sűrű, ami jó megközelíthetőséget nyújt a centrumot felkeresők számára;

– mindkét városközpontban folyamatosan nő a sétáló–bevásárló utcák aránya, bár a pesti belváros D-i felén ilyen funkciójú utca még nem jött létre;

– míg a bécsi belváros csaknem egészét az üzletutcák szinte teljesen behálózzák, addig nálunk a Váci utcának a Kígyó utca és a Vörösmarty tér közötti szakasza, valamint a belőle kiágazó rövid utcácskák (Régiposta u., Párisi u., Haris köz) érdemlik csak meg az „üzletutca” elnevezést;

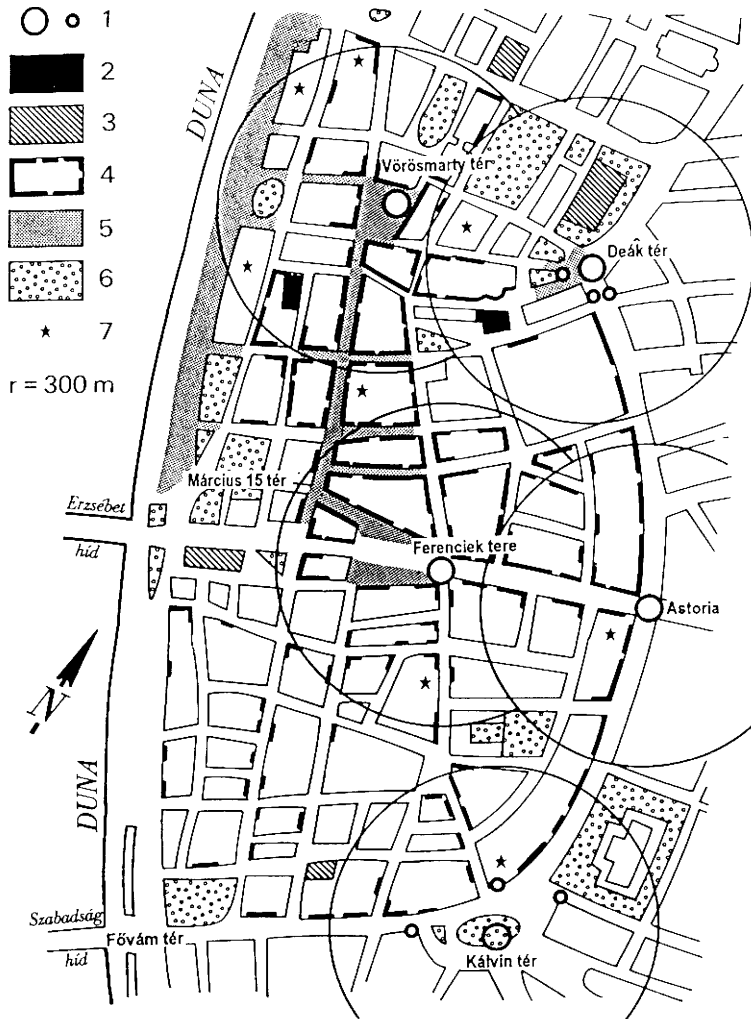
– feltűnően háttérbe szorul ilyen szempontból a belvárosnak a Kossuth Lajos utca vonalától D-re eső része, ahol a kiskereskedelmi egységek száma és kiépítettsége messze elmarad az É-i részétől, s ezen eddig az újonnan ide épített szállodák hatása sem változtatott sokat;

– szembevetve a két belváros közötti különbség a parkolóházak számában és a létesítésükre számba vehető területek méretében (ilyen részek a pesti belváros közeli területeken alig vannak), ami a jövőben gépjármű parkolási gondok megoldási lehetőségeinek esélykülönbségeit is előrevetíti.

A tarifarendszerek eltérései

A két főváros tömegközlekedési tarifarendszere között szembeszökő az eltérés. Bécsben hosszú ideje az ún. zónatarifa-rendszert alkalmazzák, amelynek lényege, hogy a viteldíj mértéke arányos a tömegközlekedési járáttal megtett távolsággal. Ez a rendszer tehát a városon belüli utazás hosszától teszi függővé az utazásnak az utasra háruló költségrészét, ellentétben a budapestivel, ahol az utas az utazások száma szerint fizet a főváros közigazgatási határán belül (tegyük hozzá: az infláció mértékének növekedésével egyre többet).

Bécsben rendkívül széles a különféle, meghatározott időszakra vonatkozó bérletek, kedvezményes jegyek skálája, amely – bonyolultsága ellenére – széles lehetőséget nyújt az utasnak a számára legkedvezőbb díjtételű jegy- vagy bérletfajta kiválasztására. Az évről-évre újabb és újabb fajta kedvezményeket ajánló városi közlekedési vállalatok és Bécs város hatóságainak közös célja: minél több utast szerezni, átültetni személygépjé-

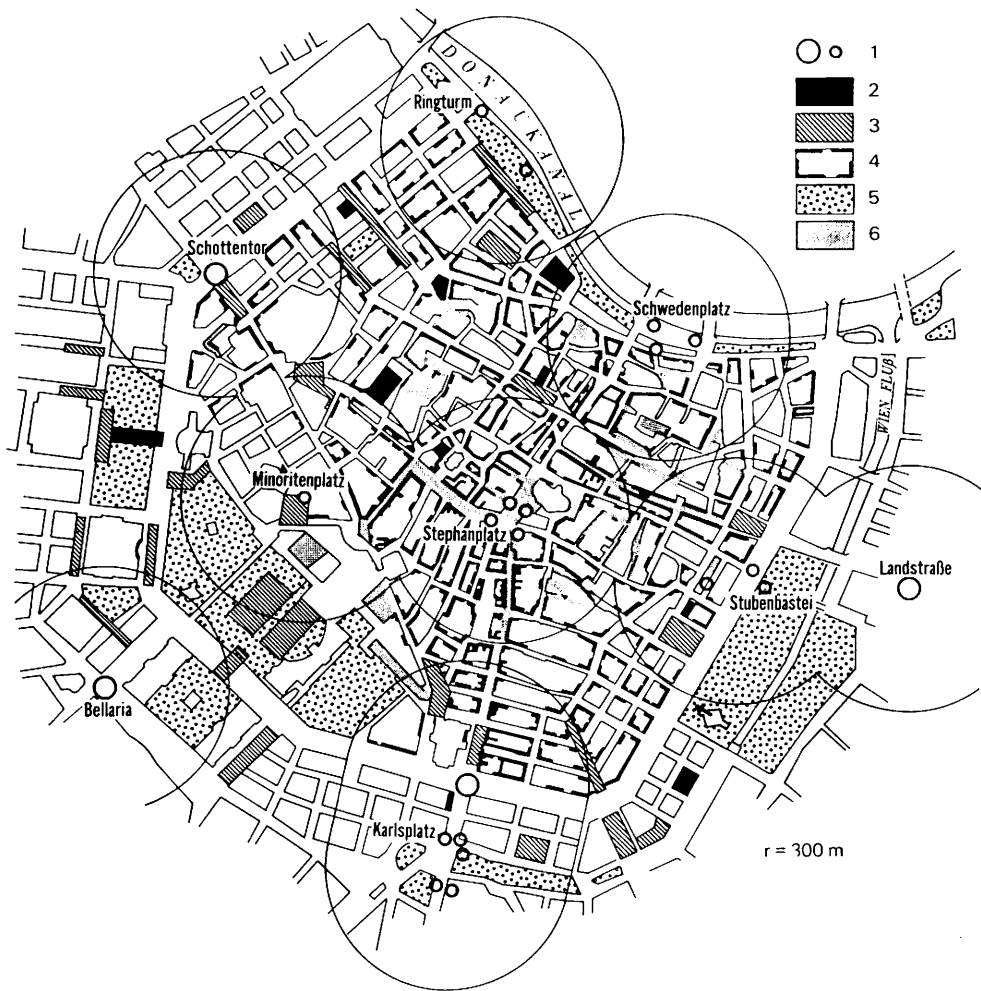

6. ábra. Néhány közlekedési funkció megjelenése Budapest belvárosában. – 1 = földalatti állomás és kijárat; 2 = parkolóház; 3 = parkolóház építése számára számba vehető terület; 4 = üzlet 10 m-nél hosszabb kirakati fronttal; 5 = sétáló-bevásárló utca (járműforgalom nélkül); 6 = zöld terület, park; 7 = szálloda

A few traffic functions in the city of Budapest. – 1 = underground station with exits; 2 = building for car park; 3 = possible site for building for car park; 4 = shopwindows with length of more than 10 m; 5 = streets for pedestrians and for shopping; 6 = green area, citypark; 7 = hotel

kocsiról metróra, autóbuszra, villamosra, amiből igen komoly környezetvédelmi eredmények származnak, a belváros pedig tehermentesül és egyre jobban szolgálja a gyalogosokat.

Budapesten a BKV a mammutvállalatokhoz hasonló nehézkességgel foglalkozik a díjszabás ügyével. Alig néhány évre tekinthet vissza az újításként bevezetett napi és

7. ábra. Néhány közlekedési funkció megjelenése Bécs belvárosában. – 1–6 = A jelmagyarázatot l. a 6. ábránál
 A few traffic functions in the city core of Vienna. – 1–6 = For explanation see Fig. 6.

turista jegy, és viszonylag új a félhavi bérlet megváltásának lehetősége. A valóban kedvezményes tanuló- és nyugdíjas bérleten túl, olcsón jóformán csak a vállalat dolgozói utazhatnak.

A 24 000 főt (1989) foglalkoztató BKV adminisztratív állománya régóta túlduzasztott, a deficités költségvetéssel küszködő fővárosnak pedig nincs pénze egy ekkora, nagy ráfizetéssel dolgozó tömegközlekedési vállalat műszaki fejlesztésének finanszírozására. Az évtizedeken át túldotált BKV-nál (amelyben nagy része volt az indokolatlanul

olcsó utazáshoz szoktatott lakosságtól befolyó kevés pénzösszegnek) a keletkező szerény nyereséget a folyamatosan növekvő költségek (energia, anyag- és alkatrészárak, bérek közterhei stb.) felszippantják, így komoly erőfeszítéseket igényel az elaggott járműparknak már a napi beindítása is (KELLER L. 1990).

A budapesti tömegközlekedésnek a bécsihez képest közel háromszoros élőmunka-felhasználása (elegendő korszerű irányítóberendezés hiányában és a túlzott adminisztráció következtében) is kényszerű pazarlás forrása. A főváros tartós gazdasági krízise miatt a BKV technikai színvonala és munkaerőhelyzete a szakemberek szerint nem ad lehetőséget a nyugati országokban alkalmazott viteldíj variációk bevezetésére. Így maradnak az inflációs, (egyelőre még csak évről évre) emelkedő jegy- és bérletárak, amelyek egyre ritkábban közlekedő, egyre zsúfoltabb és gyakran elhanyagolt járművekkel való utazásokkal járnak együtt.

A megoldás sokak szerint egy esetleges részleges privatizációval egybekötött BKV szétdarabolás lehetne, amelynél talán egy lényegesen kisebb arányú fővárosi támogatási összeggel is kiépülhetne és működhetne egy hatékony és folyamatos korszerűsödésképes nagyvárosi tömegközlekedési hálózat.

Összefoglalás

Összegzésként elmondható, hogy Bécs és Budapest közlekedési konfliktusai sok szempontból egy tőről fakadnak, hasonló megjelenési területük és formájuk is. A megoldás lehetőségeit, eszközeit és módjait illetően azonban egyre nagyobbak a különbségek – az osztrák főváros javára.

Miközben nyugati szomszédunkban folyamatosan komoly tőkebefektetések történnek a „lakható nagyváros” megvalósulásának közlekedési tennivalóit illetően (tömegközlekedés látványos fejlesztése, a személygépkocsi-forgalom jelentős részének távol tartása a városmagtól, a környezetvédelmi szempontok gyors térnyerése – pl. kerékpárutak építésével stb.), aközben nálunk kétségbeesett erőfeszítések történnek a tömegközlekedésnek legalább a jelenlegi szinten történő működtetésére, a belvárosi levegő romlásának megállítására, az inflációs hatásoknak a menetjegyek, az üzemanyag- és a biztosítási árakba való ismételt beépítésére, a mind szűkebben csordogáló központi támogatások egyre nagyobb részének kisajátítására, a közlekedési mammutrendszernek régi módon való életben tartására.

Végeredményben megállapítható, hogy a két metropolisz tömegközlekedési színvonalában tapasztalható különbségek egyre nagyobbak és jelen körülmények között még csak esélyünk sincs ennek mérséklésére, nem is szólva a felzárkózás megkezdéséről. Ez utóbbinak igen komoly pénzügyi, műszaki, szervezeti és tulajdonjogi akadályai vannak, amelyek mielőbbi felszámolásával lehet csak elindulni a jelenlegi konfliktusok hosszú távú és hatékony megoldása felé.

IRODALOM

- KELLER L. 1990. Kalauzakció. BKV-átszervezési javaslat. – *Heti Világgazdaság*, 13. 2. pp. 71–72.
- KNOFLACHER, H. 1979. Auswirkungen der Südost-tangente für Wien. – *Magistrat der Stadt Wien*, 55 p.
- Magyarország Nemzeti Atlasza. – Kartográfia, Budapest, 1989.
- Tariffinformation der Wiener Verkehrsbetriebe, 1989. – SVE, Wien
- TINER T. 1988. A gépjárműközlekedés fejlesztési aránytalanságainak negatív hatásai a településkörnyezetre. – *Földr. Ért.* 37. 1–4. pp. 115–124.
- TINER, T. 1989. Conflicts in the Passenger Transport of Budapest. – Előadás a 2. Osztrák–magyar Földrajzi Szemináriumon. Kézirat, 11 p.
- Verkehrerbund Ost-Region (VOR) 1988. – Mair und Laggner, Wien, 26 p.
- WARMUTH, H. 1989. Verkehrsentwicklung und Verkehrsprobleme in Wien. – Előadás a 2. Osztrák–magyar Földrajzi Szemináriumon, Kézirat, 10 p.

A COMPARATIVE GEOGRAPHICAL INVESTIGATION OF URBAN PASSENGER TRANSPORT PROBLEMS IN VIENNA AND BUDAPEST

by *T. Tiner*

S u m m a r y

The paper deals with the main geographical features of urban transport conflicts showing the efforts to solve them in Budapest and in Vienna, Austria. Starting from a model-scheme of transport problems in the city the author investigates all those elements which have major influences on urban transport conflicts and demonstrate the main areas of conflicts (downtown, green areas etc.) originating from the different use of urban space by pedestrians and cars.

Comparing the level of urban transport in Vienna with that in Budapest it becomes obvious that the situation in the Hungarian capital is much worse than in Vienna. In the Austrian capital huge amounts of money have been invested into urban public transport for its permanent development since decades. There is an opposite situation in Budapest where - in the lack of money - big efforts must be made from time to time to maintain the existing level of operation of public transport and only very modest resources are available for this purpose since the mid - 1980s.

To solve the most severe problems of urban transport in Budapest it would be necessary to reorganize all the management and administrative system of Budapest Transport Company to break its monopolistic status in operating the all public transport and to help the environment-friendly modes of public and private transport in the Hungarian capital. The Austrian model is a good example how to achieve this.

Translated by the author

A müncheni lakáspiac fejlődési tendenciái és aktuális problémái

REINHARD WIEBNER¹

München, a bajor tartományi főváros, a háború utáni időszak során 1,3 millió lakosával Budapest (2 millió), Bécs (1,5 millió) és Prága (1,2 millió) mellett Kelet-Közép-Európa nagyvárosainak sorába lépett (UN Demographic Yearbook 1986). A város növekvő vonzereje és dinamikája mellett egyre többször kerülnek előtérbe az árnyoldalak, a növekedés hátrányai is. Az olyan kedvező jellemvonásokat, mint pl. „világváros, amelynek szíve van”, egyre inkább a „profitopolis” imázsa nyomja el és váltja fel (GEIPEL 1987). Különösen érvényes ez a lakáspiacra, amely egyrészt rendkívül nagy jövedelmeket koncentrál, ugyanakkor jelentős társadalmi problémák hordozója is.

Az újabb keletű átalakulások és a müncheni lakáspiac jelenkori problémái olyan lakás-részpiacokat is érintenek, amelyek a városépítés korábbi szakaszaiban keletkeztek. Éppen ezért az aktuális viszonyok megértéséhez elengedhetetlen megismernünk a lakáspiac történeti és városrendezési előzményeit. Tanulmányunk első részében áttekintést nyújtunk a müncheni lakásépítkezések fázisairól. Ezt követően a lakásállomány átalakulásának az elmúlt két évtizedben bekövetkezett jelentősebb folyamataival foglalkozunk részletesebben, majd befejezésképpen összefoglaljuk a müncheni lakáspiac aktuális problémáit.

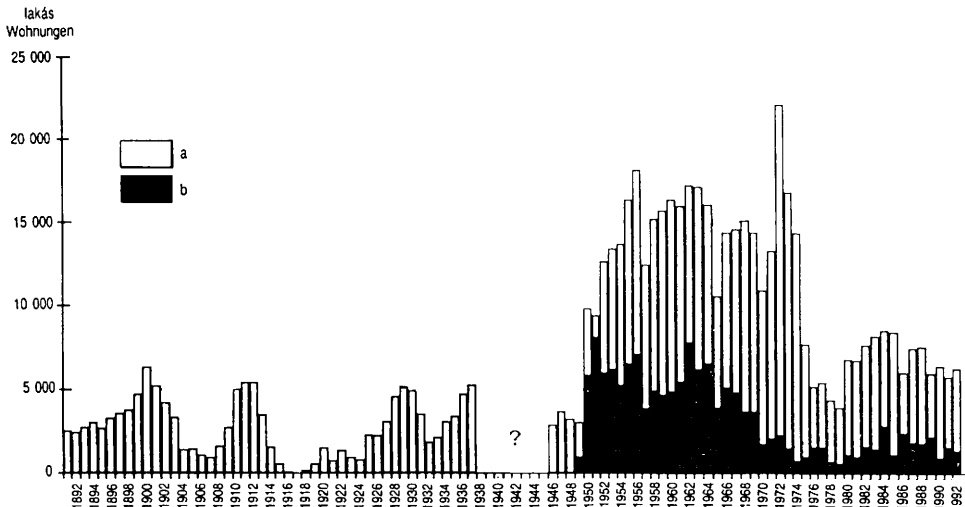
A lakásépítkezések fázisai Münchenben

A müncheni lakásépítési tevékenység időben három fő szakaszra (a „városrobbanás”, a lelassult növekedés és a második világháború utáni nagy fellendülés időszakára) osztható, amelyeket évszázadunk tragikus háborús eseményei választanak el egymástól. Ezek a szakaszok nemcsak időben különülnek el egymástól, hanem a lakásépítkezések mindenkori koncepciójában és formájában, valamint a specifikus lakás-részpiacok kialakulásában is.

A Gründerzeit (városrobbanás) korszaka

Ha figyelmen kívül hagyjuk a középkori és a kora újkori építkezések maradványait, amelyek ma csekély szerepet játszanak a müncheni lakáspiacon, úgy az első jelentős lakásépítési időszaknak a Gründerzeit (városrobbanás) korszakát tekinthetjük, amely a 19. sz. hatvanas éveitől egészen az I. világháborúig tartott (1. ábra).

¹ Műszaki Egyetem, München.

1. ábra. Az 1891 és 1992 között épített lakások száma Münchenben. - a = az 1. sz. támogatási forma nélkül; b = az 1. sz. szociális támogatási forma keretében épített lakások (háború utáni időszak)

Wohnungsfertigstellungen in Münhen 1891 bis 1992. - a = Wohnungsfertigstellungen ohne 1. Förderungsweg; b = Fertigstellungen von Wohnungen im 1. Förderungsweg des Sozialen Wohnungsbaus (Nachkriegszeit)

A népesség gyors – az 1860. évi 127,000 főről az 1914. évi 645,000 főre való – növekedése² élénk építési tevékenységet hozott magával (2. ábra). A városnövekedésnek ez a korai szakasza az Óváros körül keletkezett, gyűrű alakú, belvárosi beépítést eredményezett, amely még ma is meghatározza a szóban forgó negyedek arculatát (3. ábra). Az ábra alapján az alábbi városszerkezeti egységeket különböztethetjük meg:

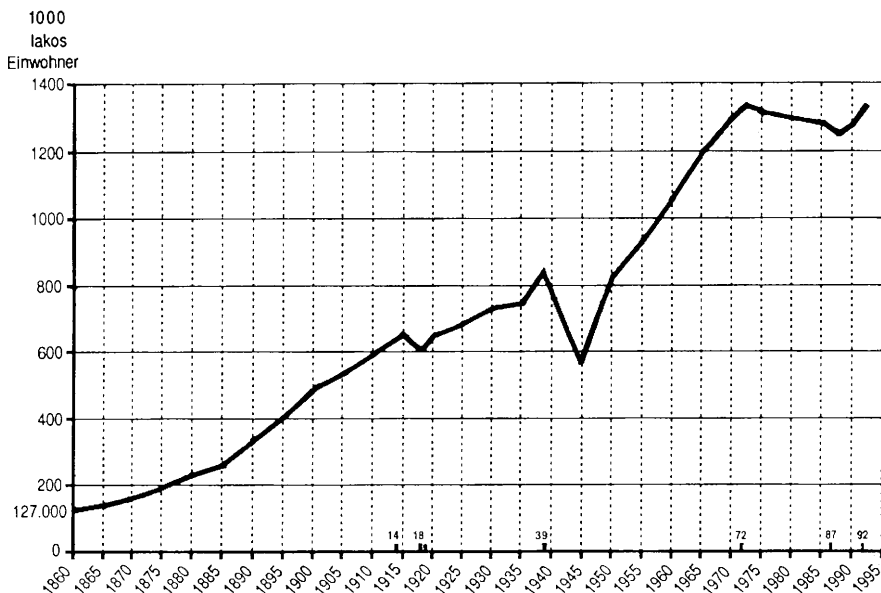
- városrészek, ahol a korabeli nagypolgárság villái és reprezentatív, építészetileg gazdag megoldású, nagyvonalúan méretezett, többcsaládos lakóházai épültek (pl. Wiesen-negyed Ludwigvorstadt kerületben, a Belváros É-i részei, az Isar partja stb);

- lakónegyedek, amelyekben kislakásos bérházak keverednek iparterületekkel (ilyenek különösen a Belváros D-i részein és a Westenden, a Schwanthalerhöhe kerületben található).

A Gründerzeit időszakának telek- és lakáspiacát a magánberuházók és – kihasználva az akkori idők lakáshiányát – a spekulációs jelzalogkamatok uralták, ami az utóbb említett lakónegyedekben túlzott mértékű beépítéshez vezetett. Ennek következményeként a lakosság nagy tömege szűk, egészségtelen és az ipar által erősen szennyezett lakásokban lakott.

Kétségtelen azonban, hogy Münchenben nem fordultak elő olyan szélsőséges helyzetek, mint pl. a berlini munkásnegyedekben. A beépítettség mértékét ugyanis egyrészt korlátozták a Münchener Építési Szabályzat előírásai, másrészt Münchenben az iparosodás lassabban zajlott le mint Berlinben, s ennek megfelelően kisebb volt az ipari proletariátus súlya is a lakáspiacon. A város növekedéséhez nem csupán az ipar expanziója járult hozzá, hanem igen jelentős mértékben közrejátszott Münchennek mint a Bajor Királyság fővárosának növekvő gazdasági, politikai jelentősége, valamint a kis- és középpolgárság számbeli gyarapodása (KLING-BEIL 1987).

² Ebben az időszakban München területe – akárcsak következő években – több térségnek a városhoz való csatlolásával megnövekedett, ami a város terjeszkedéséhez képest csak viszonylag csekély népesség növekedéssel járt.

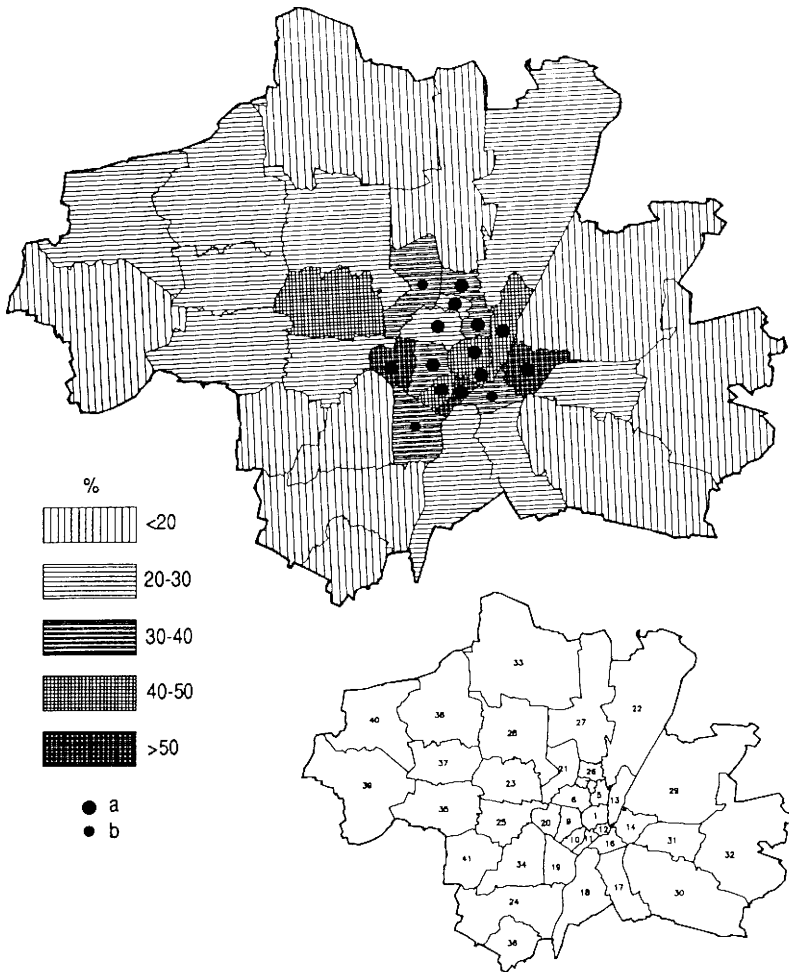
2. ábra. München lakosságának alakulása, 1860-1992.

Bevölkerungsentwicklung in München, 1860-1992.

München számos elővárosában is folytak lakásépítkezések ezekben az évtizedekben. Építészeti szempontból figyelmet érdemelnek azok a villanegyedek, amelyeket a lakosság módosabb csoportjai az elővárosi vasutak megépítése után, a múlt század végén építettek ki, előnyben részesítve a tájképi szempontból vonzó Isar-völgyet München D-i részén.

Az 1920-as és az 1930-as évek

A Gründerzeit időszakához viszonyítva az 1920-as és az 1930-as években a lakásépítési tevékenység a lakosság szám növekedéséhez képest lelassult. A továbbra is meglévő lakáshiány ellenére a gazdasági válságperiódusok miatt a lakásépítkezések jövedelmezősége csökkent. A lakásépítkezések fő kivitelezői a közhasznú lakásépítő társaságok, közöttük elsősorban az építőszövetkezetek voltak. A lakáspiacon egyre inkább előtérbe kerültek a szociális szempontok. A „kisemberek” számára is olyan lakásformákat kívántak létrehozni, amelyek – a Gründerzeit során létesült lakónegyedekkel ellentétben – jobban megfeleltek az egészségesebb, nyugodt és természethez közeli lakásfeltételeknek. Ekkortól kezdve egyre nagyobb szerepre tett szert a szociálpolitikai célú lakásépítési támogatás – így pl. a Münchener Városi Tanács által 1928-ban elfogadott „Általános Építési Program,” – amely a lakáshiányt kívánta megszüntetni (KLINGBEIL 1987).

3. ábra. Az 1948 előtti épített lakások aránya kerületenként 1990-ben. - ezen belül: a = az 1918-ig épített lakások aránya 75% fölötti; b = 50-75% közötti

Anteil der Altbauwohnungen (Baujahre bis 1948) in Jahr 1990. - Anteil der Baujahre bis 1918 an den Altbauwohnungen: a = über 75%; b = 50 bis 75%

München kerületei - München nach Stadtbezirken: 1 = Altstadt; 5 = Maxvorstadt-Universität; 6 = Maxvorstadt-Königsplatz; 7 = Maxvorstadt-Josephsplatz; 9 = Ludwigsvorstadt; 10 = Isarvorstadt-Schlachthofviertel; 11 = Isarvorstadt-Glockenbachviertel; 12 = Isarvorstadt-Deutsches Museum; 13 = Lehel; 14 = Haidhausen; 16 = Au; 17 = Obergiesing; 18 = Untergiesing; 19 = Sendling; 20 = Schwanthalerhöhe; 21 = Neuhausen-Oberwiesenfeld; 22 = Schwabing-Freimann; 23 = Neuhausen-Nymphenburg; 24 = Thalkirchen-Obersendling-Forsneried-Fürstenried; 25 = Laim; 26 = Schwabing-West; 27 = Schwabing-Nord-Milbertshofen-Am Hart; 28 = Neuhausen-Moosach; 29 = Bogenhausen; 30 = Ramersdorf-Perlach; 31 = Berg am Laim; 32 = Trudering; 33 = Feldmoching-Hasenbergl; 34 = Waldfriedhofviertel; 35 = Pasing; 36 = Solln; 37 = Obermenzing; 38 = Allach-Untermenzing; 39 = Aubing; 40 = Lochhausen-Langwied; 41 = Hadern

Az 1920-as és 30-as évek Münchenére a három- vagy négyemeletes, zárt beépítési formájú, belső zöldterülettel rendelkező kis- és közepes méretű lakások építése volt a jellemző, amelyek a város akkori határán álló Gründerzeit-kori épületekhez csatlakoztak. A leendő lakók társadalmi helyzetének megfelelően, ezek többnyire kis alapterületű lakások voltak.

A szövetkezetek és más közhasznú lakásépítő társaságok lakás állományának létrejöttével – ellentétben a Gründerzeit-kori lakás piac korai kapitalista rendszerével – szociális szempontból „védett” lakás-részipiacok keletkeztek, amelyek a lakók számára kedvező bérleti díj ellenében voltak hozzáférhetőek, s védelmet nyújtottak a bérbeadók önkénye és a felmondás ellen. Különösen érvényes volt ez a szövetkezeti lakásokra, amelyekben a lakók a szövetkezetek tagjaiként egyben társtulajdonosokká is váltak.

A lakótelepek mellett olyan lakóegyesületek is létrejöttek, amelyek saját munkával és kalákában családi házakból álló negyedeket létesítettek. E negyedeket a mai szemmel nézve ugyancsak szerényre méretezett sorházak, ill. egyedül álló házak alkotják.

A lakásépítkezés üteme az 1920-as évek közepén átmenetileg felgyorsult, majd átmeneti visszaesés után az 1930-as évek második felében ismét megélénkült, amikor az uralmon lévő nemzetiszocialisták hatalmas építési programokkal igyekeztek kiépíteni a „mozgalom fővárosát”. Az 1930-as évek végének építkezéseire vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, azonban az építkezések meggyorsulásával kell számolnunk 1938-ban és 1939-ben egyaránt. Mint ismeretes a háború kitörése megakadályozta sok építési program megvalósítását (RASP 1981).

A II. világháború utáni időszak

Amint az az *1. ábráról* látható, a lakásépítkezések súlypontja Münchenben a II. világháború utáni időszakra esik. Ebben az időben vált München világvárossá, ekkor lett a Német Szövetségi Köztársaság legnagyobb ipari városává és high-techmetropolisává, s egyben magas színvonalú szolgáltató és tudományos intézmények székhelyévé.

Ezzel egyidejűleg nagymértékben nőtt a lakosság száma is, amelyet fő forrása a háború alatt evakuáltak, a menekültek és az elüldözöttek visszatérése, valamint a dinamikus bevándorlás volt. Ez utóbbi legfőbb oka a munkahelyek gyors számbeli gyarapodása volt. 1950-től kezdve - amikor a lakosság szám elérte a háború előtti értéket (800 ezer fő) - 1972-ig a lakosság kb. félmillió fővel gyarapodott, s ezzel a város lélekszáma elérte eddigi történelmének maximumát, az 1,3 millió főt (*2. ábra*).

Az újjonnan épített lakások összetétele

Tekintettel a lakosság nagyarányú bevándorlására, valamint arra, hogy a II. világháborúban a város lakásállományának kb. egyharmadát lerombolták (KRAUSE 1991), a háború utáni évtizedek egyik fő célja a lakásépítés felgyorsítása volt. Ez először olyan építési eljárások alkalmazásával valósult meg, amelyek a két világháború közötti időszak hagyományaihoz kapcsolódtak: kis lakásos és kis családház (lakó)-telepek létesültek, részben a háború alatt lerombolt negyedek helyén, azok újjáépítéseként, részben pedig a meglévő beépített területek közvetlen szomszédságában.

Ezeket a kisméretű beépítési formákat később az 1960-as és 70-es években a lakásépítés nagy térigényű, „új szabványok szerinti” formái váltották fel, melyek a régi városközponttól jelentős távolságon fekvő lakótelepekben öltöttek testet. Ebben az időben a város szabad területeirészein („zöld mezőn”), olyan nagy lakótelepek épültek, amelyek némileg hasonlítanak a kelet-európai államok nagy lakótelepeire. Erre legjellemzőbb példák: Neuperlach (23000 lakás), Fürstenried-Forstenried (9200 lakás), valamint Hasenberg (8600 lakás), amelyek mindegyike eléri egy közepes város nagyságát (KLINGBEIL 1987). Az 1960-as évek lakótelepeire a szalagház formáját 4-5 emeletes bérházak monoton egymás mellé állítása a jellemző, majd az 1960-as évek végétől fokozatosan megjelentek a magasépületek is (ZAPF-HEIL-RUDOLPH 1969).

A háborút közvetlenül követő időszakban az új lakásépítkezések és a későbbi lakótelepek a „szociális lakásépítés” jegyében születtek. Az építkezések fő beruházóit, az építészvételvezeteket, egyre inkább tőkerős közérdekű és szabad lakásépítő-vállalkozások, valamint biztosító társaságok és magánépítkezők váltották fel.

A nagy lakótelepek mellett a város szélén nagyméretű családiházak negyedek jöttek létre, amelyek Münchenben az átlagon felüli árszínvonal, valamint az egyre nagyobb területhiány miatt gyakran sűrű beépítésű sorházak formájában valósultak meg. Az 1970-es évektől nőtt a jelentősége a több emeletes, kisméretű magánházaknak is.

Modellszerűen összefoglalva az elmondottakat (4. ábra) a müncheni lakáspiac területi struktúráját az építési korszakok koncentrikus egymásutánisága jellemzi, mindig specifikus építési formákkal és lakás-részipiacokkal, ami tipikusnak mondható a nyugat-német nagyvárosok esetében. A koncentrikus elrendeződés csak ott törik meg, ahol a háborús rombolást új beépítés követte (mint pl. Maxvorstadtban), ill. ahol az egykori elővárosok a város tovább terjeszkedésének kiinduló centrumaivá váltak (WIEßNER 1987a), amire jó példa az időközben Münchenhez csatolt DNY-i elővárosok fejlődése.

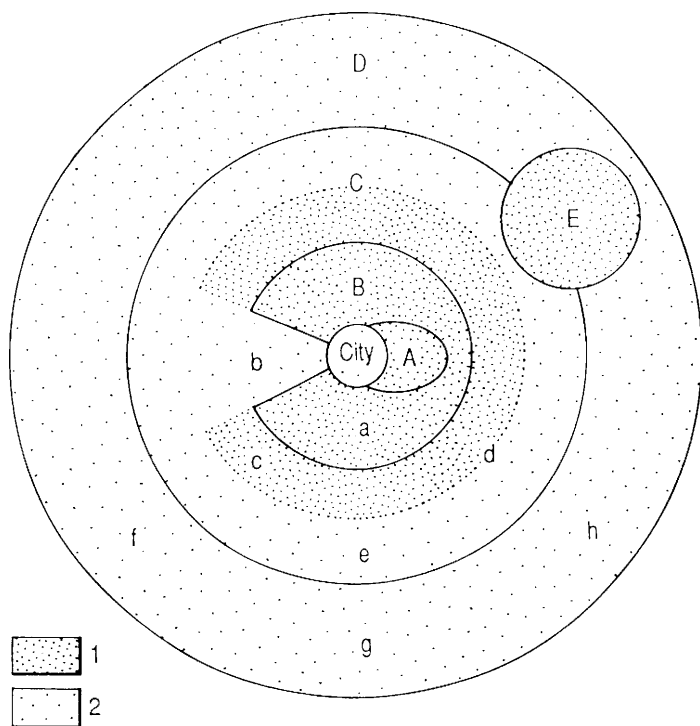
Ma Münchenben az újonnan (hivatalos meghatározás szerint 1949 óta) épült lakások száma mintegy 500 000, ami a város 660 000 lakásának kb. a háromnegyede. A fennmaradó régebbi lakásállomány (16 000) azonos arányban származik a két világháború közötti időszakból, ill. az 1918 előtti évekből (3. ábra).

A háború utáni időszakban a lakásépítések intenzitása viszonylag világosan két szakaszra osztható (1. ábra):

- Az 1950-es és 60-as évek időszaka a befejezett építkezések nagy számával tűnik ki. A folyamat az 1970-es évek első felében az „Olimpiaboom” idején tovább folytatódott, amikor az 1972. évi Nyári Olimpiai Játékok következtében München jelentős beruházásokat vonzott, s imázsa nagymértékben nőtt. Az 1950-1974 közötti időszakban épült München jelenlegi lakásállományának több mint a fele (ekkor évenként átlagosan 14600 lakást adtak át). Ebben az időszakban meghatározó – és szociálpolitikai szempontból is jelentős – szerep jutott a szociális lakásépítésnek. A szociális lakásépítés keretében (ún. 1. sz. támogatás révén) épített lakások száma 1950-1969 között évente átlagosan 5400 lakás volt, azaz az összes felépült lakás 37,5 %-a.

- Ezzel szemben az épített lakások teljes mennyiség 1975-től napjainkig évi 6650 lakásra csökkent, tehát a korábbi időszak átlagának még a felét sem érte el. A szociális lakásépítés mind abszolút, mind relatív értékben 1970-től kezdett csökkenni.

Ezeknek a változásoknak, valamint a müncheni lakáspiac közelmúltbeli átalakulásának jobb megértéséhez szükséges, hogy előbb tisztázzunk néhány, a fontosabb lakás-részipiacok közötti, jogi és gazdasági szempontból jelentős különbséget.

4. ábra. A müncheni hagyományos lakásrésziacok idealizált modellje. - A = city növekedés; B = belvárosi peremterületek; C = régi; D = új városperem; E = régi típusú beépítésű korábbi elővárosok; a = a városrobbanás (19. sz.) időszakának lakónegyedek; b = második világháború utáni újjáépítések; c = a két világháború között épült közhasznú lakások; d = családi házas kistelepülések; e = a második világháború utáni első lakótelepek (döntően szociális lakásokkal); f = nagy lakótelepek; g = családi házas települések; h = öröklakásos lakótelepek; 1 = főként régi beépítésű; 2 = második világháború után újonnan beépült területek

Idealisiertes Modell traditioneller Wohnungsteilmärkte in München. - A = City-erweiterung; B = Innenstadt-randgebiete; C = alter Stadtrand; D = neuer Stadtrand; E = Altbaugebiete in einmaligen Vororten; a = gründerzeitliche Altbauviertel; b = Wiederaufbau der Nachkriegszeit; c = gemeinnütziger Wohnungsbau der Zwischenkriegszeit; d = Eigenheimkletsiedlungen; e = Wohnanlagen der frühen Nachkriegszeit (Schwerpunkt: Sozialer Wohnungsbau); f = Großwohnanlagen; g = Eigenheimsiedlungen; h = Eigentumswohnungsanlagen; 1 = vorwiegend Altbau; 2 = Neubau nach dem 2. Weltkrieg

A müncheni lakáspiac résziacai

Jogi szempontból alapvető különbséget kell tenni a szabad finanszírozású és a szociális célú lakás-építkezések között. A szociális lakásépítkezésekkel a háború utáni időben az alacsony jövedelmű népességcsoportok számára létrejött egy jelentős mértékben védett lakáspiaci szektor. A már említett 1. sz. támogatási mód mint klasszikus forma, elsősorban a szociális bérlakás-építkezéseket szolgálta. A szociális bérlakásokat csak olyan háztartások foglalhatják el, amelyek jövedelme a beköltözés időpontjában bizonyos határ alatt van („kötött beköltözési jog”). A lakbér - a tulajdonos számára viszonylag kis nyereség mellett - a lakásobjektum költségeihez igazodik („költséglakbér”), és azt központi hozzájárulásokkal vagy kölcsönökkel úgy szubven-

cionálják, hogy alacsonyabb legyen a piaci lakbéreknél. Az ilyen lakások építési költségeinek, méreteinek és felszereltségének előre megadott határok között kell maradniuk. Az építési költségek emelkedése, valamint a támogatás módjának változása folytán az 1960-as évek vége felé jelentős különbség alakult ki a régebbi (1950-es és 60-as évekből származó), kifejezetten kedvező bérű lakások és az újabb szociális bérlakások lakbéréi között, mert az utóbbiaknál a lakberek az évek során végrehajtott rendszeres emelések folytán megközelítették a piaci színvonalat (ULBRICH 1981). A lakások bérbeadása az önkormányzati lakáshivatalok útján történik, a lakástulajdonosok különböző mértékű beleszólási jogával. A lakáshivatal kiutalási joga messzemenő védelmet nyújt a lakás felmondásával szemben.

Elvben bármely építkezőnek jogában áll szociális bérlakásokat létrehozni. Ellenében az egykori szocialista országok állami lakásépítkezéseivel, amihez a szociális lakásépítés bizonyos mértékben hasonlóságokat mutat, itt rendszerint nem az állam vagy a helyi önkormányzat az építtető. Így az önkormányzati lakástársaságok Münchenben a szociális lakásállománynak lényegében csak egy korlátozott részével rendelkeznek (ami azt jelenti, hogy rendelkeznek a szabadon finanszírozott állomány egy része fölött is) oly módon, hogy ezeket a lakásokat a városi lakáshivatal közvetlenül utalja ki.

A lakások „szociális bérlakás” jellege nem marad fenn örökre. A szociális kötöttség többnyire mintegy 30-40 év után megszűnik, amely időtartamot a város által nyújtott kölcsönök visszafizetésével le is lehet rövidíteni. Ezután megszűnnek a lakáskiutalásra és a lakbérkorlátozásra vonatkozó megkötések is. A lakások átkerülnek a szabad finanszírozású részpiacba. Ez a folyamat jelenleg a régebbi és kedvezőbb bérű (1950-es és 60-as években épült) szociális lakásokat érinti.

A szociális lakásépítkezés keretében a bérlakások mellett a saját használatban lévő öröklakások és lakóházak is támogatás élveznek, elsősorban az ún. 2. sz. támogatás útján, ahol - csekély mértékű támogatással - azokat a háztartásokat részesítik előnyben, amelyek jövedelme az 1. sz. támogatási csoport jövedelmi határát legfeljebb 40%-kal haladja meg, s ilyen módon már „normális keresőknek” tekinthetők.

A szociális lakásépítkezéssel szemben áll a szabad finanszírozású lakásépítkezések nagyobb szegmense. Ezek olyan lakások, amelyeket nem a szociális lakásépítési programok keretében támogatnak. Mindenesetre ezek is nagyvonalú állami támogatást élveznek adóleírások és más adókedvezmények formájában. Ugyanakkor különbséget kell tenni a szabad finanszírozású lakásépítésen belül a bérlakás piac és a magánlakás-piac között is, s ez utóbbit tovább kell osztani a saját használatú, valamint a bérbeadott bérlakások és ingatlanulajdonok között.

A szabad finanszírozású lakáspiacot elvben a kereslet és kínálat piaci egyensúlya szabályozza, az érvényben lévő építési és bérleti jogszabályok alkalmazása mellett. A szociális bérlakásokhoz viszonyítva, a szabad finanszírozású bérlakás piacon a lakberek általában magasabbak, a lakberek emelkedésének mértéke pedig kevésbé kiszámítható. A lakások felmondásával szembeni biztonság a magánbérbeadók lakóházaiban kisebb, mindenképpen azért, mert a bérbeadó saját igénybevétel esetén az érintett bérlőnek viszonylag problémamentesen felmondhat. A bérbeadó számára viszont a szabad finanszírozású piacon felmerül befektetése jövedelmezőségének a problémája, egy olyan kockázat, amelytől a szociális lakásépítés keretében messzemenően mentesítik.

A szabad finanszírozású lakáspiachoz számítják a régebbi építésű lakásokat is. Ez a szektor a háború utáni időben keletkezett jelentős lakáshiány folytán először szigorúan kötött gazdálkodásnak volt alávetve, a lakberek ellenőrzésével, valamint az önkormányzati lakáshatóságokon keresztül történő kiutalással.

1990-ig különleges szerepet töltött be a közhasznú lakásvállalkozások lakásállománya (amely a szociális megkötésből kiesett). Ezekre a lakásokra ugyanúgy, mint a

szociális lakásokra, a költségeken alapuló lakbérrel volt érvényben, s így viszonylag alacsony bérűek voltak. A közhasznú lakásvállalatok különleges jogait és kötelezettségeit 1990-ben hatályon kívül helyezték, és a lakásokat a szabadon finanszírozott piacra irányították át. A rendkívüli szabályozások lényegében csak az építőszövetkezetekre vonatkozóan maradtak érvényben.

A lakásépítés alakulása az 1970-es évek óta

Amint arra már utaltunk, Münchenben az új lakások építésének üteme az 1970-es évek óta jelentősen csökkent. Ennek okát részben azok a folyamatok jelentik, amelyek az egész nyugatnémet lakáspiacon megfigyelhetők voltak, részben azok, amelyek viszont szorosan kapcsolódtak a müncheni sajátosságokhoz.

Az 1970-es és 80-as években általános volt az a vélemény, hogy az országban a lakáshiány megszűnt, és hogy Németország népességének stagnálása, ill. csökkenése folytán nem várható a kereslet növekedése sem. Kétségtelen, hogy a korábbi évtizedek nagy lakáspiaci kereslete lecsökkent és a lakásellátás mind minőségi, mind mennyiségi értelemben egyaránt magas színvonalat ért el.

Azt tapasztalatot, hogy lakáspiacon a kereslet és a kínálat kiegyenlítetté vált erősítette az 1975-ös olajválság nyomomán bekövetkezett recesszió okozta keresletcsökkenés, majd az 1980-as évek közepén jelentkező újabb válságperiódus. A csökkenő kereslet jelei Münchenben is mutatkoztak. Megnőtt az üresen álló lakások száma, és időnként problémák jelentek a lakások eladása vagy bérbeadása terén is, elsősorban a lakáspiac peremterületein (pl. a rendkívül drága luxusobjektumoknál, valamint a gyenge minőségű, alacsony komfortfokozatú lakásoknál). Viszont az átlagos méretű, valamint a kedvező árú lakások kategóriájában ilyen gondok nem voltak.

A kielégítő lakáskínálatra vonatkozó jelentések arra indították az államot, hogy csökkentse a szociális lakásépítések céljára szolgáló pénzeszközöket. Mindenekelőtt a konzervatív kormányok törekedtek a piac liberalizálására, azzal a céllal, hogy megszűntessék a védett lakás-részpiacon. Ezen túlmenően a szociális lakásépítésre szolgáló eszközöket a magánlakásépítés támogatására irányították át.

Az 1980-as években azonban az „új lakásnyomorra” vonatkozó egyre hangosabb panaszok (MEUTER 1981) megmutatták, hogy semmi esetre sem beszélhetünk a kereslet és a kínálat egyensúlyáról, legalábbis nem valamennyi lakáspiaci szektorban, és lakáspiaci régióban. Téves következtetésnek bizonyult az is, amely szerint, ha a lakosság szám stagnál, ill. csökken, akkor nem növekszik a lakótér iránti kereslet. Annak ellenére ugyanis, hogy a népszámlálás adatai szerint a lakosság száma csökkent, Münchenben a háztartások száma 1970 és 1987 között kétszeresére, azaz 13%-kal növekedett. Ennek oka az volt, hogy a háztartások kisebbek lettek, mert jelentősen megnőtt az egy személyes háztartások száma (Lh München 1990). Ez a sajátos helyzet a demográfiai fejlődésből, valamint a társadalmi átalakulás tényéből adódott: a nagy létszámú 1950-es és 60-as évjáratok mint háztartás-alapítók jelentek meg a lakáspiacon, a szülői házat a fiatalok egyre korábban hagyták el, megnövekedett az egyetemi tanulmányokat folytatók száma, csökkent a háztartások gyereklétszáma, az „új életstílus” a gyermektelen házaspárok számának növekedését eredményezte, valamint az egyedüllélés preferálása egyre nagyobb jelentőségre tett szert stb. (DROTH-DANGSCHAT 1985). Az albérletek az

emelkedő jólét következtében gyakorlatilag elveszítették jelentőségüket, egyidejűleg nőtt a nagyobb lakóterületek iránti igény. Amíg 1970-ben egy müncheni lakosra átlagosan 1,2 helyiség jutott, ez a szám napjainkra 50%-kal, (1,8 helyiségre) emelkedett.

Továbbá kereslet növekvő tényezőként hatott az is, hogy a Müncheni Régió mint dinamikus gazdasági térség, 1975-től napjainkig jelentős számú bevándorlót vonzott, s ezzel újabb lakóter-kereslet jelent meg a lakáspiacon (ha nem is olyan mértékben, mint az 1950-es és 60-as években).

Mindezekre tekintettel a lakáspiaci kereslet beszűkülése semmiképpen sem megfelelő és hiteles érv ahhoz, hogy indokolja az 1970-es évek közepe óta tapasztalható alacsony lakásépítési értékszámokat Münchenben.

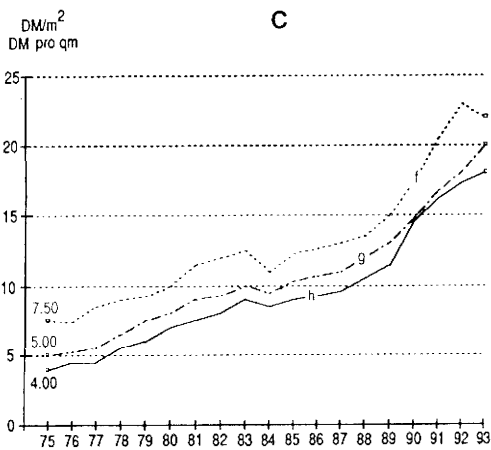
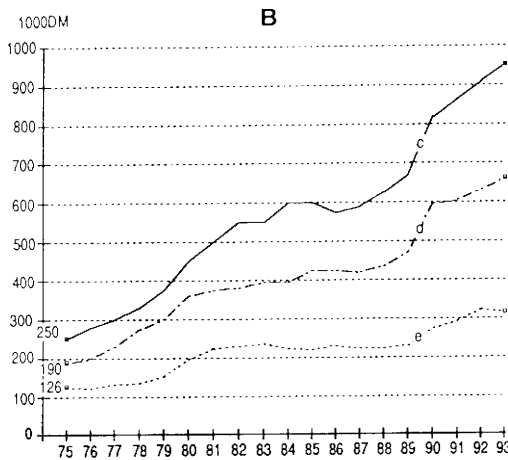
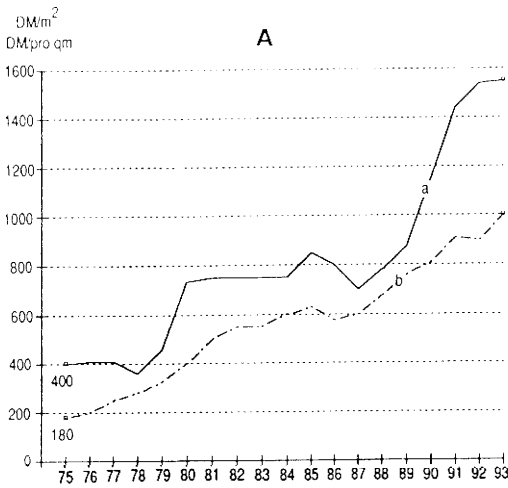
Az elmondottak mellett a bajor főváros számára súlyos problémát jelent a rendelkezésre álló építési területek hiánya. Az építési terület problémáját tovább fokozza, hogy a még beépítetlen területek iránt a gazdasági szféra oldaláról is kereslet mutatkozik, ugyanakkor egyes csoportok egyre hangosabban követelik a szabad területeknek mint ökológiai szigeteknek a megtartását, vagy pedig mint a lakóhely melletti zöld- és pihenőként való kialakítását. A növekedés éveit után az agglomeráció települései is visszafogták a térbeli expanziót, és csak kisméretűben kínálnak új beépítés céljára területeket (WITZMANN 1982; PAESLER 1987).

Az egyre korlátozottabb telekkínálattal összefüggésben jelentősen nőtt az építési területek, ingatlanok és lakások ára, amit jól mutat a közepes méretű és értékű lakások árának a szabad finanszírozású lakáspiacon, 1975 és 1993 között megfigyelhető változása (5. ábra). Az ábráról egyértelműen megállapítható, hogy az árak - különösen a konjunktúrális időszakokban - rendkívüli módon emelkedtek, (főként az 1970-es/80-as évek fordulóján, valamint az 1980-as évek végén és a 90-es évek elején). A vizsgált részpiacon az adott időszakban az áremelkedés üteme szinte mindenütt meghaladta a 200%-ot. Ily módon jóval meghaladta a nyugatnémet munkavállalók nettó jövedelmének növekedési ütemét, amely ugyanebben az időszakban kereken 130%-os volt!

A legnagyobb növekedési rátákat - a területhiány folytán - elsősorban a telekáraknál tapasztalhatjuk. A müncheni építkezéseknél napjainkban a költségek gyakran több mint 50%-át foglalja magában a telekár. Az ingatlanok területén a legnagyobb emelkedés a családi házaknál tapasztalható. Az öröklakások árának növekedése valamivel kisebb (kb. 150%-os), ennél az értéknél azonban alacsonyabbra becsüljük az újonnan épített öröklakások árának alakulását, mivel a bemutatott átlagértékek a már meglévő lakásállományban bekövetkezett tranzakciókat is magukban foglalják, amelyek esetében az utóbbi években nagyobb mértékű volt a növekedés.

Az újonnan létesített lakások bére 193%-kal emelkedett, tehát ugyancsak sokkal nagyobb mértékben, mint a nettó jövedelmek, s havi átlagértékük 1993-ban elérte a 22 DM/m²-t. Ez azt jelenti, hogy egy normál méretű 75 m²-es, 3 szobás lakás bérleti díja - a rezsivel, beleértve a fűtési költségeket - kereken 2000 DM-et tesz ki³.

³ Ezek a lakbérek az első, ill. ismételt bérbeadásra jellemzőek, tehát általában magasabbak, mint azok amelyek egy hosszabb ideje fenálló bérleti viszony esetén kell fizetni.

5. ábra. Építési telekárak, lakásárak és lakbérek változása Münchenben, 1975-1993. között. - A = A telekárak változása átlagos fekvésű helyen: a = többlakásos társasház; b = egy- és kétlakásos családi ház telekára; B = Lakásárak (üres ingatlanra) átlagos fekvésű helyen: c = családi házak (125 m² körül); d = sorházak (100 m² körül); e = öröklakások (70 m² körül); C = Lakbérek (havi nettó összeg) átlagos fekvésű helyen: f = új lakások első bérlésc; g = 1949 után épült lakások ismételt bérlése; h = 1949 előtt épült lakások ismételt bérlése esetén

Baulandpreise, Objektpreise und Wohnungsmieten in München, 1975-1993. - A = Baulandpreise - mittlere Wohnlage: a = Baugrundstücke für Mehrfamilienhäuser; b = Baugrundstücke für freistehende Ein- und Zweifamilienhäuser; B = Objektpreise (bezugsfreie Objekte) - mittlerer Wohnwert: c = freistehende Eigenheime (ca. 125 qm Wfl.); d = Reihenhäuser (ca. 100 qm Wfl.); e = Eigentumswohnungen (ca. 70 qm Wfl.); C = Wohnungsmieten (Nettokalunieten pro Monat) - mittlerer Wohnwert: f = Neubauwohnungen, Erstbezug, Erstvermietung; g = Neubauwohnungen ab Baujahr 1949, Neuvermietung; h = Altbauwohnungen bis Baujahr 1948, Neuvermietung

A müncheni lakáspiac különleges helyzetét az is mutatja, hogy az 5. ábrán bemutatott nyolc mutató közül, hat esetében München áll az élen valamennyi német város között, míg a két másik mutató esetében is a bajor nagyvárosé a 2. hely. A német lakás- és ingatlanpiac áréllovasának szerepébe a város az elmúlt évtized során került (WIEBNER 1989).

Mindezek hatása a müncheni lakásépítésekre az alábbiak szerint körvonalazható:

- A szabad finanszírozású bérlakás-építkezéseknél még a magas lakbérek sem elégségesek ahhoz, hogy a beruházások rövid lejáratú rentabilitását biztosítsák. A piacnak ebben a szektorában ezért igen kevés volt az új építkezés.

- Hasonlóképpen a szociális lakásépítkezés is alig valósítható meg elfogadható költségekkel és megfelelő mértékű szubvencióval. Ezért ilyen beruházások Münchenben már csak kizárólag a város tulajdonában lévő területeken történnek.

- Egy átlagos keresetű ember számára Münchenben az öröklakás vagy egy családi ház megszerzése gyakorlatilag elérhetetlenné vált. Ennek ellenére az öröklakások szektora az, ahol ma a legtöbb az új építkezés és ebben a szférában épülnek azok a lakások, amelyek iránt a fizetőképes vevők részéről megfelelő kereslet is mutatkozik. Az olyan tőkebefektetők számára, akik a megszerzett öröklakást bérbe adják, a jelentős értéknövekedés adja a vonzó perspektívát. Azok az adóelőnyök, amelyek a jövedelem növekedésével progresszíven nőnek, hozzájárulnak a pénzügyi terhek csökkentéséhez.

Ennél fogva a lakás iránti kereslet csökkenéséért az 1950-es és 60-as évekhez képest az utóbbi évtizedekben az építési terület hiánya, valamint az ezzel kapcsolatos árnövekedés a felelős, aminek eredményeként az új építkezések is nagymértékben csökkentek.

A másik oldalról nézve ez azt jelenti, hogy az új lakások piacán a ténylegesen fennálló keresletet az említett okok miatt nem lehet kielégíteni. Ennek eredményeként a kereslet más, kedvezőbb részpiacok felé fordul el. A kereslet elfordulásának egyik iránya a városkörnyék, s ez felgyorsította a szuburbanizáció folyamatát. A lakosság nagy része előnyben részesíti a saját házat, ami rendszerint csak úgy realizálható, ha Münchenből kiköltözik. Az átorientálódás másik trendje a lakásállomány más részpiacaira irányul, amelyek ezáltal újfent érdekessé válnak a beruházók számára.

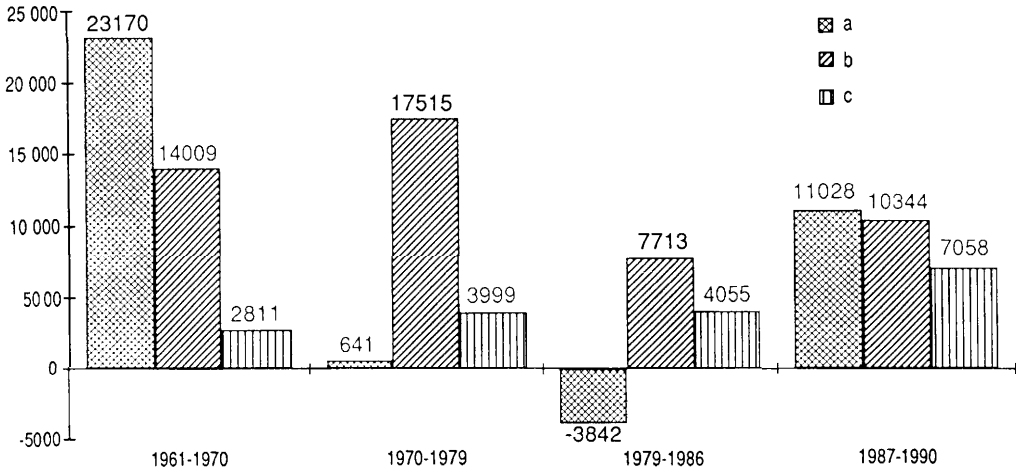
S z u b u r b a n i z á c i ó

A 6. ábra szemlélteti a szuburbanizálódás folyamatát az utóbbi három évtizedben, amely magába foglalja a lakosság számára vonatkozó mutatók alakulását a müncheni régió központi, ill. periférikus részein, magában München városában; a várossal szorosan összefonódott környező községekben, végül pedig a Müncheni Régió periférikus területein.

Amíg a régió lakosságának növekedését az 1960-as években a város még többségében be tudta fogadni, a lakosság növekedésének súlypontja az 1970-es években már a környező községekbe tevődött át. Az 1980-as években München lakosainak száma csökkent,⁴ növekedés – amely abszolút értékét tekintve a korábbinál már kisebb volt –

⁴ A város lakosságának 1970 és 1987 közötti csökkenése – az 1987. évi népszámlálás alapján – a 6. ábrán feltüntetettől nagyobb mértékű volt.

Évenkénti lakosságszám növekedés vagy csökkenés
 Einwohnerzunahme/ - Abnahme pro Jahr

6. ábra. A lakosságszám évi átlagos növekedése a Münchener agglomerációban, 1961-1990. - a = München; b = belső agglomerációs övezet; c = külső agglomerációs övezet

Durchschnittliche jährliche Bevölkerungsentwicklung in Region München, 1961-1990. - a = Stadt München; b = Umlandgeme in den (Verdichtungsraum München ohne Stadt München); c = Ländlicher Raum der Region (Verdichtungsraum München)

főként a környező községekben, és egyre nagyobb mértékben a régió perifériális területein volt tapasztalható.

A legutóbbi időben München város ismét a legnagyobb növekedést mutatja, amikor összességében tovább nő a régió lakosságszáma. Mindenesetre kérdéses, hogy ez a korábbi trend megfordulását jelenti-e. Feltehetően inkább csak egy átmeneti fejlődési szakasról van szó, amit az egykori NDK-ból áttelepülők és a kelet-európai országokból érkező nagy számú betelepülő megjelenése vált ki.

A lakásállomány újraértékelése és átalakulása az elmúlt két évtizedben

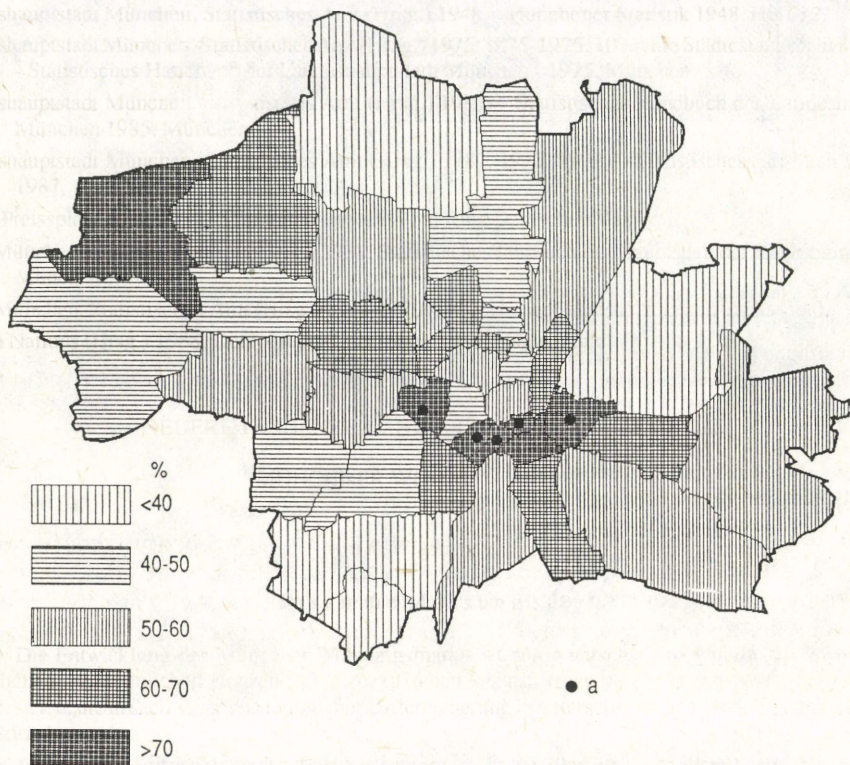
Kiinduló helyzet

Az 1970-es évekig az épületek korát még messzemenően párhuzamba lehetett hozni azok ár – és felszereltségi szintjével, – a Chicagói Szociálökológiai Iskola zónamodelljének szellemében, ugyanis:

- Olcsók voltak a Gründerzeit-kori épületek, és alacsonyak voltak a két világháború között, valamint az 1950-es és 60-as években épült lakóházak szociális lakásainak lakbéréi. Viszonylag kedvezően alakultak az építésük utáni első években a nagy lakóte-

lepek újabbleteű szociális lakásainak bérei is. Drágább piaci szektorhoz tartoztak a szabad finanszírozású lakásépítés újabb bérlakásai. Az 5. ábrán látható, hogy az újonnan épített lakások bére még 1975-ben is kétszer olyan magas volt, mint a régi építésű lakásoké. Hasonló arányok jellemezték a személyi tulajdonban lévő lakásokat is.

- A felszereltségi színvonal vonatkozásában az 1968. évi lakásszámlálás adatai alapján magállapítható, hogy azok a lakások, amelyek az új építési előírásoknak (fürdőszoba, WC és központi fűtés megléte) nem feleltek meg elsősorban azokba a városnegyedekbe koncentráálódtak, ahol nagy volt a régi épületek aránya (7. ábra), (pl. a Belváros azon a területeire, ahol jelentős volt a Grünnderzeit-kori lakásállomány aránya).

7. ábra. A hiányos felszereltségű lakások aránya kerületenként 1968-ban - a = kerület, ahol a lakásállomány több mint 35%-ában nincs fürdőszoba vagy WC

Anteil der Wohnungen mit Ausstattungsdefiziten, 1968. - a = Anteil der Wohnungen ohne Bad oder ohne WC liegt über 35%

A legnagyobb, a lakások több mint 70%-át érintő felszereltségi hiányosságokkal-Haidhausenban, a Westenden (Schwanthalerhöhe) Isarvorstadtban, valamint Auban találkoztunk. Az utóbbi negyedben minden harmadik lakásból hiányzott a fürdőszoba, vagy a WC, ami már abban az időben is megfelelő színvonalon alulinak számított. Ezzel szemben a lakások felszereltsége a hagyományosan magasabb presztizsű belvárosi

negyedekben (Ludwigsvorstadt, Maxvorstadt, Schwabing), valamint az Óvárosban is az átlagosnál magasabb színvonalon állt, ami részben a nagyobb háborús rombolásokat követő újjáépítés eredménye volt.

A müncheni lakáspiacra tehát egy – összességében minőségileg és területileg – viszonylag világos struktúra volt a jellemző. Ez a struktúra később számos vonatkozásban megváltozott, amit a továbbiakban kívánunk vázolni.

Belvárosi területek

Az elmúlt években a legnagyobb változáson a Gründerzeit idején keletkezett belvárosi negyedek mentek át. Mint sok más nagyvárosban, az 1970-es évek elején Münchenben is attól tartottak, hogy a terület építészeti leromlik és szociálisan fokozatosan erodálódik, slumosodik, mivel a fiatalabb, magasabb jövedelmű családok „elmenekültek” ezekből a városnegyedekből. Ma megállapítható, hogy ezek a területek később egy felértékelődési folyamaton mentek keresztül. A lakáskorszerűsítések, a bérlakások öröklakásokká történt átalakítása, az ezeket kísérő intézkedések (pl. a lakókörnyezet javítása, forgalomkorlátozás, zöldterületek kiépítése stb.) a korábban elhanyagolt városrészekben új, magasabb életnívót tettek lehetővé. A fiatal háztartások visszatérése (a dzsentrifikáció) visszafordította ezeknek a városrészeknek az előregedését.

E változásokat több tényező együttesen idézte elő (WIEBNER 1987b; DANG-SCHAT-BLASIUS 1990):

- A kereslet és a beruházási tevékenység átirányulása az új lakások építéséről a kedvezőbb fekvésű, idősebb lakásállomány felé.

- A történelmi építészeti emlékek, a központban való lakás és általában véve a városi élet ismételt felértékelődése a lakosság egy részénél. A „yuppiek” (young urban professional people) a gyermektelen kétkeresetű házaspárok, a társadalmi spektrumban egyre inkább előtérbe kerültek, mint olyanok, akik erős és jó jövedelmű vásárlóként jelentek meg a belváros lakáspiacán.

- Állami törvények, ösztönző eszközök és helyi intézkedések, amelyek eredetileg arra irányultak, hogy megakadályozzák a régi épületállomány pusztulását (szanálás, korszerűsítési támogatás, kedvező adóleírási lehetőségek a régi építésű lakások vásárlása során stb.).

Az *1. táblázat* világosan mutatja a belvárosi régi lakónegyedek felértékelődési folyamatát az 1968. és az 1987. évi lakásfelszereltségi mutatók alapján. Felismerhető, hogy a zömmel idős épületállományt magukba foglaló belvárosi kerületek felszereltségi színvonala (*1. táblázat, B*) kifejezetten megközelítette a város átlagértékét (*1. táblázat, A*). A fürdőszobával, WC-vel és központi fűtéssel ellátott lakások aránya, amelyek megfelelnek az új építési előírásoknak, 1987-ben a belvárosban elérte 65,7%-ot, az ilyen lakások tehát ezeken a területeken is túlsúlyba kerültek. A második leggyakoribb kategóriát azok a lakások jelentik (32,6%-kal), amelyek fürdőszobával és WC-vel rendelkeznek, de nincs központi fűtésük. A megfelelő színvonal alatti lakások, amelyek nem rendelkeznek fürdőszobával, vagy WC-vel, 1968-ban még 36,4%-ot képviseltek, tehát arányuk nagyobb volt, mint a teljesen felszerelt lakásoké. Arányuk azonban 1987-re már 4,6%-ra csökkent.

Abból kiindulva, hogy 1968-ban a belvárosi területeken 130 208 lakás nem rendelkezett teljes felszereltséggel, 1987-ig összesen 56 539 olyan objektum (43%) tűnt el a lakáspiacról, amely nem volt mellékhelyiségekkel ellátva, továbbá 48 581 olyan lakás (37%), amely nem volt teljesen felszerelt. Ezek a változások főként a régi lakások korszerűsítésére vezethetők vissza. Más folyamatok ezzel szemben a lakáspiac átalakulásában csak alárendelt szerepet játszanak, amit a vizsgált területeken a régi építésű lakások számának 1968 és 1987 között csekély csökkenése (7330 db) jelez. Épületbontások, amelyekre a városrendezés korai szakaszában még gyakrabban sor került, valamint lakások átalakítása üzleti funkcióra, ami az Óváros terciarizálódási folyamatában és a city-növekedésben a korábbi években még jelentős számban előfordult, jogi restriktiók folytán egyre ritkábban fordultak elő.

1. táblázat. A lakásfelszereltség változása Münchenben 1968 és 1987 között

A) München város összesen

Lakáskategóriák	1968		1987		Különbség 1987-1968, db
	db	%	db	%	
Összkomfortos (WC, fürdőszoba, közp. fűtés)	199661	45,1	485120	77,4	+ 285459
Alacsony komf. fokozatú	243317	54,9	141568	22,6	- 101749
ebből közp. fűtés nélküli	150703	34,0	124673	19,9	- 26030
fürdőszoba nélküli	65760	14,8	13109	2,1	- 52651
WC nélküli	26854	6,1	3786	0,6	- 23068
Összesen:	442978	100,0	626688	100,0	+ 183710

B) A belváros és peremterületei*

Összkomfortos	53105	29,0	137207	62,7	+ 84102
Alacsony komf. fokozatú	130208	71,0	81627	37,3	- 48581
ebből közp. fűtés nélküli	63480	34,6	71438	32,6	+ 7958
fürdőszoba nélküli	46023	25,1	7355	3,3	- 38668
WC nélküli	20705	11,3	2834	1,3	- 17871
Összesen:	183313	100,0	218834	100,0	+ 35521

* 14 kerület (1., 5., 9 -14., 16., 19., 20., 21., 23. és 26. kerület) összesített adata. Részeseződésük a teljes városi lakásállományból 30% fölött.

Különösen intenzív a felértékelődési folyamat a magasabb társadalmi státusú népesség által lakott, ill. előnyben részesített városnegyedekben, ahol gyakran került sor a régi épületek luxus kivitelű modernizálására és csillagászati lakbéremelésekre.

Elgondolkodtatóak azok a folyamatok, amelyek során a korábbi lakókat kiszorítják lakásaikból, amikor a korábbi bérlők nemcsak a megfizethetetlen új lakbérek, vagy az új tulajdonos saját igénybevétele miatt történő felmondás nyomán kényszerülnek kiköltözni, hanem igen gyakran tiszta profitszerzési érdekből, egyes háztulajdonosok skrupulust nem ismerő felmondási praktikái folytán. Ilyen lakóelüldözésekre különösen a bérlakások öröklakásokká történő átalakítása során kerül sor, többek között azért, mivel az olyan lakást, ahol a bérlőt és a fennálló bérelti szerződést is át kell venni, csak árengedménnyel lehet értékesíteni (ELLWEIN 1980; SCHINZLER 1983; FRIEDRICH-KUHN 1984).

Münchenben a magas jövedelműek nagy száma lehetővé teszi, hogy a korszerűsített régi lakásokért olyan bérleti díjat, ill. vételárat kérjenek, amely az újonnan épített lakások ára körül mozog. Az 5. ábrán látjuk, hogy a lakbérek a régi lakásállományon belül 1975 és 1993 között 350%-kal, – tehát még szélsőségesebb mértékben – emelkedtek, mint az új épületek esetében. Ez a felértékelődés azokra a belvárosi negyedekre is kihat, amelyek eddig nem számítottak a jobb lakónegyedek közé (l. WENDEL 1991). A müncheni Haidhausen és Westend szanalási területeken a kommunális városszanalást már olyan eszköznek tekintik, amelynek fő célja e lakónegyedek kirívó felértékelődésének a megakadályozása (Süddeutsche Zeitung 1988.11.8.).

A belvárosi területek felértékelődése során tehát az olcsó, régi bérlakások közül kiválik a magas színvonalon modernizált bérlakások szektora, valamint a régi épületállományon belüli öröklakások csoportja. Emellett a belvárosi kerületekben az új építésű lakónegyedek területén is egy új lakás-részipiac alakult ki. A korábbi éveknél sokkal nagyobb számban építenek új lakásokat a még meglévő foghíjtelkekre, vagy pedig részben a régi épületek lebontása után. Ezek ugyancsak összefüggésben állnak a városi lakás növekvő presztízsével (MAYR 1989).

A belvárosi területekhez hasonló fejlődés tapasztalható az elővárosok Gründerzeitkori villanegyedeiben is. A bontási területeken és építési foghíjakon itt is kisebb öröklakások épülnek magas színvonalon, s ez a folyamat a lakónegyedek hagyományosan magas értéke folytán már hosszabb ideje tart (BORCHERDT 1972). A leírt értékváltozás miatt a villanegyedekben is egyre inkább sor kerül a régi épületek renoválására.

Az I. világháború után épült lakónegyedek

A belvárosi területeknél mérsékeltebb változások zajlanak le a két világháború között és a II. világháború után épült lakónegyedekben. A felértékelődésnek itt az szab határt, hogy a lakásállományt a kereslet oldaláról kevésbé preferálják, azok gyakran közhasznú vállalatok tulajdonában vannak, ill. a szociális lakásépítés bérbeadási és bérletidíj szabályai vonatkoznak rájuk. Ennek ellenére itt is felismerhetők a felértékelődési folyamat jelei. Az állomány egy jelentős részében korszerűsítéseket végeznek legtöbbször kevésbé költséges módon és kisebb bérletidíj ugrásokkal, mint a belvárosi területeken (BLEYER 1988). Ezekben a negyedekben is sor kerül a bérlakások öröklakásokká történő átalakítására, ha ez a tulajdonos számára előnyökkel jár (OPITZ 1989).

A nagy lakótelepek

A városperemi nagy lakótelepek, amelyeket egykor a várostervezésnek a nagyvárosi lakáshiány leküzdésére irányuló sikeres lépéseként ünnepeltek, egyre inkább elveszítik vonzerejüket. Az ilyen lakótelepek már korábban kifogásolt kényelmetlenségei (az épületek monotoníája, az infrastruktúra hiányossága, a város belső részeitől való nagy távolság, a lakók elidegenedése stb. – ZAPF-HEIL-RUDOLPH 1969; FANGOHR 1988) egyre inkább negatív értékítéletet váltanak ki az ilyen lakónegyedek minősítése során.

Az itteni lakásformákat, mindenekelőtt az 1970-es években épült beton magasépületeket, egyre kevésbé értékeli a lakosság. Ugyanakkor a nagy lakótelepeken olyan magas bérleti díjakkal találkozunk, amelyek aránytalanul nagynek tűnnek a nyújtott szolgáltatáshoz képest. Ez vonatkozik különösen az 1970-es évek szociális bérlakásaira, amelyek Münchenben a legdrágábbak. Gyakran csak erős szubvencionálással lehetséges a szociális lakbéreket olyan árszinten tartani, hogy a szociális lakásra jogosultak számára lehetővé váljék e lakások bérbevétele.

Fejlődési tendenciák és a müncheni lakás piac időszerű problémái

A bemutatott folyamatokból látható, hogy a müncheni lakás piac és részpiacai egykor világos strukturális és térbeli szerkezete az utóbbi két évtizedben jelentős változáson ment át. Míg korábban a lakás piac strukturális változásait elsősorban a lakásépítés expanziója, új lakónegyedek építése jelentette, addig a legújabb időkben a lakásállományon belül mentek végbe lényegi átalakulások.

Egyre inkább felbomlanak a bérlakásállomány hagyományos részpiacai, amivel egyidejűleg újfajta részpiacok jelennek meg, és a lakás piac egyre nagyobb mértékben differenciálódik. A bérlakás örökklakássá történő átalakítása minden részpiacon általában egy új tulajdonosi szegmens kialakulásához vezet. Végül a használati lakás piacnak jelenleg legalább ugyanolyan jelentősége van, mint az új építkezések piacának.

A piac minden részén érzékelhető a lakások drágulása. Az új lakások piacán bekövetkezett árobbanás és az állomány korszerűsítése és átalakulása nyomán a lakberek és az ingatlanárak még azokon a területeken is felfelé mozognak, ahol alacsony a kereslet.

Másrészt az építészeti és szociális felértékelődési folyamatok, áremelkedések és más tényezők értékes lakóterület-vesztéseket okoznak, s egyben a kínálat csökkenését idézik elő a hagyományosan olcsó régi bérlakások piacán, a szociális lakásépítésben, valamint a jövőben a közhasznú lakásvállalatok állományában is. Új építkezésekkel ezeket a hiányosságokat nyilvánvalóan nem lehet megszüntetni.

Csupán az 1988–89 évekre München város 25300 olcsó lakás elvesztésével számolt, ebből 10 000 az átalakítások, 9500 az átfogó korszerűsítések, míg kb. 5000 a szociális lakásépítési megkötések kiesése miatt szűnt meg. Az 1990-es évekre várható, hogy a jelenlegi, mintegy 90 000 szociális lakásállomány kb. felében megszűnnek a szociális kötöttségek (Lh München 1990).

Ennek a fejlődésnek a következményei a lakosság - különösen a kisjövedelmű háztartások - számára nyilvánvaló:

- A müncheni háztartások számára a lakásköltségteher olyan mértéket ér el, amelyet kommunális lakbérhozzájárulásokkal nem lehet megfelelő módon kiegyenlíteni. A város által különböző belvárosi területeken végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy a háztartások bevételeinek átlagosan 30%-át kell lakbérre és rezsi-re kifizetni; sőt az alsóbb jövedelmű csoportoknál ez a bevétel 45-50%-át is elérheti (Lh München 1990).

- A lakosság széles rétege a lakás piacon a lakáskeresés során korlátokba ütközik, s egyre nagyobb számban találunk közöttük közepes és magasabb jövedelmű háztartásokat is.

- A felértékelődési folyamat sok lakónak a megszokott lakásából és lakónegyedéből történő kiszorulásához vezet.

A fentiekben leírt folyamatok azért is rendkívül problematikusak, mivel a népesség szociálökonomiai struktúrájában egy polarizálódáshoz vezetnek. Éppen Münchenben, ahol a magasan kvalifikált és fizetett munkahelyek száma igen magas, kialakulóban van a csúcskeresők viszonylag nagy csoportja, amely fizetőképes keresletével felhajtja a lakáspiaci árakat. Ezzel szemben áll a köztámogatásra (szociális segély, lakbérsegély stb.) szoruló emberek egyre növekvő száma, akik a jövedelmi piramis alján helyezkednek el. Az emelkedő lakásköltségek leszűkítik ezeknek a társadalmi csoportoknak a pénzügyi mozgásterét, gyakran a létminimumig. Ezért Münchenben az „új lakásnyomor” mellett „új szegénységről” is beszélni kell, aminek oka nem utolsó sorban a lakáspiac drámai helyzete (SCHMALS 1988).

Azok a társadalmi csoportok, amelyek a lakáspiacon hátrányt szenvednek, évek óta arra kényszerülnek, hogy olyan részpiacok felé orientálódjanak, amelyek a kereslet oldaláról kevésbé preferáltak. Ezek a területek a legutóbbi időkig lényegében a Belvárosban voltak, most azonban ide tartoznak egyes negyedek a „Belváros szélén”, valamint a nagy lakótelepövezetben. Itt – különösen a megmaradó szociális lakásállomány, valamint a kommunális lakásszövetkezetek lakásaiból, feltehetőleg szegregációs zónák alakulnak ki. Ezeket a területeket az a veszély fenyegeti, hogy egyre inkább a lakosság periférián élő és problematikus csoportjainak gyűjtőhelyeivé válnak, s ily módon öröklik a Gründerzeit-kori régi negyedek eddigi szociális problémáit (FANGOHR 1988).

A leírt fel-, ill. leértékelődési folyamatok a lakóhelypreferenciák változása és az ezáltal indukált önkéntes vagy kényszerű migráció jól mutatja, hogy a lakáspiac változása egyben meghatározó tényező a város struktúrális átalakulásában, valamint München új társadalmi-térbeli szerkezetének kialakulásában.

Záró gondolatok

Tanulmányunkban azt kívántuk bemutatni, hogy a müncheni lakáspiacra nehezedő külső nyomás rendkívül nagy, s a lakáspiac alakulása és problémái itt sokkal súlyosabb formában jelentkeznek, mint más német városokban.

Éppen ezért Münchenben a lakáspiac problémái évek óta élénk viták tárgya. Ezek a viták rendszerint elvezetnek ahhoz a kérdéshez, hogy a problémákat inkább fokozott állami beavatkozással és restrikciónal lehet-e megoldani, vagy inkább piacgazdasági mechanizmusokkal, az állami beavatkozás visszafogásával. Anélkül, hogy ezt a problémát átfogóan érintenénk, meg kívánjuk jegyezni, hogy a piacorientált alternatíva nem ígér eredményes megoldást ahhoz, hogy a kisjövedelmű háztartások méltányos lakásel látásának nyomasztó problémáját megoldjuk.

A politikai gyakorlatban többnyire a két álláspont kompromisszumos megoldását alkalmazzák. Mivel a lakáspolitikát összállami feladatnak tekintik, a regionális és helyi intézmények számára csak korlátozott cselekvési lehetőség adódik, saját lakáspolitikai koncepciójuk kialakítására. Münchenben az utóbbi években megkísérelték az adminisztratív beavatkozási lehetőségek rendelkezésre álló eszköztárát intenzíven kihasználni, azzal a céllal, hogy olcsó lakásokat biztosítsanak a rászorulóknak. Ez egyebek mellett az alábbiak szerint történt:

- tovább folytatódtak a szociális lakásépítések - ha alacsonyabb szinten is - és a városi tulajdonban levő telkeken, ill. az építési engedélyek kiadásánál előnyt élveztek a szociális lakásberuházók;

- rendeletet hoztak a Belváros peremterületeinek „megóvására”, amellyel korlátozni kívánták e negyedek felértékelődését, az itt élő lakosság védelmében;

- a törvényeket restriktív módon alkalmazták az épületbontások, valamint a lakások üzleti célra történő áthasznosításának engedélyezésénél, továbbá bérlakások öröklakássá történő átalakításánál.

Ezekkel az eszközökkel a müncheni lakáspiacon korlátozni lehetett a szociális problémák kiéleződését, de nem lehetett azokat megelőzni. Tekintettel a lakáspiaci folyamatok által indukált társadalmi és gazdasági problémákra, szükségesnek tűnik elgondolkodni azon, hogy a lakást, mint elemi életfeltételt – a feszült lakáspiacokon, mint amilyen a müncheni is – nem kellene-e a jelenleginél fokozottabb mértékben állami védelem alá vonni. Másrészt viszont tartani kell attól is, hogy Münchennek mint lakóhelynek a valószínűsége az itt élő lakosság nagy része számára egyre inkább elvész (HELBRECHT-POHL 1993), s csupán a jobban kereső rétegek számára marad meg.

IRODALOM

- Bayerisches Staatsministerium für Landesentwicklung und Umweltfragen (Hrsg.) 1982. 6. Raumordnungsbericht 1979/80. - München
- Bayerisches Staatsministerium für Landesentwicklung und Umweltfragen (Hrsg.) 1990. 10. Raumordnungsbericht 1987/88. - München
- BLEYER, B. 1988. Verlauf einer Stadtteilkarriere: München-Milbertshofen. - Kallmünz, Münchener Geographische Hefte 58.
- BORCHERDT, Chr. 1972. Der Wandlungsprozeß der Bebauung großstädtischer Villenvororte erörtert am Beispiel von München-Solln. - Die Erde 103. pp. 48-60.
- DANGSCHAT, J. S. - BLASIUS, J. 1990. Die Aufwertung innenstadtnaher Wohngebiete - Grundlagen und Folgen. In: BLASIUS, J. - DANGSCHAT, J. S.: Gentrification. Die Aufwertung innenstadtnaher Wohnviertel. Frankfurt, New York, pp.11-31.
- DROTH, W. - DANGSCHAT, J. 1985. Räumliche Konsequenzen der Entstehung neuer Haushaltstypen. - In: FRIEDRICH, J. (Hrsg.): Die Städte in den 80er Jahren. Opladen, pp.147-180.
- ELLWEIN, H. 1980. Was hat der Altbauten-7b gebracht? - In: Stadtbauwelt 66. pp. 165-167.
- FANGOHR, H. 1988. Großwohnsiedlungen in der Diskussion. Am besten alles abreißen? - Geographische Rundschau 40., H.11, pp. 26-32.
- FRIEDRICH-KUHN, G. 1984. Das Lehel zwischen Zweckentfremdung und Luxussanierung. Problemorientierte Strukturanalyse eines Münchner Stadtteils. - Diplomarbeit am Geographischen Institut der TU München
- GEIPEL, R. 1987. Münchens Images und Probleme. - In: GEIPEL, R. - HEINRITZ, G. (Hrsg.): München. Ein sozialgeographischer Exkursionsführer. - Kallmünz, pp. 17-42.
- GEIPEL, R. - HEINRITZ, G. (Hrsg.) 1987. München. Ein sozialgeographischer Exkursionsführer. - Kallmünz, Münchener... 55/56.
- HAARNAGEL, P. 1989. Das Münchner Sparhausprogramm. Evaluierung eines sozial- und wohnungspolitischen Instruments. - In: WIEßNER, R. u.a.: Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel. - Kallmünz, pp. 85-110.

- HELBRECHT, I. - POHL, J. 1993. München zwischen Expansion und Kollaps? Über den Zusammenhang von Regionalentwicklung und Lebensqualität. - *Geographische Rundschau* 45. pp. 238-243.
- KLINGBEIL, D. 1987. Epochen der Stadtgeschichte und der Stadtstrukturentwicklung. - In: GEIPEL, R. - HEINRITZ, G. (Hrsg.): München. Ein sozialgeographischer Exkursionsführer. - Kallmünz, pp. 67-140.
- KRAUSE, L. 1991. Münchner Geschoßsiedlungen der 50er Jahre. Ein Forschungsbeitrag zum Wohnungsbau in der Bundesrepublik Deutschland. - München *Miscellanea Bavarica Monacensia* 112.
- Landeshauptstadt München, Presse und Informationsamt (Hrsg.) 1981. Wege aus der Wohnungsnot: Münchner Wohnraumbeschaffungsprogramm. - München, 2. Aufl.
- Landeshauptstadt München, Referat für Stadtplanung und Bauordnung (Hrsg.) 1990. Bericht zur Wohnungssituation in München 1988-1989. Mit Ergänzungen für das Jahr 1990. - München
- MAYR, A. 1989. „Back to the City?“ Erleben wir eine Renaissance unserer innenstadtnahen Wohngebiete? - In: WIEßNER, R. u.a.: Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel. - Kallmünz, pp. 25-57.
- MEUTER, H. 1981. Hintergründe der gegenwärtigen Wohnungsnot. - *Geographische Rundschau* 33. pp. 316-323.
- OPITZ, B. 1987. Umwandlungen von Sozialmiet- in Eigentumswohnungen in München. - In: WIEßNER, R. u.a.: Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel. - Kallmünz, pp. 59-84.
- PAESLER, R. 1987. Tendenzen der Bevölkerungs- und Siedlungsentwicklung in der Region München. - München (WGI-Berichte zur Regionalforschung 18.), pp. 21-43.
- RASP, H.-P. 1981. Eine Stadt für tausend Jahre. München - Bauten und Projekte für die Hauptstadt der Bewegung. - München
- SCHINZLER, G. 1983. Die Wirkung der Mieterschutzgesetze bei der Umwandlung von Miet- in Eigentumswohnungen am Beispiel der Stadt München. - Diplomarbeit am Geographischen Institut der TU München
- SCHMALS, K.M. 1988. Armut im Reichtum. Widersprüche der Münchner Modernisierungspolitik. - In: *StadtPlan e.V.* (Hrsg.): Alternativen in der Stadtplanung. München, pp. 10-30.
- SPERR, C. 1986. Akzeptanz von Neubauten. Die Bewertung von baulichen Viertelwertierungen am Beispiel der Münchner Stadtteile Daglfing und Haidhausen. Unveröff. - Diplomarbeit am Geographischen Institut der TU München
- Stadt München, Städtisches Wohnungsreferat (Hrsg.) 1927. Die Beseitigung der Wohnungsnot in München. - München
- Süddeutsche Zeitung vom 8.11.88: „Im Westend nichts Neues“.
- ULBRICH, R. 1981. Sozialer Wohnungsbau. Probleme und Lösungsvorschläge. - In: *Institut Wohnen und Umwelt* (Hrsg.): Wohnungspolitik am Ende. Analysen und Perspektiven. Opladen, pp. 60-73.
- WENDEL, W. 1991. Altbaumodernisierungen in innenstadtnahen Wohngebieten und deren Auswirkungen auf Bevölkerungsstruktur und Wohnungsmarkt. Dargestellt am Beispiel des Stadtbezirkes Isarvorstadt-Glockenbachviertel in München. - Diplomarbeit am Geographischen Institut der TU München
- WIEßNER, R. 1987a. Von Laim über Hadern, Fürstenried und Forstenried nach Solln. Auf den Spuren der Stadterweiterung im Münchner Südwesten. - In: GEIPEL, R. - HEINRITZ, G. (Hrsg.): München. Ein sozialgeographischer Exkursionsführer. - Kallmünz, pp. 447-474.
- WIEßNER, R. 1987b. Wohnungsmodernisierungen - ein behutsamer Weg der Stadterneuerung. Empirische Fallstudie in Altbauquartieren des Nürnberger Innenstadtrandgebiets. Kallmünz, München... 54.
- WIEßNER, R. 1989. Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel und die Relevanz geographischer Forschungsperspektiven. - In: WIEßNER, R. u.a.: Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel. - Kallmünz, pp. 7-24.
- WIEßNER, R. u.a. 1989. Münchner Wohnungsteilmärkte im Wandel. Aspekte der jüngeren Entwicklung des Münchner Wohnungsmarkts. - Kallmünz, München... 60.
- WITZMANN, K. 1982. Siedlungspolitik und Regionalentwicklung, dargestellt am Beispiel - München. In: *Wohnungspolitik und regionale Siedlungsentwicklung*. Hannover, (Veröff. der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Forschungs- und Sitzungsberichte 146.), pp. 233-272.

ZAPF, K. - HEIL, K. - RUDOLPH, J. 1969. Stadt am Stadtrand. Eine vergleichende Untersuchung in vier Münchner Neubausiedlungen. - Frankfurt

Statisztikai források:

- Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung (Hrsg.) 1991. Gemeindedaten 1990. - München
- Bayerisches Statistisches Landesamt (Hrsg.) o.J. 1980. Einwohnerzahlen am 31. Dezember 1979. Gemeinden, Kreise und Regierungsbezirke in Bayern. - München
- Ergebnisse der Volkszählung 1987. Gebäude- und Wohnungszählung. - In: Münchener Statistik 1989, Heft 4. pp. 221-301.
- Landeshauptstadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1948. - Münchener Statistik 1948, Heft 12.
- Landeshauptstadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1975: 1875-1975. 100 Jahre Städtestatistik in München. - Statistisches Handbuch der Landeshauptstadt München - 1975. München
- Landeshauptstadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1985. - Statistisches Handbuch der Landeshauptstadt München 1985. München
- Landeshauptstadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1987, 1990, 1993. - Statistisches Jahrbuch München 1987, 1990, 1993
- RDM-Preisspiegel 1975-1993. Zusammengestellt vom Ring Deutscher Makler.
- Stadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1938. Statistisches Jahrbuch der Hauptstadt der Bewegung 1938. - München
- Stadt München, Statistisches Amt (Hrsg.) 1894-1910. - Münchener Jahresübersichten 1894-1910.
- United Nations (Hrsg.) 1988. Demographic Yearbook 1986. - New York

NEUERE TENDENZEN UND AKTUELLE PROBLEME DES

MÜNCHNER WOHNUNGSMARKTS

von R. Wießner

Zusammenfassung

Die Entwicklung des Münchner Wohnungsmarkts ist durch verschiedene Phasen mit jeweils unterschiedlichen städtebaulichen Konzepten und spezifischen Rechtsformen des Wohnungsbaus gekennzeichnet, die sich heute in sachlicher und räumlicher Differenzierung in unterschiedlichen Wohnungsmarktsegmenten ausdrücken.

Während die Entwicklung des Wohnungsmarkts bis in die 70er Jahre vor allem durch Wohnungsneubau am Stadtrand erfolgte, setzten in den vergangenen beiden Jahrzehnten u.a. Bauflächenknappheit und ein hohes Preisniveau der Expansion des Münchner Wohnungsmarkts Grenzen. Die Nachfrage nach Wohnungen verlagerte sich einerseits auf das Umland, andererseits, forciert durch gesellschaftliche Veränderungen und gewandelte Wohnpräferenzen, auf den älteren Wohnungsbestand. Eine Umgestaltung der bestehenden Wohnungsteilmärkte war die Folge, insbesondere eine erhebliche Aufwertung der Altbaubestände aus der Gründerzeit im Zuge der Gentrification.

Durch solche und andere Prozesse wurde das Angebot an preiswertem Wohnraum spürbar reduziert. Eine „neue Wohnungsnot“ entstand, die nicht nur einkommensschwächere Bevölkerungsgruppen betrifft, sondern zunehmend auch Normalverdiener tangiert.

Übersetzt vom Verfasser

Egy polgárosult, hagyományőrző kisváros (Pápa) területi szerkezete és városfejlesztési gondjai

IVÁN LÁSZLÓ

Pápa (és az igazgatási szempontból hozzárendelt mintegy félszáz településből álló városkörnyék) egy nagyobb részt alföldies arculatú, mezőgazdasági hagyományokkal régóta rendelkező vidéken, a Pápai-síkságon található. A város vonzáskörzetét minden tekintetben Pápa korlátlan hegemoniája jellemzi. Kisebb, lokális központi jellegű települések a körzetben nem alakultak ki.

Pápa vonzáskörzetének területi szerkezetében több jellegzetesen elkülöníthető koncentrikus-gyűrűs övezet figyelhető meg. A terület magját a város központi belterülete alkotja, amelyhez egy kisebb, de már jóval lazább szerkezetű és sűrűsödésű településrész, a külterület szőlőhegyi része, Borsosgyőr, Kéttornyúlak és Tapolcafő) csatlakozik, és amelyet a közigazgatási egyesítés „városi” területté tett.

1973-ban közigazgatásilag Pápához csatolták a településcsoport legközelebbi, a várossal legintenzívebb napi kapcsolatban álló települést, Borsosgyőrt, 1977-ben Kéttornyúlakot, végül 1981-ben Tapolcafőt is, ezzel kialakult a város mostani igazgatási területe. E körgyűrű szerves folytatása ÉK felé további 4 község (Vaszar, Takácsi, Nagygyimót és Adásztevel), amelyek az így kialakult, összesen 8 településből álló településcsoport további elemeit adják.

Itt kell néhány szót ejteni az elmúlt két évtized – a „szocialista” gyakorlatra oly jellemző – településfejlesztési fiaskójáról, nevezetesen a városközeli községek városhoz „csatolásáról”. A kistelepülések közigazgatási beolvasztása ugyanis számos tapasztalat alapján inkább településfejlesztési problémákat okozott (pl. helyi önkormányzat elhalása, lokális érdekképviselőt artikulálódásának háttérbe szorítása, fejlesztési források összemosódása, statisztikai adatmegfigyelés megszűnése stb.), semmint azok javát szolgálta volna.

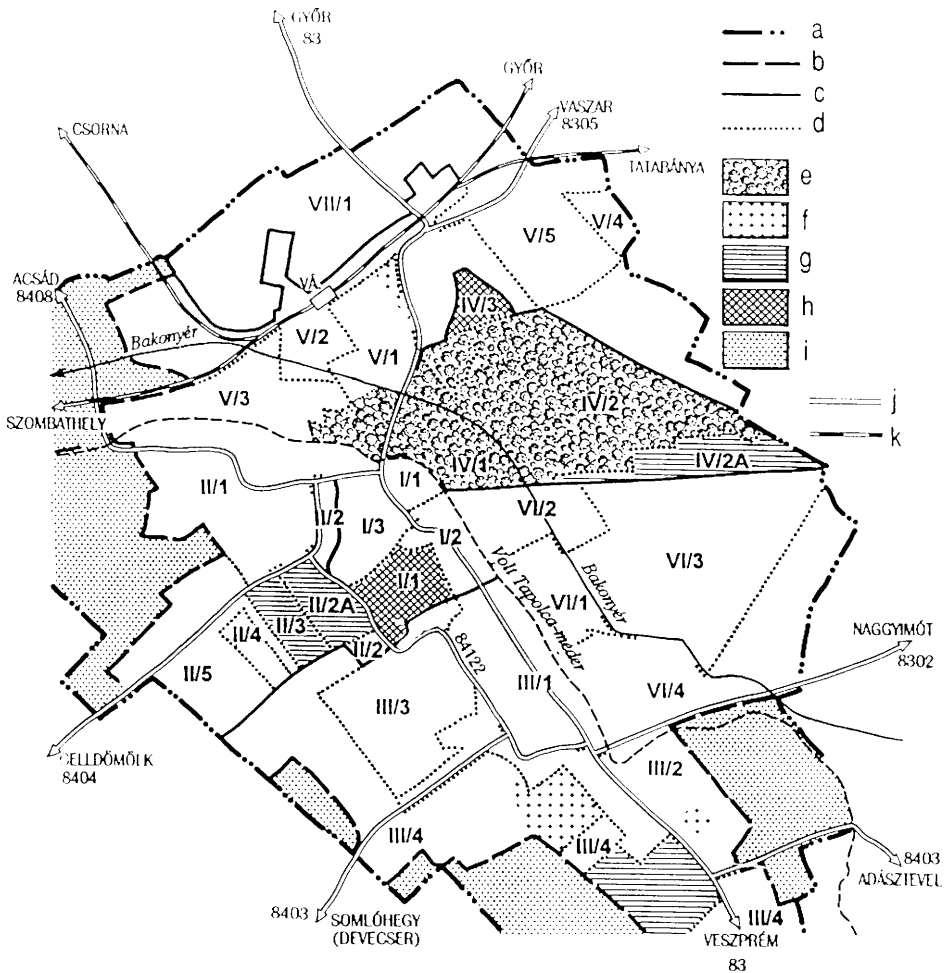
Pápa központi belterületének történeti–társadalmi városszerkezeti egységei

Mint a legtöbb városias struktúrában, Pápán is a történeti fejlődés sajátos társadalmi – és ennek műszaki–fizikai vetületeként egyedi építészeti – egységeket hozott létre, amelyek hatása a városszerkezetben mind a mai napig nyomon követhető (1. ábra).

A város eredetileg 3 történeti városszéből, a sáncfalakkal övezett Belvárosból, a falakon kívüli Felső- valamint Alsóvárosból állt, ami a 19. sz. legvégén a gyárváros jellegű Erzsébetvárossal, majd 1920 után a Tökertvárossal egészült ki, ám e hagyományos kerületek korántsem voltak homogének.

A *Belváros* ÉK-i szögletében, annak magját alkotva helyezkedett el a középkori várkastély helyére 1783–84-ben épült földesúri (Eszterházy) kastély, amelyhez közvetlenül csatlakozott a Várkert.

Nem éppen örvendetes jelenségként a közelmúltban a tömeges, panelos technológiájú telepszerű lakásépítés egyik pápai akcióterülete – a Vajda Péter lakótelep – oly módon épült meg, hogy a Várkert egy részét egyszerűen beépítették, jelentősen csökkentve ezáltal az aktív zöldfelületet.

I. ábra. Pápa történeti-társadalmi városrészei. – I = Belváros: I/1 = várkastély; I/2 = városközpont; I/3 = Tabán (rég. csizmadianegyed); I/4 = gettó (volt zsidónegyed); II = Felsőváros: II/1 = régi gazdanegyed; II/2 = régi proletárnegyed (városias struktúra); II/2A = Huszár (volt Lenin) lakótelep (a régi proletárnegyed helyén); II/3 = Huszár (volt Lenin) lakótelep (a régi garnizon helyén); II/4 = Fáy András lakótelep; II/5 = a Felsőváros újabb beépítésű része; III = Alsóváros: III/1 = régi polgárváros; III/2 = régi gazdanegyed; III/2A = Kilián lakótelep (a volt vásártér helyén); III/3 = régi proletárnegyed (agrárstruktúra); III/4 = az Alsóváros újabb beépítésű része; IV = Várkert: IV/1 = Belső-Várkert; IV/2 = Külső-Várkert; IV/2A = Vajda Péter lakótelep (a Várkert egy részének beépítése); IV/3 = Pápai (Városi)-major; V = Erzsébetváros (Gyárváros): V/1 = villanegyed és a Köztársaság liget; V/2 = iparterület és vasútállomás; V/3 = munkás- és tisztviselőtelep, régi kertésznegyed; V/4 = Piróth György lakótelep (volt szociális munkástelep); V/5 = az Erzsébetváros újabb beépítésű része; VI = Tókertháros: VI/1 = tisztviselőtelep; VI/2 = villanegyed; VI/3 = kertváros; VI/4 = a kertváros újabb beépítésű területe; VII = Úrdomb (Csirizhegy); VII/1 = beépített terület; a = belterület határa; b = beépített terület határa; c = városrészhatár; d = városrészen belüli negyedek határa; e = park, erdő; f = temető; g = történelmi egység, amelyben új beépítéssel funkcióváltás következett be; h = amelyben új beépítés nélkül következett be funkcióváltás; i = városperemi laza, hézagos (új) beépítés; j = közút; k = vasút

A Várkert nagy (104 ha-os) területe mint a feudális hatalom megtestesítője, zártságával elkülönült, de be is ékelődött a városközpontba. A várkastély kapuja előtt, annak oltalmazó védelmében alakult ki a vásártér (Fő tér). A tér közepén épült fel 1774–86 között a monumentális Plébániatemplom (a Dunántúl legnagyobb ilyen építménye), s a tér falait a legmódosabb – jórészt katolikus – patríciusok és nemesek emeletes, barokk háza keretezték. A templom körül dobogott a földesúri mezőváros szíve, a piac.

A Fő tértől D-re épült ki – a 18. sz. végén és a 19. sz. elején – a *városközpont*, amely két párhuzamos és néhány kisebb keresztutcából állt. A két előbbi közül a Hosszú (ma Fő) utca városi és államhatalmi, valamint kereskedelmi intézményeket tömörített és elsősorban az értelmiség (orvosok, ügyvédek), a gazdag kereskedők lakóhelye volt; míg a Szél (ma: Kossuth Lajos) utca kifejezetten üzletutca volt, polgári lakossággal és a város üzleti negyedét alkotta. E szűk területen koncentrálódott a legtöbb urbánus élettevékenység, továbbá a városi népesség és az emeletes házak igen jelentős hányada (BOGNÁR I. 1943).

A várkastély védelmi funkciója alakította ki a falakkal kerített történelmi Belváros második jellegzetes tömbegyüttesét, a *pápai Tabánt*, amely kusza utcahalmazával, alacsony kis házaival a város legrégebbi (15–17. sz.-i eredetű) része. Az egyszerűbb polgári népesség, mégpedig a nagyjából katolikus vallású iparosréteg a Várkastély védelmébe és az ellenreformáció harcosainak, a ferenceseknek az oltalmába települt. Közülük igen sok csizmadia, varga és cipész foglalkozást űzött olyannyira, hogy tömörülésük 4–5 utcában már-már szakmaspecifikus városnegyedet hozott létre (KOVÁCS E. 1939).

A Belváros DNy-i része épült ki a legkésőbb (a 18. sz. közepe tájékán), mégpedig fokozatosan D felé haladva, melynek során egyedi – Pápara igen jellemző – beépítés, az ún. *dunántúli mezőváros* jött létre (GERŐ L. 1959). A városnegyed két tengely – az üzletutcaként funkcionáló Kossuth Lajos utca, ill. a városkapun belül folytatódó, széles piacutcat alkotó főútvonal, a Bástya u. – között középkorisan hajló, rostos elrendezésű utcahálózattal alakult ki. Az íves, többé kevésbé párhuzamos utcákat (Szent László, Zsidó – ma: Petőfi –, Eötvös, Új – ma: Rákóczi – utca) a tömbök közepén szűk sikátorok (helyi szóhasználat: közlék) kötik össze. Az átjárók a védelmi funkciók céljából keletkeztek, főként azért, hogy a bástyák gyalogosan minél hamarabb megközelíthetők legyenek.

←

Historical and social parts of Pápa. – I = City; I/1 = castle; I/2 = town centre; I/3 = Tabán (former Cobblers' quarter); I/4 = ghetto (former Jewish quarter); II = Felsőváros (Upper Town); II/1 = old farmers' quarter; II/2 = old proletarian quarter (with urban structure); II/2A = Husar (former Lenin) housing estate (in place of the former proletarian quarter); II/3 = Husar (former Lenin) housing estate (in place of the former garrison); II/4 = András Fáy housing estate; II/5 = newly built-up area of Felsőváros; III = Alsóváros (Lower Town); III/1 = old civic quarter; III/2 = old farmers' quarter; III/2A = Kilián housing estate (in place of the former Market Place); III/3 = old proletarian quarter (with agrarian structure); III/4 = newly built-up part of Alsóváros; IV = Várkert (Castle's Garden); IV/1 = Inner Castle's Garden; IV/2 = Outer Castle's Garden; IV/2A = Péter Vajda housing estate (partly built-up area of Castle's Garden); IV/3 = Pápai-major (Pápa farmstead); V = Erzsébetváros/Gyárváros (Elisabeth Town/Factory Town); V/1 = villa quarter and Köztársaság liget (Republic Park); V/2 = industrial area and railway station; V/3 = workers', clerics' and old gardeners' quarter; V/4 = György Piróth housing estate (former quarter of supported workers); V/5 = newly built-up part of Erzsébetváros; VI = Tökertváros (Lake and Gardensuburb); VI/1 = clerics' quarter; VI/2 = villa quarter; VI/3 = gardensuburb; VI/4 = newly built-up area of garden suburb; VII = Úrdomb/Csirizhegy (Lord's Hill/Csirizhegy); VII/1 = built-up area; a = borderline of inner part of Pápa; b = borderline of built-up area; c = borderline of town parts; d = borderline of quarters; e = forest, park; f = cemetery; g = historic unit with newly built-up area and changed functions; h = traditionally built-up historic unit with changed functions; i = scattered (newly) built-up area in the fringe of the town; j = public road; k = railway line

Az említett városrész etnikai és vallási szempontból is élesen elvált a város többi részétől azért, hogy a 18. sz. közepén a földesúr ide telepítette le a birtokára behívott zsidó kereskedő- és iparosréteget, létrehozva ezzel a Dunántúl egyik legnagyobb (7,8 ha területű és kb. 2600 főt tömörítő gettóját (VERESS D. CS. 1983). A városnegyed szűk telkeivel, sűrű beépítésű, földszintes, pince nélküli és sokszor vizes házaival a város legegészségtelegebb területe volt. A szegregáció még a viszonylag kis területen belül is érvényesült, mert a zsidóság legszegényebbjei a városfal közelében, a Salétrom (ma: Bacsányi) utca környékén laktak.

A II. világháború, ill. a holocaust eseményei következtében a zsidóváros népessége csaknem teljesen megsemmisült, s mivel az eredeti lakosság a fajgyűlölet, ill. polgári osztályhelyzete miatt ottani házaiba nem térhetett vissza, ezért a tanácsi lakásgazdálkodás a volt gettó házait vehette a legkorábban birtokába. Mivel azonban a lakásállomány minősége erősen leromlott volt, e terület szolgáltatta a szociális juttatás lakásalapját, ami leromlását még inkább meggyorsította.

A Belvárostól ÉNy-ra, de már a városfalakon kívül települt a *Felsőváros*, amely előbb a végvár huszárvárosa – a lovaskatonák szálláshelye –, később a fallal övezett polgár város majorkertjeinek (Felsővárosi majorok) helye volt, s csak fokozatosan alakult át az agrárnépesség városrészévé. A Felsőváros magja a Felső-Hosszú (ma: Táncsics) utca körül alakult ki, s a 19. sz.-ra ez lett a város római katolikus paraszti népességének egyik legfontosabb letelepedési helye, a felsővárosi gazdanegyed (HORVÁTH E.–TÓTH E. 1936).

A Felsőváros D-i része, valamint annak a Belvárost Ny-ról közvetlenül övező területe a két világháború közötti időszakban Pápa *proletárjainak* adott otthont, mégpedig az *urbánus*, főként a katolikus vallású, szociáldemokrata pártállású gyári munkásoknak. A városrész hírhedt pontja volt az ún. Korona, amellyel az ugyanezt a nevet viselő utca és a Celli út sarkán álló, régi vendégfogadóból átalakított szükséglakásokat illették (KOVÁCS E. 1939). (A városrész kétes hírét tovább növelte, hogy a várbástya külső előterében húzódó, íves hajlású Irhás utca egyik házában működött a nyílvánosház.)

A proletárnegyedtől Ny-ra helyezkedett el a huszárlaktanya, amely – az 1936–37-ben létesült katonai repülőtérrel nem számítva – Pápa legnagyobb garnizonja volt. A Felsőváros két utóbbi hagyományos városrésze ma már csak töredékeiben létezik, mert a jó építésföldtani adottságok, a városközponthoz való közelség, valamint az elavult épületállomány szanálása után a helyükön épült fel a Huszár-lakótelep, Pápa első telep-szerű lakónegyede. (A lakótelep egy része a régi huszárlaktanya épületeinek átalakítása révén keletkezett az 1950-es években.) A telep egészen 1990-ig Lenin nevét viselte.

A Belvárostól D-re alakult ki az *Alsóváros*, amelynek eredeti funkciója szintén hóstáti majorkertség volt (Alsóvárosi majorok), és ami a múlt század második felében a polgárosodás hatására jelentősen átalakult. A városrész a Tapolca-patak mentén futó hosszú országútból (Alsó-Hosszú – ma: Jókai – utca) keletkezett. A városrésznek a Belvároshoz legközelebb fekvő területe (Széchenyi tér, Zimmermann utca) – elsősorban a református püspökség és a főiskola hatására – tipikus középpolgári lakónegyeddé épült át, míg az eredeti paraszti lakosság a város külső részei felé szorult ki.

Az *Alsóváros e belső része* nagy területen feküdt, de mivel igen sok közintézményt tömörített (színház, református főiskola, református nőnevelő intézet, kórház, rendőrség, polgári iskolák) mégis urbánus külsővel (sok emeletes ház, bérlakások, zártosú beépítés, magas komfortfokozat) rendelkezett. A két világháború között e városrész volt Pápa

legkulturáltabb – színvonalában még a Belvárost is felülmúló – területe, ahol igen sok értelmiségi (lelkész, tanár), hivatalnok és kisiparos élt, olyanok, akiknek jelentős része protestáns – elsősorban református – vallású volt (KOVÁCS E. 1939).

Az Alsóvárosból kivezető főútvonalak mentén – a Veszprémi, valamint a Somlói út környékén – elnyúltn húzódott Pápa másik agrárnegyede, az alsóvárosi gazdanegyed, ahol leginkább református kisgazdák éltek a fésűs beépítésű, nagy szérűskertes, földszintes parasztházakban (KOVÁCS E. 1939).

Végül pedig az Alsóváros Ny-i peremén alakult ki a városi társadalom legszegényebb – főként agrárproletár – népességének városrésze, az *alsóvárosi proletárnegyed*, ahol sok napszámos, kevés gyári munkás és még ennél is kevesebb nincstelen iparos lakott. A negyed népessége nagyjából katolikus, kisebbrészt evangélikus vallású volt (BOGNÁR I. 1943). E terület mind külső megjelenésében (sok igen kicsi, komfort nélküli, földszintes, zsúfolt ház), mind pedig társadalmi összetételében Pápa legkedvezetlenebb adottságokkal rendelkező városrésze volt.

A fentiek alapján megállapítható, hogy Pápán az Alsóváros képviselte a város társadalmának legszegényesebb csoportjait, ill. ez volt a legdifferenciáltabb lakosságú kerület. (Mind a művi infrastruktúra, mind pedig a társadalmi piramis szempontjából rendkívüli heterogenitás jellemezte a városrészt.)

Pápa negyedik – már nem egészen történeti jellegű – kerületét, az *Erzsébetvárost* a tőkés iparfejlődés 1890–1910 közötti erőteljes és viharos gyorsaságú fellendülése alakította ki, ezért magán viseli a gyárvárosok mozaikszerű, rendkívül széttöredezett szerkezetét. Az ott élők társadalmi helyzetéből fakadóan (munkás lakosság) ez a városrész volt Pápa „legkatolikusabb” területe, s mivel viszonylag új keletkezésű és tervszerű beépítésű volt – már az építéskor ügyeltek az egészségügy, de még a szociálpolitika szempontjaira is –, eléggé kedvező lakás- és életviszonyokkal rendelkezett. A városrész alaprajzában a mértani saktáblásságra való törekvés tükröződik, amit a Tapolca folyásvonala, ill. a Felsőváros meglévő utcahálózatához való csatlakozás némileg eltorzított (BOGNÁR I. 1943).

Az Erzsébetvárosban található a város legszebb *villanegyede*, amely a vasútállomásra vezető sugárút (Eszterházy út) mentén, ill. néhány mellékutcában (Vörösmarty utca és Kálvária utca) alakult ki. A tágas, szép megjelenésű, laza beépítésű, sok zöldterülettel rendelkező kertes házakban élt a város nagyiparosi rétege (pl. a Perutz-villában a textilgyár tulajdonosa). Az Erzsébetváros villanegyedéhez csatlakozott két nagyobb gondozott zöldterület is. Egyikük az Erzsébet (ma: Köztársaság)-liget – mintegy 4,6 ha területtel – a Várkert Ny-i folytatása volt azzal a különbséggel, hogy kifejezetten közpark céljára létesült, és városi rekreációs területként funkcionált. (Ide települtek sport- és tenispályák, ill. a városi Strandfürdő is.) A vasútállomás közelében pedig a Kálvária és a hozzá csatlakozó római katolikus temető alkotott nagyobb zöldfelületet.

Pápa iparterülete a vasútvonalhoz, ill. a pályudvarhoz kapcsolódva, annak mindkét oldalán alakult ki. Magvát a vasútvonal D-i oldalán a dohánygyár (ma: Elekthermax Vállalat), a Perutz szövőgyár, ill. É-on a Leipnik szövőgyár (ma: a textilgyár telephelye), és a csornai vasútvonal szögletében levő műtrágyagyár (ma: az Elekthermax Vállalat része) alkotta. A Perutz-gyártól D-re–DNy-ra (a Kisfaludy utcában) építették meg a gyári *tisztviselő- és szociális munkástelep* házait, amit Ny-i irányban – a Tapolca mentén – a bolgárkertészek városrésze egészített ki.

A vasútvonaltól É-ra levő lakóterület – amely az Úrdomb, ill. Csirizhegy nevet viselte, s eredetileg a Tabán csizmadiáinak szőlőhegye volt – csak az 1930-as évektől kezdett beépülni és főként gyári *munkások családirházas lakónegyedévé* vált.

A mai Erzsébetváros K-i részén, a Várkerttől É-ra, amely akkor még külterület volt, létezett egy kisebb telep, a pápai uradalomhoz tartozó ún. Pápai- vagy Városi-major. A városközeli major időközben beolvadt a város iparterületébe, a város peremén pedig szociális lakások céljára épült meg a Piróth György-telep, amely napjainkra gettószerű cigányteleppé alakult át.

Pápa legfiatalabb – még jelenleg is épülő – városrésze a *Tókertváros*. A városrész a Pápát K-ről védő mocsaras tó 1771-es lecsapolása után keletkezett városi (sárgarépás) kertek helyén, az I. világháború utáni földreform hatására jött létre. Tekintettel arra, hogy a kerület századunk építészeti alkotása, alaprajza mérnöki szabályosságot mutat. 83 ha-os területét 15 derékszögben találkozó saktáblaszerű utcára és 1 nagyméretű térre osztották fel, rajta 660 ház helyet alakítottak ki (BOGNÁR I. 1943).

A Tókert legrégebbi része a Belvároshoz legközelebb fekvő területen – az egykori Tapolca és a Bakony-ér között – az 1910-es években épült meg tisztviselőtelep céljára (Liget, – ma: Dózsa György – utca).

Pápa *másik villanegyede* É-ről csatlakozott a *Tisztviselőtelephez*, ill. egy kis területen átnyúlt a Bakony-ér jobb partjára is, ahol reprezentatív (Eszterházy) tér köré rendezték a villaszerű beépítést. (A nagyméretű teret közintézmény elhelyezése céljából alakították ki, ám tervezett hasznosítása nem valósult meg.)

Az említett két városrészben igen szép, szabadon álló, kertes, komfortos házakban éltek a földreform juttatottjai, akik közt számos közhivatalnok, értelmiségi, szabadfoglalkozású és nyugdíjas volt (KOVÁCS E. 1939).

A Tókert nagyobbik, külső – K-i – részén *kertvárosi* beépítés indult meg az 1930-as évektől. A területen sok vasutas, postás, kőműves épített magának családi házat, mert a kertészkedés kiegészítő jövedelmet is biztosított a bennük élő családoknak (KOVÁCS E. 1939). A városrész egyoldalú lakójellege következtében igen kevés közintézménnyel rendelkezett, alapellátása hiányos volt és a közművesítés is kezdetleges színvonalon állt.

Pápa városrészeinek legfontosabb településfejlesztési problémái

Pápa régóta fejlett településnek számít, a hozzá hasonló városokhoz viszonyítva fejlettségi mutatói (pl. óvodákkal való ellátottság, óvodai férőhelyek száma, középiskolai tantermek száma, burkolt utak aránya stb.) viszonylag kedvezőnek mondhatók, bár a város korántsem mentes a problémáktól, hiszen itt is jelen vannak a magyar településfejlődés országosan jellemző anomáliái.

Pápa az elmúlt 3–4 évtizedben – a megye más városaihoz képest – lassabban fejlődött. Ez jórészt abból fakadt, hogy bár a megye második legjelentősebb települése volt, polgárvárosi hagyományait az adott időszak területfejlesztési gyakorlata nem tolerálta, hiszen a pénzügyi elosztásban a megyeszékhelyeket, ill. a közép-dunántúli ipari tengely városait (elsősorban Ajkát, Várpalotát és Tapolcát) helyezte előtérbe. E településfejlesztési politika ideológiai alapját a kizárólag iparfejlesztésre koncentrálnó gazdaságfejlesztés teremtette meg, amely elsődleges feladatának az ipari üzemek zavartalan működéséhez szükséges munkaerő-ellátást tekintette. Az egyoldalúan munkaerő-orientált

2. ábra. Pápa műemlékei
Historical monuments of Pápa

iparfejlesztési politikának a területfejlesztés is alárendelődött, így Pápa a megye települései között az 1970-es évek végéig csak az 5–6. helyet foglalhatta el. A vázolt hátrány azonban némileg kedvező hatásokat is eredményezett, mert így a város el tudta kerülni a robbanásszerű változásokból fakadó visszasságokat. A konszolidált városfejlődés azonban városrészenként – a társadalmi és művi adottságokból fakadóan – sajátosan eltérő problémákat hozott létre, amelyek területrészenként differenciált településfejlesztési és -rendezési feladatokat körvonalaznak.

Generálisan jelentkező akut – közel 70 éves – településfejlesztési problémát jelent a városban a közüzemi csatornázás alacsony szintje (a szélesre – a 80-as évek végére közel 3,9-szeresre, a 90-es évek elején már „csak” 2,1-szeresre – nyílt közműöllő), valamint a környezet fokozatosan romló állapota, de – mint az a későbbiekből ki fog derülni – a magyar településfejlődés e két általánosan jellemző neuralgikus pontja is városrészenként differenciált súlyossággal jelentkezik. Az egész város számára környezetvédelmi problémát okoznak a katonai repülőtér vadászrepülőgépeinek gyakorló repülései, ill. az ebből eredő nagyfokú zajterhelés.

Tekintettel arra, hogy Pápa történelmi város, s az 1970-es évekig igen lassú városfejlődés a hagyományos városszerkezet struktúráját – szerencsés módon – nem, ill. alig károsította, célszerűnek látszik a hagyományos szerkezeti egységek, azaz a Belváros, a Belső- és Külső-Alsóváros, a Felsőváros, az Erzsébetváros, a Várkert, az Úrdomb, a Tökertváros, a lakótelepek (Kilián, Huszár-Fáy, Vajda Péter), a csatolt települések (Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Tapolcafő), valamint a zártkertek (hegyközségek) megtartása, s ezek alapján városrészenként a fejlesztési problémák számbavétele, ill. a prioritások körvonalazása.

Belváros

Pápa csaknem valamennyi műemléke (19-ből 17) a történelmi Belváros viszonylag szűk területén található és itt van a műemlék jellegű és városképi jelentőségű épületek zöme (63-ból 45). (2. ábra). Ebből is kitűnik, hogy országosan is jelentős építészeti együttes jött itt létre, amelynek állapota a frekvenciáltabb útvonalak (Fő tér, Fő utca, Kossuth L. u., Korvin u. eleje) kivételével – ahol az 1970-es évek második felétől megindult (WINKLER G. 1981), ill. megtörtént a felújítás – még mindig igen rossz, sőt egyre romló (3. ábra).

3. ábra. Pápa műemléki szempontból védett belvárosi területe

Inner part of Pápa protected by historical points of view

A város megyei szinten is kiemelkedő eredményeket ért el a lakóházak felújítása terén. Ennek ellenére a történelmi városmag épületállományának állaga még mindig igen

vegyes képet mutat. (1970 óta 139 épület teljes felújítását, ill. 1564 lakás korszerűsítését végezték el, ami az állami tulajdonú lakások mintegy 40%-át tette ki.) Sajnálatos, hogy mire a rehabilitáció kiteljesedhetett volna, az 1980-as évek elején a pénzügyi források jelentősen beszűkültek, ami különösen az elmúlt 10 évben fékezte le az épphogy csak beindult revitalizációs tevékenységet.

Különösen kritikus a régi gettó tipikusan kisvárosi beépítésű területének állapota, mert a rendkívül szűk telkeken semmiféle építési előírást nem lehet betartani, ill. a magas talajvízszint miatt pince nélkül épült, nedves, nagyrészt állami tulajdonú házakban az elmaradt felújítás következtében megindult a lepusztulás, a nyomoromegyeddé válás folyamata. A rendszerváltás óta eltelt fél évtized alatt a magántőke jóvoltából, a kedvező ökológiai adottságokat kihasználva indult meg egyes városrészek spontán megújulása (pl. Rákóczi úti üzletek, magánvendéglők revitalizációja stb.), ami igen örvendetes jelenség.

A mai Pápa egyik feszítő társadalmi gondját jelenti a cigányság egyre fokozódó bevándorlása. Jelenleg kb. 1000-1500 cigány (mintegy 200–210 cigánycsalád) él a városban, s jelentős hányaduk a Belváros DNY-i területén fekvő régi gettó elavult, komfort nélküli, önkormányzati lakásaiba szegregálódott. Éppen ezért a város ezen területének rehabilitálása, ill. folyamatos átépítése – ez utóbbira már elszórtan vannak a magánérő jóvoltából példák (pl. Petőfi u. 8., 12., 14., 16., 18.; Rákóczi u. 28.) – egyre sürgetőbb feladatként jelentkezik. Az igen szép eredményeket mutató sortatarozást (pl. Ruszek köz, Fő tér, Fő u., Kossuth L. u.) pedig az eddigieknél gyorsabb ütemben kellene folytatni, különösen a még kevésbé érintett Tabán városrész területén (pl. a Ferences-ház-tömb felújítása). A sortatarozásokkal párhuzamosan gondot kellene fordítani a környezetbe illő portálok kialakítására is (amit a Kossuth L. utcában eddig végzett tevékenység igen szépen példáz). Mielőbb meg kellene oldani a műemléki értéket képviselő, használaton kívüli Zsinagóga felújítását és méltó hasznosítását is.

A pápai Belvárosban a második legjelentősebb gondot a csatornázás nem kielégítő szintje, ill. nem megfelelő megoldása okozza. Az elapadt Tapolca medrének egyes szakaszai és a Belvárost körülölelő régi városárok maradványa, a Cinca ma szennyvíz-csatornaként funkcionál. Házak udvarain keresztül, vagy közterületen, részben beboltozva, részben szabadon folyik a szennyvíztisztító felé a városi szennyvíz.

Nem megoldott a régi tapolcai malmok (pl. Tizes-malom) hasznosítása sem. Amennyiben idegenforgalmi (panzió, fogadó, vendéglő, lovasiskola) hasznosításra kerülnének amellet, hogy a városképet is előnyösen alakíthatnák, még bevételt is hozhatnának. Ez annál is inkább kívánatos volna, mivel Pápa szállodai, ill. szállásférőhelyekkel csak gyengén ellátott. (A két világháború között 5 vendégfogadó is üzemelt a városban, míg ma egyedül a Platán Szálló 24 szobájának 54 férőhelye áll a szálláskereső rendelkezésére.)

A belső városrész immár öt évtizedes gondja a szűk és görbe utcahálózat rendkívül kicsi forgalomáteresztő képessége. (Heti piacnapokon már az 1930-as években forgalmi torlódásokat okoztak az áruszállító szekerek.) Napjainkban a belváros fő tengelyén (Győri út–Fő utca) zajlik az átmenő forgalom jelentős része. (Egyedül a Belváros Ny-i peremén futó Kozma utca jelent némi forgalommentesítő hatást, ami az átmenő forgalom egy részét le tudja vezetni, de kapacitása és minősége meglehetősen korlátozott.)

Belső-Alsóváros

Pápa alsóvárosi városnegyedének a Belvároshoz közvetlenül kapcsolódó, nagyobbbrészt 19. sz.-i, városképileg igen hangulatos beépítésű (pl. Zimmermann utca), formai jegyei alapján talán a város legurbánusabb része a városfal D-i kapujának előterében alakult ki. E területen jött létre Pápa középfokú intézményeinek (kórház, szakrendelő, középiskola, diákotthon, vradó állomás) legjelentősebb koncentrációja, sőt néhány ipari jellegű üzem is jelen van. (Közülük a Bútoripari Szövetkezet tömbbelsőbe beékeltsége következtében jelentékeny porszennyezésével rontja a települési környezetet.)

Az egyre erősödő központképződés következtében a városrész népessége igen gyors ütemben csökken, és meglehetősen előregező tendenciát mutat. Ebből fakad a terület legnagyobb problémája, mégpedig az, hogy az idős, eredetileg tipikusan polgári foglalkozású (főként kisiparos) kisnyugdíjasok, akiknek nyugdíja még az átlagot sem éri el, nem tudják lakóházaikat karbantartani, ezért azok sok esetben nagyon leromlottak. A másik anomália abból fakad, hogy a háború utáni államosítás az itt élő lakosság réteghelyzete, valamint az egyházi központ (református püspökség) jelenléte következtében a Belváros után ezen a területen volt a legnagyobb mérvű, és a tanácsi lakások elmaradt felújításának következtében ide is megindult a cigányság, és a lumpen elemek beköltözése. Fentiekből következően a Belső-Alsóváros területén is egyre sürgetőbb a rehabilitáció és a sortatarozás mielőbbi beindítása, sőt a terület szelektív rekonstrukció átépítése.

Külső-Alsóváros

Az Alsóváros D-i–DNy-i városperemi része igen heterogén lakossági összetételű, hiszen ezen a területen (főként a Felszabadulás útja környékén) volt a város egyik hagyományos gazdanegyede, de itt álltak a szegényebb néprétegek városszéli házai is (pl. Szladik J. utca, Czuczor G. utca). Ebből következően az épületállomány állaga, valamint az alacsony közművesítettség jelentette a városrész legnagyobb gondját. A gyenge épületállomány, valamint az alacsony telekárak azonban a terület jelentős átépülését, korszerűsödését eredményezték, s ezen túlmenően – mivel a város szélén nagyobb mértékben állt rendelkezésre építési terület – az elmúlt évtizedben igen sok új családi- és társasház (pl. Külső-Veszprémi út, Bocsor I. lakótelep) épült ide, ill. a régi vásártér beépítése révén itt jött létre a Kilián-lakótelep, a város első – de 1986–87-ig folyamatosan épülő – tömeges lakásépítési területe is. Az általános közműhelyzetet javította, hogy már a századforduló időszakában több jelentős közintézmény (pl. a volt Tanítóképző, – ma: Közgazdasági- és Mezőgazdasági Szakközépiskola – vagy újabban a mentőállomás stb.) is a városrészbe települt.

Felsőváros

Pápa hagyományos városrészei közül talán a Felsőváros az, amely eredeti funkciójához képest (főként a paraszti foglalkozású gazdaréteget tömörítette) a legnagyobb átalakuláson ment keresztül. Hiszen jelentőségében itt található a város második legfontosabb iparterülete (Húskombinát, Rába Magyar Vagon- és Gépgyár helyi gyáregysége), amely beékeltsége miatt jelentős környezeti ártalmak (vízszennyezés, por, zaj, bűz, veszélyes hulladékok) forrása. Ezért továbbra is fenntartandó a korábbi általános rendezési tervek azon célkitűzése, amely a lakóterületekbe ékelt, környezetszennyező iparterületek mihamarabbi áttelepítését irányozta elő.

Tovább rontotta a helyzetet, hogy a városrész DNy-i területe – amely eredetileg gyenge minőségű lakónegyed (proletár városrész), ill. laktanyaterület volt – a szanálás után a nagyobb mérvű lakásépítés egyik akcióterületévé vált (Huszár – Fáy, Bartók lakótelep), és ezek a lakóterületek az említett iparterület közvetlen közelében találhatóak. (A lakásépítési terület azért települt ide, mert ez volt a Belvároshoz legközelebbi fekvésű szabad építési terület.) A környezetszennyező ipari tevékenység annál is inkább zavaró, hiszen a Felsőváros DNy-i széle (Harangöntő utca környéke) távlatban is lakásépítési terület célját szolgálja. A Felsőváros ÉNy-i, hagyományos beépítésű része leginkább a hiányos alapellátás gondjaival küszködik.

Erzsébetváros

Az Erzsébetváros Pápa kétarcú gyárvárosa. Történeti tény, hogy a város gazdasági potenciálját meghatározó ipari üzemek (textilgyár, Elekthermax) elhelyezkedése kedvezőtlen, hiszen az uralkodó szélirány az esetleges szennyezést a város beépített területei felé viszi. További kedvezőtlen momentum, hogy az iparterület a társadalmi státusza szerint legnagyobb értékű lakóterületbe ékelődik be (Eszterházy úti villanegyed). Nagy gondot jelent – már-már a fertőzésveszélyt hordozza – a városrész gyenge csatornázottsága, valamint a textilgyár tisztítatlan szennyvizének közvetlenül a Bakony-érbe történő bevezetése, amely halaszthatatlan beavatkozást igényel. Siralmas a volt Pápai-major területén kialakult, rendezetlen iparterület, ill. a Piróth György telepi cigánylakások állapota is.

Várkert

A város egyetlen erdős területe a Várkert, melynek lakóterületekhez, sőt a városközponthoz közeli elhelyezkedése és nagy kiterjedése kedvező, de még nem eléggé kihasznált adottság. A Belső-Várkert 1977-ben védetté nyilvánított, megyei jelentőségű természetvédelmi terület, ezért gondozottságát növelni, ill. folyamatos karbantartását biztosítani kell. Feltétlenül rendezendő az egyes szakaszokon fedetlenül megmaradt, szennycsatorna jellegű Tapolca-mederszakaszok helyzete (pl. Nepomuki Szt. János szobra közelében). A nagy kiterjedésű, de elhanyagolt, roncsolt, gondozatlan Külső-Vár-

kert helyzete elszomorító. Területe a sportpályák, egyes intézmények (uszoda) és a lakótelep megépítésével a zöldterület rovására csökkent, állagát a forgalmi út átvezetése és az építkezések jelentősen lerontották.

Úrdomb

A vasútvonaltól ÉNy-ra épült viszonylag újkeletű, ezért jó állagú lakó funkciójú városrész Pápa legalacsonyabb társadalmi státuszú területe, ami részben a várostesttől való elszigeteltsége következtében alakult ki. Tovább csökkentette a terület társadalmi értékét, hogy alapellátása is hiányos, nem megoldott a városi tömegközlekedésbe való bekapcsolása sem. Az elszigeteltséget egyedül a vasúti felüljáró megépítése oldhatja, ami a főközlekedési út forgalomátbocsájító képességét is nagymértékben növelni tudná.

Tökertváros

Pápa kertvárosa nagyértékű, jó állagú, laza beépítettségű lakóterület. Ám a bevezetőben említett, s a magyar településhálózat egészére generálisan jellemző anomália, a közcsatornahálózat rendkívül alacsony kiépítettsége ebben a városrészben okozza a legsúlyosabb gondokat. Annál is inkább súlyos a helyzet, mert a kertváros az egykori mocsár lecsapolása után épült be, ennél fogva mélyfekvésű, magas talajvízállású terület, s a csatornázatlanság következtében az elszikkadó szennyvizek tovább emelik a talajvíz nívóját, amely nagyobb esőzések alkalmával az utcaszint közelébe emelkedik. Ezért a terület mihamarabbi teljes csatornázása sürgető feladat. (Örvendetes, hogy az elmúlt években e feszítő gondot, mint egyik fő feladatot a város úgyszólván megoldotta.)

A Tökert alapellátó hálózata hagyományosan gyengén kiépített. Növeli az ellátottsági feszültségeket, hogy a Vajda Péter lakótelep a Várkert szélén épült ugyan fel, de úgy, hogy közvetlenül csatlakozik a kertváros családiházak területéhez, megnövelve ezzel a hiányos intézményhálózatra (pl. általános iskola, kereskedelem, vendéglátás) nehezedő nyomást.

Lakótelepek

Pápa hagyományai, valamint a korábbi időszakok területfejlesztési gyakorlata következtében a városra nem jellemző a tömeges lakásépítés területeinek nagyobb kiterjedése, de több kisebb lakótelep azért létesült (Kilián, Huszár-Fáy, Bartók, Bocsor István, Vajda Péter, továbbá a Bástya és a Csokonai utca környékének tömbháza). Időrendben – még az 1950-es évtizedben – a Kilián és a Huszár lakótelep magja, valamint a Bástya utca környékén létrejött Elekthermax házak, és a Csokonai utca többszintes épületei voltak az elsők, melyek részben tisztai házaknak, részben vállalati szervezésű, állami lakásoknak épültek. Ezeket követték – főként a város szélein – a többiek, ahol a magánérés építés került előtérbe (Fáy, Bartók, Bocsor István lakótelep, Bástya utcai OTP

házak). A magánéros forma kedvezőbb lakásstruktúrát eredményezett, ezt bizonyítja, hogy a város lakótelepei közül az OTP beruházásban épült Fáy lakótelep rendelkezik a relatíve legmagasabb társadalmi státusszal.

A lakótelepek Pápán is – akárcsak országosan – jellemzően nem annyira terület-specifikus problémákkal, hanem sokkal inkább az építési konstrukcióból és az elosztás gyakorlatából fakadó gondokkal küzdenek. Az egyoldalúan lakáscentrikus szemlélet miatt a járulékos beruházások (pl. út-, járda- és garázsépítés, telefonhálózat, alapellátó és szolgáltató intézmények, pl. a kereskedelem, vendéglátás, posta, iskola stb.) csak a lakásépítés befejezése után, jóval később készültek el (vagy meg sem épültek), amihez ma, a technikai–műszaki fejlődéssel párhuzamosan újabb és újabb igények járulnak (pl. műholdas tv-adások vétele, kábel tv stb.). A rossz lakáselosztási gyakorlat pedig a gyermekintézmények hullámszerű zsúfoltságát eredményezte, miközben időről-időre súlyos férőhelyhiányok mutatkoztak.

Csatolt települések

Pápa azon városkörnyéki települései, amelyek közigazgatásilag a várossal egyesültek, elsősorban falusi múltjuk miatt egymáshoz nagyon hasonló településfejlesztési gondokkal küszködnek, amelyek főként az infrastruktúra-hálózatok általános falusi elmaradottságából erednek.

E három település (Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Tapolcafő) tehát egyelőre a városias színvonalú alapinfrastruktúra (ivóvízhálózat kiépítése, csatornázás alapjainak lerakása, kommunális hulladékgyűjtés és- elhelyezés megoldása, út- és járdahálózat bővítése, alapellátó intézmények színvonalának javítása) lakossági elvárásoknak megfelelő szintre hozásával van elfoglalva, de vannak speciális megoldásra váró feladatok is. (Így Kéttornyúlakon a volt téglagyári gödrök területének rekultiválása, Tapolcafőn a vízbázis védelme céljából a csatornázás kiépítése jelent elsődleges feladatot.)

Kéttornyúlak és Tapolcafő helyi közlekedési tarifával szeretne bekapcsolódni a tömegközlekedés hálózatába. További gondot jelent, hogy a Pápa–Borsosgyőr–Kéttornyúlak–Pápa helyi autóbusz körjáratot sem reggeli munkabajjárásra, sem pedig esti szórakozás utáni hazautazásra nem lehet igénybe venni, mivel a járat csak 6–20 óra között közlekedik.

Zártkertek (szőlőhegyek)

Pápa jelenleg 3 zártkerti területtel rendelkezik, amelyek a régi város külterületén, a hajdani hegyközségekben (Kishegy, Törzsökhegy, Öreghegy) jöttek létre. (Tapolcafő és Borsosgyőr régi zártkertjeinek belterületbe vonása – a családirházás építési terület bővítése céljából – a közelmúltban történt meg.)

A régen kialakult – több évszázados múltú – városi szőlőhegyek eredetileg is töltöttek be rekreációs funkciókat, olyannyira, hogy itt a mezőgazdasági termelés már a két világháború közötti időben is alárendelt szerepet játszott. (A városi értelmiségiek, sőt kistisztviselők, nyaraló épületeiket a szőlőben építették fel.)

Az elmúlt két és fél évtizedben a szőlőhegyek lakóterületté válásának folyamata jelentősen felgyorsult, és ma a funkcióváltásból fakadó – országosan is közismert és akut – infrastrukturális problémák jellemzik a pápai zártkerteket. (Különösen a belterülethez legközelebbi fekvésű Kishegy területén jellemző az „ellakosodás” folyamata, mivel az 1980-as években közel 1000 fő, a külterületi népesség zöme ezen a területen lakott. A zártkerti területek legégetőbb gondja a talajvíz elnitrátosodása, ill. az ivóvízhálózat kiépítetlensége.

IRODALOM

- BOGNÁR I. 1943. Pápa településföldrajza. – Pápa, 154 p.
- BÓHM A. – TÁLL É. 1992. Pápa, a rezisztens város (egy kisváros a nyolcvanas évek végén.) – MTA Pol. tud. Int., Budapest, 140 p.
- GERÓ L. 1959. Pápa. – Budapest, 215 p.
- GOSZTOLA I. 1987. Város vagy falu (Pápa városhoz közigazgatásilag csatolt községek állapotvizsgálata). – Szakdolgozat, Pápa, 28 p.
- HORVÁTH E.–TÓTH E. 1936. Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. – Pápa, 186 p.
- ILA B.–KOVACSICS J. 1964. Veszprém megye helytörténeti lexikona. – Budapest, pp. 315–322.
- KAPOSSY L. 1905. Pápa város egyetemes leírása. – Pápa, 364 p.
- KONCZ P. (összeáll.) 1987. 125 magyar város összehasonlító színvonalvizsgálata, 1978–85. – A Magyar Urbanisztikai Társaság kiadv., Budapest, 132 p.
- KOVÁCS E. 1939. Pápa. – Földrajzi tanulmány, Szeged, 99 p.
- KOVÁCS E. 1987. Életerek és struktúrák Pápán. – Kézirat, Budapest, 31 p.
- MITHAY S. 1985. Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján. – Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17. Veszprém, pp. 399–412.
- Pápa város és vonzáskörzete komplex település környezet-tanulmánya. – Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat, 1984. Budapest, kézirat. 230 p.
- TÓTH E. 1985. Pápa, a malmok városa (Rekreációs várostengely kialakításának lehetősége a vízimalmok távlati hasznosításával). – Szakdolgozat, Budapest, 28 p.
- TÓTH F. 1933. Pápa megyei város és környéke. (Természet és emberföldrajzi tanulmány). – Pápa, 88 p.
- VERESS D. CS. 1983. Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. – Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 16. Veszprém, pp. 399–412.
- Veszprém megye terület- és településfejlesztésének hosszú távú feladatai. – Előterjesztés a Veszprém megyei Tanács 1986. márc. 26.-i ülésére. Veszprém megyei Tanács, VB, 1986. Veszprém, 45 p.
- WINKLER G. 1981. Tervek és lehetőségek Pápa történeti belvárosának megújítására. – Településfejlesztés 1–2. pp. 133–146.

REGIONAL STRUCTURE AND URBAN DEVELOPMENT PROBLEMS OF A MIDDLE-CLASS SMALL TOWN (PÁPA)

by *L. Iván*

S u m m a r y

Pápa has long been referred to as 'Athens of Transdanubia', owing to its educational character first of all. The town is the market centre of an agricultural area (in the middle of the Pápa Plain on the edge of the Little Plain of Hungary). Its situation made the town a major trading centre of Transdanubia and during the Holocaust the second largest Jewish Ghetto (after the one in Pécs) of the region was formed here. The deportation of the original inhabitants from the City, the manorial market quarter during World War 2 resulted in the nationalization of its flats later, but the Ghetto character remained as Gipsies replaced Jews.

Because of its civil cultural and clerical traditions Pápa used to belong to the 'socially unfavourably structured' settlements, being strongly discriminated by the urban development policy of the communist rule. Paradoxically, the four decade long 'Sleeping Beauty's period' did good to Pápa after all, as the of the City and the traditional characteristic quarters of the Alsó- and Felsőváros survived and were partially restored both in architectural and social aspects. Thus the regional structure of the town was not destroyed by the megalomaniac residential estate building projects of the 1970s.

The political and social transition affected local society rather than the technical urban environment. With the termination of some cultural functions (Protestant Bishop, Teacher's training school, Protestant College etc.) and with the enforced industrialization Pápa became a socialist type industrial town. The once important agricultural market was degraded by the restructuring of agriculture and the trading function by the Holocaust.

While walking the squares and streets of Pápa, a real urban 'atmosphere' can be felt, though the characteristic problems of the backward Hungarian infrastructural development (notably the low level of public utilities) and the high level of industrial and communal pollution can also be experienced with different intensities in the quarters of the town.

After the political transition Pápa was free from the dispreferential county policy, however, a number of new problems emerged. The quick degradation of the socialist industry, the rising unemployment rate caused social tension. The consequences of the repatriotizing of one of the largest former Soviet military bases in Transdanubia also present problems.

Translated by I. TÓZSA

Beszélgetés Közép-Európáról¹

BERÉNYI ISTVÁN: Az első kérdés talán az lehetne, hogy melyek a magyarságtudat (mint regionális tudat) közösségmegtartó elemei a közép-európai gazdasági–társadalmi integráció esetén? Vajon az etnikai sajátosság, a vallási közösség, a megtanult és átélte történelem stb. alkalmas lehet-e arra, hogy egy nagyobb, nyugat-európai típusú gazdasági integráció esetén közösségmegtartó elemként működjön? Ehhez kapcsolódik a második kérdés: amennyiben az integráció létrejön, újraéledhet-e a közép-európai népek számára a „klasszikus” értelemben vett élettér? Most ne a két világháború között használt fasiszta fogalomra gondoljunk, hanem arra, amelyet a társadalomtudományok az ökológiából és az élettér elméletéből vettek át az 1920-as években. Ez nem más, mint egy nép, nemzetiség vagy más lokalitás által használt, megélt tér, ami a magyarok esetében Dél-Lengyelország, Csehország, részben Dél-Németország, Ausztria, Észak-Itália, Szlovénia, Horvátország és a Kárpát-medence területét jelenti. Ez a nagyrégió, amit a magyarság évszázadok során a gazdasági és társadalmi kapcsolatai révén megélt. A harmadik kérdés ehhez szorosan kapcsolódik: ha ez az élettér megélhető, akkor mi történjék a politikai határokkal, hogyan működhet az integráción belül a nemzeti autonómia? Ha ezeken a kérdéseken végigfutunk, akkor talán kirajzolódik az is, hogy a társadalomtudományoknak milyen szerepe lehet a kérdések megválaszolásában az elkövetkező években, legyen az akár a történettudomány, a szociológia, a néprajz vagy a magunk szakmája, a földrajz. Az is kérdés, hogy vajon van-e esély olyan közös témák megtalálására, amelyek kidolgozása esetén felvázolhatunk valamiféle alternatívát az itt élő népek együttműködésére?

SZÁSZ ZOLTÁN: A történeisz rendszerint abból indul ki amikor az integrációról van szó, hogy ez egy többrétegű folyamat, abban az értelemben, hogy egyidejűleg különböző szintű integrációk mennek végbe és időnként ellentétes irányba is hatnak. Klasszikus példaként szeretjük említeni azt, hogy a dualizmuskori Magyarország területén a különböző népek hogyan éltek, hogyan is nézett ki ezek integrációja (természetesen inkább gazdasági vonatkozásban), s akkor leegyszerűsítve azt állapíthatjuk meg, hogy abban a pillanatban, ahogy a kapitalista fejlődés beköszöntött és az ország centrális területeiről meglehetősen erősen sugárzott kifelé, tehát abban a pillanatban megkezdődött az addig meglehetősen elzárt – s különösen az új értelemben véve elzárt – peremterületeknek egyfajta új típusú bekapcsolódása a gazdasági élet vérkeringésébe. Mindez kivált az adott területen egy újabb lokális integrációs folyamatot, s a század végére az akkori Magyarország peremvidékén a főbb nemzetiségek esetében megkezdődik egy sajátos gazdasági integráció. Kialakulnak a nemzetiségek saját vállalatjai, saját bankjai, a bankok szövetsége és így együttvéve egy olyan lokális integráció jön létre, amit az akkori társadalom úgy él meg, mint az állam dezintegrálódását. A magyarok részéről ezt sokan úgy ítélték meg, hogy ez fogja szétszakítani az államot, a nemzetiségekben pedig többé-kevésbé kialakult egy büszkeségtudat, hogy íme, megteremtettük az adott államhatáron belül a magunk államterületeit. A valóság viszont messze bonyolultabb annál, hogy csak erről lett volna szó, hiszen ezeknek a nemzetiségi régióknak megvolt a saját belső önszerveződésük, amely egyidejűleg fokozott bekapcsolódást is jelentett a magyar állam mint gazdasági egység egészének életébe és egyúttal a Monarchiába. Ha példaként az említett bankokat, vállalatokat említjük, akkor azért azt kell látni, hogy pl. a váltók leszámítolása és egyáltalán a hitelszerzés lehetősége elképzelhetetlen volt Pest vagy Bécs pénzügyezeti nélkül. A parcellázó tevékenység, amit a magyar társadalom drámai módon él meg, anyagilag nagyon jól jött a magyar

¹ Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetben 1991 tavaszán lezajlott kerekasztal beszélgetés BERÉNYI István által összeállított rövidített változata. Úgy véljük, hogy az akkori vita során elhangzott véleményeknek a jelenlegi helyzettel való összevetése több tanulsággal is szolgál. (A szerk.)

birtokosok egy részének, mert a vállalataik, saját cégeik vezető tisztségeiben túl nemzetiségi nacionalista politikusok egyúttal az ország más-más területein lévő igazgatás különböző tisztségeiben foglaltak helyet. Ez az egyik vonal. A másik, ahol kimondottan agrárjellegű fejlődés volt, egyenesen az állam közreműködésével szanalálták a területet (pl. az erdélyi Naszod vidékén egy hatalmas erődöséget), amely felvirágoztatta az ottani kulturális közéletet is és az ottani lokális és dezintegráló folyamat a nemzeti funkció erősödéséhez vezetett. Ezzel azt akartam mondani, hogy itt egy nagyon bonyolult rendszerről van szó és ebből levonható bizonyos analógia is. Nem szívesen teszünk ilyen típusú következtetéseket, de levonható bizonyos következtetés arra vonatkozóan is, miféle lehetőségei volnának – vagy adódnak – a nemzetnek a Kárpát-medencében a gazdasági integráció körülményei között. Ez feltételezi egy tisztességes piacgazdaság működését – és ezzel együtt egy viszonylag korlátozott államhatalomnak a jelenlétét – és szükségszerűen a demokratizmust.

DIÓSZEGI ISTVÁN: A történész illetékességi körébe a múlt kutatása tartozik. Amiről itt beszélünk kell, az egy kicsit a prognosztika kategóriája és ebben a történész – ha erre a területre beteszi a lábát – elég bizonytalanul érzi magát. Mégis engedjék meg, hogy a feltett első kérdésre elmondjam megjegyzéseimet. Abban, hogy egy esetleges integrációban a magyarság fenn tudja-e tartani önmagát, nem lehet jóslni, de ha arra gondolunk, hogy a magyarság 1918 előtt egy soknemzetiségű államban, a Szent Korona országában élt, amely ráadásul még egy nagyobb soknemzetiségű birodalomban, az Osztrák-Magyar Monarchiában helyezkedett el – amelynek az etnikai arányai nem voltak kedvezőek a magyarság számára, hiszen osztrák túlsúly volt, ráadásul Ausztria a német etnikum része és a magyarok a több hullámban jelentkező germanizációt sikeresen kivédtek –, akkor egy ilyen típusú közép-európai integráció, amelyről itt a bevezetőben hallottunk, a magyarság önmegtartási esélyeire semmilyen érdemleges veszélyt nem jelent. A körülöttünk élő népeknél lélekszámban – a longyelektől elteltéig – és a románokat leszámítva – erősebbek vagyunk. A magyarság a jelenlegi országhatárok között kompakt tömbben helyezkedik el. Tehát a határok légiesítése esetén a jelenlegi határok külső oldala mentén elhelyezkedő magyarság megmaradási esélye nyilvánvalóan meghatványozódna és kedvezőbb lenne a szóránymagyarság, ill. a határoktól – a jelenlegi etnikai tömbtől – nagyobb távolságban lévő magyarság sorsa is. A magam részéről egy ilyen virtuális közép-európai integráció esélyeit mérlegelve nem így tettem volna fel ezt a kérdést. Inkább úgy fogalmaztam volna, hogy vajon milyen eredményeket célszerű tenni magyar részről annak érdekében, hogy létrejöhön és fennmaradjon a közép-európai népek közössége, amelyről oly sokat beszéltek tudósaink, történészeink, költőink. Az a benyomásom, hogy az a fajta kérdésfeltevés, ami az első kérdésben szerepel, egy kicsikét a dualizmus kori függetlenségi hagyományoknak az emlékéit idézi, nevezetesen azt, hogyan viselkedjünk, hogy jogainkat megőrizzük. Ez a kérdésfeltevés véleményem szerint annak idején időszerű volt, de a kérdésre adott válaszok akkor sem voltak teljesen megfelelőek. Bizonyára ismerik Önök is Deák Ferencnek azt az 1867. évi 12. törvénycikk vitája alkalmával elmondott megjegyzését, miszerint elsődlegesnek, legfontosabbnak tartjuk a Birodalom, a Monarchia szilárd felállását. Második érdeknek tartjuk Magyarország alkotmányos különállásának biztosítását, amelyből többet elvenni, mint amennyit a birodalom szilárd fennállása megkíván, nem célszerű és nem is méltányos. Deák erre úgy válaszolt, hogy a pénzügyek, a külügyek és a hadügyek közösek, de nem közös a kormány, a parlament stb. Ebből aztán egy meglehetősen felemás struktúra jött létre, amelyben a központi hatalom erőlenek bizonyult. Ezt a deáki tézist tulajdonképpen a dualizmus kori magyar közvélemény túlnyomó többsége elutasította és az volt a vélemény, hogy Deák túl sokat engedett. Ezt az analógiát szem előtt tartva én úgy gondolom, hogy egy jövőndő, nagyon is elméleti esélyekkel rendelkező integráció esetén nekünk az önmegtartás követelményeinek kimunkálása mellett azzal is foglalkoznunk kell, hogy milyen szellemi poggyással lépünk ebbe a társulásba és mi az, amit a „birodalom” szilárd fennállása érdekében a „birodalomnak” a közép-európai konföderáció érdekében szükséges és méltányos adni?

VÉKONY GÁBOR: Nekem még távolabbról kell hozzászólnom ehhez a kérdéshez, lévén, hogy itt SZÁSZ Zoltán és DIÓSZEGI István is dualizmus kori példákat idézett. Az integráció kérdésével összefüggő prognosztika valóban nem történészi munka és feladat. Amikor párhuzamos vonásokat kerestem ennek a térségnek az egykori történetében, természetesen többre akadtam. Ezek közül háromat szeretnék kiemelni: az egyik időszámítás kezdete körüli időszak, amikor a Mediterránium környékén az akkor már igen erőteljesen terjeszkedő Római Birodalommal találkozunk a Fekete-tenger egész vidékén. A Kárpát-medencébe és a csatlakozó vidékekre ebben az időben települnek be a kelták, akik valóban integrációt alkotnak. A kelták – nem csak nyelvi – integrációja Bajorországra, Svájcra, a Balkán-félsziget középső térségére és a mai Szerbia területére is kiterjed. SZÁSZ Zoltán említette, hogy az integráció ugyanakkor dezintegrációval is egyúttal jár. A fenti példában ezt is megfigyelhetjük, amikor ie. 63-ban létrejön a dákok birodalma, amely a tulajdonképpen kelta integráció K-i részeit szakítja le. Ha modern kifejezésekkel kellene jellemezni ezt az időszakot, akkor azt mondanám, hogy a Kárpát-medencében és a tőle Ny-abbra

fekvő területen egy kvázi antik civilizáció létezett, ami nagyon közel állt a római típusú termeléshez. Ezzel szemben a dákok rablógazdálkodást valósítottak meg ennek a térségnek a K-i részén, egy ázsiai típusú despotikus rendszert, amihez hozzájárul az ideológia: a külön vallás, a külön hittérítéssel. A másik időszak, amely ugyancsak emlékeztet a mai helyzetre, az 568-tól a 9. sz. elejéig terjedő avar időszak, amely végső soron az ázsiai eredetű avarok kapcsolattrendszerét jelenti, míg a jelenség az azt követő időszakban átkerül a kontinens Ny-i régióira, ami a 7. sz.-ban elsősorban a frank kapcsolattrendszerben csúcsosodik ki. Azt kellene mondanom, hogy gazdasági szempontból a kárpát-medencei nomád feudalizmus és a frank feudalizmus között nincs lényeges különbség. Végül hadtérjék át egy későbbi időszakra, s ez az Anjouk korától kezdődően, a 14. sz.-tól a 16. sz. elejéig tartó időszak, amikor egy erőteljes magyar állami expanzió figyelhető meg a határainkon túli területeken és ez egyfajta integrációt hoz létre politikai és gazdasági értelemben egyaránt. E régióba beletartozik a Moldva-vidék (a Dnyeszter területéig) és a Balkán-félsziget É-i része. Ugyanakkor már a 14. sz.-ban elkezdődik egy dezintegrációs folyamat, ami a Kárpátoktól DK-re a besszarábiai, ill. a moldvai államalapítással végső soron ezeknek a részeknek a leszakadását jelenti. Ezek a párhuzamok számomra azt sugallják, hogy egy lehetséges vagy egy leendő európai, ill. közép-európai integráció is többlépcsős lesz, aminek mi a „szélén” helyezkedünk el. Ugyanakkor hozzánk – mint peremvidékhez – is kapcsolódnak D-ről, DK-ről területek. Ami a kérdésnek azt a részét illeti, hogy a magyarságtudat közösségmegtartó elemei mik lehetnek egy ilyen integrációban, megint csak távolabbra mennék vissza. A magyar nyelv Európában szigetnyelv, a középkori töredékadatok alapján tudjuk, hogy egykor a magyar nyelv elterjedési területe Közép-Európán kívül a kelet-európai ligetes-sztyep régiókban is jelen volt, amit a régészeti adatok, Julianus utazása stb. igazolnak. Ez a szigetnyelv szűkült le végül is a magyar államiság területére. Tehát a magyar nyelv fennmaradása ezen a területen nagyon szorosan összefüggött a középkori és későbbi államisággal. Az eltűnés lehetőségeit én nagyon-nagyon csekélynek tartom olyan időszakban, amikor az oktatás, s a nyelvi kommunikáció lehetőségei – rádió, televízió – általánossá válnak.

SOMOGYI SÁNDOR: Először egy kérdést tennék fel, megragadva az alkalmat, hogy VÉKONY Gábor régész körünkben van. A kérdésem az, hogyan látja egy régész a dákoromán elmélet kifejlődését, hogyan alakult ki ez a tudat, mi ennek a forrása? Ugyanis Oláh Miklós esztergomi érsek az 1530-ban megjelent „Hungária”-jában veti fel először Magyarországon a dáko-román elmélet kérdését Bonfinire, Mátyás király könyvtárusára hivatkozva. Másrészt Lázár deák térképén Erdély ÉK-i részén látható a Dacia felirat. Van-e valamilyen adat arra nézve, hogy Bonfini honnan vette ezeket az adatokat?

VÉKONY GÁBOR: Röviden válaszolnék. II. Pius pápa (Éneász Piccolomini) volt az, aki az európai tudományokban ezt a tételt elterjesztette. A humanisták a 14. sz. közepén (erre az 1350-es évekből vannak az első adataink) terjesztették ezt az elméletet, így Bonfini is, aki Mátyás király udvarában ezt előszeretettel tanulmányozta, hiszen a Hunyadiaknak közülük volt a románokhoz, lévén a család román származású.

KOCSIS KÁROLY: A magyar fennmaradás kérdésében mindenekelőtt optimizmusomnak kell hangot adnom. Szerintem egy jövőbeli „normalizálódott” Közép-Kelet, ill. Dél-Kelet-Európában, melyet remélhetőleg légiesített határok fognak csak tagolni, az új helyzet pozitívan fog hatni a nemzeti identitástudatra. Sőt, még odáig is elmehetünk optimizmusunkban, hogy a pozitív folyamatok kezdeményezői lehetünk. Budapest nem csak gazdasági téren a legnagyobb városa – és gazdasági akciócentruma – a térségnek, hanem kulturális értelemben is kiemelkedő jelentőségű. Továbbá országunk is kedvező földrajzi elhelyezkedésű. Jövőbeli társadalmi, kulturális közvetítő, kezdeményező szerepünk nem csak azért feltételezhető, mert szülőföldünkön, a Kárpát-térségben 14 millióan vagyunk, hanem azért is, hogy ebben a térségben a határainkon önhibáján kívülrekedt 3,5–4 milliós magyarság képviselői a jövőben a korábbi „tűzhelyzetből” átmehetnek népi diplomatákká és sokkal fontosabb diplomáciai szerepet játszhatnak a magyar nemzet és más nemzetek közötti kapcsolatban, mint diplomatáink Bukarestben, Prágában, Moszkvában vagy más fővárosokban. Az a tény, hogy rendelkezünk 4 millió 2 vagy 3 nyelvet beszélő emberrel, akik az összekötő kapocs szerepét tölthetik be a régió szomszédos népei (pl. 5 milliós szlovákság, 18 milliós románság, 8 milliós szerbség, 4 milliós horvátság stb.) között, nagyon nagy adu a magyar nemzet kezében. Szomszédaink nem rendelkeznek ilyen tömegű, kétnyelvű szlovák, román, ruszin, szerb vagy horvát lakossággal. Ez a kulturális közvetítő szerep – vagyis hogy nekünk van legnagyobb esélyünk a Kárpát–Duna régió nemzeteit egymáshoz közelíteni – kétségtelenül nagy előnyt jelent. Ehhez hozzájárul még több, a földrajzi-gazdasági helyzetünkől fakadó előny is. Mindezek a tények – én legalábbis úgy érzem – egy jövőbeli Európában igazán optimistává tehetnek minket, bár az aktuálpolitikai helyzet néhány ország esetében pillanatnyilag a pesszimizmista látszik igazolni. Hosszú távon viszont a közös gazdasági–regionális érdekek előbb-utóbb felismerhetővé válnak, legalábbis közös érdek, hogy felismerhetőek legyenek. Most még ez túl optimistán hangzik egy fiatal ember

szájából, de én ezzel kezdtem a mondanivalómat, hogy mindez csak légiesített határok között és egy „normális” Európában valósulhat meg. Időpontot nem mondtam, csak azt, hogy a „jövőben”, ami lehet 5 év, 50 év, vagy akár 500 év is...

DÖVÉNYI ZOLTÁN: KOCSIS Károly említett egy kifejezést, hogy normális Európa. Nyilván egy normális Európában a folyamatok normálisan zajlanak, de ehhez a térséghez, amiről most beszélünk, valami más jelző kívánkozik. Elégé szkeptikus vagyok azzal kapcsolatban, hogy az integráció e térségben számunkra kedvezően fog előrehaladni. Abból indulnék ki, hogy a dualizmuskori Magyarországot a Monarchián belül elég komoly erők az integrálódás irányába vitték, de az utána következő 70 év minden érintett országban a helyi struktúrák kialakításának időszaka volt. A két világháború között ez a törekvés nyilvánvalóan érthető és logikus volt, de az 1945 utáni időszakban a KGST-nek vagy nem volt elegendő ideje ahhoz, vagy nem volt alkalmas arra, hogy egymásra építve kiegészítő struktúrákat hozzon létre. Tehát volt 70 év, ami egyértelműen az integráció irányába hatott, függetlenül attól, hogy ezt kimondták vagy nem. Erre számtalan példát lehetne említeni, pl. az is, hogy a KGST-n belül az árucserre forgalom olyan formában zajlott, hogy a 45 LE-s traktort 50 LE-sre cserélték le az országban. De mindegyik ország törekedett arra, hogy lehetőleg minél szélesebb struktúrákat építsen ki. Ezt nyilván nem vallották be, mert akkor a KGST minék? Ezek a gazdasági struktúrák olyan kemény tények, amin nem lehet egyik napról a másikra változtatni, még akkor sem, ha a jóindulat és a maximális józanság meglesz. Márpedig jelen pillanatban ez is hiánycikknek számít elég sok minden mellett ebben a térségben. Ahhoz, hogy egyáltalán az integrációról beszélhessünk, ahhoz köztudottan mindennek szabad áramlása szükséges. Én abban is szkeptikus vagyok, hogy a szellemi termékek és az anyagi eszközök szabad áramlása rövid időn belül megvalósulhatna. Az a normális Európa, amit KOCSIS Károly említett, úgy érzem, még eléggé messze van tőlünk. Nyilvánvalóan törekedni kell arra, hogy ezeken a régi beidegződéseken túllépjünk, de még egyszer hangsúlyoznám, hogy elsősorban a gazdasági tények azok, amelyek rendkívül keményen ellenállnak annak, hogy itt egy Nyugat-Európára jellemző gyors integráció beinduljon.

RÉTVÁRI LÁSZLÓ: Ritka alkalom, hogy geográfusok *történelem- és régész* szakemberekkel folytathassanak párbeszédet a Magyar Földrajzi Társaság szakosztályi ülése keretében. S hogy ez a dialógus ne legyen egysíkú, az előttem szóló tisztelt vendégeink *Magyarország és az átalakuló Közép-Európa* tárgy körben elhangzott, döntően történelmi aspektusú fejtegetéseivel a földrajz, azon belül a természeti erőforrások ismeretanyaga szemszögéből kívánok néhány gondolatot hozzáfűzni. Erre azt hiszem azért is szükség van, mert tapasztalható, hogy a geográfusok sokkal inkább olvassák a történelemszaki írásait, mint fordítva. Először is a „kicsi és szegény” ország dilemmához szeretnék hozzáfűzni néhány megjegyzést, gondolva a kérdéskör tudati tartalmára. Régtől fogva tapasztalom ugyanis, hogy országtudatunk hamis elemei között talán a természeti erőforrásokban való szegénységünk a legmakacsabb elem. Meggyőződésem, hogy e deklaratív minősítés tudománytalan, ami fatalista tudatot, nihilizmust, egyesekben a nagy országok iránti alázatot táplálja. Ahol évtizedek óta, de a mai cselekvéshez is „helyzetmagyarázatként” az adut a kicsinyesség és a szegénység dogmája adja, ott igen is krónikus tudatzavar van. Emiatt a kicsi-szegény ország létérzésének újragondolása valamennyiünk feladata, amihez a realitásokon nyugvó helyzetértékelésre van szükség. Ha elővesszük a Világatlasz, ill. a Nemzetközi Almanach legutolsó kiadott kötetét és választ keresünk arra, hogy mekkora ország, nép és nyelv vagyunk, a nemzetközi összehasonlítás figyelemre méltó eredményre vezet. Vagyis az ENSZ 174 független országa között Magyarország a terület nagyság alapján összeállított rangsorban a 105., a népességszámot tekintve pedig az 55. helyen áll. RÓTH Sándor ungvári nyelvtudós néhány éve egyik előadásában a világ mintegy 2500 beszélt nyelvről szólt, ezek között a magyar nyelvet – a maga 15 milliójával – a 29. helyen jegyezte. Ezek az adatok önmagukért beszélnek. Vagyis létésünket, tudatunkat sem a világban, sem pedig Európában nem indokolt a reménytelenül kicsiséghez kötnünk, hanem igen is a *közepes ország* képzetéhez. Hallom a jelenlevők jogos ellenvetéseit, mely szerint a gyarmatbirodalmak felbomlása után legalábbis negyedszáz miniatúrával keletkezett. Ez igaz, de ha a Föld tíz legnagyobb országának területét és népességszámát összeadjuk, ezek a 149 millió km²-nyi szárazföldnek, az ötmilliárdos emberiségnek mindjárt több mint a felét adják. A maradékban persze még mindig vannak Magyarországnál többszörösen nagyobb államok, de ugyanúgy kisebbek is. Tehát nem egészen illúzió nemzet tudatunkat a közepes ország képzetéhez kötnünk. A „szegénység” dogmájához a természeti erőforrások szűkössége-bősége szemszögéből is érdemes néhány tényadatot hozzáfűzni. A hozzávetőlegesen 5000 md Ft értéket képviselő teljes nemzeti vagyonból (1985) számításaink szerint a földvagyon kb. 20%-kal, az ásvány- és vízvagyon mintegy 10–10%-kal részesedik. A legutóbbi évtizedek gazdasági folyamatait tekintve az erőforrások nemzeti vagyonon belüli viszonylag magas részesedése valószínűleg előnytelen, az ország elmaradottságáról vall. Ugyanakkor a tényadat arról árulkodik, hogy szegénynek – legalábbis természeti erőforrásokban és adottságokban – nem tekinthetjük magunkat. Mélyebben elemezve a kérdéskört; 93 ezer km²-es

országunk kétségtelenül apró darabkája (0,06%-a) a szárazföldnek. De ha szándékosan a szegénység–gazdagság mérlegelése céljából vesszük górcső alá adottságainkat, kiderül, hogy a kis országterület nemzetközi összehasonlításban kedvező, de még európai viszonylatban is jó közepes helyezését. Ha ugyanis az országterületet pl. a hasznosítás, a társadalmi hasznosíthatóság szemszögéből vizsgáljuk, az mindjárt „nagyobb” lesz. Hazánk felszínének ugyanis 71%-a termőföld, emiatt a világ mezőgazdasági termőföld alapjából való részesedésünk már 0,15%-os. S hogy mit produkál a hazai föld, arra csak néhány adalék: a világ mezőgazdasági termelésének 0,7%-át, azon belül a búza 1,4%-át, a kukorica 1,6%-át, a szőlő 1,3%-át, az alma 3,9%-át termi meg. A gyakori aszály miatt szidott klímánk ellenére (PETRASOVITS I. az 1986. évi aszálykár mértékét 25–30 md Ft-ra taksálta) agroökológiai adottságaink bázisán viszonylag magas népsűrűség (119 fő/km²) alakulhatott ki, a belső ellátás csaknem maradéktalan biztosításával. A „földöleg” pedig évente 3,5–4 millió ember ellátására elégséges. Ásványi nyersanyagok tekintetében helyzetünk, nemzetközi helyezésünk közepes vagy gyenge közepes, attól függően, hogy készleteinket, nyersanyagfőleségeinket a mennyiségi vagy a közgazdasági minőségi mutatók oldaláról közelítjük meg. Mindenesetre a nemzeti bruttó termelésből az ásványi nyersanyagok 7%-ban részesednek, melynek fele–fele hazai termelésből, ill. importból származik (KFH 1986. évi adatai). A környező 11 ország közötti helyezésünk csak a 8., de a többség mutatói közel hasonlóak. A KGST integráció válsága korában az anyag- és energiaáramlási kapcsolatok közép-európai újragondolása és – a megváltozott gazdasági feltételeknek megfelelő – felépítése elengedhetetlen. Vízi erőforrásaink mutatói nemzetközi összehasonlításban ugyancsak közepesek. Felszíni vízkészleteinknek 17%-át, a felszínalattiaknak 43%-át hasznosítjuk. Az előbbiek problematikus volta főleg abban mutatkozik meg, hogy a felszíni vizek 95%-a külföldről – és sajnos szennyezett – érkezik hazánkba. A 6 md m³/év felszínalatti potenciális vízkészlet nagy érték, különösen akkor, ha számításba vesszük, hogy annak jelentős része termálvíz. A víz gazdasági értékét az évenkénti 5,5 md m³-nyi vízfelhasználás emeli ki, ami 60–65 md Ft/év primer terméket képvisel. A légköri erőforrásokról csupán egy – ritkán emlegetett – adalék: klímátikus adottságaink egész évben lehetővé teszik az ember szabad ég alatti munkálkodását. Lebecsülni tehát természeti erőforrásainkat és adottságainkat épp oly hiba, mint azokat túlbecsülni. Vagyis reális értékítélet szükséges, ami létérzésünket a vélt szegénység miatt nem köti gúzsba. Fontosabb az, hogy becsljük meg unokáinktól kölcsönbe kapott természeti erőforrásainkat és adottságainkat, gazdálkodjunk azokkal céltudatosan, takarékosan és a Duna-medence országaival együttműködve adjunk elsőbbséget azok védelmének. Az erőforrásokkal való meg gondolt, környezetkímélő gazdálkodás erősítheti a cselekvő nemzet tudat kibontakozását. Többek között ez is átvezethet a mai (7 évtizede megcsontult) „nemzeti élettér”, még inkább a közép-európai integráció értelmezéséhez. A ma mindinkább áhított – mégis alig remélhető – gazdasági, politikai integráció újragondolása elodázhatatlan. A Duna-medencei élettérhez vezető ösvények kijelöléséhez, kitaposásához közös akaratra van szükség. A közös szándékot talán segítheti az, hogy a 70 éve kialakult geopolitikai, államföldrajzi helyzet nem csak Magyarország, de valamennyi környező ország számára is zsákutca. Az abból való kijutás épp úgy elodázhatatlan, mint az országhatárokat nem tisztelő környezetszennyezés és -rombolás megállítás. Közös gondjaink enyhítésének egyik lehetséges módja a *nagy térben való gondolkodás*. Az elrontott Duna-medencei élettér helyrehozása csakis közös ügyként kezelése, toleranciával közelíthető meg. A közös sorshelyzet útvesztőjéből való kilábolás alapvetően két, látszólag egymásnak ellentmondó oldalról közelíthető meg. Egyfelől szorgalmazni kell a sokirányú ágazati és területi gazdasági integrációkat, másfelől minden nemű nemzeti, szellemi és egyéni autonómiát kölcsönösen el kell ismerni és azokat jogi garanciákkal, intézményesen is kell támogatni. A kérdéskört a földrajz felől megvilágítva: Magyarország a múlt században kiépítette a Kárpát-medence természeti földrajzi adottságaihoz simuló, ill. a makrorégió gazdasági kapcsolatait szolgáló infrastruktúráját. Ezt a már létező infrastruktúrát verte szét Trianon, s mint RÓNAI András írja: a magyar–román határ „Jenyírta” az Alföld szélét, elvágta a síkság és hegyvidék érintkezésénél kialakult nagyobb városokat a vonzásterületüktől, elszabdalta a vasútvonalakat és műutakat. Máig sem sikerült – és nem is sikerülhetett – a századfordulóra kiépített makdrostruktúrát az új államhatárokhoz igazítva korrigálni. Az új határokkal megszüntek a nagy tér gazdasági előnyei – minden utódállam számára! A lehetséges megoldás (?) távlatilag az *államszövetség*. A halványan remélt államszövetség felépítése érdekében először is szorgalmazni kell a környezetvédelem feszítő gondjainak együttműködés keretében való megoldását, ill. a makrostruktúra újbóli közös használatát, fejlesztését. S hogy ez utóbbi nem egészen kilátástalan, arra példa a dunai hajózás, mert a Duna – mint víziút – ma is minden érintett országé. Az államszövetség formálódásában, a mai merev határok légiesítésében az *autonómiák* közös elismerése sokat segíthetne. GLATZ Ferenc az utóbbi időben gyakran szól a közép-európai demokratizálódási folyamat fontosságáról, aminek szerves része a térség kisebbségi politikájának újragondolása, ill. az állampolgárság, a nemzet(iség)i hovatartozás, a lakóhely, az iskola szabad választása. Magyarságunk, nemzeti megmaradásunk szemszögéből a környező országokkal az eddigiekben fenntartott reciprocitáshoz, kontingensekhez kötött elve nem kívánatos. Ehelyett az emberi jogok értelmében a területi, lakhelyi többségi elvtől független nemzeti kisebbségi autonómia kölcsönös elismerése a célravezető. A határainkon kívül élő magyarság nagyobb része ugyanis nyelvszigeteken,

szórványokban él, a területi elv kizárólagos alkalmazása tehát milliókat hátrányos helyzetbe hozhatna. Végeredményben a sok-sok születő, élő, fejlődő autonómia elismerése vezethetne egy olyan államszövetséghez, amelyben egyenrangúak lehetnének a társuló, területileg meghatározott országok, de éppen úgy a többségi nyelvtől független szórványi etnikai, sőt személyi autonómiák halmazai is.

BERÉNYI ISTVÁN: Nincs szándékom az első kérdéskörrel elmondottakat összefoglalni, de néhány fontos gondolatot kiemelnék. Az egyik amit SZÁSZ Zoltán mondott, hogy az eddigi integrációknak minden esetben gazdasági feltételrendszere volt, ami ezeket az integrációkat összetartotta. Ugyancsak tény az is, aminek történelmi távlatáról VÉKONY Gábor mondta, hogy ezek az integrációk mindig bizonyos hatalmi központok köré szerveződtek, ami viszont most Közép-Európában hiányzik. A harmadik fontos gondolat, amit DIÓSZEGI István említett, hogy az eddigi integrációk minden esetben politikai konszenzusok is voltak. Tehát amikor e régióban a nagyhatalmi központokkal az integrációk létrejöttek, azok nem voltak minden esetben tiszta despotizmusok, hanem bizonyos konszenzust testesítettek meg. A második kérdés tehát valójában az lehetne, hogy álm-e a közép-európai régió integrációja? Pillanatnyilag nincs sem olyan gazdasági alap, mint Nyugat-Európában, sem olyan politikai hatalmi központ, amely ezt az integrációt végigvinné, akkor tulajdonképpen hogyan tovább?

RÓNAI ANDRÁS: Egy kicsit disszonáns hang az, amit én ezen a beszélgetésen megütök, de mondanivalómat talán nem is tudnám bevezetni másként, ha az előzőleg feltett kérdésre a magam részéről válaszolni szeretnék. Egy nép, amely valahol területet szerzett magának, megtelepedett rajta és országot épített, akkor teremtett igazán hazát, ha azt a területet a maga képére formálta és a maga erejével át is alakította. Ha ebbe a területbe bele tudja vénsi szépségideálját, a maga értékeit, a maga olyan ambícióit, amelyek előreviszik őt is, de a szomszédságot is. Ha egy nép ebbe a területbe nem tudta belevénsi a maga arcát, akkor nem azé a terület, de ha belevéste, akkor ez a terület az övé akkor is, ha azt megszállják katonákkal és átteszik ilyen vagy olyan oldalára a térképnek. Annak a földnek, amit ő művelt meg, amelyiknek az értékeit ő teremtette meg, annak a földnek az értékeit is ő képviseli! Tessék megnézni a balú államokat! Meg fogják kapni a területüket, pedig hosszú ideig volt idegen uralom alatt, de az a terület az övék, ők tették azzá, ami. Az a terület, amit mi itt hazává tettünk, mindaddig a miénk lesz, amíg annál különben nem építenek. Nekem magyarázhatják, hogy ki volt először Közép-Európában, román vagy magyar, azt nézem, hogy ki mit épített azon a területen. Ismerem Erdély területét, de bejártam Moldvát és Munténiát, láttam hogyan néz ki egy román, egy magyar és egy szász falu. Végigjártam a Felvidék szlovák és magyar területeit, igen is megkülönböztethető, hogy melyik a szlovák és melyik a magyar, mit épített az egyik és mit a másik. Erkölcsei értelemben. Hatalmi értelemben lehet száz másiké! Ne haragudjanak, hogy az első téma kihozta belőlem a szavalást, de igazából a mai napra úgy készültem, hogy egy kicsit a Balkán és Közép-Európa kapcsolatát szeretném elmondani, mégha egy kis felolvasás keretében is. A Balkán és Közép-Európa kérdése a következő gondolatkörbe vezet: A török birodalom Európából való kiszorulásával a Balkán-félsziget az európai hatalmak játszótere lett. A félsziget bennszülött kis népei hol egyedül, hol szövetségben harcoltak területük felszabadulásáért, vagy egymás ellen a felszabadult terület részeiért. Bárki harcolt bárki ellen, az európai nagyhatalmak mindannyiszor beleszóltak, beavatkoztak a Balkán történelmébe, nem a balkáni kis népek sorsa érdekeltte őket, hanem Konstantinápoly és a Földközi-tenger kijárata. A harctér a Balkán, de a békéket Londonban, Párizsban, Berlinben kötötték. Görög, bolgár, szerb, horvát, román államférfiak a nyugat-európai külügyminiszteriumok kilincseit adták egymás kezébe, ott kellett kiküzdeni az eredményeket, ott kellett felajánlkozni a nagyok céljainak szolgálatára. 1792-ben Oroszország és Törökország háborújába beavatkozik Anglia, Poroszország és Ausztria, amit Jassyban békekötés követ. 1821-ben és 1829-ben Görögország szabadságharcába közbelépnek a francia, orosz és angol kormányok – és nem csak jegyzékekkel. Végül is Görögország függetlenségét a londoni kongresszus mondja ki 1830-ban. 1840-ben négyes szövetség jön létre – furcsamód Törökország védelmére. A szövetség tagjai: Poroszország, Anglia, Ausztria, Oroszország. Íme, kímélik az áldozatot, nehogy annak összeomlása egyiküket, másikukat túl kedvező helyzetbe hozza. 1855: az orosz–török háború, a krími háború éve, Anglia és Franciaország beavatkoznak, Poroszország és Ausztria fegyveresei semlegesek, utóbbi felvonul Erdélyben, a békét 1856-ban Párizsban kötik meg. 1877–78-ban az orosz vezérek segítik Szerbia és Montenegró függetlenségi harcát. Közbelép II. Sándor cár, átvonul a román fejedelemségeken, átverekszik magát a Sipka-szoroson és elfoglalja Drinápolyt. A san-stefanoi békeszerződés hírére Anglia és a Monarchia közbelép, hosszú diplomáciai csatározás után Bismarck kongresszust hív össze 1878-ban Berlinben az ügyek elrendezésére. A résztvevők: Németország, a Monarchia, Oroszország, Törökország, az áldozat továbbra is a Balkán. 1885-ben Bulgária bekebelezi Kelet-Ruméliát, erre Szerbia orosz segítséggel megtámadja. 1886-ban megkötik a bukaresi békét. 1900-ban konvencióra lép a Monarchia és Románia. 1902-ben konvencióra lép Oroszország és Bulgária. 1908-ban bolgár–szerb szövetségi szerződés, majd Bulgária–Montenegró szerződés 1910-ban, román–török egyezmény 1912-ben. Győznek a törökök ellen, de közbelép Oroszország és a Monarchia

– Törökország védelmében. Ez az első balkáni háború, amit 1913 májusában a Londonban kötött békeszerződés zár le. Egy napra rá kitér a második balkán háború a szerbek és bolgárok között, amit 1913-ban a bukaresti béke zár le. És jön 1914... 120 év tele egyezményvel, háborúval, területrendezésekkel, határmódosításokkal, békeszerződésekkel és állandó békéüléssel! A kis népek nem urai önmaguknak, az egymás között kötött szerződések nem maradandók, politikusaik notóriusan kerülgetik a nagyhatalmak fővárosait, panaszkodnak, segítséget kérnek, intrikálnak, a háborúban vér folyik, de a békeszerződéseket diplomáciai úton intézik és soha sem jók, egyik sem tart néhány évnél tovább, nem is tarthat. Senki sem méri fel a kis népek számbéli és gazdasági erejét, senki sem vizsgálja természetes kapcsolataikat, érdekeiket, értékeiket. A kishatalmak vaktában hadakoznak, a nagyok pillanatnyi érdekek szerint rendezkednek. Ez a Balkán legújabbkori története, s ezt a balkáni állapotot hozták létre a nagyhatalmak Közép-Európában is. Ezt a balkáni zűrzavart hozta be Kelet-Európába az a két nagyhatalom, amely az I. világháború után talpon maradt. Ez a két nagyhatalom folytatta a Balkánon kialakult hagyományokat és ugyancsak a tényleges erőviszonyok és gazdasági kapcsolatok nem ismerése vagy figyelmen kívül hagyása mellett vaktában szabdalta szét azt a Kárpát-medencét, amely az európai épületnek 1000 éves alkotó eleme volt. Balkanizálták tehát Közép-Európát. 1938-ban Európában mindenki tudta, hogy az I. világháború utáni területrendezés rossz volt, ezt Münchenben mind a négy nagyhatalom elismerte. Az újabb győztesek fáradságára és eltoppultságára mutat, hogy Közép-Európában 1947-ben mégis visszaállították az 1920-ban létrehozott, értelmes módon semmivel sem indokolható állapotot. Az, hogy az így visszaállított rend kétszer hosszabb ideig tartott, mint az 1920-ban összetakolt, annak köszönhető, hogy a II. világháború sokkal jobban összcúzta Európát és kivérezte népeit, mint az első. Az 1920. évi nagy átrendezés után 70 évig tartó áldatlan állapot az egymás elleni féltékenységet, gyűlöletet úgy elmérgesítette, hogy megegyezés és béke köztük a maguk erejéből és akarataiból nem jöhet létre. Konföderáció belülről nem születhet, „megoldás” most is csak kívülről jöhet, abból a Nyugat-Európából, amely eddig játszott ezen a területen, de a kis országokkal külön-külön egyezkedve és kijátszva őket egymás ellen. Ha nyugaton új Európa születik, talán elvárható, hogy a balkanizáció „európaizációvá” változzék. A nagyhatalmak ne külön-külön szervezzenek maguknak támpontokat Közép-Európa népeinél, egymás ellen hangolva őket, hanem együttesen, egy közös Európa megteremtése érdekében működjenek együtt velük. Legyen vége az éppen győztesek és kegyenceik orgiájának, a bőrtönországoknak, százazrek és milliók kiüldözésének, a gyűlölködés nemzetközi versenyének! Ne vonjanak határokat ott, ahol életnek kellene pezsegni, a jutalmazottak erejüket ne mások elnyomására, megsemmisítésére használják, hanem a maguk építésére és legyen hely a legyőzöttek építő erejének és tudásának is! A szenvedést Közép-Európa népeire az európai nagyhatalmak hozták, ezért a felelősség is az övök! Hogy ebből gyógyulás szülessen, találják meg a módját, eszközeit a gyógyításnak, azzal a képzelőerővel és tehetséggel, amellyel a kis népek háborúba vitelének zseniális eszközeit megteremtették!²

KOVÁCS TERÉZ: Már az előbb akartam szólni, de nagyon örülök, hogy nem szóltam, most RÓNAI tanár úr sokkal bölcsebben és őszintébben elmondta mindazt, amit én nem tudtam volna. Azért szerettem volna szólni, mert KOCSIS kolléga felszólalásával nem értek egyet. De örülök, hogy ezt elmondta, mert ez vitát váltott ki. Én sem hiszek a közép-európai integrációban, csak egy európai integrációban, ahogy ezt a tanár úr elmondta. Nyugat-Európában sem egy állam integrálja a többi, hanem autonóm szuverén államok jöttek létre, ezért most nem időszerű, hogy egy integrátort keressünk. Ilyen volt a Monarchia, de annak nem sikerült, azóta mindenki megpróbálkozott vele a maga módján, a románok, a szlovákok, a délszlávok, de egyiknek sem sikerült. Akkor annyit kell tanulnunk a történelemtől, hogy ez nem járható út, hanem az, ami Nyugat-Európában létezik, a teljes autonómia. A szellemi autonómia és a gazdasági együttműködés egymástól különválasztva elképzelhetetlen. Nagyon örülök egyébként, hogy KOCSIS Károly ilyen formában és ilyen tartalommal szökött ehhez a vitához. Ugyanis az, hogy ez közép-európai probléma, hogy kell-e nekünk Közép-Európa, egy kicsit félreviszi azt a kérdést, hogy egyáltalán az európai egység mit jelent? Elsősorban TELEKI Pál tevékenységére hívnám fel a figyelmet, aki az 1910-es évektől nagyon szisztematikusan foglalkozott az európai kérdéssel. Napjainkban Münchenben és Bécsben hovatovább mindenki foglalkozik ezzel a régióval, csak mi magunk nem. Mindenki csak a meglévő államhatáron belüli területeket kutatja a kellő mélységben. A kérdéssem ez irányban: vajon nem kellene-e foglalkoznunk olyan problémákkal, mint a közép-európai népek közötti – ha nem is intézményesített, bár az sem kizárt – konkrét együttműködés lehetőségei és formái?

² Talán ez RÓNAI András utolsó írása, amelyben jelen van személyisége: mélyesges humanizmus, európa-
iség és nem utolsó sorban térben – tájban és régióban – fogant földrajzi szemlélet (B. I.)

SZÁSZ ZOLTÁN: Azt gondolom, hogy a tudományok együttműködésében már nem divatos szólom az interdiszciplináris kutatás, erre feltétlenül szükség van. Mi magunk is még elég régen eljutottunk odáig, hogy feladjuk azt a bizonyos nemzetűrténelmet, nemzetűrténelmet abban az értelemben, hogy bizonyos központi forrásanyagokat nézzünk csak meg és azok alapján kreáljunk olyan országtörténelmet, amely nem integrálja kellőképpen az egyes régióknak, egyes zónáknak a sajátosságait. Meg kell mondanom, mielőtt idejöttem, nem gondolkodtam az interdiszciplinaritás problémáján. Ez mindenképpen lehet egy kiindulási pont ahhoz, hogy felderítsük, hol vannak közös teendőink a kisebb és nagyobb régiók vizsgálatában, mert ilyeneknek lenniük kell. Vegyünk egy számunkra elérhetőbb, 19.–20. sz.-i nagyobb régiót vagy annak egy alegységét és nézzük meg működését! Azt fogjuk tapasztalni, hogy azok a kérdések, amelyek a munkaerővándorlástól a tőkéramlástól a felhasználásig terjednek, számos olyan problémát érintenek, amelyek tekintélyes részét inkább a jövőben kell vizsgálni. A legtöbb ipartörténelmi, gyártörténelmi munka tulajdonképpen nem foglalkozik azzal, hogy az üzemekben előállított termékeket hogyan használják fel, pontosabban, hol voltak a felhasználók. Általában beírják néhány elemi adatnak a közlésével (pl. a cukor Olaszországba szállítva vagy a nagykereskedőnek eladva), de arról, hogy az igények hogyan keletkeznek, szó nem esik. A politikatörténelmet messze túlmenően, gazdasági, társadalmi típusú megközelítésre lenne szükség, az együttműködés egyik lehetőségét ebben látom. De szeretném kihasználni a lehetőséget arra, hogy két dologra reagáljak. Az egyik az, amit RÉTVÁRI László kolléga mondott, a kicsi és szegény ország kérdése. Ez régi problémája Magyarországnak, úgy gondolom, a 19. sz.-ba nyúlik vissza, de Trianon óta fokozottan jelen van a közgondolkodásban. Azok az adatok, amelyeket ismertetett természeti erőforrásainkból, igazán nem győznek meg engem arról, hogy mi azért egy ilyen vagy olyan nem-szegény ország lennénk. De nem is az a döntő, hogy pl. ásványkincsekben ténylegesen milyen gazdag ez az ország, vagy hogy mekkora a mezőgazdaságban a megművelhető földterület aránya. A döntő az, hogy a magyar nemzet tudat a mai napig nem kismemzeti tudat! Annak ellenére nem az, hogy régóta „átmeneti állapotban” van egy nagynemzet-tudatból egy kismemzeti felé. Ez azt jelenti, hogy Magyarország a mi felfogásunk szerint ezer éven keresztül egy komoly súlyláb bíró kelet-közép-európai hatalom volt, amelyet szétverték. Ez a nagynemzeti nemzet tudat már a 19. sz.-ban is egyértelműen megvolt. Tudatában annak, hogy a szövetség szembelileg ugyan kicsi, de ezt ellensúlyozni lehet és ennek megfelelően az ellensúlyozás biztosítása érdekében a magyarnak bele kell tagolódnia valamilyen nagyobb hierarchiába, tehát szükség van valamilyen védhatalomra. Ilyen védhatalom volt pl. az Osztrák–Magyar Monarchia, ami ehhez keretet is biztosított, sőt a 20. sz. elején, amikor már sokan érezték, hogy a Monarchiával bajok vannak, megjelenik az a gondolat is, hogy egy újabb védhatalmat kell keresni. Érdekes az is, hogy még az 50-es évek klasszikus köznépi gondolkodásában is benne volt, hogy mekkora atombombát fognak az amerikaiak dobni Moszkvára és hogy fognak felszabadítani bennünket. Tehát itt megint megjelenik torz formában az, hogy mások segítenek, ill. elvégzik a mi feladatunkat. A mi nemzet tudatunk egészében véve nagynemzeti nemzet tudat és mi nem Ruandához mérjük magunkat, nem is Hollandiához, hanem valahol a mértéktadó, köztudottan mértéktadó Franciaországhoz, Németországhoz, Angliához vagy az Egyesült Államokhoz. Ebben az összehasonlításban pedig kicsi és szegény ország vagyunk, teljesen függetlenül attól, hogy a konkrét gazdasági realitások milyenek. Még egy megjegyzés az „Álom-e a Közép-Európa?” kérdéshez: ez is egy olyan nagyon régi probléma, amely periodikusan felbukkan történelmünk során. Valamilyen Közép-Európa jellegű egységbe való bekapcsolódásra mindig volt legalább két koncepció. Egyik, ami egy nagyobb egységnek a híve volt bizonyos áldozatok árán (erről DIÓSZEGI István beszélt), a másik az ezzel szembeni elzárkózás. Sőt ugyanazon ember egyszer híve volt Közép-Európának, másszor meg nem volt híve. Klasszikus példa erre JÁSZI Oszkár, aki a NEUMANN-féle Mitteleuropa-terv megjelenésekor lelkesen üdvözlözte a tervet, mert látja benne a pozitívumokat, azután egy év múlva az egészet feladja és azt mondja, hogy ez ma a német imperializmusnak a kiszolgálását segíti, ezért egyáltalán nem időszerű és tulajdonképpen semmi szükségünk nincsen rá. Én azt gondolom, hogy ha valaki hisz egy ilyen Közép-Európa lehetőségében és szakmai szempontból mint gazdasági szakembernek, mint történésznek vagy mint szociológusnak az a véleménye, hogy ez lehetséges vagy hogy nem lehetséges, akkor ez egy álláspont. Nem tartom azonban lényegtelen kérdésnek azt, hogy egy ilyen gondolkodásnak mi a funkciója manapság. Látni vélek benne egy egyértelműen pozitív, progresszív funkciót, amennyiben nem Európában gondolkodik, mert az Európában való gondolkodás az integráció kérdésének a megkerülése, egyszerűen azt mondja, hogy majd a távoli jövő megold mindent. A Közép-Európában való gondolkodásnál talán valamivel többet lehet látni egy olyan törekvésből, hogy itt közvetlenül próbáljuk azért a szomszédainkkal is elrendezni a dolgot, most és nem a távoli jövőben, mi és nem pedig egyetemes gazdasági fejlődésre bízva a dolgot. Mindehhez hozzáteszem, hogy miközben én agítalak a közép-európai gondolat mellett, személy szerint különösebben nem hiszek a jövőjében. Valahogy olyan érzésem van, hogy mi inkább tartozunk Kelet-Európához. Na de mi lesz akkor, ha a KGST – és erre komoly jelek vannak – felbomlik? – teszik fel nekem többen manapság a kérdést. Meg kell mondanom, hogy egy kicsit meglep a KGST-re való többszöri hivatkozás. Tudniillik a Történettudományi Intézetben nekünk soha, semmiféle illúzióknak nem volt a KGST-vel kapcsolatban, leszámítva

1964–65-öt. (1962 és 1964 között ugyanis volt egy rövid időszak, amikor élt egy olyan feltételezés, hogy lehet ebből még valami, de később ez eltűnt.) Számunkra nem az a kérdés, hogy össze fog-e omlani a KGST, mert számunkra ez a szervezet nem is létezik! A kérdés másik oldala, hogy itt ezek az országok egymással összekapcsolódtak gazdaságilag, de az nem KGST, az egy gazdasági rendszer, amely reformálta ezeknek az országoknak a gazdaságát.

DIÓSZEGI ISTVÁN: A kismemzet–nagyemzet vitával kapcsolatban azt jegyezném meg, hogy a magyar nemzetudat alapvető jellegzetessége elsősorban a szélsőségekre való hajlam, éppen ezért hol kismemzeti, hol nagyemzeti ez a tudat. A másik kérdéshez szólva, vagyis hogy megvalósítható-e a gazdasági – én hozzátenném: politikai – integráció Közép-Európában, a történelmi példatár ebben a tekintetben rendkívül szegényes. A gazdasági integrációnak elméletileg és gyakorlatilag két esetét lehet megkülönböztetni. Az egyik az, amikor a meglévő államkereteket az egyenlőség és a demokrácia elve alapján töltik meg új tartalommal. A másik esetben a népek, nemzetek önkéntesen társulnak és létrehoznak egyfajta gazdasági, politikai integrációt. Az első esetre, amikor is a meglévő államterhek, keretek az egyenlőség, a demokrácia elvei alapján föderatív alapon alakulnak, nem lehet példát találni. A Habsburg Birodalom átalakulása ugyan megindult, de megrekedt az osztrák–magyar dualizmus szintjén, a trializmus típusú föderáció soha nem lett belőle. Oroszországban 1917-ben proklamálták a népek, nemzetek egyenjóságát és egy orosz diktatúra lett belőle. Az újabb képződmények, mint pl. az 1918 utáni Csehországnak, tulajdonképpen a korábbi porosz aszimmetrikus modellt reprodukálta. Ennek a porosz aszimmetrikus modellnek a vonásai még a nemzetiségi kérdést a második világháború utáni európai körülmények között viszonylag sokáig elfogadható formában megoldó Jugoszláviára is mindvégig jellemzőek voltak, és a nemzetiségi politikára is rányomták bélyegüket (ahol mindvégig szerb túlsúly volt jelen), és ami végül is háborús tüzfészek kialakulásához vezetett a Balkánon.

ZALA GYÖRGY: Véleményem szerint valamilyen integrációval Közép-Európában előbb-utóbb számolni kell, mert ha ez a térség a világ élenjáró térségeitől még erősebben lemarad, akkor hatékonyabb együttműködést kell keresni a jelenleginél. Ehhez nagyon sokféle feltétel kell, ezek közül most csak három dolgot említenék. Az egyik az, hogy olyan fejlődésnek kell megindulni ebben a régióban, ami az itt élő népekben affinitást indít el. A másik az, hogy olyan világpolitikai konstelláció kell, amelyben a győztes nagyhatalmak felelősek azért a békeszerződésért, amit kötöttek. A harmadik: el kell fogadnunk, hogy ez az integráció területileg is és mélységben is nem egyszerre, hanem esetleg két–három vagy x számú ország vonatkozásában közeledik egymáshoz. Kérdés, hogy a magyarságnak mint etnikumnak hol lesz a helye abban a situációban? Úgy érzem, ezt kettős közelítésben kell néznünk. Az egyik az, hogy mi vár a szórványmagyarságra és mi az egy tömbben élő magyarokra. A szórványmagyarság szempontjából a várható hatás mindenféleképpen pozitív lesz, mert a kapcsolatok valamilyen módon megpróbálnak újraélni és ezáltal a nagy etnikumhoz való kapcsolódásuk is megjavul. Az egy tömbben élő magyarság szempontjából más a helyzet, mert egy olyan technikai forradalom esetén, amikor a közlekedés és a kommunikáció felgyorsul, akkor az ember térbeli mozgása is kiszélesedik, tehát a kivándorlás vagy a külföldi munkavállalás lehetőségeivel is kell számolni. Ezért, ha nem elég vonzó a tömb, az ország közepe, akkor számolhatunk a legértékesebb emberek elvándorlásával.

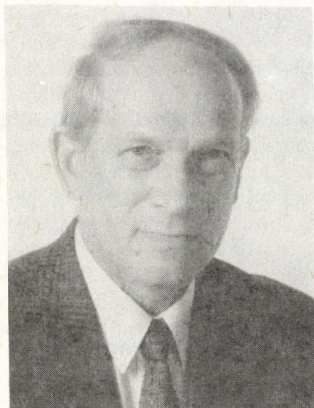
PROBÁLD FERENC: Nagyon sok gondolathoz lehetne kapcsolódni ebben az érdekes vitában, csak néhányat ragadnék ki: Az egyik, vajon helyes-e, hogy számos országban működik Kelet-Közép-Európa kutatással foglalkozó intézmény, Magyarországon nem? Úgy vetődött fel a hozzászólásokban, hogy nagytérségi szemléletre van szükség, ezért azt hiszem, a geográfának nagyon nagy adóssága van ezen a téren. A kutatásainknak túl kell lépni a határokon, mint ahogy azt TELEKI Pál is megtette, Magyarország határain túltekintő földrajzi kutatások megteremtésére van szükség. Meg kell jegyezni, hogy ebben a kérdésben a történészek sokkal előbb léptek, ők Kelet-Közép-Európa nagy térségeivel összehasonlító alapon sokkal korábban foglalkoztak, ezért úgy vélem, hogy ez a földrajz számára is nagyon sokat ígérő kutatási irány. Az integráció szerintem elkerülhetetlenül bekövetkező folyamat, szükségszerűség, de nem Kelet-Közép-Európával vagy Kelet-Európával, hanem európai keretekben. Ha az európai integráció megvalósul, akkor lehet reménykedni abban, hogy a határok valóban légiesednek. Ez azonban nem ment fel bennünket az alól, hogy itt a közveden környékünkön, azokon a területeken végezzünk kutatásokat, amelyekkel ezernyi szállal összekötött bennünket a történelmi múlt és a földrajzi kutatásoknak is hagyományai vannak. Tehát az integráció a maga teljességében európai keretek között valósulhat csak meg, a földrajzi kutatásoknak azonban itt Kelet-Közép-Európában is megvan a tere és feladata. A magyarságtudat közösségmegtartó erejét, úgy vélem, nem integráció aspektusból kellene vizsgálni. Ebben vitatkoznék SOMOGYI Sándorral, aki azt mondta,

hogy Magyarország területén 1000 éven keresztül élt szlovák, román, szerb stb. egymás mellett és őket a magyarság nem asszimilálta. Azt hiszem, az elmúlt 1000 év nem hasonlítható össze azzal a 20, 30, vagy 50 évvel, ami mögöttünk és még kevésbé azzal az 50 évvel, ami előttünk áll. Itt merőben új népességmozgási folyamatok léptek színre, amelyeknek nincs több száz esztendőre visszanyúló történelmi előzményük és ezekkel számot vetve kell vizsgálni azt a kérdést, hogy milyen a magyarság fennmaradásának az esélye. Tehát nem úgy vetném fel a kérdést, hogy az integráció keretében mi a magyarságtudat fennmaradásának esélye, hanem úgy, hogy egy ipari társadalomban vagy egy posztindusztriális urbánus társadalomban mi a magyarság fennmaradásának esélye? Úgy látom, hogy ez a folyamat a szórványmagyarságra nézve, tehát abban a magyarságban gondolkodva, amelyik nem összefüggő tömbben helyezkedik el, mindenképpen az asszimiláció irányába mutat, akár létrejön egy integráció, akár nem.

VARAJTI KÁROLY: Szeretnék hozzáfűzni PROBÁLD Ferenc hozzászólásához néhány mondatot. Tavaly Szombathelyen szlovén, osztrák, magyar földrajztanárokkal egy hétig együtt voltunk, bejártunk horvát, szlovén, magyar és osztrák területeket és végül azt állapítottuk meg, hogy nem szlovén, nem osztrák, nem magyar stb. földrajztanárok vannak jelen, hanem földrajztanárok. Felfogásban, gondolkodásban Európáról, kontinensünk mind-egyik térségéről azonos módon nyilatkoztak és szóltak a könyvek is, a különbség mindössze az volt közöttük, hogy az osztrák földrajzi tankönyvek szebbek és kivitelezési technikájuk igényesebb mint pl. a magyar tankönyveké. Az elmúlt hónapok nagy kárpát-medencei kavalkádjában látom, hogy micsoda élet a szlovák–magyar és a román–magyar ellentét, ezért a közeledést ott kell kezdeni, ahol közel vagyunk egymáshoz és együtt is kell továbblépni. A román értelmiségben is van egy Európa felé tekintő, Párizst imádó, követő rész, akik szintén ki akarnak törni abból az állapotból, amiben ma vannak. Megjegyzem, hogy tavaly, a 40 éves érettségi találkozónkon jelen volt egykori oktatónk, egy katolikus pap. A tisztelendő úr, amikor felvetettük, hogy miért nem volt közöttünk nemzetiségi ellentét, a következőt mondta: mert katolikusok voltatok, és mi az egyházi iskolában arra nagyon vigyáztunk, hogy elsősorban katolikusok legyetek és ne legyen közöttetek ellentét. Ehhez annyit szeretnék még hozzáfűzni, hogy bizony vannak e téren bűneink. Egy jugoszláv–magyar pedagógiai megbeszélés során a történelem, irodalom és földrajz tankönyveket egyeztetettük. Mi derült ki? Az, hogy a jugoszláv tankönyvekben sokkal több magyar vonatkozású anyagrész van, mint a magyar tankönyvekben jugoszláv! Tehát tágabb környezetünkben sokkal többet kell tanítani a gyerekeknek mint eddig, mert akik kölcsönösen megismerik egymást, azok hozzájárulnak a nemzetiségi ellentétek csillapításához.

BERÉNYI ISTVÁN: Kedves kollégák, azt hiszem először is mindnyájunk nevében a legnagyobb tisztelettel kell megköszönjem meghívott vendégeinknek, hogy hajlandók voltak körünkben fontos elméleti és szakmai kérdésekről beszélgetni. Úgy gondolom, hogy más célunk nem lehetett, mint az, hogy egy kérdést körbejárva sokoldalú információhoz jussunk és a majdani döntéseinkben, gondolkodásunkban hasznosítsuk egymás tapasztalatait, hozzájárulva ezzel a vitában résztvevők és a szépszájú hallgatóság Közép-Európa szemléletének formálódásához.

Köszöntjük a 60 éves Berényi Istvánt!

BERÉNYI ISTVÁN professzor, a földrajztudomány doktora, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet igazgatója, címzetes egyetemi tanár, a szociálgeográfia tudományterületének első számú hazai szaktekintélye 1994. augusztusában töltötte be 60. életévét.

A jászapáti gimnáziumban érettségizett, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1957-ben szerzett földrajz-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet. Ezt követően hét évig a kiskőrösi Petőfi Sándor Gimnáziumban tanított, miközben figyelemreméltó agrár földrajzi kutatómunka eredményeként elkészíti Bács-Kiskun megye szőlőtermesztéséről szóló egyetemi doktori értekezését.

1965-ben került az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet-hez aspiránsként, majd három év elteltével – már intézeti státuson – a Gazdaságföldrajzi Osztály munkatársa lett. Ekkor főként földhasznosítási térképezéssel és ennek elemzésével foglalkozott. 1970-ben sikeresen megvédte „A délkelet-európai szocialista országok szőlőtermesztése” c. kandidátusi disszertációját, majd figyelme egyre inkább a terület- és településfejlesztés komplex földrajzi kutatása, azon

belül is az elmaradott térségek problémáinak vizsgálata irányába fordult.

Tudományos fejlődésének meghatározó időszakai 1971–1972, amikor azon szerencsés kevesek egyike volt, akik Nyugaton képezhették tovább magukat: Humboldt-ösztöndíjaként két évet tölthetett a nyugat-németországi Bonn–Bad Godesbergben. Itt sajátította el a Magyarországon jóformán ismeretlennek számító új kutatási irányzat, a szociálgeográfia alapjait és vizsgálati módszereit, ami későbbi, általános hazai és nemzetközi elismerést kiváltó eredményekkel járó további kutatásainak gerince.

Az NSZK-ból való hazatérését követően jó tíz éven át az Intézet ENYEDI György professzor vezette Gazdaságföldrajzi Osztályának (1976-tól új neve: a Területfejlesztés Földrajza Osztály) csoportvezetőjeként tevékenykedett mint annak a műhelynek érdemdús tagja, amelyet többek között olyan nevek fémjeleznek, mint BARTA Györgyi, BELUSZKY Pál, LETTRICH Edit, TÓTH József. Ekkor születnek azok a munkák, amelyek az észak-magyarországi elmaradott térségekre, ill. az Alföld hátrányos helyzetű területeire vonatkozó kutatási eredményeket mutatják be, és amelyek szakmai berkekben élénk visszhangot váltanak ki.

Aktív kutatói tevékenysége mellett BERÉNYI István a felsőoktatásba is bekapcsolódik: 1978-tól több éven át oktat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetében, aminek jól megérdemelt eredménye a c. egyetemi tanári titulus odaftélése.

Pályájának nevezetes dátuma 1984. január eleje. Az MTA Regionális Kutatások Központjának létrehozását követően az Intézetben a Területfejlesztés Földrajza Osztály felbomlik, az osztályvezető és több neves kutató a területi kutatások új intézményéhez „igazol át”. A megváltozott helyzetben PÉCSI Márton igazgató BERÉNYI Istvánt bízta meg a kutatási egység – Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály néven való – újjászervezésével és vezetésével, amihez ő igen energikusan fog hozzá: az osztályon maradt kutatói állományt frissen diplomázott legtehetségesebb tanítványaival egészíti ki. Ílymódon néhány év alatt a társadalomföldrajzi kutatások széles spektrumát átfogó kutatógárdát sikerült összekovácsolnia. Ekkortól hódítanak teret az osztályon azok az új irányzatok (pl. etnikai földrajzi, politikai földrajzi kutatások), amelyek a 90-es évek elejére „érnek be”, és amelyek közzététele magával hozza az osztály munkájának fokozódó nemzetközi elismerését.

E munkálatok irányítása mellett BERÉNYI István elkészíti „Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései” c. akadémiai doktori értekezését, amit 1988-ban véd meg. Közben ismételtelen elnyeri a Humboldt-ösztöndíjat (1986), amelynek keretében két éven át a Müncheni Műszaki Egyetemen folyó kutatásokba kapcsolódik be. Kimagasló munkáját az egyetem vendégprofesszori meghívással ismeri el (1988).

Széles körű nemzetközi szakmai ismertséget eredményező kutatói tevékenysége mellett időt szakít Magyarországra akkor készülő új nemzeti atlasza XIV., Mezőgazdaság és élelmiszeripar c. részének szerkesztési munkálataira is. Az 1989-ben megjelent atlaszművet az MTA Elnöksége kiemelkedő jelentőségű tudományos teljesítménynek minősítette, és a Kormány az elkészítésében legtöbb munkát végző kutatókat – köztük BERÉNYI Istvánt – Széchenyi-díjban részesítette.

1990 végén PÉCSI Márton igazgatói megbízatásának lejártával az MTA Főtitkára pályázatot ír ki a megüresedett igazgatói pozíció betöltésére. A poszt elnyerésére benyújtott öt pályázat között ott van BERÉNYI professzor is, akit az Intézet Kutatói Fórumon a tudományos dolgozók nagy többséggel választanak meg igazgatónak. (A 3 éves időtartamra szóló megbízatást 1994-ben – az intézeti kollektíva egyetértésével – újabb három évre szóló kinevezés követte.)

Igazgatóként mindvégig arra törekszik, hogy az Intézetben folyó kutatások eredményei széles körben ismertté váljanak hazai és külföldi szakmabeliek előtt egyaránt. E számára igen fontos célt szem előtt tartva tesz eleget a klagenfurti (1992) és a bécsi (1994) vendégprofesszori meghívásnak, miközben folyamatosan arra ösztönzi fiatalabb kollégáit, hogy minél többen kapcsolódjanak be a különféle nemzetközi kutatási programokba.

BERÉNYI professzor eddigi tudományos munkásságát 3 könyv, 8 könyvrészlet és közel száz (köztük 32 idegennyelvű) tanulmány jelzi. Szakértelmét a geográfus társadalom több hazai és nemzetközi bizottságba való beválasztásával ismeri el: a Földrajzi Tudományos Bizottság elnöke, a Magyar Földrajzi Társaság társelnöke, az OTKA Élettelen Természettudományi Szakkollégium Földtudomány II. szekciójának zsűrielnöke, a TMB Földrajzi–Meteorológiai Szakbizottságának tagja, az Institut für Länderkunde (Lipscse) Nemzetközi Kuratórium tagja, több szaklap – köztük folyóiratunk – szerkesztő bizottságának tagja. Szeretgázó tudományos tevékenységéért – a már említett Széchenyi-díjon kívül – a Pro Geographia és a Munka Érdemrend ezüst fokozata kitüntetésekben részesült.

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell BERÉNYI Istvánról, az emberről, aki olyan – a vezetővé válók között egyre ritkábban előforduló – tulajdonságoknak van a birtokában, mint a szerénység, a közvetlenség, a természetes jóindulat vezérelte segítőkészség, a kutató kollektíva közös érdekeit mindig szem előtt tartó kompromisszumkészség. Olyan személyiség, akit szakmai, pedagógiai és vezetői munkája alapján nagyrabecsülés, egyénisége révén pedig szeretet övez. 60. születésnapja alkalmából Intézetünk dolgozói és a hazai geográfusok közössége nevében kívánunk neki jó egészséget, további, szakmai sikerekben gazdag alkotó éveztizedeket, magánéletében sok boldogságot!

TINER TIBOR

Részletes beszámoló az IGU Ipari Bizottságának konferenciájáról

(Budapest, 1994. augusztus 16-20)

Az IGU Ipari Bizottsága által az 1993-1996 közötti időszakra kidolgozott tudományos és szervezési programot az elmúlt évben Washingtonban megtartott Nemzetközi Földrajzi Kongresszus ideje alatti hagyta jóvá az IGU Általános Közgyűlése.

A javasolt témák kiválasztásába nagy szerepet játszott az, hogy ezt az időszakot a gazdasági és társadalmi rendszerek erőteljes térbeli átalakulása jellemzi. Az új technológiák és szervezeti modellek sikere, a növekvő

függőség a régiók és a rendszerben működő szereplők között, a radikális változások az államok, vállalatok társadalmi szervezetek stratégiáiban együttesen új kihívásokat jelentenek, amelyek vizsgálata új eszközöket igényel (pl. a teoretikus megközelítések kritikai revíziója, az együttműködések szélesítése a társadalomföldrajzon belül, az elméleti és elvi megközelítések pluralitásának és interdiszciplinaritásának elfogadása).

Jelenleg az iparosodott világban az alapvető problémák a következők:

- a környezet problematikája,
- a kelet-ázsiai területnek a világ gazdaság színpadán való „felbukkanása”,
- a Szovjetunió és a kelet-európai országok poszt-szocialista átalakulása.

E fő súlypontoknak megfelelően fogalmazták meg azokat a kérdésköröket, amelyeket az 1993-tól kezdődött négy éves ciklus során – az évente megrendezendő szimpóziumon – meg tárgyalnak. Ezek az alábbiak:

- vállalati struktúrák és stratégiák,
- a pacifikus térség a világ gazdaságban,
- az ipar és a környezeti kihívások,
- az ipar átalakulása a poszt-szocialista országokban,
- globális hálózatok és helyi közösségek,
- lokális ipari átstrukturálódás,
- technológiai, kulturális és társadalmi reakció a technológiai változásra.

Az elmúlt esztendőben Tokióban az első két projectet vitatták meg és a hangsúly az ázsiai térségre helyeződött. Az idén „Az ipar és a környezeti kihívás”, ill. „A poszt-szocialista országok ipari átalakulása” került a középpontba, s talán ezért is lett az összejövetel színhelye hazánk fővárosa, amelynek iparában szintén markáns változások mentek végbe 1989 után. A rendezvény lebonyolításához ideális körülményeket biztosított – távol a nagyváros zajától – a Hotel Agro, ahonnan szinte „ki sem mozdulhattak a városba” a világ legkülönbözőbb részeiből (Anglia, Ausztrália, Japán, Finnország, Franciaország, Németország, Lengyelország, Dél-Korea, Svédország, Szingapúr, Új-Zéland, USA, Oroszország) érkezett vendégek (mintegy 45 fő), hiszen minden nap késő délutániig tartottak a megbeszélések, így csak többnyire a festői panorámában gyönyörködhetnek.

A konferencia két fő témájára 2-2 nap állt rendelkezésre, amelyeket egy egynapos kirándulás választott el egymástól, mintegy felrészítve az előadásokban, vitákban elfáradt kutatókat. A négy nap alatt ugyanis összesen 27 előadás hangzott el, amelyeket sűrű hozzászólások és élénk, jó hangulatban lezajlott viták kísértek. Bár az előadók a legkülönbözőbb oldalról (elméleti, gyakorlati) és szintekről (lokális, regionális, globális) közelítettek a kulcskérdésekhez, mégis sok tekintetben egyezett az álláspontjuk, s valamennyiük mondani valóját áthatotta a világ egészéért érzett felelősségtudat.

Az ünnepélyes megnyitó keretében először a házigazda, BARTA Györgyi az MTA RKK Regionális Tudományos Osztályának vezetője üdvözölte a megjelenteket, majd az Ipari Bizottság alelnöke, Edward J. MALECKI és végül az elnöke, Sergio CONTI emelkedett szólásra, aki egyúttal néhány megfontolandó javaslatot is tett a két fő témával összefüggésben. Az olasz professzor előszavában egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy az elmúlt években a környezetben lezajló óriási változások új megközelítési módokat, kutatási eszközöket igényelnek, és hogy a környezeti problémák nem szigetelhetők el azoktól a társadalmi (etnikai, kulturális stb.) feltételektől, amelyekben előfordulnak. Másrészt rámutatott a szocialista országok válságát előidéző fontosabb elemekre (az iparosítás dominanciája, a tökéletlen urbanizáció, az ipari gigantomania, az ipar szervezeti koncentrációja), és arra is, hogy az 1989-es események még nem vezettek Európa egyesüléséhez, mivel az átalakulás során felmerült új differenciák hozzákapszolódtak az eredetileg is létező különbségekhez.

A bevezető előadást „Az ipar és a környezeti kihívás” c. témakörön belül Olga GRITSAI (Oroszország) és Michael TAYLOR (Ausztrália), „Az ipar átalakulása a poszt-szocialista országokban” c. témakörön belül pedig Eike W. SCHAMP (Németország) tartotta meg. (Mivel az előbbieket külön előadásban is beszámoltak kutatási eredményeikről, ezért megállapításait majd a későbbiekben ismertetem.) A frankfurti professzor kifejtette, hogy a közelmúlt politikai, társadalmi, gazdasági történései totálisan megváltoztatták a gondolkodásunkat az ipar térbeli szervezetről. A jövőben semmiképp sem tartható fenn a világ tőkés (1.), szocialista (2.) és fejlődő (3.) világra való felosztása, habár az is megkérdőjelezendő, hogy eddig volt-e egyáltalán értelme az ilyen jellegű csoportosításnak.

Az elkövetkezendő évtizedekben érdekes kutatási témának ígérkezhet annak a vizsgálata, hogy a poszt-szocialista országok ipari átalakulása hogyan hatott vissza a kapitalista világrendszerre. Mivel az államszocializmus összeomlása egyedülálló történelmi esemény volt, ezért nincsenek átalakulási tapasztalatok azelőttől, így ez a folyamat – amit a társadalmak minden szintjén tanulni kell – sok bizonytalanságot is magában hordoz.

Ma még nem lehet tudni, hogy Közép- és Kelet-Európa országai megújulásának két alap feltétele (a belső struktúra átalakulása, és a kereskedelmi liberalizáció) hogyan hat majd az ipari tevékenyégek térbeli reorganizációjára és a tőkés világban betöltendő pozíciójukra. W. SCHAMP úgy vélte, hogy a tradicionális elvi eszközök

(polarizáció, centrum-periféria modell, stb.) mellett szükség van új fogalmakra is, hogy jobban megértsük az átalakulás földrajzát. A világrendszer új koncepcióját is ki kell dolgozni, mert az egyes poszt-szocialista országok más-más szerepet fognak játszani a jövőbeni globális rendszerben. Közép-Európa valószínűleg integrálódni fog az európai fejlődés centrumterületeihez. Oroszország maga is ilyen fejlődési magterületé válhat, vagy inkább olyan hatalmas iparosodó országgá, mint India és Brazília, míg a többiek fejlődő országok maradnak.

Az első témakörhöz kapcsolódóan először S. O. PARK (Dél-Korea) tartott előadást. „Az új ipari körzetek dinamikus típusai és környezeti hatásuk” címmel. Az elmúlt két évtizedben jelentős változások (1. új technológiájú ipari központok felbukkanása az USA Ny-i és D-i részén, 2. kis- és középvállalkozások elterjedése Olaszországban, 3. ipari városok fejlődése az újonnan iparosodott országokban, stb.) mentek végbe az ipari tevékenység térbeli szerveződésében a fejlett és a fejlődő világban egyaránt, ezért újvizsgálja az ipari körzetek tartalmát és kiterjesztését az ipari körzetek hagyományos fogalmát az új ipari körzetek működésére és fejlődésére is. (Az ipari körzet definícióját Alfred Marshall határozta meg a 19. sz. végén.) Számos ismertetője közül négyet (az ipar lokalizációja, a körzet üzemei közötti munkamegosztás, a konstruktív együttműködés és ipari atmoszféra) emelt ki. Részletesen taglalta a kisüzemekre alapozva kibontakozott olasz ipari körzetek jellemzőit is, amelyek az ipari körzetek sajátos térben és időben kifejlődött speciális típusainak tekinthetők. „Új” ipari körzet alatt azt értette, ahol korábban nem volt ipar vagy a régió kevésbé iparosodott. Az új ipari körzetnek 9 típusát írta le a termelési rendszer, a környezeti beágyazottság (fekvés), az irányítás, az együttműködés, a verseny és az intézményi tényezők különbözősége alapján. Ezek mindegyike eltérően hat a környezetre is, mert más az üzemek mérete, technológiai színvonala, a terület fejlettsége, a fogyasztás mértéke, stb. Különösen az új ipari körzetek dinamikus típusainak környezetre gyakorolt befolyása lehet szembetűnő, hiszen ezek fejlődnek a leggyorsabban, így a továbbiakban ezeket kell alaposabban tanulmányozni.

D. GIBBS-M. HALEY (Egyesült Királyság) közös előadása „Az ipar földrajz és a környezet közötti összhang mint a helyi gazdaság fenntartható fejlődésének feltétele” címet viselte. A szerzők abból indultak ki, hogy bár a környezeti problémák többsége ipari eredetű, ennek ellenére az ipar földrajzosok hosszú időn keresztül eltekintettek annak a vizsgálatától, hogy az ipar hogyan hat a környezetre, ami részben következménye is a földrajz tényleges kettősöttségének. Elsősorban azt kutatták, hogy a gazdaság átstrukturálódásának melyek a lokális és a regionális kihatásai. Éppen ezért alapvető feladatnak tekintik, hogy a jövőben nagyobb figyelmet fordítsunk a környezeti változások jobb megismerésére. Annál is inkább, mert azok sorsdöntőek lehetnek a helyi gazdaságok fenntartható fejlődése szempontjából.

Bemutatták azokat az angliai tapasztalatokat is, amelyek során megkísérelték egyesíteni a lokális gazdaság fejlesztésére irányuló stratégiákat és a környezetvédelmi célkitűzéseket. Szerintük kedvező lenne, ha minél több ilyen politikát alakítanának ki helyi szinten, mert azok regionális és nemzeti szinten is segítenék a fenntartható gazdasági fejlődést.

„Az ipartelepek szerepe a helyi környezet építésében és romlásában: indiai tapasztalatok” címmel tartott előadást M.B. SINGH (India). Az ipartelepeket, mint növekedési pólusokat általában azért létesítik elmaradott területeken, hogy fejlődést indukáljanak a környező területen. A kormányzat is ezért hozta létre a Ram Nagar ipari körzetet, amely mintegy 6 km-re fekszik Varanasi (Benáresz) városától. Főleg kis- és középméretű, nemrég alapított tej-, hús-, textil-, szerszámgép- és vegyipari üzemekből áll össze az ottani ipar struktúrája. Az előadó különféle módszereket (kérdőíves felmérés, interjú, megfigyelés) alkalmazva tárta fel az ipari létesítményeknek a természeti és társadalmi környezetre gyakorolt kedvező és kedvezőtlen hatásait. Kiderült, hogy előnyösen változott a vállalkozók, a cégalapítók korstruktúrája, iskolai végzettsége, szakismerete. Javult a környék lakosságának a foglalkoztatottsága, késztermékekkel és infrastruktúrával való ellátottsága is. Az ipar helyi nyersanyag feldolgozása ma még csekély, ezért üzemeket kell majd ide telepíteni, amelyek a környék gyümölcs- és gabonatermését is hasznosítják. Ugyanakkor kismértékben megfigyelhető a lokális környezet leromlása is, a víz, a levegőszennyezés mértékének és a szilárd hulladékok mennyiségének növekedése miatt. A további romlás megelőzése érdekében számos erőfeszítést tesznek (pl. fokozódó villamosáram fogyasztás, használt víz öntözésre való újra felhasználása, szilárd hulladékokból töltés építése, a közlekedés fejlesztése stb.).

A. TAKEUCHI (Japán) „Az ipari átalakulás és ennek környezeti hatásai Japánban” címmel a szigetországban gyűjtött tapasztalatait mondta el. Előtte azonban kihangsúlyozta, hogy az ipar nem csak közvetlenül, hanem közvetve, a motorizáció révén is károsítja a környezetet, amely egyidejűleg természeti, társadalmi, gazdasági, kulturális környezet is, ezért az adott területet mindig teljes ökológiai rendszerként kell vizsgálni. Fontos, hogy ne csak a mérhető, vizuális változásokat vegyük számba, hanem a láthatatlanokat (pl. mentális hatásokat) is. Japánban a gyáripar erősen koncentrált három körzetben (Tokió, Osaka, Nagoya), ezért az 1960-as évektől napjainkig az ipartelepek „szétszórása” (áttelepítése az iparosodottabb peremi részekről a kevésbé iparosodott belső területekre) volt a legfőbb stratégia a városi környezet rosszabbodásának megakadályozása érdekében. Megítélése szerint a

japán tapasztalatok példaként szolgálhatnak a poszt-szocialista és fejlődő országok számára is. A legsürgetőbb feladatok egyfelől egy olyan általános morális koncepciónak a kidolgozását tekintni, amelyet nemzetközileg és nemzeteként is elfogadnak, másfelől szorgalmazza egy olyan nemzetközi szinten folyó kutatás beindítását, amely az új környezeti és ökológiai rendszerek kidolgozásán fáradozik.

D. SOYEZ (Németország) előadásban („Az ipari erőforrások használata és a transznacionális konfliktus példái: a James-öböl vízierőmű földrajzi hatásai”) ugyancsak kiemelte, hogy az ipar földrajzának ezután nemcsak az üzemek gazdasági (piac, vetélytársak, infrastruktúra, stb.), hanem természeti környezetét is figyelembe kell venni, a fókuszba pedig az ipar és a környezet kölcsönhatását kell állítani. Alapelve, hogy az ipari társadalmak erőforrás-használata „ökológiai árnyék-hoz” vezet, amelynek kedvezőtlen hatásait a népesség különféle eszközökkel igyekszik kivédeni. Ezek az „árnyak” magukba foglalják az erőforrás-kivonás közvetlen negatív hatásait éppúgy, mint a távoli erőforrás kivonás révén történő közvetett környezetszennyezést. Az „ökológiai árnyék” kialakulását a gazdasági növekedés kockázatainak és hasznainak, ill. a fogyasztásnak a tisztességtelen megoszlása okozza, ezért ez a fogalom alkalmas leginkább az Észak-Dél közötti egyenlőtlenségek sajátosságainak a leírására.

Kanadában az É-D dichotómia fordított, mert a környezeti és társadalmi költségek É-on, a gazdaságilag, társadalmilag marginalizált népességcsoportoknál keletkeznek, míg a bevételeket, a hasznot D-n aratják le. Kanada egyik legnagyobb és legbefolyásosabb közműellátó cégén, a Hydro-Québecen (amely egyben a világ ötödik leghatalmasabb villamosenergia szolgáltatója), ill. annak a James-öbölbe, (É-Québec) tervezett vízierőművének a példáján keresztül kísérlete meg bemutatni, hogy a „háttérszerep”, az „ökológiai árnyék” milyen káros következményekkel járt (az ott élő, a végleges fogyasztóktól távol levő népességre).

Mivel az érintett lakosság nincs abban a pozícióban, hogy ez ellen meg tudja védeni magát, ezért megpróbálják a konfliktust transznacionalizálni, azaz szövetségeket, támogatókat szerezni a végleges fogyasztók táborából (pl. D-Québecből, New Yorkból, New Englandből, Európából vagy Japánból), hogy nyomást tudjanak gyakorolni a fejlesztési elképzelésekre, tervekre. A gyakorlat azt jelzi, hogy a különböző tiltakozási módok jobbra eredményez, rendszerint az eredeti elképzelések radikális módosításához vezetnek.

M. TAYLOR (Ausztrália) „Az iparosítás, vállalati hatalom és környezeti változás: a fogalmak feltárása” c. beszámolójának alapvető célja – s ezt domborította ki bevezető előadásában is – figyelem felhívás volt, ami arra irányult, hogy az ipar változását, az ipari átalakulás folyamatait szorosabban össze kell kapcsolni a környezeti változás folyamataival globális és regionális szinten egyaránt. Hiszen ma még a gazdasági dinamika és a környezeti dinamika között szegényes a kapcsolat, kevésbé kutatott a kölcsönhatásuk. Vázolta továbbá az ipar változását, újrastrukturálódását, az új ipari tereknek a kialakítását, a termelésnek és a termelés társadalompolitikai szabályozásának módjait. Megállapította, hogy a különböző helyen és időben eltérő feltételek közepette létrejött vállalatok egy olyan egyenlőtlen nemzetközi és nemzeti szervezeti hálózathoz ágyazódnak be, amelyek működése mind a kormányzati struktúrában, mind a társadalom helyi szintjén kialakított szabályozások rendszerétől függ. Megkülönböztet termelési és fogyasztási szennyezéseket, amelyek térben és időben eltérő mértékűek, és amelyek a vállalati hálózatok működésére szintén befolyást gyakorolnak. Jelenleg a fejlett ipari országokban a termelési szennyezés erősen kontrollált, jól szabályozott törvények révén. Ellenben a fogyasztási szennyezés ellenőrizetlenül terjed, s ez jelenti az igazi problémát. Megoldást a társadalmi szabályozás olyan lokálisan szervezett eszközei jelenthetnek, amelyek magukba foglalják az etnikai, kulturális sajátosságokat és a specifikusan helyi attitűdöket, amelyek hatnak a végző fogyasztásra, az egyéni ízlésekre, a költési szintre, és ezek által a fogyasztási szennyezés mértékének csökkentésére. Szerinte – tömören megfogalmazva – a környezeti problémák a piac tökéletlenségének a következményei.

O. GRITSAI (Oroszország) „Az ipari átalakulás grádiensei Európában és a környezeti változás regionális típusai” c. előadásának néhány gondolatát emelte ki a Michael TAYLOR-ral közösen tartott bevezetőjében is. Tágabb értelemben véve az iparosítás olyan makroinnovációnak tekinthető, amely az elmúlt 200 évben radikálisan megváltoztatta a természeti és a társadalmi környezetet. A világ különböző országai és régiói nem egyidőben és eltérő adottságokkal kapcsolódtak be ebbe a folyamatba, így különböző utakon járják be azt. Az ipar fejlesztése és átalakulása technológiai innováció által vezérelt folyamat, amelynek az egyenlőtlen térbeli és időbeli terjedése bonyolult „grádienseket” („fejlődő csomópontokat”) képez a gazdasági tevékenységek sűrűjében. A felszólaló alapvető célja az volt, hogy bemutassa a kölcsönhatást a gazdaság átstrukturálódásának fázisai és a társadalmi-gazdasági „grádiensek” átalakulása között, valamint az, hogy feltárja az egymásra utaltságot a gazdasági tevékenység regionális típusai és a változó környezeti állapot között Európában. Bebizonyította, hogy Európa makrozónáinak és régióinak környezeti sajátosságai fejlődésük típusától és fázisától függenek. Európán belül különösen fontosak Kelet-Európa szervezeti és környezeti problémái, mert a kontinens szennyezettségének egynegyede innen származik, s még több, ha a Szovjetunió utóállamaiét is hozzátesszük. Kelet-Európa oszágai ma még elmaradnak egy fázissal a Nyugat mögött az iparosodás útján és csak most kezdődik náluk a tényleges szervezeti válság, amely a nemzeti krízissel egyesülve sokkal súlyosabb és hosszabb ideig tartó lesz mint ami Nyugaton volt 40 évvel ezelőtt.

Stratégiaiilag a kelet-európai országok szerepe a világ gazdaságban nagymértékben függ gazdaságuk evolúciójától, amit viszont determinál a világ egészének fejlődése. Taktikailag pedig a regionális politikájukban megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak majd az erőforrásokkal való takarékoságnak és a természet védelmének.

G. HUMPHRYS (Egyesült Királyság) „Az ipari degradáció és a restauráció: tapasztalatok az Alsó-Swansea völgyében” c. előadásban egy olyan problémára hívja fel a figyelmet, amely kihívások sorát jelent. Nevezetesen, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt kellene helyezni azoknak a területeknek a vizsgálatára, amelyeket az ipari tevékenység teljesen tönkretett, elősegítve ezáltal a rehabilitációjukat. Kitérő példaként szolgálhat a világ más hasonló térségei számára is a Wales D-i részén levő 300 ha-os Alsó-Swansea-völgy „restaurációja”, amely közel 200 éven át szerepelt a nehézipar színtereként. Nagy-Britanniának ez volt a legkiterjedtebb, összefüggő, elhagyott ipari területe, amelynek rehabilitációja 1960 óta van napirenden, s nem valószínű, hogy az ezredforduló előtt befejeződik. Ez elsődlegesen nem a pénzühánnyal magyarázható, hanem törvényi, gazdasági, politikai okokkal. Sokszor a tervezés, a döntéselőkészítés jóval időigényesebb folyamat, mint maga a rehabilitáció. A helyreállítás és az újrafejlesztés költségeit nehéz pontosan meghatározni. 1994-es árfolyamon számolva mintegy 35 millió fontot költöttek rá, azaz hektáronként durván egymilliót. Ma a terület egy része kellemes időöltést, pihenést nyújtó hely, míg a másik részét ipari, kereskedelmi, szolgáltatási célokra használják. Jelenleg a völgy 450 üzeme, közel 8000 embert foglalkoztat, többségüket a szolgáltató szektorban.

J. ERONEN (Finnország) „A fa- és papíripar és a környezet átalakulása Kelet-Európában” c. előadásában elmondta, hogy a fa-papíripar azon ipari ágazatok közé tartozik, amelyiknek nem sokat változott a területi elhelyezkedése a kezdetekhez viszonyítva. Olyan ágazatok (pl. fűrészárú-, fatáblagyártás, cellulóz-, papíripar) sorolhatók ide, amelyek főleg, de nem kizárólagosan fát használnak nyersanyagként. 1970 és 1992 között a világviszonylatban néhány országba koncentráldott fa- és papíripar termelésében több-kevesebb változás ment végbe. Csökkent É-Amerika fűrészárú és papíripari termelése és Japáné is a délkelet-ázsiai export korlátozások miatt. Jelentősen növekedett viszont Indonézia fűrészárú és Kína papírárú gyártása. Európában a legmarkánsabb változás K-Európában és azon belül is elsődlegesen Oroszországban zajlott le, ami olyan radikális volt, hogy a világtermelés is erősen módosította. Mindezek a legkevésbé a cseh, szlovák és a lengyel fa- és papíripart érintették, mert ezek az országok szinte alig függtek a szovjet fa-ellátástól, szemben Magyarországgal, Bulgáriával és a Balti államokkal. A jövő fa- és papíriparát két tényező határozza meg: a nyersfa ellátottság és a sikeres ipari átalakulás a piactudásra. Valamennyi kelet-európai országban sok hely van erdőtelepítésre, s megítélése szerint – éppen a sok import miatt – nagy mennyiségű fatartalék is rendelkezésre áll Bulgáriában és Magyarországon, ha a fajta- és a korösszetételük nem is a legkedvezőbb. Az átalakulás következtében az erdők tulajdonosai is megváltoznak. A poszt-szocialista országok közül Magyarországon tervezik a legtöbb erdő (40-50%) magántulajdonba adását. A privatizációval összefüggésben a legfontosabb, hogy a hatóságok ne hagyják elveszíteni ellenőrzési képességüket az új magán-erdő-tulajdonosok felett, s így azok túl sok erdőt irtsanak ki. Mivel a fa-papíripar termelési láncának minden fázisában magában hordozza a környezet károsodásának veszélyét, ezért elengedhetetlen a megelőzés, ill. a védekezés a víz- és a levegőszennyezés ellen.

P.M. WEAVER (Egyesült Királyság) „Hogyan tudná az életciklus elemzés és az operációkutatás mint módszerek segíteni a helyes környezeti politika kialakítását: a cellulóz- és papíripar rosthulladékának példája” azt mutatta be, hogy az életciklus elemzés és az operáció kutatás alkalmazása hogyan segítheti a megfelelő környezeti politika kialakítását. Abból az egyszerű alapelvből indult ki, hogyha egy termék életciklusának egy elemére hat valami, akkor az szintén vissza fog hatni a tér minden irányában előforduló többi elemre is, s ez az ami nehezíti, bonyolítja a környezeti politika készítését és elemzését. Illusztrációként a papíriparban keletkező rosthulladékot választotta: s azért a papíripar, mert a termékei iránt folyamatosan nő a kereslet (1995-ben már 275 millió tonna papírt fognak előállítani a Földön), és mert a papíriparban számottevő az aszimmetria a termelés és a fogyasztás helyei között. Mindkét folyamat néhány országra koncentráldódik, ezért a termék életciklus fázisaiban és a specifikus környezeti problémák elterjedtségében nagyon különböznek az országok, ami viszont másfajta környezetpolitikai eszközöket, megközelítéseket is igényel. Részletesen ismertette, hogy a francia és a finn papíriparban hogyan sikerült csökkenteni a termeléshez kapcsolt anyagok és az energia mennyiségét a rosthulladék révén. Az életciklus elemzés főleg a termék előállítás folyamatának analizálására alkalmas, míg az operációkutatás arra, hogy optimalizálja a teljes termékcikluson keresztül a környezeti hatásokat. Eltérései ellenére a két módszer jól kiegészíti egymást, s jelentősen hozzájárulnak a környezet politikai kidolgozóinak munkájához, útmutatást nyújtva számukra a különféle érdekeltségekről.

F. MIZUOKA (Japán) „A „laissez faire” iparosítás a tervezett épített környezetben: a brit hongkongi kormányzat területi politikája a hongkongi gazdaság tőkeakkumulációjának folyamatában” címmel tartotta meg előadását. Hongkongról, amely egyike a világ néhány fennmaradt brit kolóniájának, gyakran azt állítják, hogy a II. világháború utáni iparosítás sikere a legkevésbé származik a kormányzat gazdasági folyamatokba való beavatkozás-

sából, sokkal inkább a vállalatok, vállalkozók „laissez faire” tevékenységéből. Ez az állítás ideológikusabb mint a valóság. Az 1940-es és az 1950-es évek elején, amikor a hongkongi kapitalizmus kezdetleges tőkefelhalmozási folyamata zajlott, a hongkongi brit kormányzat nagy erőfeszítéseket tett olyan épített környezet kialakítására, amely segítette és támogatta a belföldi iparosodást. A primitív tőkefelhalmozás számára nagyon lényeges elemek a többlet tőke és a szabad munkaerő együttes, térbelileg integrált előfordulása hiányában a tőkés gazdaság nem működött volna. A kormányzat megfontolt ösztönző eszközei nélkül, amely a magán (többnyire kínai) kisméretű, munkaigényes, szektorok fejlesztését célozta, nem vált volna lehetségessé Hongkong bekapcsolása az „újonnan iparosodott gazdaságok” sorába. A kormányzat egészen napjainkig részben ezáltal, részben pedig újratelepítési politikája révén nagyon fontos szerepet játszott Hongkong városi tere konfigurációjának kialakításában.

G. L. OOI (Szingapúr) előadásában („A környezeti management Ázsiai újonnan iparosodott országokban: az állam és az üzleti szféra együttműködésének közös erőfeszítései Szingapúrban”) elsődlegesen az állam szerepét vizsgálta, de vázlatosan áttekintette az üzleti és a közszektornak a befolyását is a fejlesztés és a környezet egyensúlyának a fenntartásában. Szingapúr Környezeti Minisztériuma, amely Ázsiában, de a világban is az első között jött létre, jelentős erőfeszítéseket tett, hogy alkalmazkodjon mind a gazdasági növekedéshez, mind a környezeti managementhez, s e tekintetben számottevően különbözött más újonnan iparosodott országoktól. Bár az elmúlt három évtizedben a környezeti és fejlesztési politikát illetően a döntéshozatalban az államé volt az „utolsó szó”, az egyre növekvő mértékben támaszkodott az üzleti szférával és a nem kormányzati szervezetekkel való erősödő együttműködésre. Szingapúrban, amely kis mérete és kevés természeti erőforrása miatt is eltér a többi újonnan iparosodott ázsiai országtól, évtizedek óta ugyanaz a politikai párt uralkodik, ami kedvező lehetőséget nyújtott az iparosítási politika következetes érvényesítéséhez is. Annak ellenére, hogy itt is prioritást adtak a gazdasági fejlesztésnek (az iparosításnak) a környezeti managementtel szemben, nagy figyelmet fordítanak egyúttal a szennyezés elleni intézkedések meghozatalára (standard értékek bevezetése), végrehajtására és az infrastruktúra fejlesztésére is. Így a gyors iparosodáson keresztül elért gazdasági siker nem okozott olyan hatalmas környezeti károkat, ill. környezeti költségeket, mint más kelet- és délkelet-ázsiai országokban.

„Az ipar átalakulása a poszt-socialista országokban” elnevezésű második fő téma keretében szintén több érdekes előadás hangzott el, rendszerint úgy, hogy általuk egy-egy kelet-európai ország került a középpontba.

Elsőként „Az árfolyamok fluktuációja és a regionális gazdasági integráció: a valuta-instabilitás hatása a nemzetközi termelési stratégiára” címmel C. PAVLIK (USA) ismertette legújabb kutatási eredményeit. A Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer fennállása alatt támogatta az ipar fejlesztését, a gazdasági növekedést és a stabilitást. Az 1970-es évek eleje utáni összeomlását követően azonban a nemzetközi pénzügyi rendszer legfőbb sajátossága az instabilitás lett. Az ingatag, nem stabil árfolyamok következtében növekedett a cégek, különösen a multinacionális szervezetek valutáinak a kihelyezési kockázata. Ezt a cégek megpróbálják úgy kivédni, hogy módosítják a ráfordítási költségeket, a termelés és a kereskedelem nemzetközi szervezetét. Azaz stratégiát váltanak, hogy minimalizálják a tranzakciók során a tőkekihelyezési kockázatot, és relatív árfolyam-stabilitásra törekednek. A változások érzékenyen érinthetik a cégek profilját és a termelés térbeli megoszlását, sőt a közvetlen külföldi befektetések alakulását és a regionális fejlesztést is. Közép-Európa szempontjából mindezek azért nagyon fontosak, mert befolyásolhatják az ideirányuló közvetlen külföldi beruházások volumenét és a térség szélesebb európai gazdaságba való integrálódásának esélyeit.

W. H. BERENTSEN (USA) „Az ipari foglalkoztatás és a termelés térbeli struktúrája az NDK-ban 1895-től 1989-ig és a jelenlegi regionális problémák” c. előadásában a keletnémet változásokat körvonalazta a termelésben és a foglalkoztatásban térben és időben, különös tekintettel a regionális különbségekre. Bár a keletnémet gazdaság sok vonatkozásban a legsikeresebb és technológiailag a legfejlettebb volt a szovjet blokkon belül, mégis ugyanazon a szovjet típusú gazdaság tipikus problémáitól szenved, mint a többi kelet-európai ország. Ennek ellenére gazdasági átstrukturálódásának van néhány fontos, egyedülálló vonása. (Pl. a keletnémet termelőknél belföldi versenycél kell szembenézniük, a világ egyik leggazdagabb társadalmával „pénzeli” a megújulásukat, nagyon gyorsan zajlik az alacsony technológiájú, munkaigényes gazdaság átalakulása fejlett technológiájúvá stb.) Az ország gazdasági életében az ipar, azon belül is a nehézipar dominált. Más fejlett országokhoz hasonlítva az NDK gyáripara túlságosan munkaigényes volt, így a munkaerő viszonylag nagy hányadát kötötte le, még 1989-ben is 37%-át. Az 1980-as évek végéig a keletnémet gazdaság térszerkezetét az erősen iparosodott Dél és az inkább mezőgazdasági jellegű Észak jellemezte. 1989 és 1992 között drasztikusan (50%-kal) esett vissza a termelés. 1993-ban Németország lakosságának 20%-a élt keleten, de a GDP-nek csak a 10%-át állították itt elő. Jelenleg a keletnémetek 16%-a van munka nélkül és további 20% sorsa bizonytalan. Mintegy egymillióan hagyták el véglegesen a keleti országrészt, s több százezen

naponta ingáznak a nyugati országrészbe. Az országegyesítés óta megnövekedett a keletnémet gazdasági és politikai döntéshozókészítők folyamatokban résztvevők száma, mert a regionális, ill. lokális kormányzatok jelentős hatalmat kaptak a nemzeti szinten kidolgozott tervek befolyásolásában.

Szintén a keletnémet gazdaságban végbemenő átalakulásokról számolt be előadásában D. KOHLER (Franciaország), „Eisenhüttenstadt: az átalakulás folyamata” c. előadásában. A szerző először általánosságban vizsgálta a szocialista fejlesztés, a szocialista iparosítás jelentőségét és kihatásait, majd a hangsúlyt Eisenhüttenstadt, valamint vaskohászati kombinátja területi fejlődésben, lokális gazdasági életben elfoglalt helyének a megvilágítására helyezte. Határközeli településről lévén szó kitért a határmenti együttműködésnek a gazdaság rekonstrukciója során adódó új lehetőségeire is.

A hazánkban zajló gazdasági átalakulással összefüggésben négy előadás hangzott el. SZALÓ Péter „A strukturális változások hatása a regionális gazdaságra Magyarországon” címmel egyfelől azt mutatta be a statisztikai adatok tükrében, hogy milyen változások következtek be a makrogazdaságban (gazdasági szervezetek számában, összetételében, termelésben, foglalkoztatásban, központi költségvetésben). Másfelől kidomborította, hogy az új körülmények közepette is fennmaradnak, sőt fokozódnak a regionális különbségek. Az ország keleti felében ugyanis kevesebb a gazdasági szervezetek száma, alacsonyabb a vegyevállalatok előfordulási aránya és a foglalkoztatottak részesedése, azaz magasabb a munkanélküliség, kisebb az egy főre jutó jövedelem, ill. adó stb. Mindezek új kihívást jelentenek a regionális politika számára, amely új eszközökkel, módszerekkel (pénzügyi támogatások különböző célokra, regionális fejlesztési tanácsok, irodák létesítése stb.) kísérel meg válaszolni azokra.

BARTA Györgyi „A multinacionális társaságok különböző stratégiai Magyarországon és hazai fogadtatásuk” c. előadása két fő részre tagolódott. Az előadó először a külföldi tőke és főleg a transznacionális vállalatokat vezető lelkesedés lehadásának okait tárta fel, majd ismertette azokat az alternatív működési stratégiákat, amelyeket a transznacionális és a nagyobb külföldi vállalatok követnek, továbbá kitért a magyar gazdaságba való integrációjukra is. Hazánkban a külföldi tőke és főleg a transznacionális vállalatok belső aktivitásáról a túlzó állítások két csoportja különíthető el. Az egyik szerint az ország teljesen védtelen velük szemben, a hazai kis- és középvállalatok nem képesek velük versenyezni, így az ország rövid időn belül gyarmattá vagy félgymarmattá válhat. Míg mások szerint nem a tulajdonosok, a management kitével kell törődni, hanem azzal, hogy ezek a cégek magyar munkaerőt alkalmaznak, újabb beruházásokat hajtanak végre, fejlesztik a technológiát és nem utolsósorban adót fizetnek az államnak. A kezdeti lelkesedés, illúziók lerombolásához jelentősen hozzájárult a szakirodalom és/vagy a média által közvetített növekvő politikai helytelenítés, valamint az is, hogy az ország „hídszerepe” is „összeomlott”, ugyanis más országokban is megindult a transznacionális vállalatok elterjedése. Az ellentmondásos megítélés ellenére tény, hogy a külföldi tőke nélkül Magyarország gazdaságának stabilizációja, modernizációja és az európai gazdaságba való integrációja elképzelhetetlen.

Az egyik transznacionális vállalatnak a lokális fogadtatását mutatta be KISS Éva „A Suzuki autógyár hatása Esztergom-társadalmi-gazdasági fejlődésére” c. előadásában. A japán autógyárat – más transznacionális vállalathoz hasonlóan – azzal a céllal létesítették 1990-ben, hogy közelebb kerüljenek az európai piacokhoz. A gyártelepítés körülményeinek, lakossági megítélésének feltárását kérdőíves felmérés és interjúk tették lehetővé. Ez a vizsgálat azért nagyjelentőségű, mert korábban az ipari nagyberuházásoknak elsődlegesen a természeti környezetre kifejtett hatását kutatták, s nem fordítottak kellő figyelmet a helyi társadalmi, gazdasági környezetre. Bebizonyosodott, hogy sok csalódás, probléma elkerülhető lett volna, ha a lakosságot kellőképpen felkészítik, informálják. Esztergom lakossága szintén sokkal többet várt az odatelepült világhírű cégtől. Az eleinte tapasztalható lelkesedés, eufória után ma már egyre racionálisabban ítélik meg a valóságos helyzetet, s kezdik megérteni, elfogadni a japán vállalat által diktált feltételeket. Úgy tűnik a Suzuki „uralja” a várost, átalakítja nemcsak a helyi társadalmi-gazdasági környezetet, hanem beszállítói révén kihat az ország egészére is.

Rövid videófilmről hangzott el PÁL Ágnes „Az ipari parkok létesítésének lehetőségei és tapasztalatai az Alföldön” elnevezésű kutatási szinopszisa. Az ipari park kifejezést az 1970-es évektől kezdték használni a szakemberek, akkor azonban csak technológiai parkot értettek alatta. Ma már jóval összetettebb ez a fogalom az innovatív, dinamikus vállalatok komplex egységére utal, amelyek fontos szerepet játszanak egy régió gazdaságában. Az Alföld sajátos iparosításnak történeti áttekintése és céljai ismertetése után részletesen foglalkozott a tervezett ipari beruházások sajátosságaival különböző alföldi városokat (Békéscsaba, Kisvárd, Mátészalka, Szolnok) véve alapul. Az 1980-as évek végén bekövetkezett változások nyomán hangsúlyt kell helyezni az olyan kisvárosok iparának a megújítására, amelyeket az 1960-as évek iparosítása hívott életre, mert ezek mint az új ipari terek létesítésének lehetőségei jöhetnek számításba.

Bulgária fókuszba kerülését J. PICKLES (USA) ott végzett kutatási eredményeinek összegzése tette lehetővé, amelynek ezt a címet adta: „Ellenőrzés, tárgyalás és verseny: a környezet szerepe a társadalmi-gazdasági alkudozásban a központi tervezésből való átmenetben.” Mondanivalóját három kérdéskör megválaszolására összpontosította. Ezek a következők:

– Hogyan építették ki a hatalmat és gyakorolták az ellenőrzést a központilag irányított gazdaságban?

– Milyen eszközökkel ellenőrizte az állam a vállalatokat, a vállalatok a közösségeket és az állami apparátusok a lakosságot?

– Milyen módon közvetítették ezeket az ellenőrzési rendszereket, különös tekintettel arra, hogy a vállalatokra hogyan hatott az állam hatalma, és hogy a közösségek hogyan gyakorolták a hatalmat a vállalatok felett?

A kutató előadását M. Burawoy érdekes idézetével zárta, miszerint: „A kommentátorok, akik a piacgazdaságba való átmenetnek a politikai feltételeire helyezik a hangsúlyt, alábecsülik a (szovjet típusú) gazdaság képességét, hogy reprodukálja önmagát és ellenálljon az átalakulásnak.

A posztoszocialista lengyel gazdaságban zajló változásokról három előadó számolt be. S. MISZTAL (Lengyelország), aki „A tulajdonviszonyok átalakulásának regionális aspektusa a lengyel iparban” címmel foglalta össze a lengyel privatizáció jellemzőit. Ez a folyamat az egyik legfontosabb, hanem a legfőbb tényezője a kelet-európai országok gazdasági átstrukturálódásának. Lengyelországban, eltérően a többi szocialista országtól, a II. világháború után nem sikerült a gazdaság valamennyi ágazatát teljesen államosítani, főleg a mezőgazdaságban maradt meg a föld jelentős része magántulajdonban. Az 1980-as évek elejétől a mély társadalmi és gazdasági válság enyhítése érdekében megkezdődött a tulajdonviszonyok átalakítása, hogy növekedjen a magánszektor szerepe, s úgy tűnik, hogy ez 2000-re be fog fejeződni. Amíg 1980-ban a foglalkoztatottak 26,6%-a dolgozott a magánszektorban, addig 1993-ban már 58,9%-a. A privatizáció 1993-ban a mezőgazdaságban volt a legelőrehaladottabb, mert az ott foglalkoztatottaknak 95,4%-át alkalmazta a magánszféra. Ezt követte a kereskedelem (93,5%), az építőipar (74,8%), az ipar (42,7%) és a közlekedés (26,7%). Az iparon belül a legszerényebb mértékű az 500 főnél több munkást alkalmazó cégek privatizálása a nagy befektetők hiánya miatt. A privatizáció a térben is differenciáltan megy végbe. A leggyorsabb a legkevesbé iparosodott középső és északi országrészben, ahol sokoldalú az iparszerkezet, (fa-, papír-, élelmiszer-, textilipar) ellenben a leglassúbb a legfejlettebb déli körzetben.

„Egy újonnan kialakuló térbeli rend? Az ipar változásának mechanizmusa és kilátásai a posztoszocialista Lengyelországban” címszó alatt összegezte kutatási eredményeinek egy részét B. DOMANSKI (Lengyelország). Arra a kérdésre kereste a választ, hogy az 1989 után bekövetkezett változások egy új térbeli rend kialakulását eredményezik-e az iparban az elkövetkező 10-15 évben vagy inkább reprodukálódik a létező térbeli megoszlás, mintegy megerősítve a múltból származó regionális egyenlőtlenségeket? A felszólaló a problémát sokoldalúan igyekezett körbejárni. Bemutatta, hogyan befolyásolta (ill. befolyásolja) az ipar térszerkezetét a korábban kifejlődött térbeli elhelyezkedés, az ágazati struktúra, a zöldmezős külföldi beruházások, a tőkebefektetések, a régi nagy állami vállalatok és az újonnan felbukkanó nagy hazai cégek stratégiái, valamint a földrajzi fekvés. Összességében megállapította, hogy valamennyi szempontot figyelembe véve a legkedvezőbb helyzetben: Varsó, Poznan és Bielsko Biala térsége van, míg az ország D-DNy-i része, ahol a nehézipar (bányászat, kohászat) dominál, súlyos problémákkal küszködik. Számottevő különbség van az ország Ny-i és K-i fele között is (az előbbiben pl. sokkal magasabb a külföldi befektetések aránya). Az eddigi tapasztalatok azt jelzik, hogy a regionális változások nem reprodukáltak és nem is erősítették meg a korábban kialakult térbeli rendet.

T. STRYJAKIEWICZ (Lengyelország) „Az új üzleti környezet megteremtése Lengyelországban” c. előadásában kifejtette, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer átalakulása a változások sorát idézi elő nemcsak az ipar szerkezetében és működésében, hanem az ipar és környezete közötti kapcsolatokban is, s az utóbbiakban bekövetkező változások gyakran szembetűnőbbek, mint az előzőekben végbementek. Az üzleti (vállalati) környezet fogalma tág és sokféleképpen definiálható, ezért munkája során annak tartalmát csak a pénzügyi rendszer azon intézményeire korlátozta, amelyek elősegítik a gazdasági kapcsolatok kibontakozását és a gazdaság fejlődését regionális és lokális szinten. Vizsgálatukat megnehezítette, hogy rövid ideje léteznek, s így hatásuk kevésbé értékelhető; hogy az elnevezésük gyakran félreérthető, működésük pedig formális; hogy spontán módon jelennek meg és tűnnek el, továbbá nincs rájuk regisztrációs központi rendszer. Ezek az intézmények csak néhány éve kezdenek elterjedni a posztoszocialista országokban mint fontos közvetítő kapcsolatok a gazdaság strukturális változása és az egyéni ügynökök tevékenysége között, amelyeket a munkamegosztáson alapuló modern társadalmak rendkívül lényeges elemének tartanak. Ezután az előadó a bankrendszer átalakulását és területi konzekvenciáit ismertette, majd röviden elemezte a regionális és lokális fejlesztés céljára létesített ügynökségek, alapítványok, az innovációs és befektetés-támogató központok, a gazdasági ügyvédi irodák és társulásaik, a tanácsadó és képzési intézmények, valamint a kereskedelmet segítő intézmények szerepét. A regionális differenciák ezen létesítmények térbeli előfordulásában is érvényesülnek. Közülük a legtöbb Varsó (38,6), Krakkó (23,7), Poznan (19,7) és Lódz (19,5 foglalkoztatott/fő) körzetében van,

úgy az is érthető, hogy ezekben a térségekben a legmagasabb az ezen intézményekben foglalkoztatottak 1000 lakosra jutó száma. Ugyanakkor jóval kedvezőlenebb a helyzet, a D-i, ill. a K-i országrészben, (mert kevesebb az ilyen jellegű létesítmény), ami részben következménye, de oka is súlyos gazdasági válságnak.

G. GORNOSZTAJEVA (Oroszország) „A Moszkvai Régió a posztindusztriális struktúrába való átmenet idején” címmel tartott előadást. A 20. sz. végére a posztindusztriális gazdasági szerkezet irányába való átalakulással összefüggésben (amelyet a fejlett technológia, az információ és a szolgáltatások dominanciája jellemez) az urbánus kapcsolatok új típusa bontakozik ki. A globalizáció és a terciarizálódás folyamatai, a cégtelepítés új szempontjai, a városlakók szabad letelepedése a városon belül és kívül, a minőségi változások a közlekedésben és a telekommunikációban a városrendszerekben és térszervezetükben lényeges átalakulást okoztak. Az új tendenciáknak eltérő sajátosságai vannak az egyes országokban. Kiváltképp érdekes lehet Oroszország helyzete, ahol a 70 éves szocialista fejlesztés periódusának végén következnek be ezek a változások, és azon belül is külön figyelmet érdemel a Moszkvai Régió, ahol az urbanizációs folyamatok a legintenzívebbek és a strukturális változások a legfeltűnőbbek. Moszkva és a Moszkvai Régió gazdaságtörténetében a funkcionális szerkezeti átalakulásnak három fő fázisa különíthető el. A társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szakasza úgy írható le, mint az átmenet a szocialista „kolosszusból” a posztindusztriális középkorba. Ennek alátámasztására az előadó áttekintette az orosz gazdaság különböző ágaiban zajló reformfolyamatokat és értékelte a változásokat a technológiaiailag legelőrehaladottabb iparágakban és a szolgáltatásban, és kitért mindezek társadalmi vetületére is. A szovjet gazdaság, társadalom és városi környezet 1985-re holtpontra jutott. Moszkva már egyáltalán nem vonzó, mint a legmagasabb életkörülményekkel rendelkező város, ezért is negatív vándorlási különbözetének értéke. Egyre többen költöznek az elővárosokba, főleg az újjgazdagok, amit a növekvő számú magángépkocsi is elősegít. A régi nagyvárosi rendszer összeomlott, csak néhány eleme maradt fenn a fejlett technológiai szinten szerveződő új viszont még nem létezik.

R. KOSONEN (Finnország) „Közélsőségi egy határváros kulturális evolúciójához: az intézmények és a belső fejlődés Viborgban” c. előadásában tulajdonképpen arra kereste a választ, hogy a határmentiség, a határváltozás milyen szerepet játszik az adott terület, település fejlődésében. Példaként Viborgot, a korábban finn, ma orosz várost választotta (amelyet az ÉNy-i finn–orosz határ közelében hoztak létre,) hogy a határmenti fejlődés sajátos magyarázatát adja. Ugyanis Viborg – más olyan határmenti területektől eltérően, amelyeket rendszerint kevésbé fejlett perifériaként tartanak számon, a világháború előtti időszakban igen jelentős gazdasági, kulturális, sőt politikai központ is volt. A II. világháborút megelőző évszázadokban a határváltozásoknak csekély hatása volt a város gazdasági fejlődésére. 1944-től azonban – amikor a finnek átengedték a várost az oroszoknak – a drámai stagnálás periódusa kezdődött, mert Viborg számára a regionális hierarchia szovjet rendszerébe való integrálás azt jelentette, hogy a főbb gazdasági, kulturális, adminisztratív és katonai intézményeit áthelyezték Leningrádba. A határmódosítás megváltoztatta azokat a formális és informális szabályokat, amelyek befolyásolták a város fejlődését. A formális szabályok alatt a „vendéglátó (házigazda)” rezsim szabályai értendőek, míg az informálisak alatt a helyspecifikus, kulturális tradíciók. Mivel az új „vendéglátók” új rezsimet hoztak, a helyi kulturális hagyományoknak is azokhoz kellett igazodniuk. Így az informális és formális szabályok kombinációja adta mindig azt az intézményi hálózatot, amelyben a terület gazdaságának fejlődnie kellett. A város különböző rezsimek (svéd, finn, orosz, szovjet) alatti fejlődésének részletes tárgyalását követően utalt arra, hogy a peresztrojka Viborg számára is új körülményeket teremtett, amelyek új informális és formális szabályok kialakulásához vezettek.

J. RAUMOLIN (Finnország) „A kelet-nyugati infrastruktúrális hálózatok kialakítása Európában és a környezeti kihívás a közlekedési hálózatok példáján” címmel tartotta meg a konferencia záróelőadását. Kiemelte, hogy a közlekedés kulcsszerepet játszik az európai integrációban, a Kelet és a Nyugat gazdaságának és társadalmának az integrációjában. A tradicionális közlekedési rendszerhez fűzött megjegyzései után a kelet-nyugati kapcsolatok nyitására, a közlekedési hálózatok terjesztésére, a magánautók gyarapodására, a kereskedelem felélénkülésére, stb.) vázolta. A közlekedési hálózat fejlődése, Európa keleti és nyugati részeinek integrációja maga után vonja új közlekedési tengelyek (pl. Torino–Zágráb–Burgasz), új tranzitországok megjelenését, továbbá módosíthatja egyes kikötők jelentőségét is. A közlekedés fejlődése pozitívan hat a gazdasági fejlődésre is, a gazdasági növekedés ütemének megduplázódását eredményezheti. Végezetül hangsúlyozta, hogy mindezek a környezet szempontjából is új kihívást, új feltételeket, részben fokozódó terheket jelentenek, amelyek megelőzésére feltétlenül tekintettel kell lenni.

A tanácskozás félidejében, mintegy „pihenőként” a résztvevők egynapos tanulmányút keretében először a székesfehérvári Videoton Holdingot, majd az esztergomi Suzuki Motor Corporationot keresték fel, ahol megismerkedtek a két nagyüzem történetével és a néhány összeszerelő üzemükben folyó munkával. Amíg a Videoton arra volt jó példa, hogy egy sikeres, állami nagyvállalat hogyan élte túl a krízist, s hogy került magyar tulajdonosok kezébe, addig a Suzuki arra, hogy a transznacionális vállalatok hogyan vernek gyökeret, illeszkednek be a regionális és a lokális gazdaságba.

Össességében a szűkkörű részvétel miatt is baráti hangulatú konferencia nagyon eredményesnek és sikeresnek bizonyult. 1995-ben Szöl lesz a házigazda, ahol szintén két témát (1. Globális hálózatok és helyi közösségek, 2. A lokális ipar átstrukturálódása) vitatnak meg majd a résztvevők.

KISS ÉVA

Clifford Embleton

1931–1994

Bár már évek óta tartottunk tőle, hogy előbb–utóbb megérkezik a gyászír, a Bécsben rendezett I. Közép-európai Geomorfológus Konferencián mégis megdöbbenéssel értesültünk a Magyarországon is széles körben ismert, tisztelt és szeretett angol geomorfológus, Clifford EMBLETON professzor haláláról. 1991-ben és 1992-ben ugyanis két súlyos műtétet hajtottak rajta végre, amelyek azonban csak három, fájdalokkal teljes évre tudták meghosszabbítani életét. 1994. július 25-én hunyt el Londonban.

A különböző lexikonok száraz adatai, legfontosabb művei és személyes élményeim segítségével kíséreltem meg felidézni EMBLETONt, a tudóst és az embert. 1931. május 11-én született a Nagy-Britannia Cheshire grófságában fekvő Bebingtonban. Egyetemi tanulmányait Cambridge-ben végezte, 1952-ben itt szerzett diplomát, 1956-ban pedig „masters”, ill. Ph. D. fokozatot. Ekkoriban elsősorban folyóvízi geomorfológiával, a vízhálózat kialakulását befolyásoló tényezőkkel foglalkozott. 1954-ben a Londoni Egyetemen, a Bedford College-ban kapott tanársegédi állást, négy év múlva a mi adjunktusi beosztásunknak megfelelő munkakörbe helyezték. Harminc éve került a King's College-ba, London nagy nevű felsőoktatási intézményébe, ahol kényszerű nyugdíjaztatásáig dolgozott. Egyetemi tanárrá 1981-ben nevezték ki, amikor könyveivel és egyéb tudományos tevékenységével nemzetközi hírnevet szerzett.

A Nottinghami Egyetem professzorasszonyával, C. A. M. KINGgel 1971-ben a glaciális és periglaciális geomorfológia máig is jól használható kézikönyvét jelentette meg, 1978-ban pedig D. BRUNSDENnel és D. K. C. JONES-szal társszerkesztője volt a geomorfológia fejlődési irányait tárgyaló, „Geomorphology. Present problems and future prospects” c. tanulmánygyűjteménynek. Kedvező fogadtatásra talált a szintén általa szerkesztett „Process in geomorphology” c. kötet is, amely különös figyelmet szentel a kőzetmállás, a tömegmozgások és a folyóvízi felszínformálás kutatásában akkor a legfrissebbeknek számító eredmények bemutatásának. További könyvei már a Nemzetközi Földrajzi Unió bizottságaiban betöltött tisztségeihez kapcsolódnak, így először ilyen irányú tevékenységéről kell szót ejteni.

A geomorfológiai térképezéshez szükséges fogalmak pontos tartalmának meghatározására, a különböző országokban használatos jelkulcsok egységesítésére az IGU új-delhi kongresszusán elhatározta egy geomorfológiai térképezési munkabizottság létrehozását. Ennek vezetésével eleinte a csehszlovák J. DEMEK professzort bízta meg. Bizottsági tagként EMBLETON is részt vett a három nyelven (angolul, németül és oroszul) kiadott kézikönyvek elkészítésében, amelyek a nagyméretarányú (1:1 000 000), majd az áttekinthető (1:100 000 és 1:1 000 000 közötti) geomorfológiai térképezést voltak hivatottak megkönnyíteni. A nyolcvanas években Th. H. VERSTAPPENnel már ő irányította a bizottság munkáját, amelybe holland, brit, olasz, svájci, svéd, finn, sőt tengerentúli szakértőkön kívül a szocialista országok (Csehszlovákia, a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország és Magyarország) kutatói is bekapcsolódtak. (1980–1988 között mint titkár gyakran helyettesítette az elfoglalt holland professzort, aki jelenleg a Nemzetközi Földrajzi Unió elnöke.)

A nemzetközi ülésszakokon, Barcelonában, Torunban, Firenzében személyes benyomást kaphattunk személyiségéről, emberi tulajdonságairól is. „Angolos” megjelenése, a szakmai megbeszéléseken megnyilvánuló higgadt-sága, tárgyilagos megnyilvánulásai mellett mély benyomást tett a jelenlevőkre segítőkészségével, megértő

magatartásával, amelyet a nem angol anyanyelvűek, a kevesebb gyakorlattal rendelkező előadók iránt tanúsított, valamint fanyar humorával, mely az önróniától sem volt mentes. Mindig bátran fordulhattunk hozzá, akár szakmai problémáról volt szó, akár támogatólevélre volt szükségünk valamilyen pályázathoz. Gyakran kérés nélkül is beajánlott egy-egy kelet-európai kutatót ösztöndíjra, különböző tisztségekre.

A bizottság tevékenységét a Zeitschrift für Geomorphologie különszáma (az alkalmazott geomorfológiai térképezésről a frankfurti kongresszuson elhangzott előadások anyaga, 1988) és az Európa geomorfológiai képét összefoglaló könyv (1984) zárta le. Mindkettőnek ő volt a szerkesztője.

1988-ban nagy lelkesedéssel fogott hozzá a „Rövidtávú geomorfológiai veszélyforrások” nevű munkacsoport megszervezéséhez. Ennek feladata az egységesített jelkulccsal készített geomorfológiai térképek alkalmassá tétele volt arra, hogy egyes, a geomorfológiai viszonyokhoz kapcsolódó katasztrófák (pl. földreuszámlások, árvizek) valószínűsíthető helyei azonosíthatók legyenek. Ezt a munkacsoportot – amelyet 1992-ben az IGU bizottsággá minősített át – kezdetül fogva ő vezette, de hirtelen jött betegsége miatt hamarosan le kellett mondani az elnökségről. (Ezt a tisztséget Charles ROSENFELD, az amerikai Oregon State University professzora vette át tőle.) A műtétek után felépülve belekezdett egy átfogó monográfia, a geomorfológiai veszélyforrásokat országonként számba vevő, többkötetes mű szerkesztésébe. Amikor utoljára levelet kaptunk tőle, arról értesített, hogy az Európáról szóló (magyarországi áttekintést is tartalmazó) kötet nemsokára nyomdába kerül.

Clifford EMBLETON professzor töredékes életműve ellenére is beírta nevét a felszínalaktan történetébe, személyiségét pedig megőrizzük emlékezetünkben.

LÓCZY DÉNES

Héjja István–Kozma Endre–Stefancsik Ferenc: Katonaföldrajzi kézikönyv. – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994. 174 old.

A szerzőhármas könyvének kézbevételekor jóleső érzés tölti el a geográfust, elsősorban azért, mert a könyv megjelenése ismét emlékezteti a nagy nyilvánosságot a földrajz sokoldalúságára. Rávilágít arra az alaptételre, hogy a földrajz – tértudomány lévén – bármilyen társtudománnyal összefüggésbe hozható a diszciplínák térbeliségének vizsgálatakor. A kapcsolódási lehetőségek száma végtelennek tűnik, ma már ismertnek számítanak az egy-két évtizede még újdonságnak ható olyan geográfiai kutatások, mint pl. a választási, műveltségi, turisztikai, és innováció-(terjedési) földrajzi vizsgálatok.

Nem sorolható az új tudományok közé a katonaföldrajz. A hadtudományok és a földrajz kapcsolata évszázados hagyományokra tekinthet vissza, a könyv bevezetőjében (és a kiadó nevében is) megemlítt Zrínyi Miklós már a 17. sz.-ban foglalkozott a földrajzi tényezők és a harcászati lehetőségek közötti összefüggések elemzésével. A neves hadvezér vizsgálatának hiányossága mai szempontból az volt, hogy csak esettanulmányokat készített, egy-egy csata elemzésénél tért ki a földrajzi tényezők és adottságok esetenként meghatározó és döntő voltára.

Az első átfogó katonaföldrajzi értékelés csak a 18. sz. végére készült el udvari megrendelésre, alapos földrajzi leírással, térképekkel kiegészítve, a kornak megfelelően német nyelven, Az első magyar nyelvű munka megszületésére a témában ismét száz évet kellett várni, azonban ez a mű – már alaposága miatt – tankönyvként is megállta a helyét a Ludovika Akadémia Felsőbb Tiszű Tanfolyamán. Esettanulmányok ezt követően is folyamatosan készültek, ám ezek leginkább a monarchia ütközeteit elemezték, vagy egy-egy kistáj részletesebb leírását adták meg.

A két világháború közötti időszak katonaföldrajzi munkáiból SOMOGYI Endre vezérkari őrnagy munkája méltó említésre, aki a „Magyarország és a környék államainak katonai földrajza” c. munkájában már a tudományterület alapvető elvi kérdéseivel és besorolásával is foglalkozott. A világháború után rendszerspecifikus munkák születtek, amelyeknek felújítására eddig nem volt lehetőség: a „legfrissebb” átfogó munka e témában 1955-ben látott napvilágot. Az új politikai, gazdasági – és nem utolsósorban stratégiai – viszonyok közepette került sor – kiadói felkérésre – a mű elkészítésére. Az, hogy az új szemléletű mű csak a rendszerváltás után fél évtizeddel jelent meg, valószínűleg annak a következménye, hogy a szerzőhármas a kézirat lezárásához egy viszonylag stabilabb időszakot keresett, amikor is a régiókban lezajlott változások dinamikája csökkenni látszott.

Az előzmények taglalása azért ennyire fontos, mivel ide vezethető vissza a – véleményem szerint nem teljesen eltalált – címválasztás. A legutóbbi időkig használatban lévő katonaföldrajzi mű címe „A Magyar (Nép)Köz társaság katonaföldrajzi leírása” lenne a találó e munka pontos megjelölésére is, amit a Szerzők gondosan elkerülni igyekeztek a hasonlóságok és képzettársítások elkerülése végett. A „Katonaföldrajzi kézikönyv” felütésekor nem enciklopédiaszerű, sokak számára egyszerűen használható könyvvel találjuk magunkat szemben, hanem egy részletes és pontos leírással. Kézikönyvek esetében katonaföldrajzi alapfogalmakat, helyzeteket és alapeseteket várnánk sok-sok példával és térképpel illusztrálva, valamilyen tematika szerint válogatva. Ezzel szemben a könyvben, tiszta logikai szálon haladva Magyarország és a környező országok határos területeinek részletes katonaföldrajzi leírását találjuk, de hiányzik a cím alapján joggal elvárható általános fogalomtisztázás.

A fent említett, nem túl szerencsés címválasztástól eltekintve a mű a továbbiakban csak dicsérendő. Három fejezetre oszlik, ekképpen osztozva a szerzőhármas az elvégzett munkából. Az első fejezet (KOZMA Endre) talán túl rövid bevezető után Magyarország komplex katonaföldrajzi leírásával és értékelésével foglalkozik. A geostratégiai helyzet felvázolását követően előbb a természeti, majd a társadalmi–gazdasági helyzet bemutatása következik. A Szerző az éghajlattól kezdve, a közlekedési viszonyokon át egészen a népesség etnikai összetételéig számos tényezőre tér ki, részletesen bemutatva ezek hatásait az ország stratégiai helyzetére.

Érdekes a Szerzők földrajzi szemlélete: a geográfiával foglalkozóknak talán sosem jutott volna eszébe, hogy országunk nem, kor és etnikai megoszlása morális szempontból kedvezően befolyásolja a védhetőségünket, vagy az a tény, hogy Magyarország kultúrművészete kedvezőül a csapatok álcázási tevékenységét illetően. A fenti kiragadott példák is jól szemléltetik, hogy már az első fejezetben is előtűnik a geográfia és a hadtudományok közötti szoros összefüggés, amennyiben az ország földrajzi adottságait a hadsereg, ill. a honvédelem szempontjából vizsgáljuk. A fejezetet jól zárja le a részenként már összefoglalt, de ezúttal külön kiemelt értékelések és ajánlások sora.

A második fejezet (HÉJJA István) a vizsgálatot regionális szinten folytatja tovább. Ebben az egységben már konkrétan megtudhatjuk, hogy mit jelent egy–egy földrajzi adottság a hadtudományok szempontjából. A Szerző az országot négy nagy területi egységre bontva kezdi meg a tájak elemzését, amely részletességében a középtájak szintjéig jut el. Bár a természetföldrajzi és a gazdaságföldrajzi szempontok a vizsgált egységek határainak megvonásánál keverednek, azonban ez az alapos vizsgálat eredményét nem befolyásolja. (Ugyanitt kell megjegyezni, hogy a Szerzők által használt földrajzi szókincs sem mindig teljesen precíz.)

Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a Dunántúl legfontosabb akadályozónája a Dunántúli-középhegység, aminek a következtében a mögöttes terek jól védhetőek, ill. jó utánpótlást biztosíthatnak esetleges harcászati tevékenység esetén. E fejezetből derül ki a geográfus számára az is, hogy a Duna-völgy Ny-i és D-i irányból alkalmas repülőek földközeli támadásának megvalósítására, valamint a főváros rejteit megközelítésére. Ugyanebben a térségben a Budai-hegység keskeny átjáróin számolni lehet kiskötélkekek és helikopterek alkalmazásával is. A Szerző az egyes tájak adottságait a logika szabályai szerint veszi sorra. A fejezet végén áttekintést kapunk arról is, hogy mik voltak a katonaföldrajzi vizsgálat elemzésének módszerei. Ezzel a részletes leírással a geográfus bepillantást nyerhet abba, hogy mit is jelent egy katona szemében a meredek lejtő, a folyó vízszélessége, vagy a terület közigazgatási felosztása. (Ezt olvasva felmerül a kérdés: nem lett volna-e célszerűbb az elemzési módszerek bemutatásával kezdeni a könyvet.)

A harmadik fejezet (STEFANCSIK Imre) a szomszédos országokat és azok határmenti régióit veszi vizsgálat alá. Konfliktushelyzet esetén az esetleges harcászati cselekedetek ugyanis elsősorban ezeken a területeken valósulhatnak meg. A Szerző szerint ma különösen fontos a határmenti térségekkel és a környező országok geostratégiai helyzetével foglalkozni, mivel a szomszédos országok zömének politikai arculata igencsak zilált. Politikai–gazdasági helyzetük történeti áttekintése nyitja meg a könyv utolsó részét, majd az – új és kevésbé új – államok során végighaladva katonaföldrajzi szempontból alkothatunk teljes képet szomszédainkról. E fejezetből tudhatjuk meg pl. azt is, hogy a Bécsi-erdő fokozza az osztrák főváros védhetőségi értékét, vagy azt, hogy a Baranya-háromszög hányatott sorsa és stratégiai fontossága folyók általi közrezártságából is adódik. A „mezei” geográfus valószínűleg azon sem tűnődött gyakran, vajon Ukrajna területén, a Kárpátok láncain áthaladó vasutak, átteresztőképességüknél fogva biztosítani tudják-e az ország belsejéből a térségbe irányuló csapatmozgásokat.

A mű előnyére válik a jól felépített, könnyen követhető szerkezet, amely a részletes elemzéseknél a földrajzi algoritmus logikáját követi: a természeti tényezők vizsgálata után következnek a társadalmi–gazdasági szempontok számbavétele, majd a tények katonaföldrajzi értékelése. A fejezetek végét a rövid összegzések után a felhasznált irodalom zárja. Jól szerkesztett, korszerűnek mondható térkép- és ábraanyaggal gazdagon illusztrált a kötet, de az olvasó számára a bőséges térképanyag tanulmányozása is hasznos lehet. Így érhető el ugyanis az, hogy a szöveget olvasva a földrajzban járatosak is rácsodálkozzanak a könyv katonaföldrajzi elemzéseire, következtetéseire. A mű segítségével az olvasó Magyarország általa többé–kevésbé ismert földrajzi adottságaiival szembesülhet egy speciális „katonai szemüvegen” keresztül.

A hátsó borítón található ajánlás szerint a könyv elsősorban a katonai szakmai közönségnek íródott, ám véleményem szerint sikert fog aratni mind a nagyközönség, mind a földrajz iránt érdeklődő, új szemléletmódra nyitott diákok, oktatók és kutatók körében is.

TRÓCSÁNYI ANDRÁS

Végre egy világszínvonalon álló, hazai kiadásban megjelent kartográfiai opusz! No, nem mintha a magyar térképészek szakmai tudásától, igyekezetétől valaha is távol állt volna a színvonalas munkák kiadására való igyekezet, csak hát a technikai feltételek, a pénzhiány, vagy olykor a szükségtelen hajszoltság megakadályozta őket ebben.

Az iskolai atlaszt már kézbe venni is öröm. Borítólapjának clüsdő oldalán a zöld alapon megjelenő, s a négylevelű lóherére emlékeztető konvencionális vetületben ábrázolt Föld, ill. a hátoldalon *A gömbből a síkfelületig – Földünk térképi ábrázolása* feliratot viselő, tetszetős ábrák máris kedvet adnak az atlasz forgatásához. Nem kevésbé az, hogy a mű füzetre emlékeztető vastagságú, tehát nem ijesz el, hanem sokkal inkább csábít. S ha belenézünk, ha megforgatjuk, lapozzuk előlről vagy hátulról az oldalakat, akkor tanulmányozó kedvünk csak erősödik.

A tartalomjegyzék – hasonlóan a legtöbb iskolai atlaszhoz – a tanulás folyamatát elősegítő oktatási eszköz kívánalmainak teljesítését ígéri, nem kevés kuriózzummal és újítással. Vegyük mindezeket sorjába:

Az ún. jelmagyarázati térképoldalakat követően Magyarország négy dupla oldalon jelenik meg. Első, s talán a legszebb *A Kárpát-medence*. A térség hegy- és vízrajzát ábrázoló térképen a térbeli orientációt a nagy- és számos középtáj feltüntetése mellett néhány település (nem mindig a legnagyobbak) névrajzi anyaga is segíti. A névanyag – Horvátországot is beleértve – döntő mértékben magyar, ill. a magyar helynévrész szerint rögzült földrajzi név. Minden név a helyén van, még a Kisalföldé is, amely a Rába vonalától az országhatárt átszelve a felvidéki Garam folyása felé mutat. A magyar helynévanyag Ny felé folytatódik: a Bécsi-erdő és -medence, a Morvamező mellett a városok és a számunkra fontos falvak (pl. Nezsider, Felsőőr) magyarul szerepelnek. Kár, hogy K-i szomszédságunk (Moldva) területén már nem találkozzunk a magyar helynévanyaggal, pedig a Románvásár és a Bákó környéki csángó falvak sem kevésbé szimpatikusak számunkra.

Magyarország domborzata igen tetszetős ábrázolásban kerül elénk, s a térkép szegélyén a jelmagyarázat mellett az É–D-i földtani szelvénynek is hely jut. A következő oldal *Magyarország éghajlati adottságának* legfontosabb mutatóit ábrázolja, a rákövetkező oldalon viszont már *Magyarország megyéi* kerülnek terítékre. Ezt követően dupla oldalon jelenik meg *Magyarország gazdasága* kinagyított térkép formájában.

Ezek után kell elmondani, hogy a Cartographia Kft igen szerencsésen merített a Westermann cég iskolai atlaszok terén szerzett közel másfél évszázados tapasztalataiból. Vagyis a mű ábrázolás-módszertani szempontból a Westermann Kiadónál bevált metódusokat alkalmazza s ez vonatkozik a Magyarországot bemutató térképekre is.

Az atlasz legnagyobb része nyilvánvalóan a kontinensek földrajzi ismeretanyagával foglalkozik, mégpedig úgy, hogy a domborzati, éghajlati stb. elemeket követi a gazdaság, az infrastruktúra tárgyalása. Legbősegebben természetesen jó öreg kontinensünk, *Európa* esetében, ahol a mezőgazdaság, az ipar, az energiatermelés és -felhasználás, a bányászat, a népesség, s a közigazgatás kontinensméretű bemutatásai: követően a *részlegesség szerinti részletezés* sem maradhat el.

Észak-Európa hegy- és vízrajza, valamint gazdasága egy-egy dupla oldalnyi terjedelmet kap, azon belül olyan unikális, lap alján fellelhető kiemeléssel, mint a norvégiai Sogne-fjord, ill. a finnországi Saimaa-tó faiparát részletező térkép.

Nyugat-Európa hármas bontásban, mégpedig Nagy-Britannia és Írország, a Benelux államok és Franciaország térképével szerepel az atlaszban. Utóbbi lapján *Párizs és környéke* komplex módon mutatja be a földhasznosítás, a beépítés, a területi tervezés objektumait, legfőbb eredményeit.

Csak helyeselhető, hogy hosszú idő után *Közép-Európa* külön is megjelenik, bár az ábrázolt terület nagysága, területi kiterjedése tekintetében a szerkesztők némileg elterhettek volna a német atlasztól. Ezen a településeket nagyságkategóriák szerint bemutató, a közlekedés legfontosabb nyomvonalait is feltüntető *hegy- és vízrajzi térképen* ugyanis Magyarország Közép-Európa D-i szegélyére nyúlik, ennél fogva az ugyancsak Közép-Európához tartozó Horvátország „lecsúszik” a kontinensrész térképéről. Később, a *Balkán-félsziget* hasonló térképén Magyarország indokolatlanul újra megjelenik, mint ahogy a *Délkelet-Európa és Törökország gazdasága* címet viselő térképen is. Így aztán D-i szomszédaink, Horvátország és Szlovénia azonos méretarányban és tematikai tartalommal háromszor is szerepelnek az atlaszban (az *Appennini-félsziget* térképén, továbbá a *Dél-Európa gazdasága* és a *Délkelet-Európa és Törökország gazdasága* című térképeken, ami már nem mondható szerencsésnek).

Afrika, Ázsia, Ausztrália, ill. Észak- és Dél-Amerika földrajzi feldolgozásának a *szükséges mértékben*, színvonalasan tesz eleget az atlasz. A térképoldalak a téma által kívánt méretarányban dolgozzák fel a természet-

és gazdaságföldrajzi adatokat, s a figyelemfelkeltő kiemelések ténylegesen a legfontosabb jellemzőkre térnek ki (pl. ilyenek *Ázsia* népsűrűségét, a dél-ázsiai monszont, Jáva gazdaságát, továbbá Hongkong beépítettségét, fejlődését, vagy a kaliforniai földrengések földtani szelvényét bemutató térképek).

Az atlaszon a *probléma-orientáltság* végigkísérhető. Ennek érdekében a szerkesztők nagyon plasztikus ábrázolás-módszertant alkalmaznak (a Westermann Kiadó kidolgozott metódusait adaptálva). A gazdaság feldolgozása pl. *komplex módon* valósul meg: a szántó, rét, legelő, erdő „háttérzínként” jelenik meg, de a termőföldek barna árnyalatai a minőségi osztályokat, ill. az öntözött földeket is mutatják. Ugyanitt az ipar jelei forma és alapszínnek szerint, igen tetszetős kivitelben jelennek meg, s nagyságuk a termelés volumenét is érzékelteti. A kiváló ábrázolási módok és az adatok elmélyült szelvtalálásának a végeredménye, hogy a komplex térképek – gondos tanulmányozást feltételezve – nem okozhatnak nehézséget a térbeli sajátások vagy az ok-okozati összefüggések felismerésében.

Az atlasz természetesen az utóbbi évek politikai, gazdasági változásait is helyesen tükrözi. A szerkesztők az unikális témák térképi feldolgozásával a szakmáshoz és a térképek nyújtotta *élmény elmélyítése* érdekében is sokat tesznek. Még a kutató számára is új információt, kuriózumot nyújtanak az olyan térképek, mint a *Baleár-szigetek idegenforgalma*, *Murcia környékének mezőgazdasága* vagy a *Nápolyi-öböl és a Vezúv* nagyméretarányú térképe. (Ez utóbbi pl. a lávafolyamokat a keletkezés idejével, anyagával és a vulkáni utóműködés megnyilvánulási formáival éppen úgy jellemzi, mint a bonépesülés történetével, ill. a földhasznosítás mai szerkezetével).

Az *Amerikai Egyesült Államok és Kanada gazdasága* duplaoldalas térképének szélén pl. olyan, a kutatás mélységéig ható tematikus térkép jelenik meg 1:20 000 000, ill. 1:75 000 méretarányban, mint a Mississippi-medencéjében igen sajátos *Great Plains földhasznosítás*, vagy a Blaine County (Oklahoma) *talajerózió, földhasznosítás* tárgyú tematikus térkép. Ezek után az is természetes, hogy az ábrázolás a világ egyik legdinamikusabban növekvő városa, Mexikóváros azték múltjával, a lakónegyedek társadalmi rétegek szerinti tagozódásáig vagy pedig a tengerszint feletti magasság-különbségek érzékeltetéséig terjed. Közép-Amerika gazdaságában mi más kerülhetne kiemelésre, mint a banántermelés (annak éghajlati igénye, a termelés országok szerinti megoszlása), Kuba gazdaságában a cukornádtermelés és -feldolgozás, vagy Costa Ricában az utóbbi évtizedekben igen csak elmélyült civilizációs ártalmak, környezetpusztulás összefüggései.

Az atlasz végén a *Föld egészségt* ábrázoló szaktudományos térképek sorakoznak, több térképen is kiemelve a lemeztectonikát (a lemezhatárok és mozgásirányuk, ill. a tenger alatti hátságok és keresztűrések stb. feltüntetéseivel). A klimatikus térképek tartalma igen sokat segíthet a tanulóifjúságnak és a tudása megújítását igénylő nagyközönségnek a *globális összefüggések* – így az uralkodó szélirányok, a Föld nagy szélrendszerei, az éghajlati övezetesség stb. – megértésében. A gazdaság és a népesség átfogó kérdései ugyancsak több térképen szerepelnek, s ahol csak lehetett, a szerzők a változás irányát is ábrázolták. A kultúrák között a jelentősebb vallások földrajzi elterjedése is felbukkan. (Kár, hogy a térkép mérete adta korlátok miatt Magyarország homogén katolikus országnak tűnik, s a mellette levő térképen a magyar nyelv Romániában – a Székelyföldön – apró foltként sem jelenik meg.)

Az atlaszt a *Föld és a Világegyetem* szín pompás ábrái, ill. a TV adásaiból jól ismert *légköri időjárási helyzetek* térképei zárják. Ezután következik a belső tartalom lezáró névmutató (mintegy 13 000 földrajzi névvel), végül az atlasz a hátsó oldalon a Föld mai országainak, politikai és katonai szövetségeseinek, valamint időzónáinak térképével zárul. Az országtérképeket szemlélve, csak így „egyben nézve” tűnik fel, hogy az utóbbi évek politikai változásainak eredményeként Közép-Európa mennyire tagolttá vált. Térségünk politikai képe ma leginkább Közép-Amerikához hasonlítható, oly mértékben megszaporodtak szomszédságunkban az államok Jugoszlávia, Csehszlovákia a Szovjetunió szétesésével.

Összefoglalásként állítható, hogy a tartalmi felépítést, ábrázolási módszert, névmutatóját tekintve az ismertett atlaszmű korszerű alkotás, ezáltal kiváló segédesszöke lehet a középfokú (gimnáziumi) földrajzoktatásnak, függetlenül attól, hogy adott iskolák az egyre szaporodó (alternatív) tankönyvekből melyiket választják. A keményfedelű, ezáltal tartós atlasz a tanulót hosszan elkísérheti, azt a mindennapok során is használhatja, s e kiváló mű – oktatási szerepének elhalványulását követően – talán a családi atlasz szerepét is betöltheti.

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet végezte

Felelős vezető: Keresztesi Zoltán

Budapest, 1994

Felelős szerkesztő: Tiner Tibor

Műszaki szerkesztő: Garainé Édler Eszter

Megjelent: 18,5 (A/5) fv terjedelemben

HU ISSN 0015-5403

Ára: 290,-- Ft 10% áfával

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetnél (1062 Budapest, Andrássy út 62.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet könyvtárában a fenti címen.

MTA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI
KUTATÓ INTÉZET